

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

Інститут історичної освіти

**Кафедра джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін**

*З нагоди
175-річчя Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова*

Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії

**Збірник наукових статей
учасників Третіх всеукраїнських
драгоманівських читань молодих
істориків**

Київ, 12 березня 2010 року

Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії: зб. наук. статей учасників Третіх всеукр. драгоманівських чит. молодих істориків, Київ, 12 березня 2010 р. / відп. ред. О.В. Потильчак. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 487 с.

До збірника ввійшли наукові праці, що склали основу доповідей і повідомлень виголошених та обговорених під час роботи Третіх всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків: “Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії”, організованих і проведених кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова 12 березня 2010 р.

У статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлюються як достатньо вивчені так і малодосліджені проблеми вітчизняної та світової історії. Матеріали збірника мають на меті розширення джерельної бази, проблематики наукових досліджень, поглиблення аналізу історичних явищ і процесів, олюднення історії.

Редакційна колегія:

Волинка Г.І. – доктор філософських наук, професор;

Борисенко В.Й. – доктор історичних наук, професор;

Ветров І.Г. – кандидат історичних наук, професор;

Журба М.А. – доктор історичних наук, професор;

Потильчак О.В. – доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);

Сушко О.О. – доктор історичних наук, професор;

Черевко О.С. – кандидат історичних наук, доцент.

Рецензенти:

О.П. Реєнт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

В.В. Стецкевич – доктор історичних наук, професор.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, протокол № 7 від 17 лютого 2010 р.

© Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2010

© Автори статей, 2010

ЗМІСТ

Всеукраїнські драгоманивські читання молодих істориків: біля джерел доброї традиції.	9
Розділ 1	
МЕДИЄВІСТИКА. РАННІЙ МОДЕРНИЙ ЧАС.	13
<i>Оленченко О.</i>	
Пасіонарні поштовхи за Л. Гумільовим як один із концептів початкового етапу Великого переселення народів.	13
<i>Кушко І.С.</i>	
Зовнішня політика князя Святослава та її значення для Київської Русі.	18
<i>Паламарчук Н.Н.</i>	
“Нечиста сила” – від минулого до сьогоде.	24
<i>Прохоров Д.А.</i>	
Караїми у Кримському ханстві в XVI-XVIII ст.: правове становище та основні заняття.	29
<i>Літвіненко Є.</i>	
Українське питання на варшавському сеймі 1659 року у світлі німецькомовної хроніки “Театр Європи” (XVII – початок XVIII ст.).	38
<i>Потапенко С.П.</i>	
Бригадна канцелярія Слобідських полків: особливості функціонування та штат службовців установи.	42
<i>Остапчук Н.І.</i>	
Особливості формування територіальних меж Чернігівської єпархії (др. пол. XVII-XIX ст.).	49
<i>Зубик Н.О.</i>	
Англійський театр у Реформаційній боротьбі першої половини XVI ст.	56
Розділ 2	
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ XIX	
– ПОЧАТКУ XX СТ.	61
<i>Падалка В.П.</i>	
Історія монастирських бібліотек Лівобережної України в останній чверті XVIII – на початку XX ст.	61
<i>Ищенко Ж.М.</i>	
Трансформації зовнішньополітичного курсу Франції щодо Росії (кін. XVIII – поч. XIX ст.).	67
<i>Щирба Н.А.</i>	
Роль Волинського ліцею в заснуванні Імператорського університету Святого Володимира.	74
<i>Дацик В.Д.</i>	
Біля витоків зв’язків українських народолюбців із галицькими народовцями.	79

Ковальчук І.В.	
Михайло Драгоманов та Дмитро Донцов – антиподи української політичної думки.	86
Радчук А.О.	
Михайло Старицький та Марія Заньковецька: до історії взаємин.	95
Каліновський В.В.	
До питання про участь духівництва в роботі кримознавчих організацій (др. пол. XIX – поч. XX ст.).	102
Каміна Х.В.	
Діяльність Київського Педагогічного Товариства взаємної допомоги у 1898 році.	109
Назарова Є.П.	
Діяльність громадських організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні (1900–1914 рр.).....	115
Прохорова А.В.	
Благодійна діяльність караїмських громад Таврійської губернії під час Першої світової війни.....	123
Кирієнко О.Ю.	
Діяльність органів військової цензури Південно-Західного фронту (1914-1917 рр.).....	126
Розділ 3	
УКРАЇНА І СВІТ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.	133
Муха Д.І.	
Українська революція на роздоріжжі: погляди П. Христюка на діяльність Директорії УНР.	133
Лавренко В.С.	
Проблема репатріації російських емігрантів першої післяреволюційної хвилі.	138
Черніговець Н.М.	
Політика більшовицького уряду в сфері легалізації іммігрантського руху на Україні в 20-ті рр. XX ст.	146
Оліхвер М.С.	
Криза і крах веймарського парламентаризму (1929-1933 рр.): уроки історії.	154
Жолоб М.П.	
Взаємовідносини церкви і влади в нацистській Німеччині (1933-1937 рр.).....	159
Кукульняк Б.П.	
Християн Раковський – “батько Рапалло”.	166

Чорній П.І.	
Характеристика “закритості” етнічних груп Східної Галичини у міжвоєнний період (1919-1939 рр.)	170
Овчаренко Д.В.	
Динаміка зростання чисельності українців серед міського населення Півдня України у 1920-х рр.	180
Кульчицький Р.В.	
Сенаторська діяльність Івана Макуха (1930-1935 рр.).....	188
Латишева О.В.	
Система термінології державного страхування в УРСР 20-х рр. ХХ ст.: соціально-історичні аспекти.....	191
Шпак Ю.Г.	
Світова соціалістична революція у працях голови Ради Народних Комісарів РСФРР В.І. Леніна.....	198
Моторенко М.Ю.	
Українсько-Японські відносини у першій половині ХХ ст.....	204
Цибок А.А.	
Проблеми британсько-радянських відносин 1924-1938 рр.....	207
Тараніна Б.К.	
Дипломатична діяльність графа Михайла Тишкевича (1919-1921) у процесах державотворення української нації.....	211
Шевченко О.Т.	
Нормалізація політико-дипломатичних відносин і початок співробітництва у військовій сфері між Радянською Росією та Веймарською Німеччиною.....	221
Міюц Ю.В.	
Молодіжна політика Третього рейху: провідні вектори (1933-1939 рр.).....	230
Розділ 4	
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	235
Кислинська І.А.	
Особливості правового та матеріально-побутового становища інтернованих польських військовослужбовців у радянських таборах для військовополонених (1939-1941 рр.)	235
Піц Г.В.	
Функціонування кіноіндустрії підчас евакуаційних процесів 1941-1942рр.	241
Саєнко Н.О.	
Структурні та кадрові зміни в системі Управління у справах військовополонених та інтернованих СРСР (червень 1942 – січень 1944 рр.).....	249

Мочернюк Я.М. Діяльність Підпільної організації українських націоналістів на території Макарівського району Київської області.....	258
Двірна К.П. Допомога військовополоненим та знедоленим жителям міста Борисполя в період німецької окупації (жовтень 1941-квітень 1942 рр.).....	268
Алфьорова О.М. Суспільні настрої населення України в період після нацистської окупації стосовно повернення радянської влади (1943-1944 рр.).....	272
Левченко Ю.І. Нацистська окупація України: плани та режим “нового порядку” (1941-1942 рр.).....	279
Литвин С.Е. Особливості політико-пропагандистської діяльності ОУН на східноукраїнських землях в роки німецько-радянської війни.....	286
Терентьєв М.О. Організація Відділу в справах репатріації Ради Народних Комісарів Української РСР у 1944 році.....	290
Романенко Т.В. Політико-ідеологічний контроль бібліотек і книготорговельної мережі УРСР в роки Другої світової війни.....	295
Сиваченко І.О. Особливості формування історичної пам’яті німецького народу про Другу світову війну (1945-1955 рр.).....	305
Розділ 5 ІСТОРІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст.).....	310
Делібалтова Ю.В. Структура та діяльність міліції Одещини в післявоєнний період (1945-1953 рр.).....	310
Мальований О.О. Енергетична складова інтеграційних процесів у Південно-Східній Азії.....	316
Мельниченко В.В. Формування “тайванської проблеми” та політика США (1949-1954 рр.).....	324
Шевченко Л.М. Структура бюджету робочого та вільного часу сільського населення України в роки хрущовської “відлиги” як показник якості життя.....	332
Рудая В.В. Західна Європа на шляху формування власної системи безпеки в другій	

половині ХХ ст.	337
Мирленко І.О.	
Американсько-мексиканське співробітництво як складова північноамериканських інтеграційних процесів (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).....	344
Шимкевич К.О.	
Розслідування злочинів проти мирного населення в колишній Югославії комісією експертів ООН: компетенція та специфіка діяльності.....	349
Наюк А.С.	
Роль європейських програм “Спільної політики” в прискоренні економічного розвитку Ірландії.....	354
Полотай І.В.	
Західноєвропейський вектор в політиці канцлера ФРН Конрада Аденауера.....	359
Яворська В.В.	
Конфлікт творчості С. Параджанова з ідеями соціалістичного реалізму в процесі створення фільму “Київські фрески”.....	364
Розділ 6	
ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО.....	372
Шустак І.І.	
Історики про причини появи піратства.....	372
Петров С.Д.	
Картографічні джерела Слобідської України 40-х – 90-х рр. ХVІІІ ст. та їх застосування в історичних дослідженнях адміністративно-територіального устрою та демографії регіону.....	378
Панкєєв О.С.	
“Установлення земських розпоряджень Азовського намісництва” як джерело з історії чиновництва Південної України останньої чверті ХVІІІ ст.	385
Матяш Н.Ю.	
Щоденник Якова Марковича як джерело з історії України першої половини ХVІІІ століття.....	390
Лукашук В.С.	
Редактори часопису “Волынские епархиальные ведомости” (1867-1917 рр.).....	394
Якобчук С.О.	
Спогади сучасників Ф.П. Матушевського як джерело дослідження його громадської і політичної діяльності.....	397
Молочко Є.В.	
Довідкові видання М.О. Головкінського у популяризації знань про Крим.....	405
Толочко О.М.	

Окремі аспекти археологічних досліджень в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка.....	413
Сторожко Т.С. Петербурзький період творчості Федора Вовка.....	419
Литвиненко Н.В. Постать І.В. Лучицького у вітчизняній історичній науці (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.).....	426
Якобчук Н.О. Архівознавчі та археографічні дослідження І. М. Каманіна: джерелознавчий аналіз.....	429
Милько В.І. Українці у Державних Думах Російської імперії: сучасний вітчизняний історіографічний концепт.....	439
Стьопченко Е.М. Образ німця-колоніста Півдня України в дослідженнях періоду Першої світової війни.....	444
Уколова Г.О. 1920-ті – початок 1930-х рр. в історичній пам’яті селян Запорізького краю.....	457
Доценко К.О. Мемуари Валері Жискар д’Єстена як джерело з історії Пятої Республіки у Франції.....	463
Козловський С.О. Представники історичної школи Ф.К. Ліске у Львівському університеті.....	467
Колісник Ю.К. Візантія і візантійці доби Четвертого хрестового походу в сприйнятті латинських хроністів.....	476
Алфавітний покажчик авторів.....	482

Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: біля джерел доброї традиції

Сьогоднішні глобальні тенденції розвитку сфери науки та освіти не просто засвідчують нагальність їх тісної співпраці, але й демонструють надзвичайну потребу в інтеграції новітніх наукових розробок і досягнень вчених-академістів у змістовний компонент не лише вузівської спеціальної, але й загальної середньої освіти. Примітно, що ця теза зберігає свою дієвість не тільки у випадку фундаментальних і прикладних наукових досліджень і супутнього їм циклу природничих навчальних дисциплін, але й особливо важлива у сфері суспільних наук, тим більше в умовах, коли наше суспільство і держава переживає непрості часи економічної та політичної кризи. Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки демонструє загалом позитивні процеси омолодження її кадрового потенціалу. У цьому зв'язку важливе значення має проведення наукових і науково-практичних семінарів, круглих столів, конференцій, різного роду читань та інших форумів молодих науковців-істориків України.

27 лютого 2007 р. у конференц-залі Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова відбулася, організована кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін і Студентським науковим товариством інституту, міжвузівська науково-практична конференція студентів та аспірантів “Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху”. Ідея проведення такого зібрання молодих науковців виникла не на порожньому місці. З 2003 року наш університет двічі проводив Міжнародні драгоманівські читання з нагоди чергових ювілейних дат. Проте високий титульний статус цих наукових форумів не дозволив повноцінно залучити до участі в них молоде покоління дослідників, талановиту й творчу студентську молодь.

2006 року колектив кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін і Студентське наукове товариство Інституту історичної освіти виступили з ініціативою щодо проведення науково-практичної конференції молодих педагогів-істориків, філологів, філософів, правознавців і політологів, присвяченої дослідженню багатогранної творчої і наукової спадщини М.П. Драгоманова, її популяризації в студентському середовищі України, активізації досліджень драгоманівської тематики серед молодих науковців. У роботі конференції взяли участь 28 студентів, аспірантів і молодих викладачів НПУ імені М.П. Драгоманова, Житомирського державного університету імені І.Я. Франка, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, учні київських шкіл – члени міського відділення Малої академії наук України.

У вміщених до збірника матеріалів цієї конференції статтях студентів, аспірантів, молодих викладачів і науковців висвітлювалися як достатньо вивчені так і малодосліджені актуальні проблеми багатогранного наукового доробку М.П. Драгоманова (1841-1895). Для багатьох учасників, конференція – це перша „проба пера”, дебют у науці, а відтак правильним є рішення редакційної колегії: через

публікацію матеріалів їхніх доповідей і повідомлень, підтримати творчі наміри, розвинути жагу пізнання, стимулювати в подальшому науковому пошуку. Незважаючи на те, що представлені у збірнику матеріали мають неоднаковий науковий рівень, репрезентують різну проблематику та глибину наукового студіювання, всіх авторів об'єднала єдина мета – показати вплив ідей і поглядів видатного вченого на розвиток українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., їх раціональне значення для нинішнього етапу розвитку української нації та держави. В унісон із часом, праці молодих дослідників відбивали плюралізм думок і концепцій в оцінці наукових і політичних поглядів М.П. Драгоманова. Хоча й не надто численне, коло учасників конференції все ж продемонструвало той непідробний, ширий інтерес, який викликає у нинішнього покоління дослідників-початківців непересічна постать одного з найбільших світочів українства. У проекті ухвали конференції, зокрема, пропонувалося розглядати результати її роботи як один із перших етапів перспективних взаємозв'язків творчої молоді педагогічних вузів України у координації та популяризації досліджень наукового доробку М.П. Драгоманова. Активізувати розробку проблематики наукових досліджень багатогранної спадщини вченого, ширше залучаючи до цієї справи студентів, аспірантів, молодих науковців, учнів – членів Малої академії наук України. Учасники форуму доручили дирекції Вченій раді Інституту історичної освіти вийти з пропозицією на Вчену раду Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, про закріплення за міжвузівською науково-практичною конференцією студентів та аспірантів статусу традиційного щорічного форуму молодих науковців педагогічних вузів України, що проводиться на базі кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін і Студентського наукового товариства Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова.

14 березня 2008 р. на базі кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та за підтримки Інституту історії України Національної Академії Наук України відбулися Другі драгоманівські читання молодих істориків: Актуальні питання вітчизняної і світової історії. Конференція зібрала широке коло молодих науковців (студентів, магістрантів, аспірантів, кандидатів наук) з усіх регіонів України.

Вступним словом конференцію відкрили проректор з наукової роботи і міжнародних зв'язків Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор філософських наук, професор Г.І. Волинка, який передав привітання учасникам від імені ректора університету, доктора філософських наук, професора, академіка Академії педагогічних наук України В.П. Андрущенко, та голова Оргкомітету, директор Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор О.О. Сушко.

Продовжили пленарне засідання конференції змістовні наукові доповіді знаних в Україні та за її межами провідних фахівців Інституту історії НАН України – у минулому випускників історичного факультету КДПУ імені О.М. Горького різних років. Заступник директора Інституту історії, доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт зробив історичний зріз життєвого та творчого шляху відомої поетеси, публіциста, громадського діяча Лесі Українки (Лариси Косач), племінниці М.П. Драгоманова. Провідний науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії НАН України, доктор історичних наук, професор В.І. Марочко проаналізував сучасні історіографічні рефлексії в західній та вітчизняній історичній науці та дискусії довкола політико-правової оцінки голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України, доктор історичних наук, проф. О.Є. Лисенко зосередив увагу присутніх на малодосліджених аспектах та методологічних проблемах історії Другої світової війни. Зокрема, доповідач наголосив на потребі глибокого дослідження тем, пов'язаних з релігійним життям України в роки війни, остарбайтерами, військовополоненими, реабілітації репресованих (як цілих народів, так і окремих осіб) в епоху сталінізму, надання окремого статусу воякам УПА як учасникам національно-визвольного руху. О. Лисенко закликав аудиторію не плутати міф і реальну подію, розрізняти „правду-істину” і „правду одного факту”. В той же час зважати на те, що не завжди міф несе негативний потенціал, а здатен формувати й позитивний образ (героїку) війни.

По обідній перерві робота конференції була продовжена у семи секціях: “Археологія. Медієвістика. Ранній модерний час”, “Питання історії України та всесвітньої історії ХІХ – поч. ХХ ст.”, “Україна і світ у першій половині ХХ ст.”, “Актуальні проблеми історії Другої світової війни (1939-1945 рр.)”, “Історія постіндустріального суспільства (др. пол. ХХ- поч. ХХІ ст.)”, “Історіографія. Джерелознавство” та “Історична біографістика”.

У роботі секційних засідань конференції взяли участь понад 90 студентів, аспірантів і молодих викладачів НПУ ім. М.П. Драгоманова, Києво-Могилянської Академії, Київського міського педагогічного інституту ім. Б. Грінченка, Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди, Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, Херсонського державного університету, Криворізького державного педагогічного університету, Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, Уманського державного університету ім. П. Тичини, Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, Вінницького державного педагогічного університету ім. В. Коцюбинського, Одеського державного економічного університету, Житомирського державного університету ім. І. Франка, Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка. У роботі читань також взяли участь молоді науковці академічних і архівних установ столиці: Інституту історії України НАН України, Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України та Інституту української археографії і джерелознавства НАН України ім. М.С. Грушевського, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, а також учні шкіл – члени Ма-

лої Академії Наук України.

Конференція проходила в режимі активної дискусії та жвавого спілкування, сесом якого виявилось розширення обріїв наукового пізнання вузівської історичної науки. Було розкрито широкий спектр методологічних і проблемних питань вітчизняної та світової історії у контексті розвитку регіональних наукових шкіл України.

Підсумовуючи роботу конференції, її учасники запропонували розглядати результати форуму як один із етапів взаємодії творчої молоді педагогічних вузів України з координації та популяризації наукових історичних досліджень, в подальшому створити на базі кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова Міжвузівський науково-координаційний центр історичних досліджень студентів, аспірантів і молодих викладачів педагогічних навчальних закладів України.

Готуючи чергові Треті драгоманівські читання молодих істориків, хочеться сподіватися, що їх проведення вкотре засвідчить продовження ще однієї хорошої і корисної традиції на які так багатий провідний педагогічний університет України.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова

Розділ 1

Медієвістика. Ранній модерний час

УДК 94(4)''12'':91:39

Олександра ОЛЕНЧЕНКО
(м. Дніпропетровськ)

Пасіонарні поштовхи за Л. Гумільовим як один із концептів початкового етапу Великого переселення народів

У статті проаналізовано основні положення теорії пасіонарних поштовхів Л. Гумільова у контексті дослідження причин міграційних рухів германських племен початку I тис. від Р.Х.

Ключові слова: теорія пасіонарних поштовхів, Л. Гумільов, Велике переселення народів, етногенез.

Oleksandra Olenchenko* (Dnipropetrovs'k). **Passionary shocks as one of the concepts of the initial phase of the Great Migrations*

The analyses of the main statements of the L. Gumilev's theory about the passionary impulses in the context of the research of the reasons of Germanic peoples' moving on the beginning of the I A.D.

Keywords: theory passionary shocks, the Great Migrations of peoples, G L. Gumilev, ethnogenesis.

“Істинне знання – знання причин”
Г. Галілей

Історія породжує безліч запитань, нічого не поробиш – так вже склалося. Але якщо подивитися з іншої точки зору, то постає питання: а чи саме історія (сукупність процесів) породжує ті питання. Можливо, точніше та чесніше казати, що історик (суб'єкт) породжує їх? Адже зрозуміло, що саме людина виокремлює для себе об'єкт, предмет та мету пізнання минулого, і як би людство не намагалося б декларувати та насправді використовувати принципи історизму, об'єктивності, то навряд чи це можливо зробити у нашій суб'єктивній реальності. Але Ви можете задати питання: а що джерельна база, невже вона не відповідає вимогам та потребам дослідників і, частіше за все, не надає нам більш-менш вірогідної інформації? Шановні, але це ж не є дійсно можливим, оскільки людина, ставлячи питання джерелу, у сімдесяти п'яти відсотках (припустимо) знаходить відповідь, кожен з історичних текстів має на собі відбиток дослідника, продуктом якого він безпосередньо є, та авторів джерел, якими послуговувався дослідник, ці автори є опосередкованими співавторами. Отже, ми бачимо, що знову у центрі уваги історичного пізнання у першу чергу постає людина, і лише потім до поля зору потрапляють про-

цеси, обставини в контексті яких вона розглядається дослідниками для створення історій.

У різні часи на перший план висували певні складові історичних періодів, їх осіб, подій, згодом з'являлися більш масштабні прагнення до створення “глобальної історії”, вивчення історії ментальності, осягнення мікроісторії. Одним з небагатьох напрямків дослідження впродовж вікового існування історичних студій є розробки у галузі теоретичного підґрунтя історичного дослідження: методології, міждисциплінарних зв'язків, спеціальних історичних дисциплін. ХХ ст. дало зрозуміти, що досить ефективними та вірогідними є дослідження на межі різних наук.

Методологія та наукові підходи змінюються, але все одно мало чим можуть задовольнити дослідників, оскільки для того, щоб найбільше наблизитися до істинного знання, того інструментарію, що ми маємо, не досить. Тому, мабуть, і не є дивним, що і зараз, як і колись найпопулярнішими залишаються дослідження політичних, економічних, ідеологічних складових тих чи інших процесів.

У центрі наших наукових зацікавлень постає питання дослідження причин Великого переселення народів.

Метою є: проаналізувати основні положення теорії пасіонарних поштовхів Л. Гумільова у контексті дослідження причин міграційних рухів германських племен початку I тис. від Р.Х.

Доцільно визначити наступні дослідницькі завдання: обґрунтувати актуальність проблеми, дослідницькі завдання, охарактеризувати теоретико-методологічну базу, визначити територіальні та часові межі роботи; здійснити історіографічний та джерельний аналіз; окреслити причини Великого переселення народів; охарактеризувати теорію етногенезу за Л. Гумільовим; розглянути можливість залучення гіпотези про пасіонарні поштовхи, як одного з можливих концептів ВПН.

Теоретико-методологічною базою дослідження є загальнонаукові принципи логічності, системності, науковості та об'єктивності, фундаментальний для історичних наукових досліджень принцип історизму, а також історико-порівняльний, історико-ретроспективний, історико-хронологічний, історико-генетичний методи та загальнонаукові – типологізації, аналізу та синтезу.

Велике переселення народів (далі – ВПН) – IV-VII то є досить умовна, але загальноприйнята назва подій, які хронологічно ідентичні періоду переходу від Античності до Середньовіччя. На сучасному етапі дослідниками пропонується переглянути межі ВПН та розширити їх – II-VII ст. Тобто, відштовхуватися не від моменту падіння Риму, а від початку германського етапу ВПН.

ВПН вражає своєю масштабністю в різних сферах: територіальні, хронологічні рамки, кількість осіб, народів, подій тощо. Звичайно, що для розуміння всіх цих складових у повному обсязі, необхідно з'ясувати якомога детальніше передумови та причини початку цього феномену. Як зазначалося вище, частіше за все головними напрямками дослідження є або політична, або економічна сфери, у радянських дослідженнях ще зустрічаємо й намагання у кожному досліджуваному питанні віднайти все що пов'язано з класовим чинником. Не може не радувати тенденція до

вивчення інтелектуальних складових, кліматичних чинників, врахування геополітичних факторів наших питань.

Що ж до стану джерельної бази, то слід відзначити, що практично усі відомі письмові джерела античних і візантійських авторів опубліковані. Видання джерел, а також їх текстологічний та історичний аналіз стимулювали оформлення концепції історії германських племен та ВПН. Історики, філологи, сконцентрували свою увагу на окремих текстах, де йшла мова про германців, і ці свідоцтва, часто відірвані від контексту, раптово набували провідної ролі. На сучасному етапі наука робить чергову спробу досягти об'єктивного критичного знання, яке хоча б в якійсь мірі зможе задовольнити інформаційні та наукові потреби зацікавленої частини суспільства.

Історіографія питання є досить фундаментальною, оскільки традиція вивчення ВПН, а особливо германської її складової, налічує безліч напрацювань істориків, археологів, етнографів, джерелознавців, лінгвістів. Останнім часом історики тяжіють до створення узагальнюючих праць з цього питання, на нашу думку, можемо виокремити наступних дослідників, праці яких можуть слугувати прикладом логічності викладення матеріалу, дослідження питань як у локальному, так і загальному, використанні, а не лише декларування принципу історизму: В.П. Буданова, М.Б. Щукін, Г.М. Виноградов, Х. Вольфрам, Е.А. Томпсон та інші.[1;2;3;4;5;10;11]

Але не дивлячись на шалено велику історіографічну традицію, на сучасному етапі можемо констатувати, що питань за ці часи накопилось набагато більше ніж відповідей.

Отже, повернемося безпосередньо до причин ВПН, а саме початку германського міграційного руху (перший етап ВПН – II-IV ст.). На нашу думку, виокремлювати лише якусь одну складову і казати про те, що вона є найголовнішою було б безрозсудством. Ми виокремлюємо сукупність концептів з цього приводу, що у кінцевому рахунку має допомогти реконструювати певну модель початку міграційних рухів. Окреслимо концепти, які складають нашу модель: кліматичний фактор, геополітичний фактор – вплив римської інтелектуальної еліти, міфологічний фактор – прагнення на свідомому рівні повернення до прабатьківщини і також на рівні припущення розглядаємо пасіонарну теорію етногенезу Л. Гумільова, яка і буде центральним концептом цієї розвідки.

Для Л. Гумільова факти людської історії – переселення народів, етнічні зіткнення тощо – нічим не відрізняються від природних явищ. Наша планета отримує з космосу більше енергії, ніж це необхідно для підтримки гомеостазу біосфери, що веде до ексцесів, котрі породжують серед тварин явища, подібні описаним вище, а серед людей – пасіонарні поштовхи, або вибухи етногенезу. “Пасіонарність – це природжена здатність організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища і видавати її у вигляді роботи” [8, с.288].

У людей, продовжує Л. Гумільов, ця здатність коливається настільки сильно, що іноді її імпульси ламають інстинкт самозбереження, як індивідуального, так і видового, внаслідок чого деякі люди (пасіонарії) скоюють і не можуть не скоювати вчинки, що ведуть до зміни їх оточення. Важливу, якщо не сказати, основну роль в

спалахах пасіонарності грає сонячна енергія. Л. Гумільов підкреслює, що пасіонарний поштовх може бути ототожнений з мікромутацією. Отже, пасіонарність має енергетичну природу, а психіка особистості лише трансформує на своєму рівні імпульси, стимулюючи підвищену активність пасіонаріїв, яка створює і руйнує ландшафти, народи і культури. Для позначення частини біосфери, пов'язаної з природними рухами людських колективів Л. Гумільов впроваджує поняття “етносфера”. [9] “Оскільки людство поширено по поверхні суші повсюдно, але нерівномірно, і взаємодіє з природним середовищем Землі завжди, але по-різному, доцільно розглядати його як одну з оболонок Землі, але з обов'язковою поправкою на етнічні відмінності” [8, с. 328].

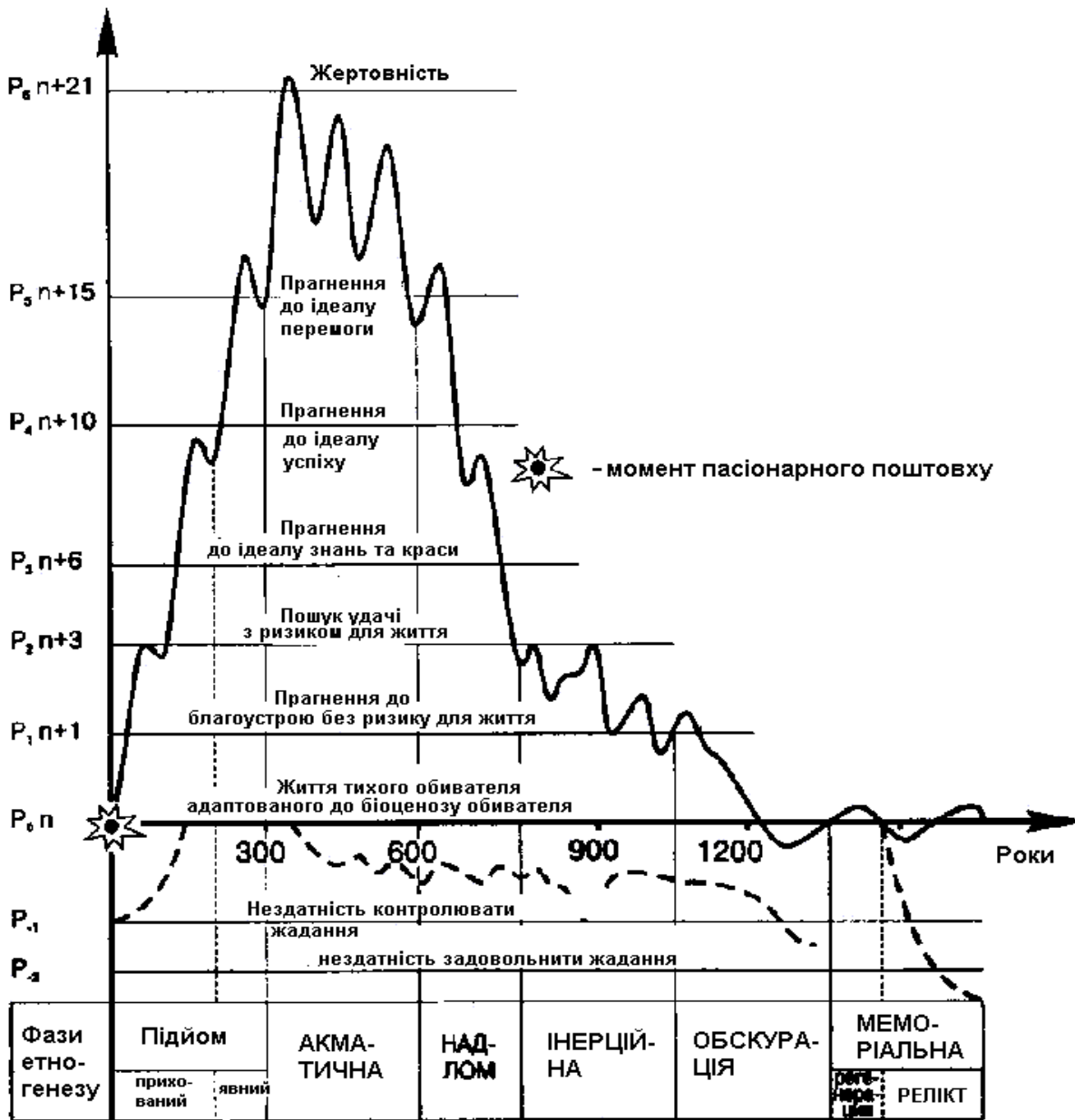

Рис. 1. Зміни пасіонарного напруження етнічної системи

Фаза етногенезу – в пасіонарній теорії етногенезу, маюча часові рамки стадія процесу етногенезу, обумовлена напрямом, швидкістю і межами зміни рівня пасіонарної напруги в етнічній системі фази етногенезу характеризується: 1. Напрямом змін і рівнем активності етнічної системи загалом (міграційної, демографічної, господарської, ідейно-політичної, військової, природоперетворюючої). 2. Пануючими у даній фазі типами пасіонаріїв певного рівня (ці рівні коливаються від звичайного прагнення від благоустрою до жертвовності), а також кількістю і роллю субпасіонаріїв. 3. Єдиним для даної фази громадським імперативом поведінки. 4. Ступенем внутрішньої складності системи, що характеризується межами, напрямом зміни кількості підсистем (субетносів). 5. Напрямом зміни і їх рівнем резистентності етнічної системи. З іншого боку, всі фази етногенезу мають особливі, притаманні лише їм відмітні ознаки [8, с. 345-349].

Припустимося, що фази пасіонарності германських племен відбувалися наступним чином: германські племена приблизно з IV ст. до Р.Х. починають відчувати пасіонарний поштовх, тому починається переселення на континент, приблизно через сторіччя починається фаза підйому, яка продовжується до I ст. від Р.Х. З II ст., на нашу думку, можемо казати про акматичну фазу, хронологія якої має період II – поч. IV ст., впродовж IV ст. ми спостерігаємо фазу надлому, а з початку V ст. германські племена, а саме готські, вступають до фази інерції.

Звичайно, ми розуміємо, що таке явище як пасіонарність досить складно довести. Також можуть з'являтися питання, що саме призводить до цих пасіонарних поштовхів і яким чином ми можемо перевірити їх існування, а особливо їх можливості впливу на процес етногенезу? Так, ми розуміємо, що рівень теоретичності припущення є досить завеликим, але вважаємо за потрібне долучити подібну гіпотезу до нашого дослідження, щоб розглянути досліджуване нами явище у загальноцивілізаційному просторі та із залученням “альтернативних” теорій історичного процесу, а не страждати у царині пострадянської історичної думки. Також, на нашу думку, співставлення циклів М. Чмихова (концепція циклічного розвитку клімату) з пасіонарними поштовхами Л. Гумільова може призвести для створення більш повної моделі подій [12; 13].

В той же час маємо і враховувати, що Л. Гумільов досить вибірково відносився до історичних фактів, частіше за все вбираючи лише ті з них, які найбільш гармонійно вписувалися до його теорії. Також не додає балів на його користь і відношення до джерельної бази: “Возьмем из источников то, что там бесспорно – голые, немые факты, и наложим их на канву времени и пространства. Так поступают все естествоиспытатели, добывающие материал из непосредственных наблюдений природы. И тогда окажется, что факты, отделенные от текстов, имеют свою внутреннюю логику, подчиняются статическим закономерностям, группируются по степени сходства и различия, благодаря чему становится возможным их изучение путем сравнительного метода”. Навіть, цій невеличкій цитаті можемо задати безліч запитань: як зрозуміти, що є “бесспорно голыми” фактами, на чому базується їх логіка тощо?

Л. Гумільов неодноразово каже, що гуманітарії займаються міфотворенням але з вище наведеного пасажу можливо, що все навпаки?

Примітки

¹ Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов / В. П. Буданова. – М.: Наука, 2000.

² Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов / В. П. Буданова. – СПб.: Алетейя, 1999.

³ Виноградов Г.М. Давні германці в Нижньому Подніпров'ї: історичне та лінгвістичне обґрунтування локалізації «Ойуму» / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія. – 2006. – № 6.

⁴ Виноградов Г.М., Оленченко О.В. Міграційні шляхи готів як підґрунтя формування торговельної мережі Східної Європи в ранньосередньовічний період / Г. М. Виноградов, О. В. Оленченко // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. пр. – Д., 2007. – С. 17 – 29.

⁵ Виноградов Г.М. Римський імперський чинник у створенні міграційного вектора германських етносів з Прибалтики до Нижнього Подніпров'я та Північного Причорномор'я у пізньоантичну добу / Г. М. Виноградов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. – Д., 2007. – Вип. 4. – С. 45 – 64.

⁶ Вольфрам Х. Готы: От истоков до середины IV века (опыт исторической этнографии). / Х. Вольфрам. СПб.: Алетейя, 2003.

⁷ Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период / Л. Гумилев. – Л.: Наука, 1990.

⁸ Гумилев, Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Гумилев. – М.: Наука, 2008.

⁹ Додонов Р.О. Дві “біосфери”, “ноосфера” - одна / Р.О. Додонов. - <http://www.pbuv.gov.ua>

¹⁰ Томпсон Э.А. Римляне и варвары: Падение Западной империи / Э. А. Томпсон. – СПб.: Филологический факультет, 2003.

¹¹ Щукин М.Б. Готский путь: Готы, Рим и черняховская культура / М. Б. Щукин. – СПб.: Филологический факультет, 2005.

¹² Чмихов М.О. Давня культура: навч. посібник / Чмихов М.О. – К.: Либідь, 1994.

¹³ Чмихов, М.О., Кравченко, Н.М., Черняков, І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М.О. Чмихов, Н.М. Кравченко, І.Т. Черняков. – К.: Либідь, 1992.

УДК 94(477)“10”:327

Ігор КУШКО
(м. Вінниця)

Зовнішня політика князя Святослава та її значення для Київської Русі

У статті аналізуються основні напрямки та особливості зовнішньої політики великого князя київського Святослава, його завойовницькі походи та дипломатична діяльність і їхній вплив на державний розвиток Київської Русі.

Ключові слова: зовнішня політика, влада, князь, Київська Русь.

Ihor Kushko (Vinnytsia). Foreign policy of Prince Sviatoslav and its prominence for Kyiv Rus

This article is to analyze main ways and features of Prince Sviatoslav's foreign policy, his invasions and diplomacy and their influence on developing of Kyiv Rus.

Keywords: foreign policy, power, prince, Kyiv Rus.

Святослав Ігорович – великий князь київський (княжив з 945р., самостійно з 964 по 972 рр.). Значно розширив територію Київської Русі, провадив активну зовнішню політику. 964 р. Святослав Ігорович став Київським князем. З цього моменту політика Києва була спрямована на утвердження позицій Русі на міжнародній арені. Перед політичною елітою князя Святослава постала давня проблема, пов'язана з подоланням ворожих відносин з боку деяких сусідніх країн. Волзька Булгарія суперничала з Руссю в торгівлі зі Сходом. Хазарський каганат, хоча й підтримував з Руссю тісні відносини, часто грабувала купецькі каравани, що йшли з Києва на схід та південний схід. До того ж даниками Хазарії продовжували залишатися деякі східнослов'янські племена, зокрема в'ятичі. Погіршилися також відносини з Візантією, котра протидіяла зростанню руської могутності [11].

Головною метою даної статі є з'ясування, особливостей зовнішньої політики князя Святослава, та її впливу на подальший розвиток Київської Русі. Дана проблема має солідну історіографічну базу. Зокрема, праця А. Н. Сахарова “Дипломатія Святослава” [9]. У ній досліджується дипломатичні відносини з Хазарським каганатом, Болгарією, а також дипломатичні відносини Київської Русі з Візантією, як до походів Святослава так і після підписання договору між Візантією і Київською Руссю 971р. [9].

Про похід Святослава на Візантію розповідається в спогадах свідка тих подій Иоанна Скилица “Фрагмент. О войне с русью” [4]. Він розповідає про похід русичів на Аркадіополь, Адріанополь, Філіпполь, і битву біля Доростола, де війська Святослава зазнали поразки [4]. Також про походи князя Святослава на Хазарський каганат, Візантію розповідається в працях В.В. Каргалова [5], Ю.Ф. Соколова [10], А.Н. Петрова [6]. та ін.

У 964 р. князь Святослав Ігорович здійснив свій перший похід на землі слов'янського племені В'ятичів, які платили данину хозарам. В'ятичі заселяли лісисто-межиріччя Оки і Волги. Пробувши в них усю зиму, Святослав домігся свого: вони перестали платити данину хозарам і підкорилися Києву. Це призвело до того, що Святослав приєднав до Русі племена в'ятичів.

Навесні наступного 965 р. Святослав відправив хозарському кагану своє знамените історичне послання: “Иду на вы” (тобто “я йду на вас”). Хозарський каганат на той час займав територію Північного Кавказу, Приазов'я і Донських степів і представляв для Русі велику небезпеку. Археологи розкопали понад десяток хозарських фортець на берегах Дону, Сіверського Донця й Осколу – всі вони розташовувалися на правому, західному – тобто руському березі. Отже, фортеці призначалися не для оборони кордону, а служили базами для нападу на Русь [8].

Пройшовши по річці Оці на Волгу, а потім рухаючись донизу по великій ріці, через землі волзьких булгарів – данників хозар, – Святослав вступив у володіння Хозарського каганату [5, с. 19]. Головна битва руської раті з хозарами сталася десь в низов'ях Волги, на ближніх підступах до столиці каганату Ітілю. Руси йшли туди на лодях, а руська і союзна печенізька кіннота – вздовж берега Волги. Літописець просто говорить про перемогу князя Святослава: “Переміг хазар”. Далі князь Святослав повів своє військо вздовж берега Хвалинського моря на південь, до древньої столиці Хозарії міста Семендера [8].

Від Семендера військо Святослава продовжило похід по передгір'ях Північного Кавказу. По шляху були розбиті аланські й касожські раті. Нове зіткнення з хозарами сталося у сильній фортеці Семікара, побудованій для захисту сухопутного шляху до гирла річки Дон. Святослав вів руську рать за єдиним, тільки йому відомим, задумом. По шляху захоплювалися табуни коней для обозу. Наближався край хозарських володінь і узбережжя Сурозького моря [5, с. 20]. Святослав здійснив безпрецедентний для тієї епохи військовий похід, подолавши кілька тисяч кілометрів, захопивши цілий ряд фортець і розгромивши не одне сильне вороже військо.

Після Хазарського походу з карти Європи зникла величезна Хозарська держава і були розчищені торгові шляхи на Схід. Від каганату в цілості залишалася тільки його частина, що прилягала до річки Дон. Тут знаходилася одна з найсильніших хозарських фортець – Саркел. Князь Святослав зі славою і багатою здобиччю повернувся в стольний град Київ, де від його імені правила його мати, княгиня Ольга. Однак державні справи його мало цікавили - він бачив себе тільки на військовому терені.

Після походу на Хазарський каганат Святослав вирішив піти на Візантійську імперію. Але спочатку здійснив похід на грецьке місто Херсонес, що закривало шлях руським купцям у Чорне море, яке за тих часів дістало назву Руського моря, “бо ним тільки Русь плаває”. Військові приготування у Києві не стали секретом ні для жителів Херсонеса, ні для Константинополя. Візантійський імператор Никифор II Фока вирішив відкупитися від войовничих русичів. Він послав до князя Святослава знатного херсонесита патрикія Калокіра з величезними дарами – 15 кентинаріями золота [7, с. 248].

Метою дипломатичної місії Калокіра було перенацілення руського війська на дунайські береги, тобто на Болгарське царство. Його цар Сімеон, колишній бранець імператора, успішно воював із Візантією. Однак раптова смерть не дозволила йому довершити розгром ненависної йому імперії. Хоч новий болгарський цар Петро Короткий не становив серйозної загрози Константинополю, там все ж вирішили позбутися можливого супротивника силами русичів.

Однак, у князя Святослава були власні плани. Він вирішив розширити кордони Русі, зробити Болгарію союзницею в майбутній війні з Візантією і задумав навіть перенести свою столицю з Києва на береги Дунаю за прикладом князя Олега, який перебрався у Київ із Новгороду.

Візантійський імператор Никифор II Фока торжествував, коли дізнався, що руський князь погодився був виступити у похід проти Болгарського царства. Один із

найбільш знаменитих в історії правителів Візантії, наймайстерніший дипломат свого часу вів зі Святославом потрійну гру: по-перше, відводилася військова загроза вторгнення русинів у херсонеську фему, житницю Візантійської імперії; по-друге, він зіштовхував лобами у військовому протистоянні дві найбільш небезпечні для Візантії країни – Київську Русь і Болгарське царство; по-третє, нацьковував на знесилену у війні Русь кочівників-печенігів, щоб тим часом прибрати до своїх рук Болгарію, знесилену у війні з Руссю [9, с. 71].

У 967 р. Святослав рушив до берегів Дунаю. Човни без перешкод увійшли в гирло Дунаю і стали підніматися вгору за течією річки. Поява війська Святослава була несподіваною для болгар. Русичі зійшли на дунайський берег поблизу Переяславця. Перша ж битва з болгарським царським військом принесла перемогу руській зброї.

У Візантії швидко усвідомили свою помилку. Святослав влаштувався в місті Переяславці. За його виразом, там, у Переяславці на Дунаї, була “середина” його землі. Це місто повинно було стати столицею величезної слов'янської держави [6, с. 125].

У сучасника Святослава арабського географа ібн-Хаукаля, є розповідь, що руси після розгрому Хозарського каганату здійснили великий похід до Візантії, а потім через Середземне море до іспанської Андалузії. Правда, хроніст не пояснює, військовий був це похід чи торговий; проте сама можливість такого походу свідчить про достатньо високий рівень розвитку вітчизняного флоту в державі князя Святослава [11].

У той час у Києві знаходилася старіюча княгиня Ольга, яка правила Руссю за сина, і троє синів Святослава. Навесні печеніги осадили Київ (це був перший набіг степових кочовиків на Київ) і стали спустошувати його околиці. Осадженим вдалося послати звістку про це у Переяславець [5, с. 23].

Князь Святослав, здавалося, зробив неможливе. Він швидко зібрав своє військо, що стояло гарнізонами по болгарських фортецях, і стрімко рушив по Дунаю, Чорному морю і Дніпру до Києва. Печеніги не чекали такої швидкої появи київського князя на Русі – імператорські посланці запевняли їх у неможливості цього. Небезпека для печенігів була ще й у тому, що князь Святослав чудово знав тактику своїх нещодавніх союзників. Військо Святослава з тріумфом увійшло в Київ. Дізнавшись про повний розгром печенігів, Візантійський імператор Никифор II Фока ще раз приклав руку до свого знаменитого трактату під назвою “Про помилки з ворогом”. У ті часи він був визнаним теоретиком в області військового мистецтва [4].

У 969 р. померла княгиня Ольга. Поховав її Святослав так, як вона й бажала – за християнським звичаєм, і дуже сумував за нею. Перед новим походом проти Візантії князь Святослав поділив свої землі між своїми синами – Ярополком (землі полян) – Київ, Олегом (землі древлян) та Володимиром (Новгород) [7, с. 251].

Навесні 970 р. військо русинів стрімко перетнуло болгарську землю і Балканські гори, розкидавши там ворожі заслони. Пройшовши таким чином близько 400 кілометрів, воно осадило місто-фортецю Аркадіополь. Відтак війна увійшла у візантійську провінцію Фракію. Під Аркадіополем і сталася перша битва Святославова війська з візантійським, яким командував Варда Склір. Імператорська армія зазна-

ла значних втрат, а її ватажок разом із залишками своїх полків зачинився в аркаді-опольській фортеці. Святослав же спрямував частину своїх загонів від осадженого міста у сусідню Македонію [4]. Тоді імператор Іоанн Цимісхий перехитрив князя, давши йому велику данину. Військо русичів, їхні союзники болгари, угорці й печеніги залишили Фракію і Македонію. Візантійська імперія отримала мир, щоб підготуватися до нової війни.

Навесні 971 р. імператор на чолі двох тисяч “безсмертних” урочисто виступив в похід зі своєї столиці. В Адріанополі його чекала величезна візантійська армія. Швидко подолавши Балканські гори, імператорські полки несподівано з'явилися перед стінами болгарської столиці Преслави і осадили її. У місті знаходився загін русичів під командуванням воєводи Свенельда. Разом з болгарськими дружинниками чисельність захисників міста становила лише 8,5 тис. чол. [5, с. 25].

23 квітня імператор Іоанн Цимісхий, здійснивши стрімкий марш, підійшов до міста-фортеці Доростол. Однак першу битву під його стінами русичі у візантійців виграли, знищивши із засідки великий передовий загін малоазіатських вершників. Та це не зупинило імператорську армію, яка розміреним кроком виходила на велику рівнину перед Доростолом.

Однак там візантійців вже чекали русичі: піші воїни оточили кріпосні стіни щільним строем, прикрившись червленими щитами і виставивши уперед списи. Іоанн Цимісхий погодився на битву, наказавши почати загальну атаку. Однак воїни Святослава зуміли відбити навіть таранний удар важко озброєної панцирної візантійської кінноти. На цьому битва закінчилася: візантійці відійшли в свій табір, русичі - за кріпосні стіни. Почалася облога Доростола, яка тривала з 24 квітня по 22 червня 971 р. За цей час осаджені втратили загиблими і померлими від хвороб 15 тис. чол., а їхній противник - 15-20 тис. убитими в численних сутичках під кріпосними стінами [4].

На третій день облоги, 26 квітня, князь Святослав знову вивів своє військо у поле. Русини билися в пішому строю і простояли на рівнині всю ніч, однак візантійці не зважилися продовжити битву. Остання битва під стінами Доростола сталася 22 червня. Князь Святослав наказав замкнути за собою ворота, щоб ніхто без його наказу у разі поразки не міг ховатися за кріпосними стінами. Удар пішого війська русичів був настільки сильний, що візантійська армія стала відступати до облогового табору [4].

У такій критичній ситуації імператор Іоанн Цимісхий особисто повів в атаку полк “безсмертних”, крашу частину своєї армії. Раптом вибухнула сильна гроза, піднявся шквальний вітер і почалася злива. Візантійцям вдалося оточити руське військо, яке кинулося бігти до Доростола. Під час втечі, за даними візантійських літописів, загинуло 15 тисяч русів (через заперті ворота Доростола багато хто не зміг дістатися до безпечного місця), проти 350 вбитих візантійців і багатьох поранених. Зрозумівши, що немає іншого виходу, князь Святослав на наступний день почав переговори з імператором Іоанном Цимісхієм. От як описує візантійський історик Лев Діакон, що був учасником переговорів візантійців і русів, цю зустріч: “Показався і Святослав, що приплив на ріці на скіфському човні; він сидів на вес-

лах і веслував разом із наблизеними, нічим не відрізняючись від них. Ось якою була його (князя Святослава) зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і ясно-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся – ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак виглядав він похмурим і диким. В одне вухо його була вдіта золота сережка; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одежа його була біла і відрізнялася від одяжі його наблизених тільки чистотою. Сидячи в човні на лавці для веслярів, він поговорив трохи з імператором про умови миру і поїхав. Так закінчилася війна ромеїв зі скіфами” [8].

Візантійці були раді такому виходу війни: русичі по своїй волі залишали Болгарію і йшли на Русь, забезпечені продовольством на зворотний шлях. Було видано по дві міри хліба на кожного з 22 тисяч руських воїнів.

Умови відходу руського війська з берегів Дунаю були почесними. Однак, перш ніж князь Святослав з'явився в гирлі Дунаю, в кочовища печенігів прибув повноважний посол візантійського імператора єпископ Феофіл. Він добре заплатив степовим вождям за напад на князя Святослава, який повертався на Русь [9, с. 221].

Після невдалої компанії проти Візантії і невдалої битви 971 під Доростолом Святослав підписав договір між Візантією і Київською Русю. Значення договору 971 р. полягає у відновленні між Руссю і Візантією status quo, що склався до 966 р., тобто на початок першої балканської кампанії Святослава.

Звичайно, позиції Русі на Балканах були втрачені, проте були закріплені завоювання в життєво важливих районах Північного Причорномор'я, у Приазов'ї та Нижньому Поволжі. Святослав зобов'язався дотримуватися колишніх угод, нові ж політичні реалії були в ньому відображені повною мірою. У даній військово-політичній ситуації це задовольняло греків, і вони погодилися з формою та змістом виробленого обома сторонами договору.

Російсько-візантійський договір 971 р., вироблений в ході кількарізових дипломатичних контактів обох сторін, ознаменував собою остаточна їхня відмова від угоди 967 р. у відношенні Болгарії й знову повертав Русь і Візантію до вихідної точки - тим відносинам, які склалися між обома державами до 966 р., тобто до року успіхів руської зброї на Сході. Договір 971 р. відновив дію норм угод 907 і 944 р., у результаті чого Русь повернулася до мирних і союзних відносин з Візантією, що визнала завоювання давньоруської держави середини 60- х років, зміцнення його позицій у Північному Причорномор'я [11].

Отже, походи Київського князя Святослава мали дуже велике значення для Київської Русі. Він приєднав слов'янське плем'я В'ятичів, що значно розширило територію Київської Русі, знищив Хазарський каганат, який перестав існувати і були розчищені торгові шляхи на Схід. Русь повернулася до мирних і союзних відносин з Візантією, що визнала завоювання давньоруської держави середини 60- х рр. X ст., зміцнення його позицій у Північному Причорномор'я.

Примітки

- ¹ Білецький А.В. Про проблему маршруту походу на схід князя Святослава Хороброго [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vlp.com.ua/node/1344>
- ² Вернадский Г.В. Киевская Русь. – М., 1999. – 448 с.
- ³ Грушевський М.С. Історія України - Руси. – К., 1913. – Т. 1 – 648 с.
- ⁴ Иоанн Скилица. Фрагмент. О войне с Русью. Перевод С.А.Иванова [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.hrono.ru/dokum/docum.html>.
- ⁵ Каргалов В.В. Полководцы. – М., 1989. – 334 с.
- ⁶ Петров А.Н. Русская военная сила. М., 1892. – Т. 1. – С. 464.
- ⁷ Повесть временных лет. – М.-Л., 1950. – Ч. 1.
- ⁸ Походы Святослава 965-968 гг. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://slavyan.ucoz.ru/publ/>
- ⁹ Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава. – М., 1982. – 240 с.
- ¹⁰ Соколов Ю.Ф. Ратная слава отечества. – М., 1999. – 232 с.
- ¹¹ Яковенко Б. Святослав Київський: дипломатія в кольчужі // День. – 2002. – № 124. – 13 липня.

УДК 94(477)“.../19”:39

Ніна ПАЛАМАРЧУК
(м. Київ)

“Нечиста сила” – від минулого до сьогодні

У статті розглядається феномен “нечистої сили” в українському суспільстві. Наведені відомості з минулого, які стають підґрунтям для проявів відповідної сили і сьогодні. На жаль, мала джерельна основа не дає відповіді на всі питання, що можуть виникнути при розгляді даних відносин між людьми та потойбічними силами.

Ключові слова: “нечиста сила”, відьми, чаклунство.

Nina Palamarchuk (Kyiv). **Devilry from past till nowadays**

The article studies the problem of presence of “devilry” in Ukrainian society. The number of facts is displayed to explain the today’s existence of such force. Unfortunately, the lack of facts does not help to answer all questions which can arise up at consideration of these relations between people and devilry. It is important to analyze the historical way of similar situations.

Keywords: devilry, witches, magic.

Іноді в нашому житті відбуваються події та ситуації, що кардинально змінюють наше життя. Тоді ми звертаємось до того що, на нашу думку, може допомогти: амулети, міфічні істоти, культові предмети, ворожки, знахарки, тощо. Не замислюючись над тим, чи справді це - найправильніший шлях вирішення проблем. Сьогодні на кожному кроці бачимо величезну кількість подібних речей і атрибутів для цього. А оголошення цілительок та ворожок про таку “допомогу” просто заполю-

нили, майже всі засоби масової інформації. Найбільше на такі послуги-пропозиції звертають увагу і “клюють” молоді люди, які прагнуть дізнатися більше про майбутнє, покращити власне становище та стан здоров’я, а може й навпаки-нашкодити іншим людям з метою помсти чи “просто так”.

До написання даної роботи мене підштовхнула історія, яку я прочитала у одній із газет за 15 листопада 2009 р. Ось, що пише жінка про такі речі: “Починали бізнес удвох з подругою. Раптом вона почала говорити, що робить набагато більше роботи від мене що це була її ідея взяти в оренду декілька контейнерів на базарі і т.д. Я не погоджувалась, що вона повинна отримувати набагато більше, і посперечавшись ще довго, подруга ці розмови припинила. Зате я почала хворіти, як заведена. Одне вилікую-відразу інша хвороба чіпляється. То суглоби розпухнуть, то раптом тиск за 200. Дійшло до того, що ледве могла ходити на роботу. А одного дня, затримавшись із перерахунком товару до глибокої ночі, знайшла у себе під робочим місцем зшиту ляльку. На ній був шматочок з мого халату і моє волосся! Крім того, лялька була пронизана та розрізана в багатьох місцях”. Тому виникає таке питання: “А чи справді існують люди з такою силою, яка могла б так сильно змінювати життя?” – мабуть так. Адже віра у подібні незвичайні речі (чаклунство, магію і т.п.) існувала ще з язичницьких часів. Проте найбільше таких справ було у середньовіччі. І чи не тому-то, сучасні ворожки так сильно можуть входити в нашу підсвідомість і впливати на життя? Саме на основі уже відомих та здобутих знань відбувається все це, мало чим відрізняючись від колишнього. Хіба що інші люди в інший час...

Наші предки слов’яни вірили у два начала: добро і зло. Під час свят та урочистостей вони обносили чашу з благословіннями і закляттями, вірячи, що щастя походить від доброго бога (Білобога), а зло від Чорнобога. Про вшанування цих богів свідчать місцеві назви: Білобоги, Чорнобоги; також в Україні є таке село, як Білобожниця. [4, с. 27]. На противагу істоті світлій, животворній, добрій існувала похмура, смертоносна, зла, яка звалась (як уже згадувалось) Чорнобогом, звідки ймовірно походить і назва “Чорт”.

У Слові о полку Ігоревім “вказувалась зла істота, що звалась “Див”, “Даво”: “див кличуть верху древа” цим виражалось віщування про небезпеку, а в іншому місці звістка про напад половців і лихо, що прийшло на Південну Русь, висловлено так: “див вержесе на землю”. Рівнозначними йому були: біс, і Пек-Осина. Проте ніде не сказано чи була ця істота початково злою чи ангел, що завинив.

Слово “біс” (старослов’янською – “бьсь”) широковідоме уже з XI ст. Іпатіївський літопис 1015 р. повчає: “Біси на злоє посилаєми бивають, на злоє всегда лоять, завидюще... Іскони все лукавий диявол, не хотей добра всякому хрест’янину і любви межі братьєю”. Іпатіївський літопис під 1074 р. подає, що ченцеві Ісакові біс з’являється “в образі звірином і скот’єм, зміями і гадом”. Під цим же роком на ст. 134 згадується: “виді обходяща біса в образі ляха”. Жінки були сильніше прив’язані до природи, а разом з тим до поганства, що відбувалося в ній. І саме вони заступили давніх волхвів, яких згадує “Ізборник” князя Святослава (1037р.): “утробного волхва”, що гадав “на утробі, по нутрі жертов”[6, с. 118]. На підтвер-

дження цьому літопис пише: “Тако во все роди много волхвуют жени час родийством і отравою і иними бісовськими козньми”.

У Церковному Уставі князя Ярослава є стаття, яка вказує про жінку, що чинить яке-небудь волхвування, обвинувативши, стратити. Зокрема у 1173 р., як подає літопис, галичани спалили Настю Чагрову, невінчану дружину галицького князя Ярослава, оголосивши її відьмою [6, с. 182]. Церковний устав князя Володимира XI ст., також забороняв “відьство, зелійничьство, потвори, чародіянія, волхвування”. А в грамоті константинопільського Патріарха Єремії II 1586р. на заснування Львівського церковного братства наказувалось: “А эсли в которим мисти или селе будеть чаровница или ворожка сосуди дыавольския, или волшебница да истребится от Церкви и тех которіи Дяволом прельстившися до чаровницъ и до ворожок ходять, отлучайтєся”. Сирапіон, єпископ володимирський, що жив у XIII ст. також згадує відьом та просить: “отступите от дель поганських”.

Та, нажаль, такі згадки відомі і пізніше. Зокрема в 1572 р. на передміському цвинтарі біля церкви Воздвиження Хреста було поховано жінку з Рясного. Протягом наступних днів декілька осіб, що жили неподалік церкви, померли, тому з’явилася поголоска, що винною в цьому є похоронена кілька днів тому жінка. Коли могилу розкопали, то найгірші припущення підтвердилися – покійна лежала в труні закусивши в зубах кінчик своєї зав’язаної під бородою хустки, хоча коли її ховали хустка була зав’язана нормально. Керуючись порадами, покійну поклали лицем донизу і відрубали голову. Пошесть відразу ж зникла [7, с. 126].

1693 р., Нові Санжари (містечко поблизу Полтави). Сотенний суд розглядав справу міщанина Якова Бридуненка, який звинувачував свою служницю Пріську у тому, що та зіпсувала йому родинне життя. Пріська, як виявилось, маючи злість на свого господаря, вхопила kota та кинула його псові, а потім, рвучи з обох шматки шерсті, повторювала: “У якій згоді пес з кішкою живуть, так нехай і Яків Бридуненко з жоною своєю мешкає...”. Допитана Пріська, як записано у магістратській книзі, “признала ся також до вини і заявила, що її навчили чарів Ющиха Гузієнкова та переслухана, признала ся також до вини, при чім зізнала: “Ви, ласкаві панове не турбуйтеся, коли дозволите, я хоч зараз піднімаюсь Бридуненкові мешкання поправляти, буду старатися, щоб Яків знову з жоною своєю по-людськи мешкав, як і з початку...” Проте, невідомо чи став Бридуненко з “жоною” мешкати справді “по-людськи”. Але відомо, що обох ворожок вигнали з міста.

1705 р., Кам’янець-Подільський. Магістрат міста розглядав скаргу однієї з тамтешніх жительок на її сусідку (прізвище останньої в архівах збереглося – Зелинська), яку позивачка звинувачувала у чародійництві. Постраждала заявляла, як мовиться у скарзі, що бачила, як Зелинська стояла на своєму подвір’ї боса і з непокритою головою, до того ж іще й зі свічкою у руках. Цю саму свічку найближчої суботи Зелинська переломила у церкві та нахилила палаючим кінцем униз, що означає безсумнівний намір накликати на когось недугу чи навіть смерть. При цьому лихі думки Зелинської були скеровані саме на позивачку вважає та, тим паче що останнім часом безневинна жертва сусідки - відьми якраз почала хворіти на невідомо звідкіль узяті хвороби. Суд, заслухавши пояснення Зелинської, як гово-

риться у виroku, “про всяк випадок” засудив її до лежання “крижем” (тобто хрестоподібно, з розкинутими руками) у церкві протягом двох літургій [9].

У 1729 р. Кам’янецьким магістратом засуджено до 100 ударів канчуками селянку Хвиську Чумачиху за те, що за порадою невідомої жінки, вона вживала підозрілий засіб для лікування свого чоловіка від гнильця і хвороб. Процедура полягала в тому, що вона обмокувала ніж у пиво і капала ним по сходах, приказуючи таємні слова.

Діти млинаря Івана Бутелюрчука з містечка Лісньовці, що на Волині, побачили у 1747 р. на цвинтарі біля греблі двох жінок Марушку Петрикову та Іваниху Мельничку, які робили там щось дивне. Через якийсь час жінок з гвалтом заарештували, при чому, як стверджував Іван Бутелюрчук, діти до цього арешту були не причетні. Проте, коли за кілька днів один з Бутелюрчукових синів несподівано важко захворів - йому відняло ноги і руки – батьки пов’язали це захворювання з чарами, вважаючи, що їх наслали ті жінки як помсту, адже вони також бачили Іванових дітей біля греблі.

У листопаді того ж року мешканку Лісньовців Гапку Петрикову було звинувачено у чаклунстві. Кілька людей свідчили, що сама вона зачарувала губернатора, який помер в результаті цього зачарування. Свідки бачили, як Гапка стояла при дорозі, коли повз неї проїхав губернатор, тоді вона тричі брала жменю ґрунту і кидала його вслід губернатора, а також тричі плювала. Того ж тижня губернатор захворів і помер, і це пов’язували зокрема з тими дивними подіями, що бачили на дорозі [4 с. 39-40].

У 1767 і 1768 рр. у Дубенському магістраті розглядалася справа по звинуваченню у чаклунстві міщанина Тимка Середи. Свідчення, зібрані у цій справі, вказували, що Середа займався постійно чарівництвом; так він був запрошений солдатом Лашковичем приготувати такий засіб, щоб після нього росли діти у останнього. Він зварив якісь дві складові, вказавши їх вживання, а частину однієї з них забрав з собою для іншої практики. Після того як Середа пішов, Лашкович показав залишені складові якійсь бабі, яка визнала один з компонентів справжнім, а про інший сказала, що його не потрібно і в будинку тримати. Головне ж звинувачення проти Середи полягало в тому, що він повідомив міщанці Духінській якийсь склад, яким вона облила Мельника Карпа, коли той у нетверезому вигляді без відчуттів лежав біля дороги, внаслідок чого Карпо отримав параліч обох ніг. Свідки розповіли, що сам Середа хвалився, що він навів хворобу Карпові. Він говорив багатьом свідкам: “заробив я в цій справі 8 злотих... Я, на прохання Яцька Мельника, відняв йому ноги... Біс його не візьме, а до пояса відніме у нього рух, тому що Яцько Мельник просив, щоб він перестав ходити...”

П. Єфименко пише, що під Харковом жила стара жінка (було їй більше 70 років). Селяни її боялися, вважаючи, що вона відьма і всі біди, які відбувалися у селі, “приписували” саме їй. Та коли стара померла, зібрались рідні, а пізніше й все село. На подив всіх присутніх і, звичайно, на переконання у їхній вірі, коли вже все було приготовлено для похоронів і послали за священиком, жінка ожила і з великим криком почала вимагати собі меду [5, с. 376].

Як відомо, із проповідей та із судових матеріалів угода з Дияволом була відома в Україні з XVII ст. Зокрема у 1641 р. стався випадок укладення договору з дияволом монахом Альбертом Віроземським, який віддав спокуснику тіло разом із душею. До укладення договору Віроземського було звинувачено церковним судом у підробці документа та зловживанні святими таїнствами. Коли підробка документа була викрита, Віроземський, намагаючись уникнути покарання, покинув монастир і почав ховатися від переслідування. Проте його зловили і посадили до монастирського корпусу. Панічний страх перед покаранням змусив злочинця вдатися до неординарних дій. Бажання жити у грішного Альберта було настільки сильним, що він, не задумуючись написав: “Я своєю кров’ю ставлю підпис і піддаюся під владу Князя Люцифера. Взамін за це прошу двадцять років життя, після чого він має право взяти мене з душею і тілом. Згідно з цим контрактом, зрікаюся Бога і Матері Божої. Цей контракт підписую з Вегликом, який винесе мене з в’язниці. На підтвердження підписуюся власною рукою і віддаюся під владу усім Дияволам, зобов’язуюся їм служити та їх прославляти. Вони повинні мені давати все, що потребую. Я їм буду служити, передаю за цим контрактом душу Вегликові Боруті й усім іншим, за що прошу звільнити мене з в’язниці цієї ночі...”

Цікаво те, що текст львівського цирографу майже дослівно повторює зміст аналогічних угод людини з дияволом, наведених у праці Гулара “Скарбниця чудових і достойних пам’яті історій нашого часу”, хоча, наскільки відомо ніяких книжок Віроземський у камері не читав.

Контракт був написаний на стіні камери кров’ю. Коли наглядачі знайшли цирограф їх здивуванню не було меж, що навіть виник сумнів, чи не підкинув його сам диявол [7, с. 108-109].

“Господь Бог з непонятних нам своїх судіб Божих, допускает войти бісам”, – говорив Антоній Радивилівський на початку проповіді про одержимість. Він приводить і причини одержимості бісами найперша з яких – “гордость и непослушенство, що власне угодним есть мешканцем діаволом гордим” [3, с. 98].

Йоаникій Галятовський та Димитрій Ростовський пишуть про випадки екзорцизму, що мали місце у двох чернігівських монастирях – Євельському та Іллінському. Щодо першого, то тут один чоловік заховав скарб під стінами церкви, а коли хтось викрав заховані гроші він розлютився на Богородицю, яка на його думку, мала оберігати скарб, і вдарив ікону. Кара прийшла одразу – чоловік став одержимим Дияволом.

Димитрій Ростовський розповідає про біснуватого чоловіка на ім’я Дем’ян, якого вели в Іллінський монастир, щоб там вигнати з нього біса. Дорогою процесія проходила повз Євельську церкву, аж тут “начать его біс люті мучити, по земли валяти, піны тіща”. Дем’янові страждання закінчилися тільки в Іллінському монастирі, де його й зцілили [3, с. 101-102].

Отже, демони які захоплюють тіло людини, не просто слухняно виконують Божу волю; за словами проповідників, від життя у тілі грішника вони отримують задоволення й відраду. Сам Диявол нібито казав: “Розкошь о оутіха моя жити с грішники”. Димитрій Ростовський писав, наголошуючи на особливості привабливості

грішників для бісів: люди страждають на одержимість тому, що “гді бо тако дух нечистый жити любит яко во оудних блудничных”.

Аналіз наведених в роботі фактів підштовхує нас до твердження про існування вищої сили, яку трактують як “нечиста”. Так численні відомості про відьмування, чаклунство і незвичайні речі дають підстави вважати це досить правдоподібним явищем в Україні. І зважаючи на знання й методи, а також наслідки та впливи від цієї сили, слід сказати, що як і в середньовіччі так і сьогодні її існування залишається все-таки реальним. І те, що відбувалося колись, певним чином трансформується й у сьогоднішній світ.

Примітки

¹ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних повір'ях та віруваннях. – К., 1992.

² Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. – К., 1991.

³ Дуса К. Історія з відьмами. – К., 2008.

⁴ Дуса К. // Київська старовина. – К. – 2005. – № 3.

⁵ Єфименко П. Суд над відьмами // Київська старовина, К-1883, № 11.

⁶ Іларіон (Митрополит). Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег, 1981.

⁷ Козицький А., Білостоцький С. Кримінальний світ старого Львова. – Л., 2001.

⁸ Чубинський П. Труды этнографическо-статической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования –Т.1, Вып.1, 4. – Спб., 1872.

⁹ Україна молода [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://www.umoloda.kiev.ua/number/109/175/3367/\[17.12.2009,22:15\]](http://www.umoloda.kiev.ua/number/109/175/3367/[17.12.2009,22:15]).

УДК 94(477.75)(=512.43)”15/17

Дмитро ПРОХОРОВ
(м. Сімферополь)

Караїми у Кримському ханстві в XVI-XVIII ст.: правове становище та основні заняття

У статті йдеться про стан караїмських громад Криму в період існування Кримського ханства, і, зокрема, про головні заняття караїмів та їх правове становище. Зроблено висновок про те, що головними заняттями караїмського населення Криму в XV-XVIII ст. були скотарство, землеробство, садівництво та виноградарство, торгівля і ремесла. Представники караїмських громад користувалися низкою привілеїв щодо випасу худоби і землеволодіння.

Ключові слова: караїми, Кримський ханство, правове становище, торгівля, ремесла.

Dmytro Prokhorov* (Simferopol'). **Karaites in the Crimean Khanate in XV-XVIIIth: The basic employments and legal position*

The article deals with the comprehensive analysis of the of Crimean Karaites communities in the Crimean Khanate. The object is the history of the Crimean Karaites in XV–XVIIIth under the circumstances of such polyethnical region as the Crimean Peninsula. The basic occupations of Crimean Karaites were the cattle breeding, agriculture, gardening and viticulture; trade and handicrafts were widely widespread. Author points out that the representatives of Karaites communities had privileges, which mainly was a right for the pasture of cattle and landownership.

Keywords: Karaites, Crimean Khanate, legal position, trade, handicrafts.

Дослідження історії кримських караїмів налічує декілька періодів, що відрізняються між собою динамікою та інтенсивністю. Серед публікацій, присвячених різним аспектам цієї тематики, є роботи як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Найбільш відомими є праці А.І. Маркевіча, О.Г. Герцена, Ю.М. Могарічова, М.Б. Кізілова, О. Галенко, Д. Шапіра [4; 6; 16; 18; 20; 21]. Змістовним джерелом для реконструкції минулого караїмських громад Криму є записки мандрівників, що у різні часи відвідували Крим – перш за все, це твори Е. Челебі, Ж. Ромма, П.І. Кьоппена, П.С. Палласа, М. Гутрі, Ф. Дюбуа-де-Монпере, Р. Лайалла та ін. [45].

Метою даної публікації є узагальнення вже наявних свідоцтв про стан караїмських громад Криму на час існування Кримського ханства, і, зокрема, про головні заняття караїмів та їх правове становище на підставі даних джерел та історіографії. Робота виконана також у зв'язку з тим, що деякі із статей на вказану тему містять деякі суперечні і протилежні висновки стосовно вказаної теми [13; 25; 29; 30; 38].

Імовірно, поява караїмів в Криму може бути датована серединою XIII ст., хоча в джерелах перша достовірна згадка про них зроблена наприкінці XIV ст. Мандрівник Іоганн Шильтбергер, що перебував у Кафі на початку XV ст., повідомляв, що в місті живуть євреї двох типів – рабаніти і караїми. Караїмські громади виникають у Солхаті, Чуфут-Кале, Карасубазарі, Мангупі, Гьозльові (у останньому місті – не раніше XVIII ст.), а також у деяких інших населених пунктах [16, с. 245-256; 18, с. 124]. Про давнину перебування караїмів в Криму свідчать також епіграфічні знахідки – в 1892 р. в музей Таврійської архівної вченої комісії (ТВАК) було передано надгробну плиту з білого мармуру написами арабською (з вказівкою дати реставрації місцевої мечеті – 1309 р.) і староеврейською мовами (зробленою дещо пізніше). Пливу було знайдено у Старому Криму. Напис арабською, датований 1517 р., свідчив: “Тут поховано почесного старого Мардохея [Мордохая], сина Мардохея [Мордохая]. Помер у перший день (тижня) 17-го Тевета 5277 р. Та буде душа його зав'язана у вузлі життя у Господа Бога його” [20, с. 128]. Цінність знахідки полягала в тому, що, судячи з датування напису (709 р. Хіджри, або 1309 р. н.е.), вона була найстарішим епіграфічним пам'ятником із часів Кримського улусу Золотої Орди, на території якого вже мешкали караїми.

Про правове становище караїмів у Кримському ханстві можна судити з офіційних документів ханської адміністрації – ярликів, що видавалися ханами представ-

никам караїмської громади Чуфут-Кале, найбільш значної серед інших громад півострова. Так, на думку відомого російського історика В.Д. Смірнова, “караїми в Криму татарсько-ханський уряд не просто терпів караїмів у Криму, а вони перебували як би під особливим його заступництвом, що гарантувало їх захист від свавілля та насилля татарських беків, які, як відомо, не особливо були лояльні до інших непривілейованих мешканців Кримського ханства” [33, с. XVII, XVIII].

Про те, що багато кримських правителів лояльно ставилися до караїмського населення, красномовно свідчить ярлик, виданий ханом Селямет-Гиреєм I караїмам Чуфут-Кале у вересні 1608 г.¹: “беку міста [Чуфут-Кале] Ахмед-паші в Нашому засіданні Дивана у присутності юдеїв зроблений був осуд і заборона, щоб він з часом з народу юдейського не вимагав <...> ні стягувань, ні удержувань, ні виходового, ні витрат, ні так званого податку, ні робочої повинності, ні служби”. У цей перелік входила і т.зв. “підводна” принука (тобто, було заборонено брати у караїмів коней і підводи для потреб беїв). Таким чином, Селямет-Гирей I підтвердив пільги караїмів, які були ними отримані раніше від колишніх ханів, звільнив їх від деяких податків, мита і обов’язків, а також гарантував захист від втручання у внутрішнє життя караїмської громади [40, с. 64–66]. Підтвердження права караїмів Чуфут-Кале на вигін худоби в кордонах, встановлених попередніми ханами, було видано в 1610 р. ханом Джанібек-Гиреєм I (у зв’язку з конфліктом, що виник стосовно територій, зайнятих греками під посіви), в 1635 р. – ханом Інайет-Гиреєм; у 1642 р. – ханом Мухамед-Гиреєм та ін. [33, с. 72, 73, 77–79, 83].

Слід зазначити, що немусульманська частка кримського населення в ханстві (“райі”, до якої входили греки, вірмени, євреї та караїми) повинна була платити особливу поголовну подать (“харадж”). Крім того, з представників немусульманського населення стягувалася і т.зв. “шлюбна подать”. Право на цей вид податку свідчило: “Якщо юдеї або вірмени візьмуть зі свого середовища дівчицю для шлюбу, то з таких при кожному весіллі стягувати по одному батману меду”, проте з обмовкою, що “якщо не дають, то не брати” [41, с. 29; 26, 28]. У 1608 р. Селямет-Гирей I розпорядився про те, що “коли буде у юдеїв весілля, і трапеза, і збори, то <...> мусульмани <...> та не ходять, і, кажучи, що це є весільне право, ні грошей, ні їжі, ні пиття не вимагають і не беруть” [33, с. 65]. Грошовий оброк, що накладався на “райі”, полягав у виплаті по 340 акче з кожного поля, яке можна було обробити за один день, по 2 пара за кожну вівцю і по 6 пара – за одиницю рогатої худоби [22, с. 20].

У 70-х рр. XVIII ст. було запроваджено новий “подушний” податок з юдеїв і циган, що мешкали на півострові. Замість колишніх 60 коп. вони повинні були платити: заможні по 7 крб. 20 коп., “середні” – по 3 крб. 60 коп., і бідні – по 1 крб. 80 коп. щорічно [19, с. 27, 28]. Що стосується “яхуділер”, то ними виплачувалися в ханську казну до 3 тис. крб. “подушних грошей” [8, с. 2-54].

¹ Достовірність цього документа часто береться під сумнів, оскільки при публікації використовувався не оригінал, а копія факсиміле, що і дало підставу сумніватися в автентичності ярлика Селямет-Гирея I.

Привілеї які караїми одержували від ханів, поширювалися і на їх адміністративно-комерційну діяльність. Так, керуючими фінансами та монетним двором при дворах ханів Крим-Гирея і Шагін-Гирея II були караїми Самуїл Челебі Синані та його син Веніамін бен-Самуїл Ага-Нейман (останній був призначений ханом на цей піст 7 жовтня 1768 р.); керівником (еміном) монетного двору Шагін-Гирея II у Кафі був Юсуф (Йосип) Ага (у 1778 р.) [1, с. 63; 33, с. 104, 105]. З 1780 по 1783 рр. було виготовлено монет на загальну суму в 78211 крб. а за вирахуванням витрат на метал і машини чистий прибуток склав 53211 ханських крб. (або 17737 російських крб.) [8, с. 50; 32, с. 26, 27].

Про заняття кримських караїмів на початковому етапі існування Кримського ханата є мало відомостей. І. Шильтбергер згадував, що серед караїмів Кафи на початку XV ст. були лікарі та торговці; підтверджувалася і наявність у них рабовласництва. Факти передачі невольників караїмам підтверджено також пізнішими записами, зробленими в книзі рішень кадіаскерського суду Мангупського каділика (1686-1710 рр.) [21, с. 530; 18, с. 126; 4, с. 50-55]. Безпосередньо інформація про заняття караїмів, що існували у них в епоху Кримського ханату, також згадується в ярликах, в різний час виданих ханами. Причому найбільш поширеним в караїмських громадах Південно-Західного Криму було шкіряне ремесло – від вироблення шкір (в основному, грубих, або так званих “мангупських”) до виготовлення тонких сап’янів, взуття, виробів із повсті. Караїмське населення, що мешкало на території міста Чуфут-Кале, займалося, в основному, ремісництвом і торгівлею. Про те, що серед караїмів було поширене шкіряне ремесло, і те, що вони обробляли телячі й козині шкури, також повідомляли: турецький автор Евлія Челебі, французький консул у Кафі Еміддіо Дортеллі д’Асколлі та Шарль Пейсонель [42, с. 78, 79; 44, с. 121]. Відзначали факт наявності у караїмів шкіряних промислів П. Кьоппен [15, с. 290] і П.С. Паллас [24, с. 33]. У ханських фірманах, дарованих беям, є такі рядки: “<...> з підданих самого бея юдеїв, вірмен і татар, – з тих шкір, різного товару і кумачу, що привозяться ними в своє мешкання <...> – повинно брати за встановленим митом” [41, с. 29]. У ханських ярликах, окрім великої рогатої худоби, згадувалися також барани і кози [26, с. 27].

У фірманах і ярликах, що узаконювали права караїмів на земельні ділянки, йдеться про землі, які належали караїмській громаді Чуфут-Кале в окрузі Бахчисараю, де проводився вигін худоби [33, с. 88-96]. У ярликах, виданих ханами Хаджі-Гиреєм (у 1459 р.) і (Менглі-Гиреєм I) в 1468 р. мешканцям Чуфут-Кале (серед яких згадуються мусульмани, християни, а також “яхуді” – караїми або ж євреї) йдеться про заборону ловити арканами волів та іншу худобу, що належала членам згаданих громад [34, с. 8, 9, 11]. Згадки про заняття караїмів приводяться в ярликах кримських ханів Хаджі-Гирея I, Менглі-Гирея I та Девлет-Гирея I², датованих, відповідно, 864, 872, 883, 890 рр. Гиджри (1460, 1466, 1479, 1486 рр. н.е.). Ці документи було передано в 1911 р. в музей ТВАК від Кадир-бея Яшлавського, предки якого

² Наведене у “Вістях ТВАК” датування В.Д. Смирновим ярлика хана Девлет-Гирея I є помилковим (999 р. Гиджри відповідає 1590 р. н.е., а Девлет-Гирей I, як відомо, помер в 1577 р.) [7, с. 248].

впродовж кількох сторіч володіли Чуфу-Кале. У ярликах (деякі з яких були “тарханними”, тобто підтверджуючим колишні привілеї, мешканці Кирк-Йера і “міцевості Башлик” (мусульмани, християни (вірмени) і “яхуді” (євреї або ж караїми) “назавжди” звільнялися від несення “постійної”, тютюновою, підводної та інших повинностей [26, с. 26, 27]. Крім того, ярликом 1479 р. Менглі-Гирей I підтверджував, що він “зобов’язався під клятвою ні їм [караїмам], ні їх громадам і майну не заподіювати в мирний час жодної шкоди”; при цьому самі мешканці повинні були не допускати в Кирк-Йер суперників кримського хана, які претендували на ханський престол [26, с. 27].

У фірмані Менглі-Гирея I, виданому ним бесві Яшлавському, вказані розміри податків, що стягувалися з населення, яке займалось промислом скотарства: “юдеї, якщо займатимуться різництвом худоби та продажем яловичини, то з кожної рога-тої худобини стягати по шість акчегрошей, з кожної вівці та кози – по одній акче [41, с. 28]. “Овечий збір в роки правління Селямет-Гирея I складав по 1 акче з кожного барана, а з інших їстівних продуктів “законної десятини – по одній десятій”; зверху цього хан забороняв беям стягувати податок з караїмів [33, с. 64].

Заняття караїмів шкіряним промислом підтверджується і топонімікою півострова. Так, наприклад, плато Мангупу, на якому розташовувався караїмський молитовний будинок, житлові квартали і кладовище, до цих пір носить назву “Табана-дере” (“Шкіряний яр”), а прилеглий до нього мис – Чуфут-Чеарган-бурун (“Мис виклику юдеїв”) [17, с. 114].

Відомості про виноробство у караїмів містяться у фірмані 1720 р. Менглі-Гирея II Шах-мурзі-бею Яшлавському з дозволом останньому стягувати з населення різні податі. Цей документ свідчив: “<...> якщо з Бельбека юдеї, вірмени та інші піддані возитимуть зі своїх виноградників, то з таких за бочку стягати по п’ятнадцяти акче; хто купуватиме вино в підвідомчих нам місцях, то з таких стягати з кожної бочки сто акче” [23, с. 28, 29]. “Якщо хто з жителів Кирк-Йера бажає робити вино на Качі або Альмі, то з кожні діжки брати по 10 акче, а з кожної підводи винограду по 7 акче”, – свідчив ханський ярлик XVI ст. [26, с. 27]. “Пітейний” відкуп при Шагін-Гирей II знаходився в руках керівника ханським монетним двором караїма Веніаміна бен-Самуїла Агі-Неймана [19, с. 26]. Тому висновок Г.В. Сігаєвої про те, що “караїми ніколи не торгували спиртними напоями”, є помилковим. Той факт, що караїми займалися цим промислом, підтверджується, до речі, архівними матеріалами і документами російського законодавства XIX ст. [33, с. 158; 29, с. 35; 10, с. 1, 2; 11, с. 1–62].

Окрім цього, серед караїмів-ремісників можна було також зустріти ювелірів, зброярів; поширено було солеваріння. У ханських ярликах йде мова про бджільництво, землеробство й городництво. Наприклад, про мед згадується в ярлику, виданому Менглі-Гиреєм I в 1485 р. на ім’я якогось Абрагама: у одному фрагменті поряд сіллю та фарбою, а в іншому – поряд із вином, як предметами торгівлі, що не оподатковувалися [28, с. 207]. У ярлику Девлет-Гирея I (1551-1577) вказується, що “з медових вуликів-плетінок стягують по два ханських акче [28, с. 207-208]. У ярлику, якого було видано в 1608 р. Селямет-Гиреєм I мешканцям Чуфут-Кале, зга-

дуються бджолині вулики: “З медових вуликів стягують по два ханських акче з короби” [28, с.207; 33, с. 84]. У фінансових відомостях ханського двору існувала стаття про стягування доходів “з бджільництва і садів” – з 1780 по 1783 рр. з кожного вулика стягувалося вже по 4 коп. [19, с. 29], а одержана сума склала 900 крб. на рік [9, с. 8]. Вироби кримських майстрів шкіряного ремісництва цінувалися дуже високо: у списках товарів, що вивозилися через кримські митниці, фігурують сап’яни (що експортувалися до Туреччинита в Європу), юхта, “долоня підшовна”, “нечинена шкіра”, шагрень, шкіряні туфлі, черевики та ін. [9, с. 1-12].

Протенайбільш вигідним серед караїмів Криму вважалося заняття торгівлею. До приєднання півострова до Росії в XVIII ст. їх торгівельна діяльність була зосереджена, в основному, у столиці ханства Бахчисараї. У записках мандрівників, що відвідували цей регіон в XVII-XVIIIст., неодноразово згадується про те, що ханська адміністрація забороняла караїмам залишатися в столиці на ніч. Тому торговці та ремісники змушені були рано вранці спускатися з Чуфут-Кале, щоб встигнути продати свій товар, а в сутінках повертатися назад. Евлія Челебі писав в 1666 р.: “Всі євреї-крамарі та багаті юдейські купці Бахчисараю Кримської країни живуть в цій Чуфут-Кале та у фортеці Мангуп. Кожен ранок вони сходять вниз із цієї фортеціта дістаються до своїх лавок в Бахчисараї за одну годину” [42, с. 82, 83]. П.І. Сумароков, який відвідував Бахчисарай в 1799 р., повідомляв, що караїми “перші в тому місті купці, і відправляють в нім торг кращими товарами Царградськими; інші ж із них промишляють різними ремеслами” [35, с. 145]. За даними Н.В. Берга, частина вулиці в Бахчисараї, на якій розташовувалися торгівельні ряди караїмів, назвалася “базирян-сураси – тобто, “червоний ряд, лавки справжніх неогоціантів [18, с. 130].

У ярликах кримських ханів, якими в 90-і рр. XIX ст. поповнювалася колекція ТВАК, є цінні дані, що дають підстави стверджувати, що вже в середньовіччі серед караїмів були немало садівників. Найбільш поширеним заняттям садівництво було в районі середньої смуги долини р. Качі, а також поблизу поселення Шури [31, с. 474]. Ці сади належали караїмській громаді Чуфут-Кале, і до середини XIX ст. їх вік нараховував не менше 200 років (при цьому вони кілька разів оновлювалися молодогою посадкою).

Обробка, переклад і аналіз документів епохи Кримського ханства, і, зокрема, ярликів і фірманів, що істотно доповнювали матеріали, опубліковані в “Збірці старовинних грамот і узаконень стосовно прав і достатку російсько-підданих караїмів” (видання З.А. Фірковіча з передмовою В.Д. Смірнова) [33, с. 55-105], було здійснено в рамках ТВАК. У 1918 р. в № 54 “Вістей” Комісії було надруковано статтю В.Д. Смірнова “Татарсько-ханські ярлики з колекції Таврійської вченої архівної комісії”, у якій автор переклав російською мовою і проаналізував тексти деяких ханських ярликів. Але, не дивлячись на фундаментальність і скрупульозність цього дослідження, В.Д. Смірновим, було допущено кілька помилок. Зокрема, один з тарханів ярликів, дарованих кримським ханом населенню Кирк-Йера, було невірно атрибутовано як ярлик Нур-Девлет-Гирея (насправді, він належав Менглі-Гирею I); суюргальний ярлик Девлет-Гирея I було помилково описано, датовано і визначено науковцем як той,

що належав Мухамед-Гиреєві IV [34, с. 11, 19; 36, с. 33, 34, 43, 66-68]. Окрім цього, на одному із засідань ТВАК її членом А.Я. Гідалевічем було зроблено уточнення щодо перекладу В.Д. Смірновим слова “ягуді” (“яхуді”), яке сходознавець тлумачив як “караїми”. А.Я. Гідалевіч вказав на те, що під цією назвою, на його думку, фігурували євреї, а не караїми, і, мабуть, кримчаки (хоча слід зауважити, що це питання носило швидше дискусійний характер) [27, с. 276, 277].

Слід вказати також на те, що деяка частина історичних свідчень, що стосувалися взаємин кримських караїмів адміністративними органами і представниками верхньої влади в Кримському ханстві, зберігалася в бібліотеці Таврійського та Одеського караїмського духовного правління (ТОКДП) в Євпаторії, а також у деяких приватних осіб. Насамперед йдеться про ярлики, які було даровано кримськими ханами Мюрад-Гиреєм I (1679 р.) і Девлет-Гиреєм II (1699 р.) мешканцям Чуфут-Кале, і що підтверджували їх права на використання земель в околицях Бахчисараю, а також про ярлик Шагін-Гирея II, виданий директорові ханського монетного двору караїмові Юсуф-Аге () (1778 р.) [14, с. 31-33; 37, с. 57, 58]. Серед документів, що зберігалися в бібліотеці ТОКДП, були копії ярликів кримських ханів Багадур-Гирея (1638 р.), Іслям-Гирея II (1644 р.); оригінали ярликів ханів Хаджі Селім-Гирея I (1670 р.) і Сафа-Гирея (1691 р.); книги кадіаскерських (“худжетів”) (усі згадані документи стосувалися питань, пов’язаних із земельною власністю караїмів в Кримському ханстві); а також подячна молитва (“хутбе) караїмів “про дарування здоров’я, благополуччя і перемоги” ханові Менглі-Гирею II (1727 р.) [3, с. 6-10]. У ряді випадків ці документи послужили доказом у вирішенні питань щодо претензій міського управління Бахчисараю на земельні володіння, що належали караїмам [14, с. 31].

На підставі різних джерел можна зробити висновок про те, що до середини XVI ст. ремісниче виробництво знаходилося переважно в руках нетатарського населення: “у містах небагато займаються торгівлею, ще рідше рукоділлям або ремеслами”; більшість ремісників складали турки, вірмени, греки та євреї-караїми [2, с. 357].

Таким чином, на підставі проаналізованих джерел можна зробити висновок про те, що основними заняттями караїмського населення Криму в XV-XVIII ст. були скотарство, землеробство, садівництво та виноградарство; широко була поширена торгівля і ремесла. Що стосується правового становища караїмів в Кримському ханстві, то необхідно відзначити, що представники караїмських громад користувалися низкою привілеїв, в основному, що стосувалися випасу худоби і питань землеволодіння. Проте не завжди права представників юдейських громад, що мешкали на півострові, дотримувалися; нерідко траплялись випадки пригнічення як з боку як беїв і мурз, так і самих ханів.

Примітки

¹ *Азарья-бен Ильягу. События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана (перевод А.С. Фирковича) // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 5–6, сентябрь-октябрь. – С. 52–79.*

² *Броневский М.* Описание Крыма // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 333–367.

³ *Г.С. [Шпашал С.М.]* Документы, относящиеся к периоду татарского владычества в Крыму // Известия ТОКДП. – Евпатория, 1919. – № 1. – С. 6–10.

⁴ *Галенко О.* Іудейські громади Кафи середини XVI ст. // Сходознавство. – К., 1998. – № 3–4. – С. 39–62.

⁵ *Гаркави А.Я.* Радостный пост Эсфири в Карасубазаре в 1697 году // Русский еврей. – 1881. – № 9. – С. 342–343.

⁶ *Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале. – Симферополь: Таврия, 1993. *Маркевич А.И.* К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества (историческая справка) // Таврический церковно-общинный вестник. – 1910. – № 11. – С. 442–543.

⁷ *Девлет-Гирей I (1551–1577)* // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб., 1901. Т.Х. – С. 248.

⁸ *Державний архив в АР Крим (Далі - ДААРК), ф. 802, оп. 1, спр. 3.*

⁹ *ДААРК, ф. 802, оп. 1, спр. 2.*

¹⁰ *ДААРК, ф. 241, оп. 1, спр. 207.*

¹¹ *ДААРК, ф. 241, оп. 1, спр. 253.*

¹² *Донесение* российского резидента при крымском хане Никифорова о низложении Крым-Гирея // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. I. – Одесса: Гор. типография, 1844. – С. 375–378.

¹³ *Зинченко-Кефели Н.А., Сигаева Г.В.* Правовое положение крымских караимов в крымском ханстве и в Российской империи // Крымские караимы. Историческая территория, этнокультура. – Симферополь: Доля, 2005. – С. 139–145.

¹⁴ *Исторические права на землю* // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 2, июль. – С. 31–33.

¹⁵ *Кеппен П.* О древностях южного берега Крыма (Крымский сборник). – СПб., 1837.

¹⁶ *Кизилов М.Б.* Караимская община Гёзлёва (Евпатория) в XVIII–XIX вв. по свидетельству очевидцев // Тирош: Труды по иудаике. – Вып. 5. – М., 2001. – С. 245–256.

¹⁷ *Кизилов М.Б.* К истории караимской общины Мангупа // Вестник Еврейского университета. 2002. – № 7 (25). – С. 113–122.

¹⁸ *Кизилов М.Б.* К истории малоизвестных караимских общин Крымского полуострова // Тирош: Труды по иудаике. – Вып. 6. – М., 2003. – С. 123–140.

¹⁹ *Лашков Ф.Ф.* О Камеральном описании Крыма // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь, 1887. – № 2. – С. 20–30.

²⁰ *Маркевич А.И.* Старокрымские древности // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь, 1892. – № 17. – С. 124–129.

²¹ *Маркевич А.И.* К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества (историческая справка) // Таврический церковно-общинный вестник. – 1910. – № 11. – С. 442–543.

²² *Никольский П.В.* Бахчисарай. Культурно-исторические экскурсии. – Симферополь, 1924.

²³ *Описание* главных крымских торговых городов (по Пейсонелю) // Крым. Хрестоматия по истории края. – Крымгосиздат, 1930. – Ч. 1. – С. 34–35.

²⁴ *Паллас П.С.* Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах; Под ред. Н.В. Бойко, Н.К. Ткачева. – М.: Наука, 1999. – 246 с.

²⁵ *Полканов Ю.А.* Караи – крымские караимы – тюрки: история, этнография, культура. – Симферополь: Госкомитет по делам национальностей и депортированных граждан, Ассоциации национально-культурных обществ Крыма, 1997. – 148 с.

²⁶ *Протокол* заседания ТУАК 26 мая 1911 г. // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь, 1912. – № 47, отд. II. – С. 21–29.

²⁷ *Протокол* заседания ТУАК 16 октября 1916 г. // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь, 1919. – № 56. – С. 276–281.

²⁸ *Самойлович А.Н.* Некоторые данные о пчеловодстве в Крыму в XIV–XVII вв. // Самойлович А.Н. Избранные труды о Крыме. Симферополь, 2000. – С. 206–211.

²⁹ *Сигаева Г.В.* Современная историография истории крымских караимов // Ученые записки СГУ. – № 8 (47). – Симферополь, 1998. – С. 35–40.

³⁰ *Сигаева Г.В.* Правовое положение крымских караимов (сер. XIV – нач. XX вв.) // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2005. – № 57, Т. 2. – С. 82–88.

³¹ *Симиренко Л.П.* Крымское промышленное плодоводство / Предисл. П.В. Вольвач. – Симферополь: Таврия-Плюс. – Т. 1. – 2001. – 992 с.

³² *Скальковский А.А.* Занятие Крыма в 1783 г. // Памятная книжка Таврической губернии / Под ред. К.В. Ханацкого. – Симферополь, 1867. – Вып. 1.

³³ *Смирнов В.Д.* Предисловие / В кн.: [Фиркович З.А.] Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов. – СПб: Лештуковская Паровая Скоропечатня П.О. Яблонского, 1890. – С. VII–XXXVI.

³⁴ *Смирнов В.Д.* Татарско-ханские ярлыки из коллекции Таврической ученой архивной комиссии // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь, 1918. – № 54.

³⁵ *Сумароков П.[И.]* Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. – М.: Университетская тип., 1800. – 238 с.

³⁶ *Усманов М.А.* Жалованные грамоты Джучиева Улуса в XIV–XVI веках. – Казань, 1979.

³⁷ *Ханский ярлык* караиму Ясаф-Ага // Караимская жизнь. – М., 1912. – Кн. 12, май. – С. 57–58.

³⁸ *Федорчук А.Б.* Еврейские некрополи Крыма: история исследования и современное состояние // Евроазиатский еврейский ежегодник – 5768 (2007/2008) / Ред. В. Лихачев, В. Палей, А. Федорчук, С. Чарный, М. Членов. – М.: Паллада, 2008. – С. 212–227.

³⁹ *Финкель И.* Девар Сефасаим // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. II. – С. 693–704.

⁴⁰ [Фиркович З.А.] Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов. – СПб: Лештуковская Паровая Скоропечатня П.О. Яблонского, 1890. – 223 с.

⁴¹ *Фирман Менгли-Гирей-хана Шах-мурзе-бею Яшлавскому* // Крым. Хрестоматия по истории края. – Крымгосиздат, 1930. – Ч. 1. – С. 28–29.

⁴² *Челеби Э.* Книга путешествия. Крым и сопредельные области (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века); Пер. и коммент. Е.В. Бахревского. – изд. 2-е, испр. и доп. – Симферополь: Доля, 2008.

⁴³ *Шапира Д.* “Песнь о Мангупе” 1793 года: неизвестный источник по истории караимов Крыма // Вестник Еврейского университета. – 2002. – № 7 (25). – С. 283–294.

⁴⁴ Эмиддио Дортелли д'Асколли. Описание Черного моря и Татарии (1634 г.); пер. Н.Н. Пименова; прим. А.Л. Бертье-Делагарда // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1902. – Т. XXIV, Ч. II: Материалы. – С. 89–180.

⁴⁵ Kizilov M. Karaites through the traveler's eyes: ethnic history, traditional culture and everyday life of the Crimean Karaites according to the description of the travelers. – New York, 2003. – 269 p.

УДК 94(477)“1659”:327

Єлізавета ЛІТВІНЕНКО

(м. Київ)

Українське питання на варшавському сеймі 1659 року у світлі німецькомовної хроніки “Театр Європи” (XVII – початок XVIII ст.)

На основі аналізу німецької хроніки “Theatrum Europaeum” (“Театр Європи”) зроблено спробу історичної реконструкції участі українського посольства в роботі варшавського сейму 1659 р. Хроніка “Театр Європи” є результатом роботи колективу авторів, які переважно висвітлювали перебіг тогочасних військово-політичних подій. У статті представлено уривки хроніки, в яких повідомляється про взаємини козацьких послів та польського короля на варшавському сеймі 1659 р. та укладання Гадяцького трактату.

Ключові слова: “Театр Європи”, хроніка, іноземне джерело, сейм, Гадяцький трактат, козацьке посольство.

Natalia Lytvynenko (Kyiv). The figure of I. V. Luchitskyi in the historical science of our country (the second half of XIX – beginning of XX)

The article is devoted to the research of place and role of I. V. Luchitskyi in the historical science of Ukraine and Russian Empire during the end of XIX – beginning of XX. On the basis of overviewed sources and literature the process of scientist's personality formation, his social and political activity and heritage are analyzed in the article.

Keywords: Ivan Luchitsky, Kyiv University, “Russian-Ukrainian historical school”, Constitutional Democratic Party, The State Duma, France, religious wars, landownership.

Історіографічну основу вивчення історії України XVII-XVIII ст. складають як архівні матеріали, що зберігаються на українській території та за її межами, так і чисельні публікації, видані в період XVIII-XX ст. Проте для створення цілісної картини подій того часу необхідно залучати й джерела іноземного походження: записки іноземців, “летучі листки”, мемуари, щоденники, публіцистичні та історичні твори, хроніки тощо. Нині існує потреба виявлення, використання та залучення до наукового обігу нових джерел, зокрема створених іноземцями. Адже, у каталозі Кордта лише перелік існуючих іноземних джерел налічує близько 200 позицій, з яких переважна частина ще й досі не перекладена й не видана. До таких практично

недосліджених джерел іноземного походження відноситься німецькомовна друкована хроніка XVII – поч. XVIII ст. – “Theatrum Europaeum” (“Театр Європи”).

Хроніка “Театр Європи” виходила у Франкфурті-на-Майні з 1633 по 1738 роки. Засновником та видавцем цього монументального 21-го томного видання був відомий гравер і художник Маттеус Меріан (*Matthäus Merian*) (22.09 1593 – 19.06. 1650). Дане видання є результатом роботи колективу авторів, які переважно висвітлювали перебіг військово-політичних подій, час від часу переходячи на опис надзвичайних випадків (пожеж, потопів, різни чудес) та придворного життя монархів.

Джерельна база хроніки складалась переважно з т.зв. “летючих листків”, франкфуртських журналістських та публіцистичних творів, конфіденційних солдатських листів до друзів або родичів, офіційних реляцій полководців до уряду – “Бюлетені битв” („*Schlachtenbulletins*“), ділової кореспонденції, місцевих хронік та кореспонденції торгівельних домів, тощо. Достатню кількість матеріалів надає офіційна кореспонденція („*Schriftwechslung*“) держав та міст.

Відносно дослідження зазначеного іноземного джерела іншими авторами, можна відзначити, що повноцінного дослідження присвяченого даній проблемі на теренах України не проводилося. В західній історіографії ми можемо виокремити монографію Германа Бінгеля “*Das Theatrum Europaeum*”, в якій розглядається вклад цього друкованого видання у публіцистку XVII-XVIII ст. [6]. Вітчизняні дослідники залучають хроніку в якості одного з численних джерел для висвітлення тієї чи іншої події. В радянський період цьому питанню приділяли увагу Ковальський М.П. (Ковальський М.П., Мицик Ю.А. “Немецкое историческое сочинение “Театр Европы” об освободительном движении украинского народа в первой половине XVII ст.”), Мицик Ю.А. (“Записки иностранцев как источник по истории Украины вт. п XVI – сере. XVII ст.”); Наливайко Д.С. (“Україна в другій половині XVIII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам’ятках”) [3; 4]. Серед сучасних дослідників можна відзначити монографію Теодора Мацьківа, в якій він аналізує хроніку як одне з західноєвропейських джерел для вивчення постаті Івана Мазепи [2]. Д.С.Наливайко в свій праці “Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст.” розглядає хроніку поруч з іншими друкованим часописами того періоду такими як, “*Gasette de France*”, “*The London Gasette*”, “*Europäischer Mercurius*”, тощо [5].

Слід відмітити, що в Україні повний комплект хроніки (2-е видання) зберігається у відділі рукописів та рідкісної книги Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Варшавський сейм 1659 р. ознаменував вибір гетьмана Івана Виговського відносно зовнішньополітичних орієнтирів та подальшого майбутнього українських територій. Цей вибір був виваженим та остаточним, про що свідчить той факт, що Виговський пішов на поступки польській верхівці й погодився на ратифікацію Гадяцького трактату, не дивлячись на значні зміни порівняно з текстом угоди 1658 р. Гетьман бачив подальше майбутнє України у складі Великого Князівства Литовського, під протекторатом Речі Посполитої. У вітчизняній історіографії існує доволі об’ємний пласт публікацій, монографій, повідомлень присвячених Гадяцькій угоді

та пов'язаних з нею подій, однак не менш важливим є і точка зору іноземних джерел того часу, їх оцінка тогочасних подій та місця України в тодішній політичній ситуації, зокрема.

Повідомлення про Варшавський сейм 1659 міститься у VIII томі хроніки “Театр Європи”, автором якого був Мартін Майєр (*Martin Meyer*) – доволі маловідома фігура німецької історіографії. Відомо лише, що він був родом з Хайна (Селезія), але через певні обставини мав покинути улюблену Батьківщину і переїхати до Франкфурта. За словами німецького дослідника Германа Бінгеля, сам Майєр називає себе філологом та “оповідачем історії” (“*Historiophilus*”), який до запрошення у видавництво “Театру Європи” працював у таких виданнях, як: “*Ortelius*”, “*Philemerus Irenicus Elisius*” та “*Lundorps*” [6, с. 72].

При описі сейму, робота якого тривала з березня по травень 1659 р., автор більшу частину приділяє польсько-шведським взаєминам, проте перед цим приділяє декілька сторінок опису урочистих домовленостей між польською та українською сторонами. Усього на сейм прибуло 521 представника з боку України, серед яких 5 великих послів, 26 офіційних представників, 13 козацьких послів (із них 17 сотників), 3 представники Коша Запорізької Січі, 22 “придворних” старшин і шляхтичів та 465 козаків [1, с. 352]. Описуючи всю церемонію домовленостей автор неодноразово акцентує увагу на вірнопідданських почуттях козацької делегації, на їх вибаченнях перед польським королем та усією Річчю Посполитою за минулі повстання та прояви непокори. В очах Мартіна Майєр представники України наче маятник між двох держав, який невпевнено коливається, то в один бік, то в інший. Зокрема, німецький історик зазначає, що запорізькі козаки в черговий раз перейшли на сторону Речі Посполитої від Московії і це потребувало певної відваги (“*Wozu ihnen dann etlicher massen dieses einen Mut machte/ daß die Zaporovische Cozacken wieder von dem Russen ab auff die Seiten der Republic traten...*”) [7, с. 1072]. Далі автор продовжує, що 12 березня в Сенаторській палаті в присутності представників сенату та Посольської ізби були прийняті козацькі послы, які просили вибачення за минуле повстання і сподіваються на благосхильність короля. В свою чергу польській король Ян Казимир завірив у тому, що погоджується з домовленостями, прийнятими на зустрічі восени 1658 р. (мова йде про 6 (16) вересня 1658 р., коли у місті Гадячі був підписаний перший варіант пунктів Гадяцького трактату між гетьманом Іваном Виговським і всім військом Запорізьким та королівськими комісарами: Станіславом Беньовським та Людовіком Євлашевським.).

Після німецький компілятор розгорнуто описує саму церемонію присяги як з польської, так і з української сторони. Зокрема, він повідомляє, що король вставши з престолу та поклавши два пальці на Святе Письмо, промовив присягу, яку написав для нього архієпископ гнєзненський. За королем від імені духовенства присягав коронний канцлер (*Groß-Kanzler*), далі йшла клятва коронного маршала від імені Сенату (*Schwören der Cron-Marschall / von wegen deß gesamten Reichs-Räths*) та маршала Посольської ізби від імені рицарства (“*...Als denn der landboten Marschall im Namen der Ritterschaft...*”) останніми проголошували клятву всі інші високопоставлені слуги Речі Посполитої (“*Und schließlich andere hohebediente der*

Cron/ als der Ober und Unter-Feldherr / die Marschälle und Canzler") [7, с. 1072]. Завершилась церемонія присяги польських представників визнанням договору і обіцянкою короля козакам від всієї польської держави, що угода була бажаною і законною ("*Deren Endschwur hierauff abgefallt war/ daß alles/ was ben dem Vergleich abgehandelt und vom Könige den Cosacken versprochen/ von der ganzen Republic für genehm und gültig erkannt würde / und ben seinen völligen Kräfte solte beruchen*") [7, с. 1072].

Слідом за промовами з польської сторони, йшла клятва з боку козацьких послів. Мартін Майер пише, що руський єпископ київський поклав величезне руське Євангеліє оздоблене золотом біля блискучого срібного розп'яття на стіл, навколо якого всі козацькі послі на колінах урочисто проголосили клятву. Згідно клятви козацькі послі присягають у вірності від усієї руської общини та Руського Бога Всесильного та Святої Трійці пану Іоганну Казимиру королю Польщі та Швеції та законним королівським спадкоємцям як також Короні Польській. Козаки обіцяли надати в будь-який час та в будь-якій ситуації допомогу "тілом та життям", "благом та кров'ю". Окрім цього, що цікаво, українські представники відмовлялись створювати альянс та союз з іншими державами, особливо з московським царем та урочисто присягали поруч з цим не приймати та не відправляти ніяких послів або підтримувати будь-яку дружбу та домовленості без відома короля ("*...vor diesem mit anderen gestifreter Allianz und Freundschaft; absonderlich dem Moscowitischen Zaaren; Geloben daneben Krafft dieses/ keinen Gesandten weder anzunehmen/ noch abzusenden/ oder mit jemanden Freundschaft und Verständnis zu unterhalten/ ohne Vorwissen Gr. Königl. Maj. Deto Königl. Nachfahrern/ und der ganzen Cron Polen*") [7, с. 1073]. Козацькі делегати в черговий раз завірили короля у вірності та підданстві, пообіцявши покійрно виконувати волю польського монарха й що не зчинять нових бунтів.

Також автор повідомляє про те, що на сеймі затвердили реєстр козаків на 30 тисяч козаків ("*30 000 Cosacken in vierzehen Squadronen vertheilt ein geschrieben*"), хоча за домовленостями восени 1658 р. планувався вдвічі більший реєстр; надання 100 особам від кожного полку шляхетства ("*...unter jedweder Squadron 100. seyn würden/ die der Polnische Reichs-Rath zu Edelleuten machte...*"); та 10 000 найманого війська ("*...10000 Mann der Cron zum besten unterhalten*"). Зазначені 30 000 запорізьких козаків повинні були мати свого воєначальника, який був зобов'язаний коритись лише королю ("*jene 30000 aber das Kriegs-Herr der Zaporovischen Cosacken genannt werden/ und seinen eygenen Feldherrn haben solte/ der dem Konig allein pariren dürffte*") [7, с. 1073].

Хроніка "Театр Європи" являє собою багатотомну працю, що не раз видавалась, перевидавалась і розповсюджувалась по території всієї Західної Європи. Як результат, була важливим джерелом інформації для пересічного західноєвропейського читача, який міг скласти певне уявлення про події тих часів. Автори хроніки приділяли увагу найбільш цікавим і видатним подіям у воєнно-політичній історії й вони виокремлювали окремо країну Україну та її населення - запорізьких козаків, яких сам Майер називає "козацькою нацією" ("*Cossackischen Nation*"). Таким чи-

ном, не дивлячись на те, що питома вага звісток про події з історії України порівняно з іншими європейськими державами доволі незначна й не завжди носить оригінальний характер, проте й те, що міститься у “Театрі Європи” несе у собі джерелознавчу цінність. На сьогодні існує потреба у виданні збірки, що охоплювала б усі сюжети з історії України, надруковані у німецькій хроніці “Театр Європи”.

Примітки

¹ Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008. – 680 с.

² Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687-1709). – Мюнхен, 1988; Київ-Полтава, 1995. – 179 с.

³ Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII вв.), Днепропетровск, 1981. – 89 с.

⁴ Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

⁵ Наливайко Д.С. Україна в другій половині XVIII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам’ятках // Український історичний журнал. – № 1. – 1972. – С. 132-137.

⁶ Bingel H. *Theatrum Europaeum, ein Beitrag zur Publizistik des XVII und XVIII Jahrhunderts* – Berlin, 1909. – 125 с.

⁷ *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten...*, Vol. VIII – Frankfurt.a.M., 1693. – 1270 p.

УДК 94(477.54/.62):355

Світлана ПОТАПЕНКО
(м. Київ)

Бригадна канцелярія Слобідських полків: особливості функціонування та штат службовців установи

У статті вперше розглянуто особливості функціонування та штат службовців Бригадної канцелярії Слобідських полків. Встановлено особи слобідських бригадирів та персональний склад службовців Бригадної канцелярії в останнє десятиліття існування Слобідських козацьких полків.

Ключові слова: Бригадна канцелярія Слобідських полків, бригадир, штат.

Svitlana Potapenko (Kyiv). The Brigadier chancellery of Sloboda Cossacks regimens: main features of service and staff

The article investigates main features of service and staff of Brigadier chancellery of Sloboda Cossacks regimens. The personalities of brigadiers and the staff of chancellery through the last decade of Sloboda Cossacks regimens existence are also researched.

Keywords: the Brigadier chancellery of Sloboda Cossacks regimens, brigadier, staff.

Одним із напрямків джерелознавчих студій, що привертає увагу сучасних українських учених, є історія канцелярій, що діяли на українських теренах у різні історичні періоди, та діловодних практик цих установ [1]. Так, цей аспект історії південноукраїнського регіону кінця XVIII-XIX ст. активно вивчається групою науковців Запорізького осередку Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України під керівництвом професора А. Бойка [2-4], а діловодні традиції запорізького козацтва доби Нової Січі є предметом дослідження І. Синяка [5]. Історія канцелярій Гетьманщини має поважну історіографічну традицію, представлену працями М. Слабченка [6, 118-127, 156-171; 7, с.68-71], І. Джиджори [8], В. Романовського [9, с.60-79], В. Горобця [10], В. Панашенко [11].

На такому тлі обійденою увагою вчених виявляється історія канцелярій Слобідської України. Хоча ґрунтовних праць з історії краю загалом не бракує, більшість із них зосереджено на проблемах заселення терен Слобожанщини [12] та місцевій соціальній і економічній історії [13-15]. Тому постає потреба як докладної реконструкції мережі канцелярій, що свого часу діяли на Слобожанщині, так і вивчення особливостей функціонування та штату службовців цих установ. Серед таких установ найперше слід згадати Бригадну канцелярію Слобідських полків, історія якої є справжньою «білою плямою» минулого Слобожанщини.

Метою даної статті є на основі опрацьованих на сьогодні джерел з'ясувати особливості функціонування та штат службовців Бригадної канцелярії Слобідських полків напередодні ліквідації полково-сотенного устрою краю (наприкінці 1750-х – в першій половині 1760-х рр.).

Як вдалося встановити, канцелярськими установами, які функціонували у Слобідській Україні в зазначений період були: Бригадна канцелярія Слобідських полків; Ізюмська, Острогозька, Охтирська, Сумська та Харківська полкові канцелярії; сотенні правління [16, с. 23-74].

Бригадна канцелярія діяла при слобідському бригадирові. Посаду останнього було засновано у 1706 р. [14, 164]. Бригадир здійснював керівництво Слобідськими козацькими полками в усьому, що стосувалося комплектування, забезпечення, участі в походах і виправах, та підпорядкувався начальнику Української дивізії, а через останнього – Військовій колегії.

У першій половині XVIII ст. Слобідську бригаду очолювали представники місцевої козацької старшини (Федір Володимирович Шидловський, Федір Осипович Осипов, Олексій Леонтійович Лесевицький [17, арк. 2зв.; 18, арк. 1; 14, 163-164]). Упродовж 1751-1757 рр. Слобідські полки очолював колишній миргородський полковник грек за походженням Василь Петрович Капніст, який загинув 19 вересня 1757 р. у битві під Гросс-Єгздорфом у Східній Пруссії під час участі Слобідських полків у Семилітній війні [19, с. 97-108; 20, с. 238].

Його наступником став представник молдавської еміграції на Слобідську Україну 1711 р. Дмитро Антонович Банческул [19, с. 109]. Наприкінці 1762 р. стосовно Д. Банческула проводилася пов'язана зі зловживаннями слідча комісія, у зв'язку з чим його було усунено від посади. Проте свої обов'язки він не виконував ще з се-

редини вересня 1762 р., оскільки “самовольно отлучился в Москву” [21, арк. 2]. Про це повідомляв ордером від 7 вересня 1762 р. начальник Української дивізії Костянтин Антіохович Кантемир [21, арк. 2-3]. У цьому документі зазначалося, що на час своєї відсутності Д. Банческул передав “правление при полках бригады” харківському полковнику Матвію Прокоповичу Куликовському. Але ця кандидатура не задовольняла К. Кантемира, тож він запропонував “править бригадную должность” охтирському полковникові Михайлу Івановичу Боярському, оскільки той мав “старшинство” перед іншими слобідськими полковниками [21]. Тоді ж в кінці вересня К. Кантемир від’їздив до Санкт-Петербурга, аби бути присутнім на коронації Катерини II, й усе управління Слобідськими полками на час відсутності покладав на М. Боярського [21, арк. 2зв.-3].

Про особу останнього маємо більш-менш повні біографічні дані. Михайло Боярський 1713/1714 р. н. був сином священика, службу розпочав у 1730 р. в Охтирському козацькому полку підпрапорним [22, с. 43, 387]. З 1737 р. до 1745 р. служив у Слобідському драгунському полку, де піднявся до обер-офіцерського чину поручика; з 1750 р. продовжив службу полковим обозним Охтирського козацького полку, а з 1759 р. вже полковникував у цьому полку. М. Боярський був одруженим, мав чотирьох синів – Івана, Луку, Сергія та Максима [22, с. 43, 387]. Після ліквідації полково-сотенного устрою Слобожанщини М. Боярський служив підполковником в Охтирському гусарському полку [там само. 387]. На 1785 р. маємо згадку про його земельну власність – “пустош” Верхню Яхниху в Охтирському повіті Харківського намісництва, причому М. Боярський уже згадується як полковник [23, с. 12-13].

Проте охтирський полковник лише виконував обов’язки бригадира. Рішенням Сенату від 18 листопада 1762 р. було визнано необхідним призначити «к Слободским полкам» одного генерал-майора [24, с. 206]. Відповідне призначення було здійснене 10 квітня 1763 р., і Слобідську бригаду очолив Микита Васильович Поскочин [24, с. 367-368; 19, с. 110]. Останній походив із дворян Новгородської губернії (народився в 1716 р.), службу розпочав у 1735 р. в кірасирському полку й одразу був відправлений на польський театр воєнних дій, потім брав участь у війнах з Туреччиною, пізніше – зі Швецією. Особливо успішною в кар’єрі М. Поскочина була участь у Семилітній війні (1756-1763 рр.), де під його командуванням перебував Рязанський піхотний полк. За бойові заслуги 3 березня 1763 р. він одержав чин генерал-майора [25].

М. Поскочин очолював Слобідську бригадиру близько року, і вже 1764 р. було призначено нового, й останнього, слобідського бригадира – генерал-майора Віліма Івановича Бринка [19, с. 150]. Про цю особу відомо, що в 1762 р. він перебував у фортеці Святої Єлизавети і брав участь у виробленні планів захисту південних кордонів Російської імперії від татар [24, с. 208]. У жовтні 1763 р. він подавав чолобитні на ім’я імператриці про надання йому замість визначеної пенсії якогось помістя (“мызы в аренду”) в Ліфляндії [26, с. 312, 360].

Наприкінці 1762 р. змінився й начальник Української дивізії. К. Кантемира було усунуто від посади у зв’язку зі згадуваним слідством стосовно зловживань [24, с.

206]. 26 листопада 1762 р. рішенням Сенату “яко старшого” в корпус генералітету Української дивізії було призначено німця за походженням, який прийняв Православ’я, генерал-поручика Петра Івановича Оліца [24, с. 208; 19, с. 109-110; 27].

Бригадна канцелярія перебувала там, де квартирував бригадир. Зокрема, Д. Банческул мав квартиру в сотенному містечку Ізюмського полку Змієві. Про це згадує в своїх записках син сотника Слонівської сотні Острогозького полку Іван Острозько-Лохвицький [28, с. 360]. Маємо також документальне підтвердження: старшого полкового писаря Ізюмського полку Олександра Любицького не було приведено до присяги імператриці Катерині II у вересні 1762 р. у зв’язку з його відрядженням «в местечко Змеев к г[ос]п[о]д[и]ну бригадиру Банческулу для письменных дел» [18, арк. 37].

Штат Бригадної канцелярії становили: бригадний писар, канцеляристи, канцелярські писарі та писарчуки. Безпосередню згадку про посаду бригадного писаря зустрічаємо в послужному списку сотника Сумського полку Івана Гнатовича Варавкіна, який, ще маючи звання сотенного хорунжого та підпрапорного, перебував у “752 и 754, 756 и 757 годех – в канцелярии бригадира Капниста для письма, в том числе чрез 756 и 757 августа по 19-е число – действительно в должности бригадного писаря” [22, с. 202]. Опосередковано про це повідомляє і згаданий вище ордер К. Кантемира до М. Боярського від 7 вересня 1762 р.: “Пре[дла]гаю в здешних полках по Вашему ныне старшинству править бригадную должность Вашему высокоблагородию, чего ради и письменные Бригадной канцелярии дела, равно и правителя оной канцелярии Изюмского полку сотника Александра Двигубского и канцелярских служителей нарочно к себе в Ахтырку сыскать” [21, арк. 2]. Відомо, що Олександр Двигубський сотникував в Ізюмському полку з 1757 р. [22, с. 118, 141].

Як бригадний писар, так і підпорядковані йому канцелярські службовці, формально служили або в Слобідських козацьких полках (і мали відповідні звання – козаки, підпрапорні, сотники), або в полкових канцеляріях і сотенних правліннях (писарчуки, канцеляристи, сотенні урядники), а до Бригадної канцелярії їх “надсилали”. Про це знаходимо згадки в документах. Так, Харківська полкова канцелярія рапортом від 2 вересня 1762 р. повідомляла Бригадну канцелярію, що “наперемени находящемусь в оной Бригадной канцелярии для письма писцу Елиферу Иевлеву при сем посылается писец Иван Гаптарев, которого о принятии, а оного Иевлева об отлучке к его должности, полковая канцелярия просит рассмотрения” [18, арк. 8]. Відомість про “канцелярских служителей” Харківської полкової канцелярії за той же вересень 1762 р. підтверджує, що юнаки Оліфер Ієвлев (19 років) та Іван Гоптарев (16 років) служили писарчуками (“писцы”) в цій полковій канцелярії [29, с. 87].

Важливу інформацію вміщує й “покорное доношение” канцелярського писаря Самійла Брижахина, подане 12 жовтня 1762 р. на ім’я виконуючого обов’язки слобідського бригадира Михайла Боярського [30, арк. 120-120зв.]. Тож, С. Брижанин мав козацьке походження (“с прошлых давних лет прадед, дед и отец мой служили казачую службу многие годы”) і в 1760 р. його також було записано до виборних козаків Мурахівської сотні Охтирського полку, але він “вместо командира-

ций безотлучно состоял при полковой канцелярии сего 1762 году по генварь м[еся]ц, а во оном м[есяц]е – при командировании в Бригадную Слободских полков канцелярию для письма на двумесячной термин”, де знаходився вже восьмий місяць без жалування і за сумлінну службу одержав звання канцелярського писаря. Тому С. Брижахин просив повідомити Охтирську полкову канцелярію про це його підвищення (“за отлучкою моею туда о том произведении в Ахтырской полковой канцелярии определения и по н[ы]не неизвестно, а состою в сотне Мураховской действительным козаком”) і надати уряд сотенного хорунжого [30, арк. 120–120зв.].

У документах знаходимо імена ще кількох канцелярських службовців Бригадної канцелярії, зокрема в рубриці “кому сообщено или кому отдано” журналу “приходящим от полков репортам, доношениям и сообщениям” за 1762 р.: “отдан [рапорт. – С. П.] канцеляристу Михаиле Оружинскому”, “отдан писарю Безрукову” і “принял для сообщения в дело казак Никита Безруков”, “отдан писарю Хорошевскому”, “отдан писарю Нестеренку” і “отдан Нестеренкову”, “отдан Индыкову для сообщения в дело следственное”, “отдан Северинову” [31, арк. 1-8 зв., 43 зв.-44 зв., 49 зв., 52 зв.]. По-перше, зауважимо, що під коротким “писар” мається на увазі канцелярський писар – друга після канцеляриста посада штату “нижчих” службовців полкових канцелярій [29, с. 75]. По-друге, про деяких зі згаданих осіб маємо додакову інформацію. З відомості про штат Ізюмського полку на травневу третину 1762 р. довідуємося наступне. Михайло Оружинський був “найстаршим” штатним канцеляристом цієї полкової канцелярії (тобто найдовше служив на згаданому уряді – з 1756 р., а загалом перебував на службі з 1742 р.), мав 36 років і походив із козаків [29, с. 89]. Двадцятирічний понадштатний канцелярський писар Захар Нестеренко походив із міщан (“з градских служителей”) і служив в Ізюмській полковій канцелярії з 1760 р. [29, с. 92]. Понадштатний канцелярський писар Іван Індіков мав 16 років, був козацького походження і служив у згаданій установі з 1761 р. [29, с. 92]. Зі скріп виконаних у Бригадній канцелярії копій “Щорічних списків” за 1762 р. також дізнаємося, що документи “сведителствовал Слободского Изюмского полку козак Михаил Северинов” [22, с. 18].

Загалом, послужні списки багатьох слобідських старшин на своїх початках містять згадки про службу упродовж певного часу “для исправления письменных дел при Бригадной Слободских полков канцелярии” [22, с. 167]. Так, старший полковий писар Острогозького полку Іван Павлович Тимошенко, ще будучи канцеляристом, прослужив в цій установі п’ять років і їздив у відрядження (“был в посылки за бригадными делами”) на кілька місяців до Москви та Санкт-Петербурга [22, с. 167]. Сотник цього ж полку Іван Москаленков у 1757 р. “произведен в подпрапорные и был в Бригадной канцелярии для письма два года” [22, с. 170]. Підпрапорний Ізюмського полку Федір Любицький також деякий час «при Бригадной бывшаго бригадира Банческула канцелярии для письма и в протчих посылках и порученных должностях находился» [22, с. 236].

Деякий штат підпрапорних, змінюючи один одного, постійно перебував “при Бригадной канцелярии на ардинарции” [22, с. 174-175, 180, 184-185, 200, 261], тоб-

то для виконання різноманітних доручень. Рапортом від 29 серпня 1762 р. Сумська полкова канцелярія повідомляла бригадира Д. Банческула, що “Вашего высокородия ордер [...] о присылке в самой скорости к содержанию при Вашему высокородию ардинарции на место подпрапорного Федора Великорода друга [...] получен; на смену подпрапорной Аким Кардашевский [...] отправлен» [18, арк. 88 зв.]. Ординарцями бригадира В. Капніста свого часу служили старший полковий осавул Сумського полку Андрій Кондратьєв та сотники цього полку Іван Кондратьєв і Петро Куколь-Яснопольський [22.192, 201–202]. А сотник цього ж полку Кіндрат фон Філерс ще підпрапорним перебував “при бригадиру Лесевицкому на карауле целой год” [22, с. 197].

Як бачимо, виявлені на сьогодні джерела дозволяють в загальних рисах реконструювати особливості функціонування та штат службовців Бригадної канцелярії Слобідських полків. Звичайно, це лише перший крок до ґрунтовного дослідження цієї проблеми, адже останнє вимагає подальшої широкої архівної евристики. Для подальших студій залишаємо й порівняльний аналіз Бригадної канцелярії Слобідських полків з Генеральною Військовою канцелярією.

Примітки

¹ *Безрабко В.В.* Сучасні історичні студії документа: en bloc et en detail / В. В. Безрабко // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 162–164.

² *Бойко А.В.* Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті ХУІІІ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / А. В. Бойко. – Запоріжжя, 2001. – 37 с.

³ *Головка Ю.І.* Джерела з історії митниць Південної України (1775-1819 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Ю.І. Головка. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.

⁵ *Білівненко С.М.* Джерела з історії відкупів півдня України останньої чверті ХVІІІ - початку ХІХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / С.М. Білівненко. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.

⁶ *Синяк І.Л.* Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734-1775): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / І.Л. Синяк. – К., 2006. – 20 с.

⁷ *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк) / М. Е. Слабченко. – Одесса, 1909. – 436 с.

⁸ *Слабченко М. Е.* Центральне учреждения Украины ХVІІ-ХVІІІ ст. / М. Е. Слабченко. – Одесса, 1918. – 87 с.

⁹ *Джиджора І.* До історії Генеральної військової канцелярії // І. М. Джиджора // Україна в першій половині ХVІІІ віку. Розвідки і замітки / І. М. Джиджора. – К.: Друкарня УАН, 1930. – С.110–118.

¹⁰ *Романовський В.О.* Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах / В. О. Романовський. – Харків: ДВУ, 1927. – 168 с.

¹¹ *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів.* / [упорядн., авт. передм. та комент. В. Горобець]. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.

¹² *Панащенко В.В.* Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст. / В. В. Панащенко // *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.* / [упорядн., авт. передм. та комент. В. Горобець]. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 5–22.

¹³ *Багалій Д.І.* Історія колонізації Слобідської України / Багалій Д. І. – Харків : ХГІ «НУА», 1999. – 576 с.

¹⁴ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / Слюсарський А. Г. – Харьков: Харьков. книжн. изд-во, 1964. – 454 с.

¹⁵ *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. / Маслійчук В. Л. – Харків : ВД “Райдер”, 2003. – 252 с.

¹⁶ *Маслійчук В.Л.* Провінція на межі культур: [Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.]. / Маслійчук В. Л. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.

¹⁷ *Потапенко С.П.* Обліково-статистичні джерела з історії козацької старшини Слобідської України (1757–1767 рр.): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.06 / Світлана Петрівна Потапенко. – Київ, 2009. – 315 с.

¹⁸ *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України).* – Ф. 1817. – Оп. 2. – Спр. 1. – 132 арк.

¹⁹ *Там само.* – Оп. 1. – Спр. 2. – 119 арк.

²⁰ *Гербель Н.* Изюмский Слободской казачий полк: 1651–1765 / Николай Гербель. – Санкт-Петербург : Типогр. Эдуарда Праца, 1852. – 164 с.

²¹ *Кривошея В.* Урядники гетьманської адміністрації / В. В. Кривошея // *Українська козацька старшина* / В.В. Кривошея. – 2-ге вид., доповн., уточн. і виправл. – К. : ВД «Стилос», 2005. – Ч. 1. – 260 с.

²² *ЦДІАК України.* – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 10. – 168 арк.

²³ *Еліта Слобідської України.* Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / [передм., упоряд. С. П. Потапенко]. – К., Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 496 с.

²⁴ *Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г.* / [под ред. А. А. Парамонова]. – Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2008. – 216 с.

²⁵ *Сенатский архив.* – Санкт-Петербург, 1907. – Т. 12. – 467 с.

²⁶ *Артамонов Н.* Поскочин Никита Васильевич / Н. Артамонов // *Русский биографический словарь*: [В 25 т.] / [под. редакц. А. А. Половцова]. – Москва, 1905. – Т. 14. – С. 602.

²⁷ *Сенатский архив.* – Санкт-Петербург, 1909. – Т. 13. – 607 с.

²⁸ *Ястребцев Е.* Олиц Петр Иванович / Е. Ястребцев // *Русский биографический словарь*: [В 25 т.] / [под. редакц. А. А. Половцова]. – Москва, 1896–1918. – Т. 12. – С. 230–231.

²⁹ *Записки новооскольского дворянина И. О. Острожско-Лохвицкого (с добавлением заметок сына его Петра Ивановича)* // *Киевская старина.* – 1886. – № 1. – С. 350–370.

³⁰ *Потапенко С.П.* Службовці полкових канцелярій Слобідської України першої половини 1760-х років: чисельність, персональний і соціальний склад, родинні зв'язки / С. П. Потапенко // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського).* – 2008. – Вип. 16. – С. 66–97.

³¹ *ЦДІАК України.* – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – 245 арк.

³² *Там само.* – Оп. 1. – Спр. 5. – 76 арк.

УДК 94(477.51)

Наталія ОСТАПЧУК
(м. Київ)

**Особливості формування територіальних меж Чернігівської єпархії
(др. пол. XVII-XIX ст.)**

У статті розглядаються особливості формування та реорганізації територіальних меж Чернігівської єпархії впродовж середини XVII-XIX ст.

Ключові слова: Православна церква, Чернігівська єпархія, Гетьманщина, територія.

Natalia Ostapchuk (Kyiv). Features of formation Chernihiv eparchy's boundaries. (The second part of XVII-XIX century)

Features of formation Chernihiv eparchy's boundaries and its reorganization are studied out in this article.

Keywords: Orthodox church, Chernihiv eparchy, Hetmanstchina, territory.

Питання про роль церкви в історії України, її місце у суспільно-політичному житті країни сьогодні набуває особливого значення. Це питання тривалий час висвітлювалося дослідниками дуже тенденційно і не знайшло належного відображення в науковій літературі. У вітчизняній історичній науці формується нова концепція історії України, переосмислюється місце церковних інституцій у державотворчих процесах. З огляду на це дослідження функціонування Чернігівської єпархії загалом та висвітлення формування її територіального складу зокрема, дає можливість всебічно і об'єктивно відтворити події і явища в церковному та суспільно-політичному житті Лівобережної України того часу.

Проблемами історії українських єпархій почали займатися дослідники ще у XIX ст. Праця, яка стосується безпосередньо історії Чернігівської єпархії належить архієпископу чернігівському Філарету (Гумільовському) [1]. Він створив ретельний опис цієї єпархії, простеживши історію подій до середини XIX ст. Дане дослідження є цінним джерелом фактичної інформації.

До дослідників другої половини XIX ст., які розробляли проблематику церковної історії в цілому та окремі її аспекти відноситься О. Доброклонський, М. Григорович, П. Знаменский, В. Іванівський. Проте, усі ці дослідники розглядали церковні проблеми загального характеру, які стосувалися Руської Православної Церкви в цілому і тільки частково торкалися положення українських єпархій як складової частини Московського патріархату.

На початку XX ст. з'являються праці, які мають пряме відношення до історії єпархій і, зокрема, Чернігівської. Так, відомості які стосуються змін територіального складу Чернігівської єпархії можна знайти у працях І. Покровського [2], Ф. Титова [3], Д. Дорошенка [4]. Але ці відомості фрагментарні, вони не подають цілісної уяви про процес формування територіального складу

Чернігівської єпархії протягом її існування. Тому завданням нашого дослідження є висвітлення особливостей формування територіальних меж Чернігівської єпархії з часу її відновлення і до початку XIX ст.

Після відновлення православної ієрархії в Україні 1620 р. легалізація юридичних прав православних стала очевидною. Процес утворення та становлення української козацької держави у другій половині XVII ст. сприяв відродженню церковного життя на українських землях. В кінці 40-х рр. на Чернігово-Сіверщині відновлено Чернігівську архієрейську кафедру. Що стосується територіальних володінь єпархії, то до нашого часу не збереглося детального її опису з початку відродження і до початку XIX ст. Більш-менш точні кордони єпархії можна визначити шляхом перерахування окремих частин, на які вона поділялася у церковно-адміністративному відношенні в той час і які згадуються у збережених до нашого часу пам'ятках. Маються на увазі протопопії і намісництва.

Влада Чернігівського єпископа протягом майже десяти років по відновленню архієрейської кафедри поширювалася на незначну кількість церков Чернігівського і Стародубського полків. Беручи до уваги бідність Чернігівської єпископії, Київський Митрополит Діонісій Балабан у 1658 р. відділив від Київської митрополії до її складу три протопопії – Глухівську, Конотопську, Борзненську, разом з якими за його митрополичою грамотою від 20 листопада 1658 р. територія Чернігівської єпархії визначалася межами семи протопопій: Чернігівською, Новгородською (Новгород-Сіверською), Менською, Стародубською, Глухівською, Конотопською, Борзненською. З цього часу Чернігівська єпархія підкорялась “отцю єпископу чернігівському, як своєму пастирю”. Таким чином з 1658 р. Чернігівська єпархія стала вповні самостійною і була представлена визначеною територією, яка обіймала землі по нижній течії р. Сейму і між річками Сожем і Десною [2, с. 493].

Коли в 1688 р. Чернігівську єпархію було вилучено з-під влади Київського митрополита і підпорядковано безпосередньо Московському патріарху, то за царською грамотою царів Іоанна, Петра I і царівни Софії від 24 червня 1688 р. її склад визначався тими ж таки сімома протопопіями [5, с. 70].

Але вже на початку 90-х рр., при вступі на митрополичу кафедру Варлаама Ясинського, постало питання про розмежування території Чернігівської архієпископії та Київської митрополії. Увага була зосереджена навколо Глухівської, Конотопської і Борзненської протопопій. В. Ясинський при своєму висвяченні в Москві добився того, щоб ці протопопії знову відійшли до складу Київської єпархії [6, с. 336]. Перечислення Глухівської, Конотопської і Борзненської протопопій з Чернігівської єпархії в Київську митрополичу було підтверджене в настільній царській грамоті, даній митрополиту В. Ясинському в 1691 р. [3, с. 55].

Архієпископ Чернігівський Лазар Баранович намагався було повернути спірні протопопії до складу Чернігівської єпархії, але його прагнення не увінчалися успіхом. В 1709 р. в настільній царській грамоті київському митрополиту Іоасифу Кроковському було дане нове підтвердження про те, щоб протопопіям Глухівській,

Конотопській, Борзненській, “быть по прежнему, как изстари бывало, при Митрополии Киевской, а к Черниговской епархии впредь им не быть” [7, с. 178].

Епископ чернігівський Ірадіон Журахівський також піднімав питання про повернення вище зазначених протопопії до складу Чернігівської єпархії, але 14 вересня 1726 р. Св. Синод відмовив Ірадіону, остаточно затвердивши Глухівську, Конотопську і Борзненську протопопії за Київською митрополією [2, с. 684].

Таким чином Чернігівська єпархія територіально змінювалася. З 1691 р. її простори зменшилися внаслідок вилучення Глухівської, Конотопської, Борзненської протопопій. На початку XVIII ст. вона обмежувалася територією своїх чотирьох старовинних протопопій: Чернігівської, Новгородської, Стародубської і Менської, але розділених між собою по новому.

Вже на 1731 р. Чернігівська єпархія за документами існувала у складі таких протопопій і намісництв: Чернігівська протопопія, Любецьке намісництво, Новгородська (Сіверська) і Стародубська протопопії, Семенівське намісництво, Почепівська протопопія, Седнівське, Березинське, Менське, Сосницьке, Меленське і Мглинське намісництва, а також містечко Городня. Ці ж 13 міст і містечок залишалися у складі Чернігівської єпархії до 60-х рр. XVIII ст. [2, с. 684].

По відомостям про міста і кількість церков в малоросійських губерніях, які були зібрані перед затвердженням великоросійських духовних штатів у 1764 р., до складу Чернігівської єпархії входили такі міста: Чернігів, Новгородок, Седна, Березна, Сосниця, Стародуб, Погари, Почеп, Мглин, три містечка і дві волості [2. 689-690].

В 1768 р. Чернігівська єпархія охоплювала 526 парафій і складалась з 11 протопопій, одного намісництва і трьох економічних правлінь. Протопопії були – Чернігівська, Новгородська, Седнівська, Березинська, Сосницька, Стародубська, Погарська, Почепівська, Мглинська, Семенівська, Машівська, намісництво – Мринське, економічні правління – Свіржське, Уланівське та Уманське. Діяло 16 чоловічих і 4 жіночих монастирі [1, с. 115].

На 1771 р. маємо опис складу Чернігівської єпархії з перерахуванням кількості приходів у кожному окремому духовному правлінні. До неї входили: 1. Чернігів – 8 приходів, в повіті з селами Любецького монастиря – 48 приходів, в селах Єлецького монастиря – 7 приходів, Троїцького Іллінського монастиря – 11, Спаського – 16; 2. м. Седнів – 5 приходів, в повіті – 27; 3. Березна – 5, у повіті і в селах Думницького і Андронієвського монастирів – 21; 4. містечко Мена – 3, в повітах з Кафедральною Уманською волостю – 12; 5. м. Сосниця – 7, в повіті і в двох приходдах Макошинського і Рихлівського монастирів – 24; 6. м. Сіверськ (Новгород-Сіверський) – 7, в повіті – 28; 7. містечко Пакульське – 11; 8. намісництво Ліщиночне – 14; 9. містечко Семенівна – 3, в повіті і в маєтках Каменського і Кловського монастирів – 47; 10. Стародуб -16, в повіті – 48; 11.м. Погари – 4, в повіті – 43; 12. протопопії Машевської – 23; 13. м. Почеп з повітами – 53; 14. м. Мглин з повітом – 33; 15. приходи Свіржського правління – 12; 16. кафедральна Мринська волость – 6; 17. кафедральна Уланівська волость – 9. В сумі в єпархії нарахувалося вже 567 приходів [1, с. 115].

В останній чверті XVIII ст. на території Лівобережної України відбувалися процеси, пов'язані з її інкорпорацією до складу Російської імперії. Від 24 травня 1779 р. розпочалася підготовка до адміністративно-територіальної реформи, що передбачала знищення полково-сотенного устрою і запровадження на Лівобережній Україні загальноімперського поділу на намісництва та повіти відповідно до оприлюдненого 7 листопада 1775 р. “Учреждение для управления губерний Всероссийской империи” [8, с. 247]. Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися з урахуванням кількості населення: у кожному намісництві мало мешкати від 300 до 400 тисяч осіб, а у кожному повіті – від 20 до 30 тисяч осіб.

16 вересня 1781 р. вийшов імперський указ про створення у межах Лівобережної України трьох намісництв – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського. У січні 1782 р. реформа була введена у дію: 9 січня було відкрито Київське намісництво, 19 січня – Чернігівське, а 27 січня – Новгород-Сіверське. Кожне з них складалося з 11 повітів [9, с. 246]. До Чернігівського намісництва належали повіти: Чернігівський, Городнянський, Березнянський, Борзненський, Ніжинський, Прилуцький, Глинський, Роменський, Лохвицький, Гадяцький, Зінківський [10, с. 7].

Це реформування спричинило відповідно і перерозподіл парафій між українськими єпархіями. У 1785 р. згідно наказу Св. Синоду від 27 березня кордони Малоросійських єпархій було визначено у відповідності із кордонами новоутворених Малоросійських намісництв [11, с. 294].

У Новгород-Сіверському намісництві від 31 березня 1785 р. було засновано єпископську кафедру. Внаслідок відкриття Новгород-Сіверської єпархії Чернігівська єпархія втратила майже третю частину колишньої своєї території з містами Новгород-Сіверським, Стародубом, Погарами, Мглином і Сосницею з повітами і 426 церквами. При введенні в кордони намісництва Чернігівська єпархія поповнилась, головним чином, за рахунок територій Київської єпархії, від якої відійшли до Чернігівської міста Борзна, Ніжин, Ромни, Лохвиця, Гадяч і Зінків з повітами. Також до Чернігівської єпархії було приєднане м. Прилуки з його повітом, що відійшло від Переяславської єпархії. На цих територіях діяло 448 церкви. В об'ємі намісництва Чернігівська єпархія мала загалом 572 церкви [2, с. 721]. Офіційно вона стала називатись Чернігівською і Ніжинською єпархією і мала у своєму складі 11 духовних правлінь: Чернігівське, Городнянське, Березнянське, Борзненське, Ніжинське, Прилуцьке, Глинське, Роменське, Лохвицьке, Гадяцьке, Зінківське [12, с. 140].

Новгород-Сіверська єпархія відповідно до 11 повітів складалася з 11 духовних правлінь: Новгород-Сіверське, Глухівське, Конотопське, Коропське, Кроловецьке, Мглинське, Погарське, Сосницьке, Стародубське, Новоміське і Суразьке. В ній нарахувалось 636 церкви [2, с. 721]. Таким чином, заради спрощення адміністративного управління всі церковні структури тепер відповідали кордонам створених у 1782 р. Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв.

Не порушуючи в основному територій цих трьох намісництв, Катерина II внесла деякі зміни. Наказом від 1791 р. звелено замість розподілу на 11 повітів запровади-

ти розподіл кожного намісництва на 10 повітів. Для цього «отделить по прикосновенности к девяти уездам Киевской губернии от Черниговской округи Зеньковскую и город Гадяч с частью оною и Лохвицкой округи. Зеньков же обратит в посад с причисление потом оною в Гадяцкую округу. В замену оных к Черниговской губернии присоединить от Новгород-Северской город Конотоп с его округой и частью Коропской» [10, с. 8]. Але вже по наказу Св. Синоду від 27 січня 1795 р. Гадяцький повіт від Київської губернії знову перейшов до Чернігівської губернії і єпархії [11, с. 295].

У 1796-1797 рр. був проведений новий адміністративно-територіальний поділ. 12 грудня 1796 р. указом Павла I було скасовано поділ на намісництва взамін яких, у відповідності до російських зразків, створювалися дві нові губернії – Київська з центром у Києві і Малоросійська з центром у Чернігові [13, с. 212-213]. До складу останньої були повністю включені землі колишніх Новгород-Сіверського, Чернігівського, частково Київського та Катеринославського намісництв. Малоросійська губернія поділялась на 20 повітів: Полтавський, Зінківський, Кременчуцький, Хорольський, Гадяцький, Роменський, Лубенський, Золотоносський, Переяславський, Пирятинський, Прилуцький, Козелецький, Ніжинський, Чернігівський, Свенський, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Стародубський і Мглинський. Внаслідок цього поділу зникли як повітові і були приписані до інших повітів наступні міста – Лохвиця, Глинськ, Березна, Борзно і Городня (з колишнього Чернігівського намісництва), Короп, Кролевець, Нове Місто, Сураж (з колишнього Новгород-Сіверського намісництва), Остер (з колишнього Київського намісництва) [13, с. 709]. Це становище проіснувало до вересня 1797 р.

Від 1 вересня 1797 р. наказом Павла I Новгород-Сіверську єпархію як окрему одиницю було ліквідовано, а її територію приєднано до Чернігівської єпархії [13, с. 722]. Крім того до складу Чернігівської єпархії у цьому ж році увійшли Полтавське та Кременчуцьке духовні правління [14, с. 358], які перебували у її складі до 1799 р.

За іменним наказом Павла I від 7 вересня 1797 р. Київська губернія і єпархія складається виключно з правобережних парафій. Лівобережна частина Київської губернії відійшли до складу Малоросійської губернії [15, с. 14].

На територіях відділених від Київської губернії (Переяславський, Пирятинський, Хорольський, Лубенський, Золотоносський повіти) у статусі коадьютерства Київської Митрополії було відновлено Переяславську єпархію [13, с.722]. Наказом Св. Синоду від 16 жовтня 1799 р. Переяславська єпархія отримала статус третьокласної єпархії і незалежність від Київських митрополитів. Її склад поповнився Гадяцьким, Прилуцьким, Зінківським, Полтавським, Кременчуцьким повітами і разом з Переяславський, Пирятинський, Хорольський, Лубенський, Золотоносський повітами в загальному визначався у відповідності до 10-ти повітів 10-ма повітовими духовними правліннями. Кордони Чернігівської єпархії визначався тим самим наказом від 16 жовтня 1799 р. До її складу входили повіти: Чернігівський, Козелецький, Ніжинський, Сосницький, Конотопський, Роменсь-

кий, Глухівський, Мглинський, Новгород-Сіверський, Стародубський [16, с. 813]. За розписом Синоду від 1799 р. назва єпархії змінювалась з Чернігівської на Малоросійську. Архієрей іменувався вже не Чернігівським і Ніжинським, а Малоросійським і Чернігівським [16, с. 819].

Отже, на території Малоросійської губернії розташовувалися дві єпархії – двокласна Чернігівська, перейменована на Малоросійську, і третьокласна Переяславська. Але ще за наказом імператора, даним св. Синоду від 31 червня 1799 р. межі єпархій повинні були співпадати з межами відповідних губерній і їх назви повинні були бути однойменними з назвами губерній [17, с. 75].

Із цього приводу знову постала потреба внесення адміністративних змін. Тому від 27 лютого 1802 р. на території Малоросійської губернії утворюються дві нові – Полтавська та Чернігівська губернії, кожна з яких ділилася на 12 повітів [10, с. 8]. Відповідно дещо змінився територіальний склад єпархій. Переяславська єпархія з її 10 повітовими духовними правліннями опинилася у складі Полтавської губернії, тому стала називатися Полтавсько-Переяславською єпархією. До її складу окрім того було включено Роменський повіт, який був переданий їй із Чернігівської єпархії і новоутворений Лохвицький повіт і відповідні духовні правління. Чернігівська єпархія визначалася межами Чернігівської губернії і охопила відповідно до 12 повітів 12 повітових духовних правлінь: Чернігівське, Стародубське, Ніжинське, Мглинське, Козелецьке, Конотопське, Сосницьке, Новгород-Сіверське, Глухівське та новоутворені – Бортнянське, Городнянське, Новозибківське [4, с. 35]. У 1803 р. згідно наказу Сенату від 27 березня про новий розподіл Малоросійських губерній на повіти до Чернігівської губернії були приєднані новоутворені повіти – Кроловецький, Суразький, Остерський. Відповідно до цього Чернігівська єпархія складалася з п'ятнадцяти благочинних округів: Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Мглинський, Козелецький, Конотопський, Сосницький, Новгород-Сіверський, Глухівський, Бортнянський, Городнянський, Новозибківський, Кроловецький, Суразький, Остерський [10, с. 8]. В складі цих п'ятнадцятьох повітів Чернігівська єпархія перебувала протягом всього XIX ст.

Отже, з часу відновлення у другій половині XVII ст. Чернігівської єпархії і до початку XIX ст. її територіальний склад не був сталим і постійно змінювався. Починаючи з XVIII ст. особливості формування територіальних меж Чернігівської єпархії цілковито залежали від організаційної структури Російської імперії, та установчих норм Російської Православної Церкви. Зміни територій відбувалися в основному за рахунок перерозподілу певної кількості парафій поміж єпархіями Лівобережної України. Адміністративно-територіальний склад Чернігівської єпархії остаточно визначився до 1803 р. З цього часу Чернігівська єпархія отримала територіальний склад, в якому вона непорушно перебувала протягом всього XIX ст.

Примітки

- ¹ *Філарет (Гумільовський)*. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 1-2. Общий обзор епархии. – Чернигов, 1873. – 242 с.
- ² *Покровский И.М.* Русские епархии в XVI-XIX вв., их открытие, состав и пределы. – Т. II. (XVIII-й век). – Казань, 1913. – 893 с
- ³ *Титов Ф.И.* Русская Православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв. – Т. II. Киевская митрополия-епархия в XVII-XVIII вв. (1686-1797 гг.). – Ч. 1. – К., 1905. – 481 с.
- ⁴ *Дорошенко Д.* Коротенька історія Чернігівщини. –Чернігів, 1918. – 35с.
- ⁵ *Климов В.В.* Православна церква в Україні: від самостійності до залежності (кін. XVII-XVIII ст.). – К., 1995. – 284 с.
- ⁶ *Архив Юго-Западной России*, издаваемый временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.1. – Т. 5. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620 – 1694). – Киев: Губернская типография. – 1872. – 488 с.
- ⁷ *Болховитинов Е.А.* Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. – К., 1825. – 272 с.
- ⁸ *Сочинения императрицы Екатерины II*. В 3-х т. (Издание Олександра Смирдина).– Т. 3. – СПб., 1850. – 504 с.
- ⁹ *Полное собрание законов Российской империи*: В 45 т. – Т. 21 (1781 – 1783). – СПб.: Типография Э. Праца, 1850. – 649 с.
- ¹⁰ *Записки Чернігівського Наукового Товариства*. – Т. 1. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – 138 с.
- ¹¹ *Гаврилков Михаил (протоиерей)*. О времени открытия и образования Полтавской епархии. // Полтавские Епархиальные Ведомости. Часть неофициальная. – 1863. – №8. – С. 289-296.
- ¹² *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим, историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. (Видав М. Судієнко). – К., 1851. – 697 с.
- ¹³ *Полное собрание законов Российской империи*: В 45 т. – Т. 24 (1796-1797). – СПб.: Типография Э. Праца, 1853 – 520 с.
- ¹⁴ *Никодим*. Епископы Черниговские и Новгород-Северские 18 в. //Черниговские губернские ведомости. – 1855. – № 45. – С. 358-361.
- ¹⁵ *Пределы Киевской епархии в древнее и нынешнее время*. // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 1. – С. 12-27.
- ¹⁶ *Полное собрание законов Российской империи*: В 45 т. – Т. 25 (1798 – 1799). – СПб.: Типография Э. Праца, 1854. – 640 с.
- ¹⁷ *Учреждение архиерейских кафедр в России*. // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 2. – С. 73-80.

УДК 94(410.1)''15'':792

Наталія ЗУБИК
(м. Запоріжжя)

Англійський театр у Реформаційній боротьбі першої половини XVI ст.

Дослідження присвячене визначенню ролі англійського театру доби Тюдорів у Реформаційній боротьбі першої половини XVI ст., впливу театрального мистецтва на формування релігійно-політичного світогляду населення Англії.

Ключові слова: політична культура, Реформація, ранній абсолютизм, Тюдори, Генріх VIII, театральне мистецтво, королівська влада, п'єса, видовище, вистава.

Zubyk Natalia (Zaporizhzhia). English Theater in the Reformation struggle in the first half of 16th century

The research covers the determination of English theater of Tudor Age in the Reformation struggle in the first half of 16th century. Also it is analyzed how the dramatic art influenced the forming of the religion-political world-view of English.

Keywords: political culture, Reformation, early absolutism, Tudors, Henry VIII, dramatic art, royal power, early, play, spectacle, performance.

В історичних та політичних дослідженнях останніх років одним з актуальних є вивчення такого напрямку, як розвиток політичної культури. Англійський театр Тюдорівського періоду був одним із засобів формування політичної культури в Англії XVI ст. В цей період відбуваються зміни в політичному устрої держави, формується самосвідомість майбутньої нації. Активну роль у всіх цих процесах зіграла Реформація, що в цей період розгорталася по всій Європі, а в Англії мала свої специфічні особливості. По-перше, у цей час набирала сили політика абсолютизму, король Генріх VIII намагався вийти з під контроль римського папи і приводом став конфлікт, що торкався шлюбних інтересів монарха. Саме в період кінця XV – початку XVI ст. відбуваються активні зміни в театральному мистецтві Тюдорівської Англії, що в майбутньому стали запорукою розквіту та “золотого віку” театрального мистецтва. Змістом перелому є перехід від містерій та інтермедійних вистав аматорів до авторських п'єс і постанов у професійних театрах.

Мета нашого дослідження полягає у спробі визначити роль англійського театру у формуванні політичної культури Англії раннього нового часу, через призму аналізу місця театру у внутрішній політиці Тюдорів і його участі у Реформаційній боротьбі першої половини XVI ст., а також вплив театрального мистецтва на формування релігійно-політичного світогляду населення Англії.

Наше дослідження є однією з перших спроб із різноманіття проблем історії раннього нового часу, визначити та проаналізувати ступінь участі англійського театру раннього нового часу у процесах Реформації, особливості театрального репертуару та його ідеологічну спрямованість, взаємостосунки влади і театру.

Аналізуючи ступінь наукового вивчення проблеми нашого дослідження, робимо висновки, що європейські науковці мають досвід у дослідженнях певних аспектів проблеми. Значний багаж наукових доробок містять роботи британського історика Тюдоровського періоду Дж. Елтона (1921-1994). В його книзі “Реформація в Європі 1517-1559” [8] особлива увага приділяється релігії і теології, та акцент все-таки зосереджений на політичних діячах та їх ролі у Реформаційній боротьбі того періоду. Останнє десятиліття принесло значне розширення в поглядах на проблематику питання Реформації в Європі та конкретно в Англії [11; 12; 13]. Доктор Г. Увайт, вивчаючи процеси Реформації у Європі XVI ст., [14] приділив увагу взаємозв’язкам театру та процесів Реформації у Європі, він ставить питання про прояв реформаторських засад на сцені та використання народної драми як методу релігійної пропаганди.

Серед досліджень останніх років виділяється робота “Англійський професійний театр 1530-1660” [9], що вийшла з друку 2001 р., під загальною редакцією професора драми в Університеті Бристолья Г. Вікхема (1922-2004) (у співпраці з Г. Беррі, та У. Інгремом). У цій праці розглядається хроніка розвитку професійного англійського театру з 1530 по 1660 рр. Багато документів, що зібрані в цій роботі публікуються вперше. Захоплююча історія, процвітаючого в добу Ренесансу театру, описується через призму правління Генріха VIII, Марії Кривої, Едварда IV, Єлизавети I.

Продовжує розглядати цю проблему професор університету в Айові Г. Іхстайн у книзі “Театр, культура і суспільство у Реформацію Берна 1523-1555” (2002) [7]. У ній дослідник розглядає взаємодію театру та релігійної реформи, робить акцент на доступних і традиційних інструментах пропаганди, які використовуються прибічниками реформ. Театр у цьому контексті, на думку науковця використовується гуманістами, як засіб релігійної освіти, він еволюціонує відмовляючись від середньовічних карнавалів.

Новий погляд на досліджену проблему можемо знайти у статті Х. Періш надрукованій в “Журналі релігійної історії” у 2008 р. [10]. У своїй праці дослідниця намагається розглянути історичну проблему Реформації у Європі XVI ст. використовуючи новітню наукову методологію історичної науки. Реформація розглядається, як складний процес в якому засоби комунікації і розповсюдження інформації грали таку ж важливу роль, як і сама інформація, що впливала на розум і душу пересічної людини.

У вітчизняній історичній науці можемо відзначити роботи дослідників, що працювали в кінці XIX – на початку XX ст. У цих працях розглядалися питання культури доби Відродження, а в цьому контексті розкривалися проблеми розвитку театру і його місця у історичному середовищі ренесансної Англії. У науковій спадщині серед найбільш знаних робіт – це праці професора Петербурзького університету О. Гвоздева (1887-1939) “Історія західноєвропейської літератури. Середні віки та Відродження”, “Театр епохи феодалізму” та “З історії театру і драми” [4], робота дослідника XIX ст. С. Варшера [3], та збірка статей, написана під редакцією О. Гвоздева і О. Смірнова “Нариси з історії європейського театру” [6]. На думку останніх науковців, у ті часи, коли в Англії не було ще справжньої преси, театр був місцем, де люди різних соціальних статусів могли зійтися, щоб набратися новин і вражень, а головне

– психологічно об'єднатися в загальному переживанні. О. Смірнов вважає, що в п'єсах того часу на підмостки виносилися актуальні події та проблеми: бичувалися модні пороки, демонструвалася сатира на сучасників, висміювалися ворожі іноземні королі, згадувалися недавні перемоги, трактувалася боротьба Реформації з папством [6, с. 144].

У низці цих досліджень маємо згадати праці О.Анікста [1; 2] та Н.Мікеладзе [5]. Театр у дослідженнях останньої розглядається, як найбільш спеціалізований і дієвий засіб комунікації епохи раннього нового часу, а отже відіграє не останню роль в політичній історії Англії тієї доби. Аналіз історіографії дає можливість зрозуміти різнобічність і складність проблеми, визначити перспективи шляхів подальшого дослідження.

Важливим засобом зміцнення абсолютизму при Тюдорах послужила реформа церкви в Англії, започаткована Генріхом VIII. Приводом до її проведення послужила відмова римського папи затвердити розлучення короля Генріха VIII з його першою дружиною. У відповідь на цю відмову англійський парламент у 1534 р. звільнив церкву Англії від підпорядкування Риму й “Актом про супрематію” проголосив її главою, замість папи, Генріха VIII. При цьому було оголошено про збереження всіх інших католицьких догм і обрядів.

Як свідчать джерела, англійський театр до 1530 р. не брав активної участі в політичних конфліктах, поштовхом послужила політична боротьба під час процесу Реформації, кульмінацією якої стала відміна повноважень римського папи в Англії і укладання шлюбу з Анною Бoleйн у 1533 р. Ці події мали опосередковано впливали на релігійну драму, що в ті часи набувала властивостей політичного характеру. До королівської влади, до служителів церкви і майстрів театрального мистецтва прийшло усвідомлення, що релігійні ігри, особливо мораліте, мають ідеологічну силу. Інтерлюдії і Святі ігри – легко пристосувалися для полемічного використання, як зброя, з якою могла просуватися Реформація Англійської церкви впродовж лінії вже відкритої Лютером в Германії і Швейцарії.

За твердженнями дослідника Глінна Уікхема [9, с. 17], немає ніяких доказів про те що до 1530 р., щось заважало свободі автора в написанні п'єс і їх постановці. Для друку був потрібен дозвіл, зміст релігійних п'єс завжди регулювався в рукописах певними посадовими особами римо-католицької церкви, що діяли за наказом римського папи, а світські розваги при Дворі регулювалися стандартними процедурами під контролем лорда Чемберлена.

Як свідчать джерела, Генріх VIII і Таємна Рада, не мали чітко спланованої політики що до проведення контролю над театральними видовищами, але вони вже розуміли їх вплив та дієвість, тому з одного боку намагалися контролювати театральні видовища, підтримуючи їх, з іншого забороняли їх у таких містах, як Честер, Кембридж, Йорк і Лондон [9, с. 17].

Глінн Уікхем у своїй праці наводить приклад листа Сера Річарда Моррісона, який намагається схилити короля до використання театру. Сер Річард пише про впевненість, що театр здатний підірвати авторитет римського папи в Англії, лист датований 1535 роком [9, с. 20]. В листі зазначається, що п'єси не вигідні для влади треба забо-

роняти і не допускати до глядача, а інші треба підправити, попрацювати над ними, для того, щоб завдяки ним сформулювати відразу і ненависть до єпископа Риму та монахів. Також він зазначає, що думки та ідеї доходять до простих людей скоріше, через очі, ніж через вуха. Люди запам'ятовують краще, коли бачать, ніж коли чують.

Наступними документами, які свідчать про те, що значимість театральних видовищ уже була оцінена королівською владою – є листи Генріха VIII до суддів у місті Йорку. В ньому містяться накази арештовувати і заключати у тюрму папістів, які пишуть і виконують релігійні інтерлюдії [9, с. 21]. Листи датовані 1536-1537 рр., суддям надаються спеціальні повноваження, ордер для ув'язнення у тюрми папістів, які підозрювалися в участі в інтерлюдіях оснований на будь-яких частинах Старого або Нового Завітів.

Змістовну інформацію містять листи від герцога Суффолка до Томаса Кромвеля. В одному з них датованому 16 травня 1537 року доповідається про те, як Вартон (контролер герцога Норфолка) розповів, що на останніх «травневих іграх», театралізованих дійствах, показувалася вистава про короля. В ній демонструвалося, як монарх має управляти своєю державою. На думку Вартона у виставі було сказано багато зайвих речей, яких не було записано в книзі ігор, тому судді мають застосувати певні заходи [9, с. 22]. Ці документи свідчать, що театру приділялася особлива увага, він використовувався для ідеологічного впливу на населення Англії, тому за ним уважно сліdkували і намагалися не допускати не вигідних п'єс та постанов.

У цей період міське самоврядування також активно включається в боротьбу за регулювання всієї драматичної діяльності Лондона, приклад цьому Декларація від 6 лютого 1545 р. [9, с. 31] та заборона на пропаганду п'єс та інтермедій у неділю від 17 березня 1547 р. [9, с. 32].

На початок 40-х рр. XVI ст. процеси Реформації розгорталася повним ходом, важливість театральних видовищ усвідомлюється королівською, міською і церковною владою. У протоколі від 14 лютого 1542 р. [9, с. 23] єпископи просили короля виправити публічні ігри і комедії, які гралася у Лондоні і виказували неповагу до слова Божого. На протязі року служителям церкви була дана відповідь у формі парламентського акту, що намагався визначити, який релігійний предмет міг чи не міг бути обговорений у театральних постановках. Усвідомлюючи силу впливу театру на формування релігійно-політичної думки народу, влада все таки не могла визначитися з мірою контролю і корегування театрального мистецтва. Король для урегулювання театральних постанов, в рамках королівської сім'ї, навіть створив нову посаду при дворі “Майстер придворних видовищ” (Master of Games, Revels and Masks). Першим її зайняв сер Томас Коварден згідно Королівського патенту від 11 березня 1545-го року [9, 32].

Підводячи підсумки нашого дослідження, маємо зазначити, що у першій половині XVI ст. відбуваються зміни у відношенні королівської влади, єпископів та міської влади до театральних видовищ. Королівська влада оцінила можливість ідеологічний впливу видовищного мистецтва на народ, та поставила перед собою задачу взяти під контроль і використати театр у Реформаційній боротьбі, що в цей час розгорталася в Англії. Не дивлячись на те, що театр потрапив в епіцентр боротьби, та весь час обмежувався та корегувався королівською, міською і церковною владою, він зміг вине-

сти для себе багато позитивних факторів, таких як розширення репертуару та перехід на професійну основу. Театр поступово стає одним із засобів формування політичної культури Англії XVI ст.

Примітки

¹ *Аникст А.А.* Творчество Шекспира. – М.: Издво. худ. лит., 1963. – 616 с.

² *Аникст А.А.* Театр эпохи Шекспира. – М.: Искусство, 1965. – 328 с.

³ *Варшер С.А.* Английский театр времен Шекспира. – М.-Пг: Театр от нарком по просвещению, 1920. – 54 с.

⁴ *Гвоздеєв О.О.* З історії театру і драми. – Львів, 2008. – 200 с.

⁵ *Микеладзе Н.Э.* О чем трубят театральные трубы? (Публичный театр как среда и средство коммуникации века Шекспира) / Шекспировские чтения 2004. – М., Наука, 2006. – С. 32-49.

⁶ *Очерки по истории европейского театра.* Под ред. Гвоздева А.А. и Смирнова А.А. Петербург: Academia, 1923. – 302 с.

⁷ *Ehrstine G.* Theater, Culture and Community in Reformation Berne, 1523-1555. – Leiden, Boston, 2002. – 346 p.

⁸ *Elton G.R.* Reformation Europe 1517-1559. – L.-Glasgow: Collins, 1973 – 349 p.

⁹ *English Professional Theatre, 1530-1660* / ed. By Glynne Wickham et al. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 714 p.

¹⁰ *Parish H.* New Perspectives on the Reformation // Journal of Religious History. – Vol. 32. – № 1. – March 2008. – P. 96-108.

¹¹ *Religion, Culture and Society in Early Modern Britain: Essays in Honour of Patrick Collinson* / ed. Anthony Fletcher, Peter Roberts. – N.Y.: Cambridge University Press, 2006. – 372 p.

¹² *Shagan E.H.* Popular Politics and English Reformation. – Cambridge, 2004. – 341 p.

¹³ *Tittler R.* The Reformation and the Towns in England: Politics and Political Culture. 1540-1640. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 395 p.

¹⁴ *Waite G.* Reformers on Stage. Popular Religious Drama and Religious Propaganda in the Low Countries of Charles V 1515–1556. – Toronto: University of Toronto Press, 2000. – 368 p.

Розділ 2

Історія України та всесвітня історія XIX – початку XX століття

УДК 94(477.5)''17/19'':271:02

Варвара ПАДАЛКА
(м. Київ)

Історія монастирських бібліотек Лівобережної України в останній чверті XVIII – на початку XX ст.

У статті висвітлюється історія виникнення бібліотеки Ніжинського Благовіщенського монастиря, а також подається опис монастирських бібліотек на території Лівобережної України. Авторка з'ясовує роль і значення монастирських бібліотек.

Ключові слова: монастирські бібліотеки, богослужбові книги, рукописи.

Varvara Padalka (Kyiv). The history of the Nezhin Blagovestchensky Monastery's library during the last quarter of XVIII and the beginning of XX century

The history of establishment of the Nezhin Blagovestchensky Monastery's library and description of monastery's libraries on the territory of Left-bank Ukraine are researched in the article. The author clarifies the role of monastery's libraries.

Keywords: monastery's libraries, sacred books, manuscripts.

З часу свого існування монастирі були своєрідними індикаторами суспільно-політичного та духовного життя країни, вони прямо чи опосередковано впливали на події і процеси, які відбувалися. Монастирі стали центрами розповсюдження і утвердження християнства, освіти, науки, книгодрукування. Вони були центрами книжності, де створювалися, переписувалися, накопичувалися книги. Монастирські бібліотеки формувалися з книжок, переписаних зусиллями ченців, і за рахунок дарів, як певні культурні осередки. Кількість книг та їхній репертуар в бібліотеці залежали від фінансових можливостей, величини, значення, часу існування монастиря, освіченості його ігуменів та архимандритів, усталених традицій.

Перед нами постає завдання: дослідити наявність монастирських бібліотек на території Лівобережної України в останній чверті XVIII – поч. XX ст.; прослідкувати історію виникнення бібліотеки Ніжинського Благовіщенського монастиря; охарактеризувати бібліотеку Ніжинського Благовіщенського та Крупицького Батуринського монастирів; з'ясувати роль і значення наявності бібліотеки для монастиря.

Монастирські бібліотеки України ще ні в комплексі, ні по регіонах спеціально не вивчалися. Саме тому, в цьому дослідженні автор спробує дати невеликий огляд історії монастирських бібліотек на території Лівобережної України.

Деякі аспекти історії монастирських бібліотек України висвітлені в працях таких дослідників: І. Акименко [1], В. Вечерський [4], Д. Гапоненко [6], В. Киркевич та В. Віроцький [7], В. Климов [8], В. Ульяновський та О. Кошіль [10], М. Яременко [14] та ін.

Монографія В. Ульяновського та О. Кошіль містить дослідження історії формування та функціонування монастирської бібліотеки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. У праці М. Яременка знаходимо опис приватних чернечих бібліотек, бібліотек ігуменів та архимандритів [14, с. 142-164], а також зустрічаємо наукові розвідки, які присвячені дослідженню бібліотек київських монастирів XVIII ст. (наприклад, бібліотека Київського Пустинно-Миколаївського монастиря та ін.) [13]. Дисертація І. Акименко присвячена Чернігівському Троїцько-Іллінському монастирю, висвітлюючи культурно-просвітницьку діяльність монастиря, вона досліджує особливості бібліотечної діяльності, а також місце і роль бібліотеки обителі. Таким чином, дослідження монастирських бібліотек на території України знаходиться на початковому етапі.

У середині XVII – на початку XVIII ст. на території Лівобережної України широко споруджувалися муровані церкви і засновувалися монастирі. Привертає увагу те, що історія монастирів була тісно пов'язана з історією міст, де вони розміщувалися, а їх широкий спектр діяльності охоплював майже всі сфери тогочасного суспільства. В них убачали інститут поширення віри, зміцнення держави та суспільства, піднесення освіти і науки [5, с. 44]. А також, помітне зростання кількості монастирів в Україні спостерігалось з 1861 року, після ліберальних реформ російського імператора Олександра II. Таким чином, протягом 1861-1917 рр. заснували 41 новий монастир.

На території Лівобережної України в останній чверті XVIII – поч. XX ст. бібліотеки існували при таких монастирях: Полтавському, Троїцько-Іллінському, Єлецькому, Новгород-Сіверському, Пустинно-Рихлівському, Ніжинському, Батуринському та ін. Отож, доки існував монастир, доти в ньому зберігалася і його бібліотека.

До вашої уваги пропонується огляд історії бібліотеки Ніжинського Благовіщенського монастиря. Будівництво Благовіщенського собору було завершено на початку 1716 р. Засновником Ніжинського Благовіщенського монастиря був преосвященний Стефан Яворський – митрополит Рязанський і Муромський, намісник Патріаршого престолу в Росії. До кінця свого життя митрополит дбав про створений ним монастир. Щороку він надсилав гроші та коштовні дарунки для обителі. Особливо митрополит хотів створити при новій обителі колегію вчених монахів, які за прикладом католицьких монахів на заході Європи, володіли ораторським талантом та проповідували слово Боже. З цією ж метою Стефан Яворський дарує Благовіщенському монастирю свою бібліотеку. Зібрання митрополита нараховувало більше 600 книг. В 1721 р. Стефан Яворський надіслав до монастиря всі свої книги, які він називав “сокровищем своим дражайшим” [11, с. 16]. Роблячи цей дар монастирю Стефан Яворський хотів, щоб в монастирі була своя бібліотека для вчених ієромонахів, “которые бы могли наставлением сих книг, с Божиею помощию, слово Божие проповедати и народ поучати...” [3, с. 18]. Під час передачі книг було складено два каталоги, завдяки чому можна отримати повні відомості про склад бібліо-

теки. Каталог № 1 написав сам митрополит у серпні 1721 р., а ким і коли складений каталог № 2 – невідомо. Загалом обидва каталоги нараховують 609 пунктів. Це здебільшого друковані книги, 28 рукописів, серед яких були і власні рукописи Стефана Яворського, а також і його панегірики на честь Івана Мазепи і твори про його зраду. Більшість книг та рукописів, перелічених у каталогах, написані латиною (443), набагато менше російською (88) та польською (75), одна книга – французькою мовою. Книги, що входили до бібліотеки, можна розділити на три великі групи: рукописи Стефана Яворського; богословські та церковно-історичні трактати; книги світського характеру [6, с. 41]. У першій чверті ХVІІІ ст. бібліотека С. Яворського за кількістю книг займала шосте місце в Росії, поступаючись приватним книгозбірням Голіцина, Петра І, Брюса, Ф. Прокоповича та інших [2, с. 77-78].

Факт передачі книг митрополит оформив у особливому “Тестаменті”, за яким його книги були заповідані Ніжинській обителі. У цьому ж “Тестаменті” митрополит помістив цілий ряд настанов щодо зберігання та користування книгами, де по пунктах розписано, як треба зберігати книги від сирості, вогню, молі, крадіжок і т. д. Преосвященний до самісіньких дрібниць зазначає, як і де їх поставити, кого призначити над ними бібліотекарем, кому видавати книги та інше. Наприклад, стосовно вибору місця для книг, митрополит радить “на трапезе палату сделать с полицами, и там держать за крепким замком” [11, с. 22], бібліотекарем призначити “добротоу и благоу совести монаха или иеромонаха” [11, с. 22], який наглядав за книжками разом із послушниками. Митрополит вказує на те, що необхідно провітрювати книги, просушувати їх на сонці, захищати їх від вологи та молі. Щодо вироблених ним правил, то Стефан Яворський зазначав, що в бібліотеку можна входити архимандриту, бібліотекарю і кому вони дозволять. А книги давати для допомоги в справі, проповіді слова Божого “под реестром с подкреплением их руки” [11, с. 23]. Якщо хтось захотів би якусь книгу собі присвоїти, в такому випадку він був би проклятий, підданий анафемі. Стефан Яворський хотів, щоб його племінник Сильвестр Шумський “должно распорядился библиотекой своего дядюшки” [11, с. 24], митрополит боявся того, щоб книжки не потрапили в чужі руки і щоб нічого не зникло.

За декілька днів перед своєю смертю Стефан Яворський написав заповіт, в якому другим пунктом було “трапезу с церковью и с прочими надлежащими твердо и крепко поставити и жестяным железом покрыти, так же и библиотеку поставити...” [12, с. 64]. Проте бажання Стефана Яворського не було вповнено. Подарована бібліотека Ніжинській обителі митрополитом Стефаном Яворським, за наказом імператриці Анни Іоанівни від 10 вересня 1731 року, внаслідок клопотання Феофана Прокоповича, слідувала указу Св. Синоду: “книги по Преосвященном Стефане Митрополите бывшем Рязанском оставшиися, которые ныне обретаются в Нежинском Благовещенском монастыре, отдать, по прошению Преосвященного Досифея, Архиепископа Белоградскаго в училищный монастырь Харьковский” [11, с. 24-25]. 24 рукописи, книги і богословські методичні посібники залишилися у Ніжині, однак ні видань, присвячених І. Мазепі, ні богословських методичних посібників сьогодні виявити не вдалося. Нема їх і в Харківській науковій бібліотеці ім. В. Короленка, де розшукали 243 книги із бібліотеки Стефана Яворського [2, с. 78].

Отож, монастирська бібліотека була передана в Харківський колегіум, а заповітна мрія преосвященного Стефана Яворського стосовно будівництва в Ніжині інституту вчених ієромонахів для проповідування слова Божого була недосяжною.

Слід зазначити, що в Ніжинському Благовіщенському монастирі існувала бібліотека і після 1732 р., але вона була значно меншою, ніж зібрання Стефана Яворського. Обителі належали цінні книги, такі, як рукописний літопис Дмитрія Ростовського, давні євангелія, надруковані у Москві, Києві та Львові, листи Стефана Яворського та інші книги. Загалом, за описом 1763 р., у бібліотеці Ніжинського Благовіщенського монастиря зберігалось 174 книги руською мовою, 8 – польською і 40 – латиною [6, с. 42].

З вівтарної частини Благовіщенського собору в переділі Стрітєння Господня, знаходяться двері, які ведуть під купол собору, там і знаходилася монастирська бібліотека Ніжинської обителі в XVIII – XIX ст. В монастирській бібліотеці зберігалися декілька рідких рукописів та книги. Для створення уявлення про бібліотеку Ніжинської обителі охарактеризуємо її друкований склад за місцями видань. Серед книг монастирської бібліотеки переважають друковані книги Московського, Київського, Львівського та Чернігівського видання. Спостерігаємо, що більшість книг бібліотеки Ніжинської обителі були надруковані в російських друкарнях (у Москві). В бібліотеці також зберігається грамота Стефана Яворського 1717 року, яка написана на пергаменті, розмальована та прикрашена золотом [11, с. 74]. З десяти євангелій, які зберігаються в бібліотеці найбільше привертають увагу: 1) Євангеліє, Московской печати, 1689 года; 2) Євангеліє, Московской печати, 1703 года; 3) Євангеліє, Московской печати, 1707 года; 4) Євангеліє, Львовской печати, 1636 года [11, с. 67-68].

Стосовно систематизації книг в монастирській бібліотеці Ніжинської обителі, тут ми спостерігаємо чіткий поділ на рукописи та друковані книги, які в свою чергу поділяються на богослужбові та повчальні. Нижче подається перелік книг монастирської бібліотеки, які були зафіксовані приблизно в останній третині XIX ст.

Рукописи: Євангеліє, 1604 года; Летопись святителя Дмитрия Ростовского; писана неизвестно кем и без означения года, в листе; над предисловием надпись: “Стефан митрополит Рязанский и Муромский”; О сложеніи перстов десныя руки, с надписью внутри верхней обертки: «книга преосвященного Иоасафа митрополита Муромского и Рязанского»; без означения года; Послания Иосифа, патриарха Московского, бывшего в лето 7152 апреля 21, о двенадцати главах, о религии. Эти послания были писаны датскому королевичу Магнусу Христиановичу, по случаю сватовства его при Русском дворе; Несколько рукописей латинских, – лекций по богословию и философии, преподанные в Киево – Могилянской академии (1726 года) учителем Амвросием Дубневичем, после бывшим епископом Черниговским и Новгородсеверским (1742 – 1750 гг.).

Друковані книги: *Богослужбові:* Библия в листе, Московской печати, 1751 года; Апостол, Московской печати, 1704 года; Церковный устав, Московской печати, 1713 года; Две книги праздничной mineи, Киевской печати, 1619 года; Двенадцать книг месячной mineи, Московской печати, 1705 года; Постная триодь, Московской печати, 1710 года; Постная триодь, Киевской печати, 1715 года; Цветная триодь, Киевской печати, 1702 года; Октоих, Московской печати, 1706 года; Книга страст-

ных евангелий, Московской печати, 1704 года; Чинопоследование соединяемых из единовѣрных к православноѣ католическоѣ церкви, Московской печати, 1757 года; Ирмологий без нот, Черниговскоѣ печати, 1761 года; Службы на день успения Богородицы, Московской печати, 1722 года.

Повчальні: Поучения без заглавного листа, Киевскоѣ печати, 1637 года; Беседы св. Иоанна Златоуста на евангелие Иоанна Богослова, Московской печати, 1665 года; Симфония на 14 посланий ап. Павла, Московской печати, 1637 года; Четыре книги прологов на весь год, Московской печати, 1702 года; Обед духовный, Московской печати, 1681 года; Вечеря духовная, Московской печати, 1686 года; Камень веры, 1729 года, в листе; Алфавит духовный, Черниговскоѣ печати, 1766 года [3, с. 33-35].

Отож, під куполом соборного храму знаходилася монастирська бібліотека Ніжинської обителі, в якій залишилося декілька книг і рукописів. В монастирській бібліотеці майже нічого особливого не залишилося. Старовинне рукописне Євангеліє 1604 року, рукописний літопис Святителя Димитрія Ростовського з надписом самого Стефана Яворського та деякі інші книги в 1873 році, за наказом Чернігівської духовної консисторії були передані архімандритом Ієронімом в музей церковно-археологічного товариства при Київській академії [11, с. 73-74].

Неподалік від Батурина знаходиться Крупицько-Батуринський Миколаївський монастир. За легендою, записаною ще в XVII ст., обитель було засновано за доби Київської Русі на місці явлення ікони святого Миколи Чудотворця [9, с. 5]. Монастир набуває особливого значення з оголошенням Батурина гетьманською столицею, стає релігійним центром всієї Лівобережної України. При монастирі існувала велика бібліотека, де знаходилися цінні книги, серед яких були: перлина мистецтва української книги – Острозька Біблія 1581 р. Івана Федорова та синодик Крупицько-Батуринського Миколаївського монастиря, започаткований у 1687 р. Дмитрієм Ростовським, який є важливим джерелом знань з історії Лівобережної України XVII – XIX ст. В бібліотеці Крупицького Батуринського Миколаївського монастиря було багато книжок, в якій зберігалися, крім українських та російських, чимало книг польською та латинською мовами, зібрані настоятелями Крупицької обителі. Польські книги були розгублені у XVIII ст.; латинські, яких і так залишилося небагато, передані до Кафедральної бібліотеки, де вони були більш потрібніші та корисні. В другій половині XIX ст. в обителі залишалося до 375 книг, різного духовного змісту [9, с. 39]. Серед яких були богослужбові: Библия, Острожскоѣ печати, 1581 года; Шестоднев Василя, Острожскоѣ печати, 1594 года; Служебник, без первых листов, по описи, 1620 года; Служебник, Киевскоѣ печати, 1629 года; Слова п. Каллиста, Киевскоѣ печати, 1637 года; Апостол, Киевскоѣ печати, 1639 года; Цветная триодь, Львовскоѣ печати, 1642 года; Цветная триодь, Львовскоѣ печати, 1663 года; Октоих, Львовскоѣ печати, 1644 года; Требник Петра Могилы, Киевскоѣ печати, 1646 года; Триодь постная, Киевскоѣ печати, 1648 года [9, с. 39].

А також, в архіві монастиря зберігаються в списках давні акти: Привилегія канцлера Оссолинського 1636 г. в переводі; Грамота царя Алексея Михайловича от 17 августа 1650 г. по просьбе игумена Исихия; Универсал гетмана Богдана Хмельницкого от 20 апреля 1655 г.; Его же универсал от 1 мая 1656 г.; Его же универсал от 11 мая 1656 г.; Его же универсал от 17 июня 1656 г.; Универсал Юрия Хмельни-

цього от 1 ноября 1659 г.; Царская грамота от 11 марта 1689 г. игумену Димитрию; Три универсала Мазепы, один от 2 февраля 1691 г., другой от 2 декабря 1707 г., третий от 14 марта 1708 г.; Грамота императрицы Елизаветы Петровны от 30 сентября 1747 г. на владение селами и угодьями, предоставленными монастырю гетманскими универсалами [9, с. 40-44].

Найбільшою коштовністю, яка вціліла в бібліотеці, був “сборник, писанный рукою блаженного игумена Исаакия” [9, с. 39].

Наявність на території Лівобережної України монастирських бібліотек говорить про те, що монастир був не тільки духовним і релігійним центром, а й значним осередком культури та освіти, який впродовж свого існування відігравав значну роль у культурній сфері життя українського суспільства. Крім того, монастирські бібліотеки були важливим фактором культурного та духовного розвитку суспільства. Вивчення бібліотеки монастиря дає змогу проникнути у сферу внутрішнього життя обителі, дізнатися про духовно-інтелектуальний рівень ченців та інше. Наявність чи відсутність бібліотеки свідчить про інтелектуальні та духовні потреби ченців, а також слугує індикатором статусу монастиря. Так, як процес дослідження монастирських бібліотек на сьогоднішній день лише розпочинається, ми маємо можливість продовжувати досліджувати дану проблему в подальших розвідках.

Примітки

¹ *Акименко І.* Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія, господарська і культурно-просвітницька діяльність (друга половина XVII – XVIII ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка – Чернігів, 2004. – 218 арк.

² *Астаф'єв О., Астаф'єва М.* Екзарх і гетьман (Мазепинська церква в Ніжині) // Ніжинська старовина: Історико-культурологічний збірник. – 2005. – Вип. 1 (4). – С. 74-78.

³ *Белоусович Л.* Нежинский Благовещенский второклассный монастырь, называемый “Назарет” Пресвятыя Богородицы. – Чернигов, 1868. – 50 с.

⁴ *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. – К.: Інформаційно-аналітична агенція “Наш час”, 2008. – 320 с.

⁵ *Гапоненко Д.* Історія утворення та діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII – XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С. 44 – 49.

⁶ *Гапоненко Д.* Ніжинський Благовіщенський монастир: культурно-просвітницька діяльність (XVIII – XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 38-43.

⁷ *Киркевич В., Віроцький В.* Гетьманська столиця Батурин. – К.: Техніка, 2007. – 192 с.

⁸ *Климов В.* Українські православні монастирі та чернецтво: позиція в національній історії. Монографія. – К.: Інститут філософії НАН України, 2008. – 883 с.

⁹ *Крутицький* Батуринский третье-классный мужеский монастырь св. Николая. – Чернигов, 1862. – 45 с.

¹⁰ *Ульяновський В., Кошіль О.* Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря (спроба реконструкції кириличної збірки). – К.: НКПКЗ, “Фенікс”, 2008. – 192 с.

¹¹ *Хойнацький А.* Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Чернигов, 1883. – 100 с.

¹² *Чернов И.* Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря называемого: Богородичным “Назаретом”. – Москва, 1815. – 85 с.

¹³ Яременко М. Бібліотека Київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: «життя» книг // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С.119-142.

¹⁴ Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 304 с.

УДК 94(477)“17/18”:327

Жанна ІЩЕНКО
(м. Київ)

Трансформації зовнішньополітичного курсу Франції щодо Росії (кін. XVIII – поч. XIX ст.)

У статті розглянуто трансформації зовнішньополітичного курсу Франції щодо Росії (кінець XVIII- початок XIX ст.).

Ключові слова: Франція, Росія, Наполеон, дипломатія

Zhanna Ischenko (Kyiv). Transformations of the French foreign policy towards Russia (the end of the XVIII – the beginning XIX)

Transformations of the French foreign policy towards Russia (the end of the XVIII – the beginning XIX) are analyzed in the article.

Keywords: France, Russia, Napoleon, diplomacy.

Зовнішньополітичний курс уряду Франції щодо Росії кінця XVIII початку XIX ст. досить часто змінювався в залежності від обставин.

Проблематика політичних взаємин між європейськими країнами та республіканською Францією досліджувалися А.Сорелем. [22] Вплив Великої французької революції на суспільно-політичне життя Росії було проаналізовано К.Е.Джеджулою. [5] Витоки політики примирення між Павлом I та Наполеоном вивчалися А.С.Трачевським. [25] Е.Д. Вербицький охарактеризував російсько-французькі відносини кінця XVIII ст. [3] Одним з перших на вивчення образу Росії в суспільній свідомості революційної Франції звернув увагу І.Борщак. [2] Створення стереотипів Росії в європейській суспільній думці досліджували Є.В.Тарле, [24] В.Г. Сіроткін, [21] С.Є.Лечфорд, [10] С.О. Мезін [14].

Спробуємо з’ясувати чим були зумовлені трансформації зовнішньополітичного курсу Франції щодо Росії кінця XVIII- початку XIX ст.

Французька дипломатія традиційно підтримувала Туреччину та Швецію, котрі зі свого боку надавали допомогу Франції у боротьбі із Габсбургами. Але саме ці держави підпали під удар російської експансії. Це протистояння тривало до 1756 року (саме тоді в Європі відбулася так звана “дипломатична революція” – між Францією та Австрією було укладено союз з метою контролювати політику Фрідріха II.

Беручи до уваги цей факт, а також те, що Росія взяла участь у Семилітній війні на боці союзників, можна було б сподіватися на покращення французько-російських взаємин. Але Франція не бажала лишатися підтримки Швеції та Туреччини. Крім того, надзвичайно загострилося польське питання. Завдяки шлюбу між Людовиком XV та Марією Ліщинською воно наразі сприймалося династією Бурбонів як сімейна справа. Французький уряд не бажав чути про розділ Польщі, а Катерина II зі свого боку робила все можливе щоб втілити свій проект в життя.

Війни Росії з Туреччиною та Швецією, участь в розділі Польщі та жорстокий штурм варшавського передмістя Прага мали негативний вплив на європейську громадську думку. Особливо це стосувалося Франції, зважаючи на те, що Катерина II морально підтримувала антифранцузьку коаліцію й надавала допомогу емігрантам, а її наступник Павло II направив до Західної Європи війська Суворова, де вони успішно громили армії Французької республіки. Недивно, що міф про «Північну Семіраміду» поступово забувався. Взагалі жирондистська та якобінська пропаганда не вирізняли Росію з коаліції «коронованих тиранів» й торкались російської теми лише, для того щоб показати помилку філософів щодо Катерини, розкриваючи її деспотизм у ставленні до власного народу.[10; с.77-85] Пропаганда була направлена зокрема проти Катерини. 24 травня 1794 року “Монітер” писала: “Імператриця Катерина завжди вважала, що брехати – значить царювати. Її характер здобув їй високу репутацію в Європі, й особливо, у Франції, що допомогло їй уярмити власну країну. Саме звідси походить всім відоме бажання представити себе в найвигіднішому положенні. Деякі філософи були ошукані нею, й відомих письменників спіткала та ж помилка. Нахабна брехня мала успіх...” [15]

Заслуговує уваги той факт, що незадоволення правлінням Катерини співпало з початком польського повстання під проводом Костюшко. Події в Польщі широко висвітлювалися у Франції. Цей інтерес був зумовлений не лише революційною солідарністю, але й реанімацією попередніх уявлень про Польщу – сферу французьких інтересів. Поразка польського повстання була сприйнята трагічно у Франції. Суспільство було вкрай збентежено жорстокістю російського уряду під час придушення повстання. Зазначалося, що загинуло близько тридцяти тисяч цивільних.[16] Цікаво, що в той час, коли дії вояків Суворова нещадно критикувались, до їхніх пруських союзників французька преса поставилася прихильніше. Це можна зрозуміти, якщо згадати про те, що в цей же час у Базелі відкрилися мирні перемовини між Французькою республікою та Пруссією.

Натомість позиція термідоріанців і Директорії була абсолютно відмінною. Переламний момент наступив в той час, коли республіканська зовнішня політика почала будуватися на основі чистого прагматизму. Уряд Франції був зацікавлений в досягненні миру та збереженні своїх завоювань. Деякий час стратегію республіканської пропаганди було створення образу єдиного ворога від якого потрібно захищати загальнолюдські цінності. Революційна риторика використовувалась тут для маскування зовнішньополітичних цілей. Буассі д’Англа заявляв з трибуни Конвенту: “...Ось уже шістьдесят років Росія, грубо цивілізуючи свої варварські народи, зберігає в собі надзвичайну міць. Використовуючи новітні тактичні прийоми, вона присмирила китайців й заснувала колонії на берегах Америки, поборолла Кавказ й підпорядкувала собі Грузію, нав’язала закони значній частині Персії,

підкорила козаків, придушила татар і завоювала Крим, розділила Польщу й, налякавши Оттоманську імперію, збунтувала Грецію, погрожуючи Константинополю”. Наприкінці свого виступу Буассі закликав французів, данців, шведів, німців та турків, разом “зупинити спустошливий бич наступників Аттілі” [17].

Необхідно зазначити, що негативне ставлення до Росії республіканської Франції не було постійним. Зокрема після смерті Катерини II Л.Карно пропонував встановити офіційні контакти з Росією [1, с.253]. Інші члени Директорії вважали такі дії передчасними: тому французьким представникам у Гамбурзі та Берліні наказувалося аналізувати дипломатичну ситуацію. Заява представника Франції в Пруссії Кальяра про намір Директорії почати перемовини з російським урядом стала прологом до російсько-французьких переговорів [23, с.245].

Республіканський уряд придивлявся до Павла I, а газети передбачали швидке визнання уряду Директорії Петербургом. Цим сподіванням не судилося справдитися – вже навесні 1798 р. Росія почала пошук союзників для війни проти Франції, після чого ставлення до російського царя та його політики в Парижі змінилося на гірше.

Напередодні створення другої коаліції, пропонуючи план майбутньої війни з Росією Ш.Тайлеран наступним чином оцінював перспективи французько-російських відносин: “Сьогодні неможливо думати про те, щоб направити проти Росії її сусідів. Польщі більше не існує. Швеція, коли ми відновимо в ній наш вплив, не може бути задіяна одна без підтримки... Ми не сподіваємося, що Пруссія забажає пов’язати свою справу з нашою й почне ставитися до наших ворогів як до своїх. Росія без власних колоній та торгівлі навряд чи може піддатися нападу з боку держави, що немає з нею загальних кордонів. Не дивлячись на могутність нашого флоту, ми далекі від думки про проникнення на Балтику і вглиб Фінської затоки. Експедиція проти Архангельська полегшилася б в тому випадку, якби Північне море майже повністю не контролювалось нашими ворогами” [23, с. 144]. Ш. Тайлеран вважав, що підкорення Єгипту може стати єдиним шляхом створення загрози для Росії. Міністр писав: “Якщо Бонапарт закріпиться в Єгипті то він зможе направити частину своїх військ проти англійців в Індію. Крім того, повстання в Ірландії примусить Англію залишити свої позиції в Середземному морі, й як наслідок зникнуть перепони для входу французького флоту в Чорне море й об’єднання з турками. Після об’єднання флотів Франція у вигляді компенсації за приєднаний Єгипет допоможе тукам відвоювати Крим, який становить для них великий інтерес” [20, с. 722].

Ш. Тайлеран вважав, що стратегічною задачею є послаблення Росії, знищення її флоту: “Зруйнування Херсона та Севастополя стало б одночасно справедливою помстою за навіженість росіян й найкращим шляхом для успіху на перемовинах з турками, щоб отримати від них все, щоб могло посилити наше становище в Африці” [20, с.723]. С.А. Мезін вважає, що саме в цей час французькою дипломатією було сфальсифіковано “Заповіт Петра Великого”, в якому історія війн та дипломатичних відносин в Європі УІІІ ст. пояснювалась як наслідок таємного плану підкорення європейського континенту, розробленого російським монархом.[12, с. 109]

Італійський та Швейцарський походи австрійсько-російської армії у 1799р. майже унеможливив російсько-французькі відносини. Л. Давід, обмірковуючи мо-

жливість розподілу Османської імперії та можливості російського вторгнення в Європу, сподівався, що Наполеон рушить до Константинополя щоб захопити стародавнє місто й настрахати Відень та Петербург. Це б допомогло зруйнувати плани Росії щодо владарювання на Босфорі й оживити осередки супротиву деспотизму на Півночі та Півдні Європи. Особливі надії автор покладав на Польщу: “Хто знає, можливо й Польща, побачивши стяги свободи, знову підніме повстання проти тиранів?” [4, с.56]

В ситуації, коли утворення Другої коаліції стало реальністю, французький уряд не полишав спроб привабити на свій бік союзників Росії. Так, зокрема, ще в квітні 1799 року французький командувач на Рейні писав в своїй прокламації: “Хоробрі австрійці, невже ви будете битися разом з північними варварами, які йдуть загарбати Німеччину?” [17] Від початку військової кампанії французька преса порівнювала військовий похід коаліції з варварським нашествям на Європу стародавніх часів. Лише восени, після перемог французької армії в Швейцарії та Голландії міф про непереможність російської армії було розвіяно.

Після перевороту 18 брюмера, в епоху Консульства та в перші роки правління Наполеона знову відродився інтерес до Росії. Тогочасні твори про Росію німецьких та англійських авторів, перекладені в той же період французькою, змальовували привабливіший образ цієї держави, ніж той, що склався у громадській свідомості Франції до 1800р. Саме в період Директорії й Консульства до Франції повернулось багато емігрантів, у тому числі і із Росії. Деякі з них втекли від революції, інші виїхали задовго до 1789 р. це були різні люди, з різними долями та політичними уподобаннями, але всі вони були обізнані з російськими реаліями. В цей час було опубліковано велику кількість книжок відповідного змісту. Саме завдяки працям Кастера [8], Массона [13] та інших письменників увагу французького суспільства було повернуто до проблеми та наслідків кріпацтва в Росії.

Особливої уваги заслуговує книга Пассенана “Росія й рабство у їхньому ставленні до європейської цивілізації” [19]. Автор, аналізуючи ситуацію в Росії, приходить до думки, що загрозу Заходу становить не самодержавство, а владарювання фракції бояр, яка “...ненаситна на почесі та гроші. Європейський світ для неї становить загрозу, тому що він затримує ...дозволяє монарху звернути увагу на її зловживання. Ставлячись з презирством до торгівлі, ремесел та науки, ... вона зосереджує всю свою увагу, на війні, яка надає їй можливість задовольнити свою жадібність, збільшити кількість своїх прибічників, пригноблювати народ й довести свою необхідність цареві... Більш ніж 300 років вона веде постійну війну й хоче зробити її вічною. Зруйнувавши й поглинувши всі країни, котрі були колись сусідами Росії як в Азії так і Європі, вона з жадібністю поглядає на Європу, котру також намагається зжертви, навіть якщо б їй прийшлося мобілізувати все населення завойованих країн, якими вона розпоряджається як безголосним табуном. Таким чином, вона повинна відновити набіги татар, маючи всі їхні пороки й жодної з їхніх чеснот...”. Нарешті автор підводить читача до думки про необхідність об’єднання Європи проти агресора задля збереження незалежності та цінностей цивілізації. Цікаво, що до цього ж союзу Пассенан включає й Англію, традиційного французького супротивника [19, с.197-198].

Офіційна преса, зокрема газета Монітер (Moniteur), яка нещодавно критикувала навіженість Суворова, тепер також намагається підкреслити переваги російського імператора. З'являються схвальні статті щодо зовнішньої політики царя та його міністрів [16].

Відродження цікавості до російської тематики було зумовлено планами Наполеона щодо союзу з Петербургом. А.З.Манфред був впевнений, що: “Бонапарт був першим з французьких державних діячів, хто зрозумів важливість для Франції союзу з Росією. Він вбачав в ньому...важливий елемент французької національної політики, що ґрунтується на основі державних інтересів...” [9; с.363] Такий союз гарантував би крах Другої антифранцузької коаліції. Перший консул за підтримки Петербурга бажав створити антианглійський союз не лише разом з європейськими державами, а й з Америкою. В цьому випадку склалися б сприятливі умови для послаблення англійського впливу в Азії та Індії. Наполеон писав: “мир з Австрією – ніщо, в порівнянні з союзом, котрий приборкає Англію й залишить за нами Єгипет”. Він розмірковував про можливість розподілу Османських володінь між Францією та Росією, підкреслюючи, що якщо Павло погодиться з цим, їхні «інтереси стануть спільними» [9, с. 362].

А.Сорель вважав, що формування зовнішньополітичної концепції Наполеона відбувалося під впливом повідомлень французького агента в Петербурзі Гюттена, який стверджував, що Франція не може розраховувати на тривалі відносини зі своїми сусідами, їй варто шукати союзу з “великою державою, котра завдяки своєму географічному положенню почувалася б у безпеці від нашої армії та наших принципів” [6, с. 647-648].

Автор повідомлень був впевнений, що “об’єднавшись дві держави, могли б диктувати закони всій Європі”. Він нагадував про необхідність розподілу європейських володінь Туреччини, після якого “Росія... могла б підтримати Французьку армію в Єгипті, діючи разом з Францією, перенести війну в Бенгалію” [6, с. 647].

Розмірковуючи про можливий союз Гюттен був певен, що не варто перейматися перевагами та зростанням російської імперії, тому що вона занадто велика. На жаль, остання порада Гюттена була нездійсненою – його порада співпала у часі з провалом Єгипетської експедиції й Бонапарт вже повертався до Франції [6, с. 648].

Потрібно зазначити, що вірогідність франко-російського союзу не набула одностайної підтримки у французьких політичних колах. Республіканці не шкодували різких виразів, заявляючи про російське варварство та деспотизм. Зі сторінок популярної газети *Journal des hommes libres de tous les pays*, якою володів наполеонівський міністр Жозеф Фуше, французи дізнавалися про закриття типографій в Росії, та безумство російського імператора, який проголосив себе магістром Мальтійського ордену, хоч навіть його союзники не визнають цього титулу. [26, с. 273-288]

Ситуація, що склалася, вимагала від Бонапарта та його прихильників зусиль для формування французької суспільної думки на користь зміни зовнішньополітичного курсу. Важливим моментом тут стала публікація книги “Про стан Франції наприкінці VIII року”. В історичній науці немає одностайної думки щодо авторства вказаного твору. М. Понятковський вважає, що твір був написаний Талейраном та Наполеоном під редакцією відомого дипломата Олександра-Моріса Блан де ля

Ньот д'Отрив [21, с. 111-112]. Жозеф де Местр приписує авторство лише Талейрану [10, с. 69].

Головною подією, яка визначила долю Європи в XVIII ст. в книзі, визначається утворення Російської імперії, приєднання Пруссії до когорта великих держав й розвиток колоніальної системи у світі. В книзі проведено аналіз петровських реформ в Росії та зазначено, що єдиним результатом реформ XVIII ст. в країні став розвиток держави окремо від процесу цивілізації. Лишаючись позаду європейської цивілізації, Росія почала використовувати в дипломатії європейські методи, чим забезпечила собі місце в системі міжнародних відносин Європи. Активна позиція Росії змінила систему союзів часів Вестфальського миру, що призвело до поживлення вже існуючих конфліктів між європейськими країнами. В згаданому творі пояснюється, що “Франція, можливо єдина країна, яка не має жодних підстав боятися Росії...” [16, с. 97-98].

Автор вважав, що Росія, відмовившись від своїх загарбницьких планів, може долучитися до вирішення загальноєвропейських питань. Деякі важливі політичні питання тут представлені у формі порад російському імператорові. Зокрема, наголошується, що для кращого керівництва державою було б доцільно розділити її на дві частини: «Дві самостійні імперії, котрі будуть об'єднані інтересами близького сусідства й тими почуттями, яке зумовлено спільним походженням, будуть незалежно одна від одної розвивати та плекати перша – всі паростки того процвітання, яке може забезпечити... торгівля з народами Азії через Персію й каравани з Китаю, а друга все те, що забезпечує багатство та могутність приморських народів Європи. Кожна з цих імперій матиме свою власну столицю: одна – Москву, інша – Петербург. Перша безпосередньо налагодить торгівлі взаємини з однією з найбільш промислово розвинених частин світу, її стосунки з європейськими країнами будуть непрямими й, таким чином, зиск від торгівлі вона буде ділити з другою імперією, яка в свою чергу завдяки портам та континентальним кордонам буде підтримувати зв'язки з політичною та торговою системою Європи. Дві імперії, менші за розміром ніж існуюча, ...будуть швидше просуватися по тому величному шляху розвитку, який сама природа пропонує новим імперіям. ... вони (імперії – Ж.І.) краще зрозуміють ту ціль, якої вони прагнуть, й стануть викликати менше заздрощів та занепокоєння у своїх сусідів” [16, с. 98-99]. Наголошується, що лише запровадивши федеративну систему, проводячи політику миру й залагодивши внутрішні протиріччя, Росія “буде підтримувати рівновагу на півночі, тоді як Франція забезпечить її на півдні, й їхня домовленість посилить баланс сил у всьому світі” [16, с. 104].

У книзі дипломатично замовчується проблема кріпацтва в Росії, яка негативно була оцінена суспільною думкою Франції. Намагаючись обґрунтувати доцільність союзу між Росією та Францією, автор звертається до історії. Нагадуючи про відсутність спільних кордонів з Францією він неодноразово наводить приклади втручання Росії в європейську політику. Як наприклад, участь Росії в Семирічній війні, війні проти Франції на боці Другої коаліції, що не відповідало інтересам Росії, а було наслідком інтриг Лондону. З протурецьких позицій оцінено намагання контролювати Туреччину, Данію, Німеччину та Швецію, наслідки розподілу Польщі. Наголошувалось, що навіть якщо Франція не зможе налагодити союзні відносини з

Росією, французам необхідно бути обачними у стосунках з нею, пам'ятаючи про спроможність Російської імперії порушити гармонію рівноваги сил у Європі. Нагадуючи знову і знову про агресивну зовнішню політику Росії та зважаючи на те, що “Сусіди бояться її й ніколи не пристануть до табору її друзів, жодна з європейських країн ніколи не зможе відверто визнати за собою це звання (друга – Ж.І.)”, автор підкреслює, що їх союзу з Росією не буде тривалим [16, с. 97].

Книга “Про стан Франції наприкінці VIII року” не мала широкої популярності, але її ідеї виявилися близькими колишньому членові Конвенту, членові Ради п'ятисот й Трибунату – Р.Ешассерью-старшому. Розмірковуючи про можливість встановлення миру в Європі в своїй книзі “Політична картина Європи (1802), він вважав, що Росію часів Олександра I чекає процвітання “...якщо цар, ..., зуміє направити свій талант, котрий обидва його попередники використовували для територіальної експансії та завоювань, на користь цивілізації й покращення життя народу цієї країни” [7, с. 17]. Як бачимо, зміна імператора на російському престолі надала новий імпульс франко-російським відносинам.

Досвідчений політик Ешассерью нагадує читачеві про експансіоністські тенденції у зовнішній політиці Російської імперії: “Росія завоювала більшу частину Польщі і майже все Чорне море, третя частина імперії утворена завдяки завоюванням й складає тепер половину Європи й майже третину Азії”. Він попереджає, що хоча Катерина й померла, але “її талант, можливо, ще довго житиме в душі володарів Неви та Чорного моря» тому, що навіть якщо “ватаги націй” й помирають, то “великі проекти й наміри держав – ніколи” [7, с. 67].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що зовнішньополітичний курс Франції щодо Росії зазнавав відчутних трансформацій протягом кінця XVIII – початку XIX ст. Це було зумовлено відповідними змінами внутрішньополітичної ситуації в обох країнах, характером зовнішньої політики Російської Імперії та геополітичними амбіціями наполеонівської Франції.

Примітки

¹ *Barras J.-P. Mémoires de Barras membre du Directoire. T. 2. P., 1895.*

² *Борщак І. Наполеон и Україна. – Львів, 1937.*

³ *Вербицкий Э.Д. Русско-французские отношения в конце 1799-1800 гг. Поворот от войны к миру // Херсонск. сельскохоз. ин-т. Ежег. науч. работ. Вып. 1961 г. – Херсон, 1961.*

⁴ *David L. De la conquete probable de l'Empire Ottomane par Bonapart // Moniteur. № 279 Nonidi, 9 messidor an VII.*

⁵ *К.Е.Джеджула [5] Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII века. – Киев, 1972.*

⁶ *Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I / Под ред. А.С. Трачевского Т. 1 (1800-1802 гг.) // Сборник РИО. СПб., 1890. Т. 70.*

⁷ *Eshasseriaux R. (ainé). Tableau politique de l'Europe au commencement du XIX siècle et moyens d'assurer la durée de la pays générale. P., an X (1802).*

⁸ *Castera J. Histoire de Catherine II, impératrice de Russie. T. 1-4. – Paris, 1799.*

⁹ *Correspondance de Napoléon. – Paris, 1861.*

- ¹⁰ *Летчфорд С.Е.* Французская революция конца XVIII в. и формирование образа России в общественном мнении Франции // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М., 2004.
- ¹¹ *Манфред А.З.* Наполеон Бонапарт. – М., 1971.
- ¹² *Masson F.* Le department des affaires étrangères pendant la Révolution, 1787-1804 – Paris, 1877.
- ¹³ *Masson.* Memoires secrets sur la Russie et particulierement sur la fin du régime de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. T. 1-2. – Paris, 1800.
- ¹⁴ *Мезин С. А.* Взгляд из Европы. – Саратов. 1999.
- ¹⁵ *Gazette Nationale ou le Moniteur Universel* (далі – *Moniteur*). 1794. № 245.
- ¹⁶ *Moniteur.* 1799. № 203.
- ¹⁷ *Moniteur.* № 209. 29 germinal an VIII.
- ¹⁸ *Hauterive, A.-M. B. d'.* De l'Etat de la France, à la fin de l'an VIII. P., an IX (1800).
- ¹⁹ *Passenans M.P.D.* La Russie et l'esclavage dans leurs rapports avec la civilisation europeenne. T. 1-2. – Paris, 1822.
- ²⁰ *Poniatowski M.* Talleyrand et le Directoire 1796-1800. P., 1982. Сироткин В.Г. Наполеоновская «война перьев» против России // НиНИ. 1981. № 1.
- ²¹ *Сорель А.* Европа и Французская революция. СПб., 1906. Т. 6.
- ²² *Талейран Ш.* Мемуары. – Екатеринбург, 1997.
- ²³ *Тарле Е.В.* Рабочий класс и контрреволюционная пропаганда в эпоху Французской революции // Современный мир. 1909. №1.
- ²⁴ *Политика примирения между Павлом I и Бонапартом* // Сборник Русского исторического общества (РИО). Т. 70. СПб., 1910.
- ²⁵ *Fajn M.* Le “Journal des hommes libres de tous les pays” // АНRF. 1975. № 220.

УДК 94(477):37

Наталія ЩИРБА
(м. Київ)

Роль Волинського ліцею в заснуванні Імператорського університету Святого Володимира

Волинський ліцей – осередок польської культури й освіти на Волині. Це унікальний для свого часу навчальний заклад. Провідну роль в його історії посідали Т. Чацький та Г. Коллонтай. В 30-х рр. XIX ст. цей навчальний заклад був закритий. Колекції Волинського ліцею були перевезені до Києва і відіграли значну роль в формуванні навчально-матеріальної бази Імператорського університету ім. Св. Володимира.

Ключові слова: Волинська гімназія, ліцей, Київський університет Св. Володимира.

Natalia Schyrba (Kyiv). Role of the Volinskiy lyceum in the foundation of the Imperial University named by St. Volodymyr

The Volinskiy lyceum is the unit of Polish culture and education in Volyn. It's the prominent educational establishment of its time. The leading roles in its history were held by T. Chatskiy and G. Kollontay. The Volinskiy lyceum was closed in 30th of the XIX century. Its collections

were moved to Kyiv and than picked an important role in forming of educational-resources base of the Imperial University named by St. Volodymyr.

Keywords: The Volynskiy lyceum, The Imperial University named by St. Volodymyr.

Центром освіти та культури на Волині в першій половині XIX ст. була Волинська гімназія (ліцей). Відповідно, тут утвердилися свої традиції, діяли відомі вчені, письменники, друкарі. Кременецькі колекції стали основною ланкою у формуванні колекцій Імператорського університету ім. Св. Володимира.

Історіографія питання включає в себе дослідження В. Шульгина [1], М. Владимирського-Буданова [2], Є. Руссова [3], І. Савченка [4, с. 309-344], С. Коляденко [5], М. Василенко [6, с. 41-49]. Окремі аспекти історії Волинського ліцею вивчали С. Маслов [7], О. Оглоблін [8, С. 19-28], О. Балабанов, Н. Недоступ [9], Г. Черняхівський [10, 105 с.], Н. Теодорович [11], В. Мозкова [12, с. 27-34], Б. Прокопович [13, с. 4-5], Л. Кравчук [14, с. 3-6]. Особливо слід відмітити праці Т. М'яскової “Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира з історії комплектування (1834-1927 рр.)” [15], “Системи комплектування бібліотеки університету ім. Св. Володимира (1834-1904)” [16, с. 41-44], “Заснування та комплектування бібліотеки університету Св. Володимира. 1834-1841” [17, с. 292-302].

Чималий інтерес до історії функціонування та розвитку Волинського ліцею існує серед польських дослідників. А саме, J. Chodakowska [18, s. 9-27], M. Danilewicz Zelinska [19], A. Szmyt [20], M. Rolle [21] та інші.

У ході нашого дослідження були використані документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК, Ф. 710 Волинського (Кременецького) ліцею, Ф. 707 Управління Попечителя Київського учбового округу), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ – Ф.1 Колекція Кременецького ліцею, Ф. VIII Колекція Київського університету).

Завдяки старанням інспектора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній, відомчого вченого і суспільного діяча Тадеуша Чацького та філософа-просвітителя, відомого громадського діяча Гуго Коллонтая у Кременці було створено 1 жовтня 1805 р. унікальний навчальний заклад, що дістав назву Волинська гімназія, у 1819 р. перейменованій у Волинський ліцей.

Насамперед, це мала бути взірцева школа – центр освіти для трьох губерній. Хоча плани засновників були сміливіші, передбачали таку еволюцію цього навчального закладу: гімназія – ліцей – університет. Волинський ліцей, залишаючись під протекторатом Вільно, став осередком наукової думки та культурного життя. Вплив його сягав далеко за межі Волині.

Джерелами фінансування навчального закладу були: добровільні пожертви; дотація уряду в сумі 5300 рублів щорічно; доходи від маєтків, які раніше належали ордену єзуїтів, а після його ліквідації були передані на потреби освіти [22, с. 4].

Першим директором гімназії став у 1805 р. професор математики Йозеф Чех, який пробув на цій посаді до 1810 р. [23, с. 3]. У Кременецькому ліцеї працювали відомі вчені свого часу: український ботанік за походженням австрієць, Віллібальд Бессер (1784-1842), польський історик – демократ Йоахіл Лелевель (1786-1861), український природознавець Антон Анджейовський (1785-1868), літературознавець Евзебіуш Словацький (1773-1814), правознавець Олександр Міцкевич (1801-

1871), мистецтвознавець і художник Юзеф Пічман (1758-1834) та багато інших. Серед вихованців ліцею були згодом відомі письменники, громадські діячі, вчені [24, с.13]. Старанний добір викладачів створив передумови успішної організації навчально-виховного процесу і підносив престиж навчального закладу.

Вагомий вплив на організацію навчально-виховного процесу в Кременецькому ліцеї мала матеріальна база. Завдяки постійній і цілеспрямованій діяльності адміністрації закладу були створені: власна бібліотека, фонд якої становив 24379 назв у 34378 томах; ботанічний сад, колекція якого нараховувала 5629 рослин в 9682 екземплярах та 5067 сортів насіння; обладнані кабінети (фізичний, мінералогічний, зоологічний), хімічна лабораторія та астрономічна обсерваторія; картинна галерея – 450 малюнків та гравюр; нумізматична колекція (17929 екземплярів); друкарня, кам'яна механічна кузня, манеж для їзди верхи, аптекарський город та інше [25, с. 94-95].

Організація процесу навчання Волинського ліцею мала специфічний характер, що був зумовлений освітніми завданнями цього закладу. Адміністрація та викладачі мали на меті наділити своїх учнів науковими знаннями, які відповідатимуть рівню розвитку тогочасної європейської науки. Гімназія мала 4 нижчих і 3 вищих класи. У нижчих класах навчалися один рік, у вищих – два: повний курс – тривав 10 років [26, с. 135]. Однією із яскравих і найбільш характерних особливостей Кременецького ліцею XIX ст. була якнайширша доступність до навчання у ньому представників різних соціальних станів.

Ще однією традицією, характерною для Кременецького ліцею, була організація поїздок кращих учнів для навчання за кордон. Ініціатором таких подорожей або, як було прийнято в той час казати, наукових вояжів, був князь Адам Чарторийський.

Цікавим фактом, який характеризує рівень і стан наукової діяльності ліцею, є те, що від професорів вимагалось на основі лекцій і різноманітної фахової літератури складати т.зв. “секстерни”, які фактично, являли собою добре розроблені курси вивчення окремих предметів. Деякі “секстерни” викладачів закладу були дуже високого рівня і після доопрацювання лягали в основу підручників.

Волинський ліцей славився також тим, що в його діяльності вміло поєднувалися і розвивалися наукова, навчальна, виховна, практично-трудова та громадська сторони шкільного життя. В межах закладу кипіло справжнє студентське життя: відбувалися традиційні зібрання, проводилися численні вечори. Функціонували різноманітні гуртки і товариства. Більшість із таких товариств носила літературно-мистецький характер [27, с. 102].

Розбудова і злет слави ліцею багато у чому спричинилися до зростання престижу міста Кременця. У той час діяльність “школи Чацького” була індикатором економічного, громадсько-політичного та культурного життя не лише міста, а й значної частини Волині. “Маленький Париж”, “Волинські Афіни” — так називали тоді сучасники це ліцейне місто. Роль закладу, заснованого Чацьким, у житті кременчан того часу важко переоцінити. Закриття ліцею у 1833 р. мало фатальні наслідки для економічного, громадського і культурного життя Кременця.

Слід відзначити, що давня мрія Т. Чацького, Г. Коллонтая та А. Чарторийського про перетворення закладу на університет була не просто реальною і близькою, а, фактично, реалізованою. Значна частина перевезеного до Києва майна ліцею, його

багатющі фонди бібліотеки, кабінетів та ботанічного саду стали базою для відкриття тут у 1834 р. університету імені Св. Володимира.

Проблема закриття Волинського ліцею до сих пір не має чіткого однозначного трактування. Це в однаковій мірі стосується причин, конкретної дати та наслідків закриття закладу. Донедавна найбільш поширеною була версія, згідно з якою ліцей припинив своє існування в наслідок масової участі його викладачів та учнів у польському повстанні 1830-1831 рр. Проте аналіз деяких документів та свідчення очевидців тих подій заперечують такий підхід до цієї проблеми.

У 1830 році на Волині був неврожай, панували голод і холера. Багато вихованців і викладачів захворіли на цю страшну хворобу. В результаті у березні 1831 року навчання було припинено, а ліцей закрито.

Отже, ліцей залишився осторонь від повстання і його лояльність щодо російського уряду не була порушена. На це вказують вже відомі нам історики В. Шульгін і В. М. Владимирський-Буданов. На їх думку, уряд просто скористався нагодою для того, щоб ліквідувати останній навчальний заклад, під кураторством Віленського університету та опікою Т. Чацького [28, с. 83-84].

Перевести ліцей з Кременця до Києва офіційно було вирішено 12 квітня 1832 р. [29, с. 247]. Але навчальний процес у закладі не припинявся протягом усього 1832-1833 шкільного року. У той же час є підстави вважати датою закриття Волинського ліцею 14 травня 1833 р. У цей день імператор Микола I на доповідь міністра освіти про те, що 6 травня втекли з ліцею шестеро казенних вихованців, наклав резолюцію “До переведення лицея нужно его сейчас закрыть, отпустив детей к родителям” [30, с. 166]. З цього можемо зробити два висновки. По-перше, у травні 1833 р. в ліцеї ще проводилося навчання і були учні. По-друге, в цьому та ряді інших документів того часу говориться не так про закриття Кременецького ліцею, як про його переведення до Києва.

Головною причиною переведення ліцею до Києва стала ідея про відкриття тут університету. Ліцей із Кременця був вивезений разом із всіма своїми інституціями: з школами механіків та землемірів, конвіктом для бідних і друкарнею. До Києва були вивезені усі навчальні кабінети, бібліотека та ботанічний сад, переведені викладачі та учні ліцею [31, с. 248-249].

Для утримання нового закладу (Київського університету) переводилися усі доходи Кременецького закладу. 8 листопада 1833 р. вийшов імператорський указ про створення університету ім. Св. Володимира, урочисте відкриття якого відбулося 15 липня 1834 р.

Київський університет почав працювати в складі двох факультетів: філософського і юридичного. Перший мав два відділення: історико-філологічне і фізико-математичне. Відкриття медичного факультету відкладалося на невизначений час. У вищому навчальному закладі, як зазначалося в урядовому указі, мали навчатися здебільшого мешканці Київської, Волинської та Подільської губерній.

С. Уваров призначав професорами, ад'юнктами і вчителями новоствореного університету більшість викладачів колишнього Волинського ліцею. Кременецькі професори викладали в Київському університеті в основному фізико-математичні і біологічні науки. Ректором університету було призначено М.О. Максимовича. Він

же був і деканом історико-філологічного відділу. І в березні 1834 р. розпочали свою діяльність Рада і правління університету, в травні – училищний комітет.

Таким чином Волинський ліцей, будучи осередком польської культури й освіти на Волині, сприяв піднесенню освітнього рівня краю, оскільки мав високий рівень навчального процесу, ретельний відбір викладацького складу, розвинену матеріальну базу. Він був унікальним для свого часу навчальним закладом. Звичайно, в цьому великі заслуги Тадеуша Чацького, який був призначений шкільним інспектором в Волинській, Подільській, Київській губерніях. Значна частина перевезеного до Києва майна ліцею, його багатющі фонди бібліотеки, кабінетів та ботанічного саду стали базою для відкриття тут у 1834 р. університету ім. Св. Володимира. Тому можна висунути таку тезу, що освітні традиції Волинського ліцею, після перенесення його до Києва не переривались, а розвивались, хоча в іншому ракурсі, з іншою ідеологією.

Примітки

¹ Шульгин В.Я. История университета Св. Владимира. – Спб., 1860. – 230 с.

² Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – К., 1884. – Т. 1. – 674 с.

³ Руссов С. Волынские записки. – Спб., 1809. – 121 с.

⁴ Савченко И.Г. Библиотека Университета Св. Владимира: Зап. помощника библиотекаря // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834-1884) / под ред. Иконникова В.С. – К., 1884. – С. 309-344.

⁵ Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Монографія. – Житомир. – 2003. – 136 с.

⁶ Василенко М. Кременецький ліцей і університет Св. Володимира. // З іменем Св. Володимира. Київський університет в документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2-х книгах. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 41-49.

⁷ Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета Св. Владимира. – К., 1910. – 45 с.

⁸ Оглоблін О. Бібліотека Волинського ліцею // Бібліотечний вісник. – К., 1995. – №6. – С. 11-14.

⁹ Балабанов О.Д., Недоступ Н.М. Систематичний покажчик до періодичних видань Київського університету (1861-1860). – К., 1963. – 376 с.

¹⁰ Черняхівський Г. Крем'яччина. Історичне та літературне краєзнавство. – Кременець, 1999. – 105 с.

¹¹ Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Кременецкий, Заславский уезд, Почаев, 1893 г. – Т.3. – 257 с.

¹² Мозкова В.П. Бібліотека “Волинських Афін” (З історії бібліотеки Кременецького ліцею) // Історія бібліотечної справи в Україні: Зб. наук. пр. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 27-34.

¹³ Прокопович Б. Волинський ліцей як осередок наукового та культурного життя нашого краю // Діалог. – 10 квітня 2004 р. – С. 4-5.

¹⁴ Кравчук Л., Медведєв С. Ліцей. Короткий нарис з історії виникнення і розвитку в біографіях випускників // Діалог. – 4 листопада 1992 р. – № 87. – С. 3-6.

¹⁵ М'яскова Т. Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834-1927 рр.) // НАН України. Нац. бібл. України ім. В.І. Вернадського. – К., 2005. – 184 с.

¹⁶ М'яскова Т.Є. Системи комплектування бібліотеки університету Св. Володимира (1834-1904 рр.) // Бібл. вісник. – К., 2000. – № 2. – С. 41-44.

¹⁷ М'яскова Т.Є. Заснування та комплектування бібліотеки університету Св. Володимира. 1834-1841 // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 292-302.

¹⁸ Chodakowska J. Gimnazjum i Liceum Wolynskie w Krzemieniu (1805-1832) // Krzemieniec. Ateny Juliusza Slowackiego / pod redakcja Stanislawo Makowskiego. – Warszawa, 2004. – S. 9-27.

¹⁹ Danilewicz Zelinska M. Ateny Wolynskie. Dawne Liceum Krzmienieckie (1805-1832) // Danilewicz Zelinska M. Proby przywołan. Szkice literackie. – Warszawa, 1992. – 430 s.

²⁰ Szmyt Andrezej. Gimnazjum i Liceum Wolynskie w Krzemieniu w systemie oswiaty Wilenskiego Okregu Naukowego w latach 1805-1833. – Olsztyn, 2009. – 417 s.

²¹ Rolle M. Ateny Wolynskie. – Lwow. – 1898. – 274 s.

²² Прокопович Б. Волинський ліцей як осередок наукового та культурного життя нашого краю // Діалог. – 10 квітня 2004 р. – С. 4-5.

²³ Кравчук Л., Медведєв С. Ліцей. Короткий нарис з історії виникнення і розвитку в біографіях випускників // Діалог. – 4 листопада 1992 р. - № 87. – С. 3-6.

²⁴ Чернихівський Г. Кременець. – Л., 1987. – С. 13.

²⁵ Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Монографія. – Житомир, 2003. – 136 с.

²⁶ Szmyt Andrezej. Gimnazjum i Liceum Wolynskie w Krzemieniu w systemie oswiaty Wilenskiego Okregu Naukowego w latach 1805-1833. – Olsztyn, 2009. – 417 s.

²⁷ Piotrowski W. Zycie Umyslowne Krzemienicz w latach 1805-1832. – Piotrkow Trybunalski, 2005. – 329 s.

²⁸ Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Монографія. – Житомир, 2003. – 136 с.

²⁹ Rolle Michal. Ateny Wolynskie. - Lwow - Warszawa – Krakow, 1923. – 274 s.

³⁰ Чуйко С. Кременецький ліцей в контексті XIX століття // Тернопіль'96: регіон. Річник. – Тернопіль, 1997. – С. 162-167.

³¹ Rolle Michal. Ateny Wolynskie. - Lwow - Warszawa – Krakow, 1923. – 274 s.

УДК 94(477.83/86):37

Владислав ДАЦИК
(м. Дніпропетровськ)

Біля витоків зв'язків українських народолюбців із галицькими народовцями

Розглядається малодосліджена проблема, передумов і витоків суспільно-культурних зв'язків українських народолюбців і галицьких народовців у процесі формування національної єдності.

Ключові слова: громадівський рух, народовці, Наддніпрянська Україна, Галичина.

Vladislav Datsyk (Dnipropetrovsk). Just a bit about relations between Ukrainian narodolyubtsy and Galich narodovtsy

Root causes and sources of public and cultural relations between Ukrainian narodolyubtsy and Galich narodovtsy in the forming process of national unity has been reviewed.

Keywords: civil motion, narodovtsy, Dnieper Ukraine, Halychyna.

Велике значення в українському модерному XIX ст. посідають зв'язки громадівського та народівського рухів, які сприяли консолідації та піднесенню національної свідомості українців по обидва береги річки Збруч. В історичній науці зв'язки українських народолюбців з галицькими народівцями мають сторичну історіографічну традицію. Першим розпочав досліджувати зв'язки народівців з Україною К.Й. Студинський, який у 1906 написав статтю “До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873”, яка була передрукована 1928 р. Автор показав вибірково окремі взаємозв'язки галичан з наддніпрянцями [19]. Фрагментарно досліджувались зв'язки М.С. Возняком, М.М. Кордубою, Олександром і Михайлом Грушевськими [6; 9]. З утвердженням сталінського тоталітарного режиму в Радянському Союзі з середини 1930-х рр. вивчення українських визвольних рухів згорнуто на десятиліття.

Тільки з другої половини 1950-х рр. вивчення народівського та громадівського рухів поновлюється в роботах А.К. Волощенко, А.М. Катренка, М.П. Рудька, С. Трусевича але досліджувались окремо один від одного і тільки з позицій марксистсько-ленінської методології як “націоналістичних”, “буржуазно-ліберальних” течій [5; 23].

Після розпаду СРСР, в умовах політичної свободи розпочався новий етап в роботах народівського та громадівського рухів з'явилися роботи А.М. Катренка, М. Когутяка, С.І. Світленка, О.В. Середи, О. Сухого та ін. фрагментарно, мозаїчно розглядаються зв'язки між народівцями та громадівцями. Тому вважаємо за необхідне дослідити витоки зв'язків галицьких народівців і українських народолюбців для формування повної узагальненої концепції історії України другої половини XIX ст. [8; 18; 22].

Перші плекання про єдність Галичини з Україною з'являються у піонерів національного відродження – діячів “Руської трійці” М.С. Шашкевича, І.М. Вагилевича та Я.Ф. Головацького. М.С. Шашкевич у вірші “Дума” висловлював віру, що “руська пісня завітчає себе при Чорному морі”, “заграє весело в степах”, “у водах Дніпра змиєсь, прибересь», “занесе ся над Дністер”, “полине під небо і край сонця сонечком повисне і буде літати, і буде співати, і о руський славі скрізь світу казати”.

М.О. Максимович у 1837 р. першим з наддніпрянської України заочно розпочав листування з членами “Руської трійці”, з Я.Ф. Головацьким, І. Вагилевичем, та на жаль через два роки листування припиняється. Фольклорист П.А. Лукашевич, приїхавши до Львова 1839 р. особисто познайомився з Я.Ф. Головацьким, Д.І. Зубрицьким та І. Борецьким, не маючи віри у майбутнє українського народу, нічого не зробивши для налагоджування тривалих зв'язків з галичанами.

Діячі “Кирило-Мефодіївського” товариства у своїх відозвах звертались до українців лівого і правого берега Дніпра, мріяли про єднання України [3, с. 356].

Думка про духовне і культурне єднання усіх українських земель виступала надзвичайно сильно в час “весни народів”, у 1848 р., коли українські галичани позбулися панщинної залежності і отримали волю. У ту саму струну, що і М.С. Шашкевич, поетичними творами, публіцистичними статтями вдарили тоді сильніші представники духовного життя: Я.Ф. Головацький, М. Устимович, І.М. Гушалевич, Л. Данькевич, Б.А. Дідицький.

У першій політичній відозві “Ради народної руської” 10 травня 1848 р. зазначали, що ми, “русини галицькі належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого півтретя мільона землю галицьку замешкує”.

На соборі “вчених” у Львові, який проходив 19-26 жовтня 1848 р. в промовах Я.Ф. Головацького і М. Устиновича наголошувалось на єдність української мови в Галичині і на “золотобережній Україні”, на її чистоту, ніжність, природність у творах М.С. Шашкевича, І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка [19, с. 6].

Хоча на подальший розвиток єднання Галичини з Україною покладено такі ясні розумні основи, та незабаром повіяв по галицькій землі інший морозний вітер. Губернатору Галичини графу Стадіону для проведення своєї політики необхідно було мати противагу полякам, і він знайшов її в обличчі галицьких русинів. Для цього він заявив їм: “Якщо вони себе вважають руськими як в Росії, то вони не повинні ні в чому покладатися на австрійський уряд”. У цей же час 1849-1851 рр. у галицькій пресі велась гостра суперечка про мову і правопис. Угорські діячі радили писати галичанам російською мовою, а не народною мовою. У цьому підтримав їх не тільки Д.І. Зубрицький, що у 1851 р. видав свою “Історію галицко-руського княжества”, де народну мовою називав “язиком черни”, але й І.М. Гушалевич, А. Петрушевич, і, передусім, професор української мови у львівському університеті Я.Ф. Головацький [19, с.7].

Велике значення має перший візит П. О. Куліша до Львова у червні 1858 р., коли він з дружиною повертався із подорожі по Європі. Тоді П.О. Куліш познайомився із Д.І. Зубрицьким, професором української мови Я.Ф. Головацьким [13, арк. 1], оглянув “Народний дім” і залишив у книгарні Ставропігійського інституту 35-примірників “Граматика”, 2 – “Чорної ради”, 1 – “Записок о Южной Руси”, 1 – “Народних оповідань” Марка Вовчка та призначив прибуток з них на потреби “Народного дому” [4, с. 82-83].

Перша зустріч П.О. Куліша і залишені ним книжки були ластівками тодішнього зближення українських діячів із галицькими українцями. У 1861 р. в Галичині почав виходити політичний москвофільський часопис “Слово”, і на початку журнал представляв погляди усіх галицьких українців. Б.А. Дідицький, редактор “Слова”, звернувся до Пантелеймона Олександровича з проханням про співробітництво. П.О. Куліш прислав Б.А. Дідицькому свій вірш “З-за Дунаю” з приписом “Покину, покину, чужу чужину та на Україну соколом полину”. На цей вірш відповів І.М. Гашалевич “Одвіт з під Бескида на голос з-за Дунаю” і кликав П.О. Куліша “Ой лети, соколе, та на Україну, а звідти до Бескиду понад Галичину”.

На початку 1861 р. по дорозі до Праги відвідав Галичину український студент – медик з Одеси В.О. Бернатович, який до цього був вже відомий як дописувач “Слова”. В.М. Шашкевич запросив його до себе додому та своїх товаришів. Він розповів майбутнім народовцям про київську громаду, справивши на них величезне враження, та надихнув галичан до заснування власної громади за прикладом Наддніпрянщини. Перша громада в Галичині з’явилась у Львові, її війтом обрано В.С. Качалого але поступово громади поширювались по всій Галичині [1, с. 158].

Громада була справжньою школою науки рідної мови, літератури й історії, а також тих предметів, знання з яких молодь не могла отримати в гімназії. На сходинах громади, що відбувались щосуботи і в недільні свята, виголошувались промови, читали, переписували та декламували українських письменників з Наддніпрянщини. За словами О.Г. Барвінського “постав перед нами в цілій величі своїй Тарас Шевченко з його високою поезією” [1, с.161].

Вдруге завітав П.О. Куліш до Львова у 1861 р., де познайомився з громадою, розпочав з ними листування, особливо з М.І. Климовичем про громадські і літературні справи. Він запалив у свідомості молодих народовців народний український дух.

У цьому ж році П.О. Куліш звертався листом до галицьких народовців у якому радив більше цікавитися нашою словесністю, вчити народні пісні, щоб звідти черпати приклади для наслідування народної, рідної української мови і нею писати, а не створювати штучну мову для письма [16, с.157-158].

1862 рік був поворотним у зносинах народовців з громадівцями. К.Г. Ксенофонт організував у Львові поминальне богослужіння за Т.Г. Шевченком у православному храмі та зібрав велику кількість народовців і москвофілів [4, с.81]. Купець Демет привіз з України книжки наддніпрянських письменників “Кобзар” Т.Г. Шевченка, “Чорну раду”, “Записки о Южной Руси” П.О. Куліша, “Повісті” Г.Ф. Квітки-Основ’яненка, “Народні оповідання” Марка Вовчка, що вмить розлетілись серед молодих русинів (галицьких народовців).

У лютому 1862 р. почав видаватися літературний журнал “Вечерниці” на сторінках якого друкувались твори Т.Г. Шевченка, П.О. Куліша, Марка Вовчка, Л.І. Глібова, Кузьми Бесарабця (В.О. Бернатович). Б.А. Дідицький запросив О.Я. Кониського писати у “Слові” [20, с. 274]. Починаючи з першого допису О.Я. Кониського від 6 (12) квітня 1862 р., розпочалася його тривала дружба з народовцями. О.Я. Кониський як представник полтавської громади у своїх дописах описував Полтаву та її бувальщину, справи громади, про заснування народолюбцями театру. Доходи з вистав йшли на школи [20, с.275-276].

Дописували до “Вечерниць” і харківські громадівці. У квітневих 14, 15 номерах 1863 р. був опублікований лист харківської громади до галицької молоді, автором якого був В. Мова. Він описував болючі питання дійсності про панство, яке поперетворювалось на москалів, професорів та духовенство, які з кафедр голосили, що в Росії існує тільки російський народ, а український – це паросток великоросійського і нічим “не отличающийся від ствола непоколебимого” [12, с.180]. Та, не дивлячись на це, не схилився великий Кобзар Тарас Шевченко і, сміливо вимовляючи слова святої правди, піднімав за собою народ та великих народолюбців Костомарова і Куліша. В. Мова наголошував “Найважливіша наша мета, як у киян так і

полтавців, для усіх українців – розвивати народ на його власних початках, виробляти літературну мову і допомагати складенню самостійної української мови” [12, с.183].

Політичний тиск великоросійських імперських чиновників на Україну і неможливість виступати у російських часописах, та заборона української мови Валуєвським циркуляром 1863 р. підштовхнули наддніпрянських українців звернути увагу на Галичини. Руку допомоги наддніпрянським українцям надали галицькі часописи, де була більша свобода слова. Таким чином, російська влада підштовхнула українців по обидва береги річки Збруч до єднання.

У першому номері “Мети” за 1863 р. були три дописи з наддніпрянської України. Перший з Києва, в якому автор пише про жандармів-літераторів і жандармів-професорів, і видніший з них С.С. Гогоцький, що взявся за це діло, бо йому за це платять, та С.С. Гогоцький, котрого торкає семінарська натура і лакейське підлабузництво. Вони видають “Вестник юго-западной России” і притягнули на свій бік митрополита намовивши його виганяти з народних шкіл українську мову та знищувати всіх людей, які стоять за Україну [21, с. 513].

У другому дописі з Харківщини автор писав, що українські громадівці зібрали більше трьох тисяч карбованців Костомарову на видання підручників. Деякі були надруковані, але Говорський у своєму віснику у якому він підписувався як малоросіянин, підняв бучу і підбурих цензорів та владу не давати друкувати україномовні книжки.

Третій допис був з Чернігівщини, в якому радив скористатися тимчасовим перебуванням англійського кореспондента у Львові і розповісти йому що таке Україна, бо “про нас в Європі ніхто нічого не знає і думають, що від Балтійського аж по Чорне море – сама Польща” [21, с. 514].

Українці вирішили звертатись не до Європи, як радив дописувач з Чернігова, а до слов’ян, та склали звернення-протест про те, як гірко живеться українцям під російською владою. Звернення було надруковане в “Слові”, автором протесту був М.П. Драгоманов, що підписався псевдонімом Українець. Автор писав “що німець вдесятеро краще за суздальського слов’янина, що турок не так підло душив сербів, що монгол стільки зла не робив нашій народності, скільки тепер робить великоросійське суспільство” [24, с. 148]. Свою позицію Українець доводив прикладами: скасувавши кріпацтво, влада не потурбувалася про те аби надати землю селянам, а турбувалася про ціну на землю. Порушував проблему освіти, бо всі школи знаходилися в руках духовенства, діти вчилися церковнослов’янською мовою, нічого не розуміючи. Також наказано попам забирати українські книжки [24, с. 151]. Цією статтею М.П. Драгоманов намагався довести слов’янським народам, що вірити російській владі не треба.

У четвертому номері “Мети” 1863 р. були надруковані вірші Т.Г. Шевченка “Мені однаково ...” та “Заповіт” і поезія “Ще не вмерла Україна”. Тому вважали, що її написав Кобзар, ніхто не здогадувався, що автором був народолюбець П.П. Чубинський [25, с. 271-272]. Галицькі народовці вмить вивчили вірш “Ще не вмерла Україна” і співали на зібраннях громад, на свята та у церкві, для них він був духовним гімном України, і підштовхував до боротьби за свою духовність, інтереси батьківщини. Бачачи велику популярність часопису “Мета” серед наддніп-

рянських українців царська влада заборонила ввозити журнал до російської імперії, але галицькі народовці почали пересилати українським громадивцям часопис у закритих конвертах на фіктивних осіб.

Велику роль у зв'язках українських народолюбців і галицьких народовців відіграє фінансування громадивцями через посередництво П.О. Куліша галицьких часописів [10, с. 265]. Весною 1865 р. приїхав до Львова О.Я. Кониський з наміром видати збірник своїх поетичних творів. Намагався допомогти народовцям здержати занепад “Мети”. Знайшов багато своїх однодумців, зав'язав дружні зв'язки з О.Г. Барвінським, Горбалем, П. Лукашевичем, Лопатинським, В.М. Шашкевичем.

У цей час став проявлятися розкол між народовцями і москвофілами, російський уряд почав активно фінансувати москвофілів, щоб через них реалізувати свою політику в східній Галичині. На москвофільські позиції перейшли Я.Ф. Головацький, Б.А. Дідицький і талановитий молодий письменник В. Стебельський [1, с. 173].

Москвофіли вирішили використати авторитет П.О. Куліша і нав'язати галицьким народовцям проросійську ідеологію. У листі до Я.Ф. Головацького від 22 вересня 1866 р. П.О. Куліш писав: “Не час тепер ділитися на партії. Хто в Галичині називає себе руським, той і член єдиної руської партії, яка повинна усіма силами протидіяти шкідливому для Русі духу польському у всіх його проявах” [17, с. 74]. Під Кулішевим словом “руським” слід розуміти “українським”. Ми бачимо, що він хотів об'єднати москвофілів і народовців.

Москвофіли подавали П.О. Кулішу викривлену інформацію і в нього склалось враження, ніби поляки збираються використовувати його правопис “кулішівку” для власних цілей. На що П.О. Куліш висловив у листі Я.Ф. Головацькому готовність відмовитися від “кулішівки”. Я.Ф. Головацький без відома П.О. Куліша переробив його лист на свій лад і надрукував у “Слові”. Ним москвофіли намагалися використати авторитет П.О. Куліша, щоб змусити народовців відмовитися від своїх переконань і писати російською мовою, та москвофілам не вдалося досягти бажаного результату [14, с. 72].

Українські народолюбці виступили проти москвофілів. І допомагали вистояти народовцям від нападок москвофілів, разом видали брошуру протест народовця Д. Танячкевича “Письмо народовців руських до редактора політичного часопису „Русь”, в якому протестували проти згубної політики москвофілів. В українських народолюбців і галицьких народовців постала ідея створити літературне товариство імені Шевченка і при ньому друкарню для розвитку українського слова. Фундаторами товариства були О.Я. Кониський, Є.І. Милорадович, Д. Пильчиков, М. Жученко і С. Качала, А.К. Вахнянин, які зібрали 6 тисяч карбованців. У 1873 р. К. Сушкевич розробив статут товариства, 11 грудня того ж року галицьке намісництво приймало до відома статут Товариства “імені Шевченка” у Львові [7, с. 201-202]. Першим головою товариства обрано доктора К. Сушкевича. Товариство імені Шевченка допомогло розбудити літературний рух в Галичині та стало першою українською академією наук.

Отже, постійні зв'язки Наддніпрянщини з Галичиною розпочинаються з кінця 50-х початку 60-х рр. XIX ст. із зародженням народовського руху в Галичині. Заборона царською владою писати українською мовою посприяла оживленню зв'язків народолюбців з народовцями і переносу своєї літературної діяльності з централь-

ної України на Галичину. Що в майбутньому призвело до перетворення Галичини на Український П'ємонт.

Примітки

¹ *Барвінський О.* Спомини з мого життя / О. Барвінський // Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX –го століття. / Редакція Ю. Луцького. – Нью –Йорк: Вид-во Української Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 157-204.

² *Вахнянин А.* Спомини з життя: (Посмертне видання) / А. Вахнянин. – Л. : Вид-во В.А. Шийковського, 1908. – 138 с.

³ *Верхратський І.* З первих літ народовців / І. Верхратський // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1915. – Т. 122. – С. 79-101.

⁴ *Відозва “Брати Українці”* // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. проф. А.Г. Болебруха. – Д.: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 355-356.

⁵ *Волощенко А. К.* Нариси з історії суспільно- політичного руху на Україні в 70-х на початку 80-х років XIX ст. / А.К. Волощенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 224с.

⁶ *Грушевський О.* Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. / О. Грушевський // Україна. – 1926. – № 6. – С.43-55.

⁷ *Драгоманов М.* Австро-руські спомини / М. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці : У 2 т. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1970. –С. 151-288.

⁸ *Когутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Когутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.

⁹ *Кордуба М.* Зв'язки В. Антоновича з Галичиною / М. Кордуба // Україна. – 1928. – № 5. – С.33-78.

¹⁰ *Лист В. Білозерського до Тянчкєвича (30. 05. 1865 р.)* / В. Білозерський // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1928. – Т. 148. – С. 265-266.

¹¹ *Лист П. Куліша до редакції “Мети” (1863 р.)* / П.Куліш // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1928. – Т. 148. – С. 260-262.

¹² *Лист харківської громади до галицької молоді* // Київська старовина. – 1998. – № 2.– С. 180-187.

¹³ *Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України Відділ рукописних фондів.* – Ф.36, Од. зб.508.

¹⁴ *Отвертий лист Пантелеймона Куліша* / П. Кулиш // Правда. 1867. 21 червня № 9. – С.72.

¹⁵ *Перетиска П. Куліша з Я. Головацьким* / П. Куліш // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1928. – Т. 148. – С. 250-253.

¹⁶ *Письмо П.А. Куліша в Буковину (1861 г.)* // Киевская старина. – 1899. – № 4. – С. 157-158.

¹⁷ *Письмо П. Куліша, заявляющїи его отречєнієся отъ Кулишивки* / П. Кулиша // Боян, 1867. 8 июня. - № 10.

¹⁸ *Світленко С.І.* Олександр Кониський – Визначна постать в Українському національному русі Наддніпрянщини другої половини XIX ст. / С.І. Світленко // Світленко С.І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: Зб. наук. праць. – 2007. – С. 130-141.

¹⁹ *Студинський К.* До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860-1873. / К. Студинський // Україна. – 1928. – № 2. – С. 6-40.

²⁰ Студинський К. Зв'язки Олександра Кониського з Галичиною в рр. 1862-1866. / К. Студинський // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1928. – Т. 150.

²¹ Студинський К. Епізоди боротьби за Українство в 1863 р. / К. Студинський // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К.: Вид-во Української Академії наук, 1928. – Ч. II. – С. 498-523.

²² Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX –початку XX ст. / О. Сухий. – Л.: Львівський держ. у-тет ім. І. Франка. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 204 с.

²³ Трусевич С. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50-70-х рр. XIX ст. / С. Трусевич – К., 1978.

²⁴ Українець [Драгоманов М] з України // Мета. Літературно-політичний Вісник. – 1863. – №2. – С.148-154.

²⁵ Ще не вмерла Україна // Мета. Літературно-політичний Вісник. – 1863. – №4. – С.271-272.

УДК 94(477):32

Іван КОВАЛЬЧУК
(м. Київ)

Михайло Драгоманов та Дмитро Донцов – антиподи української політичної думки

У статті аналізуються та порівнюються концепції української національної доктрини М. Драгоманова та Д. Донцова. Автор демонструє історичні та соціально-політичні причини відмінностей між цими доктринами.

Ключові слова: націоналізм, М. Драгоманов, Д. Донцов, українська національна ідея, концепція.

Kovalchuk Ivan (Kyiv). **M. Dragomanov and D. Dontsov – antipodes of the Ukrainian political ideology**

The article analyses and compares M. Dragomanov and D. Dontsov's conceptions of the Ukrainian national idea. The author reviews the historical and social-political causes of differences between these conceptions.

Keywords: nationalism, M. Dragomanov, D. Dontsov, Ukrainian national idea, conception.

Українська національна ідея та націоналістична доктрина в різні періоди історичного розвитку була неоднорідно відображена її носіями. В цій статті наша увага буде зосереджена на аналізі двох національних доктрин, які створили М. Драгоманов і Д. Донцов. Такий вибір є не випадковим і зумовлений радше антагоністичністю поглядів даних мислителів. Звернення до М. Драгоманова необхідно тому, що він першим створив і системно виклав доктрину національної ідеї українського народу. Що ж до Д. Донцова, то відразу варто зауважити, що він належав до пізнішого покоління мислителів і мав відмінну від М. Драгоманова політичну орієнтацію

чим і зумовлена його критика вчення попередника. Д. Донцов після критики запропонував свою ідеологічну концепцію, яка побудована на зовсім іншій основі. За допомогою ретроспективного аналізу ми наголосимо на ключових моментах обох концепцій, показавши при цьому їх принципову відмінність та спробуємо викласти своє розуміння кожної з них. Але, щоб краще зрозуміти історичні умови XIX ст. і специфіку того соціального середовища, в якому творили М. Драгоманов і Д. Донцов, ми звернемося до схеми періодизації українського національного відродження, яку запропонував український вчений з діаспори, професор Гарвардського університету Р. Шпорлюк. Він розрізняє три фази в українському національному відродженні: 1) академічну; 2) культурну; 3) політичну [10, с. 213]. Цю схему конкретизував і доповнив канадський дослідник Р.-П. Магочій, зосередивши свою увагу на Наддніпрянській Україні, виділивши при цьому такі складові: 1) збирання спадщини, 1780-1840 рр.; 2) організаційну, 1840-1900 рр.; 3) політичну, 1900-1917 рр. [13, с. 309].

Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895) автор понад двох тисяч праць з історії, літературознавства, фольклористики та інших наукових дисциплін, докладно досліджував конституційні, міжнародні, етичні, культурні й освітні питання [15, с. 458]. Головними ж політичними працями М. Драгоманова є „Передне слово до „Громади” (1878), „Пропаший час – українці під московським царством, 1654-1876” (написана в 1878 р., опублікована в 1909 р.), „Шевченко, українофіли і соціалізм” (1879), „Историческая Польша и великорусская демократия” (1881-1882), „Вольний союз” – „Вільна спілка” (1884), „Либерализм и земство в России” (1889), „Чудацькі думки про українську національну справу” (1897), „Листи на Наддніпрянську Україну” (1893). М. Драгоманов був людиною свого часу і зазнавав впливу позитивістських ідей. Саме позитивізм як новітня на той час наукова течія і був філософською домінантою його світогляду.

Виник і сформувався у філософську течію позитивізм (як стане зрозуміло згодом – перший – Авт.) у середині XIX ст. Ініціював позитивізм О. Контом (1798-1857) у Франції, який мав технічну освіту. Його наукове прагнення зводилося до дотримання фактів і уникання метафізики. Емпіричну складову позитивізму розвивав Дж.С. Мілл (1806-1873), а всеохоплюючу еволюціоністську систему створив Г. Спенсер (1820-1903). На позитивістський ґрунт М. Драгоманов став ще у 1860-ті роки [20 с. 223]. Позитивістською, схожою на Дж. С. Мілла, була і його оцінка людської свободи вибору. Історія для М. Драгоманова – сукупність причин і наслідків, що їх вчений-дослідник має розкрити [18, с. 478]. Суспільний процес являв для нього поступальний розвиток політичних і моральних ідей, що підпорядковані внутрішнім законам прогресу [15, с. 458]. Водночас, відмінною від позитивістів, була його позиція щодо оцінки історичного процесу як руху до добра чи зла, вперед чи назад. Вищими цінностями, до яких і відбувається рух людства в рамках історичного процесу є загальнолюдські свободи і права. Вони виступали, за М. Драгомановим, космополітичними або інтернаціональними загальними цілями руху, який спирається на національний ґрунт.

Всі свої наукові позиції М. Драгоманов намагався звести в цілісну інтегровану систему, яка була б певною „призмою” для розгляду різних філософсько-політичних проблем. Тому аналізуючи наукову концепцію М. Драгоманова варто

пам'ятати його власне застереження, що певне твердження є лише одним із аспектів цілісної наукової системи [16, с. 35]. Ще однією особливістю концепції М. Драгоманова, яку ми виявили в ході свого дослідження, є поступова зміна її основних положень в ході розробки та доопрацювання, що безпосередньо ускладнює наукову критику та уніфікацію.

У випадку з М. Драгомановим це зробити надзвичайно складно визначити політичну орієнтацію тому, що в його політичному світогляді відбилася практично вся суспільно-партійна палітра другої половини XIX ст. Взагалі ідеї мислителя є певним синтезом ліберально-демократичних, соціалістичних і українсько-націоналістичних елементів. М. Попович розглядаючи це питання, зазначає, що М. Драгоманова характеризують як українського ліберального соціаліста [19, с. 104]. На нашу думку, політичний світогляд мислителя був синкретичним, і його осердям став не соціалізм, а лібералізм; рівною мірою співвідносилися соціалістичні та націоналістичні елементи [4, с. 178; 20, с. 238]. М. Драгоманов виступав також проти механічного застосування марксизму до східноєвропейських умов. До марксизму мислитель взагалі ставився скептично, вважаючи його „німецькою метафізикою”. Далі буде продемонстровано вплив кожної з перерахованих політичних ідеологій на його доктрину.

Як зазначалося вище, М. Драгоманов у своїх пошуках суспільно-політичного ідеалу на перше місце ставив свободу індивіда, тому його патріотизм ґрунтувався на загальнолюдських цінностях, що в свою чергу зумовило інтерес вченого не лише до становища „трудового народу”, а до власної поневоленої нації. На його думку, найкращими формами об'єднання громадян, де не порушується суверенітет особистості, є громада і товариство, які протистоять державі з її насильницькими принципами. „Ця ціль зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств” [8, с. 293]. Позитивом громади було також те, що в ній не може силою нав'язуватись загальна воля будь-якому члену, тому, що він має право вільно її залишити [20, с. 220-225]. Основне питання, яке, виходячи з даного твердження, потребує відповіді: як досягти такої громадівської побудови українського суспільства. Основною передумовою для цього М. Драгоманов називав конституційно-демократичну реформу Росії, що перетворила б її у федерацію основу на культурно-національному автономізмі й громадівсько-регіональному самоуправлінні [21, с. 8]. Він був палким поборником думки, що справедливий лад запанує тільки тоді, коли Росія буде перебудована на засадах вільної федерації [5, с. 9]. Але в складі Російської імперії перебувала на той час лише частина етнічних українських земель – Наддніпрянина. А як же бути з українцями, які проживали у складі Австро-Угорської імперії? М. Драгоманов вказував: „Швидше можливе діло для нас – стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, одірвала решту її од другої держави. Звісно, це швидше може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією” [8, с. 294]. Цитата засвідчує ще одне наукове досягнення М. Драгоманова – він вивів українську політичну думку на інший, якісно вищий рівень. До нього вона відзначалася регіональним патріотизмом (за виключенням Т. Шевченка і М. Костомарова) і виступала не відкрито, а переважно завуальовано, користуючись

„езоповою мовою”. М. Драгоманов же у своїй доктрині охоплював усі роз’єднані етнічні українські землі

Стає зрозумілим, що ідея громад як соціальних одиниць не була кінцевою у суспільно-політичній концепції М. Драгоманова. Вона являла собою сполучний елемент на шляху до головної мети історичного розвитку людства – федералізму. Федералістські погляди мислителя почали формуватися з 1860-70-х рр. Форма федералізму еволюціонувала разом із його доктриною. Проте незмінними залишалися мета – свобода особистості та основа федералізму – громади, спілки вільних людей, що поступово об’єднуються у спілки спілок, а на кінцевому етапі – у світову спілку, яка вирішуватиме питання глобального характеру [20, с. 226-227].

Дане положення є чи не найбільш дискусійним і критикованим з усієї об’ємної спадщини М. Драгоманова. До кінця незрозумілим залишається його ставлення до української незалежної держави, яке також зазнало змін. Він поєднав національні та соціальні мотиви, що стало певним моральним імперативом для декількох поколінь українського національного руху аж до революції 1917 р. [4, с. 163]. Держава в уявленнях М. Драгоманова була інститутом, що апріорі заперечує свободу індивіда. Саме тому на перший план в організації суспільного життя виступає ідея „безначальства”. Дану позицію можна характеризувати як анархістську. Проте з анархізмом, в його сучасному розумінні, вчений мав мало спільного. М. Драгоманов зазнав певного впливу ідей П.Ж. Прудона, які тезою можна виразити так: федерація вільних спілок вільних людей. Що ж до теоретиків і практиків анархізму, як М. Бакунін, І. Мост і П. Кропоткін, він ставився цілком негативно. Знаходячись на той час під впливом анархічних ідей, мислитель зробив висновок, що національна українська держава не повинна бути абсолютною ідеєю для українців. Він дійшов до такої позиції із-за переконання, що епоха державної організації міждержавних відносин закінчується [20, с. 222-233] Уже згодом, в одному з листів від 21 березня 1889 року до своєї дочки Лідії, М. Драгоманов, говорячи про історичну долю болгар (які нещодавно отримали незалежність – Авт.) і українців наголошував, „що для правильного розвитку народів їм треба мати державну незалежність”. В той же час, зважаючи на ряд об’єктивних – економічних, політичних, соціальних і суб’єктивних – національна самосвідомість та рівень освіченості народу, причин, він вважав, що Наддніпрянина не готова до національно-державної незалежності. Таку строкатість поглядів М. Драгоманова дослідники його творчості пояснюють, виділяючи різні хронологічні й тематичні періоди, які нерівномірно проявились в наукових студіях вченого. Найоб’ємніше окреслюються три періоди: етнографічний, соціалістично-анархічний та націоналістичний. Саме цим і можна пояснити кардинальну відмінність основних положень доктрини національної ідеї М. Драгоманова.

Аналізуючи відношення М. Драгоманова до держави як форми суспільного устрою, видається доцільним окреслити дві позиції, які ми називаємо історичною та ідеологічною. Перша виражає його оцінки реальних перспектив української самостійницької політики. Ці перспективи М. Драгоманов вважав невтішними не лише через слабкість національного руху українців, а й через несприятливу тогочасну міжнародну ситуацію. На його переконання, справа української самостійності могла б бути позитивно вирішеною лише у разі великої європейської війни та коли б

їй висловила підтримку одна з потужних держав (це він підтверджує тим, що без активної допомоги Франції не була б утворена самостійна й об'єднана італійська держава). Ще одним доказом для цих висновків М. Драгоманова може слугувати приклад поляків, які упродовж XIX ст. кілька разів піднімалися на збройні повстання за державне визволення, але зазнали поразки. Поляки орієнтувалися на власні сили (польський національний рух у той час перебував на вищому щаблі розвитку, ніж український). Друга позиція проявилася в тому, що М. Драгоманов ставився до міцної державності з принциповим недовір'ям. Мислитель, який у державі як такій бачив зло, не міг пропонувати власному знедоленому народові державну самостійність, ні як найближчу мету практичної політичної дії, ні як ідеал для майбутнього. На нашу думку, тут проявився психологічний чинник: по-перше, М. Драгоманов у 1870-1871 роках, коли відбувалося об'єднання німецьких земель, стажувався у Берліні та Гейдельбергу, тому мав змогу особисто пересвідчитись у зростанні німецького шовінізму [4, с. 123]; по-друге, у М. Драгоманова, який емігрував з Росії, поняття державності мимовільно асоціювалося з російським начальством і свавіллям. Тож він сподівався, що український народ омине державницький етап на шляху до „безначальства”.

Розгляд соціально-політичної доктрини М. Драгоманова буде неповним без висвітлення його ставлення до нації і націоналізму. Тим більше, що для російських великодержавницьки орієнтованих мислителів і лівого крила української політичної еліти, він був яскравим представником малоросійського націоналізму. Перш за все варто вказати, що нація була для М. Драгоманова формою солідарності між людьми [21, с. 16], а тому він ставив соціальну солідарність понад національну приналежність [4, с. 361]. Націоналізм як ідею і політичний рух він оцінював вважено та безприхильно. М. Драгоманов поділяє його на два види: націоналізм пануючих народів і націоналізм пригноблених, що борються за свободу. Після тривалого студіювання людської історії, особливостей соціального та національного розвитку європейських народів він зробив висновок, що вирішення соціального питання повинно передувати вирішенню національного [20, с. 231-232]. Як підтвердить згодом практика Української національної революції, це твердження виявиться помилковим, на що неодмінно вкаже Д. Донцов.

Погляди М. Драгоманова, за їх безкомпромісність і рішучість, часто кваліфікували як радикальні. Але він рішуче відкидав сепаратизм і революційні форми боротьби. Насильницькі ідеї є обмеженням свободи вже на її ембріональному етапі, з них у майбутньому може вирости форма державної організації, яка знівелює громадівські прагнення. „Повстання можуть починати будити громадянський розум, можуть рушити старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків іншими способами, а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські саме повстання не може” [11, с. 358].

М. Драгоманов хронологічно належав до культурницької або організаційної фази українського національного відродження. Але маємо всі підстави стверджувати, що він переріс її й наблизився до політичної фази. Свідченням цьому є той факт, що його діяльність у Женеві, Відні та Софії у 1880-1890-х роках поряд з культурно-просвітницькою мала і політичний характер [17, с. 23]. Саме на цьому ґрунті відбувся розрив М. Драгоманова і Київської „Старої громади” в 1886-1887 рр., піс-

ля різкого листування із взаємними звинуваченнями з В. Антоновичем, який тоді очолював „Громаду”. Він стверджував, що „наслідком етнографічних особливостей своєї вдачі народ український не мав здібності утворити незалежну державу” [22, с. 351]. Така позиція була категорично неприйнятна для М. Драгоманова. Він акцентував увагу на тому, що культурною діяльністю потрібно закласти основи для майбутньої політизації українського національного руху.

Таким чином, доктрина української ідеї М. Драгоманова знаходить себе у пріоритетності прав і свобод особи над правами націй, у програмі культурно-національної автономії України, його лібералізму та, говорячи сучасною мовою, соціал-демократизмі.

Антиподом М. Драгоманова в баченні місця й ролі української ідеї виступав Дмитро Іванович Донцов (1883-1973). Основними його працями є: „Модерне москвофільство” (1913), „Сучасне політичне положення націй і наше завдання” (1913), „Історія розвитку української державної ідеї” (1917), „Українська державна думка і Європа” (1919), „Рік 1918, Київ”, „Підстави нашої політики” (1921), „Націоналізм” (1926), „Політика принципальна і опортуністична” (1928), „Наша доба і література” (1936), „Де шукати наших традицій” (1938), „Дух нашої давнини ” (1957), „Хрестом і мечом” (1967). Початок наукової діяльності Д. Донцова припав на завершення політичної фази українського національного відродження. В цей час відбувся поділ українського національного руху на окремі конкуруючі між собою течії, ідеологічна боротьба між якими призвела до політизації поняття „націоналізм” [9, с. 303]. Вся складність і суперечливість суспільно-політичних процесів позначилася на формуванні наукового світогляду Д. Донцова, який пройшов творчу еволюцію від сприйняття соціалістичних і марксистських ідей до їх заперечення [2, с. 452]. Підтвердженням для цих слів слугує той факт, як майбутній автор „Націоналізму” під псевдонімом „Дм. Закопанець” у 1911 р. зазначав, що буржуазний націоналізм на Україні починає „прищиплювати робітничим масам отруту свої ідей і що боротьба з ним в інтересах українського робітництва” [9, 309]. Формально пов’язаним з українським соціалістичним рухом Д. Донцов залишався до 1914 року, безпосередньо залишаючись членом УСДП [3, с. 95-96]. Своє ідеологічне розходження із соціалізмом він проголосив у статті „Енгельс, Маркс і Лассаль про „неісторичні нації”, яка вийшла у „Літературно-науковому віснику” за 1914 рік [1, с. 39].

Приналежність Д. Донцова до соціалістичного руху не є свідченням його пристосуванства чи ідеологічної безпринципності, якщо зважати на особливості ситуації політичного середовища в Україні на початку XX ст. Соціалізм тоді був абсолютно домінуючою ідеологією в україно-російській політичній атмосфері. Відтак, кожній активній особистості можна було реалізувати себе лише в рамках революційного соціалізму [1, с. 32]. Також, необхідно відзначити, що Д. Донцов не поділяв програмних положень всеросійських політичних партій, а мав власне чітке уявлення про українські особливості соціалізму і вирішення соціального питання.

У доктрині української ідеї Д. Донцов простежується потужний вплив новітніх на той час європейських філософських теорій, які були принципово відмінними від прийнятих М. Драгомановим. Його беззаперечними світоглядно-філософськими пріоритетами стали ірраціоналізм і волюнтаризм, які актуалізувались з середини

XIX ст. У своїх головних програмних працях Д. Донцов часто й охоче покликається на ідеї А. Шопенгауера (1788-1960), Ф. Ніцше (1844-1900), О. Шпенглера (1880-1936), А. Бергсона (1859-1941) та багатьох інших.

Д. Донцов звинувачував М. Драгоманова в тому, що культивовані ним соціалістичні та федералістські ідеї, які панували в українському інтелектуальному середовищі, призвели до поразки Української національної революції 1917-1921 років. Спонуляризованим М. Драгомановим напрямом пішли навіть галицькі молодокраїнці – політики та публіцисти, які гуртувалися довкола львівського журналу „Молода Україна” (1900-1902), що вже чітко перебували на позиціях самостійності [5, с. 7]. Тому для Д. Донцова була важливою не стільки критика самих ідей опонента, а їх ідейного впливу. Прикметною особливістю цієї критики є її конструктивний характер. „Драгоманівській генерації” він закидав наявність трьох головних програмових засад, які для українського національного руху мали вбивчий ефект: федералізм, пацифізм й інтернаціональний соціалізм. Д. Донцов називає позицію М. Драгоманова „провансальством” (меншовартістю). Найголовнішою рисою нашого провансольства в тактиці, зазначав він, була його засаднича ворожість до традицій і до експансій [7, с. 295]. Доводиться погодитися, тут Д. Донцов знайшов слабе місце концепції М. Драгоманова. Йдеться про те, що М. Драгоманов стверджував, ніби державність і свобода – суперечні поняття. Але критика намагалася приписати М. Драгоманову елементи, яких ми в нього не знаходимо. По-перше, антисамостійництво М. Драгоманова не виходило з русофільства, як стверджував Д. Донцов та його епігони. По-друге, М. Драгоманов послідовно боровся за незалежність українського руху, всіляко намагався відвернути українську інтелігенцію від централізованих „всеросійських” революційних організацій. По-третє, М. Драгоманов заперечував лише ідею самостійності держави як мету української політики, але при цьому розглядав Україну окремою слов’янською нацією та не відмовляв українському народові в природних здібностях до незалежного політичного життя.

Д. Донцова вважають „батьком” українського радикального націоналізму. Він вживав стосовно власного націоналізму термін „чинний”, тобто „активний”, „діючий”. Проте з часом відбулося підміна понять, розглянути яку нам не дозволяє обсяг цієї статті, і замість „чинного” утвердився термін „інтегральний” або „всюди проникаючий”. Як не складно переконатися етимологічна різниця чітко простежується. Його поява була цілком природним виявом глобальної тенденції до радикалізації національних рухів від першої світової війни. Втім, будь-який націоналістичний рух, який розвивається в умовах нерозвиненого громадянського суспільства (або майже повній відсутності такого), матиме радикальний характер. І. Лисяк-Рудницький виявив у постулатах „чинного” націоналізму Д. Донцов також типові для російської інтелігенції нахили до екстремізму, ідеологічного доктринерства, спрощених форм і радикальних розв’язків [12, с. 110].

Д. Донцов формує шість вимог „чинного” націоналізму, що, на його думку, мають виступати східцями, по яких можна досягнути порозуміння і реалізації національної ідеї: 1) воля нації до життя, до влади, до експансії; 2) налаштованість на боротьбу й на кінцевий результат; 3) романтизм, догматизм, ілюзіонізм; 4) фанатизм і „аморальність”; 5) організуюча сила, синтез націоналізму з інтерна-

ціоналізмом; б) творче насильство й ініціативна меншість [7, с. 345-385]. На пацифізм він відповідає своєю ідеєю боротьби, експансії насильства; на скептицизм, брак віри, безхарактерність – фанатичною вірою в „свою правду”, догматизмом; на партикуляризм, анархізм і лібералізм – інтересом нації понад усе, ієрархієзацією цінностей у політичному і соціальному житті. Всі якості найбільш повно втілені в „сильній людині”, образ якої Д. Донцов запозичив у Ф. Ніцше: „Воістину об’являвся вищий тип істоти, яка височіла поміж загалу, немов надлюдина” [14, с. 333]. „Сильна людина” завжди жадібна до влади, вона неспокоїна й агресивна, керується неконтрольованими емоціями.

Під терміном „національна ідея” Д. Донцов розумів „передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання націй та її роль поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним доробком націй, котрими вона живе і з утратою котрих гине. Бо воля нації до життя як пожадання неясно відчутного іншого ладу речей (Фіхте) є підставою всякого, опертого на ній; свідомого стремління всякої ідеї” [7, с. 351].

„Чинний націоналізм” Д. Донцова був, передусім, набором емоційних закликів і не являв собою системи. Не відпрацьованими у нього залишилися концепції „ініціативної меншості” та „творчого насильства”, неясно висвітлена сутність української ідеї. Для нього вона уявлялась як „суверенність”, „імперіалізм” у політиці, відокремлення від держави церков – у релігії, вільна ініціатива та її зростання – в економічному житті. Д. Донцов не переймався питанням, чи буде сприйнята широким загалом його ідеологія „чинного націоналізму”. Тут теж знаходимо вплив Ф. Ніцше. Проте ірраціоналістичні елементи доктрини Д. Донцов виявились каталізатором реальних подій. Він добре відчував всю повноту епохи її нерв [6, с. 14].

Заслуга політичної думки Д. Донцов полягала в тому, що він вбачав головну причину перетворення української нації на „провінцію Європи” не у зовнішніх ворогах, а у самих українцях, вірніше у тому світогляді, що його виробили попередні провідники українського національного відродження [17, с. 252]. Незмінним для нього залишався примат національного питання над соціальним, не підмінюючи під цим поняттям загальнолюдські цінності. Правильність такого вибору підтверджує весь розвиток подій у світовому масштабі протягом XX ст. Більше того, дуже часто траплялося так, що реалізація соціальних прагнень не призводила до розв’язання національних програм.

Метою Д. Донцова було описати, якими повинні бути українці, щоб досягнути незалежності. „Чинний націоналізм” Д. Донцова був покликаний виховати новий тип українця: „сильної людини” з незламним характером, фанатично відданої ідеалам руху та, готовності пожертвувати задля цього собою та іншими. Разом з тим подібний „світогляд” прищеплював специфічний спосіб мислення, що характеризувався нетолерантністю, антидемократизмом, тоталітаризмом і політичним нігілізмом. Найслабшими (в розумінні наукового обґрунтування) й найбільш шкідливими були донцовські концепції шовіністичного „ієрархієзованого успільства”, „правлячої касти”, тоталітаризму і монопартійної диктатури.

Представлені в цій статті версії української національної доктрини М. Драгоманова та Д. Донцов створювалися в різних історичних, політичних та ідеологічних умовах, тому й виходять з концептуально відмінних між собою по-

ложень. Ця обставина позначилася також і на їх почасти протилежній ідеологічній спрямованості. Спільними для обох авторів залишалася турбота про майбутнє власного народу, їх теоретичні розробки були спрямовані на пошук належного майбутнього для нього. Виходячи із зазначених особливостей, при розгляді доктрин цих мислителів необхідно не вдаватись до нігілістичної критики з новітніх позицій, а притримуватись наукової конкретики.

Примітки

¹ *Баган О.* Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії I-ї половини XX ст.). В кн.: Донцов Д. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 23-63.

² *Верба І.В.* Донцов Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003 – Т. 2: Г – Д. – 2004. – С. 452.

³ *Грицак Я.Й.* Нарис історії України : формування модерної української нації в XIX-XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

⁴ *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). К.: Критика, 2006. – 631 с.

⁵ *Гунчак Т.Г.* Україна XX століття. – К.: Дніпро, 2005. – 384 с.: фотоіл.

⁶ *Дашкевич Я.* Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини. В кн.: Донцов Д. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 7 – 19.

⁷ *Донцов Д.* Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – 488 с.

⁸ *Драгоманов М.П.* Вибране („... мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні“) – К.: Либідь, 1991. – 688 с.

⁹ *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

¹⁰ *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

¹¹ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе . В 2 т. – Т 1. – К.: Основи. 1994. – 554 с.

¹² *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе . В 2 т. – Т 2. – К.: Основи. 1994. – 573 с.

¹³ *Магочій П.Р.* Історія України. – К.: Критика, 2007. – 640 с.

¹⁴ *Ніцше Ф.* Так казав Заратустра; Жадання влади – К.: Основи, Дніпро, 1993. – 415 с.

¹⁵ *Пінчук Ю.А.* Драгоманов Михайло Петрович // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003 – Т. 2: Г – Д. – 2004. – С. 458 – 459.

¹⁶ *Політична історія України XX століття: У 6 т. Том 1: На зломі століть (Кінець XIX ст.–1917р.)* — К.: Генеза, 2002. – 424 с.

¹⁷ *Політична історія України XX століття: У 6 т. Том 5: Українці за межами УРСР (1918-1940).* – К.: Генеза, 2003. – 720 с.

¹⁸ *Попович М.В.* Нарис історії культури України. – 2-е вид., випр. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.

¹⁹ *Попович М.* Червоне століття. – К.: АртЕк, 2007. – 888 с.

²⁰ *Салтовський О.І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). – К.: ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

²¹ *Сохань П.* Б.Д. Грінченко – М.П. Драгоманов: діалоги про українську національну справу // Б. Грінченко – М. Драгоманов: діалоги про українську національну справу. К., 1994. – С. 5 – 17.

²² Субтельний О. Україна: Історія. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

УДК 94(477):792(=161.2)

Андрій РАДЧУК
(м. Київ)

Михайло Старицький та Марія Заньковецька: до історії взаємин

На широкому джерельному матеріалі, автором розкрито історію взаємин між М.Старицьким та М.Заньковецькою, з'ясовано особливості їхньої театральної діяльності у другій половині XIX ст.

Ключові слова: Михайло Старицький, Марія Заньковецька, національно-культурне відродження.

Andriy Radchuk (Kyiv). Mykhailo Starytskiy and Maria Zinkovets'ka: the history of relations

In this article on the reach sources basis the author describes the history of correlations between M. Starytskiy and M. Zinkovets'ka and their theatrical activity in the second half of XIX.

Keywords: M. Starytskiy, M. Zinkovets'ka, national-cultural renaissance

Процес національно-державного творення у сучасній Україні, спричинений національно – культурним відродженням у 80-90 – х рр. XX ст., активізував громадський та науковий інтерес до епохи національно – культурного відродження другої половини XIX ст. Епохи, яка представлена цілою плеядою видатних українських громадсько-політичних та культурних діячів. Прагнення позбутися ідеологічних штампів радянської історіографії та суспільних стереотипів у дослідженні їхнього життя та творчості обумовило актуальність проблеми нашого дослідження: аналізу деяких аспектів історії взаємин між видатним майстром театральної сцени Марією Заньковецькою та українським драматургом і національно-культурним діячем Михайлом Старицьким.

Деякі аспекти проблеми нашого дослідження частково розкрито у роботах таких дослідників, як: В. Мандрика [3], В. О'Коннор-Вілінська [5], П. Рулін [6], О. Цибаньова [8].

Про першу зустріч Михайла Старицького з Марією Заньковецькою письменниця Валерія О'коннор — Вілінська у своїх спогадах писала: «У вечері вітальня Старицьких, обсаджена головним чином театральними діячами... Ось нова особа: на софі поруч з Софією Віталіївною сидить молода пані, тихенько, струнко, у скромній чорній сукенці, з вузькою стьождою в темному волоссі. То Заньковецька. Садовський поглядає на неї і розлучено розказує всім, що молода артистка має великий талант і милий голос і якби не така полохлива на сцені, то дала б далеко більше того, що виявляє. Марія Костянтинівна тільки всміхається, сидячи нерухомо на

софі... почалася розмова про театр, про п'єси, про окремі яви. Михайло Петрович сів за піаніно і став награвати деякі уривки пісень, танків М.К. Встала з свого місця і підійшла ближче. Він заграв із “Чорноморців”: “І з дому йду – товченики, й додому йду – товченики ...” Заньковецька підняла виразним рухом голову, притулила до грудей руку і заспівала. Враз злетіла її нерішучість. Вона зробила сміховинний влучний жест і розсмішила всіх. – О! – вигукнув Михайло Петрович, - це буде Цвіркунка! Є в ній щось особливо миле” [5, с. 43-44].

Марія Заньковецька була провідною акторкою першої української професійної трупи антрепренером якої у 1883-1885 рр. був Михайло Старицький [4, С. 63]. Історичних фактів про взаємини керівника трупи з актрисою не знайдено, але відомо, що після завершення зимового сезону 1884-1885 рр. творчий колектив М.Старицького розпався і М.Заньковецька залишила його також [8, с. 91]. Доследниця життєвого і творчого шляху М.П. Старицького О. Цибаньова, розкриваючи причини розпаду трупи, відмітила, що після закінчення гастролей в Одесі на початку лютого 1885 р. Михайло Петрович, зробивши підрахунок витрат, запропонував зменшити платню деяким акторам. Після чого Г.Затиркевич і К.Максимович залишили його творчий колектив. Коли М.Заньковецькій було відмовлено у збільшенні платні, то вона теж відмовилася працювати з М.Старицьким. Із солідарності до акторки М. Садовський з М. Кропивницьким, також залишили трупу [8, с. 91].

Отже, коли Михайло Старицький шляхом зниження платні деяким акторам, намагався поліпшити фінансове забезпечення творчого колективу, та Марія Заньковецька, думаючи лише про свої матеріальні статки, відмовилася працювати у трупі М.Старицького.

Після розпаду першої української професійної трупи Михайло Петрович листуючись продовжував своє спілкування із Марією Заньковецькою. Перший лист до Марії Заньковецької Михайло Старицький написав 27 травня 1889 р., в якому зазначав: “Чи Ви одібрали од мене ту телеграму, що я Вам з Москви посилав з відповіддю? Мені станція одмовила, що Вас буцім дома нема. Ну, думав я, може, в Києві, але ж мусила б до свого куреня вернутись, проте ні чуточки! А телеграфував я Вам, просячи приїхать до мене у Москву на гастролі; разом я телеграфував і Садовському, і Карому — за “Наймичку” і др. (для Вас же) і жодної відповіді не одібрав; оце тільки на тім тижні написав мені Карий, ще не дозволя!!! Так-то виходить спілка і таке щире завітання мене до свого гурту. Що це за знак, що Ви мені нічого не одписали? Чи Вам не донесли телеграми, чи Ви справді на своїм хуторі не живете? Пишу оце знов до Вас на станцію Бобрик; не знаю, чи дійде, а як дійде, то низесенько прошу одповідь мені дати” [7, с. 483]. У тому ж листі Михайло Петрович сповіщав актрису про свою театральну діяльність та цікавлячись її справами запитав: “Як же Ваше дороге Всім нам здоров'ячко? Соня (дружина М.Старицького) мені оце писала, що Ви розстроєні приїздили в Київ і турбувалися все з поліцією. Невже вона Вас чіпа? Може б, Плеваку написав, коли б знав у чім річ? Чи то містні суцїги утисняють Вас? Господи, як почув, що Ви самі, бідненькі, поневіряєтесь там, то аж заплакав з Санею” [7, с. 483].

Отже, Михайло Старицький першим проявив ініціативу листування з Марією Заньковецькою, навіть, не отримавши відповідь на попередньо надіслану телегра-

му. М.Старицький по-дружньому співчував та пропонував свою допомогу М.Заньковецькій.

І хоч Марія Заньковецька не відповідала, Михайло Старицький продовжував писати до її листи. У листі до актриси від 20 листопада 1889 р. він писав: “Из письма, полученного в Баку Саней, я узнал во 1-х, что благодаря Богу Вы выздоровили и снова приводите в трепетный восторг и южан, и северян, и во 2-х, что Вы моего письма не получили: первое искренне (полагаю верите) обрадовало, а второе сильно огорчило. В письмо к Соне в Киев я вложил к Вам письмо, надеясь, что она зная Ваш адрес, передаст его немедленно; но или Вас не было уже в Киеве, или она забыла, а очевидно, письмо Вам доставлено не было” [7, с. 484].

Далі Михайло Петрович переказує зміст того листа, що передавав через свою дружину Софію Віталіївну. Він писав про пропозицію Миколи Садовського об'єднати їхні трупи в одну, але при умові, що до трупи М.Садовського приєднаються лише М. Старицький, Вірина і Грицай. Михайло Петрович вважав, що серед його театрального колективу є ще принаймні двоє талановитих акторів і пропонував включити їх об'єднаній трупи. Так сталося, що не отримавши відповіді від М. Садовського, актори колективу М.Старицького Вірина і Грицай, отримали запрошення антрепренера М.Садовського приєдналися до його творчого колективу [7, с. 484]. Розділяючи ідею об'єднання двох колективів, Михайло Петрович назвав прізвища акторів “Касиненки, купно с Боярской”, які були проти, навіть, того, щоб Марія Заньковецька приїхала до них на гастролі і можна здогадуватися, що ці ж актори виступили проти об'єднання двох труп [7, с. 484]. Микола Лисенко також виступав за об'єднання двох театральних колективів тому, що у листі до М.Заньковецької від 16 лютого 1890 р. писав: «Будьте, голубонько ласкаві, перекажіть Миколаю Карповичу (він вже досі теж додому повернувся), щоб він був ласкавий приїхав у Київ і до мене прийшов: я маю дуже пильне до його діло” [2, с. 178].

У тому ж листі Михайло Старицький писав про свою драму “Юрко Довбиш”, яку не дивлячись на відмову Івана Карпенка-Карого поставити хоча б одну його п'єсу, він дозволяє поставити трупі М.Садовського, але при умові, коли вони вишлють йому кошти на переписку тексту і нот. Разом з тим, Михайло Петрович підкреслив, що був би дуже радий бачити виконавцями ролей саме: М.Заньковецьку, М.Садовського, П.Саксаганського та І.Карпенка-Карого [7, с. 485]. В кінці листа Михайло Старицький звертається до Марії Заньковецької: “Вас-то я попрошу, зіронька наша, написать мне поскорее, не дожидаясь ответа товарищей, и совершенно откровенно, желают ли они иметь меня в своих рядах или это только пустой разговор? Еще предлагаю лично для Вас роль Азы в пьесе того же названия: коль одобрите, то я посвящу Вам” [7, с. 486].

Таким чином, сподіваючись відновити творчу співпрацю з М. Заньковецькою, М. Старицький розпочинає з нею листування і, незважаючи на те, що актриса не відповідала на його листи, наполегливо намагався налагодити з нею зв'язки.

У листі до М.Заньковецької, написаному в січні 1891 р., М.Старицький у 6 пунктах зазначає сучасний стан театральної справи: “С прискорбием душевным усматривается в последнее время губительное стремление малорусских трупп к распадениям, расколам и глупейшему дроблению на позорные ничтожества, причем ис-

кусство нисходить до балагана, а значение нашей сцены с каждым днем опошляется и теряет заслуженными талантами авторитет” [7, с. 487]. У наступних пунктах автор розкрив причини, які, на його думку, спричинили занепад багатьох українських театральних колективів, повідомив про свій вихід з колективу драматургів з метою передати право ставити його п'єси лише одній солідарній трупі. [7, с. 488]. В останньому пункті Михайло Петрович відмітив: “На основе всего выше сказаного, я обращаюсь прежде всего к Вам, дорогая Марья Костантиневна, купно с Николаем Карповичем, не пожелаете ли Вы принять меня вместе с Васей, Саней, Марусей и Людой до своего гурту, чтобы и фирма была позвонче – “Восъединенной труппы артистов Садовського и Старицкого”, а вместе стем приобрести и исключительное право на постановку моих пьес” [7, С. 488].

Отже, аналізуючи театральну діяльність українських професійних труп на початку 90-х рр. XIX ст., Михайло Старицький пропонував об'єднати свою трупу з колективом Миколи Садовського, з метою збереження та розвитку кращих талантів української сцени.

В епістолярній спадщині Марії Заньковецької є лише один лист до Михайла Старицького від 1 лютого 1891 р., в якому вона писала: “Пробачте, що довго не відповідала на Ваш теплий лист, я так зайнята, що не маю жодної вільної хвилини. Відносно Вашої пропозиції об'єднати трупи я нічого не можу сказати позитивного, адже в цей час ще все залежить від Садовського та інших членів товариства, і вони Вам дадуть відповідь, відносно ж себе я можу сказати слідує: на гастролі приїхати не зможу – пообіцяла залишитися до посту в Москві. На наступний сезон, якщо наші навіть і не погодяться на Вашу пропозицію, Ви можете мене мати на увазі, тому що в цьому товаристві я довше того строку, про який сказала, не залишусь. Одна тільки обставина може ускладнити мій перехід до Вас – це присутність пані Боярської, її характер і відношення до мене особисто Вам має бути добре відомо, це і ставить мене в повну неможливість ужитися з нею. По тому свідчу Вам всім мою прихильність і міцно тисну Вашу руку, поважаючи Вас Марія Заньковецька” [4, с. 66]. Щодо її взаємин з актрисою Боярською, то Михайло Петрович у листі від 4 лютого 1891 р. зауважував: «Ваше согласие быть с нами на будущий год – один восторг; присовокуплю, что Боярской и Манька при Вас не будет, следовательно-препятствие устранено” [8, с. 490].

У лютому 1891 р. Михайло Петрович також звертається з листом до Миколи Сакаганського: “А я всей душой желаю слиться с Вами. Итак: 1) я из авторских ухожу и предоставляю монополию на свои пьесы, все без исключения, только тому товариществу, где буду сам; 2) со мной желает перейти к Вам: Верина, Грицай и Маруся моя; остальные по желанию, кроме Боярской и Манько; 3) у меня уже сняты на лето города: Вильно, Минск (Бобруйск), Ковно или Смоленск на хороших условиях...

Итак, если Вы желаете иметь меня в своих рядах, то к Вам дружески протягиваю руки; создадим опять колоссальную труппу с большим монопольным репертуаром и заставим громко нам рукоплескать.” [7, с. 491].

Отже, Михайло Старицький у своїх листах до Марії Заньковецької, вболіваючи за розвиток українського професійного театального мистецтва та прагнучи об'єднання зусиль його найталановитіших митців, постійно наголошував на необ-

хідності об'єднання їхніх труп. Розуміючи та високо оцінюючи акторський талант Марії Костянтинівни, він хотів, щоб у цій справі вона стала “как первый талант, и первым человеком, с светочем правды в руках и миртовой ветвью соединения друзей для поднятия падающего искусства и интереса” [7, с. 490].

Точної дати об'єднання театрального колективу М. Старицького з трупом М. Садовського не встановлено, але відомим є лист до М. Заньковецької від 1 жовтня 1891 р., тому ми можемо припустити, що це відбулося у вересні цього ж року. Так, у цьому листі Михайло Петрович писав: “Спасибо горячее Вам, и Мыколе, и товариществу за сердечный отклик; он меня глубоко тронул своей сердечностью: значит и украинское хоть и убогое поле, а всетаки не пустыня; и на нем, значит, живут отзывчатые сердца... и уже становится не так жаль потраченной на него жизни” [7, с. 496].

До трупи Миколи Садовського разом із Михайлом Петровичем, який був зарахований на посаду другого режисера, також увійшли: Вірина, Грицай та його дочка Марія. І хоч вважався М.Старицький другим режисером, але займався зовсім іншими справами, зокрема, йому було доручено розглядати всі конфліктні ситуації, що виникали між М.Садовським та іншими театральними трупами, домовлятися з чиновниками про організацію гастролей, орендувати театральні приміщення та встановлювати зв'язок з редакціями газет [8, с. 95-96].

Театральна діяльність Михайла Старицького в товаристві М. Садовського, виявилася зовсім іншою, ніж та на яку він розраховував. Аналізуючи цей період життя Михайла Петровича, дослідник О. Цибаньова зазначає: “Тепер він не належав собі, а виконував те, що од нього вимагали, а вимагали часто не те, що приносило б користь мистецтву” [8, с. 96]. У симферопольській газеті “Крым” №16 за 1892 рік редакція вмістила статтю про початок гастролей товариства М.Садовського на півострові, в якій, між іншим, була і така сентенція: “На афішах малоросійської трупи значиться, що другим режисером є М.П. Старицький. О, зла доля! Як жорстоко ти насміялася над цим маститим і заслуженим діячем малоросійської сцени! Хто, як не Михайло Петрович створив першу малоросійську трупу, яка була зразковою в усіх відношеннях? Хто витратив усі свої сили і кошти на театральну справу, як не той же Михайло Петрович? Хто, нарешті, поставив на ноги Садовського, Саксаганського, Заньковецьку на інших так званих корифеїв малоросійського театру, як не все той же Михайло Петрович? І ось в нагороду за таку безприкладну щирість до мистецтва Михайло Петрович на схилі життя одержує посаду другого режисера в трупі своїх учнів! Образливо, до сліз образливо” [8, с. 96-97].

Після публікації цієї статті Михайло Старицький написав до редакції листа, в якому зазначалось: “а) хоч я і поклав всі свої сили на алтар малоросійської сцени, але я ніколи не наважився називати себе учителем М.К. Заньковецької та М.К. Садовського, таланти котрих до вступу до мене вже яскраво сяяли і були такими, що цілком визначилися; б) д. Садовський і Заньковецька мої найближчі друзі, і наші взаємні стосунки — щиро братерські, а не які - небудь примусово – службові, і обов'язкової посади при нашому товаристві я не несу, а допомагаю своїм знанням та досвідом там, де мені любо” [8, с. 97]. З приводу того, що Михайлу Петровичу було зручно працювати в трупі Миколи Садовського, виникають сумніви. Так у листі до М.Комарова він писав: “Треба їсти чужий хліб, коли свого дастьбі.

Шкода тільки, що така безпомічна доля випала на старість разом з важкими хворобами” [7, с. 501].

На початку 1893 р. Михайло Старицький у зв'язку погіршення стану здоров'я залишив трупу М.Садовського.

Отже, вирішення організаторських проблем театральної діяльності трупи М.Садовського стала основним змістом діяльності Михайла Старицького, але це була не та діяльність, про яку він мріяв: діяльність, яка б сприяла розвитку українського театрального мистецтва.

Незважаючи на свій вихід з трупи М.Садовського, Михайло Петрович листуючись з Марією Заньковецькою продовжував своє спілкування з нею. Однією з тем цього листування була драматургічна творчість Михайла Старицького. У листі до акторки від 1 жовтня 1891 р. драматург писав: “Хотелось бы мне очень поработать и создать для Вас, дорогая Марья Константиновна, много ролей, да таких, чтобы зрителей Вы привели в трепет, чтобы занемела от великого восторга зала и разразилась бы иступленными криками...Чтобы Европа даже раскрыла широко перед великим талантом изумленные очи” [7, с. 496]. Підкреслюючи щирість взаємин митця і актора, дослідниця театральної діяльності М.Заньковецької Н.Бабанська зазначає: “Стосунки драматурга Старицького і Заньковецької – це той рідкісний варіант стосунків, коли автор радиться з актрисою, просить у неї зауважень” [4, с. 67]. Так, у листі від початку листопада 1891 р. Михайло Петрович, визнаючи її акторський талант, він пише: “Ждал от Вас письма, не указали б еще чего относительно “Азы”; но, вероятно, Вам з хлопотами и дыхнуть некогда... Понятно! Так вот, я посылаю Вам “Азу”, совершенно законченную и очищенную от всякия скверны, как яичко: полагаю, что Вы, наша дива, этой ролью завоюете весь мир” [7, с. 498].

Михайло Старицький, будучи досвідченим драматургом, намагавсь виписати ролі так, щоб граючи їх, Марія Заньковецька могла у повній мірі розкрити свій неперевершений акторський талант. Створюючи п'єси для її гри, він прагнув розширити її театральний репертуар, надати можливість акторці виявити свій талант у різних амплуа. Тому він створював для неї образи не лише селянок, а й жінок-інтелігенток. У 1893 р. М.Старицький написав драму “Талан”, яку присвятив М.Заньковецькій. Перша назва цієї п'єси так і називалася “Марія Заньковецька». Головною героїнею цього драматичного твору є молода артистка Марія Лучицька. Ось як описав портрет своєї героїні автор: “Молода українська актриса. Бліде, худеньке, зіткане все з нервів створіння, за характером добра, але в наслідок нервовості здатна відразу змінити настрої духа і розпалитися. Обоожнює мистецтво взагалі, наївна і довірлива, а тому розчарування приносять їй глибокі страждання” [4, с. 68]. На думку Н.Бабанської, в драмі “Талан” Михайло Старицький використав автобіографічний сюжет. Так в п'єсі чітко відтворено добре знайоме йому середовище провінційних акторів, а головне показано образ самовідданого трудівника сцени. В творі таким трудівником перед нами постає помічник режисера Безродний, у минулому антрепренер, який втратив на театральній справі свій маєток [4, с. 68].

Отже, саме М. Старицький протягом 1880-1890-х рр. першим почав жанрово і тематично розширювати репертуар М.Заньковецької. Актриса зіграла в його п'єсах

15 ролей, це були ролі комедійні і музичні, драматичні і історичні, мелодраматичні і психологічні [4, с. 63].

Марія Заньковецька поважала Михайла Петровича високо цінуючи його літературний таланти драматурга. У періоди матеріальних скрут вона також допомагала йому і матеріально. Так, у листі до М.Заньковецької від 20 листопада 1891 р. М.Старицький писав: “За гроши великое спасибо, - я их сегодня получил” [7, с. 499]. У свою чергу акторка завжди могла розраховувати на допомогу Михайла Петровича. І та допомога таки знадобилася. Навесні 1898 р. розпалася трупа М.Садовського. Марія Заньковецька приєдналася до трупи Найди, який дав гроші на створення нового театрального колективу, де антрепренером була вона [8, с. 98-99]. У листі до Панаса Мирного від 20 квітня 1898 р. Михайло Старицький писав: “А тут ще Заньковецька Христом-богом просить, щоб приїздив у Крим та поставив на лад її трупу, тобто не її власну, а Найди, але це виходить все одно” [8, с. 590]. У тому ж листі Михайло Петрович просив дозволу у Панаса Мирного на переробку його п'єси “Лимерівна”, яку автор присвятив Марії Заньковецькій. Михайло Старицький раніше переробляв її, але: “посварившись Садовський не дав їй підробленої п'єси і залишив до вжитку собі, а Заньковецька зосталась з дулею. Отож вона і блага мене на всіх святих, аби я знов доробив по-першому. Будьте ласкаві, одпишіть швидше, бо вона мене прикинує і листами, і телеграмами, а як приїду без нічого, то образиться сльозно...” [7, с. 590-591].

Працюючи у трупі Найди, Михайло Петрович підібрав гідних партнерів М. Заньковецькій та підготував належний репертуар для трупи. Він планував поставити такі п'єси: “Лимерівну”, “Тарас Бульба”, “Талан”, “Циганка Аза”, “Маруся Богуславка”, “Кривда і правда” та ін., в яких вже грала Марія Заньковецька. [8, с. 99]. Незадовільний стан здоров'я Михайла Петровича не дав змоги реалізувати повністю ці плани. Він змушений знову був припинити свою театральну діяльність. У листі до дочки Людмили від лютого 1899 р. він писав: “Дюдюня, серденько! Слабую я та й слабую: сьогодні знов гірше – і бронхіт не проходить, і серце болить, і жду знов припадка. Певно, вже я нікуди не поїду, хоч би до Києва повернути, щоб вас ще побачити” [7, с. 607].

Так завершилася остання спроба Михайла Петровича прислужитися українському театральному мистецтву. Безкорисна відданість театральній справі та щира прихильність до сценічного таланту Марії Заньковецької, залишали надію в Михайла Старицького на об'єднання талановитих українських акторів в одну професійну трупу.

Отже, досліджуючи історію взаємин М.Старицького та М.Заньковецької, нам вдалося реконструювати деякі сторінки біографії двох діячів українського театального мистецтва другої половини XIX ст., виявивши спільні грані їхнього життєвого та творчого шляху. Критичний аналіз епістолярної спадщини Михайла Старицького та Марії Заньковецької дозволив більш ґрунтовно висвітлити історію їхніх взаємин та театральної діяльності, з'ясувати, що, незважаючи на складності її характеру, Михайло Старицький продовжував високо цінувати значення Марії Заньковецької для розвитку театального мистецтва України, відмічаючи її неоцінений внесок у розвиток українського національно-культурницького руху у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст.

Примітки

¹ *Заньковецька Марія*. Вінок спогадів про Заньковецьку /за ред. П.Нестеровського, – К., 1950 255 с.

² *Заньковецька М.* (1860-1934). Збірник матеріалів (Вступні статті, спогади, Листи та інші матеріали) – К., Х., 1937. - 225 с.

³ *Мандрика В., Кирилюк В.* Марія Заньковецька — перша народна артистка України. – Ніжин, 2004. – 152 с.

⁴ *Марія Заньковецька: Легенда української сцени* /Кресіна І. Ред., - К., 1998. - 119 с.

⁵ *О'Коннор-Вілінська В.* Лисенки й Старицькі. - Львів, 1936. - 82 с.

⁶ *Рулін П.* Марія Заньковецька. Життя і творчість. - К., 1929. - 112 с.

⁷ *Старицький М.* Твори у 8-ми томах. [Ред. кол., М.Бернштейн та ін.]. Т. 8. Оповідання. Статті. Листи. Спогади. – К., 1965. – 751 с.

⁸ *Цибаньова О.* Лаври і терни... Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького. – К., 1996. – 188 с.

УДК 94(477)''18/19'':32:2

Володимир КАЛІНОВСЬКИЙ
(м. Сімферополь)

До питання про участь духівництва в роботі кримознавчих організацій (др. пол. XIX – поч. XX ст.)

У статті розглядається питання про участь кримського духівництва в роботі найстарішої краєзнавчої організації в Криму – Таврійської вченої архівної комісії. На основі аналізу "Известий" і протоколів засідань комісії висвітлена тематика історичних праць священників, основні аспекти їхньої діяльності. Автором систематизовані статті та доповіді істориків-аматорів. Зроблена оцінка вкладу духовенства Криму у розвиток регіональних історичних досліджень.

Ключові слова: Таврійська єпархія, духівництво, Таврійська вчена архівна комісія, охорона пам'яток.

Volodymyr Kalinivskiy (Simferopol'). To the question about role of clergy in Crimea cultural organizations. (The second half of XIX – the beginning of XX century)

The article is about the involvement of clergy in the oldest organization of the Crimean history - the Taurical scientific archive comission. It is based on the analysis of "Izvestiya" and the protocols of the commission, which covered different topics of historical works written by priests, also the main aspects of their studies. The author have identified the main articles and reports of historians-amateurs. The estimation of Crimean clergy`s contribution in the development of regional historical researches has been done.

Keywords: Taurical eparchy, clergy, Taurical scientific archive comission, protection of monuments.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні одним з найбільш актуальних питань є розробка проблем церковної історії та культури. Академік П.Т.

Тронько слушно зазначає, що одним з пріоритетних напрямків регіональних досліджень є узагальнення досвіду церковного краєзнавства та висвітлення ролі духовництва в розвитку краєзнавчих студій [37, с. 5]. Сьогодні вже існують комплексні дослідження роботи представників православної та римо-католицької конфесій на ниві вивчення минулого окремих регіонів України. Проте й сьогодні не існує дослідження, яке було б повністю присвячено краєзнавчій та пам'яткохоронній роботі служителів культу в Криму. Після здобуття Україною незалежності одним з перших це питання порушив професор А.А. Непомнящий, в роботах якого дана оцінка діяльності православного духовництва з вивчення та охорони пам'яток християнства в Криму у XIX – початку XX ст., з популяризації священниками окремих історичних сюжетів [9, с. 116]. В кандидатській дисертації О. В. Хлівнюка “Охорона культурної спадщини в Криму (1887 – 1941)” дана висока оцінка сприянню збереження пам'яток старовини збоку служителів культу [38, с. 12], але питання про участь священників у регіональних наукових товариствах є недостатньо дослідженим.

Серед дорадянських кримознавчих організацій особливе місце займає найстаріша з них – Таврійська вчена архівна комісія (далі – ТВАК), заснована 24 січня 1887 р. Дослідники сьогодні дають високу оцінку діяльності цієї наукової інституції як у цілому, так й роботі її окремих представників. Зокрема, у ґрунтовних студіях професора А.А. Непомнящого [11, с. 66-71] висвітлена діяльність в ТВАК місцевих істориків та вчених з провідних академічних центрів, проте не розглядається окремо питання про участь духовництва в заходах Комісії з вивчення, охорони та популяризації старожитностей. В роботі Комісії брали участь найбільш поважні та освічені люди свого часу – науковці, викладачі навчальних закладів, представники місцевої адміністрації та дворянства тощо. Із «Алфавітних списків» її членів, які збереглися, виявляється, що загальна чисельність членів товариства в середньому становила 300 осіб [10, с. 127]. З них близько тридцяти були представниками місцевого православного духовництва. Вони брали участь в засіданнях комісії та друкували свої дослідження на сторінках її періодичного видання – “Известий Таврической ученой архивной комиссии” (далі – “ИТУАК”). За радянських часів неможливо було дати об'єктивну оцінку діяльності служителів культу. Головним завданням цієї статті є вирішення цього питання. Одразу зауважимо, що не є коректним буде порівняння історичних праць священників та професійних вчених, оскільки релігійні діячі постійно виконували свої безпосередні обов'язки та їхній світогляд впливав на сприйняття деяких історичних подій.

Автор цієї статті зробив спробу прослідкувати роль і значення духовних осіб в роботі ТВАК; охарактеризувати різні види краєзнавчої роботи священників-членів Комісії; визначити головні проблеми, що досліджувалися представниками духовництва.

Серед членів-фундаторів Комісії було чимало служителів культу: секретар Таврійської духовної консисторії Олександр Васильович Гроздов, ректор Таврійської духовної семінарії протоієрей Іоанн Павлинович Знаменський, викладачі цього навчального закладу Олександр Васильович Іванов та Дмитро Кирилович Якимович, інспектор семінарії Григорій Федорович Соколов, священники Іоанн Іванович Тяжелов та Микола Ільїнський [33, с. 11-12]. На одному з перших засідань комісії її по-

чесним членом був обраний єпископ Таврійський та Сімферопольський Мартініан (Муратовський) [29, с. 16]. Постановлено було також просити преосвященного, щоб той запрошував до участі в заняттях ТВАК священників та доручив їм збирати відомості про старожитності, що зберігалися в церквах та монастирях: стародавні священні книги, ікони, приладдя богослужіння, а також сприяти в збереженні та описі археографічних та археологічних пам'яток Таврійської губернії. Пропозиція священникам брати участь в роботі ТВАК також була з'явилася також на сторінках головного друкованого органу Таврійської єпархії – часопису “Таврические епархиальные ведомости” [12, с. 833-834]. Таврійська духовна консисторія також надавала членам Комісії безперешкодний доступ до власного архіву.

Всі Таврійські преосвященні останньої чверті XIX – першої чверті XX ст. – Мартініан (Муратовський), Михайло (Грибановський), Микола (Зіоров), Олексій (Молчанов), Феофан (Бистров) та Дмитро (Абашидзе) – були почесними, а деякі навіть дійсними, членами ТВАК. Керманичі Таврійської єпархії майже не виступали з науковими доповідями, але дуже суттєво допомагали комісії грошима. Проте, за свідомством протоколів ТВАК, єпископ Михайло планував повідомити про копії архівних документів, що відносилися до історії християнства в Тавриді та зберігалися в Константинопольському патріаршому архіві, але через важку хворобу не встиг цього зробити [14, с. 91]. Керівники єпархії інколи сприяли ТВАК в музейній діяльності. Для виставки на честь 300-річчя царювання династії Романових архієпископ Дмитро надав предмети церковного приладдя з Сімферопольського кафедрального собору: Євангеліє, що пожертвувала храму імператриця Катерина II, грамота Олександра II від 26 серпня 1856 р. населенню Тавриди в подяку за жертви під час Кримської війни [19, с. 275]. Нажаль, у двадцяті роки XX ст. ці унікальні речі беззворотно зникли.

Одним з головних напрямків діяльності Комісії був розгляд справ і документів призначених для знищення в губернських і повітових архівах різних відомств і виділення з них найбільш цікавих [6, с. 127]. Справами архіву Таврійської духовної консисторії займалися І. П. Знаменський, І. І. Тяжелов і О. В. Гроздов; справами Губернського правління – О. В. Іванов, Д. К. Якимович. Вони ж займалися переглядом справ Таврійської палати окружного суду. Велику кількість справ проглянув інспектор Сімферопольського чоловічого духовного училища Анатолій Миколайович Феноменов [14, с. 91].

Дуже діяльним членом ТВАК був викладач Таврійської духовної семінарії та наглядач церковно-парафіяльних шкіл Таврійської губернії О.В. Іванов. Голова комісії Арсеній Іванович Маркевич дав йому таку, вельми схвальну, характеристику: “Людина великої богословської освіти, величезної ерудиції та працездатності” [21, с. 43-44]. Дійсно, Олександр Васильович дуже плідно працював на користь комісії, постійно друкуючи результати своїх досліджень на сторінках “ИТУАК”. Першою його публікацією стало повідомлення «До питання про кам'яних баб у Криму» [5, с. 132-133], де він описав ці пам'ятки сарматської давнини, що знаходилися у селищах Бердянського повіту Таврійської губернії, підкреслюючи неможливість придбати їх для музею Комісії через небажання місцевих мешканців їх продавати. В іншій своїй статті, “Про поселення розкольників у кордонах нинішньої Таврійської губернії” [3, с. 70–80], краєзнавець на основі архівних матеріалів встановив час

появи в Криму старообрядців (одновірців). На думку дослідника, це відбулося 1785 року. До 100-річчя з дня смерті видатного полководця О. В. Суворова О. В. Івановим була підготована замітка “Кінбурн” [6, с. 27-29], що присвячена перемозі Суворова над турецькою армією у війні 1787-1792 рр., та містить опис нині зруйнованого пам'ятника О. В. Суворову на Кінбурнській косі. В матеріалі «Славетна пам'ятка приєднання Криму до Росії» [4, с. 75-76] дослідник навів описи бронзової визолоченої дошки від шталмейстера імператорського двора В.В. Долгорукова таobelіску на честь генерал-аншефу В.М. Долгорукова (перший пам'ятник, взагалі встановлений в Сімферополі 1842 р.). Після від'їзду з Сімферополя 1898 року відомого краєзнавця Алоїзія Осиповича Кашпара, О. В. Іванов став хранителем музею комісії [25, с. 111-112]. Окрім цього, Олександр Васильович постійно передавав до музейної колекції монети та інші цінні речі та проводив екскурсії.

Не менш корисним для Комісії був секретар Таврійської духовної консисторії О.В. Гроздов. Всі його публікації присвячувалися найважливішим подіям з минувшини Таврійської єпархії. У п'ятому випуску “ИТУАК”, який був присвячений 900-літтю Хрещення Русі, всі статті були тематично пов'язані з історією Херсонесу Таврійського. Дві публікації підготував й О.В. Гроздов. У першій з них, “Історичний записці про Херсонеський, Святого рівноапостольного великого князя Володимира, монастир” [1, с. 76-80], розповідалося про устрій кіновії на місці хрещення Володимира Великого та перетворення її на монастир, про події Кримської (Східної) війни, що були пов'язані з життям обителі, про візити до Херсонесу царствених осіб та високопосадовців. Велику зацікавленість викликає другий матеріал О. В. Гроздова – “Архівні документи, що стосуються до історії Херсонеського монастиря” [2, с. 81-105]. Використовуючи матеріали з архівів Таврійської духовної консисторії, канцелярій Таврійського губернатора, Севастопольського військового губернатора та інших джерел, дослідник простежив розвиток обителі. Найбільш цінними наведеними документами є “Записка про відновлення стародавніх святих місць у горах кримських”, що була складена архієпископом Інокентієм, та документи, що стосувалися розшуку старожитностей в Херсонесі.

Секретар консисторії до 40-річчя відкриття Бахчисарайського Успенського скиту підготував до друку “Відомості про бахчисарайську Успенську церкву, що була облаштована у кам'яній скелі” [34, с. 62-67], складені на основі рукопису протоієрея Михайла Кононовича Родіонова. Цей рукопис був виявлений у паперах єпископа Іркутського Парфенія і, за думкою О. В. Гроздова, був презентований архієпископу Інокентію під час його робіт зі створення у Криму “Російського Афону” – декількох монастирів, за устроєм подібних до відомих грецьких обителів. У статті наводилися усний народний переказ про початок шанування церкви збоку місцевого грецького населення, свідоцтва пов'язаних зі спорудою чудес. Висловлювалися також гіпотези щодо часу створення церкви. Автор відносив цю подію або до часу подорожі Кримом апостола Андрія Первозванного, або до часу діяльності Папи Римського Климента. Сучасні дослідники схиляються до думки, що церква була побудована у VI ст.

О.В. Гроздов піклувався також про поповнення фондів музею старожитностей ТВАК в Сімферополі новими експонатами. Після його заяви комісія звернулася до архімандрита Херсонеського монастирю Інокентія (також учасника комісії) із про-

ханням доставити до музею ТВАК ті старожитності, які були знайдені при розчищенні огорожі навколо храму Св. Володимира [20, с. 73].

Декілька змістовних повідомлень зробив кафедральний протоієрей сімферопольського Олександр-Невського собору Олексій Георгієвич Назаревський. У 55-му випуску “ИТУАК” була надрукована його “Сторінка з історії будівництва в Херсонесі храму Св. рівноапостольного князя Володимира” [8, с. 181-185]. Використовуючи папери з архіву архієпископа Таврійського Гурія (Карпова), священник розкрив питання збору коштів на будівництво собору та участь в ньому митрополита Московського Філарета. На засіданні ТВАК 13 квітня 1917 р. О.Г. Назаревський зачитав доповідь про дерев'яний спис, який зберігався в Сімферопольському кафедральному соборі та користувався шануванням [18, с. 311-312]. Також на основі документів Гурія протоієрей написав статтю в пам'ять преосвященного Флавіана, митрополита Київського та Галицького [7, с. 111-146], особливу увагу приділяючи перебуванню ієрарха в Таврійській єпархії.

А.І. Маркевич в одному із звітів ТВАК підкреслював: “Невичерпне багатство старожитностей Криму, важливість збирання їх і запобігання їхнього псування та загибелі вказують Таврійській вченій архівній комісії інше завдання – бути берегинею пам'яток старовини, наскільки це для неї, звичайно, можливо” [13, с. 114]. 30 березня 1889 р. група членів Комісії у складі Д. К. Якимовича, М.О. Сахарова та А.М. Феноменова здійснила поїздку до середньовічного караїмського міста Чуфут-Кале та оглянула залишки будівель у печерах [32, с. 120-123]. Головною метою поїздки був догляд за місцем, де, як передбачалося, знаходилася середньовічна печерна церква. Члени ТВАК після поїздки висловили припущення, що судячи з усього, це була скоріше не церква, а житлове приміщення. Протоієрей Анемподист Іполитович Голубев вже в похилому віці став членом комісії, головним чином для того, аби зберігати руїни турецької фортеці в Перекопі, яка систематично знищувалися мешканцями цього міста і навіть його міським керівництвом [15, с. 6].

Під час урочистого засідання ТВАК 22 вересня 1914 р. з нагоди прийняття губернських вчених архівних комісій під високе заступництво імператора член комісії священник Олександр Павлович Сердобольський зачитав доповідь про осквернення християнських святинь та храмів на територіях, які були окуповані армією Німеччини під час Першої світової війни, зокрема в містах Реймс та Ченстохов [23, с. 345-346]. О.П. Сердобольський протиставив цьому негативному явищу те шанобливе ставлення мешканців Російської імперії до культових споруд, яке вони виявили в цю війну.

Деякі кримські священники надсилали до ТВАК свої листи з повідомленнями на історичні теми. Священник Судакської церкви Валентин Томкевич у своєму листі детально описав давню церкву в німецькій колонії селища Судак Феодосійського повіту та запропонував відновити в ній богослужіння [36, с. 63]. Комісія запропонувала йому звернутися з цим питанням до Одеського товариства історії та старожитностей. На засіданні ТВАК 2 жовтня 1907 р. був зачитаний інший лист В. Томкевича про проведені ним з дозволу імператорської Археологічної комісії розкопки частини могильника “Парланик-кая” (розбита скеля) поблизу селища Токлук Феодосійського повіту (нині – Богатівка) [22, с. 257]. Цей стародавній цвинтар склада-

вся з 122 могил. Священиком була вскрита лише одна кам'яна могила, глибиною 0,6 м., але скелету в цілому вигляді не збереглося.

Духовними особами розроблялися й філологічні та етнографічні теми. Так, священник Микола Саркін надрукував в “ИТУАК” своє дослідження тюрксько-татарських переказів, що стосувалися пророка Давида та Варсавії [35, с. 81-85]. В ньому приводилися тексти кримськотатарською мовою, коментарі до них, та переклад російською мовою. Високий рівень публікації краєзнавця підкреслює той факт, що у складі ТВАК були відомі в той час мовознавці, і стаття не викликала в них заперечень.

Нажаль, деякі краєзнавчі проекти духівництва через різні причини залишилися нереалізованими. Не були надруковані архівні матеріали до питання про відкриття самостійної архієрейської кафедри Таврійської єпархії та про історію Балаклавського Георгіївського монастиря, розробкою яких займався О. В. Гроздов [30, с. 149; 31, с. 118].

Протоієрей О.Г. Назаревський вивчав справи архіву Таврійської духовної консисторії, що відносилися до Кримської війни, але за невідомих причин не зробив жодного повідомлення на цю тему [27, с. 81]. О. В. Іванов і М.О. Сахаров планували почати опис справ з історії церковного розколу в Криму, проте так і не виконали своєї роботи [17, с. 97]. Складена викладачем Феодосійського вчительського інституту та членом комісії Дмитром Аркадійовичем Марковим «Тетрадь для учащихся старших классов, учителей народных училищ и любителей старины» для самостійної роботи з вивчення історії місцевого краю і рекомендована до друку не вийшла через події Першої світової війни [28, с. 224-225].

Таврійське духівництво постійно допомагало ТВАК у справі видання відомостей комісії. Протоієрей І.П. Знаменський в 1888 р. пожертвував дві стопи газетного паперу для друкування п'ятого номеру “ИТУАК” [26, с. 115]. 54-й та 55-й номери (1918 р.) стало можливим надрукувати лише завдяки грошовій допомозі деяких організацій, в тому числі й Таврійського церковно-археологічного комітету [16, с. 66].

Жовтневий переворот та братовбивча Громадянська війна, події якої значною мірою пов'язані з Кримом, суттєво ускладнила як діяльність ТВАК, так і можливість священників брати участь в її роботі. Нова більшовицька влада повела активну боротьбу з “опіумом для народу”. На засіданні комісії 26 березня 1918 р. священник І.І. Тяжелов заявив, що вся будівля Таврійської духовної консисторії реквізована місцевою владою для устрою в ній нового закладу, і що архів Консисторії, який займав чотири кімнати у цій будівлі, може сильно постраждати [24, с. 12]. Комісія постановила негайно звернути увагу на ці обставини комісара внутрішніх справ та просити його залишити архів на його старому місці під належною охороною. Після остаточного встановлення Радянської влади в Криму в 1920 р. всі священники були змушені виходити зі складу комісії, а невдовзі і сама ТВАК була реорганізована у Таврійське товариство з історії, археології та етнографії.

Духовні особи Криму приймали активну участь в роботі ТВАК на протязі усіх років її існування. Священники та викладачі семінарії підготували значну кількість змістовних доповідей на історичні теми, переважно пов'язані з історією Церкви в Криму. Духовними особами готувалися пам'яткознавчі дослідження з унікальними

відомостями про храми півострову. Особлива увага приділялася історії та архітектурним особливостям собору Св. Володимира в Херсонесі. Деякі священники робили все для захисту курганів та церков у межах своїх парафій. Праці О.В. Іванова, О.В. Гроздова та О.Г. Назаревського, що присвячені дослідженню церковних старожитностей, зберегли дуже важливу інформацію про пам'ятки релігійної історії Криму. Кримське духовництво не обмежувалося співпрацею з ТВАК. На початку XX ст., значно пізніше, ніж в центральних регіонах України, тут були створені безпосередньо релігійні краєзнавчі об'єднання – Церковне історико-археологічне товариство Таврійської єпархії та Сімферопольський церковно-археологічний комітет.

Примітки

¹ [Гроздов А.В.] Историческая записка о Херсонисском Св. равноапостольного великого князя Владимира монастыре // ИТУАК.– 1888.– № 5.– С. 76-80.

² Гроздов А.В. Архивные документы, относящиеся к истории Херсонисского монастыря // ИТУАК.– 1888.– № 5.– С. 81-105.

³ Иванов А. [В.] О поселении раскольников в пределах Таврической губернии // ИТУАК.– 1889.– № 7.– С. 70-80.

⁴ Иванов А.В. Замечательный памятник присоединения Крыма к России // ИТУАК.– 1905.– № 38.– С. 75-76.

⁵ Иванов А.В. К вопросу о каменных бабах // ИТУАК.– 1888.– № 6.– С. 132–133.

⁶ Иванов А.В. Кинбурн: К 6 мая 1900 года // ИТУАК.– 1901.– № 31.– С. 27–29.

⁷ Назаревский А.Г. Памяти высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого, 4 ноября 1915 года // ИТУАК.– 1916.– № 53.– С. 111–146.

⁸ Назаревский А.Г. Страничка из истории сооружения в Херсонесе храма св. Равноапостольного князя Владимира // ИТУАК.– 1918.– № 55.– С. 181–185.

⁹ Непомнящий А.А. Внесок служителів культу в розвиток історичного краєзнавства в Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Мат–ли Всеукр. наук. конф.– Полтава, 1992.– С. 116.

¹⁰ Непомнящий А.А. Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження.– Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003.– С.127.

¹¹ Непомнящий А.А. Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму // Пам'ять століть.– 1998.– № 6.– С. 66–71.

¹² Об участии священнослужителей в комиссии для изучения памятников старины в Таврической губернии – местной архивной комиссии // Таврические епархиальные ведомости.– 1887.– № 18.– С. 833-834.

¹³ Отчет о деятельности ТУАК за 1891 г. // ИТУАК.– 1892.– № 15.– С. 114.

¹⁴ Отчет о деятельности ТУАК за 1898 г. // ИТУАК.– 1899.– № 30.– С. 91.

¹⁵ Отчет о деятельности ТУАК за 1910 г. // ИТУАК.– 1912.– № 47.– С. 6.

¹⁶ Отчет о деятельности ТУАК за 1918 г. // ИТУАК.– 1920.– № 57.– С. 66.

¹⁷ Протокол годовичного заседания ТУАК 18 декабря 1888 г. // ИТУАК.– 1889.– № 7.– С. 97.

¹⁸ Протокол заседания ТУАК 13 апреля 1917 г. // ИТУАК.– 1918.– № 55.– С. 311–312.

¹⁹ Протокол заседания ТУАК 13 марта 1913 г. // ИТУАК.– 1913.– № 50.– С. 275.

²⁰ Протокол заседания ТУАК 15 апреля 1888 г. // ИТУАК.– 1887.– № 4.– С. 73.

²¹ Протокол заседания ТУАК 19 октября 1911 г. // ИТУАК.– 1912.– № 47.– С. 43–44.

- ²² *Протокол* засідання ТУАК 2 октября 1907 г. // ИТУАК.– 1908.– № 41.– С. 257.
- ²³ *Протокол* засідання ТУАК 22 сентября 1914 г. // ИТУАК.– 1914.– № 51.– С. 345–346.
- ²⁴ *Протокол* засідання ТУАК 26 марта 1918 г. // ИТУАК.– 1920.– № 57.– С. 12.
- ²⁵ *Протокол* засідання ТУАК 28 ноября 1898 г. // ИТУАК.– 1899.– № 29.– С. 111–112.
- ²⁶ *Протокол* засідання ТУАК 29 сентября 1888 г. // ИТУАК.– 1888.– № 6.– С. 115.
- ²⁷ *Протокол* засідання ТУАК 29 сентября 1904 г. // ИТУАК.– 1904.– № 36.– С. 81.
- ²⁸ *Протокол* засідання ТУАК 30 декабря 1915 г. // ИТУАК.– 1916.– № 53.– С. 224–225.
- ²⁹ *Протокол* засідання ТУАК 30 мая 1887 г. // ИТУАК.– 1887.– № 1.– С. 16.
- ³⁰ *Протокол* засідання ТУАК 31 января 1890 г. // ИТУАК.– 1890.– № 9.– С. 149.
- ³¹ *Протокол* засідання ТУАК 31 января 1891г. // ИТУАК.– 1891.– № 12.– С. 118.
- ³² *Протокол* засідання ТУАК 4 мая 1889 г. // ИТУАК.– 1889.– № 8.– С. 120–123.
- ³³ *Протокол* открытия Таврической ученой архивной комиссии в Симферополе. 24 января 1887 г. // ИТУАК.– 1887.– № 1.– С. 11–12.
- ³⁴ *Родионов М.* Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале / Подг. А. В. Гроздова // ИТУАК.– 1890.– № 9.– С. 62–67.
- ³⁵ *Саркин Н.* Татарско-мусульманские предания, касающиеся пророка Давида и Вирсавии // ИТУАК.– 1907.– № 40.– С. 81–85.
- ³⁶ *Томкевич В.* [О древней церкви в Судаче] // ИТУАК.– 1902.– № 34.– С. 63.
- ³⁷ *Тронько П.Т.* Досвід та перспективи дослідження в Україні регіональних проблем церковної історії та культури // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Мат–ли Всеукр. наук. конф.– Полтава, 1992.– С. 5–6.
- ³⁸ *Хлівнюк О.В.* Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941): Автореф. дис... канд. іст. наук / 26.00.05 – музеєзнавство. Пам'яткознавство; НАН України, Центр пам'яткознавства Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.– Київ, 2009.– 20 с.

УДК 94(477-25):37

Христина КАМІНА
(м. Київ)

Діяльність Київського Педагогічного Товариства взаємної допомоги у 1898 році

У статті розглядається діяльність Київського Педагогічного Товариства взаємної допомоги у 1898 р. Автор звертає увагу на передумови виникнення, організаційну структуру та боротьбу товариства за покращення матеріального становища своїх членів.

Ключові слова: учительство, взаємодопомога, громадська організація.

***Khrystyna Kamina* (Kyiv). The activity of Kiev Pedagogical Society of the mutual aid in 1898**

The activity of Kiev Pedagogical Society of the mutual aid in 1898 is analyzed in the article. The author pays attention to pre-condition of it's origin, organizational structure and a contest of the Society for the improvement of the financial position of it's members.

Keywords: teachers, mutual aid, public organization.

Об'єднавчі процеси в учительському середовищі зародились ще наприкінці XIX ст. Початковою формою об'єднання робітників освіти стали з'їзди народних учителів. Складне соціально-економічне та політичне становище спонукало педагогів до організованої боротьби за свої власні фахові права.

Актуальність проблеми зумовлюється насамперед її недостатньою дослідженістю у вітчизняній історіографії. Разом з тим, вчительські товариства, що діяли в Києві наприкінці XIX – початку XX ст. брали найактивнішу участь у боротьбі за покращення матеріального становища педагогів і захисту їхніх політичних прав.

Метою дослідження є всебічне цілісне висвітлення основних напрямів, змісту, форм і методів організаційної, педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Київського Педагогічного Товариства взаємної допомоги у 1898 р.

Для досягнення поставленої мети на основі аналізу архівних документів Центрального державного історичного архіву м. Києва та Державного архіву Київської області, автор визначила наступні завдання: проаналізувати передумови виникнення Київського Педагогічного Товариства взаємної допомоги та показати процес його утворення, дослідити організаційну структуру товариства та висвітлити роботу товариства в організації матеріальної взаємодопомоги.

Наукова новизна даної проблеми полягає у тому, що це є спроба автора комплексно дослідити не вивчену проблему щодо організаційної, педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Київського Педагогічного Товариства взаємної допомоги, а також розкрити роль товариства у боротьбі за покращення матеріального становища своїх членів.

Ідея створення товариства вже давно визрівала серед київських педагогів, з метою, головним чином, взаємної допомоги, як це існує в інших корпораціях, але, крім того, і для полегшення виконання багатьох суспільних завдань. Поштовхом до здійснення цієї думки послугувало повідомлення в газетах у 1894 р. деяких свідчень про Санкт-Петербурзьке Товариство взаємної допомоги. Тоді ж, з ініціативи викладача київської духовної семінарії Михайла Васильовича Гневушева почали проходити наради як в невеликих гуртках, так і на зборах представників київських учбових закладів усіх відомств і типів. Саме на останніх і були вироблені головні засади заснування в Києві педагогічного товариства, а з метою більш детального вирішення даного питання, була обрана особлива комісія. Результатом роботи комісії став проект Статуту “Київського Педагогічного Товариства взаємної допомоги”, складений відповідно до зразка Статуту аналогічного Петербурзького товариства (затвердженого Міністерством внутрішніх справ 21 грудня 1892 р.) і мав на увазі об'єднання київських педагогів усіх відомств. Збори київських педагогів, які відбулись у середині 1895 р. та на яких були присутні 300 осіб, схвалили складений комісією проект, підписавши його в якості засновників і уповноважили М.В. Гневушева просити уряд про його затвердження. Проект Статуту було представлено на затвердження в 1895 р., а повідомлення про його затвердження отримано лише в кінці 1897-го. Розпочати свою діяльність товариство змогло лише в січні 1898 р. – після установчих зборів [1]. Таким чином було прак-

тично реалізовано давню ідею київських педагогів про організацію матеріальної і моральної взаємодопомоги.

Згідно § 1 Статуту, Київське педагогічне товариство взаємної допомоги мало своєю метою: 1) надавати допомогу потребуючим членам товариства та їх сімействам: а) одноразовими та щомісячними грошовими виплатами; б) наданням членам та їх сімействам медичної допомоги; в) приміщенням малолітніх дітей членів товариства до учбових закладів; г) пошуком членам товариства постійних або тимчасових занять; 2) взагалі сприяти покращенню побуту своїх членів законом дозволеними засобами [2]. Відзначимо, що за Статутом коло дій товариства може бути розширено утворенням при ньому, на основі особливих Статутів, які буде представлено на затвердження Правлінню: товариства споживачів, ощадно-позичкової, поховальної, емеритальної та інших кас, якщо на те буде заявлено бажання не менше 100 членів товариства.

Відповідно до пункту III Статуту, товариство складається з членів-засновників, дійсних та почесних. До членів засновників належать особи педагогічного звання, які підписали проект Статуту. Дійсними членами можуть бути особи, що мають: педагогічне звання, обох статей, вищих, середніх та нижчих учбових закладів, урядових, громадських і приватних міста Києва та передмість його, а також домашні вчителі та вчительки, гувернери та гувернантки, які займаються педагогічною практикою не менше трьох років. Почесними членами можуть бути особи обох статей, які зробили на користь товариства значне пожертвування, або ті, що надали вагому послугу товариству [3].

Отже, в складі товариства знаходяться, згідно Статуту, особи, які займаються педагогічною діяльністю в існуючих у Києві учбових закладах різноманітних відомств і типів. Наприклад, у вищих навчальних закладах перебуває 31 особа, середніх – 278, нижчих – 66, приватних училищах – 10, та домашніх вчителів і вчительок, а також колишніх викладачів – 34.

При детальнішому розгляді даних, що стосуються педагогічної діяльності членів товариства, останні розподіляються так: у навчальних закладах Міністерства народної освіти – 210 осіб, із них в університеті св. Володимира – 21, п'яти чоловічих гімназіях, колегії П. Галагана і одній прогімназії – 80, двох дійсних училищах – 30, трьох жіночих гімназіях і одній прогімназії – 43, міських училищах різних найменувань – 33, ремісничому училищі – 1; навчальних закладах духовного відомства – 99 осіб, з них в духовній академії – 9, семінарії – 23, двох духовних чоловічих училищах – 17, двох духовних жіночих училищах – 37 і в церковно-приходських школах – 13; у двох жіночих гімназіях і інституті імператриці Марії – 35 осіб; у навчальних закладах військового відомства (фельдшерській школі і кадетському корпусі) – 10 осіб; у комерційному училищі і торгівельній школі мініст. фінансів – 7 осіб; у технічному училищі міністерств. шляхів повідомлення – 8 чол.; в музичному училищі Міністерства внутрішніх справ – 2 чол. [4].

Таким чином, із наведених даних видно, що переважна кількість членів товариства є службовцями учбових закладів Міністерства Народної Освіти. Якщо до них приєднати членів товариства, які працюють в приватних учбових закладах, то разом вони складуть вище половини усього особистого складу товариства; за ними

йдуть кількісно службовці закладів відомства Імператриці Марії (приблизно 8,2 %); службовці ж інших відомств складають, в загальній сумі, трохи більше 6 %.

Управління справами товариства, відповідно до § 23 Статуту, належить загальним зборам та Правлінню [5]. Загальних зборів у перший рік існування товариства було проведено 4, в тому числі одні установчі і три надзвичайних.

Перші надзвичайні загальні збори були скликані 1 березня для вирішення наступних питань: а) затвердження суми прибутків та витрат товариства на 1898 рік, б) обрання почесних членів товариства, в) визначення найвищого розміру допомоги членам товариства на 1898 рік і мінімального розміру внеску для осіб, які можуть бути запропоновані до балотування в почесні члени товариства, г) заснування при товаристві, відповідно до § 1 Статуту емеритальної та поховальної кас і громадських зборів педагогів [6].

Так як виконання багатьох завдань товариства тісно пов'язане з його коштами, то Правління звернуло особливу увагу на пошук коштів. На першому ж засіданні було вирішено, поряд із збором членських внесків за 1898 р., залучати до складу товариства нових членів – місцевих педагогів. З цією метою Статут товариства було розіслано по київським навчальним закладам, члени Правління намагалися поширити інформацію як про завдання товариства, так і про умови вступу до його складу. Результатом цього було те, що на другому засіданні Правління (29 січня) скарбнику здано 636 руб. членських внесків від 193 членів (192 по 3 руб. і одного – 60 руб.). Правління також сприяло залученню до пожертвувань осіб, відомих своєю благодійною діяльністю. Таких пожертвувань у 1898 році надійшло 875 руб. від 7 осіб, яких і було обрано загальними зборами в почесні члени товариства.

Багато зусиль Правління стосувалися влаштування публічних лекцій, для збільшення, з одного боку, коштів товариства, з іншого, – більш важливого на думку Правління, – для виконання тих завдань Педагогічного товариства, які стикаються з інтересами та завданнями всього інтелігентного суспільства. З цією метою, Правління звернулось перш за все до членів товариства, а потім і до інших відомих у Києві лекторів з проханням прочитати лекції. Були прочитані лекції: В.С. Рибинського: “Майков та його поезія”, Г.О. Булашева “Споглядання та вірування народні стосовно походження та сутності хвороб і народне знахарство”, “Народні придання про створення світу і людини, Г.В. Александровського “Некрасов і його поезія”, Г.Е. Афанасьєва “Гугеноти за Людовіка XIV”. Від цих лекцій товариство отримало чистого прибутку 148 руб. 37 коп.

Правління також підняло питання про влаштування педагогічними силами товариства, поряд з лекціями, публічних загальноосвітніх курсів з предметів, головним чином, середньої школи, з метою полегшення в здобутті та розширенні знань осіб, позбавлених навіть середньої освіти та й взагалі для всіх хто бажає відновити такі знання. Згоду на участь у читанні дано з таких предметів: історія, географія, російська мова і література, природнича історія, латинська мова, методика та педагогіка.

На одному з перших своїх засідань Правління обговорювало питання про підписання угод з торгівельними фірмами та магазинами, з метою вироблення умов продажу членам товариства по заниженим цінам різноманітних предметів торгівлі. Таких угод було підписано протягом року 23, а саме: з магазинами ману-

фактурних товарів, готових платтів, тютюновим, майстернею кошикових плетінь і товариством паперових фабрик, з трьома магазинами модних та галантерейних товарів, двома винними, двома книжковими, з чотирма кравецькими, двома чайними фірмами, двома чоботарськими і черевичними майстернями і двома магазинами бакалійних, гастрономічних та інших товарів. На основі угод, які відбулися, знижка простягалась від 3 до 50 % оптових або номінальних цін, але головним чином від 10 до 15 %. Піклування щодо надання членам товариства можливості купувати за заниженою ціною ліки спонукало товариство звернутись з даного питання до заможних місцевих аптек і аптечних складів, в результаті чого було підписано угоду з власниками трьох аптек і двох аптечних складів. Згідно угоді, знижка в аптеках за рецептами дорівнювала 10, 20 і 40 %, а в аптечних складах – 10, 15 і 20 %. Крім того Правління підписало угоду з Київським відділом страхового товариства “Росія”, згідно з якою членам Педагогічного товариства, у випадках страхування або життя, робиться знижка в 10 %. У зв’язку з тим, що в канікулярний час багато членів товариства здійснюють подорожі по Дніпру на пароплавах Товариств “Пароплаводство по Дніпру та його притоках”, Правління потурбувалось про надання членам товариства можливих у даному випадку пільг. Пільги ці полягали у тому, що членам Педагогічного товариства та їх сімействам надавалось право займати місця по білетах третього класу в другому, а по білетах другого класу – в першому.

Згідно § 1 Статуту товариства, до його завдань належало надання членам товариства та їх сім’ям медичної допомоги. З цією метою товариство у лютому місяці звернулось до всіх київських лікарів з проханням повідомити, на яких умовах вони можуть надавати медичну допомогу членам товариства та їх сімействам. У відповідь на це Правління отримало від багатьох лікарів листи, в яких досить люб’язно пропонувались послуги щодо надання медичної допомоги членам товариства інші ж з міських лікарів, разом з тим, визнали за необхідність спільно виробити умови надання даної допомоги. На цих підставах Правління запросило місцевих лікарів до засідання, на якому присутні лікарі обрали зі свого середовища комісію. Результатом роботи комісії було вироблення умов надання медичної допомоги членам товариства та їх сімействам. Постанови цієї тимчасової медичної комісії були розіслані всім місцевим лікарям, багато з яких і повідомили Правлінню про своє бажання діяти згідно цим постановам. До кінця року таких лікарів нараховувалось 54, але відомі в медичному світі професори відповіді з даного питання ще не надіслали.

На підставі постанов тимчасової медичної комісії, Правління зверталось до Київського міського голови та до голови Київського Учебного Округу з проханнями про надання Правлінню права безкоштовно поміщати бідних членів товариства, у випадку потреби в цьому, до міської Александровської лікарні та до клінік університету св. Володимира. Міська дума, якій було докладено прохання Правління, із співчуттям віднеслась до нього, надавши бідним членам Педагогічного товариства право безкоштовного користування в Александровській лікарні двома койками, якщо на даний час будуть вільні місця. Що стосується університетських клінік, то, на жаль, з боку голови Київського учбового округу надійшла відмова.

Заяв про видання грошової допомоги надійшло у 1898 році до Правління та розглянуто ним 12, з яких дві не могли бути задоволені, через те, що надійшли не від членів Київського Педагогічного Товариства. По інших 10 заявам було надано допомогу на суму 405 руб., в тому числі шість осіб отримали по 50 руб., дві по 30 руб., одна 25 руб. і ще одна – 20 руб. Крім того, Правління заплатило за навчання в середніх учбових закладах двом особам – дочкам одного члена товариства, в розмірі 38 руб. 75 коп. [7].

Отже, виходячи з вищенаведених даних, грошову допомогу у 1898 році надано 11 членам товариства, всього на суму 443 руб. 75 коп.

З нагоди того, що 26 травня 1899 року виповниться 100 років від дня народження А. С. Пушкіна в одному з останніх засідань Правління підняло питання про вшанування Педагогічним товариством цієї знаменної дати. Після обговорення висловлених з даного питання думок Правління дійшло до наступних постанов: 1) підшукати особу, яка б погодилась видати за свій кошт до дня ювілею особливу збірку статей про Пушкіна та його поезію, яку укомплектують члени Педагогічного товариства; 2) влаштувати ряд ознайомчих лекцій про Пушкіна; 3) влаштувати 28 травня урочисті (публічні) збори членів товариства, де будуть прочитані членами товариства відповідні реферати. Видання збірки погодився взяти на себе С. В. Кульженко. Із сум, які надійдуть до каси Педагогічного товариства від продажу збірки, Правління постановило створити особливий фонд на стипендії імені А. С. Пушкіна для навчання та виховання дітей членів товариства в учбових закладах [8].

Таким чином, на основі аналізу архівних документів Центрального державного історичного архіву м. Києва та Державного архіву Київської області, авторка спробувала висвітлити основні передумови організації, процес утворення, напрямки, зміст, форми та методи організаційної, педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Київського Педагогічного Товариства взаємної допомоги у 1898 р.

Примітки

¹ *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК).* – Ф. 442. – Оп. 625. – Од. зб. 320. – Арк. 1-2.

² *Державний архів Київської області (далі – ДАКО).* – Ф. 10. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 1.

³ *Там само.* – Арк. 3-4.

⁴ *ЦДІАУК.* – Ф. 442. – Оп. 625. – Од. зб. 320. – Арк. 3-5.

⁵ *ДАКО.* – Ф. 10. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 5.

⁶ *ЦДІАУК.* – Ф. 442. – Оп. 625. – Од. зб. 320. – Арк. 5-7.

⁷ *Там само.* – Арк. 10-15.

⁸ *Там само.* – Арк. 16-17.

УДК 94(477.7)''1900/1914'':06.07

Євгенія НАЗАРОВА
(м. Запоріжжя)

**Діяльність громадських організацій національних меншин
у південноукраїнському регіоні (1900–1914 рр.)**

Проаналізовано особливості діяльності громадських організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні на початку XX ст. Висвітлено основні напрями діяльності єврейських, німецьких і польських громадських організацій на Півдні України.

Ключові слова: національна меншина, організація, товариство.

Evgenia Nazarova (Zaporizhia). The activity of national minorities's public organizations in South-Ukrainian region (1900–1914)

Peculiarities of national minorities's public organizations's activity in South-Ukrainian region at the beginning of XX century are analyzed. General trend of activity of Jewish, German and Polish public organizations in South Ukraine are described.

Keywords: national minorities, organization, association.

Південна Україна є найбільш строкатим за своїм національним складом регіоном України. Розвиток національних громадських організацій Півдня України вимагає ознайомлення з історичним досвідом суспільно-політичного життя національних меншин на початку XX ст., коли рухи національних меншин переживали значне піднесення у регіоні.

Напередодні Першої світової війни українці були найчисленнішою етнічною групою Півдня (56,7 %). Другою за чисельністю групою були росіяни. Варто зазначити, що російське населення Південної України взагалі не вважало себе національною меншиною в регіоні. Однією з особливих рис загальноросійських політичних партій та організацій було те, що в них працювали не лише росіяни, а й українці, євреї, поляки і представники інших національних меншин, тобто ці організації були поліетнічними за своїм складом. Тому діяльність російських політичних партій і суспільно-політичних організацій на Півдні України заслуговує на окреме дослідження.

Щодо інших національних меншин, що мешкали в південноукраїнському регіоні, варто назвати єврейську національну групу, яка за своєю чисельністю посідала третє місце взагалі в регіоні й друге у складі населення південноукраїнських міст. Менш численним було німецьке населення (4,4 % населення), 98,5 % яких мешкало у сільській місцевості. У південноукраїнському регіоні були також представлені національні групи греків (3,5 % населення), молдован (2,4%), кримських татар (1,2 %), поляків (0,8 %) тощо [45, с. 20].

У сучасній Україні набувають актуальності регіональні дослідження. Як зазначає Я. Верменич, саме «дослідження регіональної специфіки дає змогу підкріпити конкретно-історичним матеріалом ідею багатогранності історичного процесу, виявити причини і наслідки існуючого розмаїття культурних форм і поведінських реакцій» [8, с. 10]. Проблема суспільно-політичних організацій національних мен-

шин у південноукраїнському регіоні висвітлена в рамках комплексних досліджень суспільно-політичного життя регіону, а також у роботах, присвячених окремим національним рухам, партіям і організаціям. Серед досліджень суспільно-політичних процесів Півдня України на початку XX ст., у рамках яких проаналізовано рухи національних меншин регіону, слід назвати роботи Г. Турченко [45, 46]. Діяльність громадських організацій національних меншин початку XX ст. на території Херсонської губернії висвітлено О. Кульчицькою [24]. У працях Е. Логінової, О. і Ю. Берестень проаналізовано особливості німецького національного руху регіону [1, 2, 4, 26]. Роботи Е. Плеської-Зебольд і Т. Шевельової присвячені діяльності німецьких просвітницьких товариств в Одесі [34, 54, 55]. Серед досліджень єврейського національного руху варто відзначити монографію А. Бистрякова, у рамках якої проаналізовано сіоністський рух Катеринослава [7]. У дослідженні С. Зінька висвітлено особливості польського культурно-просвітницького руху Одеси на початку XX ст. [19]. Отже, окремим суспільно-політичним організаціям національних меншин присвячена певна увага, однак узагальнююча робота відсутня. Тому ми здійснили спробу зробити певне узагальнення і проаналізувати особливості діяльності суспільно-політичних організацій національних меншин у південноукраїнському регіоні на початку XX ст.

Окремо слід зупинитися на особливостях законодавчої діяльності громадських організацій в Російській імперії. З виданням Маніфесту від 17 жовтня 1905 р., що “дарував населенню незмінні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів”, з’явилися більш широкі можливості для утворення громадських організацій в Російській імперії [28, с. 118]. 4 березня 1906 р. було прийнято Тимчасові правила про товариства і союзи, які регулювали діяльність громадських організацій до 1917 р. Згідно з Правилами заборонялося створення товариств, що мали мету, яка суперечила громадській моралі, або була заборонена карним законодавством, погрожувала громадському спокою і безпеці, а також заборонялося створення політичних товариств, керівництво яких перебувало за кордоном. Міністр внутрішніх справ мав право закрити на власний розсуд товариства, в яких утворено відділи, а також союзи, якщо діяльність цих товариств і союзів визнавалася ним такою, що “загрожує громадському спокою і безпеці” [10, с. 5, 6]. Отже, процес легалізації, а також діяльність легальних громадських організацій в Російській імперії повністю перебували під контролем місцевої влади.

Значний суспільно-політичний вплив у південноукраїнському регіоні мало єврейське населення, розселення якого було не рівномірним на території Південної України. У кінці XIX ст. на Півдні України з’являються єврейські культурно-просвітницькі організації, діяльність яких опосередковано сприяла розвитку національної свідомості широких верств єврейства регіону. Так, у 1870-ті рр. в Одесі вже діяло Товариство з поширення просвіти серед євреїв в Росії [27, с. 132]. Ця організація мала право на відкриття різного роду навчальних закладів, бібліотек, загальноосвітніх курсів, спеціальних курсів для єврейських вчителів, організацію громадських читань, бесід, музеїв, виставок тощо. Товариство також надавало допомогу навчальним закладам, їх викладачам і учням. До 1908 р., коли було дозволено діяльність організації на території всієї Російської імперії, відділи Товариства

з поширення просвіти серед євреїв в Росії діяли лише в Одесі, Києві і Ризі [17, с. 125, 126].

Ліберальні кола єврейства в південноукраїнському регіоні були представлені Спілкою для досягнення рівноправ'я євреїв у Росії. Спілка, не маючи чіткої політичної мети діяльності, ставила своїм завданням домагатися: “відміни усіх діючих для євреїв обмежуючих законів та розпоряджень та повне зрівняння їх в правах. з іншим населенням; свободи національно-культурного самовизначення у всіх його проявах, у т. ч. широкої автономії громади, свободи мови і шкільної освіти; скасування у зв'язку з реорганізацією єврейської громади всіх спеціальних податків та зборів з передачею залишків від цих зборів у розпорядження місцевих єврейських товариств” [44, с. 236]. Осередки цієї організації були в Одесі, Катеринославі і Севастополі. Представники Спілки активно співпрацювали у південноукраїнському регіоні з російськими ліберальними і соціалістичними партіями під час виборів до I і II Державних Дум [15, 16, 38, 40]. За своїм характером зазначена організація не була однорідною. 1907 р. Спілка для досягнення рівноправ'я євреїв у Росії розкололась: з неї вийшли сіоністи, що вирішили вести власну виборчу кампанію, а також національно налаштовані, але ворожі сіонізму, кола єврейської інтелігенції, які утворили “Єврейську народну групу” [6, с. 355].

Консервативні єврейські громадські кола були представлені в рамках сіоністських і територіалістських організацій. У південноукраїнському регіоні відбувався активний процес формування сіоністських організацій. Серед центрів сіоністського руху в Російській імперії були Катеринослав і Одеса. Так, влітку 1904 р. лідер катеринославських сіоністів М. Усишкін став головою організації “Ціоней-Ціон” (“Сіоністи Сіону”), очоливши сіоністський рух у Російській імперії [7, с. 110]. Лідером одеських сіоністів був С. Дубнов. Свідченням активності сіоністів Одеси стало проведення в 1903 р. конференції сіоністів у місті [18, с. 71].

Значний вплив в Одесі мав сіоністський клуб “Кадима”. На час закриття в липні 1907 р. клуб нараховував близько 1 тис. членів [39]. Старшинами “Кадими” були І. Сапир, Х. Левинський, Н. Шимкин, С. Равикович, Х. Волленберг, Є. Маркус, П. Горовиц, А. Ванштейн і П. Пейвел [32]. Клубом видавалася газета “Кадима”, що стала органом сіоністів Південно-західного краю [33]. Першим редактором-видавцем газети був М. Алейніков, який у червні 1906 р. поступився цією посадою І. Сапіру [22, 23].

Поряд із сіоністськими організаціями в регіоні виникають і територіалістські товариства. Влітку 1905 р. в Базелі відбулася установча конференція Єврейської територіальної організації (ЄТО). Уповноваженим ЄТО в Одесі й одеському районі став Дрофман [14], у Херсонській губернії – А. Штейн [41]. Варто зазначити, що легалізацією організацій ЄТО на Півдні України займався Варшавський виконавчий комітет ЄТО [21]. Щодо діяльності ЄТО на Катеринославщині, то на 1908 р. поліцією не було виявлено зв'язку між місцевими єврейськими національними організаціями і центральним офісом ЄТО у Лондоні.

В цілому діяльність сіоністів і територіалістів знаходилася під уважним наглядом з боку місцевої влади [11, арк. 209, 210]. Навесні 1912 р. в Одесі було ліквідовано учнівську сіоністську організацію [20]. 1913 року відомому південноукраїнському діячу сіонізму Н. Пасманику було заборонено прочитати лекції про сіонізм

в усіх містах катеринославської губернії, окрім самого Катеринослава [30]. А на початку 1914 р. поліція провела низку обшуків серед сіоністів Херсона [31]. Отже, на початку XX ст. в південноукраїнському регіоні були широко представлені єврейські громадські організації. Особливого розповсюдження набули сіоністські організації.

Зберегти національну ідентичність німецьких колоністів регіону були покликані різні культурно-просвітницькі товариства, що діяли в регіоні. Так, 11 вересня 1906 р. в Одесі було створено Німецьке товариство освіти Південної Росії. Ініціаторами створення товариства виступили В. Теснер, Х. Теснер, Ф. Фіхнер, А. Кауль, К. Вільгельм, Г. Таубер. Діяльність товариства розповсюджувалася на Бессарабську, Катеринославську, Херсонську, Тифліську губернії та Область війська Донського [2, с. 160]. Основним напрямком діяльності Німецького товариства освіти Півдня Росії стала робота із сільським німецьким населенням. Однак діяльність організації, незважаючи на культурницький характер, зустрічала протидію місцевої влади. 1912 року Німецьке товариство освіти Півдня Росії було закрито. Спроба опротестувати рішення місцевої влади про припинення діяльності товариства в Сенаті не мала успіху [34, с. 331, 333, 334].

У лютому 1906 р. в Одесі було засновано Південно-руське німецьке товариство. Метою діяльності товариства були “захист і опіка рідної мови усним і письмовим словом для збереження національності; підняття і підтримка розумових благ німецького населення Росії; об’єднання всіх німців російського підданства без різниці віросповідання і стану для охорони їх національної самобутності і віри”. Статут також передбачав можливість “всебічного захисту інтересів німецького населення Південної Росії” з боку товариства. Організація мала відділи в Херсонській, Таврійській, Катеринославській, Бессарабській губерніях, області війська Донського, на Кавказі, у градоначальствах Одеському, Севастопольському, Керч-Єнікальському, Миколаївському [53, с. 3, 4]. У 1912–1913 рр. Південно-руське німецьке товариство нараховувало до 400 осіб [55, с. 207].

1908 року з ініціативи католицького єпископа в Одесі відкрито Товариство св. Клементя. Першим головою Товариства св. Клементя став Г. Гергарт. Основною метою діяльності товариства було підвищення культурного рівня і моральності серед колоністів у дусі покірності законам Росії, протидії соціалістичному вченню. Територією діяльності Товариства св. Клементя була Тираспольська римокатолицька єпархія, яка охоплювала Херсонську, Самарську, Саратовську, Катеринославську, Таврійську, Бессарабську, Астраханську губернії, області війська Донського, Кубанську, Теркську, Кавказ і Закавказзя [34, с. 704, 705]. Значна увага приділялася розповсюдженню газети “Deutsche Rundschau”. Кожен передплатник газети мав вступити до товариства. Існували навіть відповідальні за поширення цього видання [3, с. 12].

На початку XX ст. у німецьких колоніях в Україні діяли також Південноросійський німецький союз, Менонітське товариство заохочування освіти, Нейфредентальське товариство поселенців. Членами цих німецьких організацій могли бути лише особи німецького походження без обмежень стану і статі [27, с. 136].

На Півдні України з’являються і молодіжні німецькі національні товариства. Так, з кінця 1909 р. в Одесі почало діяти Товариство студентів-німців, що мало

своїм завданням “підкування про рідну мову і сприяння розумовому і фізичному розвитку членів товариства”. Засновниками нової організації стали О. Мюллер, В. Шайбле, Л. Доблер, А. Фрізен, Д. Цахаріас, Х. Кангер. Товариство студентів-німців мало право організовувати доклади і співбесіди з літературних і наукових питань (обговорення політичних тем було заборонено), утримувати власну бібліотеку, проводити літературно-вокально-музикальні вечори [50, с. 1, 2, 12]. Отже, німецька етнічна меншина зосередила свою громадську діяльність у рамках культурно-просвітницьких товариств.

У місцях компактного проживання поляків діяли їхні національні організації. 1906 р. в Одесі відкрилися одразу два польських національних товариства – музично-співоче “Lira” і громадське зібрання (політичний клуб) “Ognisko” [9]. Клуб було зареєстровано 17 січня 1906 р. Організація “Ognisko” мала на меті “об’єднати поляків, що тимчасово чи постійно мешкають у Одесі, без різниці їх релігії, стану і політичних поглядів” [51, с. 1]. Тривалий час головою одеського польського громадського зібрання був К. Корський. Одеський клуб “Ognisko” мав три відділення – літературне, музично-драматичне і спортивно-гімнастичне. Діяльність клубу була зосереджена переважно у сфері культури й освіти [19, с. 232]. На кінець 1912 р. “Ognisko” очолював Ч. Хенцинський. Організація проводила лекції, концерти, організовувала драматичні спектаклі, бали, дитячі вечори, давала уроки танців, утримувала власну бібліотеку [35, с. 1, 2].

Із 1908 р. польський клуб “Ognisko” діяв у Катеринославі. Маємо нечисленні дані про діяльність цього клубу напередодні Першої світової війни. На 1913 р. членами правління товариства були А. Пенцілло, М. Лесевич, Б. Ржечковський, Б. Каменський, М. Плачковський, Л. Страссбургер і Я. Сболярський [36, с. 13]. Діяльність клубу в Катеринославі була сконцентрована виключно у сфері культурно-просвітницьких заходів: у 1912-1914 рр. організовувалися сімейно-танцювальні вечори, дитячі вистави, ялинки, бали-маскаради, ставилися вистави (1912 р. поставлено 15 вистав, а 1913 – лише 7) [36, с. 7; 37, с. 10].

1912 р. осередок “Ognisko” поширив свою діяльність у Миколаєві. Ця організація співпрацювала з миколаївськими просвітянами. Так, у грудні 1912 р. драматична секція “Просвіти” поставила виставу “Безталанна” І. Карпенка-Карого в приміщенні “Ognisko” [12].

22 лютого 1906 р. в Одесі відбулися установчі збори товариства “Lira”, на які були запрошені представники “Просвіти” і гості з литовської й естонської громад Одеси [9]. Одним із завдань новоствореного товариства було “розповсюдження серед польської народності просвіти шляхом загальнодоступних вистав зразкових творів польської, а також передової літератури” [52, с. 3]. Першим головою організації було обрано В. Станіславського. У роботі товариства активну участь брало польське студентство Одеси [19, с. 233].

З 1906 по 1910 рр. в Одесі діяло просвітне товариство “Dom Polski w Odesie” [42]. Засновниками товариства були Ф. Богацький, І. Хмелевський, І. Гилевич, А. Каленкевич, Ю. Мрочковський, М. Щепковський, Р. Оржецький, М. Милевський. Товариство “Dom Polski w Odesie” ставило собі за мету “сприяти культурному розвитку широких верств польського населення м. Одеси” [48, с. 1, 8]. Організація мала бібліотечну, театральну і дитячу секції [29, с. 416]. “Dom

Polski w Odesie” брало активну участь у виданні місцевої польської газети “Glos Polski”. Пізніше за зразком одеської організації такі товариства виникли в Тифлісі, Кишиневі, Могилеві-Подільському і Москві.

У березні 1910 р. за рішенням суду “Dom Polski w Odesie” припинило свою діяльність. У травні 1910 р. колишні діячі організації змогли зареєструвати нове товариство – “Odeski Dom Polski”, зберігши матеріальну базу організації [19, с. 234]. Нова польська організація, на відміну від своєї попередниці, чітко не афішувала своїх національних завдань, маючи на меті лише “надати своїм членам і їх родинам можливість приємного і корисного проведення вільного від роботи часу” [47, с. 3]. З 1914 р. товариство сприяло виданню газети “Dzennik Odeski” [19, с. 234].

У серпні 1912 р. було зареєстровано товариство “Херсонський дім польський”. Засновниками нової польської організації були К. Мілашевський, М. Малявський, К. Євневич, С. Абрамович (Борборчук), Л. Кухновський, М. Яшиневський, М. Васінський, П. Стефанчик. Як і “Odeski Dom Polski”, херсонське товариство мало на меті “надати своїм членам і їх родинам можливість приємного і корисного проведення у м. Херсон вільного від роботи часу”. Територією діяльності зазначеної організації було лише м. Херсон [49, с. 1, 12]. На сьогодні конкретних прикладів діяльності зазначеної організації ми не маємо. Таким чином, польське населення Півдня України розгорнуло активну культурно-просвітницьку діяльність. Центром польського національного руху в південноукраїнському регіоні стала Одеса, де діяли такі національні товариства, як “Lira”, “Ognisko”, “Dom Polski w Odesie”, “Odeski Dom Polski”.

Як зазначалось, діяльність товариств національних меншин від моменту їх створення перебувала під жорстким контролем місцевої влади. Ситуація значно погіршилась після циркуляра міністра внутрішніх справ від 2 лютого 1910 р., що наказував губернаторам перешкоджати заснуванню “інородських товариств”, які мають своєю метою пробудження національної свідомості. Губернатори також повинні були ознайомитися з діяльністю вже існуючих товариств і вразі необхідності закрити відповідні товариства [13, с. 164]. Однак, якщо порівнювати становище українських національних організацій і товариств національних меншин, то останні в південноукраїнському регіоні знаходилися у більш сприятливих умовах. Ще до видання зазначеного циркуляра українські громадські сили зіткнулися з обмеженнями і переслідуваннями на місцевому рівні. Так, у листопаді 1909 р. було закрито одеську “Просвіту”, а 1913 р. було закрито її наступника – одеський “Український клуб” [5, с. 122, 123]. У 1909-1910 рр. місцева влада протидіяла відкриттю українського товариства “Труд” в м. Орхів і українського літературно-музично-драматичного товариства “Рідна Хата” в м. Єлісаветграді [43]. Це є прикладом особливої політики уряду щодо українських організацій, що більш активно переслідувались порівняно з організаціями інших національностей – поляків, євреїв, вірменів тощо. Представники влади вважали, що український рух становить більшу загрозу для імперії, і не сприймали українців як окрему націю.

Таким чином, на Півдні України розгорнули активну діяльність громадські організації євреїв, німців і поляків. Одеса і Катеринослав були центрами єврейського руху Наддніпрянщини. У південноукраїнському регіоні діяли численні сіоністські і територіальні організації. У Південній Україні також активно діяли громадські

організації німецьких колоністів. Регіон був центром німецького національного руху не лише Наддніпрянщини, а й всієї Російської імперії. Активну громадську діяльність у місцях компактного проживання розгорнули поляки. Центром польського національного руху в південноукраїнському регіоні стала Одеса.

Примітки

¹ *Берестень О.Є.* Католицько-лютеранський альянс у контексті культурного відродження німецьких колоній Півдня України на початку XX ст. / О. Є. Берестень // *Грані.* – 2006. – № 6 (50). – С. 16–19

² *Берестень О.Є.* Просвітницький рух у німецьких колоніях Півдня України у добу демократичної революції 1905-1907 рр. / О. Є. Берестень // *Демократична революція 1905–1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення. Матеріали Міжрегіональної наукової конференції (Дніпропетровськ, 24 лютого 2004 р.).* – Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2005. – С. 158–164

³ *Берестень О.Є.* Суспільно-політична та культурна діяльність німецьких та менонітських колоністів Півдня України (1905–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 / О. Є. Берестень – Дніпропетровськ, 2006. – 24 с.

⁴ *Берестень Ю.В.* Суспільно-політичний рух населення німецьких та менонітських колоній Півдня України під час революції 1905–1907 років / Ю. В. Берестень // *Демократична революція 1905–1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення. Матеріали Міжрегіональної наукової конференції (Дніпропетровськ, 24 лютого 2004 р.).* – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2005. – С. 150-157.

⁵ *Болдирев О.В.* Одеська громада: істор. нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-і рр. XIX–XX ст. / О. В. Болдирев. – Одеса : Маяк, 1994. – 144 с.

⁶ *Бухбіндер Н.А.* История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам / Н. А. Бухбіндер. – Ленинград : Академическое издание, 1925. – 388 с.

⁷ *Быстряков А.Г.* Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе / А. Г. Быстряков. – Днепропетровск : ТДУ «Борсфор», 2008. – 180 с.

⁸ *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я.В. Верменич. – К. : Наукова думка, 2003. – 456 с.

⁹ *Вісті (Одеса).* – 1906. – 22 лютого.

¹⁰ *Высочайшее* учрежденные 4 марта 1906 г. временные правила о союзах и обществах // Закон 4-го марта 1906 года о союзах и обществах с последующими к нему разъяснениями Правительствующего Сената и Министерства внутренних дел. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1906. – 58 с.

¹¹ *Державний архів Дніпропетровської області.* – Ф.11. – Оп. 1. – Од. зб. 664а.

¹² *Дніпрові хвилі (Катеринослав).* – 1912. – 24 грудня.

¹³ *Дорошук Н.* Культурницька діяльність українства між двома революціями (1907–1917 рр.) / Н. Дорошук // *Київська старовина.* – 2000. – № 2. – С. 161-165.

¹⁴ *Еврейский голос (Одесса).* – 1906. – 8 декабря.

¹⁵ *Еврейский голос (Одесса).* – 1907. – 12 января

¹⁶ *Еврейский голос (Одесса).* – 1907. – 5 января.

¹⁷ *Еврейский календарь “Кадима” на 5672 год (1911-1912).* – Вильно: Издательство “Кадима” Тип. Бр. Д. и Х. Яловцер, 1911. – 236 с.

¹⁸ *Евсеев Е.С.* Из истории сионизма в царской России / Е. С. Евсеев // *Вопросы истории.* – 1973. – № 5. – С. 59-78.

¹⁹ Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX століть / С. Зінько // Поляки на півдні України: історія до сьогодні: У 2 т. – Т.1. – Жежов; Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2008. – С. 231–235.

²⁰ *Знамя труда* (Париж). – 1912. – июль (№ 44).

²¹ *Инструкция №1* Исполнительного комитета Еврейской территориальной организации (ЕТО). – Одесса : Типография Южно. – Рус. Печ. Дела в Одессе, 1907. – 1 с.

²² *Кадима*. Орган сионистов юга России (Одесса). – 1906. – 15 июля (№ 7).

²³ *Кадима*. Орган сионистов юга России (Одесса). – 1906. – 15 февраля (№ 2)

²⁴ *Кульчицька О.В.* Громадські і політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. В. Кульчицька. – Донецьк, 2007. – 20 с.

²⁵ *Логинова Е.Е.* Немецкие и менонитские избиратели Юга Украины и аграрный вопрос в предвыборных программах российских партий (1906–1912) / Е.Е. Логинова // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2002. – С. 113-118.

²⁶ *Логинова Е.Е., Берестень Ю.В.* Формирование национального сознания неметких колонистов и меннонитов Юга Украины (конец XIX – начало XX вв.) / Е. Е. Логинова, Ю. В. Берестень // Грані. – 2003. – № 4 (30). – С. 90–93

²⁷ Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія / Л. І. Лойко. – К. : ПЦ «Фоліант», 2005. – 634 с.

²⁸ *Манифест Николая II* “Об усовершенствовании государственного порядка” // Программы политических партий и организаций России конца XIX – XX века. – Ростов н/Д : Издательство Ростовского университета, 1992. – С. 118.

²⁹ *Мисечко А.* До взаємовідносин польської та української громади в Одесі у другій половині XIX – на початку XX століття / А. Мисечко // Причорноморський регіон в контексті європейської політики. – Одеса – Ополе – Вроцлав, 2008. – С. 414-418.

³⁰ *Новый мир*. Еженедельная рабочая газета (Нью-Йорк). – 1913. – 28 февраля (№ 100).

³¹ *Новый мир*. Еженедельная рабочая газета (Нью-Йорк). – 1914. – 27 февраля (№ 152).

³² *Одесские новости* (Одесса). – 1907. – 7 марта.

³³ *Одесские новости*. – 1906. – 25 января.

³⁴ *Плесская-Зебольд Э.Г.* Одесские немцы. 1800-1920. / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса : издательство “ТЭС”, 1999. – 520 с.

³⁵ *Польское общественное собрание «Огниско»* в Одессе. Отчет за 1912 г. (Седьмой отчетный год.). – Одесса : Тип. А. Хакаловского, 1913. – 4 с.

³⁶ *Польський клуб “Огниско”*. Отчет за пятый 1913/1914 операционный год. – Екатеринбург : Типо-литография Л. Л. Сатановского, 1914. – 14 с.

³⁷ *Польський клуб “Огниско”*. Отчет за четвертый 1912/1913 операционный год. – Екатеринбург : Типо-литография Л. Л. Сатановского, 1914. – 14 с.

³⁸ *Рада* (Київ). – 1906. – 1 листопада

³⁹ *Рада* (Київ). – 1907. – 25 липня.

⁴⁰ *Рідний край*. – 1906. – 9 квітня (№ 14).

⁴¹ *Русская речь* (Одесса). – 1906. – 28 января.

⁴² *Село* (Київ). – 1910. – 18 березня.

⁴³ *Село* (Київ). – 1910. – 28 січня.

⁴⁴ *Союз для достижения полноправия еврейского народа в России* // Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональ-

ных союзах и всероссийских лигах / Сост. В. Иванович. – СПб. : Типо-Литография Н. М. Нильфа, 1906. – С. 236.

⁴⁵ Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.

⁴⁶ Турченко Г.Ф. Суспільно-політичні рухи у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. ХХІІ. – С. 32–38.

⁴⁷ Устав общества “Одесский дом польский”. – Одесса : Тип. Акционер. Южно-Русск. о-ва Печатного дела, 1910. – 15 с.

⁴⁸ Устав общества “Польский дом в Одессе”. – Одесса : Типография «Гутенберг», 1907. – 16 с.

⁴⁹ Устав общества “Херсонский дом польский”. – Херсон: Типография приемн. О. Д. Ходушиной, 1912. – 12 с.

⁵⁰ Устав Общества студентов-немцев в г. Одессе. – Одесса : Типография Л. Нитче, 1910. – 12 с.

⁵¹ Устав одесского польского общественного собрания «Огниско». – Одесса : Типография А. Хакаловского, 1906. – 12 с.

⁵² Устав польского музыкально-драматического общества «Лира» в Одессе. – Одесса: Типо-литография Т. Я. Кумана, 1906. – 13 с.

⁵³ Устав Южно-русского немецкого общества. – Одесса: Тип. Южно-русского общества печатного дела, 1906. – 16 с.

⁵⁴ Шевелева Т. Южнорусский немецкий союз / Т. Шевелева // Немцы Украины. Пилотный сборник. – М. : Общественная Академия наук российских немцев, 2002. – С. 208.

⁵⁵ Шевелева Т. Южнорусское немецкое общество / Т. Шевелева // Немцы Украины. Пилотный сборник. – М. : Общественная Академия наук российских немцев, 2002. – С. 206–207.

УДК 94(477.75)(=512.43)“1914”:33

Алла ПРОХОРОВА
(м. Сімферополь)

Благодійна діяльність караїмських громад Таврійської губернії під час Першої світової війни

У статті проаналізовано діяльність караїмських добродійних організацій і товариств Таврійської губернії в роки Першої світової війни. Зроблено висновок про те, що добродійність караїмів мала не лише внутрішній громадський характер, але й поширювалася на потреби російської армії та флоту.

Ключові слова: караїми, добродійність, Перша світова війна.

Alla Prokhorova (Simferopol’). The Karaites Community’s charity of the Taurida province (gubernia) during the WWI

In this article author describes the Karaites’s charity organizations of the Taurida province (gubernia) during the WWI and the collaboration between Crimean Karaites and other philanthropic organizations of Russian Empire.

Key words: Karaites, charity, First World War (WW1).

Дослідженням історії розвитку доброчинності в Російській імперії займалися чимало вчених. Більшість із них присвятила свої праці питанню становлення та діяльності російських благодійних установ і організацій. Серед авторів, що розглядали цю тему, слід відзначити Г.М. Ульянова, П.В. Власов, В.В. Тевліна, В.Л. Прохоров, В.В. Меншикова [1; 3; 6; 7; 9]. Проте в літературі практично відсутні праці, що висвітлювали б історію розвитку благодійної діяльності караїмських громад, яка до цих пір залишається практично не вивченою. Виняток складають лише публікації Д.А. Прохорова, Е.І. Лебедьової, а також матеріали, що було опубліковано в “Караїмській народній енциклопедії” [2; 5; 8].

Метою запропонованої статті є аналіз діяльності караїмських благодійних організацій і товариств Таврійської губернії під час Першої світової війни (1914-1917 рр.). У статті використовувалися архівні матеріали з фондів Державному архіву АР Крим; окремі з них вперше залучаються до наукового.

Починаючи середини XIX ст. доброчинна діяльність караїмських громад розгортається в руслі загальнодержавної системи добродійності та в єдиному правовому полі Російської імперії. Поряд із традиційною громадською благодійністю, караїми Таврійської губернії беруть активну участь в заходах губернського і загальноросійського масштабу, спрямованих на надання допомоги малозабезпеченим членам соціуму, що мали до цього потребу. Серед таких заходів слід визначити: пожертвування коштів т.зв. “Маріїнським” благодійним закладам, “Будинкам праці”; переказ коштів навчальним закладам, також надання допомоги потерпілим від стихійних лих, неврожаю і т.ін, матеріальна підтримка потерпілим під час військових дій. Караїми займалися забезпеченням, в міру своїх можливостей, потреб різних комітетів і установ цього напрямку (“Георгіївського комітету”, “Олександрівського комітету”, Російського товариства Червоного Хреста та ін.).

Перша світова війна потребувала від Росії максимального використання людських і матеріальних ресурсів. Лише 1914 р. до лав російської армії і флоту було призвано більше 5 млн. осіб, що спричинило на першому етапі військових дій величезні матеріальні витрати. У зв’язку із зростаючими потребами фронту вся економіка Російської імперії працювала на армію та флот, а в окремих губерніях, у тому числі, й Таврійській, з перших днів війни, відповідно до Указу імператора Миколи II, було запроваджено військовестановище [8, с. 109].

Таврійським губернатором Н.Н. Лавріновським 27 липня 1914 р. було підписано звернення до всіх мешканців Таврійської губернії, в якому, зокрема, йшлося про те, що “всі сили нашої Вітчизни напружені для боротьби із ворогами. На заклик народ російський встав як одна людина, і наші доблесні війська пішли в бій з германцями і австрійцями на захист Престолу і Батьківщини. Свята справа народної війни жадає від нас багато жертв. Своє життя і кров принесуть на вівтар Вітчизни наші воїни. Ми ж, усі ті, кого не торкнулися безпосередньо тягарі війни, зобов’язані виконати свій перший і священний обов’язок – надати посильну допомогу хворим і пораненим воїнам” [8, с. 109]. Далі Н.Н. Лавріновський оголосив про створення представників всіх прошарків суспільства губернського комітету для організації допомоги і збору пожерт-

твувати, що були повинні прямувати через посадових осіб в Таврійське губернське казначейство.

Робота комітету тривала доволі жваво – на його адресу лише за місяць із початку війни для потреб російської армії і флоту надійшло пожертвувань на суму 126 тис. 452 крб. (у тому числі, значні суми було передано комітету караїмами – І.М. Туршу, Б.М. Туршу, А.А. Кримом, Б.Я. Кримом, В.С. Панпуловим, А. Синані, Б.І. Гелеловічем та ін.). Комітет, окрім збирання грошей, здійснював заготівлю та відправку на фронт теплих речей, а також всього найнеобхіднішого для солдатів і офіцерів; члени “Дамського гуртка”, що був створений при Таврійських губернських земських зборах і складався з дружин дворян Таврійської губернії, а також “співчуваючих осіб, особисто займалися виготовленням теплих речей і білизни [8, с. 110]. У серпні 1914 р., у зв’язку із зверненням Головного управління Російського Червоного Хреста до МВС про надання фінансової допомоги в період військових дій, в Таврійське і Одеське караїмське духовне правління (ТОКДП) було надіслано листа із проханням встановити збирання пожертвувань серед парафіян караїмських кенасна допомогу пораненим і хворим воїнам – жертвам війни з Німеччиною та Австрією” [4, с. 13].

Це прохання знайшло гарячий відгук серед караїмських громад не лише Таврійської губернії, але усїєї Російської імперії, про що свідчить щомісячна відправка грошей на адресу Червоного Хреста в період 1914-1917 рр. Всього було зібрано коштів на суму 74 тис. 115 крб; окрім цього, серед євпаторійських караїмів було зібрано 30 тис. крб. на облаштування лазарету для поранених воїнів і на спорудження всеросійського санаторію в Криму [4, с. 84]. В Одесі було засновано “Комітет жінок караїмських громад з надання допомоги сім’ям запасних і поранених воїнів” (голова – Р.І. Ісакович); у Євпаторії з початку війни існували “Товариство допомоги караїмам, постраждалим від військових дій” (із 1915 р. його почесним головою було обрано Таврійського й Одеського караїмського гахама М. Шапшала), “Комісія з надання допомоги караїмам-біженцям” (її членами були А.М. Телал (голова), І. С. Кушуль, старший газан Т.С. Леві-Бабовіч та ін.), “Сімферопольське опікунство щодо сімей запасних і ратників ополчення” і “Євпаторійський союз воїнів-караїмів” (голова правління – М.І. Шакай). Всі ці добровільні об’єднання караїмів надавали посильну допомогу караїмам, що брали участь в боях на фронтах Першої світової війни, а також членам їх сімей [8, с. 110].

Таким чином, на ґрунті проаналізованих матеріалів, можна зробити ряд висновків щодо благочинної діяльності караїмських громад Таврійської губернії під час Першої світової війни. По-перше, добродійність караїмів носила не лише внутрішній громадський характер, вона також поширювалася на потреби російської армії і флоту. По-друге, пожертви, причому не лише грошові, прямували на адресу різних всеросійських благодійних комітетів і організацій для допомоги хворим і пораненим воїнам, цивільним особам, які постраждали під час ведення бойових дій. Подальше вивчення архівних документів дозволить досконало реконструювати історію розвитку караїмської добродійності в Російській імперії в середині XIX – на початку XX ст.¹ *Благодарительность* в России: Социальные и исторические исследования. – СПб.: Лики России, 2003. – 640 с.

² *Благодарительность* // Караимская народная энциклопедия: В 6 т. – СПб., 2006. – Т. 5: Культура крымских караимов (тюрков). – С. 21–50.

³ Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России; Сер.: Россия забытая и неизвестная. – М., 2001. – 451 с.

⁴ Державний архів в АР Крим (далі - ДААРК), ф. 241, оп. 1, Од. зб. 1254.

⁵ Лебедева Э.И. Пример для потомства. – Симферополь: Изд. центр КГМУ, 2002. – 108 с.

⁶ Помози ближньому. Благотворительность вчера и сегодня; Под ред. В. В. Меньшикова. – М.: ИПО “Полиграф”. 1994. – 200 с.

⁷ Прохоров В.Л. Этапы развития благотворительности в России // Вопросы истории. – 2005. – № 3. – С. 158-163.

⁸ Прохоров Д.А. Караимы юго-западных губерний России в составе врачебного и санитарного персонала русской армии и военно-морского флота в Первую мировую войну: по данным государственного архива АР Крым // Вестник морского врача. – 2008. – № 5. – С. 108–117.

⁹ Тевлина В.В. Социальная работа в России в конце XIX - начале XX века // Вопросы истории. – 2002. – № 1. – С. 116-124.

УДК 94(470+571)“1914/1917”:355

Олександр КИРІЄНКО
(м. Київ)

Діяльність органів військової цензури Південно-Західного фронту (1914-1917 рр.)

У статті на основі архівних матеріалів розкрито структуру та специфіку діяльності органів військової цензури Південно-Західного фронту протягом 1914-1917 рр.

Ключові слова: Перша світова війна, Південно-Західний фронт, військова цензура.

Olexander Kyrienko (Kyiv). The activity of the South-Western front military censorship (1914-1917)

The structure and specifics of activity of the South-Western front military censorship (1914-1917) was overviewed according to archive sources.

Key works: First World War (WWI), the South-Western front, military censorship.

У ході Першої світової війни українські землі опинились в епіцентрі ведення воєнних дій між Австро-Угорщиною і Російською імперіями. Саме тут проходив Південно-Західний фронт завдовжки більше 400 км, до складу якого входило чотири армії [15, с 89].

Окрім того, що на українських землях безпосередньо розгорнулись військові дії, вони також стали об'єктом реалізації спеціальних інформаційних впливів з метою формування громадської думки. Однією із складових контролю з боку імперської влади за характером таких впливів у країні стала військова цензура. Її завдання полягало не лише у захисті від можливого розголошення таємної військової інформації у періодичних виданнях, поштово-телеграфній кореспонденції, але й у спри-

ятливому для цивільної влади та військового командування висвітленні у засобах масової інформації подій на фронтах “Великої війни”.

Проблема діяльності органів фронтової військової цензури в Російській імперії протягом Першої світової війни лише частково відображена в історіографії. Так, окремі аспекти фронтової військової цензури висвітлені у дослідженнях Лемке М. [14], Бережного О. [10], Смикаліна О [16], Кириєнка О [12],[13].

Малодослідженість проблеми діяльності органів військової цензури Південно-Західного фронту обумовлює її актуальність. Виходячи з цього, новизна нашого дослідження полягає у спробі з широким залученням архівних та документальних джерел проаналізувати особливості організації та функціонування органів військової цензури Південно-Західного фронту протягом 1914-1917 рр.

Військова цензура в Російській імперії була введена в дію Імператорським указом від 20 липня 1914 р. і регламентувалася “Тимчасовим положенням про військову цензуру”. Згідно цього нормативно-правового акту вся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей, фотографії, малюнки та креслення мали розглядатись військовою цензурою, і якщо їхній зміст міг завдати шкоди зовнішній безпеці Росії, її збройним силам та оборонним об’єктам, то вони мала заборонятися [1, арк. 165].

Відповідно до “Тимчасового положення...” військова цензура встановлювалася у повному об’ємі або частково. Військова цензура в повному об’ємі запроваджувалася лише на територіях, де безпосередньо проходили воєнні дії або був оголошений військовий стан, підпорядковуючись Штабу Головнокомандуючого фронтом. Згідно зазначеного нами нормативно-правового документу її функціональні обов’язки передбачали: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів та лекцій; 2) перлюстрацію внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції [1, арк. 166-167].

Часткова військова цензура вводилась на решті території Російської імперії і передбачала перлюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції, і тільки в окремих випадках внутрішньої. Здійснення цензурних функцій було покладено на Головну військово-цензурну комісію, на військово-цензурні комісії при штабах військових округів та військових цензорів на місцях [1, арк. 167-168].

В українських губерніях у складі Російської імперії, що безпосередньо опинились у сфері дій армій Південно-Західного фронту, тобто фронтових, прифронтових зон та тилу армій фронту, передбачалося запровадження військової цензури у повному об’ємі. Військовій владі Головнокомандувача Південно-Західного фронту підпорядковувалися Київська, Волинська, Подільська губернії, Хотинський повіт Бессарабської губернії, Золотоношський, Переяславський, Кременчугський повіти Полтавської губернії, Козелецький, Конотопський, Кролевецький, Ніжинський, Сосницький повіти Чернігівської губернії [2, арк. 195].

31 липня 1914 р. Головнокомандувач Південно-Західного фронту М.Іванов, користуючись правом наданим йому статтею 11 “Тимчасового положення про військову цензуру”, для впорядкування військово-цензурної діяльності на підпорядкованих йому територіях видав та поширив “Правила по організації і виконанню військової цензури”. Згідно цих “Правил...” виконання військово-цензурних функцій

на театрі військових дій покладалось на військово-цензурні відділи штабів армій Південно-Західного фронту, які здійснювали військову цензуру на підлеглий їм території, в тилу армій фронту виконання таких функцій повинні були забезпечувати цензурні відділи штабів військових округів: у Києві – Штаб Київського військового округу, у Мінську – Штаб Московського військового округу [3, арк. 412].

Початок наступальних операцій Південно-Західного фронту у серпні 1914 р., відразу ж обумовили появу додаткових розпоряджень штабу Головнокомандувача Південно-Західного фронту по організації військової цензури на територіях, безпосередньо пов'язаних з театром військових дій та у тилу. Так, згідно з цими розпорядженнями військово-цензурним органам наказувалося не допускати публікації в періодичних виданнях солдатських телеграм з діючої армії, статей, які б містили повідомлення про дії воєнно-морського флоту в районі Балтійського та Чорного морів, про прибуття та відправлення військових частин на фронт, про залізничні сполучення у Галичині, про панахиди за загиблими, про формування загонів добровільної санітарної допомоги [3, арк. 432].

У той же час військово-цензурним відділом штабу Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту були розроблені та поширені серед військових цензорів фронту підзаконні нормативно – правові акти інструктивного характеру: “Краткие указания для военных цензоров», у яких зазначалося: «Все военные цензоры должны понимать, что газетные сообщения могут дать неприятелю такие ценные данные, на приобретение которых ему приходится затрачивать громадные суммы и продолжительное время, тщательно организовывать шпионство... Второе правило, что хорошо противнику, то вредно нам. Под эту мерку необходимо подводить все сообщения о военных событиях” [3. 425].

У січні 1915 р. у ряді популярних періодичних виданнях з'явилися повідомлення про використання німецькими військами снарядів з отруйними газами. Використання на той час противником зброї масового ураження, як для солдат діючої армії, так і мирних жителів імперії, справляло дуже гнітюче враження. Тому, Генеральний Штаб розіслав повідомлення в штаби Головнокомандувачів армій, аби ті зробили відповідні розпорядження про недопустимість публікацій у пресі такого характеру інформації. Штаб Головнокомандувача арміями Південно-Західного Фронту миттєво відреагував на таке повідомлення і 26 січня 1915 р. видав розпорядження про заборону розповсюдження інформації щодо використання ворожими військами отруйних газів [4, арк. 127]. Окремим розпорядженням військово-цензурного відділу штабу Головнокомандувача Південно-Західного фронту підпорядкованим йому військово-цензурним органам наказувалося не допускати розголошення будь-якої інформації про фортецю Перемишль, взяту в облогу російськими військами, чисельність та кадровий склад розміщеного у ній ворожого гарнізону [4, арк. 483]. Командування фронту пильно слідкували аби у діючій армії не поширювались революційні прокламації, сектантська та порнографічна література. Задля цього у березні 1915 р. Головнокомандувач фронтом М.Іванов наказував командувачам арміями не допускати появи на театрі військових дій торгових агентів, які б продавали солдатам діючої армії без усіякої перевірки цензурними органами фронту книги та іншу друковану продукцію [5, арк. 32].

Розпорядженням Головнокомандувача фронту, виданим у червні 1915 р., фронтовим цензурним органам з метою недопущення поширення в армії революційних прокламацій наказувалось також ретельніше переглядати посилки, бандеролі, пакети з рекламними листівками [5, арк. 69].

З червні 1915 р. в армійських підрозділах посилюється цензурний контроль над єврейськими періодичними виданнями та за кореспонденцією єврейською мовою. Так, 26 червня 1915 р. начальник штаба Південно-Західного фронту генерал Савич таємно телеграфував військово-цензурним відділам армій Південно-Західного фронту: “Ввиду получения подлежащих сомнению сведений, что еврейская печать и корреспонденция на еврейском языке в значительной мере способствует шпионству, Главнокомандующий приказал воспретить выход и распространение газет, издающихся на еврейском языке, а всю корреспонденцию на еврейском языке конфисковывать” [14, с. 409].

Після контрнаступу австро-німецьких військ протягом весни-літа 1915 р., у ході Горлицької операції, російські війська змушені були полишити Галичину та Буковину, фронт стабілізувався лише на лінії Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач [15, с. 36]. Окрім Галичини і Буковини, зайнятими австро-німецькими військами опинились також території Російської імперії. Отримана поразка, звісно, не могла вплинути на бойовий дух у армійських частинах, та на авторитет військового командування, як в очах її солдат, так і у пересічних підданих Російської імперії. Враховуючи таку ситуацію, у липні 1915 р. штаб Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту своїм розпорядженням вимагав від фронтових військово-цензурних органів якомога пильніше переглядати приватну кореспонденцію з діючої армії та за результатами перлюстрації солдатської кореспонденції підготувати спеціальні меморандуми про політичні настрої й бойовий дух в армії [6, арк. 84].

У листопаді 1915 р. Генеральний штаб розробив також процедуру розгляду приватної кореспонденції жителів тимчасово окупованих територій Російської імперії у ході воєнних кампаній. Так, відповідно до визначеної процедури така кореспонденція повинна була направлятись до Генерального штабу, при цьому місцевим (фронтовим та прифронтовим) військово-цензурним органам суворо заборонялось її переглядати [7, арк. 51]. Суворість таких заходів, на наш погляд, пов'язана з прагненням влади вивчати та контролювати настрої населення цих територій, а також отримувати інформацію військово-стратегічного характеру.

У той же час евакуаційні заходи, що почали проводитись у 1915 р. на території українських правобережних губерній Російської імперії, поява величезної кількості біженців із зайнятих територій Галичини і Буковини австрійськими військами, не повинні були стати відомими широкому загалу громадськості Російської імперії, на втаємничення такої інформації були спрямовані всі зусилля фронтових та тиллових військово-цензурних органів. Окрім цього Головнокомандувач Південно-Західного фронту наказував усім органам цензури заборонити у пресі та поштово-телеграфній кореспонденції жодних натяків на можливість подальшого наступу ворожих військ територією Російської імперії [8, арк. 65].

Проте, як зазначає радянський дослідник військової цензури О.Бережной, одночасно з посиленням контролю з боку військових цензорів щодо висвітлення подій

на фронтах, пов'язаного з поразками російської армії та наростанням кризових явищ в економіці й соціальній сфері, її службовців зобов'язували всіляко сприяти тим виданням (як державним, так і приватним), які висвітлювали у вигідному для влади та військового командування світлі військові події. З цією метою спеціально було організовано видання та поширення різноманітних брошур патріотичного спрямування серед населення. Загалом, відзначає дослідник, за перші 6 місяців війни було надруковано біля 600 різноманітних видань, загальним тиражем 11 млн. екземплярів. Тираж окремих агітаційних “патріотичних” листівок сягав більше мільйона екземплярів [10, с. 27].

Протягом червня-вересня 1916 р. тривала наступальна операція російської армії, відома як “Брусилівський прорив”. Готуючи цей масований наступ, командування Південно-Західного фронту своїми наказами намагалось упередити появу у пресі будь-яких відомостей про підготовку та проведення такого масштабу військової операції до офіційного оприлюднення їх результатів. Так, в одному з наказів Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту червня 1916 р. військовим цензором цього театру військових дій наказувалося: «не допускать в военных обозрениях всякого рода известий, каких бы то ни было слухов, выдержек из писем театра войны, рассказов очевидцев военных операций...» [8, арк. 124].

Починаючи з 1916 р. у своїх звітах за результатами перлюстрованої приватної кореспонденції цензорами відмічалось наростання в армії, особливо серед рядового складу, революційних настроїв, падіння бойового і морального духу, бажання найшвидшого завершення війни. У такій ситуації військово-цензурний відділ штабу Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту протягом 1916 р. підготував чисельні розпорядження з наказами фронтовим і прифронтовим органам військової цензури з метою недопущення революційної та антивоєнної пропаганди посилити ретельність перегляду приватної солдатської кореспонденції, посилок та літератури, що надходили у формі пожертвувань від різних добродійних організацій та окремих осіб [9, арк. 342].

Зміна політичного режиму у Росії в ході Лютневих подій Російської революції 1917-1921 рр. не могла не вплинути на основні завдання військово-цензурних органів діючої армії, зокрема, і щодо військових частин Південно-Західного фронту. Так, 14 березня 1917 р. постановою Тимчасового уряду було відмінено цензуру внутрішньої приватної кореспонденції між арміями одного фронту. При перлюстрації кореспонденції з військових частин діючої армії одного фронту до військових частин діючої армії іншого фронту, також з тилкових губерній, завданням органів фронтової військової цензури було лише запобігати передачі інформації військового значення [7, арк. 140]. Така лібералізація у діяльності фронтових органів військової цензури відкрила доступ у війська революційної пропаганди, що не могло негативно не вплинути, насамперед, на стан дисципліни у військових частинах, дислокованих у зоні активних воєнних дій. Так, командуючий Південно-Західним фронтом генерал-лейтенант А. Денікін зазначав у своїх листах до доньки, що такі розпорядження нової влади ведуть до того, що “армія починає розкладатись на очах”, що “більшовицька пропаганда остаточно підриває армійську дисципліну військовослужбовців; що солдати відмовляються виконувати накази офіцерів” [11, с. 116]. Хаос, безпорадність командування, поступовий перехід влади в армії до

комісарів – ось, на думку бойового російського генерала, ті риси, які стали відповідати стану російської армії в умовах початку революційних потрясінь 1917 р.

Аби призупинити ці негативні тенденції Генеральний штаб циркуляром від 25 березня 1917 р. до фронтових військово-цензурних органів наказував конфісковувати листи, що підбурювали бійців до арештів та побиття офіцерів, до дезертирства, до вимог призначати виборних командирів [12, с. 171]. Але жоден вже циркуляр не міг зупинити невідворотній процес наростання невдоволення війною та існуючим режимом в умовах подальшого наростання революційних настроїв як у цілому російському суспільстві, так і в українських губерніях.

Необхідно також зазначити, що повна відміна загальної цензури постановою Тимчасового уряду від 16 травня 1917 р. сприяла тому, що політичні сили радикального спрямування масово і цілком легально почали друкувати та направляти у діючу армію свої революційні прокламації, пропагандистські листівки з антидержавними закликами, з закликами до дезертирства, до відмови виконувати накази офіцерів. У свою чергу органи військової цензури, що діяли у військах, задіяних на театрі військових дій, не могли у повній мірі вилучати подібну друковану продукцію, не допускаючи її поширення серед солдат діючої армії.

Формально фронтові органи військової цензури діяли до підписання Брест-Литовського мирного договору, однак на практиці їх діяльність призупинилася відразу ж після більшовицького перевороту 25 жовтня 1917 р.

Таким чином, з початком Першої світової війни у військових частинах Південно-Західного фронту у відповідності до чинного законодавства та нормативно-правових актів, прийнятих на початку війни, запроваджувалася військова цензура. У своїй практичній діяльності органи військової цензури та військові цензори мали керуватись, як загальними нормативно-правовими актами, так підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема наказами Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, розпорядженнями його штабу. Від фронтових органів військової цензури вимагалось насамперед не допускати у пресі не офіційних повідомлень про хід військових дій та викликаних ними екстраординарних подій у тилу.

У ході війни з метою обмеження поширення серед солдат антиурядової пропагандистської літератури та революційних листівок і прокламацій від фронтових військово-цензурних органів стали вимагати посилення пильності при перлюстрації приватної кореспонденції, ретельнішому перегляді посилок, бандерольних відправлень, уважнішому здійсненні цензурного перегляду бандеролей з літературою, що надходили у військові частини у формі благодійних пожертвувань. Поряд з цензурними функціями на фронтові органи військової цензури також було покладено функцію здійснення моніторингу умонастроїв солдат діючої армії, їх бойового та морального духу.

Примітки

¹ Центральний державний історичний архів у м. Києві (Далі - ЦДІАК) – Ф. 442. – Оп.864. – Од. зб. 296.

² ЦДІАК. – Ф.295. – Оп.1. – Од. зб. 2.

³ ЦДІАК. – Ф.735. – Оп.1. – Од. зб. 1.

⁴ ЦДАК. – Ф.735. – Оп.1. – Од. зб. 1667.

⁵ ЦДАК. – Ф.365. – Оп.1. – Од. зб. 202.

⁶ ЦДАК. – Ф.350. – Оп.1. – Од. зб. 202.

⁷ ЦДАК. – Ф.363. – Оп.1. – Од. зб. 181.

⁸ Державний архів Чернігівської області. – Ф.391. – Оп.1. – Од. зб. 2.

⁹ ЦДАК. – Ф.1262. – Оп.1. – Од. зб. 263.

¹⁰ *Бережной А.* Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 288 с.

¹¹ *Грей М.* Мой отец генерал Деникин. – М., 2003. – 312 с.

¹² *Кирієнко О.* Військова цензура у Волинській губернії в роки Першої світової війни // Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24-25 березня 2009 року, м. Луцьк. / Центральний музей Збройних Сил України, Волинський краєзнавчий музей, 2009. – Вип. 30. – с.169-171.

¹³ *Кирієнко Олександр.* Діяльність органів військової цензури 1914-1917 рр.: історико-правові аспекти // Український історичний збірник. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – № 12. – с.160-166.

¹⁴ *Лемке М.* 250 дней в царской ставке. – Пг., 1920. – 859 с.

¹⁵ *Реснт О., Янишин Б.* Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 3-37.

¹⁶ *Смыкалин А.* Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР – М., 2008. – 317 с.

Розділ 3

Україна і світ у першій половині ХХ століття

УДК 94(477)''1918/1920''

Дар'я МУХА
(м. Київ)

Українська революція на роздоріжжі: погляди П. Христюка на діяльність Директорії УНР

У статті на основі аналізу наукової спадщини П. Христюка розглядається державотворча діяльність Директорії УНР.

Ключові слова: Директорія, Українська Народна Республіка, Українська революція.

Darya Mukha (Kyiv). Ukrainian Revolution at the crossroads: views of P. Khrystiuk on the activity of Directory of UNR

The author studies out the state-setting activity of Directory of UNR on the basis of P.Khrystiuk's scientific heritage analysis.

Keywords: Directory of UNR, Ukrainian Revolution.

Розбудова української державності вимагає переосмислення історії боротьби українського народу за свою політичну незалежність. Тому цілком закономірно, що нині зростає суспільний інтерес до уроків і досвіду минулого. Увагу науковців, широкого читацького загалу привертає національна революція 1917-1920 рр. Однозначно, що політичні колізії, процеси сучасного державотворення багато в чому повторюються, вони є схожими з тими колізіями і процесами, що відбувалися в ті далекі революційні роки. В даному контексті важливою для вивчення є політична діяльність, наукова спадщина безпосередніх учасників революції. До таких діячів, безумовно, належить П. Христюк, який залишив у спадок надзвичайно цінну чотирирічну працю, без використання якої неможливе об'єктивне відтворення повної картини історії національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. [3].

Цікавою на наш погляд є оцінка П. Христюком діяльності Директорії Української Народної Республіки. Відомо, що національно-визвольну боротьбу українського народу Директорія очолила внаслідок успішного антигетьманського повстання, очоленого Українським Національним Союзом (УНС) у грудні 1918 р.

З приходом до влади Директорії УНР в ході дискусій про майбутній державно-політичний устрій УНР з'ясувалося, що існує дві провідні ідейно-політичні течії – пробільшовицька і протибільшовицька. “Об'єктивно, - пише П. Христюк, - постало питання: Кудюю йти далі? Що будувати на руїнах гетьманщини? Хто, яка кляса повинна взяти в свої руки провід в тій будові?.. Дати відповіді на ці питання для українських соціалістичних партій було далеко трудніше, ніж керувати селянством та робітництвом в часі повстання проти гетьманщини”. [3, т. 4., с. 1].

На думку П. Христюка, українська революція опинилася на роздоріжжі. З одного боку – революція в Німеччині і Австро-Угорщині, спроби соціалістичного будівництва в Росії, штовхали її на шлях пролетарської, соціалістичної революції. З іншого боку, дрібнобуржуазна соціалістично-економічна структура України, розпад єдиного національного фронту, штовхали українську революцію на шлях творення української дрібнобуржуазної державності. [3, т. 4., с. 5].

У цій складній політичній ситуації українські есери при підтримці селянства і частково військових, підняли повстання про відновлення діяльності Центральної Ради та її соціально-економічного і державно-політичного законодавства. Це дало б можливість: а) одразу ж підвести міцний ґрунт революційного народоправства під відновлену УНР; б) перевести революцію зі сфери повстання й військових комбінацій та авантур в сферу публічної, відповідальної творчості; в) придбати довір'я неукраїнського робітництва та революційної інтелігенції до революційних заходів українських робітників і селян, а тим самим відродити той єдиний революційний фронт на Україні, для створення якого так багачко зробила в свій час Центральна Рада. [3, т. 4., с. 14].

Однак, реалізувати цю програму її ініціаторам не вдалося, тому що вона не була підтримана більшістю членів партії соціалістів-революціонерів. Крім того, Директорія і підтримуюча її військова й цивільна “отаманія” виступили проти відновлення діяльності Центральної Ради. [3, т. 4., с. 15].

Внаслідок довгих дискусій і обговорень між членами Директорії і керівниками політичних партій, врешті було прийнято рішення покласти в основу державного управління “трудоий принцип”. Згідно цього принципу, поміщики і капіталісти, як клас, ворожий українському трудовому народу не тільки соціально, а й національно, не могли бути допущені до участі в державному будівництві. Влада як у центрі, так і на місцях повинна належати тільки працюючому народу – робітникам, селянам, трудовій інтелігенції. У повітах і губерніях владні функції мали виконувати Трудові ради, а в центрі – Трудовий конгрес у складі представників працюючих людей. [3, т. 4, с. 8].

Прийшовши до влади, Директорія видала Декларацію, написану В. Винниченком. В цьому документі проголошувалося відновлення Української Народної Республіки, скасовувалися закони, видані гетьманом П. Скоропадським щодо питань державного управління, робітничої політики, землеволодіння тощо.

П. Христюк, помістивши текст Декларації на сторінках своєї праці, піддає її гострій критиці. На перший погляд, своїм змістом, революційними гаслами вона налякала міщанство, велику і дрібну буржуазію, які називали її “більшовицькою”. Місцями в Декларації досить виразно наголошувалася ідея диктатури працюючих мас. Насправді ж, по своїй суті, вона була компромісною. “Ми не бачимо, - писав Павло Оникійович, - гармонії між революційно-класовими постулатами її і наміченими конкретними заходами, не бачимо втілення в ній ясної і закінченої революційно-соціалістичної програми”. [3, т. 4, с. 18].

У своїй Декларації, - зазначає П. Христюк, - Директорія зробила, на перший погляд, революційну, глибоку змістом заяву про необхідність рішучого налагодження

народного господарства, побудови нового соціально-політичного ладу без будь-якого гніту і визиску. Вона стверджувала, що у своїй діяльності буде уникати анархічних, неорганізованих і несистемних кроків. Це було прийнятно і зрозуміло для революційної демократії. Однак, разом з тим, Директорія заявляла, що у перебудові соціально-економічного життя в Україні, свою діяльність буде погоджувати “з кращими формами соціальних реформ, яких досягла світова, особливо західно-європейська трудова демократія”. [3, т. 4., с. 18]. Цим самим, на думку П.Христюка, Директорія відхрещувалася від соціалістичної революції в Росії, від соціальних реформ, здійснених там і недвозначно орієнтувалася на “кращі форми” західноєвропейської демократії. Отже, Директорією “одкидалася актуальність соціалістичної революції взагалі і зокрема можливість проведення її на Україні”. [3, т. 4., с. 19].

П. Христюк, аналізуючи зміст Декларації звертає увагу на неузгодженості, протиріччя, що їх заклали автори цього документу. В Декларації була спроба розглянути “проблеми трудової влади” і сформулювати “ідеал Трудової Республіки”. Однак широкого аналізу і обґрунтування цієї важливої проблеми Директорія не дає. В Декларації говориться про державний робітничий контроль на фабриках і заводах, про бажання взяти під керівництво УНР основні галузі української промисловості, про боротьбу із спекуляцією, забезпечення селян предметами першої необхідності. Наголошувалося, що Директорія є тимчасовим революційним органом, що очолив боротьбу трудящих класів з руйнуючими силами державного ладу. Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим – робітництву і селянству, що здобули владу своєю кров'ю. [3, т. 4., с. 19].

На думку П. Христюка, проголошені в Декларації заяви, не мають нічого спільного з реальною дійсністю, з соціалістичною революцією. Це були завуальовані заяви, згідно яких буржуазія може бути спокійною за свої капітали. В цілому ж, програма Директорії, оголошена в Декларації була значно поміркованішою, ніж та, що містилася в IV Універсалі Центральної Ради. [3, т. 4., с. 19].

Щоб виправдатися за поверховість, неузгодженості і нічого не зобов'язуючу декларативність, оголошеної Директорією програми державного будівництва майбутніх соціально-економічних і політичних реформ, вона, як зауважує П. Христюк, постаралася пояснити, що цей документ є “неудосконаленим”, він є тимчасовим, що “його буде виправлено” лише тоді, коли на місце Трудового Конгресу – диктатури працюючих – прийдуть Установчі Збори. [3, т. 4., с. 19].

На думку П. Христюка, революційні фрази, що містилися в Декларації, затемнили справжній її зміст. Вона давала право буржуазії в додаток до своїх маєткових прав повернути собі також і політичні права. Насправді, це була декларація не класової революційної боротьби за соціалістичні ідеали, а чисто дрібнобуржуазна, міщанська маніловщина, якій би хотілося без жорстоких кривавих і непотрібних форм боротьби досягти своєї мети. Замість оголошення рішучої боротьби з буржуазією, Директорія, як пише П. Христюк, з “батьківським” словом поради закликала її розумно і чесно визнати всю шкідливість і несправедливість її панування, раз і

назавжди примиритися з тим, що право вирішувати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості – трудовим класам. [3, т. 4., с. 19].

Проаналізувавши зміст Декларації, оголошеної Директорією, П. Христюк пише, що її діяльність “явилась найкращою характеристикою дійсного її змісту, дійсних переконань, жадань і ідеалів директоріанських кругів, обставинами поставлених на тяжких пост керівників української робітничо-селянської боротьби” [3, т. 4., с. 20].

П. Христюк вважав, що Директорія не виражала інтересів робітничо-селянських мас, її діяльність була шкідливою для українських працюючих мас. Зокрема, вона заявляла про своє опікування робітничими організаціями, в той же час попереджала, щоб ради робітничих депутатів, ні при виборах до них, ні у своїй діяльності не допускалися до захоплення влади. У “Трудовій Республіці”, трудові, працюючі маси не допускалися до здійснення влади на місцях у формі своїх класових організацій. Працюючі маси позбавлялися можливості в організованих класових формах вести боротьбу за новий суспільний лад без гноблення і визиску. [3, т. 4., с. 22].

Як наголошував П. Христюк, вся наступна діяльність Директорії, завдання, що їх вона мала вирішувати, зокрема, накреслити реальні шляхи реалізації програмних положень, оголошених у Декларації, виявилися для неї непосильними. Всі законодавчі акти, видані Директорією, торкалися здебільшого скасування гетьманських законів, впорядкування національно-культурних справ. Виключення складали закони про Трудовий Конгрес і Земельний, причому останній був повторенням земельного закону Центральної Ради з деякими погіршувочими його додатками та змінами. В цілому “законодавство Директорії було дріб’язковим і не мало на собі соціально-революційних ознак”. [3, т. 4., с. 23].

Як тодішні, так і сучасні дослідники по-різному оцінювали і оцінюють законодавчу, державотворчу діяльність Директорії. Відомий дослідник, професор В. Солдатенко зауважує, що в цілому перший місяць існування Директорії УНР був надзвичайно плідним з точки зору розбудови основних засад державного і суспільно-економічної політики. [1, с. 150]. Професор Ф. Турченко пише, що політичний курс Директорії не відзначався послідовністю. Здійснюючи революційну перебудову всіх структур гетьманської держави, члени Директорії не мали чіткого уявлення, чим їх замінити. Врешті, внутрішні суперечності паралізували республіканський режим. [2, с. 86-87].

З точки зору П. Христюка, прихильника радянської форми влади без більшовиків, діяльність Директорії була контрреволюційною, такою, що контрастувала з її “більшовицькими” деклараціями і заявами. Однак, цей контраст стає цілком зрозумілим, коли зважити на той факт, що Директорія в значній мірі випадково опинилася на чолі робітничо-селянської революції і у своїй політичній діяльності спиралася на дрібнобуржуазні міщанські верстви, побіжно використовуючи в інтересах цих верств революційний ентузіазм трудового селянства і робітництва. [3, т. 4., с. 23].

П. Христюк критично оцінював склад Ради Народних Міністрів, призначену Директорією 26 грудня 1918 р. Очолював уряд соціал-демократ В. Чехівський, який одночасно зайняв посаду міністра закордонних справ. На думку П. Христюка,

недоліком цього уряду було те, що він "був національно виключно українським" за винятком міністерства єврейських справ, яке очолив член партії "Поалей Ціон" А. Ревуцький. Не були зайняті посади міністрів російських і польських справ, які існували згідно закону Центральної Ради про національно-персональну автономію, відновленого Директорією. Голова Директорії В. Винниченко заявив, що ці міністерства не будуть працювати до в'яснення політичних стосунків між Україною і Радянською Росією та Польщею. [3, т. 4., с. 21].

П. Христюк вважав, що український склад уряду сприяв шкідливій ізоляції української спільноти від неукраїнських мас, які проживали на території України. Це "не сприяло утворенню справжнього класового, робітничо-селянського фронту". Такий уряд було сформовано під впливом керівництва Українського Національного Союзу, в якому переважну більшість складала дрібна буржуазія і праві сили українських соціалістів. Тому і кабінет міністрів мав у своєму складі "велику дрібнобуржуазну міщанську більшість". Про це яскраво свідчив той факт, що від лівих українських соціалістів в уряді не було жодного представника, а від есерів центральної течії до кабінету ввійшли деякі особи, які мали дуже недовгі зв'язки з партією, до того ж невідомо, коли вони опинилися в її рядах. Голова уряду В. Чехівський хоч і сповідував ліві погляди, але фактично не мав впливу на формування і діяльність уряду. Він був призначений Директорією номінальним головою уряду, не впливав на політику кабінету міністрів. [3, т. 4., с. 21].

П. Христюк стверджував, що кабінет міністрів, очолюваний В. Чехівським, за своїм політичним складом не відповідав проголошеному у Декларації політичному курсу Директорії, навпаки, "він цілком відповідав дрібнобуржуазному, заплутаному і невиразному змістові дійсної її політики". Його більшість хоч і належала до "соціалістичних" партій, може і вважала себе "соціалістичною", але по суті справи нічого спільного з соціалізмом не мала. Цей уряд бажав лише "одного – найшвидшого припинення революції (що називалося "припиненням анархії") і встановленням звичайної буржуазно-демократичної республіки (що формувалося, як обстоювання "народної республіки")" [3, т. 4., с. 22].

Як зауважував П. Христюк, декларовані Директорією такі поняття як: диктатура працюючих мас, трудовий принцип, знищення капіталістично-буржуазного суспільства і запровадження нових форм суспільного життя, інтернаціональна солідарність працюючих мас, класова боротьба – всі ці речі були незрозумілі, чужі і далекі більшості "соціалістів" кабінету міністрів, сформованого Директорією. [3, т. 4., с. 22].

Аналізуючи перші кроки діяльності Директорії, яка фактично всі питання внутрішнього і зовнішнього життя країни вирішувала сама замість призначеного нею уряду, П. Христюк прийшов до невтішного висновку. "Затвердженням цього кабінету, - писав П. Христюк, - Директорія і кола, на які вона спиралась, давала доказ того, що їм не під силу розв'язати завдання, поставлені перед українською революцією, що вони, як були, так і залишились "героями" і провідниками єдиного національного фронту і тільки його, і не піднялись до того, щоб стати провідниками

робітничо-селянських мас України в їх класовій, соціально-економічній боротьбі” [З, т. 4., с. 22].

П. Христюк зауважує, що за тим принципом, за яким було утворено кабінет міністрів, Директорія призначала і своїх дипломатів, здебільшого соціал-демократів, соціалістів-федералістів, гетьманців, безпартійних. На посаду посла чи голови дипломатичної місії не було призначено жодного члена партії соціалістів-революціонерів. Кабінет міністрів, який не мав впливу на цю політику, все ж протестував часом проти скандальних призначень, які робив голова Директорії В. Винниченко. [З, т. 4., с. 22].

В даному повідомленні розглядаються лише окремі питання діяльності Директорії Української Народної Республіки. Подальше вивчення наукової спадщини П. Христюка дозволить розширити і поглибити наші знання про революційні події 1917-1920 рр. минулого століття.

Примітки

¹ Солдатенков В.Ф. Українська революція і державність. – К., 1998. – С.150.

² Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша 1917 – 1945. 10 клас. Підручник для середньої загальноосвітньої школи. – К., 1998. – С.86-87.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. Українська революція. Розвідки і матеріали. – Т.1. – Відень, 1921 – 152 с.; Т.2. – Відень, 1921 – 202 с.; Т.3. – Відень, 1921 – 160 с.; Т.4. – Відень, 1922. – 194 с.

УДК 94(470+571)”1918”:314

Валерія ЛАВРЕНКО
(м. Дніпропетровськ)

Проблема репатріації російських емігрантів першої післяреволюційної хвилі

Розглядається процес репатріації представників російської еміграції першої післяреволюційної хвилі південного напрямку. Досліджуються причини повернення емігрантів з Туреччини та Балкан. Акцентується увага на деяких моментах взаємодії радянської влади та емігрантського соціуму. Висвітлюється ментальне явище – сприйняття факту репатріації радянською стороною та власне емігрантами.

Ключові слова: Російські емігранти, реемігранти, репатріація.

Valeria Lavrenko (Dnipropetrovsk). The problem of Russian emigrants repatriation after Great October Revolution

The repatriation process of the first after-revolution wave of Russian emigration in southern direction has been analyzed in the article. The research covers the reasons of re-emigration from Turkey and Balkan countries. Some points of the relations between the Soviet government and the emigrants' society are displayed. The mental phenomenon – the perception of the fact of repatriation by the Soviet government and emigrants is overviewed.

Keywords: Russian emigrants, re-emigrants, repatriation.

Російська еміграція першої післяреволюційної хвилі виникла протягом 1917-1930-х рр. Вона була пов'язана з несприйняттям як буржуазно-демократичної Лютневої так і Жовтневої революцій та нового радянського ладу певними групами соціуму колишньої Російської імперії. В ряді випадків еміграції передувала збройна боротьба за свої переконання та відповідне становище у суспільстві. Ця боротьба врешті і завершилась "великим ісходом" – компактно-масовою еміграцією осіб, безпосередньо пов'язаних з білим рухом після евакуації центрів антирадянської боротьби – Одеси, Новоросійська, Криму [15].

Репатріація – це зворотній до еміграції процес повернення емігрантів до країни Рад – своєї Батьківщини, де було встановлено лад, проти якого емігранти вели збройну боротьбу, або до якого виказували свою нелояльність, та з яким змушені були примиритись в силу певних причин [26, с. 315-325].

Дослідження цих причин повернення російського екзилу першої післяреволюційної хвилі до вже радянської Батьківщини є метою даної статті. В ході пошуку відповідей на поставлений вектор дослідження, ми спробуємо охопити питання взаємовідносин радянської влади та емігрантської спільноти на Балканах, а також питання різниці у сприйнятті репатріації радянською та емігрантською стороною. Постановка подібних завдань є доцільною, оскільки дозволяє поповнити дослідницький інструментарій історика, що займається історією міграційних процесів (незалежно від їх часу та країн, які вони охопили) а також доповнити загальну картину історії СРСР та УРСР, як його складової, довоєнної доби.

На сьогодні не створено жодного комплексного дослідження, присвяченого репатріації російських емігрантів першої післяреволюційної хвилі. Однак, ця проблема частково висвітлювалась у роботах з історії еміграції, починаючи з 1920-х рр. – першого етапу історіографії проблеми, коли історичні розвідки створювались сучасниками подій, ці розвідки можуть бути одночасно кваліфікованими як джерела щодо питання сприйняття та оцінки еміграції в радянському соціумі [2; 12]. Дослідники передсталінської доби, які були відносно вільними у висвітленні минулого, порівняно з добою чисток як в партії, так і в науці кінця 1920-х – 1930-х рр., і все ж не позбавленими соціального замовлення на дискредитацію емігрантів як альтернативної Росії, створили образ двох еміграцій. Еміграції трудового елементу, ледь не насильницьким шляхом втягнутого до антирадянської боротьби, покинутого колишніми лідерами і готового до повернення та роботи на благо Батьківщини і аристократично-буржуазного "влаштованого" компоненту еміграції, який живе в своє задоволення, оббираючи своїх співвітчизників, що в силу обставин були розкиданими по усьому світу. Тобто, історики 1920-х рр. обґрунтовували доречність репатріації. З встановленням тотального державного контролю над історичною наукою, який існував до середини 1980-х рр., спостерігається певна пауза в дослідженні еміграції вітчизняними істориками, та й в розвідках 1980-х рр. питання репатріації зачіпалось досить побіжно, акцентувалась увага на поверненні інтелігенції [1; 17; 27], своєрідним символом "правильного переосмислення цінностей"

став репатріант О. Толстой [28, с. 108]. Поза увагою дослідників залишились пересічні колишні піддані Російської імперії, які не змогли адаптуватись до нових умов існування в еміграції, переважна більшість яких була представниками так званого південного напрямку еміграції – екзилу Туреччини та слов'янських балканських країн. На сучасному етапі дослідники також оминають питання регіональних особливостей процесу репатріації, звертається увага на зв'язки еміграції з силовими структурами СРСР як передумова до репатріаційних процесів [5; 8; 9; 26], та не виокремлюються інші фактори, що підштовхували пересічних росіян з-за кордону до повернення у межі своєї держави. До того ж, сучасний етап вивчення історії російської еміграції першої післяреволюційної хвилі можна охарактеризувати як піднесення інтересу до означеної теми, та “нема добра без худа”. Розкручування емігрантських студій спричинило надмірну героїзацію російських емігрантів. У цьому контексті білою плямою в темі стала історія “зрадників” білої ідеї – поверненців. Тож, у дослідженні репатріаційних процесів є певні лакуни на даному етапі розвитку історичної науки, а тому видається актуальним заповнення цих лакун.

Джерельну базу нашої розвідки складають опубліковані спогади емігрантів [4; 6; 7; 10; 14; 16], матеріали емігрантської преси [4; 11], які зберігаються у фонді члена Центральної Ради В. Шелухіна у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління у м. Києві та матеріали фонду Народного комісаріату закордонних справ [19; 20; 21; 22; 23; 24], зокрема так звані канцелярські автодокументи (анкети репатріантів, заяви на повернення, що містять автобіографічні дані та власне автобіографії).

Отже, визначимо причини репатріації, зосередившись на таких центрах еміграції, як Туреччина, Болгарія та Королівство сербів, хорватів і словенців.

На наш погляд, причиною репатріації була, перш за все, нездатність російських емігрантів інтегрувати до соціуму країн-реципієнтів. На момент “ісходу” більша частина майбутніх емігрантів з рядового та молодшого офіцерського складу Російської армії та їх сімей не мали матеріальних статків, достатніх для облаштування у новій державі. “Ісход” відбувався в екстремальних умовах. Так М. Плешко ледь не втратив свою сім'ю з поля зору при завантаженні на судно, а баржа “Зворика”, на якій він виїхав з Одеси декілька днів простояла у відкритому морі в очікуванні буксира, адже у пароплава “Мері”, за яким вона була закріплена відмовили мотори [14, с. 235]. В. Даватц не встиг на завантаження на російський корабель при евакуації Новоросійська, прикриваючи відступ військ, а тому виїздив на французькому кораблі “Вальдек” під обстрілами більшовицької артилерії [6, с. 347-350]. Очевидці евакуації Криму згадують про те, що траплялось сідати на корабель, забираючись туди по трапу, або ж спущеній мотузці, коли кораблі знаходились вже на рейді (деякі частини, які прикривали відступ, або вели боротьбу з зеленими – союзниками більшовиків – у віддалених районах Криму були просто забуті при евакуації) [4; 10; 16; 18]. В давці при завантаженні втрачались останні скарби – змінна білизна, консерви, що знаходились у речовому мішку. Фамільні цінності обмінювались на їжу під час рейду кораблів в Золотому Розі (бухта Константинополя) у підприємливих турків. Потрапивши за кордон, емігранти не мали катованої валюти, О. Ва-

лентинов згадує, що в останні дні до евакуації Севастополя за закордонні гроші можна було купити все, але валюти не було ні в кого [4, с. 58]. Після “ісхода” емігранти планували повернутися в найближчому майбутньому додому, збройним шляхом відвоювавши свою Росію. Навіть після розформування війська, яке відбулось не одразу після прибуття емігрантів за кордон, вони ще довго плекали надії на повернення. Причому плани вторгнення виношувалися не лише романтиками, які за відсутності активної діяльності все більше мали довіру до чуток про недовготривалість радянської влади, а й вищим військовим керівництвом армії за кордоном [6, с. 378]. Об’єктивні проблеми, з якими стикались країни-реципієнти також заважали швидкій адаптації емігрантів (сплата репарацій Болгарією, переможеною у Першій світовій війні, окупація союзниками Туреччини, які власне і привили російських емігрантів в цю країну і младотурецький рух – антисоюзницький, а відповідно і антиемігрантський, національні тертя в молодому Королівстві сербів, хорватів, словенців, тощо) [9 с. 60-62].

Ця дезінтегрованість накладалась на активну пропаганду репатріації, яку проводила радянська сторона через агентурну мережу, через Радянську місію червоного хреста та Союз повернення на Батьківщину [11].

Підсилював прагнення повернутись в Росію позитивний образ країни Рад, створений проведенням Нової економічної політики (далі – НЕП), яка декларувала демократичні цінності та повагу приватної власності. Особливо жваво НЕП сприйняли ті з емігрантів, хто був раніше задіяний в аграрному секторі – здебільшого українські селяни, набрані в білі армії за мобілізацією, та козаки. Ця консервативна за своїм характером частина населення не мала змоги займатись за кордоном звичною для себе справою, а особливості ментальності не дозволяли швидко прилаштуватись до роботи за наймом або поза сільським господарством. Великим було прагнення повернутись до звичного життя і у молодшої ланки офіцерів. Частина з них реалізовувала це прагнення вступом на службу до збройних формувань інших держав – Французького іноземного легіону та до прикордонного війська Сербії, військових загонів найманців албанського авантюриста Ахмед-бея Зогу [13, с. 80-110] – а частина, поверненням на радянську Батьківщину, де за чутками можна було розраховувати навіть на продовження військової кар’єри.

Вважаю, що вагомою причиною репатріації була туга за Батьківщиною. Причому варто відзначити, що це поняття має доволі різні виміри – від глибоких патріотичних переконань, до бажання побачити близьких та рідних, спілкування яких з емігрантами радянське керівництво старалось не допустити. Так А. Ширинська згадує, що колишня працівниця їх садиби передала відомості про долю маєтка колишній його господарці (бабусі А. Ширинської), яка проживала в Югославії через треті руки [25]. У списках осіб, що прагнуть виїхати за кордон, напроти заяв про переїзд до центру білої еміграції, зазвичай, стояло “перевірити”, “відмовити”, “затримати” [19; 21]. Тобто, радянський Народний комісаріат іноземних справ фільтрував жорстко тих, хто отримував дозвіл на поїздку до Болгарії, Туреччини чи КСХС, прагнучи припинити зв’язки еміграції зі своєю колишньою Батьківщиною.

Прикладом прагнення до повернення в Росію понад усі перешкоди є подорожі одного з засновників партії Народної Свободи (кадетської партії) Павла Долгорукого інкогніто до Радянського Союзу через польський кордон [7, с. 197-234]. Цей надзвичайно неповороткий чоловік ладен був залишити більш-менш влаштоване життя в Парижі (до Франції він переїхав з Югославії після переміщення в цю країну центру політичного життя еміграції), маскуючись під священика, ходити в драгті, відсиджуватись в радянській прикордонній в'язниці поряд із авантюристами, які заробляли на контрабанді, втратити понад 40 кілограмів у вазі після подорожі, на кожному кроці ризикувати бути викритим. І всі ці жертви лише заради однієї мети – побачити рідну землю, не просто побувати в радянській державі, а прорватись на власне російські терени, які колишній князь вважив своєю Вітчизною. Такий ризик П. Долгорукий планував ще й для того, щоб власним прикладом надихнути на відновлення спроб відвоювати “свою Росію” емігрантську молодь. Такі експерименти по порушенню державних кордонів врешті і призвели до того, що П. Долгорукий був заарештований в 1926 р. і розстріляний. Та його досвід нелегального проникнення, зондування ґрунту в країні Рад набув широкого розголосу в емігрантському середовищі, його спогади про подорож публікувались у пресі, підштовхуючи емігрантів вже не до повторення подвигів старшого покоління, а до пошуку легальних шляхів відновити фізичний зв'язок з Росією. Випадок П. Долгорукого не був поодиноким. Так, у своїх спогадах “Великая розруха” він згадує про те, що на польсько-радянському прикордонні існувала професія провідників через кордон, до яких він власне і звернувся з проханням сприяти переходу на радянську сторону. Представники цієї професії знали, яку легенду варто скласти мандрівнику перед подорожжю, як поводити себе на допиті зі сторони прикордонників чи Надзвичайної Комісії, якими шляхами краще просуватись, щоб обійти пости прикордонників, тощо. Багатьох з таких бажаючих підзаробити на радянському боці знали в обличчя.

Що ж виступало факторами, які стримували репатріацію? По-перше, тривалий час до переведення війська на трудове становище, армія примусово утримувалась у військових таборах у Галліполі, Чаталджі та на Лемносі [5, с. 3-46]. Це був вимушений захід військового керівництва, який перешкоджав маргіналізації та деморалізації емігрантів. Емігрантська пропаганда також не спала, так би мовити, закріплюючи через друковане слово та чутки звістки про швидке падіння радянської влади, акцентуючи увагу на Кронштадтському повстанні та селянському русі. Суттєвим стримуючим репатріацію чинником була допомога емігрантам з боку країн-реципієнтів. Особливо це стосується монарха Сербії Олександра, якого монархічно налаштовані емігрантські кола у вдячність навіть пропонували кандидатурою на російський трон. Не менш важливими факторами, що утримували росіян за кордоном, були неприйняття більшовизму та страх перед фізичним знищенням радянською владою. Звістки про репресії тих, що залишились, доходили до емігрантів. Так, В. Савинський дізнався, що його батько, священик, який відмовився емігрувати, був розстріляний [16, с. 565]. Масштаби репресій та звірства, з якими вони

здійснювались, перебільшувались також і пресою. Саме тому, тих з емігрантів, які відмовились від радянської Батьківщини було набагато більше, ніж репатріантів.

Поштовх до початку репатріації був даний постановою ВЦІК від 3 жовтня 1921 р. про амністію колишніх рядових солдатів білих армій, що виказали бажання повернутись на Батьківщину [24]. Тобто, одним з впливових факторів, що спричинили репатріацію, була власне позиція радянського керівництва, яке виказало готовність прийняти репатріантів, гарантуючи їм певний рівень безпеки та достатку. Цікавим джерелом є норма пайка на 1 особу, яка поверталась на Батьківщину, затверджена 29 березня 1922 р., що включала такі найменування, як “хліб”, “крупа”, “м’ясо-риба”, “цукор”, “махорка”, “сірники”, “масло-жири”, “овочі”, “сінь”, “кавачай”, “мука”, загальною вартістю в 251 210 руб., що навіть за умов гіперінфляції було значною сумою [23]. Тобто, в умовах голоду в країні, радянська сторона на момент подорожі забезпечувала репатріантів кавою з цукром та хлібом з маслом до кави. Звичайно, що це була своєрідна акція “заманювання” емігрантів додому. Та, вона дійсно мала успіх. Так, на кораблі “Афанасій-Феофані”, який йшов з Константинополя в Галау, частина команди на чолі з братами Кротовими та Прибитковським підняла бунт, поранила капітана та примусила його тримати курс на Одесу. Відбулося самозахоплення корабля з метою повернення на Батьківщину. Схожа ситуація склалась і на кораблі “Македонія”, який не був прийнятий радянською стороною в Одесі, та змінив курс не на повернення до Константинополя, а на Батум, де репатріанти планували знайти більш лояльне керівництво [24]. Варто відзначити, що до самозахоплень радянське керівництво ставилось вкрай обережно. Саме на таких кораблях до радянських республік могли проникнути агенти емігрантської розвідки і провокатори. Тому приймали кораблі, подібні до “Македонії”, після довгих вагань та перевірки.

Значний пласт інформації щодо репатріації містять канцелярські авторські документи (анкети, заяви з нотатками автобіографічного характеру з проханням про повернення радянського громадянства та власне автобіографії) [22]. Зокрема, і інформацію про те, яким чином емігранти маскували свої мотиви повернення на Батьківщину та злочинну, з погляду радянської влади, участь у білому русі. Так, жінки, зазвичай, виправдовувались “збігом обставин”, за якого від них нічого не залежало, необхідністю слідувати за своїми близькими в еміграцію, тощо. Чоловікам, які зі зброєю в руках протистояли владі червоних, важче було виправдати себе тим, що «так склалось», тому в своїх анкетах вони найперше заявляли про своє походження з трудового елементу, лояльність до нового режиму, готовність працювати на благо вже радянської Батьківщини. Частими є згадки в анкетах про те, що в лави білого руху той чи інший репатріант потрапив по мобілізації, тобто не з своєї волі (хоча, в таких мобілізованих в ході Громадянської війни було чимало можливостей до безкарного дезертирства, і врешті, їх ніхто не примушував евакуюватися, адже за місця на кораблях було певне змагання, та про це анкетовані намагались промовчати). Намагались колишні учасники білого руху і підкреслити свою участь у війні лише в нестройовій службі. Показовим є сам факт вип’ячування свого трудового походження та навичок як фактору доцільності повернення у радянську

державу. Як бачимо, для репатріантів не було характерним реальне досягнення свого факту вини перед новою Батьківщиною. Виправдовувались вони за принципом: “я – жертва обставин”. Анкети репатріантів можна порівняти з галлілеєвським “Зреченням”: повинну підписали, а своїх ідей не зреклись (хоча, таке було не завжди). Сама радянська пропаганда була спрямована на підтвердження доцільності повернення емігрантів на Батьківщину наявністю в них трудових навичок, їх потенційною корисністю радянському суспільству. Винних з репатріантів радянська пропаганда не робила, звинувачуючи не трудовий емігрантський елемент, а тих хто його втягнув до безглуздої боротьби проти “своїх же” робітників та селян. Позиція радянської влади щодо того, що вину можна виправдати “трудовим потом” трансформувала в свідомості репатріантів у положення “ми ні в чому не винні”. Тому, репатріанти, повертаючись, часто знову брались за доказ своїх переконань зі зброєю в руках. Прорахунок радянської пропаганди стимулював появу серед репатріантів героїв на кшталт батьків-отаманів з “Донських оповідань” М. Шолохова.

Проте, така показова довіра радянського керівництва до емігрантів, мала конкретну мету – стимулювання репатріації і насправді була ілюзією. Реальне ставлення показали заборона емігрантам селитись в колишніх губернських містах, їх супровід до місць проживання, встановлення над ними спостереження та масові розстріли вже в 1930-х рр. [23].

Таким чином, складне матеріальне становище російської еміграції першої після-революційної хвилі, туга за Батьківщиною, нездатність інтегруватися до соціуму країн-реципієнтів та пропаганда з радянської сторони повернення трудового елемента і амністія як крок на зустріч емігрантам стимулювали репатріацію. Та невизнання себе винними та формально декларована та реально неіснуюча лояльність до радянської влади стимулювала подальше збройне відстоювання деякими репатріантами своїх переконань та складності в інтеграції до радянського соціуму для переважної їх більшості. Протистояння окремих репатріантів з радянською владою стало приводом до масових репресій цієї категорії населення в сталінську добу. Перспективним, на нашу думку, є подальше дослідження процесу пошуку колишніми емігрантами нової ніші в радянських республіках та порівняльний аналіз ступеня задоволеності їх потреб різного рівня та становища тих, хто відмовився від репатріації і залишився за кордоном.

Примітки

¹ *Афанасьєв, А.Л.* Полынь в чужих полях / А.Л. Афанасьєв. – М.: Молодая гвардия, 1987. – 283 с.

² *Белов В.* Белое похмелье: русская эмиграция на распутье. Опыт исследования психологи, настроений и бытовых условий русской эмиграции / В. Белов. – М.: Госполитиздат, 1923. – 150 с.

³ *Вольф.* В Болгарии / Вольф // Дни. – № 219. – суббота, 21 июля 1923 г.

⁴ *Валентинов А.А.* Крымская эпопея / А.А. Валентинов // Архив русской революции (изданный И. В. Гессеном). – Т. 5. – М.: Терра – Политиздат, 1991. – С. 5-100.

- ⁵ Гончаренко, О.Г. Белоземгранты между звездой и свастикой (судьбы белогвардейцев) / О. Г. Гончаренко. – М.: Вече, 2005. – 215 с.
- ⁶ Даватц В. На Москву / В. Даватц // Добровольцы. – М.: Вече, 2007. – С. 263 – 378.
- ⁷ Долгоруков П. Великая разруха: воспоминания основателя партии кадетов 1916 – 1926 / П. Долгоруков. – М.: Центрполиграф, 2007. – 365 с.
- ⁸ Козлітін В.Д. Російська та українська еміграція в Югославії (1919 – 1945 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук / В. Д. Козлітін. – Х., 1997. – 527 с.
- ⁹ Косик В.И. Русская Югославия: фрагменты истории (1919-1944) / В.И. Косик // Славяноведение. – 1992. – № 4. – С. 55-64.
- ¹⁰ Липеровский В. Желбат – 2 / Липеровский В. // Белые бронепоезда в Гражданской войне. – М.: Яуза – Эксмо, 2007. – с. 437-498.
- ¹¹ Макогон-Зеленый. Большевицкая мафия в Болгарии / Макогон-Зеленый // Дни. – № 298. – среда, 24 октября 1923 г.
- ¹² Мещеряков Н. На переломе (из настроений белогвардейской эмиграции) / Н. Мещеряков. – М.: Госиздат, 1922. – 73 с.
- ¹³ О कोरोков А. Русские добровольцы / А. О कोरोков. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 368 с.
- ¹⁴ Плешко Н. Изъ прошлаго провинціального интеллигента / Н. Плешко // Архив русской революции (изданный И. В. Гессеном). – т. 9. – М.: Терра – Политиздат, 1991. – С. 195 – 240.
- ¹⁵ Поляков Ю.А. Проблемы эмиграции и адаптации в свете исторического опыта / Поляков Ю. А. // Новая и новейшая история. – № 3. – 1995. – С.8-15.
- ¹⁶ Савинский В. Воспоминания / В. Савинский // Белые бронепоезда в Гражданской войне. – М.: Яуза – Эксмо, 2007. – с. 559 – 565.
- ¹⁷ Тесемников В.А. Российская эмиграция в Югославии (1919-1945) / В.А. Тесемников // Вестник истории. – 1988. – № 10. – С. 128 – 137.
- ¹⁸ Федоров Г. Путешествие без сентиментов (Крым, Галлиполи, Стамбул) / Г. Федоров. – М. – Л.: Книга, 1926. – 175 с.
- ¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО-ВУ). Ф. Р – 4 сч: Народный комиссариат иностранных дел УССР г. Харьков. Оп. 1 с. Од. зб. 177: Протоколы заседаний комиссии по рассмотрению ходатайств о выезде за границу. Л. 6 – 7, 9 зворот, 11, 13, 41.
- ²⁰ ЦДАВОВУ. Ф. Р – 4 сч. Оп. 1 с. Од. зб. 211: Анкеты и переписка о разрешении выезда в Сербию.
- ²¹ ЦДАВОВУ. Ф. Р – 4 сч. Оп. 1 с. Од. зб. 212: Анкеты и заявления о выдаче паспортов для выезда в Турцию. Л. 8, 21, 35.
- ²² ЦДАВОВУ. Ф. Р – 4 сч. Оп. 1 с. Од. зб. 453: Анкеты и заявления о разрешении выезда в УССР из Сербии.
- ²³ ЦДАВОВУ. Ф. Р – 4 сч. Оп. 1 с. Од. зб. 582: Переписка с ЦК КП(б)У и НКВД РСФСР о взаимоотношениях с Болгарией и о возвращении из Болгарии бежавших туда врангелевцев (3 февраля – 19 июля 1922) Л. 5, 7 – 7 а, 13.
- ²⁴ ЦДАВОВУ. Ф. Р – 4 сч. Оп. 1. Од. зб.794: Переписка с уполномоченным НКВД УРСР в Одессе о налаживании регулярных пароходных рейсов между одесским и иностранными портами, о разрешении на выезд за границу, об аресте иностранцев и др., отчет о работе уполномоченного за период с 1 декабря 1920 по 30 сентября 1922. Списки лиц, выехавших за это время за границу. Л. 27, 29, 71, 146.

²⁵ *Ширинская А.А.* Бизерта. Последняя стоянка / А. А. Ширинская. – М.: Военное издательство, 1999. – 245 с.

²⁶ *Широкорад А.Б.* Упущенный шанс Врангеля. Крым. Бизерта, Галли поли / А. Б. Широкорад. – М. Вече, 2009. – 352 с.

²⁷ *Шкаренков Л.К.* Агония белой эмиграции / Л. К. Шкаренков. – М.: Мысль, 1986. – 270 с.

²⁸ *Шмаглит Р.Г.* Русское зарубежье в ХХ веке: 800 биографий / Р. Г. Шмаглит. – М.: АСТ – Zebra Е. 2007. – 254.

УДК 94(477)''19'':325

Наталія ЧЕРНІГОВЕЦЬ
(м. Київ)

Політика більшовицького уряду в сфері легалізації іммігрантського руху на Україні в 20-ті рр. ХХ ст.

На тлі законодавчих спроб радянського уряду врегулювати іммігрантську хвилю розкривається специфіка легалізації імміграційної кампанії на території України. Висвітлюється механізм вироблення загальних правил та норм: перевезення та розміщення зарубіжних робітників, створення сприятливих умов переселення.

Ключові слова: закон, імміграційна політика, постанова, Рада праці та оборони, Українська економічна нарада, Центральні емігрантські будинки.

Natalia Chernigovets (Kyiv). Policy of the Bolshevik's Government in case of immigration legalization in Ukraine (1920th)

The specific of immigration legalization campaign on the territory of Ukraine is studied out on the general background of legislative attempts of soviet government to settle down the flow of immigrants. The article reviews main development features of the general rules and norms: transportation and location of foreign workers, creation of conducive conditions of resettlement.

Keywords: Central emigrant houses, Constant commission of Advice of labour and guard, immigration policy, law, Ukrainian economic conference.

Міжнародна міграція населення – глобальний феномен світової історії. В наш час міжнародна міграція стає більш складною і різноманітною за формами, змістом та наслідками, потребує адекватної відповіді на рівні державної політики. Однією з складових міжнародної міграції являється імміграція, яка в наш час стала нормою існування більшості держав, в тому числі і сучасної України. Швидке зростання масштабів імміграції, двозначність її наслідків, законодавчі пошуки шляхів врегулювання імміграційного процесу актуалізували вивчення історичного ракурсу імміграційної проблеми.

В радянський період дане питання розглядалось у контексті вивчення реемігрантського руху побіжно, лише з хаотичним згадуванням окремих постанов, які не

мали системного викладу – А. Макаренко [5], Л. Озеров [8]. В наш час серйозно до висвітлення питання формування імміграційної політики радянської Росії в 1920-ті рр. у своїх роботах підійшли Ю. Фельштинський [11] та Г.Я. Тарле [13]. Об'єктом дослідження Ю. Фельштинського стали правові основи імміграційної політики радянської Росії в 1917-1927 рр. Г.Я. Тарле, окрім висвітлення історії інтернаціонального робітничого руху, побічно торкається цієї тематики. На жаль, вивчаючи дану проблематику, свою увагу дані дослідники зосередили виключно на історії імміграційної політики, етапах її становлення з акцентуацією на радянській Росії залишивши поза увагою підрадянську Україну, яка теж була активною учасницею використання іноземної праці на своїй території і мала ряд специфічних особливостей у сфері виконання постанов імміграційного законодавства.

Загалом, дане питання не знайшло свого належного висвітлення в працях сучасних українських дослідників, що додає означеній темі неабиякої актуальності. З огляду на це, метою даної статті визначено аналіз політики більшовицького уряду в сфері легалізації іммігрантського руху на Україні. Виходячи з мети, завданнями дослідження є визначення місця України в імміграційній політиці радянської Росії; з'ясування особливостей втілення даної політики на українських землях та аналіз наслідків легалізації іммігрантського руху.

Необхідність законодавчого врегулювання іммігрантської хвилі була викликана стрімким збільшенням кількості прибуваючих з-за кордону колишніх вихідців з України та Росії. В результаті зняття блокади, з одного боку, і у зв'язку з посиленням безробіття в США – з іншого, чимало російських емігрантів рушило до радянської держави стихійно, без будь-якої підготовки і навіть без дозволу радянського уряду. Потік реемігрантів виявився доволі інтенсивним. На листопад 1920 р. до Москви з Америки прибуло близько 2 тис. працівників та близько тисячі чоловік знаходились у дорозі, також були наявні відомості про готовність не менше 10 тис. чол. до виїзду [2, с. 192].

Заявок на переселення до України, у порівнянні з заявками на переселення до самої Росії, було не так багато. Географія країн обмежувалась США, Бразилією, Німеччиною та Болгарією. Багато іммігрантів з Північної і Південної Америки на територію України прибували через балтійські порти: Любаву, Себеж, Одесу, у більшості випадків без будь-якої реєстрації.

Спонтанна переселенська кампанія із-за океану співпадала з планами більшовицького уряду. В 1919 р. у радянських державних установах, в Вищій раді народного господарства (ВРНГ) і Наркомземі (НКЗ), розроблялась програма використання західноєвропейських працівників у сільському господарстві та на промисловості. Перший документ по цій проблематиці було прийнято Раднаркомом РРФСР 7 серпня 1919 р. [11, с. 45]. В подальшому, ці рішення Раднаркому стали основою при виробленні політичної лінії стосовно рееміграції з Америки. Поставлені владою задачі на цей рух були масштабними – переорганізувати всі селянські господарства на взірець іммігрантських комун.

Тим не менш, не зважаючи на розробку ідеї використання іноземної праці та прийняття відповідного документу, на 1920-1921 рр. більшовицька Росія була аб-

солотно не підготовленою до прийому хвилі реемігрантів, тому намагалась стримати її. Необхідність вирішення виниклої проблеми не залишалась осторонь вищого радянського керівництва: лише за три літніх місяці 1920-го р. на засіданнях РНК шість разів розглядалися питання, пов'язані з переселенням. У результаті, В.І. Ленін доручив різним відомствам і, в першу чергу Наркомату праці, розробити практичні форми використання іноземних робочих у народному господарстві. Справа організації трудової імміграції безпосередньо торкнулася всіх зацікавлених державних установ і внесла у їх роботу міжурядовий розбрат [12, с. 207].

В руслі законодавчого врегулювання іммігрантської хвилі підлягала вирішенню й справа пов'язана з утриманням прибуваючих іммігрантів та реемігрантів до їхнього остаточного розселення. 1 березня 1921 р. на засіданні Ради Народних Комісарів розглядалися питання впорядкування та прийому реемігрантів. В результаті, вся технічна робота по організації, прийому і розміщенню прибуваючих з Америки робітників передавалась до Наркомвнусправ. Пропонувалось створити спеціальні прийомно-пропускні пункти (емігрантські будинки), які б являлись базами збору, формування і розподілу прибуваючих колективів. На засіданні мова також йшла про можливість надання Наркомпраці новоприбулим американським робітникам, за бажанням, двохмісячної відпустки для влаштування своїх господарств і сімейних справ. Планувалось, що реемігранти, які знаходитимуться у відпустці, користуватимуться звільненням від трудової повинності, згідно з відпускним документом, на протязі всього терміну відпустки [9, с. 166].

Україна на вищезгадану справу відреагувала обговоренням на засіданні МРНК УРСР від 10 травня 1921 р. проекту постанови "Про прийом і евакуацію емігрантів з Америки й інших країн, які переселяються на Україну", представленого Самойловим. Члени МРНК проект постанови прийняли одногосно [18, арк.176]. Згідно документу, РНК постановляла відкрити Цебудинки (Центральні емігрантські будинки) в Харкові та Києві на 1000 чоловік кожний. Функціонуванням двох будинків не обмежувалась кількість потенційних Цебудинків. Після відкриття морського сполучення з Чорноморськими портами, Наркомпраці і Укрголовкомеваку надавалось право, по мірі потреби, відкривати такі будинки у важливих портових містах. Цебудинки знаходились у віддані Укрголовкомеваку, за рахунок якого покривались витрати на їх утримання, при чому контингенти, прибуваючі сюди, направлялись виключно в розпорядження Наркомпраці. На чолі кожного Цебудинку стояв його начальник. Інструкції по управлінню цими будинками вироблялись Наркомпраці по погодженню з Укрголовкомеваком та ВУЧК [18, арк. 178]. У будинках емігранти могли отримати пайок, медобслуговування. Спеціально для них створювались дезінфекційні камери, бані, пральні.

Рішення постанови наказувало в Харкові та Києві негайно відкрити такі будинки. Уккранаргоспу, Комунвідділам і Наркомпроду доручалось забезпечити Цебудинки необхідним господарським обладнанням і постільною білизною [18, арк. 178]. Для полегшення проїзду емігрантів по території України їм надавались маршрутні потяги, при чому, перевезення емігрантів прирівнювалось до перевезення гірничо-робочих і військовополонених.

Перший час свого функціонування Харківський центральний емігрантський будинок ще не мав обладнаного, спеціально відведеного для цієї цілі приміщення, тому, українська влада вимушена була розміщати емігрантів у звичайному будинку. Через надзвичайну скупченість, антисанітарні умови серед його постояльців відбулись масові захворювання й смертельні випадки (померло 8 дітей). Подібне становище занепокоїло Відділ еміграції Уповнаркомпраці, який, виходячи з того, що “вопрос об эмигрантах имеет большое экономическое и политическое значение для Советских Республик” просив ВУЦВК тимчасово надати в одній з приміщень рад місця для перебуваючих у місті емігрантів кількістю 125 чол. [15, арк. 278].

Здавалось би, з веденням непу потік іммігрантів повинен був би збільшитись, але ситуацію прийому іммігрантських колективів на Україні ускладнював наприкінці 1921 р. потік росіян Поволжя, які намагались врятуватись від пануючого в тій місцевості голоду. Харківська залізниця була неспроможна прийняти таку кількість переселенців. Щодня приїжджало 70-80 родин, які в загальній кількості склали приблизно 400 осіб [1].

В свою чергу, в силу своєї загальної невідповідності в цілому та невідповідності відповідних відділів уряду зокрема, радянський уряд змушений був закрити кордони держави від потоку емігрантів з Америки. 13 червня 1921 р. Мала рада народних комісарів РРФСР постановила тимчасово призупинити імміграцію та рееміграцію до країни. Відповідно, до України імміграційна хвиля теж була призупинена. Паралельно були закриті морські і сухопутні кордони. Таким чином, не встигнувши розпочатись переселенська іммігрантська та реемігрантська кампанії, у зв'язку з економічними труднощами, на початку літа 1921 р. призупинились, але при цьому радянський уряд наголосив на заохоченні кваліфікованих колективів об'єднаних робітників, які дійсно змогли б надати допомогу у відновленні господарства [6].

У зв'язку з поганою організацією прийому і розподіленням прибуваючих колективів, 22 червня 1921 р. РПО видала постанову “Про американську промислову імміграцію” – законодавчий документ, регламентуючий форми взаємодії радянської держави з іммігрантами, відкриваючий перспективи в цій області [6]. В цілому постанова фіксувала умови і форми організації іммігрантів, які повинні були гарантувати ефективність використання їх праці в конкретному соціально-економічному середовищі. Зазначались і вимоги до потенційних іммігрантів: приїзд вже організованих в артілі, кооперативи і т.д. промислових і сільськогосподарських робітників [10, с. 51]. Даним документом встановлювались перші обмеження на в'їзд трудових іммігрантів до радянської держави. Наступні нормативні документи розширювали список вимог стосовно професійних, майнових, організаційних характеристик, сімейного стану та стану здоров'я.

Питання про рееміграцію на Україну було винесено в грудні 1922 р. на засідання Бюро Укрдержплану. В результаті, на сільськогосподарську секцію покладалось завдання вироблення загальних правил та норм рееміграції та імміграції на територію України. Сільськогосподарська секція Держплану розпочала свою роботу з того, що в кінці грудня 1922 р. просила представника Держплану УРСР Некрашевича

зібрати в РПО, Держплані РРФСР і Наркомземі РРФСР матеріали, які висвітлювали б відношення цих органів до реєміграції з Америки. Крім того, вищезгадана секція просила подати фактичне становище цієї справи: кількість реємігрантів, місце розташування колективів та їх діяльність, кількість і розташування земельних наділів, які можна було б надати [24. арк.2]. У висновку, наданому сільськогосподарською секцією Держплану після опрацювання покладеного на неї завдання, вказувалось на зобов'язанні комун зводити будівлі, проводити дороги, здійснювати необхідні меліораційні роботи. Окрема увага приділялась припиненню договору при умові систематичного порушення комуною його основних пунктів [24. арк.10].

Розробляючи питання врегулювання іммігрантського руху сільськогосподарська секція на своєму шляху зіткнулась з питанням необхідності налагодження транспортного зв'язку. Вчений секретар цієї секції Маньковський 2 квітня 1923 р. в листі до Укрконцескому зазначав, що для реалізації кампанії реєміграції з Америки та еміграції до останньої, необхідно було налагодити правильний транспортний зв'язок [24, арк.12]. Вже 9 травня 1923 р. у світ вийшла постанова ВЦВК та РПО, згідно якої Доброфлоту та Держпароплавству надавалось виключне право продажу шифскарт на перевезення іммігрантів та реємігрантів, а також обслуговування останніх в портах. Окрім того, цим організаціям дозволялось вступати у безпосередній контакт з іноземними фірмами стосовно надання останнім від імені Доброфлоту і Держпароплавства права продажу в Америці шифскарт для емігрантів з Росії до Америки і назад. Робота даних організацій відбувалась під пильним контролем Комісії РПО по врегулюванню імміграції [3, с. 218].

В розвиток організаційних механізмів регулювання імміграції, з метою подолання урядового паралелізму, була прийнята постанова РПО від 25 жовтня 1922 р. про створення координаційного органу – Постійної комісії при Раді Праці і Оборони по врегулюванню сільськогосподарської і промислової імміграції у складі представників ВРНГ, Напкомпраці, Наркомземлеробства, ВЦРПС і ТТДРР в США та Канаді [5, с 196]. 3 листопада РПО затвердила проект положення про цю комісію, яким визначався її склад, задачі і права. Першочергово її очолив Л.К. Мартенс, з січня 1923 р. – А. Єйдук, а з травня 1923 р. – В.А. Смольянінов. За даними 1926 р., Постійна комісія РПО нараховувала 11 чол. [2. 5]. Документ встановлював функції даного органу, в яких знаходять відображення принципи і задачі імміграційної політики: притягнення бажаних для СРСР сільськогосподарських груп іммігрантів та реємігрантів, підготовка через відповідні народні комісаріати необхідних земельних ділянок, керівництво питаннями в'їзду окремих іммігрантів та цілих груп, прийом їх в портах та прикордонних станціях; сприяння про проведенню митних формальностей і по транспортуванню іммігрантів, привезених ними машин та іншого майна до місця призначення; сприяння іммігрантам в період організації їх робіт по наданні кредиту, необхідних матеріалів та різного роду пільг; боротьба з нелегальною сільськогосподарською імміграцією [19. арк.10]. Створюючи цю комісію уряд переслідував дві взаємопов'язані цілі: з одного боку, надати іммігрантському руху організованого характеру, з іншого ж – використати її у власних цілях

і втілити у життя ідею створення господарств нового типу, які повинні були стати зразковими господарствами для селянства.

З метою уточнення сфери діяльності Комісії РПО в лютому 1924 р. було розроблено проект положення про постійну Комісію РПО. Так, в порівнянні з положенням 1922 р., Комісія повинна була охороняти урядову монополію на перевезення іммігрантів, реемігрантів та емігрантів, контролювати та спостерігати за діяльністю пароплавних товариств і захищати інтереси іммігрантів, інспектувати гуртожитки, харчові пункти, встановлювати гігієнічно-санітарні умови перевезення. Розширювався й склад Комісії. Окрім голови до її складу входили представники від ВРНГ, Наркомземів зацікавлених республік, ВЦРПС, НКІС і Генерального інспектора по імміграції й рееміграції, призначених РПО [19, арк. 24, 25].

24 березня 1924 р. на засіданні Конституційної Комісії при ВУЦВК, за присутністю Петровського, Чубаря, Скрипника, Рейхеля, не було жодних заперечень щодо організації Комісії по сільськогосподарській імміграції та рееміграції в якості виключно плануючого та керуючого органу без будь-яких оперативних функцій [17. арк.146].

Заохочуючи іммігрантські групи, Комісія РПО розробила низку заходів по наданню підтримки прибуваючим колективам – видавались нормативні акти, які передбачали комплекс мір сприяння сільськогосподарській імміграції. Зазвичай практикувалось надання транспортних та митних пільг. Розглядаючи імміграцію як один з каналів імпорту обладнання, держава брала на себе витрати по транспортуванню в межах країни техніки, що ввозилась, та особистого майна іммігрантів. 2 червня 1922 р. РПО постановила звільнити особисті речі, які привозили з собою групи іммігрантів, продовольство, засоби праці, машини і т.п. від усіх митних зборів. Пільги по переселенню поширювалось на усіх осіб, які могли надати начальнику станції талон посвідчення [20. арк.169]. В серпні 1923 р., РПО СРСР розробила інструкцію про порядок пропуску вантажів, що ввозяться іммігрантами та реемігрантами до України без сплати митних податків, канцелярського й акцизного зборів. Відповідно до інструкції, вантаж, який ввозився групами організованих робочих і окремими особами сільськогосподарської імміграції та рееміграції, у відношенні порядку пропуску, поділявся на дві категорії: засоби виробництва та предмети продовольства [21. арк.4]. Іммігрантський вантаж відпускався з митниці відразу після отримання її керівництвом посвідчення від Комісії РПО, що він дійсно належав іммігрантам і при умові видачі робітниками підписки про використання цих вантажів виключно для особистих потреб без права збуту на сторону. При наявності вантажу, який не підлягав звільненню від оподаткування й митних зборів, митниця відразу повідомляла Комісію РПО і затримувала лише зазначений вантаж. Про відпуск вантажів митниця повідомляла Митне управління і відповідні місцеві органи НКВД з додаванням копії списків відпущених предметів [21, арк. 5].

Пільги держави поширювались і на відпуск іммігрантським колективам нафтопродуктів для тракторної обробки ґрунту в кредит та на надання переселенським колективам грошового кредиту [8, с. 218].

Постановою УЕН від 20 лютого 1923 р. “Про сільськогосподарську імміграцію” регламентувались умови імміграції, встановлювались вимоги до потенційних іммігрантів, принципи формування імміграційного земельного фонду і організації імміграції. УЕН доручила Наркомзему відвести переважно в південних губерніях України з державного земельного фонду 100 тис. дес. для влаштування прибуваючих колективів [22, арк. 45]. Але прийняття УЕН постанови не було достатньо для її втілення у життя. 29 лютого 1924 р. на розгляд засідання МРНК було винесено проект інструкції по застосуванню постанови “Про сільськогосподарську імміграцію” [17. арк. 179].

Більшовицький уряд, вбачаючи в реемігрантах колишніх своїх громадян прагнув, принаймні на законодавчому рівні, прирівняти їх до радянських громадян. Відповідно до циркуляру НКВС РРФСР № 406 від 28 липня 1925 р. всі прибуваючі до СРСР у порядку сільськогосподарської і промислової імміграції реемігранти з Америки повинні були адміністративними органами розглядатись як радянські громадяни, в підтвердження чого їм необхідно було видавати відповідні документи [3, с. 204].

Поступово імміграція на індивідуальному рівні згорталась, але поодинокі випадки приїзду закордонних робочих були характерні для України ще й в другій половині 1920-х років. Крім того, деякі поодинокі приїзди здійснювались при сприянні з боку державної влади [16. арк. 71].

Таким чином, перед трудовою сільськогосподарською імміграцією на території України поставало дві цілі: створення взірцево-показових господарств і освоєння малообжитих земель. Не зважаючи на ряд особливостей імміграційної політики більшовицький уряд, з одного боку, заохочуючи сільськогосподарську імміграцію, з іншого, рядом послідовних імміграційних законів намагався зробити її максимально вигідною для себе в економічному відношенні. Якщо на початковому етапі переселенської кампанії уряд частково сплачував перевезення техніки та реманенту іммігрантів, то з 1924 р. ситуація кардинально змінюється. Окрім ускладнення процедури оформлення в'їзду, уряд перекладав на переселенські колективи всі витрати. В 1925 р. до всіх вже існуючих обмежень невід'ємною умовою в'їзду до УРСР трудових іммігрантів стала їх організація в сільськогосподарські комуни, артілі чи кооперативи.

Загалом, політика легалізації іммігрантів на території України йшла в руслі законодавчо визначеної лінії більшовицького уряду у цьому питанні. Діючи відповідно до законодавчо прийнятих радянських нормативних актів, вище керівництво підрадянської України не залишалось бездіяльним: деякі постанови просто дублювались в українському законодавстві, інші ж зазнавали певного трансформування: корегувались, змінювались, доповнювались. Дані документи дозволяють встановити орієнтири державної діяльності в області імміграційної політики, спрямованої на оптимізацію іммігрантського процесу з точки зору його напрямку, масштабів, принципів роботи з потенційними іммігрантами, а також створення деяких умов на адаптацію іммігрантів.

Примітки

¹ *Вісті*. – 1921. – 9 жовтня.

² *Данилова Е.Н.* Иммиграционная политика и создание трудовых коммун из иммигрантов и реэмигрантов в СССР в 1920-е годы / Е.Н. Данилова // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – М., 2002. – № 1. – С.3-20.

³ *Законодательство* и международные договоры СССР и союзных республик о правовом положении иностранных физических и юридических лиц – М.: Изд-во НКВД, 1926. – 299 с.

⁴ *Лещенко О.Л.* З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні / О.Л. Лещенко // Український історичний журнал. – К., 1991. – № 10. – С. 58-69.

⁵ *Макаренко А.А.* Могучая сила пролетарской солидарности (Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны в 1921 – 1925 гг.) / А.А. Макаренко – М.: Политиздат, 1976. – 319 с.

⁶ *Мартенс Л.К.* Иммиграция русских рабочих из зарубежных стран и наша промышленность / Л.К. Мартенс // Экономическая жизнь. – 1921. – 20 июля.

⁷ *Овсяннікова О.О.* Радгоспне будівництво на Україні у перші роки радянської влади / О.О. Овсяннікова // Український історичний журнал. – 1961. – № 6. – С. 69-78.

⁸ *Озеров Л.С.* Дело трудящихся всех стран. Международная солидарность трудящихся СССР и зарубежных стран в период строительства социализма в СССР / Л.С. Озеров – М.: Политиздат, 1978. – 214 с.

⁹ *О реэмигрантах-рабочих* из Америки [Текст]: постановление СНК РСФСР от 1 марта 1921 г. // Декреты Советской власти. – 1989. – Т.13. – С.166.

¹⁰ *Рыбинский М.И., Тарле Г.Я.* О помощи трудящихся зарубежных стран советскому сельскому хозяйству (1921-1925 гг.) / М.И. Рыбинский, Г.Я. Тарле // Исторический архив. – 1961. – № 4. – С. 51-77.

¹¹ Тарле Г.Я. Российское зарубежье и Родина / Г.Я. Тарле – М., 1993. – 98с.

¹² *Тарле Г.Я.* Страницы истории пролетарской солидарности / Г.Я. Тарле // Вопросы истории. – 1963. – №7. – С.204-210.

¹³ *Фельштинский Ю.К.* К истории нашей закрытости. Законодательные основы иммиграционной политики / Ю.К. Фельштинский – М.: ТЕРРА, 1991. – 184 с.

¹⁴ *Фураев В.К.* Советско-американские отношения 1917 – 1939 / В.К. Фураев – М.: Мысль, 1964. – 319с.

¹⁵ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб. 163.

¹⁶ *ЦДАВО України*. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб. 955.

¹⁷ *Там само*. – Ф.1. – Оп.2. – Од. зб. 1742.

¹⁸ *Там само*. – Ф.2. – Оп.2. – Од. зб. 20.

¹⁹ *Там само*. – Ф.3. – Оп.1. – Од. зб. 168.

²⁰ *Там само*. – Ф.3. – Оп.1. – Од. зб. 256.

²¹ *Там само*. – Ф.27. – Оп.4. – Од. зб. 19.

²² *Там само*. – Ф.27. – Оп.4. – Од. зб. 25а.

²⁴ *Там само*. – Ф.337. – Оп.1. – Т.1. – Од. зб. 235.

УДК 94(430)“1929/1933”:34

Микола ОЛІХВЕР
(м. Запоріжжя)

Криза і крах веймарського парламентаризму (1929-1933 рр.): уроки історії

Досліджується комплекс проблем кризи та краху веймарського парламентаризму в Німеччині у 1933 р. Розглядаються причини електорального успіху NSDAP, що дозволили останній потрапити в парламенти Веймарської республіки та вплинути на їх діяльність.

Ключові слова: парламентаризм, Веймарська республіка, нацисти, Німеччина, рейхстаг, NSDAP.

Mykola Olikhver (Zaporizhzhia). Crisis and collapse of Weimar parliamentarianism (1929-1933): lessons of history.

The article is devoted to the complex of the problems of Weimar parliamentarianism crisis and its collapse in 1933. The causes of electoral success of NSDAP, which allowed getting in to the parliament of Weimar Republic and affect its subsequent work, are reviewed.

Keywords: parliamentarianism, Weimar Republic, Nazi, Germany, Reichstag, NSDAP.

Сучасну політичну картину світу неможливо уявити собі без такого явища як парламентаризм. Не є виключенням і молода українська держава. Кризові явища у суспільстві завжди стають випробуванням для державних інституцій і в першу чергу для парламенту – загальнонаціонального представницького органу. Такі випробування стають особливо важкими у випадку, коли відбуваються у країнах з молодою демократичною традицією. Такою країною є Україна, такою країною була Веймарська республіка у Німеччині (1919-1933 рр.).

Практична користь вивчення і аналізу кризи і краху веймарського парламентаризму дозволяє у майбутньому розкрити загрозу, що несе в собі прихід до влади крайніх радикальних партій і течій. Праві сили завжди мають успіх тоді, коли у суспільстві панують протестні настрої. Про це зокрема свідчить електоральний успіх Націонал-демократичної партії в Саксонії та Німецького народного союзу у Бранденбурзі на виборах 2004 р.

На тему успіху NSDAP, а відтак падіння Веймарської республіки, написані тисячі наукових праць і монографічних досліджень, однак на теренах України дане питання досі залишається маловивченим і потребує детального та критичного аналізу. Особливо зважуючи на посилення кризових явищ в українському суспільстві. Адже загострення соціально-економічних проблем у суспільстві становить найбільш сприятливу базу для зростання попиту на праву та ультраправу ідеологію. З сучасних українських науковців, що розробляють дане питання слід виділити Давлетова О.Р., який є автором численних статей та монографій. До його останніх монографічних досліджень належать роботи: “Титлерюгенд”: від “Загону Адольфа Гітлера” до державної молодіжної організації “третього рейху” (1922-1939 рр.): нариси” (2007 р.) та “НСДАП на шляху від “народного руху” до політичної

партії “нового типу”: прорив до влади (1919-1933 рр.)” (2007 р.). У Російській Федерації питання пов’язані з веймарським парламентаризмом неодноразово ставали в центрі обговорення на конференціях Алтайської школи політичних досліджень.

Ми впевнені, що такі загрозливі для системи парламентаризму політичні явища як фашизм і націонал-соціалізм будуть існувати доти, доки буде існувати поняття “нація”. Це пов’язано з природою фашистських рухів, що апелюють передусім до націонал-патріотичних відчуттів виборців. Відтак, вивчення проблеми історії краху парламентаризму у Веймарській республіці, через прихід легальним шляхом до влади NSDAP, буде залишатися актуальним.

Не дивлячись на те, що дана проблема досліджується вже більш як півстоліття, невизначеними проблемами на думку автора є відсутність більш детального вивчення кризових явищ веймарського парламентаризму.

Основною метою доповіді є характеристика проблем, що призвели до кризи і краху веймарського парламентаризму. У зв’язку з цим автор ставить наступні завдання, які визначають подальшу структуру роботи: висвітлити причини кризи парламентаризму у Веймарській республіці; проаналізувати зв’язок між німецькою ментальністю і електоральним успіхом NSDAP, який призвів до падіння демократичних інститутів у Німеччині; визначити основні причини-уроки краху веймарського парламентаризму, задля їх практичного використання.

Після провалу Мюнхенського “пивного путчу” 1923 р. Адольф Гітлер вирішив кардинально змінити політику NSDAP, зробивши акцент на легалізації останньої. Гітлерівська ідея “легальної революції”, яка викликала насмішки багатьох сучасників, в умовах Веймарської республіки була явно перспективніше програми “пролетарської революції” [5, с. 3]. Керівництво NSDAP змінило методи але не цілі боротьби. Повалення Республіки все ще залишалось основною метою нацистів. Чому нацистам вдалось повалити веймарський парламентаризм? Справа в тому, що в своєму історичному розвитку німецька нація не встигла сформувати демократичну традицію. В цілому у Веймарській республіці не існувало підтримки демократичного, парламентського розвитку чи підтримки у створенні “громадянського суспільства” [10, с. 38].

Окрім відсутності традиції парламентаризму крах веймарських демократичних інституцій став можливим завдяки позиції еліти держави. Політична еліта, в своїй більшості, стала противником парламентського розвитку країни. З поваленням авторитарного кайзерівського режиму німецьке суспільство втратило стабільність. Умови життя за Веймарської республіки для пересічного німця стали гірше ніж у довоєнні часи монархії Гогенцоллернів.

Через протиріччя закладені в конституції у Веймарській Німеччині сформувався так звана “формальна демократія”. Вже перший Президент республіки Фрідріх Еберт, завдяки 48-й статті конституції про повноваження Президента, тільки за перші 5 років свого перебування у влади видав в обхід рейхстагу 136 розпоряджень [3, с. 77].

Інтелігенція повинна грати роль провідника ідей демократії та пропагувати демократичні цінності. Однак, німецька інтелігенція, яка протягом XIX століття орі-

ентувалась на “германське відродження”, що поклато початок боротьби за “німецьку єдність, спаяну залізом та кров’ю (О. фон Бісмарк)” [6], навпаки ностальгувала за сильною особистістю, за національним лідером, який би об’єднав країну. Велика кількість партій, багато з яких мали власні воєнізовані формування, налаштувала суспільство на конфронтацію, підривало основи парламентаризму. Відношення німців, яким була близька прусська мілітаристська модель державного устрою, дуже яскраво характеризує вислів Шпенглера: “Парламентаризм у Німеччині – або нісенітниця або зрада...” [9, с. 87]. Слід зауважити, що окремі державні інституції і ланки у державному апараті залишились від кайзерівського режиму і тому вороже ставились до нового режиму, саботуючи його діяльність. Загалом Веймарська Республіка частково успадкувала партійно-політичну систему Германської імперії, яка не мала глибоких традицій представницької демократії і партій парламентського типу, відповідальних за формування та діяльність урядів [1, с. 34].

Нормальному розвитку парламентаризму у Веймарській Німеччині також заважала численна преса, що своїми нападами на республіку не лише підривала авторитет держави, а й відкрито критикувала існуючий лад, нерідко призиваючи до дій проти нього. Особливо яскравим прикладом є численні періодичні видання NSDAP, зокрема “Der Angriff” (нім. – Атака). Хоча націонал-соціалістична риторика не була виключенням, й інша преса також доклала зусиль по критиці існуючої державно-правової системи, саме нацистські періодичні видання виявились найбільш агресивними і безкомпромісними.

В ситуації, коли політичні партії і лідери все більш втрачали свій авторитет, тільки національна ідея та національні міфи могли стабілізувати ідентичність між індивідумом, колективом і зовнішнім середовищем і випрацювати механізми підтримки символічно-змістовного світу [7, с. 2]. В таких умовах NSDAP зуміла збільшити свій авторитет і розширити електоральну базу, вміло апелюючи до національної свідомості німців, пригнічених тяжкими умовами Версальського миру та наслідками економічної кризи. Це продемонстрували позачергові вибори в рейхстаг проведені 14 вересня 1930 р., на яких за NSDAP проголосувало 6 млн. 409 тис. чоловік. Одержавши 107 мандатів (замість 12 на попередніх виборах), NSDAP відразу ж зайняла друге місце серед найбільших фракцій рейхстагу [8]. В кінцевому результаті активна пропаганда, при розмиванні електоральної бази інших партій дозволила нацистам у 1932 р. стати найбільшою партією у Рейхстазі. Електоральний успіх NSDAP призвів до того що починаючи з 1930 р. націонал-соціалісти вперше отримали можливість реально впливати на діяльність Рейхстагу, поступово паралізуючи його з середини. Починаючи з осені 1930 р., нормальній діяльності рейхстагу з усе наростаючою силою стали перешкоджати націонал-соціалісти: безкінечні виступи по порядку засідання, порожні дебати; відмова від участі у голосуванні; свист, тупіт, захоплення виступаючих, репліки з місць; фізичні зіткнення між депутатами [2, с. 162]. Але на тлі кризи не лише NSDAP, а й KPD почало отримувати більш широку підтримку у суспільстві. Така ситуація в умовах перманентної кризи підштовхнула консервативні монополістичні кола Німеччини до компромісу з нацистами. Але антикомуністична направленість заходів по захисту

республіки від можливого прориву до влади “лівих” призвела до знищення останньої силами “захісників“, через встановлення диктаторського правототалітарного режиму на чолі з Адольфом Гітлером. В умовах нестабільності пересічні громадяни втратили відчуття впевненості, з’явилося відчуття відсутності єдиної Німеччини. Це проявлялось навіть у дуже частому ігноруванні державної символіки, коли все ще активно використовувався старий прапор імперії, а численні партії і організації надавали перевагу власній символіці.

Націонал-соціалісти граючи на цій невпевненості обіцяли відновити єдину монолітну державу Бісмарка, повернути їй велич, відновити порядок. Маршируючи рівними колонами загопи SA символізували порядок і немов свідчили на переконання слів фюрера.

Через призначення А. Гітлера канцлером Німеччини у 1933 р. зазнала крах політична система Веймарської Республіки, яка протягом 1929-1933 рр. “знаходилась у стані поступово прогресуючої кризи” [4, с. 267]. Повалення парламентаризму стало можливим завдяки цілому ряду передумов, серед яких провідне місце посідають: відсутність в Німеччині розвиненого громадянського суспільства, позиції політичної еліти, відсутності демократичної традиції в історії Німеччини тощо. Дестабілізуючим фактором веймарського парламентаризму, що діяв в умовах економічної кризи, яка особливо тяжко вдарила саме по Німеччині, стала преса. Вона остаточно підірвала довіру до республіки. Загроза з боку націонал-соціалізму не була придушена у 1923 р. Нацисти змінивши тактику і взявши курс на легальність зуміли отримати широку електоральну підтримку і стати найбільшою політичною партією в рейхстазі. Симпатії німців до сильної влади, а також загроза з боку КРД призвели до приходу до влади 30 січня 1933 р. уряду “національної концентрації” на чолі з А. Гітлером.

На наш погляд головними уроками кризи та краху веймарського парламентаризму є:

1. Існування партій і організацій, що відкрито заявляють про свої цілі знищити існуючий політичний лад, недопустимо у державі з розвиненим парламентаризмом. Інакше це підриває основи партійно-політичної системи держави. Більше того, необхідно на юридичному рівні випрацювати механізми, що не допустять у органи влади представників партій такої спрямованості.

2. Невиконання державою і парламентаризмом своїх головних функцій призводить до підриву довіри до демократичних інституцій, підштовхуючи суспільство до політичних крайностей. “Суспільні гойдалки” хитаються між “крайні правими” і “крайні лівими”. У Веймарській Німеччині антикомунізм виявився сильнішим і вибір було зроблено на користь NSDAP.

3. Відсутність демократичної традиції у суспільстві, як це було у Німеччині і як є в Україні становить несприятливу базу для розвитку парламентаризму, підриває довіру суспільства до державних інституцій.

4. На нашу думку перспективним є подальше вивчення причин краху системи веймарського парламентаризму, через врахування особливостей німецької ментальності та історичної традиції німецького народу. Приклад Веймарської Німеччини

– країни з молодим парламентаризмом, який будувався в суспільстві, що не знало демократичної традиції, є дуже важливим уроком.

Примітки

¹ *Аршинцева О.А.* Политические альтернативы тоталитаризму на Западе // Дневник Алтайской Школы Политических Исследований. №1. Тоталитаризм и его преодоление: актуальные уроки истории. Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 1996.

² *Базылев А.В.* Роль фракции НСДАП в разрушении парламентской системы Веймарской республики // Дневник Алтайской Школы Политических Исследований. №7. Роль парламента в демократическом государстве: Материалы научно-практической конференции / Под ред. проф. Ю.Г. Чернышова. Барнаул: изд-во Алтайского ун-та, 1999. 226 с.

³ *Галактионов Ю.В.* Веймарский парламентаризм начала 30-х годов - российский парламентаризм конца 90-х годов: проблемы демократической и тоталитарной альтернатив // Дневник Алтайской Школы Политических Исследований. №7. Роль парламента в демократическом государстве: Материалы научно-практической конференции / Под ред. проф. Ю.Г. Чернышова. Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 1999. 226 с.

⁴ *Давлетов О.Р.* НСДАП на шляху від “народного руху” до політичної партії “нового типу”: прорив до влади (1919-1933 рр.): Запоріжжя; “Просвіта” – 2007.

⁵ *Люкс Л.* “Большевизм, фашизм, национал-социализм – родственные феномены? Заметки к одной дискуссии”. Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры - Русское издание № 1, 2004 <http://www1.kueichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss1.html> 20.03.09

⁶ *Мисюров Н.Н.* Национальный миф как романтический элемент немецкой ментальности // Социально-экономические системы: современное видение и подходы: материалы III международной научно-практической конференции 8 февраля 2008 г. – Омск: СИБИТ, 2008. – 440 с.

⁷ *Нагорная О.С.* Политическое инсценирование в поздней Веймарской республике: символичные формы и язык политической культуры. [Электронный ресурс] - <http://www.rusgermhist.ru/RusRaboti/RusNagornaja/Nagornajareportrus.exe> 20.03.09.

⁸ *Статистичні дані по виборам у Веймарській Німеччині.*[Електронний ресурс] http://www.gonschior.de/weimar/Deutschland/Uebersicht_RTW.html 20.03.09

⁹ *Шпенглер О.* Пруссачество и социализм / Пер. с нем. Г.Д. Гурвича. — М.: Праксис, 2002. — 240 с.

¹⁰ *Шульце П.* Развитие политической системы в современной России и сравнение ее с политической системой Германии // Дневник Алтайской Школы Политических Исследований. №7. Роль парламента в демократическом государстве: Материалы научно-практической конференции / Под ред. проф. Ю.Г. Чернышова. Барнаул: изд-во Алтайского ун-та, 1999. 226 с.

УДК 94(430)''1933/1937'':32

Михайло ЖОЛОБ
(м. Київ)

Взаємовідносини церкви і влади в нацистській Німеччині (1933-1937 рр.)

Досліджуються основні проблеми в стосунках між католицькою й протестантською церквами Німеччини та нацистською владою у 1933-1937 рр. Аналізується процес уніфікації протестантської церкви, характеризуються опозиційні та конформістські настрої у середовищі католиків та протестантів щодо політики нацистського уряду в релігійній сфері.

Ключові слова: католики, протестанти, конкордат, уніфікація, нацизм, влада.

Mykhailo Zholob (Kyiv). Co-relations between church and government in Nazi Germany (1933-1937)

This article reviews main problems of relations between both Germany churches – catholic and protestant, and Nazi government in 1933-1937. Author analyzes the process of unification of protestant church, characterizes oppositional and conformist views of catholic and protestant on the Nazi religion policy.

Keywords: catholic, protestant, concordat, unification, national-socialism, state.

З приходом до влади в Німеччині нацистів, в основі ідеології яких лежала анти-гуманна теорія зверхності арійської нації, загострилося питання стосовно взаємин нового режиму з церквою, насамперед її християнською мораллю. У зв'язку з цим стосунки духовенства та вірян із державою, що були досить складними, посіли чільне місце як у формуванні режиму так і в боротьбі з ним. З огляду на це особливий науковий інтерес дослідників прикутий до взаємовідносин нацистської влади та церкви, політики НСДАП щодо неї.

У роботі використані такі джерела: твори ідеологічного спрямування “Міф ХХ століття” А. Розенберга [15] та А. Гітлера “Моя боротьба” [7], програма НСДАП “Двадцять п'ять пунктів” [6], статті Рейхskonкордату [14], енцикліка Папи Пія XI “З тривогою, що збільшується” [19].

Історіографію даної проблеми можна умовно поділити на дослідження зарубіжних, зокрема німецьких істориків, радянських та пострадянських (російських) дослідників. Значна частина розглянутих праць німецьких авторів присвячена загальним проблемам нацизму, тому в них досить стисло висвітлюється питання стосунків церкви і нацистської влади. Прикладом цього слугує книга В. Віппермана “Європейський фашизм. Порівняльний аналіз” [5], в одному з розділів якої автор протиставляє намагання більшості церковних діячів пристосуватися до режиму, опору кількох менш чисельних груп. При цьому вказує, що конформізм та конфронтація в стосунках між ними були обґрунтовані релігійними та політичними міркуваннями конфесій. Німецький історик М. Броскат в праці “Держава Гітлера” [4] розцінює переговори Німеччини і Ватикану з приводу конкордату як такі, що вирішили питання ліквідації католицької партії Центру. Дослідник вказує на неспроможність

нацистів уніфікувати протестантську церкву, через існування в ній опозиційних сил, що користувалися моральною підтримкою державних посадовців - протестантів. На думку ще одного німецького історика Х. Хюрстена, автора статті “Церковна політика Третього Рейху” [17], НСДАП, бажаючи придушити опозиційний голос католицької церкви, пішла шляхом знищення її демократичних свобод. Х. Хюртен стверджує, що протестантська церква не була політичним противником режиму, тож нацистське керівництво планувало швидко взяти її під свій контроль. Однак вірність частини протестантів своїй релігії у всьому, виключала підтримку нацистського світогляду, що й перешкодило процесу уніфікації. Історик Х. Карп, в статті “Церковне керівництво в Третьому Рейсі і в Польщі періоду сталінізму: церква перед обличчям тоталітарного виклику” [10], наголошує, що католицька церква після підписання конкордату зайняла “оборонну лінію”. Дослідник має на увазі те, що попри відхід від політичної діяльності церква все ж зберегла свої позиції навіть в умовах тоталітарної диктатури.

Проблемам взаємовідносин церкви та влади в нацистській Німеччині, радянські історики довгий час не приділяли достатньої уваги, оскільки теми релігійного характеру не були пріоритетними для науковців, що змушені були працювати в рамках марксистської ідеології. Так, лише 1983 р. друкується стаття Л. Тутик “Протестантська церква напередодні і в період становлення фашистської диктатури” [16], де окреслюються загальні риси протестантської церкви Німеччини періоду нацистської диктатури. В 1990 р. виходить в світ монографія М. Єріна “Католицька церква Німеччини і фашизм” [9], присвячена конкордату. На думку автора, причинами укладення договору для Ватикану були спільні з нацистами антикомуністичні погляди. Для Гітлера ж метою цієї угоди було підпорядкування поглядів церкви в політичній сфері нацистській ідеології. Окремо можна виділити роботу М. Шейнмана “Фашизм душитель свободи совісті” [18], що вийшла в СРСР 1943 року суто з пропагандистських міркувань. Автор наводить приклади численних розпусків католицьких союзів та об’єднань, показові арешти священнослужителів, що мали на меті дискредитувати церкву в очах німецького суспільства. Перша спроба всеохопно розглянути дану тему на теренах СРСР, належить історикові Л. Бровко, стаття [2] якої вийшла в одному з номерів “Нова та новітня історія” 1991 р. В дослідженні було показано, що дві великі християнські церкви Німеччини протестантська (євангелічна) та католицька по-різному ставилися до нацистської політики. Якщо частина вірян першої була по-конформістському налаштована до режиму Гітлера, то друга, хоч спочатку і мала офіційно лояльний характер по відношенню до нацистів у зв’язку з підписанням конкордату між Папським престолом та Німеччиною, поступово ставала в опозицію до влади. Так в іншій своїй статті, присвяченій діяльності кардинала Фультхабера [1], Л. Бровко показала негативне ставлення католицької церкви, щодо намагань деяких протестантських кіл трактувати християнське вчення у рамках нацистської ідеології та антиєврейської політики. Д. Жуков, автор монографії “Окультний рейх – міф ХХ століття” [8] розвінчує зв’язок нацизму та окультизму, і що політика НСДАП не була спрямована на втручання, а тим більше зміну релігійних вчень та всього, що стосувалося віри. На думку автора,

християни, прихильники фашизму, самі вирішували як їм краще узгодити дві протилежні ідеології, послідовниками, яких вони були. В Німеччині, якщо й мали місце утиски членів церкви, то лише за їх політичні переконання.

Дана стаття присвячена дослідженню основних проблем в стосунках між католицькою та протестантською церквами з однієї сторони та нацистською владою з іншої протягом 1933-1937 років (від приходу нацистів до влади до останньої спроби уніфікації протестантської церкви та переходу католицької церкви до відкритого протистояння режиму). Завданнями роботи є: аналіз процесу уніфікації протестантської церкви в Німеччині; характеристика опозиційних та конформістських настроїв серед католиків та протестантів, щодо політики нацистського уряду в релігійній сфері.

Насамперед варто зазначити, що в Німеччині користувалися прихильністю населення дві великі християнські конфесії: протестантська (євангелічна) та католицька. Тож не випадково в програмі НСДАП з самого початку було підтверджено їх право на вільне існування, але одночасно підкреслювалося, що партія стоїть на ґрунті так званого позитивного християнства [6]. Яке ж смислове навантаження ніс цей незрозумілий, навіть для частини самих членів НСДАП, термін? У 1930 р. вийшла в світ книга нацистського ідеолога Альфреда Розенберга – “Міф ХХ століття”, що поступалася тиражем лише “Майн кампф” Гітлера. В своїй праці Розенберг намагався розглянути християнство в новому ракурсі. Для нього воно базувалося на стандартних нацистських принципах раси та крові [15], втрачаючи при цьому свої моральні гуманістичні цінності. На думку ідеолога, такого вигляду у повній мірі християнство набуде лише тоді, коли позбудеться накопиченого “єврейського бруду”, оскільки “іудейське сміття” лише затьмарює справжнє вчення Ісуса [13, с. 61]. Піддаючи нищівній критиці католицьку церкву і протиставляючи їй реформаційне вчення «сина німецького селянина» Мартіна Лютера, Розенберг дає зрозуміти, що основою нового релігійного світобачення, притаманного нацистській ідеології, мала стати протестантська церква. Не випадково погляд Розенберга був спрямований саме до неї, оскільки з самого початку свого виникнення в період Реформації, німецька євангелічна церква мала тісні зв'язки з владою.

У зв'язку з цим наведені вище погляди та щире бажання віруючих, прихильників НСДАП, узгодити націонал-соціалістичні принципи з християнським вченням певним чином вплинули на пронацистськи налаштований рух “Німецькі християни”, що виник в середині протестантської церкви 1932 р., а згодом став тією ланкою, на основі якої відбулася спроба поглинання євангелічної церкви як інституту державою, що йшла до тоталітаризму. Плануючи уніфікувати євангелічну церкву, нацисти, майже одразу після приходу до влади у 1933 р., створили відповідні державні посади. Але вони змушені були швидко відступити, оскільки така політика викликала невдоволення у представників конфесії. Не бажаючи бути з церквою у стані конфронтації, нацисти вирішили легітимним шляхом досягти поставленої мети, домовившись з протестантською церквою провести вибори до церковних рад 28 німецьких земель, що й були призначені на 23 липня 1933 р. За підтримки Гітлера перемогу на посаду рейхсєпископа отримав Мюллер, а “Німецькі христия-

ни”, від яких він балотувався, набравши близько 60% голосів, відтепер юридично отримали змогу впливати на діяльність церкви.

Так, за їх безпосередньої участі, 5 вересня 1933 р. Верховний Синод Старопрусського союзу вніс у прийнятий закон про церковнослужителів “арійський параграф”, що забороняв діяльність пасторів неарійського походження. Великого резонансу досяг виступ “Німецьких християн” 13 листопада 1933 р. в Берлінському Палаці спорту, головним лейтмотивом якого стало засудження основ Біблії – Старого заповіту та послань апостола Павла, які буцімто є породженням єврейського духу [5, с. 65-66]. Баварський кардинал Фульхабер, вустами католицької церкви, на своїх проповідях в грудні 1933 р., різко виступив проти цих антихристиянських намагань реформувати церкву [1]. Нищівних ударів “Німецькі християни” отримали навіть від тих протестантів, що підтримували нацистський режим, але які не могли миритися з радикальними поглядами своїх одновірців [17. 53].

Спірні позиції щодо світоглядних питань всередині євангелічної церкви сприяла тому, що на основі Надзвичайного союзу пасторів, який не визнавав націонал-соціалістичних ідей, навесні 1934 р. було створено опозиційну Сповідницьку церкву (Бекентніскірхе), що об’єднала третину всіх протестантських пасторів. В травні та жовтні 1934 р. відбулися її синоди, на першому з яких було проголошено неможливість прийняття нацистського світобачення віруючими, а на другому церква закликала взагалі відмовитися від співробітництва з режимом [2, с. 54].

Наслідком цього стало те, що імперський єпископ Мюллер не зміг уладнати існуючі протиріччя всередині церкви. За таких умов другого дихання процесу уніфікації мав надати Ганс Керль, що був призначений 1935 р. на новостворену посаду рейхміністра у справах церкви. Однак спільної мови з представниками церкви й у цьому випадку не було досягнуто. Остаточо націонал-соціалістичний режим відмовився від спроби інституційної уніфікації євангелічної церкви 1937 року після того як церковні кола не погодилися проводити вибори до церковних рад, ініційовані Гітлером. На таке рішення влади певним чином вплинула й існуюча ситуація, внаслідок якої нацистське керівництво втрачало свій вплив у тому випадку, коли мало справу не тільки з опором пасторів та церковних громад, а й загальним несхваленням впливових протестантсько-консервативних сил на керівних державних посадах, які у цих питаннях відносно сміливо підтримували і захищали церковних керівників [4, с. 254].

Проте, через схильність частини членів опозиційної Сповідницької церкви йти на компроміс з нацистами, вона не змогла одностайно виступити проти влади [2, с. 55-56]. Загалом протестантська церква обмежилася лише кількома більш-менш вагомими акціями, що були спрямовані проти окремих векторів політики НСДАП. Але в умовах диктатури і це стало неабияким здобутком віруючих у боротьбі за збереження християнських цінностей.

Деконсолідація протестантської церкви, що була зумовлена протилежними точками зору різних кіл її віруючих щодо політики та ідеології нацизму, виступив тим чинником який сприяв режиму на початковому етапі його становлення у проведенні уніфікації релігійного інституту. Проте, наслідком швидкого згуртування

внутрішньоцерковних опозиційних сил стало гальмування уніфікаційних процесів, від яких режим, через постійні невдалі спроби втручання у церковне життя і неспроможність впливати на світогляд віруючих, змушений був відмовитися.

Католицька церква офіційно, починаючи з 1930 р., рішуче виступала проти позицій НСДАП, одночасно остання засуджувала “політичне католицизм” [9, с. 8-9], маючи на увазі партію Центру, яка ще з часів Бісмарка представляла в Рейхстазі інтереси католицького населення Німеччини. З приходом до влади Гітлера, відношення церкви до нацистів не змінилося. Так, наприклад, кардинал Фульхабер в своїх записках викривав зміцнення диктатури та сміливо критикував нове керівництво [9, с. 27]. Проте це так далі тривати не могло, визрівало питання, щодо необхідності врегулювання взаєностосунків католицької церкви та нацистської влади.

23 березня 1933 р. на засіданні Рейхстагу пролунала заява Гітлера, в якій він, визнаючи християнство основою моралі німецького суспільства, зобов’язувався укласти договір з церквою. Ця промова вплинула на можливість перегляду відношень католицького вищого кліру з владою. Вагомим внеском на шляху до порозуміння церкви з представниками нового режиму стало те, що партія Центру проголосувала за “Закон про повноваження”, від голосів якої залежало його прийняття. Згідно нього націонал-соціалістичний уряд отримав право видавати закони без згоди Рейхстагу. Німецький історик К. Лінденберг припускає існування зв’язку між планами Гітлера, щодо майбутнього укладання договору з Ватиканом, і позитивним рішенням католицької партії [11, с. 100].

Як наслідок цього, 28 березня 1933 року у м. Фульді відбувся синод німецьких єпископів. Головним рішенням з’їзду стало визнання ними нової влади та офіційний перехід церкви від негативного до лояльного ставлення щодо націонал-соціалістичного режиму [9, с. 35].

Після досягнутого компромісу почалися переговори з Ватиканом з приводу укладення Рейхskonкордату. Німеччину в них представляв віце-канцлер Папен, а Святий Престол кардинал Пачелі. Ватикан з радістю сприйняв такий крок Третього рейху, оскільки був зацікавлений в підтримці свого авторитету в світі. Однак існувала велика прірва між двома ідеологіями, які існували в цих державах. Якщо нацизм пропагував зверхність одного народу над іншими, то християнство базувалося на принципі любові до ближнього та рівності усіх людей. Проте й тут знайшлися спільні ідеологічні установки. Це однакове неприйняття комуністичних принципів, а зокрема певних аспектів цієї суспільно-політичної течії. Так, якщо для нацизму була ворожою ідея наднаціональності цього руху, то для католицизму атеїстичне і матеріалістичне спрямування комунізму. 20 липня 1933 року, після тривалих переговорів між представниками Ватикану та Німеччини навколо положень щодо політичної активності католицької церкви, нарешті було підписано конкордат. Кардинал Фульхабер, поздоровляючи з нагоди укладення договору Гітлера, писав: “Те, що старі парламенти і партії не довели за 60 років, ви здійснили за 6 місяців” [9, с. 71]. Нацистська Німеччина отримала визнання від однієї з найстаріших держав Заходу – Ватикану, правонаступника Папської області. Та для Гітлера найважливішим досягненням цього договору стала заборона політичної дія-

льності католицької церкви, що унеможливило існування одного з останніх на той час форпостів демократії в нацистській державі – католицької партії Центру. Адже своє ставлення до втручання церкви в політику Гітлер висловив ще задовго до приходу до влади на сторінках “Майн кампф”, розцінюючи наслідки цього впливу як негативне явище у релігійній сфері німецького суспільства [7]. Для церкви конкордат теж став, в певній мірі, вигідним міждержавним договором, оскільки вона наполегливо стаття за статтею, вказувала на своє право збереження статусу, який склався ще до того, як Гітлер прийшов до влади, а саме свободу віросповідання, вільне відправлення релігійних служб тощо. Церква отримувала панівне місце в системі освіти та мала право бути вільною від виконання таких обов’язків і норм суспільного життя, котрі, згідно релігійних канонів, не були сумісними з її духовним статусом і з християнською мораллю [14]. Більшість прав церкви ніхто не оскаржував, проте підтвердження цих гарантій на міждержавному рівні могло стати забезпеченням стабільності їх не порушення з боку нацистського режиму в подальшому. Слід сказати, що конкордат нейтралізував негативне ставлення широких верств католицького населення до націонал-соціалізму, що виявлялося в колах віруючих на початковому етапі існування режиму [4, с. 104].

Проте, не зважаючи на договір з Ватиканом, до 1934 р. антицерковний напрям політики нацистського керівництва став настільки явним, що тих, хто мав будь-які ілюзії, можна було запідозрити у лояльності до нацизму. Не дивлячись на те, що 31 стаття конкордату дозволяла існування католицьких союзів, неодноразово здійснювалися спроби з боку нацистської влади щодо їх розпуску. Так частина союзів припинила свою діяльність вже протягом 1933-1935 років [3, с. 194].

З 1936 р. відомий нацистський політичний діяч Мартін Борман почав вести активну закулісну боротьбу проти церкви. Він, що офіційно відрікся від релігії, з підозрою ставився до кожного священника. Для членів НСДАП Борман видав інструкцію, згідно якої потрібно було відслідковувати пасторів та інших католицьких священнослужителів, що виступали проти нацистської партії та держави і доповідати в гестапо про їхню діяльність. Щоб підірвати репутацію духовенства, гестапівці надавали особливу увагу викриттю випадків хабарництва серед духовенства та порушень правил цноти, що були встановлені в жіночих та чоловічих монастирях [12, с. 172-173]. У той час, як в 1937 році НСДАП заявила про масовий вихід своїх членів та прихильників із християнської церкви [2, с. 58-59], нацисти організували ряд показових судових процесів над священнослужителями, що були направлені на дискредитацію католицької церкви в очах німецького суспільства. Так в квітні 1937 року в Бонні було засуджено чотирьох монахів на термін від 10 місяців до двох із половиною років; в Ратиборі священник Бірхан отримав рік каторги. 2 травня 1937 року швейцарська газета «Нее цюрхер цейтунг» повідомляла, що в Німеччині будуть проведені ще 400 судових процесів проти духовенства за порушення моральності [18, с. 18].

Церковне керівництво змушене було постійно заявляти про свої позиції, адже, як проголошувалося в пастирському посланні єпископів від 19 серпня 1936, обов’язком церкви “в інтересах всього суспільства захищати і підтримувати права

та свободи, що забезпечені природнім та позитивним законом”. [10, с. 56]. Одним з центрів католицького опору став Кельнський єпископат на чолі з Шульте, котрий наголошував на ворожий християнству характер нацистського режиму і виступав проти нацистської диктатури [3, с. 195]. Провідні німецькі церковні діячі для того, щоб отримати допомогу в справі захисту прав вірян, що систематично порушувалися, змушені були звернутися з проханням про допомогу за межі держави, до Ватикану. Папа Пій XI відреагував адекватно і 14 березня 1937 року з’явилася його енцикліка “З тривогою, що збільшується”, написана німецькою мовою, а не традиційною для Риму, латиною. Це засвідчило, що пасторське послання було направлене до всього населення Німеччини. В ньому Папа Римський вказував на порушення конкордату з боку нацистського керівництва. Критикуючи арійську теорію, він наголошував на несумісності націонал-соціалістичного і християнського світобачення, закликав до збереження моральних цінностей віри та виступав проти порушення прав людини [19, с. 118-119]. Енцикліка була прочитана у всіх церквах Німеччини. Погіршення ставлення офіційного католицизму до нацистської влади сприяло тому, що прогресивні кола церкви все більше демонстрували свій протест існуючому режиму.

Отже, католицька церква не могла підтримувати нацистський рух, оскільки він природно мав антихристиянський характер, однак через політичні міркування, що пов’язані з укладенням конкордату єпископат змушений був на офіційному рівні висловлювати лояльне ставлення до нацистської диктатури в Німеччині. Проте, через системне порушення нацистською владою задекларованих у договорі з Ватиканом прав церкви, остання змушена була згодом переглянути свої позиції і вдатися до дій спрямованих на протистояння режимові.

Таким чином, як протестантська так і католицька церкви, незважаючи на певний конформізм та, часом, пасивну протидію нацистській владі в Німеччині, змогли стати центрами опору ідеологічному тиску націонал-соціалізму. Протестанти, які не бажали визнавати домінування нацистських принципів в релігійній сфері, змогли об’єднатися в опозиційну Бекентніскірхе, що стало серйозною перепорою на шляху до уніфікації церкви. Не дивлячись на поступки задекларовані Рейхskonкордатов, католицька церква, після його підписання, не втратила свого впливу у суспільстві, який їй незабаром знадобився у протистоянні нацизму. Так, не зважаючи на ворожу політику, яку вела НСДАП проти церкви, особливо католицької, віруючі змогли вистояти, оскільки їх опорою у цій боротьбі світоглядів були загальнохристиянські моральні цінності.

Примітки

¹ Бровко Л. Кардинал Фульхабер і “третій рейх” // Новая и новейшая история – 2008. – № 5.

² Бровко Л. Церковь и “третий рейх”. // Новая и новейшая история – 1991. – № 4.

³ Бровко Л., Токарева Е. Христианские церкви и тоталитаризм. // Тоталитаризм в Европе ХХ века. - М., 1996.

⁴ Бросцат М. Держава Гітлера. - К. 2009.

- ⁵ Вінерман В. Європейський фашизм. Порівняльний аналіз. - К. 2008
- ⁶ Двадцять п'ять пунктів //www. Ikgrtbwschulede/virkla/mume/3reich/kirche/b/index.htm
- ⁷ Гитлер А. Моя боротьба. // www.ihtik.lib.ru/jur/ihtik_12.rar
- ⁸ Жуков Д. "Оккультний рейх". Головний миф ХХ века. – М., 2009.
- ⁹ Ерин М. Католическая церковь Германии и фашизм. - Ярославль, 1990.
- ¹⁰ Карп Х. Церковное руководство в Третьем Рейхе и в Польше периода сталинизма: церковь перед лицом тоталитарного вызова // Вопросы философии – М., 2001, № 5.
- ¹¹ Линденберг К. Технология зла. К истории становления национал-социализма – М., 1997.
- ¹² Павленко П. Мартин Борман "серый кардинал" III рейха. – М., 1998
- ¹³ Пруссаков В. Портреты на фоне свастики. - М., 1995.
- ¹⁴ Рейхсконкордат // www. Ikgrtbwschulede/virkla/mume/3reich/kirche/b/index.htm
- ¹⁵ Розенберг А. Миф ХХ века. // www.national-resistance.com/books.htm
- ¹⁶ Туттик Л. Протестантская церковь накануне и в период установления фашистской диктатуры // Вопросы германской истории. - Днепроретровск, 1983. Выпуск II.
- ¹⁷ Хюртен Х. Церковная политика Третьего Рейха // Вопросы философии – М., 2001, № 5.
- ¹⁸ Шейнман М. Фашизм душитель свободы совести – Иркутск, 1943.
- ¹⁹ Pius XI. Mit brenden zorge. Логинов А. Социальная доктрина католицизма: от корпоративизма к свободе личности // Современная Европа – М., 2008, № 3.

УДК 94(477)"19":32

Богдана КУКУЛЬНЯК
(м. Чернівці)

Християн Раковський – "батько Рапалло"

У статті висвітлюється діяльність Християна Раковського на Генуезькій конференції. Йдеться про його повноваження та особистий внесок у підписання Рапалльського договору.

Ключові слова: Генуезька конференція, репарації, фінансова комісія, Рапалльський договір, дипломатія.

Bohdana Kukul'niak (Tchernivtsi). **Chrystyian Rakowski** – "Father of Rapallo"

The article reviews the work of Chrystyian Rakowski on Genoese conference. The author analyses his authorities in Genua and his personal input into the ratification of the Rapallo treaty.

Keywords: Genoese conference, reparations, financial commission, Rapallo treaty, diplomacy.

16 квітня 1922 р. між Німеччиною та РСФРР було підписано Рапалльський договір. Цей договір базувався на взаємній відмові обох сторін від воєнних боргів і репарацій за воєнні збитки, яких вони могли б вимагати одна від одної. Рапалльська

угода має важливе історичне значення, оскільки вона вивела СРСР із міжнародної ізоляції та дала змогу зміцнити своє становище на міжнародній арені. Велику заслугу у підписанні даної угоди відводять радянським дипломатам, особливо Християну Раковському, який відіграв вирішальну роль у формуванні позиції Радянської Росії на Генуезькій конференції. Високу оцінку роботи Християна Раковського та його дипломатичних здібностей дав представник німецької делегації – міністр закордонних справ А. фон Мальцан, назвавши його „батьком Рапалло“ [1, с. 215]. Проте, до цих пір діяльність Християна Раковського не має однозначної оцінки.

Посилення позицій Й. Сталіна в уряді відбулося не на користь Х. Раковського. Уже в 1923 р. його відкликали з України та перевели на дипломатичну службу. Водночас ім'я Х. Раковського поступово витісняється з історії формування дипломатії Радянського Союзу. 31 грудня 1936 р. його заарештували. По сфабрикованій справі т.зв. антирадянського правотроцькістського блоку він був засуджений до 20 років ув'язнення. 11 вересня 1941 р. під час наближення гітлерівців до Орла, всіх політичних в'язнів місцевої в'язниці, серед яких був і Х. Раковський, розстріляли [4, с. 139-140]. Тільки у 1987 р. цього радянського діяча було реабілітовано, але до цих пір його внесок у формування радянської дипломатії в післявоєнний час залишається малодослідженим.

Таким чином, повернення до однієї із найзахопливіших сторінок становлення нової архітектури міжнародних відносин після Першої світової війни, ролі талановитих політиків, використання різноманітних методів впливу є надзвичайно актуальним на сьогоднішньому етапі переформатування відносин у Європі.

Висвітлення даної проблеми проводилося загалом в контексті дослідження життя та діяльності Християна Раковського. У Радянському Союзі дана історична постать залишалася практично невідомою упродовж десятиліть. Сталінське табу на згадування прізвища Х. Раковського було дійсне і в країнах, де раніше розгорталася його діяльність, - Болгарії та Румунії. Заборона не поширювалася тільки на Францію, якій Х. Раковський теж віддав кілька років свого яскравого й насиченого життя. Тому автором ґрунтовних праць про життя і діяльність Х. Раковського став відомий французький історик Ф. Конт.

Після реабілітації Х. Раковського, з'явилися дослідження українських істориків В. Волковинського, С. Кульчицького та В. Мельниченка. В кінці 80-х років ХХ ст. було опубліковано низку статей про Християна Раковського.

Мета нашого дослідження – висвітлити участь та значення діяльності Християна Раковського в Генуезькій конференції. Враховуючи актуальність теми, її наукове і практичне значення, та спираючись на проведені дослідження, для досягнення поставленої мети можна визначити такі завдання: описати повноваження Х. Раковського на Генуезькій конференції; розглянути основні напрямки його діяльності на конференції; з'ясувати особисті заслуги Х. Раковського у підписанні Рапалльського договору.

Генуезька конференція, яка проходила у квітні – травні 1922 р., скликала з метою розглянути і вирішити питання економічного співробітництва європейських країн, заборгованості і погашення взаємних грошових розрахунків. Сюди було за-

прошено делегації 29 держав і вперше глави урядів переможених країн Європи, а також Радянської Росії [2, с. 272].

До складу радянської делегації ввійшли найавторитетніші політики: Чичерін Г.В., Красін Л.Б., Литвинов М.М. та ін. [5. 424-425]. Серед них особливе місце займав Х.Г. Раковський. Йому відводилася роль бути одним із експертів фінансової комісії, в якості уповноваженого по зв'язках з громадськістю і пресою він повинен був представляти в найкращому світлі РСФРР. Крім того, він мав і таємні доручення (будучи активним посередником між російською і німецькою делегаціями).

Як один із найвпливовіших діячів міжнародного соціалістичного руху, Християн Георгійович був знайомий із відомими соціалістами та лідерами багатьох європейських країн того часу, що дало йому змогу зав'язати із ними міцні стосунки та належно себе проявити.

Під час конференції Християн Георгійович очолював радянське прес-бюро, організував ряд лекцій-дискусій у холі готелю „Палаццо імперіале“. Згодом, коли число зацікавлених журналістів та інших відвідувачів стало значним, ці лекції проходили у великому залі Генуезького університету. Тут, Раковський намагався заспокоїти своїх слухачів, пояснюючи, що „режим в Росії майже не відрізняється від західних режимів“ та загалом створити хороше враження про РСФРР. Будучи одним із найкращих радянських експертів фінансової комісії, він надзвичайно майстерно вів переговори щодо довоєнних та воєнних боргів Росії. Так, представник Великобританії у фінансовій комісії, сер Роберт Горн, високо оцінив поєднання чемності і принциповості, яке було притаманне Християну Раковському [3, с. 63].

Окремо слід нагадати, що дипломатія характеризувалася не тільки відкритим переговорним процесом, але й закулісними домовленостями. Радянська делегація використовувала різного роду методи впливу на своїх союзників. Зокрема, по дорозі в Геную радянські дипломати зупинилися на декілька днів у Берліні для підписання з Німеччиною політичної угоди, яка могла б поставити союзників напередодні міжнародної конференції перед фактом радянсько-німецького співробітництва. Проте, німецьке керівництво, не знаючи яким буде становище Німеччини в Генуї, не поспішало підписувати цей договір.

Вже перші дні конференції дали зрозуміти, що офіційні засідання будуть „суто ритуальними“, а все найголовніше відбуватиметься за кулісами. Таємні переговори ввійшли в щоденну практику всіх делегацій на Генуезькій конференції. Саме в цих умовах німецьке керівництво зрозуміло нетривкість свого становища і поспішило відновити переговорний процес з Радянською Росією.

Як відомо, цілий тиждень, починаючи з вівторка 11 квітня, на віллі „Альбертіс“ у резиденції Ллойд-Джорджа провадилися напівофіційні переговори радянської делегації із союзниками. Як і передбачав Чичерін, новина про переговори із країнами Антанти серйозно занепокоїла німецьку делегацію [3, с. 69]. Побоюючись того, що може бути щось вирішено не на користь Німеччини, німецькі дипломати вирішили підписати угоду з РСФРР.

Тепер розглянемо, чому А. фон Мальцан з нагоди першої річниці Рапалльського договору телеграфував Х. Раковському, що той може вважати себе „батьком“ цієї відомої угоди [3, с. 69-70]. 15 квітня, о 10-ій годині ранку, тобто за день до підписання Рапалльського договору, відбулася зустріч Раковського та Йоффе із Мальцаном, на якій дипломати обмінялися думками щодо переговорів на віллі Ллойд-Джорджа. Такого роду обмін інформацією був складовою частиною того курсу на взаємодопомогу, який був узгоджений в Берліні до від'їзду на конференцію. Раковський та Йоффе розповіли про хід переговорів і рішуче заперечили чутки про досягнення угоди. Але після зустрічі з ними Мальцана не покидала думка про те, що договір між Росією і Великобританією буде підписано. Проте, Раковський особливо підкреслив, що якщо німецьке керівництво відмовиться підписувати з ними договір, то радянська сторона „буде вимагати відшкодування воєнних збитків, на що їй надано право Версальським договором“, і дав зрозуміти, що „французи запропонували їм свою допомогу в цій справі“ [3, с. 70]. Він продемонстрував, таким чином, що не тільки Англія хоче зближення з Росією, але і французька сторона при бажанні може знайти важливі точки зіткнення з нею. Французька делегація, сказав Раковський, порадила їм оплатити борги царського уряду за рахунок репарацій, які вони можуть вимагати від Німеччини. Така думка була цілком допустима і вона непокоїла німецьких дипломатів. Тим більше, що аж до 12 квітня радянська сторона демонструвала „повну єдність стосовно статті 116“. Зрозуміло, що обидві сторони грали на нервах у німців.

Пізно ввечері 15 квітня Християн Раковський зателефонував Мальцану із Рапалло і запропонував, щоб обидві делегації зустрілися наступного дня і продовжили переговори. Мальцан відповів, що „переговори не мають сенсу, оскільки радянська делегація вже поставила свій підпис разом з Англією і Францією. „Ні, це неправда, - відповів Раковський, - переговори продовжуються, але ніякої згоди не досягнуто“. Цю новину Мальцан негайно повідомив Ратенау і розбудив всю німецьку делегацію, щоб провести так звану „піжамну нараду“ [3. 70]. Результат був очевидний. 16 квітня 1922 р. між Німеччиною та РСФРР було підписано Рапалльську угоду.

Таким чином, цей договір ознаменував собою вихід СРСР на європейську арену. Завдяки Рапалльській угоді визнавалася де-юре радянська влада і дозволялося створення мережі дипломатичних представництв. Раковський як один із провідних дипломатів радянської Росії чудово зіграв роль посередника між Німеччиною та РСФРР. Проте, цьому передувала плідна праця Раковського, якого радянський уряд ще на початку 1922 р. відправив з таємною місією у Західну Європу, щоб з'ясувати ситуацію напередодні Генуезької конференції. Отже, врахувавши глибокі знання країн і політичних особливостей Західної Європи Х. Раковським, радянське керівництво вирішило використати його зв'язки та авторитет у своїх цілях.

Загалом, варто сказати, що дана проблема в Україні ще не достатньо розроблена. Значна кількість документів, що знаходяться у архівах інших країн суттєво ускладнює проведення ґрунтовних досліджень. Проте, сьогодні, в умовах, коли

сучасна політика базується на рівні окремих особистостей, буде особливо актуальним продовження досліджень з цієї проблеми.

Примітки

¹ Волковинський В.М. Християн Раковський: Політичний портрет / В.М. Волковинський, С.В. Кульчицький. – К.: Політвидав України, 1990. – 266 с.

² *История дипломатии.* – Т. 3. – М., 1965.

³ Конт Ф. Революция и дипломатия. Х. Раковский / Ф. Конт: Пер. с фр. – М.: Междунар. отношения. – 1991. – 384 с.

⁴ Моргун В. За що боровся Раковський? / В. Моргун // Прапор. – 1989. - № 3.

⁵ *Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора.* Сб. докум. – Т. 2 (1919 – 1922 гг.). – М.: Политиздат, 1971.

УДК 94(477.83/86)“1919/1939”(=16)

Петро ЧОРНИЙ
(м. Львів)

Характеристика “закритості” етнічних груп Східної Галичини у міжвоєнний період (1919-1939 рр.)

До кінця 30-х рр. ХХ ст. Галичина належала до найцікавіших з національного та етнічного погляду країв у Європі. На її території мешкало понад десять етносів, які представляли різні традиції та культурні ідентичності. Етнічні відносини зазнавали постійної еволюції внаслідок інтенсивних асиміляційних та міграційних процесів. У цій ситуації єврейська та німецька етнічні групи зуміли досягти рівня громадської та культурно-релігійної автономії, майже закритої від зовнішнього світу. Особливо в цьому відзначалася єврейська спільнота. Головним чинником, який впливав на процес її відокремлення була релігія. Іудаїзм регламентував усі сфери життєдіяльності пересічного єврея, його побут та повсякденний спосіб життя. По всій території міжвоєнної Польщі іудеї творили свої релігійні громади – кагали. У статті аналізуються особливості “закритості” цих етнічних груп у міжвоєнний період. На багатому джерельному матеріалі автор з’ясовує причини і наслідки цього явища в етнокультурних процесах Галичини.

Ключові слова: етнічна група, Галичина міжвоєнного періоду, “закритість” етнічних груп, кагал, асиміляція, акультурація, іудаїзм, культурна ідентичність.

Petro Chorniy (Lviv). Characteristics of the “closed nature” of ethnic groups in Eastern Halychyna in the interwar period (1919-1939)

Till 1930th Eastern Halychyna was one of the most interesting European lands for both national and ethnic view. More than ten ethos’s, which represented different traditions and cultural identities, lived on its territory. Ethnical relations evolved under the influence of intensive assimilation and migration. In this situation Jewish and German ethnic groups achieved the level of public, cultural and social autonomy, almost closed for the outside influence. The best

example of this is Jewish community. Religion was the main factor of separation. Judaism specified all the spheres of life of an average Jew. At the whole territory of Poland during that time, Hebrews created their religious communities called Hagals. This article analyzes peculiarities of “closed nature” of these ethnic groups in the interwar period. Using rich source basis, the author explores the causes and effects of this phenomenon in the ethno-cultural processes in Halychyna.

Keywords: ethnic group, Halychyna in the interwar period, closed nature of ethnic groups, qahal, assimilation, acculturation, Judaism, cultural identity.

Східна Галичина міжвоєнного періоду характеризувалась значною поліетнічністю та мільтикультурністю. Етнічні групи, що проживали на її території, будучи громадянами Польської держави, одночасно творили окремі громадсько-політичні та культурно-освітні автономні округи, які делегували своїх представників до всезагального державного управління.

Польська етнічна спільнота, володіючи значними важелями політичного впливу, використовувала всі засоби для послаблення впливів решти етнічних груп на соціально-економічне, суспільно-політичне та особливо на культурно-освітнє життя краю. Основними засобами, які використовували при цьому була асиміляція та акультурація. У перші роки управління Галичиною вони були частіше де-юре, а не де-факто, і проводилась з метою переконання європейських держав, що Польща має “природне” право на володіння цими землями. Найбільш виразно це відобразилось у результатах загальнодержавного перепису населення 1921 р. Після міжнародної легітимації у 1923 р. асиміляція набрала значно більших обертів, особливо відносно українського населення.

Під терміном “закритість” – розуміємо спосіб організації окремими етнічними групами свого політико-адміністративного, релігійного та культурно-освітнього життя, відокремленого від тих же процесів на загальнодержавному рівні. Тобто в силу історичних обставин єврейська та, в значно меншій мірі, німецька етнічні групи творили своєрідні “громади в громаді”. Щодо єврейської спільноти, то на думку окремих дослідників [18], їхня адміністративно-правова та культурно-релігійна автономія у досліджуваній період де-факто досягла статусу “держави в державі”. Інші етнічні групи через незначну чисельність і дисперсність розселення не змогли створити подібних “автономних” утворень.

Окреме місце в етнокультурному процесі Галичини займав український етнос. З погляду польської історіографії [25] українці Галичини були національною меншиною, яка проживала у східних воєводствах Польської держави. Вони мали свої громадсько-політичні організації з широкою мережею по всьому краю, відмінне віросповідання, обрядово-звичаєвий комплекс тощо. З позиції політичного, тобто державного, обґрунтування поняття національних меншин, таке визначення є правомірним. Однак, у методологічній основі нашого дослідження лежить етнічний аспект. Через що ми дотримуємося погляду українських вчених міжвоєнного періоду, зокрема Володимира Кубійовича [21, с. XI], який вважав поляків, а не українців, етнічною групою, яка проживала в Галицькому краї. Свою позицію він аргументував тим, що Галичина є українською етнічною територією, на якій автохтон-

ним населенням є виключно українці, через що вони не можуть бути етнічною групою. Цією тезою, підкріпленою фаховими науковими дослідженнями [20], він доводив, що українці є окремим етносом, на етнічній території якого проживали різні етнічні спільноти. Найчисельнішими з яких були поляки та євреї.

Про етнічну приналежність населення у Галичині в цей час свідчили три головні критерії: віросповідання, рідна мова, національна свідомість, яка виражалася у почутті приналежності до того чи іншого етносу. Згідно з ними українцями переважно були греко-католики, поляками – римо-католики, а євреями – іудеї. Більшість останніх розмовляли на ідиші і лише незначна частина ортодоксальних євреїв на івриті. Невеликий відсоток населення становили німці, які за віросповіданням поділялися на євангелістів та римо-католиків. Звичайно, траплялися випадки, коли євреї були римо-католиками, українці – римо-католиками чи православними, а поляки – греко-католицького віросповідання.

Найбільш “закритою” етнічною групою були євреї. На їхній спосіб життя впливали різні чинники, головним з яких була релігія. Якщо віросповідання усіх інших етносів об’єднувала спільна християнська основа, то іудаїзм був абсолютно відмінним у більшості світоглядних позицій. За теорію американського політолога Семюеля Гантінгтона [19, с. 39-40] – це були різні цивілізаційні формації та культурні ідентичності.

Проживаючи в чужих країнах багато століть євреї, намагалися зберегти свою релігію, етнокультурну ідентичність та історичну пам’ять. Для цього вони об’єднувалися у своєрідні общини – єврейські гміни. Їх ще називали кагалами та єврейськими релігійними гмінами. В її рамках євреї відкривали свої релігійні школи – хедери та єшиви, лікарні, видавництва та засоби масової інформації. Релігійне життя оберталося навколо синагоги. Крім названого внутрішнього фактору, важливими чинниками, що спонукали євреїв творити замкнуті громади, були заборони та обмеження з боку християн на їхнє вільне розселення та вибір роду зайнятості.

Правовий аспект відносин між іудеями та християнами, з яких останніх можна назвати уособленням державних утворень в Європі, проходив складну еволюцію. У другій половині ХVІІІ ст. за правління Марії Терези та Йосифа ІІ були проведені важливі реформи, які назавжди змінили правове становище євреїв в Австрійській імперії [22, s. 331]. Під впливом політики освіченого абсолютизму були скасовані феодалні обмеження та заборони щодо них. Це передбачало можливість перетворення єврейської громади у своїй внутрішній сутності та органічне її включення до загальноімперського суспільного організму. Вони отримали право займатися сільським господарством, промисловістю та ремеслами, вести необмежену лише своєю громадою лікарську практику. В освітній сфері їм дозволили орендувати нерухомість для власних шкіл, а також посилати дітей до християнських середніх та вищих навчальних закладів; отримувати наукові ступені [22, s. 331-332].

Згідно з виданою у 1776 р. постановою австрійського уряду на території Галичини євреї отримали змогу утворювати органи самоврядування – єврейські віросповідні гміни [22, s. 332]. Згодом їхня організація та функції неодноразово зміню-

валися. Так, відповідно до закону від 21 вересня 1890 р. головною функцією кагалу було забезпечення релігійних потреб її членів [16].

Одночасно з отриманням загальних прав і свобод на євреїв покладалися й загальні обов'язки. Найважливішими з них були податковий збір та військова служба. Також вони повинні були додати до свого імені прізвище, оскільки галицькі євреї в часи Речі Посполитої прийняли за традицію вживали лише імена. Уникали плутанини завдяки патронімічному окресленню, тобто зазначенню роду з якого походили [22, s. 332]. Цікавою особливістю було те, що за наказом Йосифа II з однієї сторони євреї повинні були самі вибрати для себе родове прізвище, з іншої – всі прізвища мали бути виключно німецькими. Відповідальність за вирішення цього питання лежала на місцевих держслужбовцях, які за етнічною приналежністю були переважно німцями [22, s. 332; 23, s. 44]. Це може бути одним із пояснень того факту, чому багато сучасних євреїв, які проживають в Європі та Америці носять німецькі прізвища.

7 травня 1789 р. для галицьких євреїв було ухвалено т. зв. “патент толерантності”, який дозволив поселятися їм у сільській місцевості [23, s. 46]. Однак, це могло відбутися лише за умови, якщо вони займатимуться землеробством або ремісництвом. Крім того їм відмовлялося у праві на пропінацію – виготовленні та продажі спиртних напоїв, а також в орендуванні землі у селян [22, s. 332].

Такі суспільно-правові відносини між іудеями й християнами тривали майже півтора сторіччя. Після закінчення Першої світової війни та розпаду Австрійської імперії, з відновленням незалежності Польської держави, правовий статут етнотрупи частково змінився. Було відмінено низку заборон та обмежень, які австрійський уряд наклав на євреїв після надання їм загальних прав. Зокрема, дозволено орендувати землю у сільській місцевості, відновлено право на пропінацію та низку посередницьких функцій. Протягом міжвоєнного двадцятиліття, у 1919 та 1927 рр., польський уряд прийняв дві постанови, які внесли корективи в обов'язки та компетенції єврейських віросповідних гмін. Згідно з ними кагал залишався самоврядною громадсько-релігійною одиницею. Окрім функцій релігійного характеру, на нього покладался обов'язок збирати гмінний податок, здійснювати записи актів громадського стану, займатися благодійністю, утриманням лікарень та опікунських установ [17].

Станом на середину 20-х рр. ХХ ст. в Малопольщі, яка складалася з Краківського, Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств, існувало 248 єврейських релігійних громад [5, арк. 1-2]. Близько три четверті з них знаходилися у Східній Галичині. Всі справи кагалу, а також родинного й побутового життя пересічного єврея регламентувалися релігійними приписами [26, s. 1]. Керівництво релігійної гміни було виборним. До 1785 р. кагальні вибори відбувалися кожного року на третій десь св. Пасхи [24, s. 8], яка святкується 15–16-го числа місяця Нісана (березня) та 21–22 числа того ж місяця. Час між цими днями називається – халгамоед [7, с. 59]. Процес волевиявлення громади проходив у синогозі і був доволі цікавим. У ній клали три урни, до першої вкидали карточки з іменами поточних членів кагалу, до другої – імена суддів та кагальних службовців, служителів

синагоги, працівників лікарні, вчителів тощо, до третьої – всіх, хто сплачував податки в казну гміни. Після цього з першої урни витягувались імена двох виборців. Решту карточок вкидали до другої урти, перемішували і вибирали знову два імені. Підніше карточки з другої урни висипали до третьої, з якої вибирали лише одне ім'я. П'ятеро вибраних вказували на тих, хто має бути бургомістром, “добрим мужем” та кагальним райцем. Таку виборчу систему євреї вважали найбільш ефективною для якісної зміни керівництва кагалом [24. s. 8-9]. Функцією кагалу було не лише управління єврейською громадою. Йому делегувалися право та обов'язок представляти і відстоювати інтереси кожного її члена перед органами державної влади.

Після скасування цієї виборчої системи, керівництво кагалу обиралося раз на шість років. Через три роки після виборів половина членів кагальної Ради переобиралася знову. Таким способом відбувалося часткове оновлення виконавчої влади гміни [3, с. 1-2]. Для ефективної організації роботи кагалу більшість гмінних Рад формувала додаткові п'ять відділів: у справах релігії, шкільництва, добродійності, фінансів та загально-організаційний [4, арк. 15].

Основною робочою мовою релігійної ради була польська. Нею велося більшість діловодства кагалу. Однак, відповідно до регламенту гміни окремі учасники засідань могли висловлюватись чи писати звіти на німецькій. Також, якщо подання до гміни було складене на будь-якій мові, яка побутувала у Галицькому краї, то справу на ній і залагоджували [4, арк. 12]. Те, що службовою мовою кагалу була польська, а не іврит чи ідиш, свідчить про високий рівень асиміляції євреїв у польське суспільство. Іншим доказом цього явища була організація вечірніх курсів гебрійської мови для дорослих освітнім товариством “Tarbut” у Тернополі [14. s. 199]. Виявляється, значна частина єврейського населення не зважаючи на те, що входила до кагалу не знала івриту. Це свідчило про високий рівень їхньої акультурації у польське, а раніше в німецьке культурне середовище. Окрім незнання рідної мови, серед пересічних євреїв були й такі, що тільки поверхнево орієнтувалися в головних постулатах іудаїзму. Для того, щоб випривити цей недолік ортодоксальне товариство “Tyferes Nadas” організувало релігійні курси “Beth-Jakow” у Тернопільському воєводстві [14, s. 199]. Просвітницьку діяльність у релігійній сфері також проводило релігійне товариство “Ohel Jakob” – “Намет Якова” [1, арк. 1]. Ситуація, яка склалася в культурному становищі єврейської громади, спровокувала утворення різних громадсько-політичних та культурно-освітніх течій і напрямків для її вирішення.

Аналізуючи політичні настрої єврейської спільноти та її ставлення до польської держави, робимо висновок, що її можна поділити на два основні напрямки за відповідними настроями. До першого належали в основному люди старшого покоління, для яких головним прагненням було забезпечення їхніх духовних потреб, свободи віросповідання і громадянства та захист расових й обрядово-звичаєвих особливостей. До другого напрямку відносились переважно молодь та люди середнього віку, переповнені ідеалами єврейської національної окремішності [12, s. 46]. На думку тернопільського воєводського управління, представники

останнього напрямку сприймали польську державу як систему утиску і гноблення всього, що було єврейським, через що вони були вороже налаштовані до неї. За їхніми словами, єврейська молодь сприяє будь-яким справам, що мають на меті ослабити державу. У цьому вона бачила користь для єврейського націоналістичного руху. Крім цього управління звертало особливу увагу на великий вплив молоді серед єврейства і відзначало їхній рушійний фактор у багатьох починаннях [12, s. 47]. Ці висловлювання з боку представників місцевої адміністрації свідчили про їхнє негативне ставлення до будь-яких національних процесів, які б могли утверджувати єврейську культурну ідентичність.

Свідченням рішучих дій на культурно-освітній ниві була вулична акція проведена тернопільським товариством єврейської молоді “Gideon”. Її метою було зібрання коштів для збільшення кількості бібліотек у своїй громаді. Місцева влада розцінювала діяльність організації як небезпечну для держави. Оскільки у членських посвідченнях вона використовувала заголовок “Wschodnia Galicja”, а не “Rzeczpospolita Polska” [12, s. 82].

Як засвідчують документальні джерела, у міжвоєнний період польська влада на офіційному рівні не вживала поняття “Galicja Wschodnia”, замінивши його на “Małopolska Wschonia” чи в окремих випадках “Rzeczpospolita Polska”. На нашу думку, це робилося з метою усунення із діловодства та суспільної свідомості терміну “Galicja Wschodnia”, який містив у собі, до певної міри, статус назви чужого, тобто українського, краю і замінювався на більш однорідний із чітким визначенням польськості – “Małopolska Wschonia – Rzeczpospolita Polska”. Те, що єврейська молодіжна організація почала вживати, поняття “Galicja Wschodnia”, свідчило про поступову зміну її ідентичності, принаймні територіальну. У цьому випадку важко визначити чи ця ідентичність опиралася на австрійську історичну пам'ять, чи на новоутворену єврейську національну ідею. Однак, з певністю можна сказати, що цьому сприяв у першу чергу сіонізм, який виховував єврейську молодь в дусі національної та культурної окремішності, в цьому випадку відносно польської держави. Цей процес міг розпочатися із “Galicji Wschodniej”, а закінчилась ідеєю утворення держави Ізраїль через заселення й відбудову Палестини.

Загалом в середині єврейської громади не було єдиного погляду на її культурний та освітній розвиток. До такого становища спричинили різні ідеологічні спрямування її політичних партій. Найголовнішими з них були сіонізм та ортодоксальність. Вони найбільше впливали на громадську думку єврейської спільноти у всіх сферах життєдіяльності. Незначну популярність мали соціалістичні погляди, які пропагували політичні організації Бунд та Поалей-Сіон.

Сіоністи ставили перед собою два головні завдання: 1. Організувати масову еміграцію до Палестини. Цей вчинок мав призвести до утворення на її території єврейської держави Ізраїль. 2. Відродження та розвиток єврейської мови і культури не тільки в Східній Галичині, а й всюди де мешкають іудеї. Особливим завданням була підготовка культурно-освічених та патріотично-свідомих людей для переселення в Палестину, де б вони могли поширювати отримані знання, звичаї та

релігію. Для ортодоксальних організацій найбільшим прагненням було забезпечення культурно-релігійної автономії в складі Польської держави.

Свідченням того, що єврейські політичні угруповання по-різному бачили культурно-освітній розвиток своєї спільноти було не сприйняття лівими політичними силами (Бунд, Поалей-Сіон) традиційного релігійно-звичаєвого способу життя єврейського народу. Особливо це проявилось під час їхнього бойкоту сіоністів, які 1 квітня 1925 р. організували святкування з нагоди відкриття гебрейського університету в Єрусалимі [8, s. 9]. Іншими прикладом було те, що під час державного перепису 1931 р., вони закликали всіх євреїв вказувати у рубриці “релігія” – нерелігійні [8, s. 31].

Окрім відмінного від сіоністів уявлення, яким має бути розвиток кагалу, деякі представники єврейських робітничих партій бачили альтернативу Палестині, як майбутній батьківщині, в образі Криму. 12 грудня 1925 р. в Станіславові завдяки старанням Робітничого союзу працівників “Igly” і “Handlowców” була виголошена доповідь журналіста з Варшави Йозефа Росена на тему “Крим чи Палестина?”. Сіоністи розкритикували будь-яку діяльність з цього приводу доводячи, що кримська колонізація не має під собою жодних об’єктивних умов, оскільки Палестина є історичною Батьківщиною євреїв. З неї походять їхні предки, а Крим є утопією видуманою крайніми лівими, що шукають підтримки у радянської Росії [8, s. 169].

Найзапекліші змагання на політичній арені єврейської громади Галичини відбувалися між сіоністами та ортодоксами. Особливо вони загострювалися під час виборів до кагалу [13, s. 82], оскільки кожна з політичних патрій прагнула отримати більшість мандатів. Перемога давала можливість визначати напрямок ідеологічного розвитку громади, що безпосередньо впливало на його соціально-економічне, суспільно-політичне та культурно-освітнє життя, а також визначати життєдіяльність релігійної гміни відносно польської держави [9, s. 171]. Наймасштабніші передвиборчі агітації завжди організували сіоністи. Основною соціально-віковою аудиторією для них була молодь. Цей вибір пояснювався тим, що молодих людей можна виховати, на відміну від старшого покоління, у потрібних ідеологічних переконаннях, оскільки їхній світогляд в більшості осіб ще не сформований [13, s. 82].

Всі етнічні групи вирішували будь-які громадсько-політичні та культурно-освітні проблеми на загальних зібраннях. Для участі в них запрошували поважних людей з воєводського центру чи інших міст, які виголошували доповіді, проводили дискусії тощо. Часто це були викладачі, професори університетів, урядовці, депутати чи сенатори парламенту, інакше кажучи – авторитетні люди в громаді та поза її межами.

Євреї найчастіше організували зібрання з питань палестинської еміграції, розвитку освіти й культури чи побутових проблем кагалу. Німці ж на зборах обговорювали релігійні питання, визначали найефективніші способи збереження самосвідомості та культурної ідентичності [15, s. 40]. На всіх масових заходах незалежно від рівня і мети сіоністи проводили збір коштів на відбудову Палестини.

Одне з таких єврейських сіоністських зібрань відбулося 24 квітня 1924 р. в Тернополі. Під час виступів доповідачі наголошували, що єврейський народ не посідає у Польщі всіма громадянськими правами, що в будь-якій сфері він є упослідженим, не маючи змоги відкривати власні школи та підвищувати свій культурно-освітній рівень. Пролунали нарікання на обмеженість доступу отримання вищої освіти та на тяжкі податкові побори з їхніх релігійних громад. Доповідачі закликали до енергійнішої боротьби з польською владою, домагаючись цілковитої рівноправності, допущення до органів самоврядування і відкриття єврейських шкіл з гебрейською мовою навчання [13, s. 83]. Для того, щоб ці вимоги були втілені в життя, громаду закликали обрати достойних людей до кагалів, а не різного роду висуванців, на яких легко могла б впливати польська адміністрація, тим самим роблячи їх лояльними до себе. У справі національних відносин сіоністи вважали, що асиміляція призведе лише до погіршення ситуації, тому єдиним порятунком стане отримання визнання єврейської національності польською владою таким, яке воно було гарантоване конституцією [13, s. 83-84].

Іншою етнічною групою, якій були притаманні особливості “закритості”, як вже згадувалось у вступній частині, були німці. Звичайно вони не досягли такого рівня як у євреїв. Першою ознакою замкнутості німецької громади – був їхній спосіб поселення. Вони намагалися творити окремі колонії, які часто досягали розмірів села чи селища. Німецькою громадою керувала виборна гміна [11, s. 26]. Сукупність гмін творили Німецьку національну раду у Західній Україні [2, арк. 1-3]. Німецькі гміни, подібно до єврейських кагалів, займалися організацією світського життя громади а також здійснювали зв’язкові та представницькі функції між громадою та зовнішнім світом. Релігійне життя розвивалося у двох напрямках: католицькому та євангелістському. Представники першого утворювали Спільку німецьких католиків [9, s. 8], другого – Костельний відділ [8, s. 11]. З 1907 р. по 1922 р. німців об’єднувала Спілька німців–християн Галичини з центром у м. Львові [6, арк. 1].

Під впливом німецьких євангелістів почав розповсюджуватись протестантський рух серед українців. Зокрема, за допомогою організації доповідей і нарад з прихильниками цього руху відбувалася його пропаганда серед українців місцевим жителем Василем Кузівим. Це відбувалося під керівництвом місцевого німецького євангелістського костелу і фінансувалося Європейським центром євангелістських костелів у Цюриху. В грудні 1925 р. вони надіслали 800 франків у вигляді допомоги українським студентам, які вивчали євангелістську теологію. Також серед студентів був проведений відбір, у результаті якого частина з них потрапила до Відня на навчання у євангелістському домі теологів. Всі витрати взяла на себе приймаюча сторона [8, s. 194].

Про серйозність намірів німецьких євангелістів свідчило доручення пасторам на терені Станіславівського воеводства вивчати українську мову для того, щоб могли виголошувати проповіді для українців, допоки не повернуться з Відня українські пастори. Німці намагалися привернути до протестантизму і поляків. Про це свід-

чить факт проведення у Станіславові низки проповідей польською мовою [8, s. 194].

Для проведення якісної просвітницької кампанії у квітні 1925 р. у Рогатинський повіт з Америки було надіслано значну кількість протестантської літератури. Серед якої були брошури під назвою “Пекло”, “Царство, якого всі бажають”, “Мільйони людей, які тепер живуть ніколи не помруть” та “Вартова Башта” [8, s. 16].

Для міцного об’єднання членів релігійної громади організовували різні святкування, які мали важливий історичний підтекст. Так, 31.10.–02.11.1925 р. відбулися урочистості з нагоди 29-ліття існування німецького євангелістського костелу в Станіславові. Участь у святі взяли гості з Відня. Промови виголошувалися німецькою та українською мовами [8, s. 169]. У цій ситуації яскраво простежуються етнокультурні взаємовідносини між двома етносами.

Під тиском асиміляційних процесів німецька громада розділилася на два табори. Одні бачили своє існування дотримуючись культурно-релігійної автономії, інші припускали певну акультурацію. У німецькій газеті “Volkslatt” за 23 серпня 1931 (№ 3) в статті “Пам’ятай, що ти є Німець” автор піддав критиці будь-які асиміляційні процеси у польську культуру та суспільство. Він закликав до збереження німецької мови й культури і всяко сприяти їхньому розвитку та популяризації [10, s. 48].

Таким чином, явище “закритості” єврейської й, частково, німецької етнічних груп було доволі цікавим феноменом в історії Галичини протягом багатьох століть. Вони одночасно існували у двох “світах” – локальному, який творився опираючись на релігійно-родову спорідненість та культурну ідентичність, і глобальному – в межах держави. Особливою властивістю їхнього існування були точки перетину цих “світів”. У них відбувався новий процес творення через взаємовпливи, в яких перемагала та культурна особливість, яка перебувала на вищому рівні розвитку.

Примітки

¹ Державний архів Львівської області. – Ф. 1 (Справа про реєстрацію єврейського релігійного товариства “Ohel Jakob” – “Namiot Jakobá” у Львові). – Оп. 58. – Од. зб. 476. – 16 арк.

² Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові). – Ф. 667 (Державний секретаріат освіти і віросповідань Західних областей УНР, м. Станіславів, 1918–1919 рр.). – Оп. 1. – Од. зб. 84 (Німецька національна рада у Західній Україні). – 2 арк.

³ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 701. – Оп. 2. – 3 с.

⁴ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 701. – Оп. 3. – Од. зб. 205 (Porządek czynności reprezentacji izraekickiej gminy wyznaniowej we Lwowie. Uchwalony przez Radę wyznaniową na posiedzeniach dnia 7 lutego 1899 r., 12 kwietnia 1899 r. i 10 stycznia 1900 r. odbytych). – 33 арк.

⁵ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 701 (Єврейська релігійна громада, м. Львів). – Оп. 3. – Од. зб. 1350. – 2 арк.

⁶ ЦДІВ України у м. Львові. – Ф. 863 (Спілка німців–християн Галичини у м. Львові - Bundes der christlichen Deutschen in Galizien). – Оп. 2. – Од. зб. 1. – 8 арк.

⁷ Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русский край. – Т. 7. – Санкт-Петербург, 1872. – 613 с.

⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН w Warszawie). Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Stanisławowie. Sygn. 2019/1. Miesięczne sprawozdania z ruchu społeczno-politycznego i zawodowego za okres IV.1925–III.1926. Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc kwiecień 1925 r. – 261 s.

⁹ ААН w Warszawie. Urząd Wojewódzki Lwowski (далі – UWL). Sygn. 1185/6. Tygodnie sprawozdanie sytuacyjne za czas od 31 grudnia 1927 do 6 stycznia 1928 r. – 231 s.

¹⁰ ААН w Warszawie. UWL. Sygn. 1185/10. Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc luty 1931 r. – 70 s.

¹¹ ААН w Warszawie. UWL. Sygn. 1185/12. Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc styczeń 1932 r. – 26 s.

¹² ААН w Warszawie. Urząd Wojewódzki Tarnopolski (далі – UWT). Sygn. 1180/3. Sprawozdanie miesięczne z ruchu zawodowego i społeczno-politycznego na terenie Województwa Tarnopolskiego za miesiąc marzec 1924 r. – 122 s.

¹³ ААН w Warszawie. UWT. Sygn. 1180/3. Sprawozdanie miesięczne z ruchu zawodowego i społeczno-politycznego na terenie Województwa Tarnopolskiego за місяць квітень 1924 r. – 122 s.

¹⁴ ААН w Warszawie. UWT. Sygn. 1180/6. Tygodniowe sprawozdanie sytuacyjne за час од 7 по 13 квітня 1928 r. – 227 s.

¹⁵ ААН w Warszawie. UWT. Sygn. 1180/13. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne за час од 1 по 28 лютого 1930 r. – 157 s.

¹⁶ *Dziennik ustaw Państwa*. – 1890. – № 57. – Część XVIII.

¹⁷ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – Dz. U. R. P.). – 1919. – № 14. – poz. 175.; Dz. U. R. P. – 1927. – № 91. – poz. 818.

¹⁸ Достоевский Ф.М. Еврейский вопрос // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Article/dost_evr.php

¹⁹ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів: Кальварія, 2006. – 472 с.

²⁰ Кордуба М. Простір і населення України. – Львів, 1921. – 20 с.; *Він же*. Територія і населення України. – Відень, 1918. – 24 с.; Кубійович В. Територія й людність українських земель з 2 мапами. – Львів: накладом фонду “Учітеся, брати мої”, 1935. – 84 с.

²¹ Кубійович В. Етнічні групи південно[-]західної України (Галичини) на 1.1.1939. – Весбаден, 1983. – 137 с.

²² Balzer O. *Historia ustroju Austrii w zarysie*. – Lwów, 1908. – 511 s.

²³ Balaban M. *Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*. – Lwów, 1916. – 238 s.

²⁴ Balaban M. *Dzielnica Żydowska. Jej dzieje i zabytki*. – Lwów, 1909. – 99 s.

²⁵ Hołuszko M. *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce // Mniejszości narodowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w świetle statystyk XIX i XX wieku*. – S. 19–46.;

²⁶ Tomaszewski J. *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*. – Warszawa, 1985. – 224 s.

²⁷ *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich / Zbiory Maksymiljana Goldsteina, z przedmową prof. dr. Majera Bałabana*. – Lwów, MCMXXXV (1935. – П. Ч.). – 208 s.

УДК 94(477)“192”:312

Дмитро ОВЧАРЕНКО
(м. Запоріжжя)

Динаміка зростання чисельності українців серед міського населення Півдня України у 1920-х рр.

Проаналізовано зростання чисельності українців серед міських мешканців Півдня України на основі підсумків переписів населення 1920-х рр. Динаміка цих змін подається в історичному контексті. Висвітлено передумови зростання чисельності та частки українців у населенні міст Півдня України.

Ключові слова: міське населення, урбанізація, Південь України, національний склад, українізація.

Dmytro Ovcharenko (Zaporizhzhia). Dynamic of Ukrainian urban population rising in the Southern Ukraine (1920th)

The author analyzes Ukrainian urban population rising in Southern Ukraine on the basis of population census of 1920th. The dynamics of this changes is displayed in historical context. The presupposition of Ukrainian urban population rising in South Ukraine is illustrated.

Key words: urban population, urbanization, Southern Ukraine, national structure, ukrainization.

Дослідження особливостей національного складу окремих регіонів України у першій третині XX ст. в історичній ретроспективі є одним з важливих завдань сучасної науки. Аналіз національного складу міського населення, з огляду на його неоднорідність, є необхідним елементом цього завдання.

Останнім часом велика увага приділяється дослідженню регіональної історії. Г. Турченко зазначає, що “саме в умовах глобалізації й інтеграції посилюється усвідомлення необхідності збереження національної і регіональної специфіки, що, у свою чергу, викликає зростання зацікавленості широкої громадськості і спеціалістів місцевою проблематикою” [12, с 65].

На початку XX ст. Південь України був багатонаціональним регіоном. Такі специфічні особливості обумовлені історією заселення цього краю. Зростання населення Півдня значною мірою відбувалося за рахунок переселенців з інших регіонів Російської імперії, а також іноземців. На початку XX ст. у трьох південноукраїнських губерніях - Катеринославській, Херсонській та Таврійській серед міського населення українці становили меншість, поступаючись за чисельністю росіянам і євреям. Наведемо цитату українського письменника Б. Антоненка-Давидовича, яка ілюструє ситуацію, що склалася в українському міському середовищі початку 1920-х років: “Можливо було прожити все життя в українському місті і не знати українську мову. Ви могли б задати питання українською мовою кондуктору в київському трамваї, і він не зрозумів би вас, чи зробив вигляд, що не розуміє” [цит. за: 19, с 10; 1, с. 59-60].

Національний склад населення 1920-х рр. аналізував А. Хоменко – автор монографій “Населення України 1897-1927 рр.” та “Національний склад людності УСРР” [15; 16]. Серед сучасних науковців слід виділити праці Б. Чирка та Л. Якубової – дослідників історії національних меншин України у 1920-1930-х рр. [17; 18], а також Д. Гриня, який присвятив свої дослідження аналізу соціально-демографічних процесів та національного складу в містах України на базі переписів населення 1923, 1926, 1939 рр. [5; 6; 7]. Розвиток етнотемографічних процесів в Україні 20-х рр. ХХ ст. проаналізував у своїх працях О. Воронко [2; 3].

Джерельною базою нашої статті є загальні переписи населення 1920-х рр. - Всеросійський перепис населення 28 серпня 1920 р., Всесоюзний міський перепис населення 15 березня 1923 р. та Всесоюзний перепис населення 17 грудня 1926 р. Національність визначалась за цими переписами не за мовною ознакою, як за переписом населення 1897 р., а безпосередньо за приналежністю до етносу.

За Всеросійським переписом населення 1920 р. у містах південноукраїнського регіону українці становили 20,8 %; росіяни - 43,9 %; євреї - 28,3 %; інші національності - 7 % [підраховано за: 11, с32-40].

У 1920 р. територія колишніх Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній була розподілена між п'ятьма губерніями, а саме – Донецькою, Катеринославською, Одеською, Миколаївською та Запорізькою. Слід зауважити, що перепис 1920 р. проводився у складних умовах, які стали наслідком революційних подій 1917-1920 рр. Це певною мірою позначилося на якості його результатів. Наприклад, у переписі відсутні дані про національний склад Запорізької губернії [11, с. 24]. Проте це зауваження більшою мірою стосується абсолютних даних перепису. Що ж стосується відносних даних, якими й є відсоток кожної національності у складі населення, то похибка буде значно меншою.

За Всеросійським переписом населення 1920 р. найбільш русифікованою була Одеська губернія, де частка українців складала тільки 9 % від загальної кількості міського населення. У той же час євреїв там проживало 43,2%, а росіян - 39,8%. Тобто кількість українського міського населення була тут майже в п'ять разів меншою, ніж російського, або майже в 4,5 раза меншою, ніж єврейського [11, с.38]. Національний склад міського населення цієї губернії багато в чому визначався її адміністративним центром - містом Одесою, населення якого становило понад 70 % всього міського населення губернії. В Одесі у 1920 р. проживало 427831 чоловік. Одеса на той час за кількістю мешканців була найбільшим серед усіх міст України. Загалом населення цього мегаполісу становило 23,2 % всього міського населення південного регіону і суттєво впливало на показники його національного складу. Тільки 2,9 % одеситів визнавали себе українцями. У той же час, і росіян, і євреїв проживало там майже у 15 разів більше - 44,8 % та 44,4 % відповідно. 7,8 % населення Одеси належало до інших національностей. Таким чином, Одеса була найбільш русифікованим містом не тільки на Півдні, а й загалом в Україні.

Другою за ступенем русифікації була Катеринославська губернія. У 1920 р. кількість українців серед міського населення становила 20,3 % [11, с34]. Як і в Одеській губернії, формуючим чинником національного складу міського населення

Катеринославської губернії був її адміністративний центр - місто Катеринослав, де проживала більш ніж половина всього міського населення Катеринославщини. До речі, це твердження є справедливим майже для всіх губерній південного регіону, за винятком Донецької. За переписом 1920 р. українці становили лише 4,9 % населення Катеринослава, росіяни та євреї - 46,3% та 40,7% відповідно [11, с.34]. Серед інших міст Катеринославської губернії (за винятком Кам'янського) можна простежити таку тенденцію: чим меншим за кількістю населення було місто, тим більша частка українців мешкала в ньому. Наприклад, на відміну від Катеринослава, у місті Верхньодніпровську Катеринославської губернії (9072 мешканці) у 1920 р. проживало 73,2 % українців, Новомосковську (14726 мешканців) - 72,3 % українців, Кривому Розі (22729 мешканців) - 52,4 % українців, Нікополі (10545) - 35,6%, Павлограді (17503) - 38,4 %, Синельниковому (10877) - 50,9 % [10, с. 8-16].

На початку ХХ ст. високий промисловий потенціал Донецької губернії потребував нових трудових мігрантів, що сприяло збільшенню частки українців серед міського населення завдяки мігрантам з сільської місцевості. Однак цей процес був пригальмований революцією 1917-1920 рр. З іншого боку, завдяки своєму географічному розташуванню, губернія приймала багато мігрантів із сусідніх російських регіонів. Крім того, українські селяни з великим небажанням розривали свої зв'язки з землею. Натомість поширеним було таке явище, як відходництво, тобто сезонний "відхід" на заробітки до міста, що не могло змінити національний склад серед постійного населення міст. Таким чином, у цій губернії з високим міграційним потенціалом міське населення поповнювалося за рахунок як українців, так і росіян.

У Донецькій губернії кількість українського міського населення була вдвічі меншою, ніж кількість росіян. Але тут українців було вже більше, ніж євреїв. Загалом національний склад населення міст у цій губернії був таким: українців проживало 28,3 %, росіян - 55,3 %, євреїв - 8,7 %, інших національностей - 7,8% [11, с. 32]. Визначальною рисою Донецької губернії була наявність великої кількості невеличких робітничих селищ, які були розташовані при шахтах, копальнях та промислових підприємствах, що часом знаходилися на певній відстані від міст. Населення цих селищ було віднесене до міського, в основному за промисловим способом виробництва. Що ж стосується міського способу життя, для якого характерний високий ступінь розподілу праці, наявність розгалуженої інфраструктури, розвиненого транспортного обслуговування, торгівлі, місцевого самоврядування, то ці селища можна було віднести до міських досить умовно.

Найбільший відсоток серед міського населення південних губерній українці у 1920 р. склали у Миколаївській губернії. Тут співвідношення було таким: українців проживало 29,5 %; росіян - 35,1 %; євреїв - 31,3 %; інших національностей - 4,2% [11, с. 38]. Тобто кожна з трьох провідних національностей становила майже по третині всього міського населення. Хоча і в містах Миколаївської губернії українці за своєю кількістю поступалися як росіянам, так і євреям. Різким контрастом у національному складі міського населення Миколаївської губернії виглядала ситуація у її адміністративному центрі - місті Миколаєві та інших міських селищах. У

Миколаєві українців було тільки 15,3 % (росіян - 50,9 %, євреїв - 28,5 %). Тобто цей показник був майже удвічі меншим ніж серед всього міського населення губернії. В інших містах він значно відрізнявся на користь українців (виняток становив тільки Очаків). Наприклад, майже у 75-тисячному Херсоні українців мешкало 40,5 % і вони становили відносну більшість порівняно з росіянами та євреями, а в невеличких за кількістю населення Олешках, Скадовську, Хорлах українці взагалі були абсолютною більшістю, і їх частка у населенні цих міст становила 72,4 %; 76,4 % та 78,3 % відповідно [10, с 14-16]. Таким чином, на прикладі наведених міст, знаходить підтвердження той факт, що чим меншим було місто, тим більшою була частка українців серед його населення. Ще один тому приклад - повітовий центр Єлизаветград. Його населення було другим за чисельністю по Миколаївській губернії і становило більш ніж 77 тис. мешканців. Частка українців тут була лише 21,9 %, росіян та євреїв - 33,7 % та 41,2 % відповідно. У той же час невеликі міста Єлизаветградського повіту -Новомиргород (8328 мешканців) та Бобринець (16140 мешканців) мали у своєму складі 64 % та 67,8 % українців відповідно. З іншого боку, більш велике місто Новоукраїнка (24224 мешканці) мало у своєму складі тільки 25,1 % українців [10, с 8-16]. Тобто маленькі міста, що за способом свого життя були значно ближчими до села, були переважно українськими за складом населення, а великі промислові центри та середні міста - російськими, а точніше сказати - російськомовними.

Розглянемо подальші зміни у національному складі населення Півдня України. Перш ніж приступити до аналізу складу міського населення за наступним переписом, Всесоюзним міським переписом населення 1923 р. [9], слід звернути увагу на низку чинників, що вплинули на його результати. Перш за все, це голод, що вразив південний регіон у 1921-1923 рр. У деяких містах населення суттєво скоротилося порівняно з 1920 р.

Населення Одеси за три роки скоротилося на 103 828 осіб, тобто на 24,3 %; Катеринослава - на 9644 особи, або на 5,9 %; Миколаєва - на 25 079 осіб (23 %); Херсона - на 32 240 осіб (43,3 %); Маріуполя - на 27 050 осіб (46,2 %); Юзовки - на 5793 особи (15,3 %); Єлизаветграду - на 26 842 особи (34,8 %). Нічим іншим як демографічною катастрофою такі факти назвати не можна. Якщо проаналізувати чисельність населення всіх міст та міських селищ південного регіону, що були охоплені обома переписами, то вона скоротилася з 1 386 100 осіб у 1920 р., до 1 120 126 осіб у 1923 р. [10, с. 4-17]. Таким чином, зменшення міського населення склало 20 %.

Другим фактором, що впливав на чисельність та склад населення, був новий адміністративний поділ, що змінив територіальну конфігурацію регіону. За ним дана територія була розподілена вже на три губернії. Були ліквідовані Миколаївська та Запорізька губернії. Таким чином, регіон Півдня України включав у 1923 р. Донецьку, Катеринославську та Одеську губернії. І, нарешті, третій фактор, який безумовно треба взяти до уваги, розглядаючи зміни в національному складі, - це зміни в національній політиці, що були започатковані у 1920-х рр. Ці зміни були пов'язані із введенням так званої політики коренізації, що була проголошена XII з'їздом

РКП(б) у 1923 р., яка отримала в Україні назву українізації. Дійсно, вона значно вплинула на ситуацію у національній політиці, але слід зауважити, що великі зрушення в ній почалися набагато раніше. Тут маються на увазі ті зрушення у національній самосвідомості, що відбулися у період Українських визвольних змагань. У цьому контексті треба згадати закон Центральної Ради про державну мову від 24 березня 1918 р. Державною мовою повинна була стати українська. Також закон гетьманського уряду П. Скоропадського “Про обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України у всіх середніх школах” від 1 серпня 1918 р.

Для того щоб заручитися підтримкою в Україні в період боротьби за владу у республіці, більшовики теж намагалися показати всебічну підтримку українській культурі. Це відбилося у постанові Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 9 березня 1919 р. “Про обов'язкове студіювання у школах місцевої мови, а також історії та географії України”, постанові Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 21 лютого 1920 р. “Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською”.

Тобто, незважаючи на те, що здобути незалежність не вдалося, українці у період 1920-х рр., напередодні остаточної побудови тоталітарної держави, отримали певний імпульс для підвищення національної самосвідомості та звільнення від тавра другосортної нації. Поступово піднімалася з колін українська мова, з'являлися україномовні видання, школи, навчальні та культурні заклади. Цей процес, хоча і пригальмований голодом та віддаленістю від центрів національної культури, не міг не позначитися на населенні південного регіону. Методи реалізації програми українізації та її справжні цілі є дуже суперечливими і викликають багато дискусій серед дослідників. Утім той факт, що вона відіграла важливу роль в історії українського суспільства є загальновизнаним. З цим погоджуються як сучасники тих подій (навіть ті з них, хто не мав підстав симпатизувати радянській владі), так і науковці сьогодення. Саме політика українізації дала привід далекій від комуністичної ідеології людині, сучаснику доби українізації – лідеру західноукраїнської партії націонал-демократів Д. Левицькому – так охарактеризувати у лютому 1925 року процес українізації: “Ми твердо переконані, що однаково як книжковий комунізм, так само й форма правління радянського устрою є чужими психіці українського народу. Але реєструючи факти, ми не можемо бачити одні, а нехтувати іншими. І тому ми стверджуємо всім відомий і ніким не оспорюваний факт, що в Радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рамки фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності” [13, с. 102]. Як зазначає Я. Грицак, у 1920-х рр. “українці перетворились на структурно повноцінну, зурбанізовану та сконсолідовану націю - тобто набрали тих характеристик, яких їм так бракувало під час революції 1917-1920 рр.” [8, с.87]. У цей період були прийняті усі найважливіші постанови стосовно українізації на державному рівні, остання з яких, як відзначають автори монографії “Українізація: передумови, здобутки, уроки”, датується 1927

роком, це Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури” від 6 липня 1927 р. [14, с. 65].

Слід зазначити, що українці не тільки припинили цуратися своєї нації, як це було у ХІХ ст., ай почали отримувати певні вигоди від своєї національної приналежності та знання української мови – при влаштуванні на роботу, просуванні кар'єрними сходами тощо.

Розглянемо зміни у національному складі населення Півдня України після 1920 р. За даними Всесоюзного міського перепису населення 1923 р. загальна кількість міського населення регіону майже не змінилась. Приріст у 6,2 % можна вважати досить умовним, зважаючи на перелічені вище факти (включення до перепису міського населення Запорізької губернії, не врахованого у 1920 році та великої кількості нових, досить дрібних поселень, зміна адміністративного устрою). А у національному складі міст відбулися суттєві зміни. За якихось три роки частка українців у регіоні збільшилася майже у півтора раза. З 20,8 % у 1920 р. до 29,6 у 1923 р., тобто приріст становив 50 %. Проте і ця цифра не відображає дійсного стану справ, тому що вона дещо знівельована значним припливом російського населення до Донецького регіону. У той же час частка українського населення Катеринослава збільшилася у три з половиною рази (з 4,7 % у 1920 р. до 16 % у 1923 р.), тобто на 350 % за три роки. В Одесі цей показник збільшився більше ніж удвічі, з 2,6 % у 1920 р., до 6,6 % у 1923 р., українське населення збільшилось майже на 200 %. У Першомайську Одеської губернії частка українського населення за цей період зросла з 29,8 % до 49,9 % [10, с. 4-17].

Ці цифри показують, що при невеликому зростанні загальної кількості міського населення регіону (1 841 118 осіб у 1920 р. та 1 964 453 осіб у 1923 р.) змінювалась національна самосвідомість українців. Ті українці, що не насмілювалися раніше вказувати свою дійсну національну приналежність, нарешті отримали можливість звернутися до свого національного коріння.

Звернемося до аналізу національного складу населення міст Півдня України за Всесоюзним переписом населення 1926 р. Період між 1923 та 1926 рр., хоча і є дуже коротким, але багатий на події, що вплинули на національний та соціальний склад українського суспільства.

Кількість міського населення південного регіону зросла з 1 964 453 осіб у 1923 р. до 2 368 696 осіб у 1926 р., тобто на 20,6 % [підраховано за: 10, с. 4-17]. Зауважимо, що ця кількість підрахована за новим адміністративним поділом, що був запроваджений в Україні після 1923 р. За новим адміністративним устроєм територія Півдня України була поділена на 13 округів. Напередодні Всесоюзного перепису населення 1926 р. для зручності економічного планування Дніпропетровський, Запорізький, Криворізький округи були включені до Дніпровського промислового району. Артемівський, Сталінський, Луганський - до Гірничого промислового району. А Одеський, Миколаївський, Херсонський, Зінов'євський, Маріупольський, Мелітопольський, Першомайський - до Степового району.

Загалом частка українців серед міського населення Півдня зросла з 29,6 % у 1923 р. до 38,9 % у 1926 р. Тобто темпи її зростання у населенні міст становили

31,4 % за три роки. Все міське населення регіону за цей же час збільшилось тільки на 20,6 %, тобто частка українців зростала у півтора раза швидше, ніж збільшувалась кількість міського населення загалом. Якщо ж порівнювати абсолютні цифри, то тут темпи зростання кількості українців ще більш вражають: у 1923 р. українців, що проживали у міських селищах південного регіону було 582 131 особа, а у 1926 р. 922 253 особи [підраховано за: 10, с.4-17]. Таким чином, за три роки збільшення абсолютної кількості українців у містах Півдня становило 58,4 %.

Аналіз темпів зростання частки українців у населенні окремих міст показує, що найсуттєвіший приріст відбувся у найбільш русифікованих раніше містах, що також підтверджує якісний характер цього зростання. Наприклад, в Одесі частка українців зросла з 6,6 % у 1923 р. до 17,5 % у 1926 р., тобто у 2,7 раза, або на 270 %. Частка українців у Дніпропетровську за цей же період зросла з 16 % до 36 %, тобто у 2,3 раза, або на 230 %. У менших за чисельністю населення містах збільшення частки українців за ці три роки теж було дуже значним: у Артемівську більше, ніж у два рази (з 21,5 % до 54,9 %); в Сталіно - в чотири рази (з 6,9 % до 26,1 %); в Херсоні - майже в три рази (з 13,5 % до 35,9 %); в Луганську - у два рази (з 21,4 % до 43,4 %) [10, с. 4-8].

Найбільший відсоток - 49,3 % - українці у 1926 р. становили серед міського населення Дніпровського промислового району, який охоплював майже всю територію колишньої Катеринославської губернії. Це більше, ніж росіяни та євреї разом узяті (45,1 %). У Гірничому промисловому районі, який охоплював межі колишньої Донецької губернії, українці становили 40,4 % міського населення, на 8 % менше ніж росіяни, значно випереджаючи за кількістю населення євреїв та представників інших національностей. Серед мешканців міст Степового економічного району українці складали третину [4, с. 12-38].

Таким чином, 20-ті рр. ХХ ст. в історії міст південного регіону відзначилися докорінною зміною їхнього національного складу. Процес русифікації, що тривав у містах регіону упродовж багатьох десятиліть, був припинений і змінився процесом українзації міського населення. За якихось шість років, що минули з 1920 по 1926 рік, українці з національної меншості, яка за своєю чисельністю більш ніж удвічі поступалася росіянам та майже у півтора раза євреям, перетворилися на національну більшість та зберегли високі темпи зростання своєї присутності у містах, що дозволило їм вже у найближчому майбутньому досягнути абсолютної більшості серед міського населення. Згодом з «плавильного котлу» русифікації міста перетворювалися у центри української національної культури. Це було великим кроком на шляху українського націотворення, адже міста, концентруючи в собі величезний людський, промисловий, науковий та культурний потенціал, відіграють особливу роль у створенні та зміцненні будь-якої держави.

Не можна пов'язувати зростання частки українського населення міст тільки з періодом індустріалізації, пояснюючи це зростання механічним переміщенням української людності, що проживала у сільській місцевості, до міст. Це твердження не є коректним, адже принижує значення тих змін, що відбувалися у 1920-ті рр. в національній свідомості українців. Як показують наведені дані, зміни у національно-

му складі мали значно глибше підґрунтя та були великою мірою пов'язані зі змінами у національній свідомості українців. Отже, змінювалося національне обличчя українських міст Півдня вже напередодні індустріалізації. У 1920 р. чисельність українців була найменшою серед трьох найчисельніших національностей. У період між 1921 та 1922 роками кількість українців у містах наздогнала та перевищила кількість євреїв і стала другою за чисельністю після росіян, а вже у 1926 р. кількість українців зрівнялася з кількістю росіян і перебільшила її. Зростання кількості українців збереглося і в період індустріалізації.

Примітки

¹ *Антоненко-Давидович Б.* Землею українською / Б. Антоненко-Давидович. - Харків, 1930. - 221 с

² *Воронко О.* Демографічні процеси в містах України середини 20-х рр. ХХ ст. (за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р.) / О. Воронко // Література та культура Полісся. - Вип. 20. - Ніжин : НДПУ, 2002. - С 186-190.

³ *Воронко О.* Соціально-демографічне становище в Україні за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 року / О. Воронко. - Чернігів, 1997. - 54 с

⁴ *Всесоюзний перепис людності 17 грудня 1926 р.* У 56 т. — М., 1928— . Т. XIII. Відділ I. Народність, рідна мова, вік, грамотність. УСРР. Степ. Дніпрянський підрайон. Гірничопромисловий підрайон. — М., 1929. - 464 с

⁵ *Гринь Д.* Урбанізаційні процеси в Україні у 1920-1930 рр. / Д. Гринь // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С 139-144.

⁶ *Гринь Д.* Зміни в національному складі міського населення України у 20-30-х рр. ХХ ст. / Д. Гринь // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. - К. : Стило, 1999. - С 196-202.

⁷ *Гринь Д.* Динаміка чисельності та складу міських робітників України у 1920-1930-х роках / Д. Гринь // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету ім. М.В. Гоголя. - Ніжин, 1999. - С. 97-104.

⁸ *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Я. Грицак. — К. : Генеза, 2000. - 356 с.

⁹ *Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г.* Т. XX. Ч. 4. - М., 1927. - 311 с.

¹⁰ *Міські селища УСРР.* Збірник статистично-економічних відомостей. - Х., 1929. - 184 с.

¹¹ *Статистика Украины.* Население Украины по данным переписи 1920 года. Серия "Демография". - Т. 1. - Вып. 2. - Х. : ЦСУ УСРР, 1923. - 55 с.

¹² *Турченко Г.* Історична регіоналістика і краєзнавство в контексті національної історії (південноукраїнський аспект) / Г. Турченко // Краєзнавство. — 2006. - № 1-А. - С 65-75.

¹³ *Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.* Т. 2. - Мюнхен, 1983. - 426 с

¹⁴ *"Українізація" 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки.* / За ред. В.А. Смолія. - К. : Інститут історії України НАН України, 2003. - 392 с

¹⁵ *Хоменко А.* Населення України 1897-1927 рр. / А. Хоменко. — Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1927. - 79 с

¹⁶ *Хоменко А.* Національний склад людності УСРР. / А. Хоменко. — Харків : Державне видавництво України, 1929. - 71 с

¹⁷ *Чирко Б.* Національні меншини в Україні (20-30 рр. ХХ століття). / Б. Чирко. — К.,

1995. - 213 с

¹⁸ Якубова Л. Етнічні меншини у суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і - перша половина 30-х рр. XX ст. / Л. Якубова. — К., 2006. - 507 с.

¹⁹ Liber G. Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR 1923-1934. / G. Liber. — Cambridge : Cambridge university press, 1992.

УДК 94(438)''1930/1935):342

Руслан КУЛЬЧИЦЬКИЙ
(м. Чортків)

Сенаторська діяльність Івана Макуха (1930-1935 рр.)

Автор аналізує основні напрями парламентської діяльності у польському сенаті відомого українського громадсько-політичного діяча І. Макуха в 1930-1935 рр. та висвітлює його роботу в комісіях, виступи на пленарних засіданнях сенату, участь у вічах, політичних нарадах і зборах, конференціях та інших заходах.

Ключові слова: громадсько-політична діяльність, Сейм Речі Посполитої, західноукраїнські землі.

Ruslan Kul'tchytskyi (Chortkiv). Political activity of Ivan Makuha as a senator (1930-1935)

The author analyses main directions of parliamentary activity of famous Ukrainian politician I. Makuha in Polish Senate during 1930-1935 and characterizes his work in commissions, appearances on the plenary meetings of Senate, participation in Chamber, political conferences and meetings.

Keywords: political activity, Seim of Rzeczpospolita, Western Ukraine.

Іван Макух (1872-1946) належить до видатних постатей в історії західноукраїнських земель кінця XIX першої половини XX ст. Активний і авторитетний громадсько-політичний діяч, один із лідерів партії радикалів він залишив значний слід в історії українського національно - політичного руху. Особливо плідною була його діяльність в польському сенаті в 1930-1935рр.

Дана тема знайшла своє вираження в нечисленних дослідженнях. Серед них праці О. Зайцева [24], М. Міщук [25] і спогади самого І. Макуха [10].

1930 рік в історії Західної України відзначився великим загостренням українсько-польських суперечностей. Прагнення Ю. Пілсудського зміцнити режим "санакції" наштовхувались на опір антисанакційних сил в сеймі та сенаті [26, с. 5].

Внаслідок цього у 1930 р. режим Ю. Пілсудського перейшов до силових методів у боротьбі з своїми політичними противниками. Західноукраїнські землі протягом другої половини літа та осені 1930 р. стали ареною репресивних заходів, які було офіційно названо "пацифікацією" [9, з. 35]. За таких політичних умов 28 серпня 1930 р. президент польської держави Мосціцький видав розпорядження про роз-

пуск сейму і сенату. Нові вибори до обох палат парламенту було призначено на 16 і 23 листопада 1930 р.[26, с. 26]. Внаслідок цього парламентська діяльність І. Макуха в каденції польського сенату 1928-1930 рр. припинилась.

Іван Макух був кандидатом на посла і сенатора до польського сейму та сенату від Українського і Білоруського блоку (№ 11) в Станіславському виборчій окрузі №53 [6, арк. 696]. Виборча кампанія 1930 р. проходила в дуже складних умовах. Українські партії втратили значну кількість місць у парламенті, порівняно з виборами 1928 р. Внаслідок цього, УСРП здобула 3 місця у польському сеймі (проти 8-ми у 1928 р.) та один мандат сенатора, яким далі став І. Макух[26, с. 29; 8, арк. 41 зв.; 2, арк. 10-11; 6, арк. 930].

В новообраному сенаті 1930 р., який розпочав свою роботу 9 грудня, замість 12 сенаторів український клуб мав тепер лише 4: д - р А. Горбачевський - голова, Ю. Павликовський - секретар, д - р І. Макух, О. Кисілевська[5, арк. 186; 23, с. 8; 13, с.5]. І. Макух разом з іншими українськими сенаторами розпочав свою діяльність у новообраному сенаті з критики останніх законів і розпоряджень польської влади й протестів проти «пацифікації» та арештів. 17 грудня 1930 р. на засіданні сенату І. Макух виступив з гострою критикою нового ускладненого сенатського “регуляміну” (процедури внесення сенаторами інтерпеляцій), який дуже обмежував свободу дій представників національних меншин та позбавляв їх можливості порушувати найбільш болючі питання для них[11, с. 4].

Водночас із обговоренням питання “пацифікації” в польському сеймі та сенаті ця тема набрала широкого міжнародного розголосу. Всі українські послы й сенатори, а серед них І. Макух підписали 31 грудня 1930 р. скаргу про “пацифікацію” до секретаріату Ліги Націй і надіслали її у Женеву[4, арк. 372-375].

І. Макух, як і в попередній каденції сенату, в 1930-1935 рр. надалі був членом бюджетної комісії польського сенату. Всі питання, що стосувалися Міністерства внутрішніх справ відносилися до його компетенції. З приводу них, сенатор І. Макух завжди виступав на пленарних засіданнях сенату та в бюджетній комісії, де відстоював національно - політичні й соціально - економічні права і інтереси українського народу.

Особливий резонанс викликала промова І. Макуха виголошена 29 лютого 1932 р. на засіданні сенату під час дискусії над державним бюджетом, у якій сенатор розкритикував антиукраїнський, мілітарний, поліційний характер бюджету та зосередився на характеристиці окремих його проблем [20, с. 2; 3, арк. 416 - 417; 15, с.3]. А 14 лютого 1935 р. на засіданні бюджетної комісії сенатор І. Макух у своєму виступі критично зауважив, що тогочасну політику Польщі щодо українців опанувала "всехпольська ідеологія", яка взагалі не мала наміру визнати існування українців [16, с. 3].

Значну увагу в своїй сенаторській діяльності І. Макух приділяв питанням економіки, а зокрема промисловій політиці. На думку сенатора І. Макуха, розвиток промисловості, мав розв'язати проблему безробіття, яка була зумовлена надмірною кількістю працюючих [25, с. 159-160; 7, арк. 24, 24 зв.].

В каденції польського сенату 1930-1935 рр. І. Макух через ускладнення процедури внесення сенаторами інтерпеляцій вносив їх невелику кількість. Значний і інтерес представляла інтерпеляція внесена І. Макухом в 1932 р. до міністра внутрішніх справ і справедливості в справі притягнення до відповідальності винних у зруйнуванні українських культурно - освітніх інституцій в Городенківському повіті [10, с. 435; 14, с. 2].

Водночас важливими формами сенаторської діяльності І. Макуха в краї в 1931-1935 рр. по залученню західноукраїнського населення до політичного життя були віча, довірочні й політичні наради і збори, мітинги, маніфестації, справоздавчі польські та повітові й окружні партійні конференції, засідання Української соціалістично-радикальної парламентарної репрезентації (УСРПР), яких він за даний проміжок часу провів надзвичайно велику кількість. На них обговорювались актуальні тогочасні проблеми: боротьба за національне та соціальне визволення українського народу, землю, українську школу та ін.[18, с. 7; 19, с. 4; 21, с. 6; 22, с. 6].

А тим часом у Польщі остаточно утвердився авторитарний політичний устрій. Нова конституція, ухвалена в квітні 1935 р., різко обмежила права парламенту, реальна влада зосереджувалася в руках президента [1, арк. 53 - 54]. За таких обставин участь у виборах до сейму й сенату з українських політичних партій в 1935 р. взяло лише УНДО[12, с. 2; 17, с. 3; 24, с. 159 - 160].

Отже, сенатор І. Макух був важливою фігурою суспільно-політичного життя західноукраїнських земель в 1930 - 1935 рр. Основною метою діяльності сенатора І. Макуха на протязі зазначеного періоду було прагнення реалізувати основні постулати української національно – а державної ідеї та покращити політичне й соціально - економічне становище українського народу.

Примітки

¹ *Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУЛ), Ф. 344, оп. 1, Од. зб. 80, арк. 53 - 54.*

² *ЦДІАУЛ, колекція м/ф № 9, Од. зб. 70155, арк. 10 - 11.*

³ *ЦДІАУЛ, колекція м/ф № 9, Од. зб. 85778, арк. 416 - 417.*

⁴ *ЦДІАУЛ, колекція м/ф № 9, Од. зб. 85781, арк. 372 - 375.*

⁵ *ЦДІАУЛ, колекція м/ф № 9, Од. зб. 86475, Ч. 1, арк. 186.*

⁶ *ЦДІАУЛ, колекція м/ф № 9, Од. зб. 86476, Ч. 2, арк. 696, 930.*

⁷ *Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО), Ф. 2, оп. 1, Од. зб. 793, арк. 24, 24 зв.*

⁸ *Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), Ф. 231, оп. 1, Од. зб. 2063, арк. 41 зв.*

⁹ *Sprawozdanie stenograficzne z 7 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej dn. 26-27 stycznia 1931 roku. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, 1931. – 211 s.*

¹⁰ *Макух І. На народній службі: Спогади -К. : Основні цінності, 2001.- 572 с. -*

(Сер. “Спадщина”).

¹¹ *В польськiм соймi // Громадський Голос. – 1930. - 27 грудня. – Ч. 50. – С. 4.*

- ¹² *Віримо, що змагання дасть народові волю!* // Громадський Голос. – 1935. – 13 липня. – Ч. 26. – С. 2.
- ¹³ *3 польських справ* // Громадський Голос. – 1930. – 20 грудня. – Ч. 49. – С. 5.
- ¹⁴ *3 діяльності Укр. Соц. - Рад. Парляментарної Репрезентації* // Громадський Голос. – 1932. – 13 лютого. – Ч. 6. – С. 2.
- ¹⁵ *Зі сенату* // Громадський Голос. – 1934. – 10 березня. – Ч. 9. – С. 3.
- ¹⁶ *3 нарад сенатських комісій* // Громадський Голос. – 1935. – 23 лютого. – Ч. 7. – С.3.
- ¹⁷ *Зі сенату* // Громадський Голос. – 1935. – 13 липня. – Ч. 26. – С. 3.
- ¹⁸ *Організаційні справи* // Громадський Голос. – 1932. – 16 квітня. – Ч. 15. – С. 7. ¹⁹ *Організаційні справи* // Громадський Голос. – 1932. – 17 грудня. – Ч. 49. – С. 4.
- ²⁰ *Польський державний бюджет* // Громадський Голос. – 1932. – 19 березня. - Ч. 11 - С. 2.
- ²¹ *Товмаччина* // Громадський Голос. - 1933. - 8 липня. - Ч. - 26. - С. 6.
- ²² *Товмаччина* // Громадський Голос. - 1934. - 20 січня. - Ч. 2. - С. 6.
- ²³ *Українська Соціалістично-Радикальна Парляментарна Репрезентація* // Громадський Голос. – 1931. – 3 січня. – Ч. 1. – С. 8.
- ²⁴ *Зайцев О.* Парламентська діяльність політичних партій Західної України (1922-1939): Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1994.-212 с.
- ²⁵ *Мишук М.* Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія: ідеологія, організація, політика (1918 - 1939рр.): Дис. ... канд. політ. наук. – К., 2007. – 213 с.
- ²⁶ *Швагуляк М.* “Пацифікація”. Польська репресивна акція в Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1993. – 52 с.

УДК (477)“192”:368

Олена ЛАТИШЕВА
(м. Сімферополь)

Система термінології державного страхування в УРСР 20-х рр. ХХ ст.: соціально-історичні аспекти

Представлено історичний аналіз, зроблено теоретичну та фактологічну ревізію спеціальної термінології установ системи державного страхування в СРСР та Українській СРР 20-х рр., як виразника соціально-економічного інституту, що посідав важливе місце в суспільстві.

Ключові слова: страхування, суб'єкт страхових операцій, страховик, страхувальник, страховий союз.

Olena Latisheva (Simferopol'). Terminology of the State Insurance System of Ukrainian SSR in the 1920-ies: social-historical aspects

In this article the historical analysis, theoretical and practical revision of State insurance special terminology of USSR and Ukrainian SSR, as the unit of social-economical institute that occupied the important place in the society during 1920-ies, were done.

Keywords: insurance, subject of insurance operations, insurer, insured, insurance union.

Гуманітарні та природничі науки мають власний понятійно-категоріальний апарат, використовуючи його для пізнання соціальних явищ або закономірностей розвитку суспільства, природи, людини. Конкретні галузі науки (соціологія, філософія, біологія, історія, економіка) володіють суто прикладними фаховими категоріями та методами, тобто засвідчують свою ідентичність та притаманний інтелектуальний дискурс.

Терміни минулого – не просто слова, а передусім символи епохи, законсервовані соціальні відносини, явища, процеси, які відбулися, трансформувалися, але не втратили наукової актуальності та прикладного значення. З'ясовуючи їх та розкриваючи функціональні характеристики, ми проникаємо до глибин соціальної політики радянської влади, починаємо розуміти її тактико-стратегічний курс, тобто пізнаємо реальний стан розвитку суспільства, громадянський статус його членів.

Опанування спеціальною термінологією – це своєрідний гносеологічний та онтологічний ключ для розуміння текстів, тобто прочитання джерел, для їх систематизації, окреслення пріоритетів діяльності цієї самобутньої соціально-економічної системи, яка є тепер історією, хоча її окремі елементи продовжують функціонувати, бо були закладені відомими ученими, апробовані історичним досвідом.

Теоретики страхової справи, які працювали в органах державного страхування, надавали особливого значення фаховим термінам, що виникали в процесі історичної еволюції соціального інституту страхування. Ліквідація більшовиками земської та акціонерної страхової справи, а натомість впровадження державної монополії страхування, призвели до метушливого пошуку нових організаційних форм, соціальних принципів, оптимальних господарських пріоритетів, концептуальних засад. Довелося звертатися за допомогою до земських “спеців”, “старорежимної професури”, тобто до теорії і практики становлення та розвитку системи страхування. У 1923 р. професор К.Г. Воблій видав ґрунтовну працю з проблем економії страхування [1], розглядаючи її як науку, показав історію формування та практикування. Терміни (“поліс”, “страхова сума”, “види страхування”, “ліквідація страхових збитків” тощо), які використовував цей відомий тоді учений, мали конкретне застосування, хоча виникли до революції 1917 р.

У 1925 р. за редакцією професора С.О. Рибнікова вийшов словник страхових термінів [7], а також страховий довідник, упорядкований С.М. Розеноєром [4]. Виходили й інші довідкові видання, які мали суто прикладне значення [8]. Професор С.О.Рибніков, підсумовуючи досвід становлення радянської системи державного страхування 20-х рр., видав спеціальний посібник із страхової справи [5]. Існували десятки різних інструкцій, адресованих агентам страхових контор, які стосувалися різних видів страхування. Вони становлять, крім суто прикладного призначення, специфічну базу джерельного дослідження професійної термінології, позаяк створюють можливість для її соціально-історичної систематизації.

Страховання – це “громадська взаємодопомога”, яке здійснювалося через “особливу організацію”, тобто через розподіл виплат згідно розміру завданих втрат, а не просту формалізацію – земські, акціонерні, кооперативні чи державні структури.

Вони були статутними організаційними формами, покликаними забезпечувати і реалізовувати ту “особу організацію” перерозподілу коштів на відшкодування втрат. Проголошення державної страхової монополії декретом 6 жовтня 1921 р. [2, с. 40-41] означало реорганізацію соціального інституту страхування як “громадської взаємодопомоги”, тому що постала унітарна форма державного страхування. З її появою змінився суспільний статус страхування, позаяк розподіл відбувався на основі договору між органами державного страхування (“страховик”) та власником майна (“страхувальник”), а страхові операції набули ознак “повинності”, тобто стали обов’язковими.

Систематизація видів страхування відбувалася за принципом функціональних ознак, а також наявності мети та об’єкту, тому виділялися – особисте, майнове, підприємницьке, громадське, державне, гарантійне та конкретні види суто майнового страхування – від вогню, тварин від падежу, посіву від градопобиття. Вона була недосконалою, але цілком реальною. Деякі види дублювали один одного. Наприклад, страхування життя належало до особистого страхування, а видача страхової винагороди здійснювалася двічі: на випадок смерті та досягнення терміну довголіття, передбаченого страховою угодою з клієнтом. У 20-х рр. існувало транспортне страхування, різновидом якого було авіаційне, яке передбачало страхування льотчиків та пасажирів на випадок смерті, інвалідності, тимчасової непрацездатності. Окремі терміни, якими класифікувалися види страхування, мали суперечливе тлумачення, але вони траплялися в літературі та страхових операціях 20-х рр. Наприклад, поняття “страхування валорне”, “страхування газетне”, “страхування гарантійне” сприймалися буквально, хоча перше відносилось до транспортного виду страхування, бо стосувалося поштових цінностей, друге мало відношення до редакцій газет, які страхували покупців та передплатників їхньої друкованої продукції, закладаючи страховку в ціну, а інший мав справу з відшкодуванням матеріальних збитків, завданих роботодавцю необережними або свідомими діями службовців. Виявлялося, що страховиком було поштове підприємство, редакція газети, а не страхувальником.

Довідкові видання відносили до категорії “види страхування” наступні терміни та відповідно соціально-правові та економічно-господарські явища: “страхування державне”, “колективне”, “підприємницьке”, “громадське”, “публічне”. Вони, на моє переконання, пасували статусові суспільно-організаційних форм страхових операцій. “Страхування державне”, за визначенням упорядників, могло бути двох типів: таке, що відбувалося на добровільних засадах і здійснене державою, як “публічно-правова повинність” [7, с. 100.]. Публічне страхування також вважалося “правовим зобов’язуванням”, до якого долучалося обов’язкове, а це вже зовсім інший контекст страхових відносин. Фактично свідомо замовчувався факт порушення основного принципу страхування – добровільності. Державна страхова монополія встановлювала таку систему страхування, яка справді мали усі ознаки “публічно-правової повинності”. Неухильне насаджування класового принципу та обов’язкового окладного страхування, особливо в сільських районах, порушувало не лише принцип добровільності, але перетворювало систему державного страху-

вання в аналог податкової, що викликало недовіру до неї селянства, про що свідчили їхні поговірки та байки [9]. Під страхуванням “громадським” розумілося таке, яке не передбачало отримання прибутку, але прагнуло здешевлення та оптимізацію страхової потреби, яким вважалося кооперативне страхування. Воно справді було тоді єдиною організаційною формою громадського страхування.

В Україні 20-х рр. ХХ ст. взаємодіяли дві форми державного страхування – соціальне, яке здійснювали відповідні структурні органи влади (Наркомсоцзабез, Наркомпраці), дбаючи про забезпечення трудящих на випадок інвалідності, хвороби, тимчасової втрати працездатності, безробіття, а з іншого боку – майнове, організацією та впровадженням якого переймався Держстрах СРСР та Укрдержстрах. Функціонування системи державного та громадського соціального страхування досить вичерпно досліджено істориками України [12], чого не можна сказати про написання історії державного майнового страхування в УРСР 20-30-х рр.

Страхування майна відбувалося в містах і селах, однак використання термінів “страхування “міське” або “страхування сільське”, які доволі часто зустрічалися в літературі та практиці страхових операцій 20-х рр., лише засвідчує територіальне знаходження об’єкта страхування, а не його вид. Історично коректним та операційно достовірним, наприклад, є визначення – “страхування селянського майна” [3]. Суб’єктами страхових операцій, якщо дотримуватися юридичної сторони справи, були “страхувальник” та “страховик”, тобто конкретне селянське господарство чи приватне підприємство, а з другого боку Держстрах СРСР та його місцеві органи – контори, агентства, відділення. Страхувальник та страховик уклали між собою угоду, згідно якої перший сподівався отримати бажану страхову винагороду, а страховик брав на себе зобов’язання сплатити йому суму за реальними втратами майна від стихійного лиха, але не більше встановлених норм та передбаченої страховою оцінкою суми. Страхувальниками могли бути понад 5 млн селянських господарств та декілька сотень тисяч приватних підприємців, які працювали в сільському господарстві, промисловості, торгівлі, сфері банківського бізнесу [10].

Радянська держава допускала можливість кооперативного страхування, але як виняток з концепції державної страхової монополії. Страхування було дійсно кооперативним, тому що об’єктом ставало майно товариств, але не особисте майно його членів – селянських господарств, які мали страхувати через окладне обов’язкове страхування будівлі, худобу, посіви. У 20-х рр. діяли три кооперативних страхові установи: страхова секція “Центросоюзу”, яка обслуговувала інтереси споживчої кооперації; Всеросійський кооперативний страховий союз (“Коопстрах”), котрий опікувався майновими справами сільськогосподарської та промислової кооперації; Всеукраїнський кооперативний страховий союз (“Укркоопстрах”). За формою кооперативне страхування було колективним, а “страхування колективне” – насправді груповим, тому що перше стосувалося майна товариства, а друге здійснювалося не індивідуально, а від групи, проте дозволялося робітникам, селянам та службовцям.

Поняття “майнове страхування” означало речовий зміст страхових операцій, хоча з точки зору страхової науки, доцільніше було б говорити про страхування втрат, збитків. За такого тлумачення майнове страхування поділялося на два види: страхування збитків від стихійного лиха (звичайне страхування) та внаслідок дій конкретних осіб, тобто страхування громадянської (цивільної) відповідальності. Конкретний вид страхування зумовлювався залежністю збитків від характеру стихійного лиха. Страхування громадянської відповідальності стосувалося власників транспортних засобів, але не відносилось до виду транспортного страхування, тому що об’єктом виступали третті особи.

В Україні страхові операції від градопобиття рослин відновилися весною 1923 р., а норми страхового відшкодування коливалися в межах 10-20 рублів на десятину, тобто відповідали вартості насіння на одиницю його висіву. Страхування будівель від пожежі з розвитком промисловості став одним з найпріоритетніших, тому його техніка постійно удосконалювалася, а першочергове значення мали три функціональних поняття і явища одночасно: “страхова оцінка”, “страхова сума”, “тариф”. Вони є ключовими для розуміння суті страхових операцій, пов’язаних із втратами майна від вогню, тому варто звернути увагу на внутрішню специфіку страхових відносин. Пожежа могла знищити повністю майно, а могла лише його частину, тобто сума збитків залежала від конкретних обставин. Страховик, володіючи інформацією про частотність пожеж в регіонах, а така статистика вирізнялася вичерпністю та послідовністю [6], встановлював межу відшкодування втрат, яка і називалася страховою сумою. Наприклад, фраза “страхова сума цього будинку 500 рублів” означала, що він застрахований саме на цю суму, відтак страхувальник міг сподіватися на відшкодування збитків не більше страхової суми. Якщо страхова оцінка становила 10000 рублів, то страхова сума залежала від платоспроможності страхувальника, але не вище оціночної вартості [4, с. 8.]. Страхова сума, яка потрапляла до угоди, була обов’язковою для органів держстраху, ставала межею їхньої відповідальності, тобто рівнем виплат. Якщо страхова оцінка відповідала страховій сумі, то у випадку повного згорання будівлі, її власник одержував повну страхову суму. Для страховика, якщо він прагнув отримати грошову винагороду, максимальна страхова сума була справою прибутковою, тому що збільшувалася загальна сума страхових платежів від населення, позаяк з кожної сотні застрахованої суми стягували тариф. Страхова сума помножена на тариф давала страхову премію, яку сплачував страхувальник державним органам страхування. Тарифи враховували принципи страхування: окладного та неокладного обов’язкового, додаткового до окладного і добровільного. Їх друкували та надсилали страховим конторам для практичного користування [11]. Існували тарифи для міст і сіл, для фабрик і заводів, окремо для цукрових заводів та млинів. Кожен вид майна мав власний тариф.

Для базової термінології страхової справи слід віднести визначення системного характеру: “окладне страхування”, “неокладне страхування”, які могли бути добровільними та обов’язковими. Страхування неокладне, як його тлумачили фахівці у 20-х рр., належало до одного із видів обов’язкового державного страху-

вання, якому підлягало державне та комунальне майно, передане госпорганами в оренду, концесію тощо, а також майно приватних осіб, що перебувало у правових застереженнях (забудова по кредиту, застава, позика). Неокладне страхування оформлялося індивідуально у формі страхових угод між страхувальником та страховиком згідно вимог закону, саме тому цей вид був обов'язковим для обох сторін, а держава прагнула встановлення максимальної страхової суми, яка б відповідала реальній вартості майна.

Окладне також представляло вид обов'язкового державного страхування, але його особливістю було те, що ним охоплювали все майно (велику рогату худобу, будівлі, посіви), а страхувальник не подавав офіційного оголошення про здійснення страхових операцій. Початок та завершення окладного страхування мали фіксовану дату, яка офіційно відповідала господарському року – від 1 жовтня до 30 вересня. Страхова сума встановлювалася в обов'язковому порядку, а йому підлягали: страхування будівель від вогню, рогата худоба та коні від падежу, посіви від градопобиття. Ці типи майна реєструвалися, систематизовувалися, оцінювалися. Норми страхування визначалися на рік уперед, які у 1924-1925 р. були такими: для будівель, що постраждали від вогню, 50 % їх реальної вартості; для худоби – від 10 до 45 рублів, а це у декілька раз менше її ринкової ціни; для втрат культур від градопобиття – у межах 10-20 рублів за десятину [7, с. 115.].

Використовувалася також ціла низка дуже прикладних термінів, які представляли ту чи іншу форму соціальних майнових та правових відносин (“об'єкт страхування”, “поліс”, “премія”, “перестраховання ризиків”, “диспаша”, “викуп полісу”, “страхова винагорода”, “неодоїмка”), але вони потрапили до інформативно-довідкових видань, тому є доступними для дослідників. Наприклад, термін “недоїмка”, що зустрічається в річних звітах страхових установ, означав невчасне надходження страхового окладу, що вилучався згодом примусово. Поняття “норма окладу”, тобто страхова сума для системи окладного страхування, яка була або єдиною для кожного селянського господарства (на усі будівлі однакова), або на кожну будівлю селянського двору окрема.

Принцип обов'язковості страхування в умовах 20-х рр. визначався фактичною державною страховою монополією, від якої залежали окладне або неокладне страхування. Його ототожнювали з прививкою від віспи, тобто підкреслювали необхідність та доцільність впровадження, але тарифи та суми премій свідчили про появу паралельно функціонуючої системи фіскального типу, тобто страхування в СРСР мало ознаки “публічно-правової повинності”. Термінологія, творцями якої були не лише теоретики страхової справи, а також і практики, відповідала меті і завданням радянської системи державного страхування. Види страхування, на моє переконання, обмежувалися конкретними страховими операціями, зумовленими типом майна, умовами та нормами відшкодування матеріальних збитків страхувальнику, а не абстрактними соціологічними конструкціями. Окладне, неокладне, короткотермінове, додаткове до окладного, добровільне, обов'язкове страхування належали до категорії принципів страхування, а не видів, тому що мали системотворчі ознаки, а не операційно-страхові характеристики.

Коллективне, державне, кооперативне, групове, індивідуальне страхування, враховуючи їх функціональну специфіку, належали до суспільно-організаційних форм, а не до видів чи принципів страхової справи. Страхування було державним, тому що держава брала на себе відповідальність матеріального відшкодування згідно страхових угод. Страхування особисте та громадянської відповідальності в умовах монопартійної політичної системи тоталітарного типу дещо дивує, але страхова практика, яка дотримувалася госпрозрахункових важелів, допускала ці форми страхових відносин. Нарешті, враховуючи розмаїття термінології та її змістовне навантаження, а також систему розрахунків та політико-економічних і фінансово-правових узгоджень, страхування, крім явища, було спеціальним розділом історико-економічної науки, яка активно розвивалася упродовж 20-х рр.

Примітки

¹ *Вобльий К.Г.* Основы экономии страхования, 2-е перераб. изд. – К.: “Коопстрах”, 1923. – 256 с.

² *Декрет СНК* о государственном имущественном страховании // Вестник государственного страхования. – 1922. – № 1.

³ *Малаховский В.* Страхование крестьянского имущества. – Л.; М.: ГИЗ, 1925. – 48 с.

⁴ *Розеноер С.М.* Страховой справочник (огневое, транспортное и личное страхование. – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1925. – 134 с.

⁵ *Рыбников С.А.* Страховое дело. – М.: “Мысль печатника”, 1929. – 58 с.

⁶ *Сведения* о пожарах в СССР за 1923/24 и 1924/25 г.г. (с 1 октября 1923 г. по 30 сентября 1925 г.). – М.: Госфиниздат СССР, 1929. – 189 с.; *Сведения* основной статистики по страхованию от огня за 19213-1924 гд. – М.: ГПГС, 1927. – 52 с.

⁷ *Словарь* страховых терминов / Под ред. С.А.Рыбникова и В.С.Гохмана. – М.: Изд-е ГПГС, 1925. – 145 с.

⁸ *Страховой* сборник. – М.: ГПГС, 1926. – 80 с.; *Тарифы* Госстраха. – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1927. – 19 с.

⁹ *Страхование* жизни в деревне. Изложение правил крестьянского страхования жизни в баснях. – М.: Финиздат НКФ СССР, 1927. – 45 с.

¹⁰ *Сушко О.О.* Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921-1928): історико-теоретичний аспект. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.; *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997.- 400 с.; *Волосник Ю.П.* Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Х.: НМЦ“СД”, 2002. – 380 с.; *Лантух І.В.* Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921-1928 рр.). – Х.: Основа, 2004. – 196 с.

¹¹ *Тарифы* Госстраха. – М., 1927; *Инструкции* агентам государственного страхования. Раздел IX-XI. – М.: Изд. ГПГС СССР, 1926. – 39 с.

¹² *Шарпатов В.Г.* Соціальне забезпечення в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.). – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.

УДК 94(470+571):323.272

Юлія ШПАК
(м. Запоріжжя)

**Світова соціалістична революція у працях
голови Ради народних комісарів РСФРР В.І. Леніна**

Проаналізовано праці В.І. Леніна, в яких обґрунтовується перспектива соціалістичної революції і встановлення радянської влади в Європі. Схарактеризовано ленінську концепцію пролетарських революційних воєн, як один із засобів стимулювання світової революції й поширення її за межі власної держави.

Ключові слова: світова соціалістична революція, інтернаціоналізм, Комуністична партія, Угорська радянська республіка.

Shpak Jylia (Zaporizhzhia). The World Socialist Revolution in V.I. Lenin's works as the head of the Council of people's commissioners of RSFSR

V.I.Lenin's works about the future of the Socialist revolution and the establishment of the Soviet Regime in Europe are analyzed in the article. Lenin's concept of proletarian revolutions, as the ways to the World Revolution and its expansion .

Keywords: World Socialist Revolution, internationalism, Communist Party, the Hungarian Soviet Republic.

Питання про підготовку радянським керівництвом у 1917-1920 рр. революційного походу на Захід, який повинен був скинути світовий капіталізм і розповсюдити радянську владу на країни Західної Європи та Азії є ще мало вивченим у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

В історіографії даного питання можна виділити два основних періоди: радянський і сучасний. Історичні умови, в яких проводились дослідження, справляли значний вплив на праці істориків. Саме через відвертий провал революційного походу на Захід, радянські дослідники були змушені пояснювати різку зміну зовнішньополітичного курсу. На подібних наукових позиціях стояли І. Аношкін [2], П. Федосєєв [22], Є. Богуш [4], К. Вощенков [5], К. Гафурова [6].

Після здобуття Україною незалежності, проблема світової соціалістичної революції майже не досліджувалась, окрім кількох статей Г. Турченко [20, с. 42-53; 19, с. 52-71], в яких розглядається вплив воєнно-стратегічної ситуації у південноукраїнському регіоні в 1919 р. на зовнішньополітичний курс радянської Росії, спрямований на розвиток революції у світовому масштабі.

Метою нашої статті є аналіз розробки теорії світової революції головою РНК РСФРР В. Леніним.

В жовтні 1917 р. в Росії, скинувши Тимчасовий уряд, до влади прийшла РКП(б) на чолі з В. Леніним. На першому ж зібранні Петербурзької ради робочих і солдатських депутатів, що відбулось 25 жовтня 1917 р., була проголошена доповідь про завдання влади рад [10, с. 2]. У доповіді зазначалось: "Переворот полягає в тому,

що у нас буде Радянський уряд, наш радянський орган влади, без участі буржуазії в ньому” [10, с. 2].

Ідея інтернаціональної пролетарської солідарності, що була висунута і обґрунтована К. Марксом і Ф. Енгельсом, розвивалась і в працях В.І. Леніна. “Капітал є міжнародною силою, – писав він. Для перемоги над нею потрібен союз робочих, їх міжнародне братерство. Ми – проти національної ворожнечі, національної різниці, національної відокремленості. Ми – міжнародники, інтернаціоналісти” [12, с. 43]. Саме принцип пролетарського інтернаціоналізму, втілений в політиці радянської держави, був покладений в основу її діяльності.

Соціалістична влада розуміла, що першочерговою задачею, після встановлення своєї влади, є закінчення Першої світової війни. Це бажання диктувалося не так бажанням миру у всьому світі, а тим, що ця війна була не вигідною і відверто провальною для Росії. Наслідки війни, за умови її продовження, могли бути згубними для колишньої імперії, бо поступово вона втрачала свої території. Це яскраво видно на прикладі України. І хоча нова влада заявляла про новизну політики, та відмовлятися від імперіалістичних ідей попередніх урядів не збиралась, тому втрачати території було неприпустимою розкішшю, на яку радянська влада не могла погодитися.

В промові “Серйозний урок і серйозна відповідальність” (1919 р.), виголошеній В. Леніним, говорилося, що для того, щоб закінчити цю війну, тісно пов’язану з капіталістичним устроєм, необхідно перемогти сам капітал. З цього можна зробити висновок, що для того, щоб закінчити війну, необхідна перемога пролетаріату у всіх капіталістичних країнах, а для цього необхідна світова соціалістична революція [16, с. 2-3]. Ця доповідь була однією із перших офіційних документів нової влади, в яких декларувалися прагнення Російської комуністичної партії більшовиків провести світову соціалістичну революцію.

Для своєї подальшої ідеологічної і політичної діяльності комуністам необхідно було створити політичну програму [13, с. 211-213]. Документ мав обґрунтувати не тільки внутрішню, а й зовнішню політику. Програма була написана і прийнята на VIII з’їзді РКП(б). Основна частина починалася зі ствердження про те, що у світі почалася ера всесвітньої пролетарської, комуністичної революції [15, с. 83-84]. Отже, першочерговим завданням було здійснення світової соціалістичної революції радянським урядом.

Не зважаючи ні на що, В. Леніну з його однодумцями необхідно було обґрунтувати свою думку, а саме: необхідність соціалістичної революції у більш заможних і успішних країнах, ніж Росія. Тому було вирішено обґрунтувати природу капіталізму і довести його згубний вплив на пролетарів усього світу. “Головною особливістю такого суспільства складає товарне виробництво на основі капіталістичних виробничих відносин, за яких найважливіша і найбільша частина засобів виробництва належить невеликому за своєю чисельністю класу осіб, при цьому більшість населення складають пролетарії та напівпролетарії, які через свій економічний стан вимушені постійно або періодично продавати свою робочу силу, тобто, найматися до капіталістів, і своєю працею створювати прибуток для вищих класів суспільст-

ва” [15, с. 84-88], зазначалося у Проекті програми РКП(б), автором якої був В. Ленін.

На думку В. Леніна, саме технічний переворот сприяв соціальній і матеріальній прірві між капіталістами і простими робітниками: “... удосконалення техніки, що означає збільшення продуктивності праці і ріст суспільного багатства, обумовлює собою в буржуазному суспільстві зростання суспільної нерівності, збільшення відстані між багатими і бідними і ріст незабезпеченості існування, безробіття” [15, с. 85], що неодмінно мало привести до загострення боротьби між цими двома верствами суспільства.

А соціалістична революція пролетаріату мала знищити поділ суспільства на класи і цим звільнити пригнічене суспільство, і покласти кінець усім видам експлуатації однієї частини суспільства іншою. Тому необхідною умовою цієї соціалістичної революції є здійснення диктатури пролетаріату, а саме: завоювання пролетаріатом такої політичної влади, яка дозволить йому зломити супротив експлуататорів [15, с. 86]. Тільки світова соціалістична революція здатна вивести людство з глухого кута, який був створений імперіалізмом і імперіалістичними війнами.

Таким чином, світова соціалістична революція мала не тільки звільнити пригнічений клас від експлуатації капіталістами, а й зрівняти всіх, стерти всі класові нерівності, а для цього необхідна диктатура пролетаріату. Тому що не можна перемогти і викоринити капіталізм без безпощадного придушення опору експлуататорів [8, с. 214-219]. Саме тому гасло, яке висунув В. Ленін для початку світової революції звучав так: “Пролетарії усіх країн, об’єднуйтесь!”. Він розумів, що жоден капіталіст не захоче втрачати своє майно, і тоді вже можуть об’єднатися капіталісти світу і здійснити контрреволюцію. Щоб цього не сталося, необхідна була світова соціалістична революція і диктатура пролетаріату. В обґрунтуванні диктатури В. Ленін вдало скористався думкою К. Маркса [18, с. 24-38] про те, що без примусу неможливий перехід від капіталізму до соціалізму.

Наступним кроком до утвердження ідеї світової соціалістичної революції було заснування в Москві 1919 р. на міжнародному з’їзді комуністів III Комуністичного Інтернаціоналу – Союзу робочих усього світу, що прагнуть до встановлення Радянської влади у всіх країнах [11, с. 230-231]. Саме в промові на відкритті цього Інтернаціоналу В. Ленін вперше висловив думку про те, що після перемоги комунізму у всьому світі буде заснована Всесвітня Федеративна Республіка Рад, де провідне місце звичайно відводилось Росії і її Комуністичній партії.

Основне значення Третього Інтернаціоналу, на думку В. Леніна, полягало саме в тому, що він почав здійснювати диктатуру пролетаріату.

Отже, радянські комуністи були рішуче налаштовані на просування соціалістичної революції на Захід. В. Ленін в одній зі своїх промов початку 1920-х років, коли надії на світову революцію танули, заявив про те, що більшовики в Росії йшли на жовтневий переворот тільки в розрахунок на швидку світову соціалістичну революцію [9, с. 34].

Саме в 1919 р. В. Ленін вважав, що склались сприятливі умови для просування соціалістичної революції на Захід. Цьому сприяло встановлення радянської влади в

Угорщині і Чехословаччині, які радянський уряд розглядав як плацдарм для подальшого просування революції на Захід. Після встановлення тут радянської влади на чолі з Бела Куном, В. Ленін почав тісно з ним співпрацювати. Угорщина була надто близька до коаліційних антантівських країн, саме цим В. Ленін обґрунтував воєнну інтервенцію своїх військ до цієї країни. Насправді ж, воєнна інтервенція мала забезпечити збереження радянської влади в Угорщині, а також встановлення влади Рад в ряді інших країн.

Цікавим є той факт, що В. Ленін ні в якому разі не розцінював воєнні дії, що планувалися, як незаконне воєнне втручання чи загарбання. На його думку, ці події йшли в руслі “міжнародної громадянської війни, що є закономірним продуктом класової боротьби при капіталізмі і закономірною сходинкою на шляху до перемоги міжнародної пролетарської революції... Через класовий характер таких воєн відмінність між оборонними і наступальними втрачає остаточно усякий сенс” [15, с. 81-121]. Саме така постановка питання В. Леніном повністю виправдовувала справжній характер інтервенції радянської Росії і охоче сприймалася революціонерами всіх країн Європи.

Першим кроком до утворення європейської радянської федерації вважалася радянська Угорщина. Внутрішні перетворення її нового уряду на чолі з Бела Куном здійснювалися за відомим уже в Росії сценарієм і за активної участі у цьому процесі російського більшовицького керівництва [21, с. 185].

21 березня 1919 р. в Угорщині перемогла соціалістична революція, і було встановлено радянську владу. Ця подія мала важливе значення не тільки для угорської історії, а й для подальшого розвитку світової соціалістичної революції.

На початку 1918 р. почали виникати, а згодом зміцнюватися нові політичні органи – Рада робітничих, селянських і солдатських депутатів. Революційною боротьбою керували ліві соціал-демократи, революційні соціалісти, а з листопада 1918 року – Комуністична партія Угорщини [7, с. 2]. Основними лозунгами Комуністичної партії були: мир, земля селянам, вся влада Радам [17, с. 238-239], що повністю відповідали інтересам революційних робочих і революційно налаштованого селянства. Угорська комуністична партія вчила трудящих слідувати прикладу російського народу, використовувати досвід Жовтня, таким же шляхом домагатися вирішення проблем угорського суспільства [1, с. 54].

Одним із перших державних актів Угорської радянської республіки, що мав величезне історичне значення, була відозва “До всіх!”, проїнята духом “пролетарського інтернаціоналізму” і “дружби народів”. Угорський радянський уряд заявив: “... про свою повну ідейну і духовну єдність з Російським Радянським урядом”. Встановлення братерського союзу з радянською Росією відповідало корінним інтересам угорського народу [7, с. 3].

Перетворення в Угорщині щиро вітав В. Ленін. У привітанні угорського народу від імені VIII з’їзду РКП(б) говорилося: “VIII з’їзд Російської комуністичної партії шле палкий привіт Угорській Радянській республіці. Наш з’їзд переконаний в тому, що не довго той час, коли у всьому світі переможе комунізм. Робочий клас Росії всіма силами поспішає вам на допомогу. Пролетаріат усього світу з напруже-

ною увагою слідкує за вашою подальшою боротьбою і не дозволить імперіалістам підняти руку на нову соціалістичну республіку” [14, с. 186].

У своїй внутрішній політиці угорські комуністи старанно копіювали всі кроки російських більшовиків. Була прийнята Конституція, що позбавляла політичних прав підприємців, великих і середніх землевласників. Держава націоналізувала всі банки і промислові підприємства, що нараховували 20 і більше робітників. Уряд оголосив монополію зовнішньої і оптової торгівлі. Як і на Україні, земля була націоналізована, але селяни її не отримали. На місці великих поміщицьких землеволодінь були організовані радянські господарства і виробничі товариства сільськогосподарських робітників. Це викликало обурення останніх – селяни мріяли про власну землю. До того ж, часто колишні землевласники й орендарі великих маєтків залишалися керівниками радгоспів, а селяни, по суті, не бачили різниці між радянськими господарствами і поміщицькими. У результаті Угорська радянська республіка зіткнулася з такими ж проблемами, що й радянський режим на Україні. Внутрішні ресурси швидко вичерпувалися. Село було незадоволене комуністичними експериментами і відкрито виступало проти радянської влади. Комуністи стикнулися з сильним опором профспілок, які організували страйк залізничних службовців. Відбулися антирадянські повстання в Будапешті та деяких інших містах Угорщини, які вдалося придушити [3, с. 28]. Відчувалося, що комуністичний режим Угорщини без серйозної зовнішньої підтримки радянської Росії приречений на крах.

Але наприкінці свого існування радянська Угорщина здійснила досить ефективну військову операцію – “північний похід”. У травні-червні 1919 р. угорські радянські війська розгорнули наступ проти чехословацьких військ. Результатом стало захоплення основних промислових центрів Угорщини. Розвиваючи наступ, угорці вийшли на польський кордон в районі міста Бардієва, роз’єднавши на дві частини чехословацьку армію. На своїх багнетах угорські комуністи, як і російські більшовики, несли радянські порядки. В середині червня угорська армія ступила на словацьку землю, а вже 16 червня у місті Пряшеві була проголошена Словацька радянська республіка. Схоже, угорські комуністи сподівалися, що в Європі під їх впливом зіграє “принцип доміно” і буржуазні режими будуть падати один за одним. Але цього не сталося. Встановлювати більшовицькі порядки робітники європейських країн не поспішали, а сили угорської Червоної армії, яка так і не дочекалася підтримки радянської Росії, вичерпались. Радянський режим у Словаччині проіснував лише 17 днів, і 2 липня, позбавлений воєнної підтримки угорських комуністів, радянський уряд Словаччини із залишками словацької Червоної армії покинув країну.

Саме в цей період на Півдні України загострилась внутрішньополітична та воєнно-стратегічна ситуація. Непродумана політика радянської влади щодо українського селянина привела до масових селянських виступів. Не останню роль у зриві походу на Захід для встановлення соціалістичної влади зіграв отаман Григор’єв, який був одним з ватажків селянського повстанського руху Півдня України 1918-1919 рр. Поступово у григор’ївському середовищі почало визрівати розуміння того, що

влада комуністів в Україні – це влада не українська, а принесена в Україну особами іншої національності.

19 травня 1919 р., через десять днів після повстання Григор'єва, розпочався наступ денікінців у Донбасі. Він поставив більшовиків перед важким вибором: радянська влада в Росії й Україні чи радянська Угорщина.

Певний час радянське керівництво вагалось, все ще сподіваючись вирішити обидва завдання, зупинити денікінців і прорватися в Угорщину. 25 травня 1919 року М. Подвойський повідомив В. Леніна про те, що на допомогу Донбасу знімаються бойові частини з Українського фронту, які до цього часу вели наступ на Угорщину. Замість них на Захід відправлялися два полки інтернаціональної бригади, сформовані у Києві. Для продовження наступальної операції необхідно було військове підкріплення, яке все не надходило. Всі війська були задіяні на Півдні України у боротьбі з Денікіним та Григор'євим. Причому ситуація на Південному фронті була настільки складною, що навіть ті війська, що воювали тут, не справлялись зі своєю задачею.

Примітки

¹ *Аветісян Г.А.* Великий Жовтень і революційна Угорщина. / Г.А. Аветісян – Єреван : Видавництво АН Вірменської РСР, 1989. – 267 с.

² *Аношкін І.Ф.* Ленинская интернационалистическая политика. / І.Ф. Аношкін – Саратов, 1969. – 181 с.

³ *Биков Г.І.* Перший тур пролетарської революції у Західній Європі (1918–1923 рр.). / Г.І. Биков, М.Г. Гуревич – Ленінград : Всесоюзний комуністичний сільськогосподарський університет ім. Й.В. Сталіна, 1933. – 254 с.

⁴ *Богущ Е.Ю.* Миф об “экспорте революции” и советская внешняя политика. / Е.Ю. Богущ – М. : “Международные отношения”, 1965. – 150 с.

⁵ *Вощенко К.П.* Ленинские принципы внешней политики Советского Союза. / К.П. Вощенко – М. : “Знание”, 1969. – 36 с.

⁶ *Гафурова К.А.* Интернационализм в действии. / К.А. Гафурова – М. : “Знание”, 1976. – 64 с.

⁷ *Гранчак І.М.* Радянська Росія і Радянська Угорщина в 1919 році: питання взаємовідносин. / І.М. Гранчак // Встановлення радянської влади в Угорщині та на Закарпатті в 1919 році (Тези ювілейної наукової конференції). – Ужгород, 1989. – С. 2-11.

⁸ *Ленін В.* “Струнка організація” і диктатура // Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В.І. Про диктатуру пролетаріату. (Збірник праць) – М. : Видавництво політичної літератури, 1983. – С. 214-219.

⁹ *Ленін В.І.* Доповідь про тактику РКП на III конгресі Комуністичного Інтернаціоналу 5 липня 1921 р. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – Т. 44. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1974. – С. 24-45.

¹⁰ *Ленін В.І.* Засідання Петербурзької ради робочих і солдатських депутатів 25 жовтня (7 листопада) 1917 року. Доповідь про задачі влади рад. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. – Т. 35. – Київ: Видавництво політичної літератури України, 1973. – с. 7–27.

¹¹ *Ленін В.І.* III Комуністичний Інтернаціонал. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – Т. 38. – М.: Видавництво політичної літератури, 1974. – С. 230-231.

12 *Ленін В.І.* Лист до робочих і села України з приводу перемоги над Денікіним. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – Т.40. – М. : Державне видавництво політичної літератури, 1963. – С. 39–45.

13 *Ленін В.І.* Міжнародне становище Російської Радянської Республіки і основні задачі соціалістичної революції. / В.І. Ленін // Чергові задачі радянської влади. (Збірник вибраних творів) – М. : Видавництво політичної літератури, 1963. – С. 211–213.

14 *Ленін В.І.* Привітальна радіотелеграма від імені з'їзду уряду Угорської Радянської республіки. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – М. : Видавництво політичної літератури, 1974. – Т. 38. – С. 186

15 *Ленін В.І.* Проект програми РКП. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – М. : Видавництво політичної літератури, 1974. – Т. 38. – С. 79–121.

16 *Ленін В.І.* Серйозний урок і серйозна відповідальність. / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. Перезлад з 5-го російського видання. – Т.35. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1973. – С. 2–7.

¹⁷ *Ленін В.І.* Що таке Радянська влада? / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – М. : Видавництво політичної літератури, 1974. – Т. 38. – С. 238–239.

¹⁸ *Маркс К.* Ставлення комуністів до різноманітних опозиційних партій. / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маніфест Комуністичної партії. – М. : Политиздат, 1981. – С.59–61.

¹⁹ *Турченко Г.Ф.* Вплив воєнно-стратегічної обстановки на Півдні України навесні – влітку 1919 року на зовнішньополітичний курс Радянської Росії. / Г.Ф. Турченко // Історична пам'ять. Науковий збірник. – Полтава, 2004. – № 1. – С. 52-71.

20 *Турченко Г.Ф.* Південь України і радянські плани європейської революції (перша половина 1919 р.). / Г.Ф. Турченко // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя : “Просвіта”, 2003. – Випуск 10. – С. 42–53.

²¹ *Турченко Ф.Г.* Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси. / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко – К.: Генеза, 2003. – 304 с.

²² *Федосеев П.Н.* Великий интернационалистический подвиг советского народа. / П.Н. Федосеев – М.: “Знание”, 1973. – 80 с.

УДК 94(477)“19”:327

Максим МОТОРЕНКО
(м. Київ)

Українсько-Японські відносини у першій половині ХХ ст.

У статті порушується малодосліджений аспект зовнішньополітичної стратегії ОУН – намагання її лідерів використати експансіоніські плани Японії на далекому Сході СРСР із метою створення в цьому регіоні української держави – “Зереного Клину”.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, СРСР, Японія, “Зелений Клин”.

Maksim Motorenko (Kyiv). Relation between Ukraine and Japan in the first half of the XX century

The aspect of OUN Foreign Strategy, trying its leaders to use Japanese expansionist plans on the Far East of USSR for foundation on this territory Ukrainian State “Zelenyi Klyn” was studied in the article.

Keywords: OUN, USSR, Japan, “Zelenyi Klyn”.

Не дивлячись на інтенсивне студіювання історії України, білих плям на її сторінках не меншає, а навпаки, до переліку малодосліджених, або взагалі не вивчених питань додаються нові. Це – звичний процес історіописання. До таких маловивчених питань можна віднести українсько-японські відносини першої половини ХХ ст.

Історіографію цього питання назвати представницькою важко, вона налічує лише декілька позицій. Єдиною фундаментальною працею з цієї теми ще й до сьогодні залишається монографія І. Світа “Українсько-японські взаємини 1903-1945”, яка побачила світ у 1972 р. у Нью-Йорку [1]. На сьогодні можна спостерігати підвищення зацікавлення цим питанням. Ведуться розвідки проблем “Зеленого Клину”, з’являються публікації спогадів воїнів ОУН на Далекому Сході [2], публікуються коротесенькі замітки. У цьому руслі є досить помітним наукове повідомлення В. Пехіва стосовно далекосхідного вектора зовнішньої політики ОУН на передодні Другої світової війни [3, с. 38-40]. Переопублікований ним із щоденника відомого діяча ОУН, члена Проводу цієї організації Є. Онацького меморандум В. Колосовського до Є. Коновальця 1933-го р., повністю розкриває усю суть українсько-японських відносин у першій половині ХХ ст. У меморандумі викладено деякі геополітичні стратегії ОУН на передодні Другої світової війни, які були спрямовані на Далекий Схід. В. Колосовський, зазначав, що царський уряд у свій час інтенсивно вислав на далекий схід десятки тисяч мешканців України, формуючи там, так званий, “Зелений клин”, на який В. Колосовський покладав надії у боротьбі за українську державність. На ті території мала свої плани й Японія, якій було б вигідно сформувати “запілля від радянських далекосхідних володінь”. А тому в абсолютних інтересах Японії, на його думку, було вигідно створення на Далекому Сході “Української колоніальної держави”, яку він пропонував називати “Зелена Україна”.

Як вже зазначалося, підставою японсько-українських взаємин стало переселення українців на Далекий Схід у ХІХ – на початку ХХ ст. З 1883 р. було розпочато масове переселення українців до Далекого Сходу. У той рік пароплавами з Одеси у далеку подорож вирушило 1504 особи – вихідці з Чернігівської губернії [4, с. 46]. Саме цим поселенцям належить першість у заснуванні українських поселень на Далекому Сході з виключно українськими назвами – Павлівка, Борисівка, Воздвиженка та інших. Офіційно переселення мало на меті вирішити аграрні питання. По-перше, це господарське освоєння далекосхідного регіону. По-друге, у Чернігівській губернії на той час досить помітно прослідковувалося аграрне перенаселення, а тому мешканці Чернігівської губернії найкраще підходило для цього переселення.

У наступних роках до переселенського руху приєдналися ще й Полтавська, Херсонська, Харківська, Катеринославська губернії.

Наймасовіша хвиля переселень припадає на 1906-1907 рр. і пов'язана вона зі столипінською аграрною реформою. До Далекого Сходу рушила значна частина населення, яка на території України була позбавлена можливостей на існування. В основному переселялись ті, хто не мав землі й страждав від убогості. Для такого контингенту переселення виглядало як порятунок. За деякими даними на Далекому Сході тоді нараховувалося близько 179757 українців [5, с. 63].

Склавши переважну більшість місцевого населення далекосхідного краю, в самосвідомості українських переселенців стали визрівати ідеї державотворення на нових обжитих землях. Перші рухи до державності отримали прояв після революції 1917 року. На скликаному першому Далеко-Східному Українському з'їзді, який відбувся 11-14 червня 1917 р., було прийнято постанову щодо звернення до Тимчасового уряду в Петербурзі з проханням визнання національної автономії Зеленого Клину.

Проте найбільші сподівання щодо творення національної держави були повзанні з Японією. У ті часи Японія розпочала інтенсивні дії з розширення свого впливу на Далекому Сході. Захопивши китайську провінцію Маньчжурію у 1932 р., вона надала маньчжурам можливість створити власну національну державу – Маньчжоу-Го. Для відторгнення від СРСР на Далекому Сході Японія планувалася створити тут ще низку національних держав на кшталт Маньчжоу-Го, котрі б мали всі атрибути самостійної держави, починаючи від власного уряду і закінчуючи збройними силами, але змушені були б орієнтуватися на тісний союз із Японією. Серед цих держав, за планом керівника Японської військової місії в Маньчжоу-Го Камацубари, мав бути й Зелений Клин.

Проте усі ці плани так і залишилися планами, і в існуючій міжнародній ситуації навряд-чи могли стати реальністю. Зеленоклинська Українська держава так і не була утворена. Багато питань тогочасних процесів так і залишаються не розвіданими та овіяними серпанком таємничості. Розвіяти таємничість та заповнити вакуум по даному питанню можна лише шляхом проведення суцільної евристики та залученням до наукового обігу нових джерел. У першу чергу необхідно опрацювати матеріали не лише українських і російських архівів, а й залучити до дослідження джерела з архівосховищ Японії. Проведення дослідження такого масштабу є нагальною справою сьогодення, адже учасна зовнішньополітична діяльність Української держави не можлива без детального вивчення історії таких важливих зовнішніх контактів як, наприклад, контакти з Японією, що є одним із найважливіших партнерів України по освоєнню новітніх технологій.

Примітки

¹ *Світ І. Українсько-японські взаємини 1903-1945.* – Нью-Йорк, 1972 – 371 с.

² *Там де сонце сходить* (спогади бойовика ОУН на Далекому Сході) – Грицько Купецький // <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id 7355>.

³ *Пехів В.* Далекосхідний вектор зовнішньої політики ОУН напередодні Другої світової війни // Мандрівець. – 2008. – № 6. – С 38 – 40.

⁴ *Буссе Ф.Ф.* Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край. СПб, 1896. – 135 с.

⁵ *Аргудяева Ю.В.* Крестьянская семья украинцев в Приморье (80-е гг. XIX - начало XX вв). – М. – 1993.– 261 с.

УДК94(470+571)''1924/1938'':327

Алла ЦИБОК
(м. Київ)

Проблеми британо-радянських відносин 1924-1938 рр.

У статті зроблено спробу дослідити вплив двосторонніх відносин між СРСР та Великою Британією на формування основних засад міжнародних відносин зазначеного періоду. Висвітлено основні аспекти британо-радянських відносин в 1924-1938 рр., які в основному зводились до укладання двосторонніх торгових угод, аргументується неможливість підкріплення останніх політичними домовленостями.

Ключові слова: торговий договір, дипломатичні відносини, Велика Британія, СРСР.

Alla Tshybok (Kyiv). Problem of relation between Great Britain and USSR during 1924-1938

The influence of relation between Great Britain and USSR on the main ways of foreign relation during mentioned time has been analyzed. The main aspect of relation between Great Britain and USSR during 1924-1938 (trade contracts) was overviewed. Impossibility of its political confirmation was done.

Keywords: trade contract, Great Britain, diplomatic relations, USSR.

Від формування міждержавних відносин в умовах завершення Першої світової війни залежала подальша доля не тільки окремих держав, а й світу в цілому. Замість проведення зваженої взаємовигідної політики держави переможниці своїми кроками на міжнародній арені, зокрема в двосторонніх стосунках, прагнули насамперед задовольнити власні амбіції, що все частіше призводило до розпалювання агресивних настроїв в переможених країнах, що намагались в свою чергу посилити власну роль на міжнародній арені. Подібну ситуацію ми можемо спостерігати і в умовах початку ХХІ ст., коли заради своїх особистих амбіцій політики ігнорують інтереси інших держав, що в свою чергу призводить до загострення міжнародної ситуації в цілому.

У статті розглядаються відносини між Великою Британією та СРСР у 1924-1938 рр. та їх вплив на загальну міжнародну ситуацію. Нижня хронологічна мажа аргументується актом юридичного визнання Великою Британією СРСР, верхня – пода-

льшим похолоданням відносин між країнами у зв'язку з участю Великої Британії в Мюнхенській конференції (жовтень 1938 р.) і підписанням німецько-британського пакту про ненапад.

Основними джерелами дослідження стали дипломатичні документи та двохсторонні договори [4], а також мемуари радянського посла в Великій Британії, учасника британо-радянських переговорів І.М. Майського “Воспоминания советского дипломата” [3].

Про британо-радянські відносини 1924-1938 рр. написана велика кількість наукової літератури – здебільшого російськомовної. Радянську історіографію об'єднує думка про те, що керівництво СРСР завжди бажало тільки мирної співпраці та йшло на різні поступки для розвитку та покращення британо-радянських взаємин. Радянський історик Попов В.І. наголошує, що в зазначений історичний період головним завданням Великої Британії було утворення антирадянської коаліції і розгром СРСР [6, с. 101], подібні думки проходять через всю радянську історіографію. Також ця проблема в деякій мірі розглядається і одним з фундаментальних радянських дослідників Великої Британії, Трухановским В.Г., який при розгляді питання зазначає, що британська дипломатія є однією з найрозвинутіших і найдосвідченіших в Європі, але після Першої світової війни Сполучене Королівство не змогло перелаштуватись на новий лад і прагнуло повернути статус-кво в континентальній Європі [9, с. 120]. До радянських дослідників даної проблеми відносяться Волков Ф.Д. [1], Красильников А.Н.[2], Рижиков В.А. [7], які детально аналізували британо-радянські відносини через призму всієї європейської політики Великої Британії. В західній історіографії британо-радянські відносини розглядаються в контексті Британської зовнішньої політики між двома світовими війнами. П.А. Рейнольдс аналізує політику британських урядів, щодо СРСР і зазначає, що в міжвоєнний період в урядових колах Британії переважав страх перед СРСР, пов'язаний з закликами СРСР до пролетарської революції та встановлення світового комунізму [11, с. 64]. Дослідження українських істориків по цій проблематиці практично відсутні.

У статті зроблено спробу дослідити вплив британо-радянських стосунків 1924-1938 рр. на міжнародні відносини в зазначений період.

Історія британо-радянських відносин бере свій початок із підписання торговельного договору 16 березня 1921 р. Але офіційно Велика Британія визнала Радянську державу в 1924 році, після приходу до влади в країні лейбористів. 1 лютого 1924 р. англійський офіційний агент в Москві Р.М. Ходжсон повідомив радянський уряд, що Велика Британія визнає СРСР в якості уряду де-юре тих територій колишньої Російської імперії, які підкорюються радянській владі [4, с. 295]. В ноті також зазначалось, що для остаточного вирішення проблем, які стосувались встановлення дипломатичних відносин між країнами необхідно організувати спільну британо-радянську конференцію. У ноті-відповіді СРСР від 8 лютого, заявлялась готовність Радянського Союзу надіслати своїх представників в Лондон для британо-радянських переговорів [4, с. 296].

Англо-радянська конференція проходила з 14 квітня по 12 серпня 1924 року в Лондоні. Головним предметом суперечок на ній було питання про російські доре-

волюційні борги і про відшкодування для приватних англійських власників підприємств, націоналізованих в Радянській Росії. Варто зазначити, що до визнання Великою Британією СРСР та проведення переговорів, в самому Об'єднаному Королівстві поставились неоднозначно. Представники консервативних кіл виступали проти проведення лояльної політики до СРСР. У той час як представники великого бізнесу, були зацікавлені в збереженні традиційних торгівельних зв'язків. У кінцевому рахунку у Великій Британії зрозуміли, що ізоляція СРСР шкідлива також і для самого Об'єднаного Королівства, оскільки порушувались звичні економічні зв'язки, які складались протягом століть. Встановлення дипломатичних відносин повинно було покращити умови для пожвавлення торгівлі між країнами.

У ході переговорів, 8 серпня 1924 р. були окремо підписані два договори між Великою Британією та СРСР: загальний та торговий. Торговий договір заміняв аналогічний від 16 березня 1921 р. За умовами загального договору радянський уряд погоджувався на часткову сплату довоєнних боргів, розміри якої підлягали встановленню в подальшому в ході двосторонніх зустрічей. Передбачалась компенсація СРСР англійським власникам націоналізованих підприємств і гарантія британським урядом займу для СРСР [6, с. 125].

Проти підписаних договорів виступили консерватори та ліберали. Позбавившись підтримки лібералів прем'єр-міністр Великої Британії лейборист Р.Макдональд змушений був розпустити парламент і призначити нові вибори на 29 жовтня 1924 р. Після програних виборів уряд лейбористів подав у відставку і 7 листопада Болдуїн сформував консервативний уряд в якому на посаду міністра закордонних справ було призначено Остіна Чемберлена [8, с. 159].

21 листопада 1924 р. Остін Чемберлен направив радянському довіреному в справах Великої Британії ноту, в якій повідомлялось, що уряд не буде подавати на розгляд парламенту договори від 8 серпня [8, с. 160]. Це означало анулювання раніше підписаних договорів, але дипломатичні відносини, встановлені в лютому 1924 р., зберігалися. Протягом 1925-1926 стосунки між державами були в цілому нормалізовані, що в деякій мірі сприяло розвитку торгівлі між ними.

Серйозне загострення британо-радянських відносин відбулось у 1926 р., під час загального страйку британських шахтарів, що почався 1 травня 1926 р. Радянський уряд через профспілки надав значну фінансову та матеріальну допомогу Федерації шахтарів Великої Британії. В червні 1926 р. британський уряд звинуватив Москву у втручанні у внутрішні справи, а в ноті від 23 лютого 1927 р. – в проведенні антибританської пропаганди [11, с. 67]. Навесні по Великій Британії пройшла хвиля антирадянських виступів, що засуджували втручання СРСР у внутрішні справи Британії. В результаті, 27 травня 1927 р. британський уряд розірвав дипломатичні відносини з СРСР. Здійснюючи такий крок уряд Сполученого Королівства сподівався, що за його прикладом підуть інші країни, але цього не сталося і антирадянський блок створити не вдалось. В цей період політика Великобританії щодо СРСР базувалась більш на емоціях і не сприйнятті Сполученим Королівством Радянського Союзу. В роки світової економічної кризи на перше місце в міждержавних стосунках ставилось економічне питання, а отже нормалізація взаємовідносин між

Великою Британією та СРСР. Як відмічав Р.А. Рейнольдс, відносини між СРСР і Великою Британією в роки кризи знаходились між формальною співпрацею і відкритою ворожнечею [11, с. 64].

Відносини на “межі війни” продовжувались до 1929 р., а саме до перемоги лейбористів влітку 1929 р. Лейбористський уряд анулював розрив 1927 р. між Лондоном і Москвою. Восени 1929 р. відбулись переговори між лейбористським міністром закордонних справ Артуром Гендерсоном і радянським послом у Франції В.С. Довгалевським, відрядженим для цього до Великої Британії, і дипломатичні відносини між країнами було відновлено [3, с. 98]. Результатом нормалізації відносин між двома країнами стало укладення в квітні 1930 р. тимчасового британо-радянського договору – “риболовна конвенція” про регулювання британського рибальства в північних водах СРСР. Як не дивно, але очікуваної нормалізації взаємовідносин конвенція не принесла. В цьому уряди країн звинувачували один одного: Британія звинувачувала СРСР в втручанні в внутрішні справи інших країн, СРСР заявляло, що Британія проводить антирадянську пропаганду.

16 жовтня 1932 р. британський уряд, звинувативши СРСР в демпінгу, розриває торговий договір 1930 р. Та відразу після цього уряд Великої Британії розпочинає переговори про укладення нового договору про торгівлю з СРСР. З боку СРСР переговори вів І.М. Майський. Вони затягнулись на 15 місяців. Новий торговий договір було підписано лише 16 лютого 1934 р. З цього моменту Великобританія перестала розривати дипломатичні стосунки між країнами під найменшим приводом. На цей момент головним завданням Великої Британії було повернення агресії Німеччини в бік СРСР, таким чином Сполучене Королівство розраховувало знищити комуністичну загрозу і позбавитись своїх конкурентів [2, с. 120]. Відносини з СРСР в цей період стали для Великої Британії засобом впливу на Німеччину. В кінці 1935 р. відбувся перший візит міністра закордонних справ Сполученого Королівства до СРСР. Цей візит не мав особливого дипломатичного значення, оскільки А. Іден не мав особливих повноважень.

Із приходом до влади у 1936 р. Н.Чемберлена відносини між країнами не покращились. Н.Чемберлен не сприймав СРСР як союзника і з самого початку був проти будь-яких зближень з Радянським Союзом, тому всі пропозиції СРСР про створення системи колективної безпеки провалювались. Своїм головним завданням Н.Чемберлен вважав відвернення можливої війни, навіть шляхом поступок агресорам. Також Н.Чемберлен сподівався, що йому вдасться повернути агресію Німеччини на Схід. У 1937 р. між СРСР та Чехословаччиною було підписано договір про взаємодопомогу. А 29 вересня 1938 р. між Великою Британією, Францією, Італією та Німеччиною було підписано Мюнхенський договір за яким західні держави погоджувались на розчленування Німеччиною Чехословаччини. Цей договір означав крах політики колективної безпеки в Європі і автоматично унеможлилював укладання політичних угод з СРСР.

Взаємовідносини між СРСР та Великою Британією були одними з найскладніших в міжвоєнний період. Це пояснювалось тим, що Велика Британія прагнула здобути провідні позиції в Європі і відновити старий баланс сил на континенті. На

заваді цьому стояв більшовицький режим в СРСР. Не сприяло розвитку відносин між країнами і переконання урядових кіл Британії в тому, що комунізм є найстрашнішою загрозою, і заклики Радянського Союзу до пролетарської революції слугували підтвердженням реалістичності цієї загрози. Всі зазначені аспекти взаємовідносин підтверджують той факт, що укладення політичних договорів в даний період було неможливим, тому стосунки між СРСР та Великою Британією ґрунтувались на виключно торгівельних зв'язках, які зокрема реалізувались в результаті підписання двосторонніх торгівельних угод протягом 1924-1938 рр.

Примітки

¹ Волков Ф.Д. СССР – Англия 1929-1945 гг. - М., 1964.

² Красильников А.Н. СССР и Англия. Советско-английские отношения 1917-1967 гг. - М., 1967.

³ Майський І.М. Воспоминания советского дипломата. - М., 1987.

⁴ Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч. III. – М., 1958.

⁵ Пейдж Арнот. Внешняя политика английского империализма. – М., 1938.

⁶ Попов В.И. Дипломатические отношения между СССР и Англией (1929-1939). – М., 1965.

⁷ Рыжиков В.А. Советско-английские отношения 1917-1977 гг. – М., 1977.

⁸ Ротштейн Е. Внешняя политика Англии и ее критики. 1830-1950 гг. – М., 1973.

⁹ Трухановский В.Г. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма (1918-1939). – М., 1962.

¹⁰ Movat C.L. Britain between the Wars. – Mellmen, 1955.

¹¹ Reynolds R.A. British Foreign Policy in the Inter-war Years. – London, 1960.

УДК 94(477)''1919/1921'':34

Богдана ТАРАНИНА
(м. Київ)

Дипломатична діяльність графа Михайла Тишкевича (1919-1921) у процесах державотворення української нації

У статті розглядається дипломатична діяльність графа М. Тишкевича. Аналізується його праця на посаді керівника Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Ватикані та керівника української делегації на Паризькій мирній конференції.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Ватикан, Паризька мирна конференція, надзвичайна дипломатична місія.

Bogdana Taranina (Kyiv). Diplomatic activity of earl M.Tyshkevitch in the process of government developing of the Ukrainian nation (1919-1921)

Diplomatic activity of earl M.Tyshkevitch is studied out in the article. Author analyses his activity as a chief of Extraordinary diplomatic mission of UNR in Vatican and a head of Ukrainian delegation on The Paris Peace Conference.

Keywords: UNR, Vatican, The Paris Peace Conference, Extraordinary diplomatic mission.

В історії української державності XX ст. вагоме місце займають події національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Спроби державотворення тих часів закінчилися трагічно. Ані Центральна Рада, ані гетьман Скоропадський, ані Директорія УНР, ані уряд ЗУНР так і не змогли зберегти і розбудувати проголошену Українську державу. З приходом до влади більшовиків, в Україні практично не велося жодних ґрунтовних досліджень цього періоду, а радянські історики, відповідно до “лінії партії”, називали всіх українських державних діячів УНР не інакше як “контрреволюціонерами” і “буржуазними націоналістами”. Лише після проголошення незалежності України у 1991 р. відкрилася можливість для дослідження цього важливого для українського державотворення періоду. Тому сучасна українська історична наука ще не може похвалитися всебічними глибокими дослідженнями багатьох питань державотворчих процесів 1917-1921 рр., зокрема зовнішньополітичної діяльності УНР. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження, бо діяльність української дипломатії часів УНР і до сьогодні залишається малодослідженою, а робота надзвичайних дипломатичних місій Української Народної Республіки за часів Директорії як окрема проблема майже не розглядалась.

Предметом цього дослідження є зовнішня політика Української Народної Республіки часів Директорії. А об’єктом – надзвичайні дипломатичні місії УНР та роль графа Михайла Тишкевича в українській дипломатії 1918-1921 рр.

Метою даної роботи є дослідження зовнішньополітичної діяльності УНР часів Директорії та аналіз внеску Михайла Тишкевича в становлення і розвиток української дипломатії тих часів.

Вищезазначена тема передбачає вирішення наступних завдань: показати процес становлення української дипломатії у 1918-1921 рр.; на основі документів дослідити діяльність Михайла Тишкевича в дипломатичній службі УНР часів Директорії; дати реальну оцінку внеску графа Тишкевича в розвиток дипломатії УНР часів Директорії.

Щодо стану наукової розробки даної теми, то слід відзначити практичну відсутність глибоких наукових досліджень діяльності надзвичайних дипломатичних місій УНР часів Директорії, а тим більше – ролі і місця графа М. Тишкевича в дипломатичній службі. Серед небагатьох публікацій, в яких частково звучали ці теми, можна назвати праці Л. Гентош, Г. Цвенгрош, В. Соловйової, А. Смирнова, І. Хоми, А. Господина. Загалом діяльність дипломатів, завдяки яким УНР розбудувала достатньо велику мережу своїх представництв закордоном, висвітлена ще дуже слабо. Українські посольства очолювали М. Василько, М. Тишкевич, І. Токаржевський-Карашевич, В. Липинський, А. Жук, К. Мацієвич, А. Яковлів, Є. Онацький, О. Лотоцький, М. Славинський, М. Порш, Р. Смаль-Стоцький, А. Марголін та інші. Серед цих осіб досить цікавою є постать графа Михайла Тишкевича, прізвище яко-

го з певних причин було маловідомим до недавнього часу, відношення ж до нього завжди було неоднозначним, навіть у часи його дипломатичної діяльності. Ще не сформована виважена думка з приводу його ролі в зовнішньополітичних відносинах Директорії УНР, не спростовані й звинувачення в фінансових махінаціях і марнотратстві, які йому закидали. Тому мій вибір теми даної роботи пов'язаний зі спробою дослідити роль і місце графа Тишкевича в дипломатичній службі УНР часів Директорії та дати об'єктивну оцінку його діяльності через наявну джерельну базу: документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та спогадів учасників тих подій.

Розвиваючи мережу своїх представництв, УНР вирішила встановити зносини з Апостольською столицею. 20 січня 1919 р. було створено дипломатичну місію до Ватикану. Очолювати місію доручили українському аристократу польського походження, графу Михайлу Тишкевичу. Хоча офіційно він був призначений на посаду голови місії 15 лютого 1919 р., до Риму він потрапив лише в травні, що було викликано труднощами отримання італійської візи.

20 травня 1919 р. М. Тишкевич звернувся з офіційним листом до кардинала державного секретаря П'єтро Гаспаррі, в якому висловив бажання Української Народної Республіки вступити в добрі зносини з Папською столицею. Цей лист мав відобразити ті позиції, на яких стояла Україна в намірах щодо відносин з Ватиканом. Так граф підкреслював, що український уряд підтримує Католицьку та Греко-Католицьку церкву на території України, а також на території щойно приєднаної Східної Галичини. В листі містилось також прохання нагородити Андрія Шептицького "кардинальським пурпуром" за його самовіддану працю на користь католицької церкви. Було запропоновано кілька дипломатичних кроків: перетворення дипломатичної місії у Ватикані на посольство та створення в Києві ватиканського посольства на чолі з папським Нунцієм [4, с. 4-5].

Така відверта прихильність до діяльності А. Шептицького не є дивною: до Першої світової війни граф М. Тишкевич мав тісні стосунки з митрополитом. Коли його заарештували 19 вересня 1914 р. російські власті, він приклав чимало зусиль для визволення митрополита [2, с. 122].

25 травня 1919 р. М. Тишкевич був прийнятий на аудієнцією папою Бенедиктом XV, де вручив йому ввірчий лист, підписаний С. Петлюрою. Папа прихильно поставився до представника української нації та виказав надію на те, що Україна здобуде собі самостійність. В листі до Д. Донцова 5 червня М. Тишкевич пише так про погляди папи Бенедикта XV: "з щирим ентузіазмом про нашу самостійність говорив, хоч почав був про федерацію..." [14, с. 655].

Неодноразово звертався М. Тишкевич до папи з проханням підтримати українську справу на міжнародній конференції в Парижі. Бенедикт XV у свою чергу відписав листа до свого легата, монсеньйора Черетті, щоб той розвідав політичну ситуацію на конференції. Після повернення до Риму Черетті розповів про стан української справи на конференції. За його словами справа Української Народної Республіки "стоїть дуже погано через те, що противники незалежної України предста-

вляють її як німецько-большевицьку авантюру купки недоспілих політиків” [2 с. 125, 14 с. 657].

Кілька разів граф Тишкевич подавав до Папи протести проти антиукраїнської політики, що проводила Польща по відношенню до греко-католицької церкви. Так 11 червня 1919 року Тишкевич подав протест проти хвилі незаконних арештів українських діячів католицької церкви польською владою. 18 липня 1919 р. граф подав ноту, в якій протестував проти переслідувань, яких зазнали українці-галичани, католицькі священники та їх митрополит А. Шептицький.

16 червня 1919 р. кардинал Гаспаррі відіслав лист, завірений папою, до С. Петлюри, де зазначалось, що Ватикан усіляко буде підтримувати прагнення України до самостійності та молитиметься за процвітання української нації. Цей лист М. Тишкевич оцінив як офіційне визнання УНР де-юре, так само цей лист охарактеризували С. Петлюра та Карманський: “секретар Гаспаррі відручним листом до Голови Директорії визнав суверенність Української Дердави/ так повідомляє Секретар нашої Місії при Ватикані Карманський” [23, с. 17]. Але все ж це було лише наочно засвідчене визнання. Для офіційного визнання будь-якої католицької держави саме Ватиканом, потрібно було заключити з папою конкордат, в якому регламентувалися б усі засади заключної конвенції. Офіційно такого кроку так досягнуто і не було [4, с. 6-7].

В листі-доповіді Фр. Кс. Бонна, радника голови місії в Ватикані, згадується ще одна справа, розв’язанню якої сприяв Михайло Тишкевич – “справа українських полонених в Італії мала в особі гр. Тишкевича щирого заступника і наблизилася завдяки його впливам до щасливої і бажаної розв’язки” [18, с. 7-12].

В італійській таборі ще з часів Першої Світової війни залишались полонені українці, яких вчасно не евакуювали на батьківщину. Вирішення цього питання було доручено Олександрові Севрюку, який мав виїхати до Італії в кінці лютого 1919 р. [7, с. 59]. У травні 1919 р. до Італії було послано отамана Балбачана, який мав організувати військо з полонених українців. Але 31 травня Кабінет Міністрів ухвалив відкликання отамана з його відрядження. Справа залишилась незавершеною [7, с. 355]. Через бездіяльність О. Севрюка 22 липня на засіданні кабінету Народних Міністрів було постановлено відправити до Італії місію для визволення полонених українців на чолі з Всеволодом Голубовичем [7, с. 426-427]. Але й ця місія не принесла очікуваних результатів.

Натомість Михайло Тишкевич, довідавшись про нестерпне становище полонених українців, намагався допомогти їм. Так на ліки та харчі для військовополонених він надав 50 00 лірвласних коштів. 16 листопада 1919 року усіх українців зібрали у таборі “Лецці” для відправлення на батьківщину. Хоча до України полонені так і не доїхали, вони зупинились в таборі Ліберці, Чехія, де були вже не полоненими, а самостійним військовим формуванням.

А. Господин зазначає, що все, що було зроблено для італійських полонених є заслуга саме графа Тишкевича, а не О. Севрюка чи В. Голубовича [5].

Успішно розпочата робота місії дуже скоро була припинена. 20 липня 1919 р. М. Тишкевич отримав лист від міністра закордонних справ, де його просили якнайш-

видще передати свої справи при представництві Святого престолу Д. Антоновичу та виїхати до Парижу, де тимчасово він мав стати на чолі української делегації на мирній конференції [19, с. 36].

“З виїздом голови Місії гр. Тишкевича Місія зовсім припинила свою діяльність” – пише Фр. Кс. Бонн в своїй доповіді українському урядові 28 грудня 1919 р. [18, с. 7-12]. Працювали лише дослідники, яких за свій кошт найняв граф для аналізу архівних матеріалів *Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum*, пов’язаних з українськими землями. Тут же у листі Бонна зазначено, що “злагоджено нами меморіал і тепер треба тільки фондів на його друк, чого Місія, очевидно не має”.

Незважаючи на те, що визнання Української Народної Республіки де-юре так і не відбулось, Михайлом Тишкевичем було зроблено великий крок на шляху до тісної співпраці з Апостольською столицею. Папа Бенедикт XV став прихильником саме української справи, а не польської. В його особі українська греко-католицька церква знайшла захисника та радника. У цьому ми можемо пересвідчитися з листа міністра віросповідань І. Огієнка [8 с. 49]: “Теперішній папа Бенедикт XV, по всіх попередніх відомостях, дуже прихильно ставиться до України...” [23, с. 17]. Якби Директорія могла виграти більше часу, то Ватикан дуже скоро надав би підтримку українському урядові і, можливо, українська справа на Міровій конференції стала би по-іншому. До того ж Михайло Тишкевич, якому довелось змінити Г. Сидоренка на посту голови Дипломатичної місії на Мирній конференції неодноразово звертався за допомогою до кардинала Гаспаррі та до монсеньйора Черетті.

На засіданні Ради Народних Міністрів 12 липня 1919 р. було постановлено викликати з Франції Г. Сидоренка для особистої доповіді про діяльність української місії на мирній конференції в Парижі та призначити тимчасово виконуючим обов’язки голови місії Михайла Тишкевича [7, с. 411].

20 липня 1919 р. до Ватикану прийшов лист, яким міністр закордонних справ просив Тишкевича терміново виїхати до Парижу як тимчасово виконуючому обов’язки голови української місії на Мирній конференції [19 с. 36]. Точну дату приїзду графа до Парижа ми можемо знайти в французькій пресі, зокрема “*Le Temps*” 23 серпня 1919 р. повідомила своїх читачів статтю “*Le président de la délégation ukrainienne*” про приїзд нового голови української Місії на Мирну Конференцію – графа Тишкевича. [31, с. 1].

Становище, в яке потрапила українська делегація було жахливим: представники України не проводили потрібної роботи, і Польща впевнила Вищу Раду в більшовицьких та пронимецьких настроях українських урядових кіл. Як наслідок – у липні 1919 р. Східна Галичина увійшла до Речі Посполитої на правах автономії.

Напруженою була ситуація в самій місії: Г. Сидоренка відлучили від керівництва делегацією, але в повному складі залишилась його команда, яка люто ненавиділа Тишкевича та всілякими методами намагалась змістити його з посади (В. Панейко –заступник голови, А. Петрушевич, Т. Галіп, Б. Матюшенко, С. Зархій, Д. Ісаєвич, А. Марголін, М. Кушнір, О. Шульгин, І. Петрушевич). Так 4 вересня Арнольд Марголін звернувся до міністра закордонних справ із проханням звільнити його та О. Шульгіна з посад членів делегації. [19, с. 112, 114]. Це був до-

силь показовий крок протесту проти нового голови місії. Нажаль доповіді, в яких аргументувалися причини звільнення двох дипломатів не збереглися, так як були усними.

До міністерства закордонних справ 17 грудня 1919 р. звернулись інші члени делегації (С. Шелухін, Т. Галіп, Б. Матюшенко та ін.) з листом, в якому запевняли, що Тишкевич непридатний до дипломатичної роботи, так як не розуміється на українській справі і є вже досить літньою людиною [19, с. 200]. Листа-відповіді делегатам не надійшло, а вже 30 грудня 1919 року граф пише міністру закордонних справ, що “буде сформована нова делегація з членами по моему вибору” [19, с. 12].

Що ж до загальної ситуації, що склалась на Паризькій мирній конференції, то тут можна виділити декілька аспектів. Українську Народну Республіку учасники конференції взагалі не сприймали як самостійну державу. Для них вона становила частину єдиної і неподільної Росії. Загальна думка про українські правлячі кола – бандити, прибічники Німеччини та Радянської Росії. *Is fecit cui prodest* – Польща. Таким чином вона довела, що УНР не можна доручати управління територією (Східна Галичина врешті-решт приєдналась до Польщі). Навіть якщо розглянути викладенні вище враження монсеньйора Черетті про стан української делегації, то вони відображають ту ж саму ідею – Україну вважали німецько – більшовицька авантюрою. Делегація на чолі з Сидоренком чи то була безсилою, чи то просто бездієвою, але кардинально зробити чогось за весь свій час роботи вона не змогла. Відношення до української справи було ледь не гіршим за те, коли українська делегація ще за часів УД вперше з’явилась на Мировій конференції: О. Я Шульгін – “Коли ми з’явилась у Парижі перед міжнародним форумом, чужі люди ставили під сумнів саме існування української нації” (О.Я. Шульгін – голова української делегації на Мирову Конференцію за часів Української Держави Скоропадського [26, с. 145].

Погляди, які сповідував граф М. Тишкевич на конференції прийшлися до смаку французькій владі та паризькій пресі. Відразу ж після приїзду інтерв’ю у графа взяли відразу кілька газет: “Le Temps”, “Figaro”, “Le petit Parisien”, “Revue Diplomatique”. Найбільш широко розкриті погляди Тишкевича в статті “L’Ukraine en armes fait appel à l’Entente” в газеті “Le petit Parisien”. Кількома влучними реченнями майстерний дипломат зміг відкинути всі звинувачення Польщі в співпраці України з Німеччиною: “Ми полюємо на усі звертання до Німеччини. Після скаженого пограбування і методичної реквізиції для нас, українців, результат той же: замість ярма Леніна нас закріпачили німці, ми зазнали найгірших принижень, ми пройшли через пекло... Ми підводимося з колін: тридцять мільйонів поміщиків, інтелігентів, робітників, міщан іноді відділяють розходження поглядів, але все ж нас єднає прагнення жити вільно на своїй землі в самостійній державі, чому це не береться до уваги на Світовій конференції?” [30, с. 1]. Своєю статтею Тишкевич вже 29 серпня 1919 р. спростував усі звинувачення України Польщею і відразу безапеляційно констатував, що УНР – самостійна держава, а український народ – окрема нація, незалежна від російської.

Скоро Михайло Тишкевич налагодив відносини з французьким урядом та керівними колами Світової конференції. Так він зустрічався з маршалом Фошем, Р. Пуанкаре, П. Дешанелем, головами комісії закордонних справ французького парламенту – Барту та сенату – де Сальва. Особливо примітною слід вважати зустріч графа Тишкевича з маршалом Фошем. Під час цієї зустрічі графу вдалось зацікавити маршала в українських справах. Свідченням цього стала доповідь полковника Колосовського прийнятого маршалом для обговорення питань поставок зброї на Україну: “Маршал відноситься до української справи з великою прихильністю” [21, с. 155]. Свідченням добрих відносин Тишкевича та Пуанкаре є короткий лист останнього від 12 січня 1921 р.: “Маю честь підтвердити отримання вашого комунікату і дякувати за нього” [24, с. 2].

У кінці січня 1920 р. Тишкевич був прийнятий Полем Дешанелем. Про це свідчить згадка про зустріч в листі С. Петлюри до графа: “Я досі не знаю докладно Вашої розмови з Дешанелем, а для того і не маю образу про наші перспективи” [4, с. 28].

Підтримку українській справі виказували також католицькі французькі та італійські депутати. З листа Симона Петлюра І. Мазепі: “Во Франції ці депутати виступають за нас, боячись російсько-німецького союзу, про який серйозно говорять, а італійські депутати – за пропозиції кардинала Гаспарі, який являється прихильником нашої самостійности, будучи в цій справі під впливом графа Тишкевича” [12, с. 247].

20 вересня 1920 р. було видано постанову про скасування делегації УНР на Паризькій конференції як постійної окремої інституції [21, с. 149]. Натомість графа Тишкевича 27 вересня призначають постійним членом української делегації на Мирову конференцію [8, с. 223], тим самим граф автоматично стає членом надзвичайної дипломатичної місії у Франції. Тишкевичеві було надіслано лист із вдячністю за його сумлінну працю від міністра закордонних справ, повідомлено що українська делегація скасована, а «На чолі делегації /дипломатичної місії у Франції/ стоятиме Міністр Закордонних справ». Достеменно не відомо подальший перебіг подій, але можна допустити що Тишкевичу запропонували очолити дипломатичну місію у Франції, але зберігся лист графа, в якому він відмовляється від пропозиції [21, с. 193]. Більше того, 4 грудня 1920 року міністерством закордонних справ було отримано депешу, в якій Тишкевич просить звільнити його у відставку [8, с. 326]. Графу відмовляють у відставці [21, с.174].

22 січня 1921 р. міністр віросповідань І. Огієнко пише листа до міністра закордонних справ із проханням повернути до дипломатичної діяльності в Ватикані графа Тишкевича, так як “За останній час Українська Дипломатична Місія припинила своє існування” [23, с. 17]. У відповідь на цей лист 24 січня міністр закордонних справ пише: “Зараз на посаду Голови Місії при Ватикані вертає гр. Тишкевич...” [23, с. 18]. Можемо зробити висновки, що граф все ж таки повернувся до Ватикану, але не на довго.

Конференція у Спа (Бельгія) мала відбутися в липні 1919 р. для розгляду виконання Німеччиною постанов Версальської угоди та для вирішення проблеми репа-

рацій. Чому місцем проведення конференції було обрано саме місто Спа? Можна лише припускати, що подібним чином країни Антанта хотіла підкреслити жалюгідність становища Німеччини на той момент порівняно з її довоєнною міццю (здаємо, що в роки Першої Світової війни саме у Спа знаходилась верховна ставка німецького головнокомандування).

Оскільки на конференції мало постати також питання радянсько – польського кордону, міністерство закордонних справ УНР вирішило відправити у Спа і свою делегацію. Так на засіданні Ради Народних Міністрів 22 червня 1920 р. було постановлено призначити головою делегації на конференцію в Спа посла в Парижі графа Михайла Тишкевича [8, с. 83]. А 25 червня 1920 р. до Парижу Тишкевичу прийшов лист, в якому стверджувалось, що “Правительство Української Народної Республіки, назначаючи представників для захисту інтересів Республіки на конференції держав Спа, що маєтсья відбутися в липні 1920 р., остановилась без вагання на Вашій, Вельмишановний Пане Графе, кандидатурі...” [20, с. 14]. Делегатами ж назначені “Для помочи Вам як голові Місії і першому уповноваженому...” голова Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР в Брукселі А. Яковлів, голова НДМ в Берні барон М. Василько, голова НДМ в Лондоні А. Марголін [21 с. 67].

Тишкевичу також була вислана інструкція, вказівкам якої мала слідувати делегація у своїй дипломатичній діяльності. Зокрема непоступливою була позиція: “УНР відмовляється прийняти на себе... участь у розподілі пасива (боргів і інших грошових обов'язательств), що залишилися після розпаду Російської імперії з дня 25 жовтня 1918 р. ...” [22, с. 13].

Конференція в Спа розпочалась 5 липня 1920 р. Українська делегація не була офіційно запрошеною, офіціальними учасниками мали бути лише країни Антанти і Німеччина. Україна могла потрапити на конференцію лише як союзниця Польщі. М. Тишкевич звернувся до міністра закордонних справ Польщі Сапеги, та його відповідь не була втішною: “... коли Українська Делегація поїде в Спа і там матиме успіх, то це тільки може допомогти польській справі, але Польща не може зараз дати Українцям дипломатичну допомогу, тому що це збільшило б і без того великі труднощі її” [22, с. 53-63]. Листом “A la Haute Conference Des Puissances Alliees et Assosiees à Spa” міністр закордонних справ просив прийняти українську делегацію як офіційну. [20, с. 11]. Але ці прохання також не дали результатів.

У бельгійській пресі 12 липня 1920 р. можна було побачити статтю такого змісту: “Союзники запропонували Совітському Урядові приготуватись до розмиру з Польщею, вважаючи за підставу відхід Поляків у межі своїх границь. Рівночасно з цим розмиром має відбутися Мiroва Конференція, в якій мають взяти участь також і пограничні держави”. Того ж вечора граф звернувся до Президента Конференції в Спа з питанням: “... чи рівночасно запропонували Аліанти Совітському Урядові погодитись на розмир'я між ним та УНР...”. Також в листі Тишкевича підкреслювалось, що Польща – союзниця УНР. Відповіді на цей лист не зафіксовано [22, с. 19].

Через два дні, 14 липня між Радянською Росією та Польщею було підписано згоду, яку схвалили країни Антанти. Натомість умови цієї угоди утискали націона-

льні інтереси УНР і піддавали сумніву саме існування Української Держави. Так того ж дня, 14 липня 1920 року граф Михайло Тишкевич звернувся з листом до Президента Конференції в Спа, в якому заявив, що "... Український народ, який числить 40 мільйонів душ, є абсолютно антибільшовицьким в подавляючій більшості і що він добровільно ніколи не погодиться підчинитись владі Московських Совітів". Лист графа мав переконати Раду Конференції не допускати приєднання українських земель до Радянської Росії [20, с. 19].

Конференція була завершена 16 липня ввечері. За весь час її діяльності Тишкевичу вдалося відвідати президента польської делегації Патеку, Філіпа Керу, першого секретаря Ллойда-Джорджа та маршала Фоша. Останній, хоч і ставився з симпатією до української справи, але "був безсилий" допомогти Україні [22, с. 54].

У ході конференції її українські делегати зробили все, що тільки було в їх силах та компетенції щоб змінити її рішення щодо кордонів на свою користь. Але навіть найвідчайдушніші кроки вже не могли врятувати ситуацію навколо українського питання, яка погіршувалась щодня.

Здійснивши аналіз зовнішньої політики Директорії Української Народної Республіки ми дійшли висновків, що хоча вона виглядала багатовекторною, але все ж мала пасивний характер. Це пояснюється тим, що не зважаючи на широку мережу українських представництв багатьох країнах світу, Україна так і не була визнана країнами-сусідами, які дискримінували її *de facto* на міжнародній арені.

Великі надії українські урядовці покладали на визнання України як самостійної держави країнами католицького світу. З цією метою до Ватикану, Папської столиці, була відправлена дипломатична місія, яка згодом перетворилась у посольство, на чолі з видатним українським діячем графом Михайлом Тишкевичем. Характеризуючи внесок графа в діяльність ватиканської місії можна зазначити кілька аспектів, що впливають з дослідженого матеріалу: робота місії ґрунтувалась на праці її очільника, який мав тісні стосунки з верхівкою Папського престолу. За весь час роботи місії Тишкевичу вдалося переконати тодішнього папу Бенедикта XV у важливості української справи та повернути Папський престол на українську сторону. Що ж до офіційного визнання Української Народної Республіки Апостольським престолом, то його, як такого, не було, оскільки офіційно Ватикан визнає державу лише тоді, коли підписує з нею конкордат. Але маю підкреслити, що все ж лист, надісланий С. Петлюрі 16 червня 1919 р. передбачав усі передумови для офіційного визнання. Великою заслугою Тишкевича слід вважати також вирішення справи з полоненими українцями в Італії, які завдяки клопотанню свого заступника переїхали до вільного табору в Чехії, де утворили самостійне військове формування.

Результати роботи Тишкевича на дипломатичній ниві не залишились непоміченими верхівкою державного апарату УНР. Вважаючи результати дипломатичної місії графа більш продуктивними, а також маючи надію на взаємовигідне порозуміння з Польщею, було замінено керівника української делегації на Паризькій мирній конференції – ним став Михайло Тишкевич, прийнявши таким чином естафету від Г. Сидоренка.

Нова місія була безперечно продуктивнішою ніж попередня: першочергове завдання – показати Україну окремою від Росії – було виконано в перші ж дні по приїзду М. Тишкевича до Парижа. Відразу в кількох французьких газетах з’явилося інтерв’ю графа, де він безапеляційно констатував – Україні бути! Далі очільник української місії був прийнятий на приватних аудієнціях таких впливових політичних та державних діячів, як Пуанкаре, Ф. Фош, П. Дешанель. І хоча Україну не визнали як суверенну самостійну державу, та все ж делегацією було зроблено усе можливе для цього.

На окрему увагу заслуговує робота Тишкевича на іншій конференції – у Спа. Під час роботи цієї конференції графові вдалося зустрітися зі всіма головами делегацій та просити про допомогу першого секретаря Ллойда-Джорджа. Завдяки цьому був призупинений процес захоплення українських земель радянською владою. Але все ж він був невідворотним.

Оцінюючи загальний внесок графа в міжнародну політику Директорії УНР його можна поставити в один ряд з такими видатними політиками як В’ячеслав Липинський, Ян Токаржевський – Корашевич, Дмитро Дорошенко. Це унікальна людина по своєму складу розуму та неухильній відданості своїй справі. Саме завдяки йому українська історія здобула іжнародні зв’язки з Ватиканом, якими не може похизуватися сучасна українська дипломатія.. Великим внеском графа є також його роботи, напрацьовані в Паризьких та Ватиканських архівах. Тишкевич був одним з небагатьох, кого запам’ятав світ як вправного українського дипломата. І тепер настав час з честю повернути прізвище видатного українського дипломата графа Михайла Тишкевича в українську історію і посісти в ній гідне місце.

Примітки

¹ Шамраєва В.М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / В.М. Шамраєва; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2003. — 20 с. — укр.

² Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Серія: історія, економіка, філософія. – 2005. – Вип..10. – С.115-126.

³ В’ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання. – Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко, - Київ – Житомир, 2008, 390 с.: іл.

⁴ Гентош Л. Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича //Україна модерна. – Ч.1. – Львів, 1996.

⁵ Господин А. Три визначні дипломати: Граф М.Тишкевич, князь І.Токаржевський-Карашевич і барон М.Василько. – Вінніпег, 1989

⁶ Грушевский М. С. История Украины с иллюстрациями и дополнениями / Составитель И. И. Брояк, авторы статей В. Ф. Верстюк, В. К. Губарев. – Донецк: ООО ПКФ “БАО”, 2010. – 576 с., 8 л. ил.: ил.

⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 688с.

- ⁸ *Директорія*, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 744 с.
- ⁹ *Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики ХХ – поч. ХХІ ст.* В.Ф. Салабай, І. Д. Дудко, М. В. Борисенко, М. П. Чуб. – К.: КНЕУ, 2006 – 368 с.
- ¹⁰ *Литвин В.* Історія України : Підручник. – К.: Наук. думка, 2006. – 728 с.
- ¹¹ *Міжнародне право: підручник / Ліпкан В.А., Антипенко В. Ф., Акулов С.О. та ін. / Заг. Ред. В.А. Ліпкана.* – К.: КНТ, 2009. – 752 с.
- ¹² *Петлюра С.В.* Статті. Листи. Документи / Ін-т Досліджень Модерної Історії України в США, Фондація ім.Симона Петлюри в Канаді / В. Сергійчук (сост.). - К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. - Т.3.-615с.
- ¹³ *Холод В.В.* Лекції з політології: навчальний посібник. – 2-ге вид., стер. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2003 – 408с.
- ¹⁴ *Тишкевич М.* З листів (1915-1930) // Вісник (Львів). – 1939. – Т.ІІІ. – Кн.9.
- ¹⁵ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).* – Ф. 3603. – Оп. 1. – Од. зб. 4.
- ¹⁶ *ЦДАВО України.* – Ф. 3603. – Оп. 1. – Од. зб. 5
- ¹⁷ *ЦДАВО України.* – Ф. 3696. – Оп. 2. – Од. зб. 127.
- ¹⁸ *ЦДАВО України.* – Ф. 3696. – Оп. 2. – Од. зб. 192
- ¹⁹ *ЦДАВО України.* – Ф. 3696. – Оп. 2. – Од. зб. 280.
- ²⁰ *ЦДАВО України.* – Ф. 3696. – Оп. 2. – Од. зб. 304.
- ²¹ *ЦДАВО України.* – Ф. 3696. – Оп. 2. – Од. зб. 379.
- ²² *ЦДАВО України.* – Ф. 3696. – Оп. 2. – Од. зб. 407.
- ²³ *ЦДАВО України.* – Ф. 3696. – Оп. 2. – Од. зб. 419.
- ²⁴ *ЦДАВО України.* – Ф. 3696. – Оп. 2. – Од. зб. 438.
- ²⁵ *ЦДАВО. України.* – Ф. 3696. – Оп. 2. – Од. зб. 4.
- ²⁶ *ЦДАВО України.* – Ф. 3766. – Оп. 2. – Од. зб. 2
- ²⁷ *ЦДАВО. України.* – Ф. 3766. – Оп. 2. – Од. зб. 3.
- ²⁸ *ЦДАВО України.* – Ф. 3766. – Оп. 2. – Од. зб. 5.
- ²⁹ *ЦДАВО України.* – Ф. 3766. – Оп. 3. – Од. зб. 1.
- ³⁰ *Le petit Parisien.* – 1919 – 29 août. – 4 р.
- ³¹ *Le Temps.* – 1919. – 23 août. – 4р.

УДК 94(470+571):327:355

Олег ШЕВЧЕНКО
(м. Київ)

Нормалізація політико-дипломатичних відносин і початок співробітництва у військовій сфері між Радянською Росією та Веймарською Німеччиною

На основі аналізу широкого кола джерел і наукової літератури розглядаються основні напрямки військово-технічного співробітництва СРСР і Веймарської Німеччини в 1919-1923 рр., у період, що й на сьогодні залишається найменше дослідженим в історіографії радянсько-німецьких військово-політичних зв'язків першої половини ХХ ст.

Ключові слова: РРФСР, Веймарська Німеччина, військово-технічне співробітництво, договори.

***Oleh Shevchenko* (Kyiv). Normalization of political-diplomatic relations and the beginning of cooperation in military sphere between Soviet Russia and Weimar Germany**

In this article, based on systematic analysis of reach sources and scientific literature, author reviews the main directions of military-technical cooperation between USSR and Weimar Republic during 1919-1923, the least researched period in the historiography of the Soviet-German military-political relations.

Keywords: RSFSR, Weimar Germany, military-technical cooperation.

Становище, в якому опинилися Німеччина і Радянська Росія на початку 20-х рр. XX ст., мало деякі подібні риси. В обох країнах світова війна викликала великі зміни, мали місце серйозні економічні труднощі від завданих війною збитків, що відбилося на соціальній сфері. Обидві країни перебували в умовах зовнішньополітичної ізоляції.

Радянська дипломатія почала переходити до більш реалістичного курсу у вирішенні міжнародних питань. Йшлося про переосмислення значення Жовтня, положень марксистської теорії, які здавались непохитними істинами. Ще у резолюції, прийнятій Усеросійським з'їздом рад (грудень 1919 р.), указувалось, що РРФСР "бажає жити мирно з усіма народами і спрямовувати усі свої сили на внутрішнє будівництво, щоб налагодити виробництво, транспорт і суспільне управління на ґрунті радянського ладу, чому до цього часу заважав – спершу німецький імперіалізм, потім втручання Антанти і голодна блокада" [1, с. 413]. У резолюції заперечувалась можливість перенесення військових дій на території інших країн. Після поразки Червоної армії у Польщі й так званої "Дивної війни" були підписані договори про припинення бойових дій між РРФСР і Естонією, Латвією, а 16 січня 1920 р. Верховна рада Антанти за ініціативою Англії зняла економічну блокаду Радянських республік.

Радянська Росія відновила зовнішню торгівлю з 1920 р. Україна почала вести окремі торгівельні операції за кордоном після звільнення чорноморських портів і встановлення західних кордонів. Вона мала не меншу потребу, ніж інші радянські республіки, в нормалізації торгівельних зв'язків із західними країнами.

Уже в 1920-1922 роках Україна встановила торгово-економічні відносини з більш ніж 20-ма країнами світу, а з деякими з них заклала основи для дипломатичних відносин [2, с. 25].

Торгово-економічні стосунки між радянськими республіками й Німеччиною почали налагоджуватися після вирішення проблеми обміну військовополоненими та інтернованими. З Радянською Україною договір про повернення на батьківщину військовополонених та інтернованих громадян німецький уряд підписав 23 квітня 1921 р., цей документ був аналогічний уже підписаному договору між РРФСР і Німеччиною [3, с. 40].

Крах надій на швидке здійснення революції у країнах капіталу, і передусім у Німеччині, спонукало більшовицьких керівників шукати нові шляхи забезпечення інтересів Радянської держави на міжнародній арені. Парадокс, проте, полягав у тому, підкреслював історик Н.В. Загладін, що правляча в Радянській Росії партія однією рукою спрямовувала діяльність дипломатії на встановлення мирних відносин з урядами Заходу, а іншою – підтримувала сили, які вели боротьбу проти цих урядів [4, с. 61]. Саме у цьому полягала двозначність і дуалізм радянської зовнішньої політики, про що давно вже пишуть західні дослідники.

Коли 6 травня 1921 р. було підписано “Тимчасову угоду” між РРФСР та Німеччиною на принципах рівності, взаємної вигоди і законних інтересів сторін, що передбачала розширення торгівельних відносин на усі радянські республіки, почали нормалізуватися торгівельно-економічні відносини між Німеччиною та Українською республікою [5, с. 41].

За своїм характером це були скоріше політичні, ніж економічні угоди. В них де-факто було зафіксовано визнання Радянського уряду, а його представництво в Німеччині визнавалось як єдине правомірне представництво Радянської держави. Німецька сторона в текст угоди включила спеціальну статтю, згідно з якою не допускалась ніяка антиурядова пропаганда й агітація представниками обох держав. Також був підписаний договір як доповнення до угоди від 19 квітня 1920 р. про повернення на батьківщину військовополонених і цивільних інтернованих громадян [6, т. 4., с. 105-109], також відбувся обмін нотами про урегулювання кур’єрської дипломатичної служби між двома державами.

Підписання вказаних документів сприяло нормалізації торговельно-економічних відносин між Німеччиною і радянськими республіками, дала можливість Україні направляти в Берлін свого представника із завданням розпочати переговори з німецьким урядом і приватними фірмами про встановлення торговельно-економічних відносин [7, с. 25].

У 1921 р. деякі німецькі фірми починають продавати свої товари Радянській Росії у розстрочку. Східноєвропейським банком був наданий кредит на суму 200 млн рейхсмарок, який було розподілено між радянськими республіками.

На нараді країн Антанти в Каннах 6 січня 1922 р. було прийнято рішення про скликання міжнародної економічної конференції європейських держав у Генуї за участю Німеччини, Австрії, Угорщини, Болгарії й Радянської Росії. 7 січня 1922 р. голова РНК Ленін запропонував провести з німецькими представниками конфіденційні переговори в Берліні й Москві [8, с. 117.].

Переговори в Берліні тривали з 25 січня по 17 лютого 1922 р. В січні 1922 р. їх вели Радек і нарком фінансів Крестинський, а потім разом із ними – Раковський і Красін, паралельно з обговоренням політичних (встановлення дипломатичних відносин) і економічних (надання позик) питань, йшло обговорення питань військово-промислового співробітництва.

У перших числах квітня радянська делегація на чолі з наркомом закордонних справ Г.Чичеріним вела переговори в Берліні з метою укладання договору про повну нормалізацію відносин із Німеччиною ще до Генуї. Але головного питання

про націоналізацію німецької власності в Росії – оминати не вдалося. Проте на конференції у Генуї що відкрилася 10 квітня 1922 р. ситуація склалась таким чином, що єдиним прийнятним виходом для обох сторін стало підписання 16 квітня 1922 року в невеличкому італійському містечку Рапалло радянсько-німецького договору, відомого під назвою Рапалльський договір.

Підписаний радянсько-німецький договір складався з 6-ти статей, за якими сторони взаємно відмовлялися від будь-яких фінансових претензій одна до одної: Радянська Росія – від претензій на репарації (ст. 1), а Німеччина – від претензій на відшкодування за націоналізовану власність (ст. 2). Договір передбачав відновлення дипломатичних і консульських відносин між обома країнами (ст. 3), а також розвиток економічного співробітництва й торгівлі на основі принципу найбільшого сприяння (ст. 4). У ст. 5 була зафіксована готовність німецького уряду щодо “надання можливої підтримки приватним фірмам”. Договір вступав у силу негайно. Лише пункт “б” ст. 1 про урегулювання публічних і приватноправових відносин і ст. 4 про найбільше сприяння вступали в дію з моменту ратифікації [9].

Велика кількість впливових політиків Заходу вбачали в цьому договорі можливість зміцнення Радянської держави за рахунок економічного й науково-технічного потенціалу Німеччини, що може нести в собі небезпеку для всієї Європи з огляду на те, що РКП(б) і Комінтерн продовжують прямувати курсом на світову революцію.

У правлячих колах Веймарської республіки ставлення до Рапалльського договору та радянсько-німецького співробітництва було не однозначним. Можна виділити принаймні два загальні підходи – лінію начальника управління сухопутних військ генерала Секта і лінію німецького посла в СРСР У. Брокдорфа-Ранцау. Перший керувався прагненням якомога швидше вирішити проблеми, пов’язані з Версальським договором, що відповідало інтересам значної частини генералітету. Другий – був обережним, зваженим і виходив з повоєнних реалій європейського світу, виношувався в політико-дипломатичних колах зовнішньополітичного відомства Г. Штреземана. [10. с. 114-115].

Лінія Брокдорфа-Ранцау знаходила підтримку багатьох політичних партій. Особливу позицію зайняли комуністи. Їх представник Артур Розенберг дав зрозуміти, що тільки докорінні внутрішні перетворення будуть сприяти політиці національного визволення, інакше, підкреслив він, російський народ не буде воювати за буржуазну Німеччину [10, с. 115]. 4 липня Німецький рейхстаг ратифікував Рапалльський договір.

Москва була зацікавлена в поширенні Рапалльського договору на усі радянські республіки, але не стільки з економічних, скільки з політичних міркувань, тому що перш за все потрібно було створити прецедент визнання радянських республік такою великою європейською державою, як Німеччина, із метою створення дипломатичних умов підготовки утворення СРСР, а також щоб підкорити зовнішню політику незалежних республік. Таким чином, під кінець 1922 р. склались усі необхідні політико-дипломатичні умови, що змогли забезпечити міцну основу для роз-

витку різносторонніх торговельно-економічних, виробничих, наукових, воєнно-технічних контактів між СРСР і Німеччиною.

Західні історики одностайно пишуть про те, що автором ідеї співробітництва Робітничо-Селянської Червоної армії (РСЧА) із рейхсвером, був генерал Х. фон Сект, який, за спогадами одного з близьких йому людей майора Ф. Чунке, ще у 1919 р. наполягав на налагодженні таких зв'язків. Підтвердження цих слів ми знайдемо в одному з мемуарів генерала Секта. Він писав, що, коли ще був начальником штабу армії “Норд” у Прибалтиці, прийшов до висновку про необхідність для Німеччини покласти на Радянську Росію у боротьбі за ліквідацію згубних для Німеччини умов, продиктованих державами Антанти у Версалі [11, р. 162].

Перші контакти з цією метою мали місце, починаючи з другої половини 1919 р., і розвивалися по кільком каналам: по лінії місій у справі військовополонених (Коппа і Хільгер), через Радека в Берліні (лютий – грудень 1919 р.), а також колишнього турецького військового міністра (1914-1918 рр.) Енвер-паші, який прибув улітку 1920 р. з Берліна в Москву з дорученням від Секта, установити таємні німецько-радянські військові зв'язки і намаганням пізніше залучити обох партнерів до співробітництва з турецькими націоналістами в боротьбі проти Великобританії [12, р. 18].

В цей час Секта призначають начальником управління сухопутних військ, фактично це була замаскована посада начальника генерального штабу. Завдяки своїй “великонімецькій” позиції він здобув великий політичний вплив. У Берліні з його думкою погоджувалися незалежно від того, хто очолював уряд у Німеччині, представники СДПН Ф. Шайдеман, Г. Бауер, Х. Мюллер, католицької партії Центру Г. Штреземан чи безпартійні В. Куно і Х. Лютер.

Приблизно через півроку, 26 липня 1920 р., під час радянсько-польської війни, у дні, нестримного наступу Червоної армії, Сект направляє вищому політичному керівництву Німеччини пам'ятну записку про німецько-радянські стосунки. Починалась вона так: “У повній перемозі Росії над Польщею навряд чи можна сумніватися. Росія відхилила посередництво Англії, відкинула усяке втручання Ліги Націй, змусила Польщу безпосередньо просити перемир'я й висновок миру. Якщо це здійсниться, в Європі склалася б зовсім нова політична ситуація. Німеччина й Росія налагодили б вигідне співробітництво в різних сферах життя. Одне з найважливіших завдань Версальської політики – розділення Німеччини й Росії сильною Польщею – було б перекреслено [13, с. 204].

Сект відмовився від можливості війни Німеччини проти Росії на боці Антанти, підкреслив її повну безперспективність (вона перетворила б Німеччину “у васала Англії”). Якщо Німеччина прийме сторону Росії, то вона сама стане непереможною, тому що інші держави повинні будуть рахуватися з Німеччиною, бо вони не зможуть не приймати Росію. Співробітництво з Росією дозволить Німеччині здійснити підризу основ Версальського мирного договору, чого Берлін як раз і домагався.

Вирішальний бій під Варшавою 16-19 серпня 1920 р. приніс перемогу польській армії. Після цього одразу в результаті серії таємних двосторонніх переговорів у

Москві й Берліні у 1920-1923 рр. була визначена концепція двостороннього військового співробітництва.

Для забезпечення прямих зв'язків із керівництвом РСЧА на початку 1921 р. у німецькому відомстві за ініціативою Секта створюється спеціальна група “Зондергрупа – Р” (Росія), в радянській термінології “Вогру”, тобто воєнна група. Вона приступила до розробки програми військового співробітництва між Червоною армією й рейхсвером під кодовою назвою операція “Купферберг Гольд”.

Уже у травні 1921 р. у Москві з'являється перший уповноважений “Зондергрупи – Р” О. фон Нідермайєр, який діяв під псевдонімом Нойман (Нейман). В Росію він прибув як представник військового міністра Німеччини із завданням виявити можливості розвитку в Росії важкої індустрії і військової промисловості, з указаних питань вів бесіди з Троцьким, Чичеріним, Риковим.

Трохи пізніше Нідермайєр разом із майором Ф. Чунке (псевдонім Тайхман (Тейхман) і підполковником В. фон Шубертом здійснили ознайомлюючу поїздку по оборонних заводах і верфях Петрограда. Радянська сторона розраховувала не тільки на їх відбудову за допомогою німецького капіталу й спеціалістів, але і на значні німецькі замовлення потім. Нідермайєра супроводжували заступник наркома закордонних справ Радянської Росії Л.М.Карахан, В.Л.Копп і керівник Німецької місії у справах військовополонених у Радянській Росії Г. Хільгер [14, s. 189-190].

Після переговорів Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило план відновлення військової і мирної промисловості, за допомогою німецького консорціуму, запропонований представниками групи визначних військових і політичних діячів Німеччини. Про це йдеться в записці Чичеріна в ЦК РКП(б) від 10 липня 1921 р., в якій пишеться, що спочатку німці більше цікавилися нашою військовою промисловістю. Вироблена зброя залишалася б у нас на складах до моменту початку нової війни. На питання, як наважуються німці залишати на складах у нас цю зброю без гарантій, вони відповідали, що гарантія – єдність політичних інтересів. Для фінансування підприємств був створений консорціум, в який входили всі великі банки Німеччини. Від Росії вимагають лише юридичних гарантій, а також фінансові гарантії прибутку мінімум 6% [15].

Наприкінці вересня 1921 р. у Берліні (на приватних квартирах, зокрема, на квартирі майора генштабу К.фон Шлейхера) відбувалися таємні переговори наркома зовнішньої торгівлі Красіна й Копа з керівництвом рейхсверу.

Керівництво рейхсверу вирішило відокремити угоду з “Вогру” від угоди з промисловцями. Коп інформував Чичеріна про це, а також про те, що були досягнуті конкретні умови співробітництва, за якими “Вогру” надасть радянській стороні замовлення на виробництво літаків, важкої артилерії та інших предметів військового спорядження, гарантує кредити для поповнення устаткуванням радянських заводів. Радянська сторона зобов'язувалась гарантувати “Вогру” безпосередню участь її військово-технічних кадрів, коли будуть виконуватися її замовлення на радянських заводах [16].

Радянська сторона з метою відбудови промисловості зобов'язувалась створити трест, в який би входили основні підприємства по виготовленню важкої артилерії

(Мотовиловка. Царицин), літаків (Рибінск, Ярославль), пороху, снарядів. Було обумовлено, що рада тресту буде складатися з представників радянського уряду і “Вогру”, формально трест фінансувався б радянською стороною, але по суті усі необхідні кошти надавала б “Вогру”. Виробнича програма укладалась після попереднього обговорення між представниками штабу Червоної армії і “Вогру”.

Після переговорів Коп 24 вересня 1921 р. інформував Чичеріна про те, що вже підготували список замовлень. Основні цифри такі: 100 літаків, 300 польових гармат, 300 важких гармат, 200 зенітних гармат, 200 кулеметів, 200 бронеавтомобілів, по 3000 шт. снарядів для кожної гармати [16].

3 грудня 1921 року по травень 1922 р. комісія, до складу якої увійшли представники “Вогру”, “Крупа”, “Юнкерса”, знаходилась в Росії. Вони оглянули заводи, які їх цікавили, й вели переговори про укладання концесій.

В кінці жовтня 1921 р. повноважним представником РРФСР у Німеччині був призначений видатний партійний і державний діяч М.М. Крестинський. Сам факт призначення члена Політбюро, секретаря ЦК РКП(б) Наркома фінансів РРФСР повпредом у Німеччину свідчив про значення, яке надавалося вищим керівництвом країни встановленню тісного й вигідного співробітництва з Німеччиною. Одразу після приїзду в Берлін Крестинський занурився у гущу подій і завдяки Копу швидко встановив контакти з вищим політичним і військовим керівництвом Німеччини.

Уже восени 1922 р. перші офіцери рейхсверу були направлені в Росію. В жовтні 1922 р. командирам Червоної армії було дозволено оглянути німецькі загальновійськові (піхотні) школи, і радянські кораблі здійснили захід у німецькі порти на Балтиці. Радянська армія зверталась до німців із проханням провести експертизу можливостей захисту Дарданелл, побоюючись інтервенції Англії й Франції з Чорного моря [17, s. 150].

26 листопада 1922 р. після тривалих переговорів у Москві були підписані концесійний договір із літакобудівельною фірмою “Юнкерс” про виробництво металевих літаків і моторів, а також ще два договори - про відкриття транзитного сполучення Швеція - Персія і про організацію аерозйомки. Це був, мабуть, перший великомасштабний договір, підписаний завдяки домовленостям які були досягнуті під час таємних переговорів Красіна в Берліні у вересні 1921 р.

У листопаді 1922 р. до влади в Німеччині приходить уряд на чолі з канцлером В. Куно. Ця подія збіглася з поглибленням економічної кризи в Німеччині 1921-1923 рр., зростанням безробіття і катастрофічною інфляцією.

В цій ситуації Німеччина вирішила заручитися підтримкою Радянської Росії, в тому числі допомогою Червоної армії, на випадок збройного конфлікту із Францією. Під тиском зовнішніх умов німецька сторона намагалася якомога скоріше завершити переговори з радянським урядом про налагодження промислового співробітництва, у першу чергу виробництва боєприпасів на радянських заводах.

На початку січня 1923 р. напруженість у відносинах Німеччини із Францією досягла критичного результату. Використовуючи як привід відмову німецького уряду від поставок вугілля й лісу за рахунок репараційних платежів Франція й Бельгія ввели 11 січня 1923 р. свої війська в Рурську область. Були встановлені митний ко-

рдон, різні збори, податки та інші обмежувальні заходи. Уряд Куно закликав до “пасивного опору” окупаційним військам.

Радянський Союз звернувся до урядів Польщі, Чехословаччини, Естонії, Литви й Латвії із закликом дотримуватися нейтралітету в рурському конфлікті і попередив, що не потерпить їх воєнних дій проти Німеччини.

Рурська криза спричинила загострення протиріч між Францією, Англією і США і продовжувалася до Лондонської конференції 1924 р. Тільки після прийняття на ній “плану Дауеса”, який передбачав пом’якшення репараційних платежів і повернення Німеччині захоплених територій і майна, французькі війська до серпня 1925 р. повністю звільнили Рурську область.

Наприкінці січня 1923 р. в Берлін із метою розміщення замовлень на поставку зброї приїхала радянська делегація на чолі із заступником голови РВР СРСР Склянським. Німці знову намагалися змусити радянську сторону дати гарантії у випадку конфлікту із Францією й Польщею виступити на її боці. Склянський, у свою чергу, дав зрозуміти, що обговорення цього питання можливе лише після обіцянки німцями військових поставок. Але, оскільки після заяви радянських представників на кредит у 300 млн марок німецька сторона її відхилила через те, що весь таємний фонд рейхсверу приблизно дорівнював цій сумі., переговори були перервані і повинні були бути поновлені через два тижні у Москві [18, s. 105-106].

У лютому 1923 р. переговори між радянськими й німецькими представниками були продовжені в Москві, куди у складі 7 чоловік прибула так звана “Комісія німецького професора Геллера” (професор-геодезист О. Геллер) Їх приймав Склянський, який заміщав хворого Л. Троцького. В переговорах з радянської сторони брали участь начальник генштабу РСЧА П. Лебедев, начальник головного управління військової промисловості (ГУВП) Богданов, а також Чичерін і Розенгольц.

Німецька сторона висунула пропозицію про об’єднання поставок зброї з оперативним співробітництвом. Склянський, у свою чергу, наполягав на першочерговому вирішенні питань про німецькі військові поставки з оплатою за них коштовностями з царської казни і фінансової допомоги, залишивши питання домовленостей про воєнний союз на розгляд політиків. Богданов запропонував, щоб німецькі спеціалісти взялися за відбудову військових заводів на території Радянської Росії, а рейхсвер зробив замовлення на поставки боєприпасів.

Коли ж з’ясувалося, що німецька сторона не може допомогти зброєю в тому обсязі, на який сподівалась радянська сторона, Лебедев, а потім і Розенгольц, відкинули заяви про спільні операції проти Польщі. [19, s. 116, 114].

У кінці квітня 1923 р. “комісія професора Геллера” знову прибула в Москву. В її складі було 6 чоловік, очолив комісію начальник управління озброєння сухопутних військ підполковник В. Менцель.

Переговори спочатку йшли повільно і зрушили з місця лише після того, як Менцель на папері зафіксував обіцянку надати 35 млн. марок у якості фінансового внеску Німеччини в налагодження виробництва зброї у Росії. Після цього німецьким військовим експертам була надана можливість протягом трьох тижнів провести огляд радянських військових заводів: порохового заводу у Шліссельбургу, а також

заводів, на яких виробляли зброю у Петрограді (путіловські заводи), Тулі і Брянську. Експертів здивувало те, що заводи були у гарному стані, але потребували фінансової підтримки й замовлень. Німецький список замовлень складався в основному з ручних гранат, гармат і боєприпасів. Розенгольц намагався його розширити замовленнями на мотори для літаків, на протигази й отруйні гази.

Зрештою, в ході переговорів були підготовлені два договори, і 14 травня 1923 р. в Москві відбулося підписання одного з них – договору про будівництво хімзаводу для виробництва отруйних речовин (акціонерне товариство “Берсоль”) вартістю 35 млн золотих марок. Було підготовлено також текст другого договору про будівництво в СРСР військових заводів і поставки військових матеріалів рейхсверу. Паралельно цим переговорам начальник морських перевезень німецького флоту капітан 1-го рангу В.Ломан провів у Москві переговори про будівництво підводних човнів на радянських верфях. Справа у тому, що Склянський повідомив посла Брокдорфа-Ранцау, що верфі на території СРСР можуть будувати підводні човни і без закордонної допомоги, але при наявності фінансової підтримки [19, s. 123, 128].

Але через дезорганізацію фінансів Німеччини і важкого стану всередині країни ратифікація німецьким урядом договорів затягнулася. Тому в середині червня Чичерін вказав німецькому послу на цю затримку і заявив, що військові переговори мають “вирішальне значення для розвитку військових відносин у майбутньому”. Тоді Брокдорф-Ранцау виступив ініціатором запрошення в Німеччину радянської.

У підсумку переговорів були ратифіковані два підготовлених раніше договори про виробництво в СРСР (Златоуст, Тула, Петроград) боєприпасів і військового спорядження й поставки військових матеріалів рейхсверу, а також про будівництво хімзаводу. Керівництво рейхсверу заявило про готовність створення золотого фонду в 2 млн марок для виконання своїх фінансових зобов’язань. Крестинський про підсумки повідомляв Чичеріну, що їх результат “залишається у межах тих двох договорів, які були підготовлені у Москві” [19, с. 126-128].

Таким чином потрібно відзначити, що не дивлячись ні на що, Рапалльський договір ознаменував собою провал планів Антанти на ізоляцію Радянської Росії й проведення по відношенню до неї політики економічного диктату. Одночасно він сприяв стабілізації ситуації у Європі, тепер обидві сторони могли з більшою упевненістю маневрувати в міжнародній політиці. Особливість Рапалльського договору полягала в тому, що він стимулював розвиток міжнародних зв’язків усіх радянських республік, в тому числі України. Москва була зацікавлена в поширенні Рапалльського договору на усі радянські республіки, не стільки з економічних, скільки з політичних міркувань, тому що перш за все потрібно було створити прецедент визнання радянських республік такою великою європейською державою, як Німеччина, із метою створення дипломатичних умов підготовки утворення СРСР, а також щоб підкорити зовнішню політику незалежних республік.

Примітки

¹ *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. - Т. 39.- М.: Политиздат, 1976.

² *Торговые отношения СССР с капиталистическими странами.* – М.: 1938. – 147с.

- ³ Kuczynski J. Das Grosse Geschäft. – Berlin, 1967. – 310 s.
- ⁴ Загладин Н.В. история успехов и неудач советской дипломатии (политический аспект).- М.: Политиздат, 1990.- 210 с.
- ⁵ Kuczynski J. Das Grosse Geschäft. – Berlin, 1967. – 310 s.
- ⁶ Версальський мирний договір: Перевод с фр. – М., 1925.
- ⁷ Информационный бюллетень пресс бюро дипломатического отдела наркома иностранных дел УССР. – 1922. – № 7. – С. 25-28.
- ⁸ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. - Т.15 - М.: Политиздат, 1976.
- ⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). - ф.1 – оп 2 – од. зб. 489 – арк. 14-16.
- ¹⁰ Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 pp.).- Кам'янець-Подільськ, 1994. – 165 с.
- ¹¹ Haig R.H., Moris D.S., Peters A.R. German – Soviet Relations in the Weimar Era. Friendship from Necessity. – Aldersnot, 1985. – 206 p.
- ¹² Carr E.H. German – Soviet Relations between Two World Wars 1919 – 1939. – Boltimore, 1959. – 146 p.
- ¹³ Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора (сборник документов). – М.: Политиздат, 1971. – 596 с.
- ¹⁴ Hilger G. Wir und der Kreml. Deutsch – sowjetische Beziehungen, 1918-1941. Erinnerungen eines deutschen Diplomaten. – Frankfurt am Main, Berlin, 1964. – 322 s.
- ¹⁵ Архив внешней политики Российской Федерации (далее – АВП РФ). - Ф. 082 – оп. 4 – ед. хр. 2 – л. 27.
- ¹⁶ АВП РФ. - Ф. 082 – оп. 4 – ед. хр. 8- л. 104.
- ¹⁷ Carsten F.L. Reichswehr und Politik 1918 – 1933. – Koln, Berlin 1964. – 484S.
- ¹⁸ Guderian H. Errinerungen eines Soldaten. – Heidelberg, 1951. – 464 s.
- ¹⁹ Muller R.-D. Das Tor zur Weltmacht: Die Bedeutung der Sowjetunion fur die deutsch Wirtschaft und Rustungspolitik zwischen den Weltkriegen. – Boopard am Rhein, 1984. – 403 s.

УДК 94(430)''1933/1939'':32

Юрій МІЮЦ
(м. Запоріжжя)

Молодіжна політика Третього рейху: провідні вектори (1933-1939 pp.)

У статті йдеться про діяльність Б. фон Шираха та організації “Гітлерюгенд”. На конкретному історичному матеріалі автор досліджує й виокремлює провідні вектори молодіжної політики Третього рейху в період від приходу НСДАП до влади до початку Другої світової війни.

Ключові слова: Третій рейх, рейхсюгендфюрер, молодь, “Гітлерюгенд”.

Yurii Miyuts (Zaporizhzhia). The youth policy of The Third Reich: the main vectors (1933-1939)

The article deals with the activity of Baldur Benedikt von Schirach and the organization of Hitlerjugend. The author has investigated and pointed out the basic vectors of the youth policy

of The Third Reich on the base of historical sources during the period from rising to power of NSDAP till the beginning of the Second World War.

Keywords: The Third Reich, Reichsjugendfuhrer, youth, Hitlerjugend.

Інтерес до проблем пов'язаних з історією Третього рейху з'явився відразу після його виникнення. Історіографія німецького варіанта фашизму вже давно сягнула межю в 50 000 наукових розвідок [7]. При цьому найбільшу увагу дослідників притягували проблеми створення масової бази нацизму, його ідеологічні витoki, механізм функціонування власне НСДАП, військово-політичні аспекти тощо. У той самий час, у вітчизняній історіографії дослідження націонал-соціалізму знаходилося немов у “безповітряному просторі”, так як маловивченими залишались історія суспільних установ, питання історії культури, суспільної свідомості і т.п. [1] У тому числі були і проблеми щільно пов'язані з вивченням діяльності молодіжних організацій Третього рейху. І це звісно не випадково. І радянські, і вітчизняні вчені свідомо обходили їх осторонь, тому що їх наукове вивчення автоматично приводило до відповідних небажаних паралелей. Наприклад, форми діяльності “Гітлерюгенду” були ніби відбитком діяльності піонерів та ВЛКСМ у Радянському Союзі і т.п.

Сьогодні вже існує немало й монографічних, і дисертаційних досліджень, що висвітлюють різні аспекти молодіжної політики нацистської Німеччини в 30-ті рр. ХХ ст. [4] Серед сучасних дослідників, що працюють у межах СНД, можна згадати роботи О.Р. Давлетова, Ю.А. Міхальчишина, О.Г. Шагалової тощо, в яких було започатковано дослідження даної проблематики і на які опирається автор цього матеріалу.[2] При цьому, слід зауважити, що деякі аспекти стосовно молодіжної політики НСДАП усе ще не достатньо освітлені у вітчизняній історіографії. Тому мета даної статті – виокремити провідні вектори молодіжної політики Третього рейху в період після легального прориву до влади і до початку Другої світової війни (1933-1939 рр).

Відразу слід зауважити, що основні форми, методи та принципи роботи з німецькою молоддю, були відпрацьовані націонал-соціалістами ще за часів Веймарської Республіки (1919-1933 рр.), особливо після заснування в 1922 р. молодіжного підрозділу НСДАП – згодом названого “Гітлерюгенд”. Після призначення А.Гітлера канцлером 30 січня 1933 р. ситуація суттєво змінюється. За веймарську добу нацисти мали прихильність не більш ніж 1 % - 100 000 представників німецької молоді. Узимку 1933 р. рейхсюгендфюрер Бальдура фон Ширах декларував про те, що відтепер “Гітлерюгенд” прагне стати єдиною загальнонімецькою організацією молоді й, одночасно, взяти під свій контроль абсолютно всі сфери життя молодих німців: ідейно-політичну; профспілкову; соціальну; культурну; оздоровчу; судову тощо.

Навесні 1933 р. було сформовано центральний апарат керівництва молодіжною політикою Третього рейху, який очолив Б. фон Ширах. 17 квітня 1933 р. А. Гітлер саме його проголосив фюрером молоді всього німецького рейху. Б. фон Ширах,

послідовно виконуючи наказ фюрера, сформував партійно-державний апарат керування молодіжною політикою Третього рейху.

У ньому діяло 12 відділень, серед яких можна виокремити, наприклад відділ, що займався організацією фізичного виховання німецької молоді. Особливий підрозділ займався підбором кадрів для роботи з молоддю, організовував мережу учбових закладів для функціонерів нацистського молодіжного руху. Інші контролювали засоби масової інформації, зміст пропагандистської роботи, розробляли провідні напрями соціальної та культурно-освітньої роботи з молоддю.

У 1933 р. нацистська партія позиціонувала себе, як “партія оновлення й революційних змін”. Так само позиціонував себе і “Гітлерюгенд”, який в квітні 1933 р. захопив у Берліні штаб-квартиру Комітету німецьких молодіжних спілок рейху, разом з його майном і картотекою. У цій картотеці були дані на 117 молодіжних організацій з загальною кількістю членів понад 5 млн. осіб.[5, с. 39].

Уже в березні 1933 р. були розпущені комуністичні і соціал-демократичні молодіжні організації [5, 40]. Консервативні молодіжні об’єднання, типу «Союз Бісмарка» чи “Союз Гінденбурга”, ще деякий час існували в автономному режимі, але протягом року всі вони били поглинуті “Гітлерюгендом”. У липні 1933 р. за ініціативи Б. фон Шираха були ліквідовані 8 молодіжних спілок – “Вільний загін молоді нації”, “Німецький союз бойскаутів” тощо, а їх майно перейшло до “Гітлерюгенду”. Згодом, будь-які молодіжні організації, що не були зареєстровані в міністерстві внутрішніх справ Третього рейху до червня 1933 р. будуть вважатись самоліквідованими. [6, с. 67]

Ще з веймарської доби “Гітлерюгенд” охоплював німецьку молодь за віком від 10 до 18 років, за статевими і віковими ознаками. Молодша група: хлопчики від 10 до 14 років входили до складу “Дойче Юнгфольк” (“Німецька молодь”); старша: віком з 14 до 18 рр. – власне “Гітлерюгенд”. Жіноча організація включала дівчат також розбитих за віком: від 10 до 14 рр. – “Юнгмедельбунде” (“Союз дівчат”) та від 14 до 18 рр. – “Бунд дойчермедель” (“Спілка німецьких дівчат”).

У грудні 1936 р. за наказом фюрера “Гітлерюгенд” отримав державний статус. Відтепер вся молодь країни мала входити лише до його складу. Метою нового державного молодіжного об’єднання проголосили “фізичне та духовне виховання молоді за пріоритетами світогляду націонал-соціалізму”. На роль головного вихователя й керівника німецької молоді було затверджено Бальдура фон Шираха, який ніс відповідальність особисто перед рейхсканцлером Третього рейху. Саме це наділяло Шираха вельми широкими повноваженнями [3, с. 89]. Саме під його керівництвом “Гітлерюгенд” став за досить короткий час масовою організацією. Уже наприкінці 1935 р. до її складу входило 8 млн. юнаків та дівчат.[8, с. 12]

Чим це було зумовлено? По-перше, перетворення “Гітлерюгенду” в загальнонімецьку монопольну молодіжну організацію було можливим лише за підтримки з боку держави; по-друге, діяльність нацистської молодіжної спілки була тісно пов’язана з СС, СА та Вермахтом.

Одним із провідних векторів роботи “Гітлерюгенду” було фізичне виховання німецької молоді. Це було пряме виконання декрету Гітлера про те, що “молоді люди

Німеччини мають виростати на сонці та під вітром, на спортмайданчиках до тих пір, доки їх тіла не будуть втіленням перемоги над страстями”. [8, с. 14] Безумовно, що молодь Німеччини і раніше мала прагнення до спортивних вправ. Але за умов нацистської держави, заняття спортом відтепер були обов’язковими для будь-якого члена “Гітлерюгенду”. За успішні показники в тренуваннях молоді люди отримували особливі значки. Якщо у 16-річному віці молода людина його не мала, її виключали з організації. [8, с. 27] Обов’язкові фізичні вправи були розроблені й для дівчат.

Паралельно слід зауважити, що після 1936 р. фізичне виховання німецької молоді набуло відверто мілітаристичних рис. Разом зі спортивними вправами юнаки й дівчата освоювали стройові й тактичні військові заняття. Така методика закладала фундамент для майбутньої військової служби у вермахті. [8, с. 29]

Провідне місце у виховній молодіжній політиці Третього рейху займала пропаганда нацистської свідомості. Мова йшла про ідеї пов’язані з “вищістю арійської раси”. Тобто, німецьку молодь переконували в існуванні вищої раси – нордичної, яка була призвана домінувати над будь-якими іншими расами та народами. Саме в цих рамках була розроблена програма світоглядного виховання членів “Гітлерюгенду”, що працювала в Третьому рейху з 1938 р., яка була розрахована на 4 роки. Протягом першого року молодь вивчала фундаментальні складові німецького епосу, на другий рік – біографії “великих німців” (Бісмарк, Оттона II, Фрідріха Великого тощо); на третій рік – досліджували проблему “20 років боротьби за Німеччину (1913-1933 рр.)”; на четвертий – “Гітлер та його соратники”. [9, с. 176]

“Гітлерюгенд” контролював не лише виховні, але й освітні функції. Уже в цей час „Гітлерюгенд” став кадровим резервом НСДАП. Були створені спеціальні школи трьох типів: а) ”школи Адольфа Гітлера” (для расово чистих підлітків віком від 12 до 18 років); б) школи „Наполас” (для дітей робітників та військовослужбовців від 10 до 18 років); в) ”Орденсбурги” – елітні інтернати, що були підпорядковані СС (для молодих німців 14-21 років). Випускники цих закладів мали гарантовані нацистською державою пільги та гарантований кар’єрний зліт.

Щоб закріпити власну соціальну базу серед молоді, нацисти розробили та втілили в повсякденне життя цілу низку заходів з посилення їхнього соціального захисту: була підвищена вікова межа, за якою підлітком опікувалась держава – з 16 до 18 років; була заборонена дитяча праця до 14 років; для молодих робітників максимальна робоча зміна обмежувалася 8 годинами; була знижена плата за навчання в вузах для дітей з багатодітних родин; молодят, після одруження видавали державну грошову допомогу до 1000 марок під 1 % щомісячно і т. ін.

Отже, коли мова йде про молодіжну політику Третього рейху в 1933-1939 рр., можна виокремити її наступні провідні вектори:

1. Ідеологічна робота – виховання в расистському та парамілітаристському дусі.
2. Щільно пов’язана з ідеологічною, психологічна обробка молоді.
3. Фізичне виховання молоді.
4. Допризовне військове виховання молоді.
5. Соціальне стимулювання підростаючого покоління.

Головне завдання молодіжної політики націонал-соціалістів було реалізовано на практиці в межах всієї країни. За короткий термін вони створили загально німецьку молодіжну організацію, за допомогою якої, здійснювали виховання підростаючого покоління на підвалинах німецького націоналізму та расизму. Керівництво НСДАП вдало використовувало соціальні й психологічні особливості німецьких юнаків та дівчат, а також їх патріотичний настрій та прагнення оновлення Німеччини. Безумовно, що даний матеріал не повністю досліджує зазначену тематику, але окреслює напрямок подальшого дослідження.

Примітки

¹ *Галактионов Ю.В.* Германський фашизм как феномен первой половине ХХ века: отечественная историография 1945-90-х годов: Уч.пособие. – Кемерово, 1999. – 99 с.

² *Давлетов О.Р.* “Гітлерюгенд”: від “загону Адольфа Гітлера” до єдиної державної молодіжної організації “третього рейху” (1922-1939 рр): нариси. – Запоріжжя, 2006. – 296 с.; *Міхальчишин Ю.* Взаємозв’язок організаційних і програмно-ідеологічних чинників у розвитку NSDAP (1925-1926 рр.) // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія: Філософські науки. – Львів, 2007. – Вип.10. – С. 269-280.; *Шагалова О.Г.* Воспитание в духе национал-социализма как фактор формирования ценностных ориентаций у немецкой молодежи // Тюменский исторический сборник. – Вып.7. – Тюмень, 2004. – С.209 – 216.

³ *Brian L.D., Turner P.* German Uniforms of the Third Reich 1933-1945.- N.-Y., 1987. – 319 p.

⁴ *Hayke R.* Das Landjahr: Ein Stuck Erziehungsgeschichte unter dem Hakenkreuz. – Trier, 1997.- 532 s.; *Кноп Г.* “Дети” Гитлера. – М., 2004. – 285 с.; *Германия: фашизм, неофашизм и молодежь / Н.С.Черкасов.* – Томск, 1993. – 176 с.; *Пленков О.Ю.* Третий рейх. Нацистское государство. – Спб., 2004. – 480 с.; *Васильченко А.В.* Школьная практика германского национал – социализма: Автореф. дисс.... к.и.н. – Ярославль, 2001.

⁵ *Hellfeld M., Klonne A.* Die betrogene Generation Jugend in Deutschland unter dem Faschismus.- Köln, 1985. – 540 s.

⁶ *Hauptert B., Schafer F.* Jugend zwischen Kreuz und Hakenkreuz.-Fr.a.M.,1991.- 457 s.

⁷ *Ruck M.* Bibliographie zum Nationalsozialismus. – Köln,1995. – 1428 s

⁸ *Brian L.D.Turner P.* German Uniforms of the Third Reich 1933-1945.- N.-Y., 1987. – 319 p.

⁹ *Weber-Kellermann J.* Die Kindheit: Kleidung und Wohnen, Arbeit und Spiel. Eine Kulturgeschichte – Fr.a. – М.,1979. – 456 s.

Розділ 4

Актуальні проблеми історії Другої світової війни (1939-1945 рр.)

УДК 94(470+571)''1939-1941'':341.43(=161.2)

Ірина КИСЛИНСЬКА
(м. Київ)

Особливості правового та матеріально-побутового становища інтернованих польських військовослужбовців у радянських таборах для військовополонених (1939-1941 рр.)

У статті досліджуються особливості правового та матеріально-побутового становища інтернованих польських військовослужбовців у радянських таборах для військовополонених (1939-1941 рр.).

Ключові слова: польські військовослужбовці, інтернування, табори для військовополонених.

Iryna Kislinska* (Kyiv). **The legal aspect and maintenance of internees Polish militaries in Soviet camps for war prisoners on the territory of Ukraine (1939-1953)*

The legal aspect and maintenance of internees Polish militaries in Soviet camps for war prisoners on the territory of Ukraine (1939-1953) are analyzed in this article.

Keywords: Polish militaries, internment, camps for war prisoners

23 серпня 1939 р. міністри закордонних справ Німеччини і Радянського Союзу Й. Ріббентроп і В. Молотов підписали в Москві пакт про ненапад між країнами. У відкритій частині договору обидві держави зобов'язалися утриматися від взаємних агресивних дій та зберігати нейтралітет. Таємний додатковий протокол містив домовленості про розділ сфер впливу на окупованій території Польщі з початком воєнних дій.

1 вересня 1939 р. гітлерівська Німеччина напала на Польщу, розв'язавши Другу світову війну, а 17 вересня Радянський Союз, порушивши договір про ненапад 1932 р. між СРСР і Польщею почав окупацію її східних теренів. До 29 вересня 1939 р., РСЧА зайняла території Західної України та Західної Білорусії практично безперешкодно, оскільки Польща була не в змозі чинити опір двом могутнім агресорам. У радянському полоні опинилося від 130 000 (за радянськими даними) до 250 000 (за польськими) солдат і офіцерів Війська Польського [1].

Загальновідомо, що Радянський Союз у 20-х – 30-х рр. так і не приєднався до жодної з міжнародних конвенцій про військовополонених. Як наслідок, відповідної внутрішньої нормативної бази, зокрема й щодо організації табірному режиму для військовополонених та їх охорони, створено не було, а діюче з 1931 р. “Поло-

ження про військовополонених” не врегульовувало (та й за своїм статусом не могло врегульовувати) цих специфічних питань [1, с. 60, 63]. Відтак, на сферу військового полону автоматично переносились організаційно-режимні стандарти, що застосовувались у системі установ ГУТАБу НКВС СРСР.

Наказ НКВС від 19 вересня 1939 р. № 0308 “Про організацію таборів для військовополонених” вимагав покладатися в їх організації на мобілізаційний план відділу виправно-трудова таборів (ВВТТ) НКВС СРСР [2, арк. 35]. Спеціального мобілізаційного плану розгортання мережі таборів для військовополонених не існувало, як не було і окремої структури в апараті Наркомату внутрішніх справ – Управління по військовополоненим. Створювалося воно водночас з таборами. Зокрема, 23 вересня 1939 р. НКВС затвердив “Положення про табір для військовополонених” [1, с. 75, 77], де лише побіжно йшлося про структуру, штат і функції апарату таборів щодо режиму охорони та утримання контингенту.

Відповідно до інструкції Наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії від 3 жовтня 1939 р. про правила поводження з польськими військовополоненими і їх фільтрацію, польських поліцейських направляли до Осташківського табору (Калінінська область РСФСР); офіцерів – у Старобільськ (Ворошиловградська область УРСР), військовослужбовців нижніх чинів і вихідців з окупованих Німеччиною польських територій – до Козельського табору (Смоленська область РСФСР).

Загалом, протягом 1939-1941 рр. на території Української РСР УПВІ НКВС були створені та діяли 9 стаціонарних приймально-пересильних і виробничих таборів, у яких утримувалися військовослужбовці польської армії, співробітники спецслужб, польські державні чиновники зі статусом „військовополонених” [3, с. 42].

Однією з визначальних сторін табірної життя інтернованих польських бранців були умови їх матеріально-побутового забезпечення. Саме від організації побуту та якості умов життя, багато в чому залежало не лише їх ефективне трудове використання, але й виживання в полоні. Не випадково органи НКВС (МВС) СРСР, що опікувалися військовополоненими та інтернованими, протягом усього періоду існування системи військового полону одним із головних своїх завдань бачили покращення умов утримання та забезпечення контингентів таборів, шпиталів і робочих батальйонів військовополонених та інтернованих.

У ст. VII Гаазької конвенції 1907 р. підкреслювалося: „Утримання військовополонених покладається на Уряд, під владою якого вони знаходяться... Військовополонені користуються такою ж їжею, помешканням і одягом, як і війська Уряду, що їх полонив” [4, т. 3, с. 44]. Женевська конвенція 1929 р. куди детальніше визначала умови утримання бранців війни у таборах. Військовополонені мали розміщуватися у пристосованих сухих, теплих і достатньо освітлених казармах, обладнаних приміщеннями для особистої гігієни. Кімнати для сну за нормами площі, що відводилася на одну особу, і матеріально-побутовими умовами мали відповідати подібним приміщенням для військовослужбовців армії, що полонила. Спеціальний розділ конвенції врегулював різноманітні сторони організації таборів: харчування військовополонених, забезпечення їх одягом та взуттям, санітарне забезпечення та

лікування, вільну відправу релігійних культів, дозвіл на спортивні та інтелектуальні заняття [1, с. 1010-1011].

З початком Другої світової війни матеріально-побутове забезпечення інтернованих поляків у таборах, як і для „ворогів народу” здійснювалося за нормами і стандартами ГУТАБу НКВС СРСР. Як виглядала реальність табірної побутової польських бранців у 1939-1940 рр. видно на прикладі Старобільського табору. Під житлові приміщення в його зоні були пристосовані 2 церкви, 10 кам'яних і 7 дерев'яних бараків, обладнаних двохярусними суцільними нарами. Приміщення для перебування генералів мали ліжка, столи, стільці і шафи, а кімнати для інших старших офіцерів були обставлені двохярусними ліжками. У звіті начальника табору А. Бережкова (жовтень 1939 р.) повідомлялося, що загальна корисна площа табірних приміщень становила 5200 м². Таким чином на одного військовополоненого припадало близько 1,35 м² цієї площі [5].

Колишній бранець табору в Старобільську – Ю. Чапський згадував: „...Якщо говорити про приміщення – найгірше було у церкві. ... Мешкало в ній близько тисячі людей. Лави встановлювалися в п'ять поверхів і скупченість була жахливою... Однією солдатською ковдрою вкривалися втрех. Зима 1939-1940 рр. була особливою, дуже лютою. Дійшло до того, що для укриття використовували паперове сміття. Заїдали воші, можна було лише сидіти на голій підлозі. Ні лазні, ні дезинфекції...” [5]. Навесні 1940 р. ситуація з матеріально-побутовим забезпеченням польських бранців у Старобільську змінилася на краще. „Були організовані ... лазня, пральня і т. д. Демонстрували кінофільми. Нам доставляли газети, можна було користуватися бібліотекою. Дозволяли листуватися з сім'ями, проте обмежено...” [5].

Відмітимо, що на відміну від положень міжнародних конвенцій, де основним принципом матеріально-побутового забезпечення військовополонених був визначений паритет з військовослужбовцями армії, що їх полонила, уряд СРСР це забезпечення поставив на зовсім іншу правову основу – його норми мали встановлюватися НКВС. Табірна практика показала – робилося це, зазвичай, на основі досвіду виправних таборів і колоній ГУТАБу, що було відвертим порушенням положень чинних міжнародних конвенцій. При цьому радянським урядом зауважувалося єдине – рівень матеріально-побутового постачання військовополонених мав забезпечити збереження їх життя та працездатності.

Очевидним виглядає факт, що рівень забезпечення іноземних військовополонених продуктами харчування був не лише важливим показником ставлення Радянської держави до обеззброєного ворога, але й чинником, що безпосередньо впливав на фізичний стан і працездатність бранців війни.

Ще напередодні надходження перших польських військовослужбовців до таборів НКВС, радянський уряд потурбувався про їх забезпечення продовольством. Наркомату внутрішніх справ РНК СРСР виділив значні продовольчі фонди: 1953 т житнього та пшеничного борошна, 379 т крупів, 32 т макаронних виробів, 159 т м'яса, 447 т риби [1, с. 341]. Рішенням Економічної ради при РНК СРСР № 37 від 20 вересня 1939 р. та інструкцією УПВ НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. встанов-

лювалися норми харчування полонених. Проведений російським дослідником О. Кузьмінін порівняльний аналіз їх калорійності засвідчив – щоденний раціон рядових колишньої польської армії (2578 калорій) перевищував норму радянських в'язнів (2305 ккал.). Ще вищою була норма харчування офіцерів. Її енергетичний запас становив 3110 калорій [6, с. 114, 338-339]. Згодом керівництво НКВС СРСР (наказом №00248 від 26 лютого 1940 р.) встановило для польських бранців диференційовані норми харчування в залежності від продуктивності їх праці [7, арк. 80-82].

Цілком прийнятний рівень харчування інтернованих польських військовослужбовців, навіть порівняно з цивільними радянськими громадянами, підтверджується й іншими джерелами. Ю. Чапський, розповідаючи про перебування у Старобільському таборі для військовополонених, підкреслює: „...Їжі давали мало, але голоду не було. ... Звернув увагу, як багато у місті голодних, виснажених людей, і наше харчування здавалося нам царським, а мешканці будь-як намагалися добути у нас хліба...” [5].

Усього в Старобільському таборі містилося більше 3 900 ув'язнених, у тому числі 8 генералів (Леон Біллевич, Станіслав Галлер, Олександр Ковалевський, Казімеж Орлик-Лукоський, Константи Плісовський, Франтішек Сікорський, Леонард Скерський, Петро Скуратович), 380 штабних офіцерів, 3 450 офіцерів, 30 підхорунжих, 12 капеланів. Туди привезли майже всіх офіцерів з району оборони Львова, взятих у полон усупереч акту про капітуляцію, який обіцяв їм волю. За даними польських істориків, у Старобільську було більше 20 професорів вузів, біля 400 лікарів, кілька сотень юристів й інженерів, більше 100 вчителів, багато громадських діячів, група літераторів і журналістів, а також священники, а також Головний равин Війська Польського Барух Штейнберг.

Розмістили офіцерів у двох церквах, заповнених знизу доверху багатоповерховими нарами, а також в інших приміщеннях монастиря, у тому числі в підвалах, наметах і навіть землянках. Ці ув'язнені вирізнялися великою дисциплінованістю і почуттям власної гідності. Вони писали листи протесту у вищі інстанції СРСР, організували касу взаємодопомоги, відзначали національні і релігійні свята, потай проводили богослужіння (що було найсуворіше заборонено!), молилися і причащалися. Радянська пропаганда, що проводилася серед офіцерів, не досягла своєї мети. Польські військовополонені не занепали духом і сподівалися на краще майбутнє.

Але доля затриманих у старобільському монастирі, а також бранців Козельська й Осташкова, як і інших військовополонених, що містилися у в'язницях і таборах Західної України і Білорусії, всього 21 000 осіб, вирішилася в квітні-травні 1940 р. Понад 15 тисяч військовополонених були вивезені і передані “у розпорядження” УНКВС Смоленської, Калінінської і Харківської областей. Це був їх останній маршрут, що закінчився в Катинському лісі під Смоленськом, у районі населеного пункту Мідне (32 км від Твері) і в шостому кварталі лісопаркової зони недалеко від Харкова, під П'ятихатками (тепер лісопарк знаходиться в межах міста).

Операцію передачі польських офіцерів з таборів обласним управлінням НКВС назвали “розвантаженням” таборів.

Головне транспортне Управління НКВС склало детальний план-графік вивозу військовополонених, маршрутів їхнього проходження. З 23 березня 1940 р. був підготовлений рухомий склад. Відповідно до цього плану, в’язнів Старобільська повинні були через Ворошиловград чи Валуйки доставити в Харків і передати місцевому територіальному управлінню НКВС. Підготовчим кроком до “розвантаження” табору була директива Наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії від 8 жовтня 1939 р. про завдання для створених 19 вересня у всіх таборах особливих оперативно-чекістських відділень по “обслуговуванню” військовополонених. Акцентувалася увага на створенні агентурно-інформаційної мережі для виявлення контрреволюційних організацій і з’ясування настроїв військовополонених. Велися багатогодинні допити, складалися різні рапорти і звіти про військовополонених та їх родини.

5 березня 1940 р. Сталін і його найближчі поплічники по політбюро комуністичної партії (Ворошилов, Молотов, Мікоян, Калінін, Каганович) прийняли рішення – за пропозицією Лаврентія Берії – розстріляти польських військовополонених як запеклих ворогів радянської влади. На початку березня 1940 р. керівництву табору (за домовленістю з німецькою стороною) було доручено терміново скласти списки військовополонених із указівкою місця проживання їх родин. Такі списки були потрібні для запланованої на квітень 1940 р. другої хвилі депортації поляків зі східних районів Польщі. У лютому в Сибір і Казахстан уже вивезли 138 619 осіб, у квітні – близько 60 000. Ці списки придалися також для "Акції А-Б", проведеної на території Генерал-губернаторства іншим загарбником польських земель – Третім Рейхом, що співробітничав у той час зі СРСР.

У результаті цієї акції в травні 1940 р. було знищено 3500 діячів науки, культури і мистецтва. Обидва агресори діяли в повній згоді один з одним: і нацисти, і сталіністи спільно знищували керівний прошарок польської інтелігенції, цвіт польської нації.

28 січня 1940 р. надійшли розпорядження голови військової колегії Верховного Суду СРСР Василя Ульріха і виконуючого обов’язки головного військового прокурора Н. П. Афанасьєва військовим прокурорам і головам військових трибуналів військ НКВС про підсудність військовополонених їхнім структурам. У березні 1940 р. починається інтенсивна підготовка до операцій “остаточного розвантаження” Козельського, Осташковського і Старобільського таборів. Охорона таборів – внутрішня і зовнішня – була значно посилена. У Москву в штаб викликали для інструктування командирів бригад і дивізій, що здійснювали зовнішню охорону. Організацією транспортування ув’язнених в УНКВС Смоленської, Калінінської і Харківської областей займався Головне транспортне управління НКВС. По закінченні операції з відправки військовополонених згадувані табори були розформовані.

Підсумовуючи попередні результати вивчення питання особливостей правового та матеріально-побутового становища, інтернованих восени 1939 р. до радянських

таборів військовополонених польських військовослужбовців слід зазначити, що нормативно-правова база утримання і забезпечення військовополонених в СРСР на початок Другої світової війни сформована не була. Як наслідок, радянські органи НКВС використовували досвід звичної практики ГУТАБУ.

Закріплення за інтернованими поляками статусу військовополонених суперечило чинним нормам міжнародного права, адже СРСР і Польща не оголошували війну один одному. Інша справа, що з цілої низки ідеологічних та політичних міркувань радянське керівництво розглядало військовиків польської армії як військовополонених. Ідеологічна та політична доцільність була пріоритетом і при проведенні фільтрації полонених поляків у таборах. Відбір здійснювався за принципом етнічної (українці, білоруси, росіяни) та класової приналежності.

Матеріально-побутове забезпечення інтернованих поляків зі “статусом” військовополонених в радянських таборах характеризувалося цілою низкою проблем, пов’язаних із його неорганізованістю. Через відсутність досвіду роботи з бранцями війни, в основу їх матеріально-побутового забезпечення були покладені досвід і технології ГУТАБу НКВС. Водночас, норми харчування, встановлені в 1939-1941 рр. для польських військовополонених, у середньому були вищими за чинні для радянських в’язнів ГУТАБу.

Наразі, у ставленні до польських бранців чітко виявилась ідеологічна домінанта, яка й була покладена в основу радянської системи військового полону у 20-30-х рр. XX ст.

Примітки

¹ *Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загорулько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.*

² *Галузевий державний архів МВС України (далі ГДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Од.зб. 54. – Накази НКВС СРСР за 1939 рік з № 0295 по № 0443 (13 вересня 1939 р. – 31 грудня 1939 р.). – 196 арк.*

³ *Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954): Монографія. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.*

⁴ *Международное право в избранных документах / Сост. Л.А. Моджорян, В.К. Собакин / Отв. ред. В.Н. Дурденевский. В 3-х т. – М.: Юридическая литература, 1957. –Т. 1. – 307 с.; Т.2. – 319 с.; Т.3. – 415 с.*

⁵ *Снегирев В.В. Это было в Старобельске. Эхо Катынской трагедии: Свидетели и документы рассказывают // http://artofwar.lib.ru/b/bobrow_g_1/text_0170.shtml*

⁶ *Кузьминых А.Л. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны на Европейском Севере СССР (1939-1949 гг.): Монография. – Вологда: ВИПЭ Минюста России, 2004. – 393 с.*

⁷ *ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Од.зб. 73. – Накази НКВС СРСР за 1940 рік з №0014 по № 00787 (4 січня 1940 р. – 1 липня 1940 р.). – 184 арк.*

⁸ *Сидоров С.Г. Труд военнопленных в СССР, 1939-1956 гг.: Дис. д-ра ист. наук: 07.00.02. – Волгоград, 2001. – 428 с.*

⁹ *Сводка* о наличии военнопленных и интернированных, содержащихся в лагере НКВД на 23 июля 1940 г. // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С. 53.

¹⁰ *Справка* о военнопленных поляках, содержащихся в лагерях НКВД в 1939-1941 гг. // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С. 52.

¹¹ *Катынь*. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – М., 1997.

¹² *Галицкий В.П.* Финские военнопленные в лагерях НКВД: (1939-1953 гг.): Монография / Под ред. В.С. Ещенко. – М.: Грааль; Церера, 1997. – С. 63.

¹³ *Нюрнбергский бумеранг*. – С.53.

¹⁴ *Алексенко-Процюк Д.О.* Організація утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих в Україні (1939-1954 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2007. – 239 с.

УДК 94(470+571)''1941/1942'':778

Ганна Піц
(м. Київ)

Функціонування кіноіндустрії підчас евакуаційних процесів 1941-1942рр.

У статті зроблено огляд діяльності органів кіноіндустрії на початку Другої світової війни, наслідків цих процесів для української кіногалузі.

Ключові слова: кіноіндустрія, евакуація, Управління кінофікації, Рада по евакуації, кіностудія.

Ganna Pitz (Kyiv). The Functioning of the film industry during the evacuation process (1941-1942)

In this article the review of activity of film industry at the beginning of Second world war and consequences of these processes for Ukrainian cinema is done.

Keywords: Film industry, evacuation, The Department of cinefication, The Council over evacuation, studio.

Дослідження кіноіндустрії СРСР та особливості її розвитку в Україні не раз висвітлювали науковці різних галузей, але здебільшого вони стосувалися мистецького або технічного аспекту питання, а праці, яка б досліджувала діяльність органів кіноіндустрії немає.

Загалом фахові та літературні джерела з теорії та історії кіно і телебачення можна умовно поділити на такі групи: праці теоретичного характеру (С. Безклубенко [4; 5; 6; 7; 8], Л. Госейко [12], В. Фомін [17], О. Зернецька [14] та ін.); історичні праці, що стосуються технічного розвитку українського кіно і телебачення (І. Мащенко [15], Ю. Омеляненко [16] та ін.); мистецтвознавчі роботи, що характеризують естетичний вплив телевізійної і кіно інформації на свідомість (М. Висоцький [10], В. Цвих [18] та ін.);

Основу джерельної бази дослідження склали документи фонду 4623 Центрально-

го державного архіву вищих органів влади та управління України. Важливим компонентом джерельної бази є мемуарна література, присвячена становленню вітчизняного телебачення, специфіці його діяльності (В. Єгоров, І. Мащенко[15] та ін.).

На мою думку, в історіографії досліджуваної проблеми є ще чимало нез'ясованих актуальних проблем. Не викликає сумнівів, що дослідження розвитку українського кіно і телебачення завжди буде актуальним і практично корисним.

На час початку війни у військово-мобілізаційному відділі Комітету кінематографії були дуже детальні плани як і кому діяти у випадку війни: хто замінить мобілізованих, які картини демонструвати, а які приховати, як зберегти запаси плівок, сировини і палива. Але підчас евакуації ці плани виявилися недієздатними, оскільки були розраховані на інший сценарій воєнних дій.

Війна застала І Большакова на дачі, звідки він був викликаний Александровим із ЦК. Було наказано негайно організувати кінозйомку військових дій. І. Большаков зв'язався із Мінською та Київською кіностудіями хроніки та наказав їм по погодженню з ЦК негайно організувати зйомки бойових дій прикордонних частин Червоної армії. Через три дні після початку війни до Москви вже почали надходити кінохроніки[1, арк. 85].

24 червня 1941 р. постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР для евакуації населення, установ, військових та інших вантажів, устаткування підприємств та інших цінностей при РНК СРСР було створено Раду по евакуації у складі Л.М. Косигіна (голова), А.Н. Косигіна (заступник голови), М.М. Шверника (заступник голови), Б.М. Шапошникова, С.М. Круглова, П.С. Попкова, М.Ф. Дубровіна та А.І. Кирпічнікова.

26-го та 27-го червня та 1-го липня Рада по евакуації була доповнена А.І. Мікояном (першим заступником голови), Л.П. Берія та М.Г. Первухіним (заступник голови) [16, с. 10]. 3 липня 1941 р. Головою Ради по евакуації було призначено кандидата в члени Політбюро ЦК секретар ВЦСПС Н.М. Шверника.

У терміновому порядку було вироблено план евакуації. Було вирішено Одеську кіностудію евакуювати до Ташкенту, Київську до Ашхабаду, Кіноплівочну базу у Шостці – у Казань, Одеський кіномеханічний завод “Кінап” до м. Белова Новосибірської області [10, с. 91].

Вся робота по евакуації майна знаходилась під постійним контролем ДКО, ЦК ВКП(б), РНК СРСР та Ради по евакуації. За здійснення самої евакуації відповідали Центральні комітети партії та Раднаркоми союзних республік, Обкоми, Райкоми, Горкоми та Виконкоми місцевих Рад прифронтових та багатьох областей країни, де були створені спеціальні комісії по евакуації, комітети, бюро або ради по евакуації.

4 липня ЦК ВКП(б) України та Раднарком УРСР направили всім партійним та державним організаціям спеціальну директиву. В ній наказувалось виділити відповідальних людей за кожен евакуюваний об'єкт та відповідальних за знищення майна, яке не може бути евакуюване [13]. В Україні питаннями щодо евакуації кіномайна опікувався Комітет кінофікації при РНК УРСР.

У зв'язку з переїздом у 1941 р. Управління Кінофікації при РНК УРСР до м. Харкова, призначався уповноваженим Управління Кінофікації при РНК УРСР у м. Харкові М.З. Барановський. За наказом начальника Управління Кінофікації при РНК УРСР М. Карасьова М. Барановський мав продовжити евакуацію майна Управління кінофікації при РНК УРСР: відвантажити цінності Управління Кінофікації і “Укрфото” до м. Ворошиловграда, майно курсів кіномеханіків до м. Алма-Ати в розпорядження Алма-Атинських курсів кіномеханіків, майно Головкинопостачу та частково Укркінопостачу – до м. Барнаулу (Алтайський край) в розпорядження Облуправління Кінофікації; взяти під свій догляд евакуацію майна обласної контори “Прокат”, реставраційної майстерні, та Української студії Кінохроніки.

Для перевезення майна з м. Харкова до м. Ворошиловграда було наказано задіяти автокінопересувки Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей. Все мало бути відвантажено автокінопересувками до 10 жовтня 1941 р. Всю свою роботу Барановський М.З. мав погоджувати з Раднаркомом УРСР та ЦК КП(б)У [1, арк. 2].

Кіномережа Управління кінофікації при РНК УРСР до війни нараховувала більше 3000 кіноустановок, разом з 800 автокінопересувками та 100 німих кінопересувках та була розподілена по 3000 населених пунктах. Така розпорошеність техніки ускладнювала евакуацію кіноустаткування. Окрім цього, за наказом директивних організацій кінотеатри та кіно пересувки мали обслуговувати населення до останнього дня[2, арк. 2], оскільки кіно було потужним засобом пропаганди. В зв'язку з цим Управління кінофікації не змогло евакуювати основну частину кіноустановок. Всі сільські пересувки німого кіно лишились невивезеними. Більше 500 автопересувок віддані в армію дані, в інших випадках авто пересувки відбирались у кіномеханіків районними організаціями для евакуації райактива. Евакуація устаткування кіноремонтних майстерень та кіноапаратури, що у них знаходилась була майже неможливою тому, що вагони для кіноустаткування надавались в останню чергу.

В цих умовах обласні Управління Кінофікації змогли вивезти тільки частину майна: частину Одеського заводу “КІНАП” перевезти до м. Казань для виробництва кіноплівки[1, арк. 99]. Одеська кіностудія була перевезена до міста Ташкент та Стлінабад [1, арк. 115].

З Одеси два вагони кіноустаткування вивезли в м. Орджонікідзе Південно-Осетинської АРСР. Майно було проінвентаризовано та по акту від 30 вересня 1941р. передано Південно-Осетинському Управлінню кінофікації при РНК УРСР; з Києва 1 вагон устаткування Київських курсів кіно передано обласному Управлінню кінофікації механіків в м. Саратов. Майно здано на зберігання Саратовському Обласному Управлінню кінофікації за актом інвентаризації. Згідно наказу № 4977-сэ від 13 липня 1941 р. Київську кіностудію художніх фільмів евакуювати в місто Ашхабд, для цього було виділено 20 вагонів для техніки та 2 вагони для співробітників. Відповідальним призначався Лінійчук, директор Київської кіностудії художніх фільмів[1, 102]. Київська судія кінохроніки була евакуйована у три міста: Харків Ташкент і Уфу[1, арк. 116].

Із Полтави – один вагон кіноустаткування в Саратов. Майно здано на зберігання Саратовському Обласному Управлінню кінофікації за актом інвентаризації; із Дніпропетровська перевезено в м. Сталінград 4 вагона кіноустаткування. Майно було проінвентаризовано і за актом від 5.9.1941 р. передано Сталінградському Обласному управлінню Кінофікації; 1 вагон кіно майна було проінвентаризоване від 11.9.1942 р. та передано Сталінградському Обласному управлінню кінофікації; 4 автокінопересувки з запасами кіноматеріалів. Кіномайно було здано Сталінському Управлінню кінофікації за актом від 10.9.1942 р. та 8.9.1942р.[3, арк. 3].

Із Павлограда Дніпропетровської області вивезено 1 вагон кіномайна до м. Сталінграда. Кіномайно було інвентаризовано за актом від 20.10.1942 р. та передано Сталінградському Управлінню кінофікації. З Ворошиловграда 1 автомашина – в м. Сталінград, що передана по акту від листопада 1941р. Сталінському управлінню кінофікації. Із Запоріжжя в Сталінград евакуйовано 1 вагон кіно-фото майна, яке було про інвентаризовано (акт від 15.9.1942 р. та здано Сталінському Обласному управлінню кінофікації.

Із Сталіно в Сталінград перегнали дві автопересувки та автомашина ГАЗ-ЛА, які передані по акту від 10 вересня 1942 р. Сталінградському управлінню кінофікації. Із Слов'янська в Челябінськ кілька некомплектних кіноапаратів і деяка кількість запчастин, яке було про інвентаризовано по акту від 25 грудня 1941р. та здано на зберігання Челябінському Обласному управлінню кінофікації.

Із Чернігова до Тамбова евакуювали 3 автомашини-кінопересувки та деяка кількість кіномайна, яке було про інвентаризоване та передане на зберігання Тамбовському управлінню кінофікації по акту від 4 жовтня 1941р [3, арк. 4].

У липні 1942 р. була проведена друга хвиля евакуації кіноустаткування із Сталінграда, Ворошиловграда та Орджонікідзе [3, арк. 5].

Одеський завод “КІНАП” було переорієнтовано на військове виробництво. Вже 4 липня у Доповідній записці І.Г. Большакова Председателю РНК СРСР Р.С. Землячці вже з 4 липня 1941 р. було заплановано до 4-го кварталу цього року виробити 1500 одиниць комбінованих джерел живлення для польових радіосанцій [17, с. 97].

На початку липня була несанкціоновано евакуйована Київська студія кінохроніки, без відома і дозволу Комітета кінофікації. Директор кіностудії Корнієнко відправляв некомплектне устаткування без належного пакування у невідомому напрямку, частину документів і звітів було знищено, частина устаткування так і лишилась у Києві. Сам же директор взяв у банку під приводом евакуації 350 тис крб., співробітників направив у різні міста а сам з невеликою групою співробітників “організував” тимчасову кіностудію у Харкові, хоч належної технічної бази там не було. ЦК КП(б)У та РНК УРСР прийняли сторону Т.Корнієнко, і наказали йому не надавати необхідних документів до Комітету Кінематографії [17, арк. 117-116]. У цій справі була призначена перевірка. Т. Корнієнко було знято з посаде, але все керівництво УРСР стало на його захист. У московському архіві РДАЛІ ці документи позначені грифом “таємно”.

З вивезеного з України в період першої евакуації кіноустаткування на 15.12.1941р. було: звукових кінопересувок – 136, стаціонарних кіноапаратів – 91, кінопересувок німого кіно – 8, автозвукпересувок – 104, автомашин з кінопересувок – 10, пересувних електростанцій – 24, метало ріжучих верстатів – 12 [3, арк. 4].

Багато кіноустаткування евакуйовувалося некомплектно та майже все потребувало середнього, а в окремих випадках і відновлювального ремонту. Важкими питаннями на територіях евакуації були питання надання житла співробітникам, особливо у Алма-Аті. Але незважаючи на це у Радянському Союзі на 1941 р. йшли зйомки 10 повнометражних кінокартин, а на 1942 планувалось 15 [17, с. 131].

Розпорядженням від 10 березня 1942 р. Головне Управління Кінофікації комітету у справах кінематографії при РНК СРСР все евакуйоване кіно майно по СРСР було передано на баланс тих Управлінь кінофікації, які прийняли його на зберігання.

Управління кінофікації при РНК УРСР домоглось того, щоб 5 червня 1942 р. Комітет кінематографії при РНК УРСР зробив виключення для України та зобов'язав Сталінградське, Північно-Осетинське, Саратовське управління Кінофікації при забезпечити зберігання евакуйованого з України кіномайна та відвантажувати його за вимогою Управління Кінофікації при РНК УРСР.

Перевіркою, проведеною Управлінням кінофікації при РНК УРСР, встановлено, що Саратовське, Сталінградське та Південно-Осетинське Управління кінофікації за постановою місцевих Виконкомів, за приписом Облвоєнкоматів та за власною ініціативою використали на потреби кінофікації своєї області, здали в армію та реалізували значну частину кіномайна України.

Так, наприклад, Сталінградське Управління кінофікації за наказом Головного Комітету продало місцевим фотографіям фотопапір, фотоплівки та фото хімікати на суму 3500 карбованців; з 29-ти широкоплівочних кінопересувок здано військовим частинам та шпиталям – 9, передано власній кіно сітці – 4; з 11 електронних станцій – 10 передали військовим частинам та 1 взято для власних потреб ітд. (Акт ревізії від 18 червня 1942 р.)

У серпні місяці до Ашхабаду прибуло 17 вагонів з технікою Київської кіностудії. Місцева влада зробила висновки, що деяких матеріалів у цих вагонах у надлишку, хоча не вказані критерії за якими визначались ці “надлишки”, і подали запит на дозвіл перекинути частину матеріалів та устаткування до Ташкенту і Алма-Ати. В подальшому було прохання дозволити діяти без подібних запитів [3, арк. 112]. Але точні надлишки і матеріали, які планували використовувати названі не були. Отже фактично прохання було про свавільне використання майна Української РСР.

Із Сталінграда відправлено до Саратова, а потім до Уфи електромотори та фотоустаткування. Вантаж ще не прийнятий та облік і ще не проведений. 22 серпня 1942 р. із Сталінграда в Саратов відправлено 76 місць різного кіноустаткування. Вантаж у Саратові не отримано та з огляду на все загинув в дорозі.

Деяка кількість запчастин та кіно деталей Сталінградським Управлінням кінофікації відправлено до Астрахані, а інвентаризації цього майна немає. Інше кіномайно в Сталінграді загинуло.

Із Орджонікідзе частина кіноустаткування України була частково вивезена в с. Нузал по Військово-Грузинській дорозі, а частково, разом з Ростовським кіномайном завантажена до вагону, відправлено до Баку, переправлено через море та в Красноярську перевантажено до вагону та направлена до Чкалова. Вагон до Чкалова не прибув [3, арк. 5].

Відправлена із Куп'янська кіноапаратура в кількості семи комплектів кінопересувок та п'яти стаціонарних кіноапаратів ТОМ-4 прибуло до Уральська та здано Уральському управлінню кінофікації на зберігання під розписку.

Відправлені 2 липня 1942 р. із Ворошиловграда до м. Чкалова 10 електростанцій до місця призначення не прибули та з огляду на все загинули в дорозі.

Після другої евакуації на 15 грудня 1942 р., Управління Кінофікації УРСР має лише 644 кінопересувки, 40 стаціонарних кіноапаратів, 13 електростанцій, це без врахування апаратури, що знаходиться в дорозі. Апаратура та електростанції потребують відновлювального ремонту.

Київська кіностудія художніх фільмів евакуйована до Ашхабаду. Було зменшено обсяг виробництва і звільнено частину творчих кадрів. Одеська студія художніх фільмів евакуйована до Ташкенту. Київська кіностудія Техфільм – евакуйована до Ташкенту і працює. Київська копіювальна фабрика евакуйована до Казані та є діючою. Київська студія кінохроніки не збереглась як установа, частина кіномеханіків працює на фронтах, а частина лишилась в оточенні.

Одеський завод КІНАП евакуйовано до Велово Новосибірської області, де він був відновлений і почав свою роботу. Київський завод фотоапаратури було евакуйовано до Самарканду, де він розширюється і переключається на виробництво кіноапаратури [3, арк. 6].

На 1 січня 1941 року на Україні діяли 237 кінотеатрів з загальною кількістю глядацьких місць у 91,8 тис., 121 широкоплівочних та 546 вузько плівочних стаціонарних кіноустановок, що були розраховані на 82,8 тис глядачів, 525 звукових та 789 німих кінопередсувок, які могли обслуговувати 20 млн глядачів на рік [1, арк. 1-4].

На 1 січня 1942 року на Україні працювало тільки 4 кінотеатри з них 2 у Ворошиловграді, 1 в Куп'янську та 1 у Вовчанську.

Управління Кінофікації не мало кіномеханіків, кіноапаратури, запчастин та кіноремонтних майстерень.

Відновлювати кіносітку довелось за рахунок кіноустаткування, що було віднайдено на місцях та полагоджено. Відшукавши в м. Ворошиловграді серед покинутого устаткування сім металообробних верстатів, Управлінням кінофікації було створено кіноремонтну майстерню

Було проведено пошук, підрахунок кіноапаратури по районах та почали її відновлення. На 1 липня по Україні вже працювала 121 кіноустановка (табл. 1)

У зв'язку з тим, що до Ворошиловграда своєчасно не прийшло кіноустаткування та електростанції, відправлені комітетом кінематографії, які мали бути введені в дію у II кварталі, план розвитку кіно сітки було виконано лише на 80% [3, арк. 1].

Таблиця 1

№ пп	Область	Діяло кіноустановок			
		Кінотеа- три	пересу- вки звукові	пересу- вки німі	всьо го
<i>Державна кіномережа</i>					
1.	Ворошиловградська	17	13	14	44
2.	Харківська	5	-	-	5
3.	Сталінська	1	1	-	2
	<i>Всього:</i>	<i>23</i>	<i>14</i>	<i>14</i>	<i>51</i>
<i>Відомча кіносітка</i>					
1	Ворошиловградська	63	7	-	70
2.	Харківська	-	-	-	-
3.	Сталінська	-	-	-	-
	<i>Всього:</i>	<i>63</i>	<i>7</i>	<i>-</i>	<i>70</i>

Підчас відновлення державної кіносітки була проведена така робота. У приміщенні заводу 60 в м. Ворошиловграді устатковано кінотеатр на 400 місць. Із напівзруйнованої будівлі цирку у літньому саду Ворошиловграда створено та пущено в експлуатацію закритий літній кінотеатр. Капітально відремонтовано кінотеатр ім. Сталіна. Відновлені кіноустановки в 27 райцентрах Ворошиловградської, 5 районах Харківської та 1 районі Сталінської областей.

Велика робота була проведена відомчою і особливо кіносіткою шахт. На 1 липня 1942 р. відновлено 50 кіноустановок на діючих шахтах. Тільки 4 діючих шахти – “Золота” та “Петро” Каганівського Шахтоуправління, шахти ПДР і Голубовського рудників та шахта 4б рудника Серго не мали звукового кіно.

Проблемою багатьох галузей лишався невирішений брак кадрів, зокрема Сталінське та Харківське Обласні управління кінофікації в зв'язку з неукомплектованістю апарата не надали звітів що до експлуатації кіносітки. Такі дії певною мірою ускладнювали централізацію всього процесу управління галуззю та послаблювали контроль над окремими реіонами та викликали незадоволення з боку центральних органів.

Та незважаючи на значні труднощі розвиток кіногалузі не припинявся. Так Ворошиловградське обласне управління в першому півріччі обслуговувало по місту 2291 тис. Чоловік із запланованих – 2080, та дало 5118 тис. крб. валових надходжень із запланованихх – 3591 тис. Кіно, окрім свого стратегічного значення, вагомо поповнювало і державну скарбницю [3, арк. 110-112].

Отже великі втрати на фронті та відсуп радянських військ змусили радянську кінематографію, як і інші галузі, терміново евакуювати кадри і матеріальні цінності. Підчас цього складного і масштабного процесу кінопрацівники зіткнулися з рядом проблем пов'язаних із недосатньою кількістю транспортних засобів, приїзджачи на місця виявлялось, що по цим адресам уже розміщені інші об'єкти, в дорозі було втрачено багато техніки, кінокартин і документів.

Термінова евакуація порушувала всі організаційні та виробничі зв'язки. Так Комітет у справах кінематографії офіційно був евакуйован у Новосибірськ, хоча реально діяв у Москві, Новосибірську та Куйбишеві, а кіновиробництво концентрувалось у Середній Азії і на Кавказі. Такаж доля чекала і багато кінематографічних сімей.

Багато кваліфікованих працівників були мобілізовані до армії, або пішли на фронт добровільно. Але не зважаючи на ці проблеми радянська кінематографія у лічені тижні була евакуйована у тил.

Важких втрат зазнала кіногалузь і на місцях у перші місяці війни, де було зруйновано кінотеатри, кінопідприємства та матеріальні цінності, які не вдалось евакуювати, скоротилася глядацька аудиторія.

Тяжкою втратою для кінематографістів була і переорієнтація багатьох підприємств на військові потреби. Робота з виконання військових замовлень стала для працівників кіногалузі першочерговою. Асортимент продукції був різноманітний: від виробництва вибухових запалів для гранат, лодок для десантів та закінчує особливою кіно- та фотоплівкою для розвідувальних аерофотокінозйомок.

Примітки

¹ ЦДАВО України, фонд Р-4326, опис-1, Одиниця зберігання № 2, Наказ №210 по управлінню кінофікації при РНК УРСР від 2 жовтня 1941р.

² ЦДАВО України, фонд Р-4623, опис-1, Одиниця зберігання № 18 План восстановления и развития государственной киносети Украинской ССР на 1944-1947 годы.

³ ЦДАВО України, фонд Р-4623, опис-1, Одиниця зберігання № 6, Отчет Управления Кинофикации о эксплуатации киносети за период с 1 января по 30 июня 1942 года.

⁴ Безклубенко С. Відеологія – К., 2004.

⁵ Безклубенко С. Кіномистецтво та політика. – К., 1995.

⁶ Безклубенко С. Телевизионное кино. – К., 1975

⁷ Безклубенко С. Українське кіно. Начерк історії.- К., 2001.

⁸ Безклубенко С.Д. Природа искусства: о некоторых сторонах художественного творчества. – М. : Политиздат, 1982. – 166 с.

⁹ Бугрим В.В., Мащенко І.Г. Телебачення прямого ефіру. – К.: Либідь, 1991.- 200 с.; Мащенко І. Міфи і реалії телерадіоефіру. – К., 2001. 288 с.

¹⁰ Война и эвакуация в СССР // Отечественная история. – 2006. – № 6.

¹¹ Высоцкий М.З. Системы кино и стереозвук.- М., 1972.

¹² Госейко Л. Історія українського кінематографа (1896–1995). – К. : KINO – КОЛО, 2005.

¹³ Эшелоны идут на Восток: Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941-1942 гг. – М., 1966.

¹⁴ Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. – К.: Освіта, 1999.

¹⁵ Мащенко І.Г. Українське ТБ: штрихи до портрету. – К., 1995.

¹⁶ Омеляненко Ю.И., Алексеев К.А., Константиновский А.Г. Справочник по телевидению. – К.: Техника, 1971.

¹⁷ Фомин В.И. Кино на войне. Документы и свидетельства – М.: Материк, 2005.

¹⁸ Цвых В.Л. Украинское телевидение: опыт, практика, проблемы. – К., 1985.

УДК 94(470+571)''1942/1944'':341.34

Наталія САЄНКО
(м. Київ)

Структурні та кадрові зміни в системі Управління у справах військово-полонених та інтернованих СРСР (червень 1942 – січень 1944 рр.)

У статті розглядається проблема організаційно-кадрових змін у системі органів та установ Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР у період від червня 1942-го до січня 1944 р.

Ключові слова: військовополонені, Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР, табори, реорганізація.

Natalia Sayenko (Kyiv). The structural and staff changes in the system of the Department of war prisoners and internees of USSR (June 1942 – January 1944)

Author studies out the problem of the structural and staff changes in the system of the Department of war prisoners and internees of USSR NKVD during the period of June 1942 – January 1944.

Keywords: war prisoners, the Department of war prisoners and internees of USSR NKVD, concentration camps, reorganization.

Початок Великої вітчизняної війни 22 червня 1941 р. не лише кардинально змінив характер Другої світової війни для Радянського Союзу, а й став новою точкою відліку для системи радянського військового полону. Створена ще в 1939 р. система військового полонення перейшла у чергову стадію розвитку й удосконалення. Почалася практична “обкатка” новоствореної моделі в умовах війни на своїй території.

Перші місяці воєнних дій стали для УПВІ НКВС СРСР періодом перевірки на практиці всіх організаційних схем і планів, які виявили недоліки довоєнного будівництва. Тоді ж були закладені основні напрямки діяльності Управління у справах військовополонених та інтернованих.

Керівником Управління у справах військовополонених та інтернованих до лютого 1943 р. залишався П.К. Сопруненко, який завоював довіру керівництва НКВС проведенням операції по знищенню польських офіцерів.

Військова доктрина Й. Сталіна, розрахована на відстрочення збройного зіткнення з Німеччиною, була орієнтована на наступальну війну на території супротивника. Нездійсненність цієї доктрини поставила в досить тяжкі умови не лише ослаблену “чистками” армію, але і не таку, здавалося б, потужну систему управління таборами, яка знаходилася в розпорядженні одного з найбільших, добре організованих, фінансово та економічно забезпечених відомств – НКВС СРСР.

Положення про УПВІ НКВС СРСР встановлювало сувору централізацію всієї діяльності управління. Керівник УПВІ підпорядковувався народному комісару внутрішніх справ. В свою чергу, на керівника управління у справах військовопо-

лонених покладалася відповідальність за всю роботу периферійних органів і повсякденне керівництво їх діяльністю. Ця недосить гнучка система виявилася неефективною після початку війни при розширенні периферійної мережі і необхідності швидкого реагування на постійно змінні умови.

З початком війни, у відповідності з мобілізаційним планом, було організовано 30 приймальних пунктів (ПП) для військовополонених, кожен розрахований на прийом 100 чол. Існуюча мережа установ УПВІ, організація управління цією мережею, мобілізаційний план розгортання приймальних пунктів і таборів не передбачали такого стрімкого просування ворожих військ по території країни. Перші місяці війни показали непридатність всієї цієї системи: віддалене від лінії фронту керівництво не встигало орієнтуватися в постійно мінливій обстановці, табори і приймальні пункти виявилися на захопленій німцями території, а діючі, були не спроможні впоратися із своїми завданнями. Через місяць після початку війни залишилося лише 13 ПП. Згодом їх кількість зростає при постійній зміні дислокації. На 1 серпня 1941 р. залишилося лише 3 табори, розраховані на прийом 8-9 тис. чоловік, інші виявилися на окупованій території. УПВІ НКВС довелося терміново займатися організацією нових таборів. Кожен табір підпорядковувався безпосередньо керівнику УПВІ, керівництво приймальних пунктів здійснювалося через НКВС-УНКВС, на території яких вони дислокувалися [2, с. 79].

У цей період виявилася недосконалість організаційної структури, системи управління і керівництва приймальними пунктами. Керувати роботою ПП із центру виявилось неможливо, оскільки досить часто в умовах бойових дій був відсутній оперативний зв'язок, постійна передислокація ПП робила не ефективним управління ними за територіальною ознакою.

Одним із заходів, покликаних підвищити оперативність керівництва на місцях, було введення при штабах фронтів уповноважених НКВС СРСР, які повинні були координувати і вирішувати всі питання прийому, утримання і етапування військовополонених в прифронтівій смузі. Ще одним заходом реорганізації роботи ПП було створення таборів-розподільників в системі УПВІ. В червні 1942 р. було організовано 6 таборів-розподільників. Наказом наркома внутрішніх справ №001155 від 5 липня 1942 р. були оголошені тимчасові положення про табори-розподільники НКВС для військовополонених і про пункти з прийому військовополонених [6].

Утворені на фронтах табори-розподільники, визначалися як табори рухомого типу, які могли змінювати свою дислокацію в залежності від обстановки на фронті. В їх функції входив трьох денний карантин військовополонених і пересилка їх в продовольчі табори. За кількістю військовополонених, яких вони могли прийняти, табори поділялися на три категорії: більше 3 тис. 500 чоловік; від 2 тис. до 3 тис. і до 2 тис. чоловік. В залежності від категорії визначався штат табору. Табір-розподільник очолювався начальником управління табору і комісаром, який підпорядковувався безпосередньо УПВІ НКВС. В структуру управління табору-розподільника входили: Керівництво, Оперативний відділ, Політичний відділ, Відділ режиму, Відділ обліку, Господарчий відділ, Санітарний відділ, Фінансовий від-

діл, Комунально-побутовий відділ. Всі відділи табору підпорядковувалися керівнику управління табору, Оперативний відділ – 2-му Управлінню НКВС (Головному управлінню державної безпеки).

Табір-розподільник повинен був організовувати необхідну кількість пунктів для прийому військовополонених від частин Червоної Армії.

У грудні 1941 р. у віданні УПВІ було утворено 26 спецтаборів для фільтрації військовослужбовців Червоної Армії, котрі повернулися з полону. У завдання цих таборів входило виявлення дезертирів, шпигунів та “інших підозрілих елементів”.

3 серпня 1942 р. вийшло нове Положення про УПВІ, у формі наказу НКВС № 001603, воно закріпило попередню централізовану систему, за якою УПВІ керувало діяльністю приймальних пунктів, таборів-розподільників, виробничих таборів для іноземних військовополонених і спец таборів для радянських військовослужбовців, однак структура Управління була змінена. Ці зміни були викликані поступовим збільшенням кількості військовополонених в радянських таборах і розширенням функцій УПВІ. Знову було утворено спеціальний структурний підрозділ для ведення політичної роботи – Політінструкторська група, створений Організаційно-виробничий відділ для організації праці військовополонених. Крім того, була організована Група кадрів. Відділ обліку став обліково-розподільчим, що свідчило про розширення його функцій за рахунок завдань фільтрації військовополонених. Секретаріат, Господарчий і Санітарний відділи входили в структуру Управління, як і раніше [1, с. 85].

Нове положення поширило порядок проходження служби керівного складу Головного управління державної безпеки на весь особовий склад УПВІ від помічника інспектора і вище, а також на особовий склад таборів від старшого інспектора, а в оперативних відділах – на всіх співробітників: на керівників, заступників і оперуповноважених приймальних пунктів.

Ще деякий час керівництво агентурно-оперативною роботою в таборах залишалося безпосередньо у віданні Головного управління державної безпеки НКВС (лютий 1941 р. – це управління було виведене зі складу НКВС, але майже відразу після нападу гітлерівської Німеччини ці два відомства були знову об'єднані), у грудні 1942 р. у складі УПВІ був організований Оперативний відділ. Завдання цього відділу зводилися до створення внутрішньотабірної агентури для загального висвітлення життя і настроїв військовополонених, збору і обробки розвідувальних даних. Паралельно Оперативні управління НКВС самостійно проводили роботу в таборах.

Новою функцією УПВІ, закріпленою в Положенні, було здійснення обміну військовополоненими та інтернованими і повернення їх після закінчення війни в свої країни. Поява цього завдання була викликана тим фактом, що до цього часу на території Рейху, в полоні і на примусових роботах, знаходилося вже декілька мільйонів радянських громадян. Передбачалося, що УПВІ буде займатися їх репатріацією, але це не відбулося – пізніше були створені спеціальні органи репатріації. Новою була і функція передачі “перевіреного спецконтингенту” – колишніх радянських військовополонених, на яких не було виявлено компрометуючих даних – органам Наркомату Оборони.

Перемога, отримана Червоною Армією під Сталінградом і Воронежем, взяті в полон близько 100 тис. солдат і офіцерів армії вермахту змусили радянський уряд і керівництво НКВС приймати термінові заходи для реорганізації всієї системи УПВІ, пристосувавши її для вирішення завдань прийому, доставки в табори, утримання, медичного обслуговування великих кількостей військовополонених в складних умовах безперервних бойових дій і зміни лінії фронту.

Одним із перших результатів реагування на кризові ситуації для цієї генерації радянського керівництва було покарання винних (в 30-ті роки це як правило виливалось у звинувачення у шкідництві, довгі строки позбавлення волі і навіть розстріли, в роки війни репресії дещо послабшали). В даному випадку обійшлося зняттям керівника УПВІ із займаної посади. В лютому 1943 р. цю посаду зайняв генерал-майор І.А. Петров, до 1941 р. він служив в прикордонних військах. До УПВІ він перейшов з посади керівника охорони тилу Закавказького фронту. Цікаво, що П.К. Сопруненко, залишався в керівних органах УПВІ в якості заступника начальника. Всього через 2 роки така ж доля спіткала і самого І.А. Петрова. Часті пониження і підвищення посад дозволяли тримати кадри в постійній напрузі, розпалювати внутрішню боротьбу, заохочуючи “інформування” керівництва про промахи, допущені колегами.

У відповідності з наказом Л. Берії прихід нового керівника одночасно означувався і збільшенням у два рази штатів УПВІ, заміною всіх заступників і керівників відділів. Так, виконуючий до цього обов'язки заступника відповідального секретаря партійної комісії прикордонних військ полковник М.А. Яковець зайняв крісло заступника з політчастини, майор держбезпеки Г.А. Брагилевський – з приставкою “зам” став за сумісництвом і керівником відділу з трудового використання військовополонених. Організаційно-оперативний відділ очолив колишній заступник керівника штабу військ НКВС з охорони Закавказького фронту підполковник М.Е. Ентіним. На чолі обліково-розподільчого відділу став підполковник І.І. Круглов, який раніше працював в 1-му спецвідділі НКВС. Інші вакантні посади передбачалося укомплектувати в 3-денний термін заступнику наркома по кадрам комісару держбезпеки 3-го рангу Б.П. Обручникову за участю М.А. Петрова [16, с. 57].

За період з весни 1943 р. до початку 1945 р. в історії УПВІ відбуваються зміни в структурі центрального апарату управління, що було викликано розширенням таких функцій Управління як оперативно-розвідувальна робота, антифашистська робота, організація працевикористання і керівництво органами УПВІ. Ще більш значні зміни відбувалися в низовій мережі Управління. Це, перш за все, формування мобільної і широкої мережі органів для прийому військовополонених в прифронтівій смузі, поповнення системи УПВІ за рахунок створення мережі спецшпиталів і поява антифашистських навчальних закладів, значний ріст кількості виробничих таборів і відповідно організація територіальних органів управління цією мережею. За цей період НКВС було прийнято декілька сотень наказів про організацію чи дислокації нових приймальних пунктів, таборів розподільників чи відділів у справах військовополонених.

10 березня 1943 р. І.А. Петров представив нову структуру УПВІ НКВС, затверджену заступником наркома НКВС комісаром державної безпеки 2 рангу С.Н. Кругловим [7]. Цей документ передбачав перерозподіл обов'язків між керівним складом Управління у справах військовополонених та інтернованих. Так, в функції керівника управління входило: керівництво роботою УПВІ, управління таборами, відділами по роботі з військовополоненими при НКВС союзних і автономних республік, УНКВС країв і областей, керівників військ НКВС, охорони тилу фронтів. Він підпорядковувався наркомові внутрішніх справ і його заступникам і звітував перед ними в своїй роботі, реалізовував зв'язок з іншими наркоматами з питань прийому і дислокації військовополонених, їх трудового використання, медичного обслуговування і політичної роботи. Безпосередньо в його віданні знаходився Відділ режиму і охорони, Відділ кадрів і заступники.

Ще одним новим структурним підрозділом центрального апарату УПВІ був Фронтний відділ, утворений за наказом НКВС № 00838 від 21 червня 1944 р. [8]. Його створення завершило ланцюг реорганізації фронтних органів УПВІ.

Необхідність цієї реорганізації була викликана кризовим становищем з прийомом і транспортуванням військовополонених, що склалася на фронтах в 1943 р., за цей рік в полон потрапило більше ніж 200 тис. військових армій супротивника [5, с. 37].

На ім'я нового керівника УПВІ надходили багаточисленні рапорти, які свідчили про тяжку ситуацію, в якій опинилися приймальні пункти і табори Управління.

Так, в рапорті керівника приймального пункту для військовополонених № 48, надісланому в березні 1943 р. говорилося: “На шляху до приймального пункту військовополонених офіцерів розстрілюють, забирають одяг, продукти харчування відсутні, смертність склала 12 людей в день, наказ про госпіталізацію поранених і хворих ніхто не виконує...” [5, с. 38].

Не кращим було становище і в тилкових таборах. Наприклад, огляд табору № 81 показав: в табір надійшло в 5-6 раз більше військовополонених, а ніж він міг прийняти, до того ж тут перебували хворі, поранені, обморожені, не було можливості ні провести санітарну обробку, ні нагодувати, ні надати медичну допомогу всім хто цього потребував [5, с. 39].

У цих та інших документах вказуються причини подібного становища. Окрім об'єктивних – непідготовленість системи УПВІ до прийому великої кількості військовополонених в умовах ведення активних бойових дій, негнучкість системи управління, недостатня кількість таборів, неналагодженість системи постачання та ін. – називаються й інші причини, які в той період, можливо, були навіть більш суттєвими. Це, перш за все те, що військовополонені опинилися на території спустошеній і розореній в результаті фашистської окупації і бойових дій, серед населення, яке пережило всі жахіття ворожого нашествия: розстріли, грабунок, тисячі похоронок на чоловіків і синів. Місцеві організації і конкретні люди від яких залежало постачання військовополонених заявили: “не будемо годувати фашистів” [8].

Аналогічно були налаштовані солдати і офіцери Червоної Армії, які на цей час втратили вбитими і тими хто потрапив в полон, мільйони бійців. Шпиталі переповнені.

внені радянськими солдатами і офіцерами, відмовлялися приймати німців. Конвоювання військовополонених для економії особового складу доручалося радянським військовослужбовцям, які побували в німецьких таборах. “Вони багато натерпілися від німців і тепер відіграються” – повідомлялося в донесенні [9].

У такій ситуації були прийняті термінові заходи. Основним напрямком реорганізації в цей період стали фронтові органи, від яких залежало здійснення прийому і транспортування військовополонених в тилкових таборах і розміщення після прибуття [4, с. 126]. Найбільші втрати і складності спостерігалися на цій ділянці роботи УПВІ.

Прийняті заходи були направлені на перенесення центру тяжіння на армійські структури, які мали матеріальну базу і були найближче до місця подій.

В свою чергу Наркомат Оборони СРСР також приймав ряд заходів для стабілізації ситуації з прийомом військовополонених. Наказ № 001 “Про порядок евакуації військовополонених” від 2 січня 1943 р. зобов’язував налагодити доставку військовополонених в пункти розташування, надавати медичну допомогу, організувати видачу гарячої їжі, одягу згідно сезону, забезпечити госпіталізацію і т.д. [4, с. 129]. Однак наказ часто не виконувався. В наступні місяці приймалися заходи, направлені на покращення організації прийому військовополонених, було налагоджено радіотелеграфний зв’язок з фронтовими таборами, за кожним фронтовим табором був закріплений один шпиталь.

На початку 1943 р. на фронти були командировані постійні Уповноважені НКВС для організації обліку, постачання і контролю за переміщенням військовополонених. Однак уповноважені не мали необхідного для цього апарату і матеріальної бази. У зв’язку з цим інститут уповноважених був спрощений і замість них 19 лютого 1943 р. (наказ НКВС № 00345) організовані відділи у справах військовополонених при керівниках військ НКВС з охорони тилу фронту [1, с. 85].

З метою подальшого упорядкування прийому військовополонених і удосконалення структури фронтових органів з 1 березня 1943 . за наказом НКВС СРСР № 00398 існуючі табори розподільники були переформовані у фронтові приймально-пересильні табори (ФППТ) [1, с. 86]. Одночасно з цим було додатково сформовано 5 фронтових таборів. Фронтові табори розміщувалися за 100-120 км. від лінії фронту.

Однак труднощі з транспортуванням і постачанням військовополонених не дозволяли доставляти військовополонених із приймальних пунктів в ФППТ без великих втрат. Тому в цілях своєчасного розвантаження приймальних пунктів і скорочення шляхів евакуації військовополонених з осені 1943 р. у складі фронтових таборів почалася організація додаткової ланки, що отримала назву – збірний пункт військовополонених (ЗПВ). Наказ наркома внутрішніх справ про організацію ЗПВ № 001575 вийшов 27 вересня 1943 р. [1, с. 91]. У складі кожного фронтового табору утворювалося по два Збірних пункти. В завдання ЗПВ входило: розвантаження ПП від військовополонених, тимчасове їх утримання, проведення первинної санітарної обробки, статистичний облік військовополонених, евакуація їх до фронтового табору чи безпосередньо в тиллові табори. ЗПВ повинні були розміщуватися на

відстані 50-70 км. від лінії фронту – на півдорозі від ПП до фронтового табору. Будучи філіалами ФППТ, ЗПВ виконували роль проміжної бази, де військовополонені, евакуйовані з армійських приймальних пунктів, могли отримати необхідний короткостроковий відпочинок, гарячу їжу, медичну допомогу і санітарну обробку.

Для покращення керівництва низовою сіткою на кожному фронті були організовані спеціальні Відділи НКВС у справах військовополонених. Ці відділи були утверджені спільним наказом НКВС СРСР і керівником тилу Червоної Армії в січні 1944 р. Це визначило і подвійну підлеглість фронтових відділів. Вони одночасно підпорядковувалися керівнику УПВІ НКВС і керівнику тилу фронту. В руках цих відділів зосереджувалися всі питання, пов'язані з прийняттям військовополонених. Ці заходи дозволили ще більше привернути увагу до організації прийому військовополонених Управління тилу фронту, в руках якого знаходилися всі матеріальні ресурси фронту і яке мало добре налагоджену, розлогу систему постачання.

Таким чином, склалася наступна структура фронтових органів УПВІ, починаючи зверху: Фронтний відділ в центральному апараті управління – відділи НКВС у справах військовополонених при керівниках тилу фронту – фронтні приймально-пересильні табори – збірні пункти військовополонених – приймальні пункти. В функції Фронтного відділу УПВІ входило керівництво всіма фронтними органами, контроль і організація прийому, забезпечення, розміщення, медичне обслуговування військовополонених на шляху їх евакуації в тилі табори і організація цієї евакуації.

На кінець 1944 р. нараховувалось 12 відділів НКВС при Управліннях тилу фронту, 12 ФППТ, 49 ЗПВ і 72 ППВ. Окрім цього, на фронтах діяло 12 спецшпиталів НКО для військовополонених. Це була вже могутня мережа, яка володіла солідною матеріальною базою, авто-гуж-транспортом і 5-тисячним особовим складом. Вся ця мережа, не дивлячись на її масштаби, безперервно просувалася вслід за фронтом, забезпечуючи прийом і евакуацію військовополонених. Протягом року фронтні органи УПВІ передислоковувались в загальній складності 190 раз [14, с. 188].

Був значно розширений житловий фонд фронтової мережі УПВІ, до осені 1944 р. його об'єм було розширено до 300 тис. місць. Крім того, в прифронтній смузі, на звільненій від ворога території було організовано 18 стаціонарних таборів на 100 тис. місць для розвантаження фронтових таборів на випадок необхідності.

Значне збільшення кількості таборів відбувалося в цей період в тилу. У 1943 р. силами самих військовополонених було побудовано 10 нових таборів, проводився ремонт уже існуючого житлового фонду і господарських приміщень.

Дислокаційна відомість, надіслана УПВІ керівництву НКВС на початку квітня 1944 р. свідчить вже про 5 таборів і 4 спец об'єкти для генералів і офіцерів, 46 стаціонарних таборів для рядового складу, багато з яких мали по декілька табірних відділень. Збільшення кількості таборів потягнуло за собою і значне збільшення штатної чисельності УПВІ. Так, центральний апарат почав нараховувати 294 штатні одиниці, а в периферійній мережі 12 923 співробітника [5, с.39].

У результаті проведених реорганізацій фронтової мережі, залучення сил і засобів армійських органів до транспортування, харчування і медичного обслуговуван-

ня військовополонених на їх шляху в стаціонарні табори УПВІ, була створена система проміжних пунктів, через які просувались етапи військовополонених. Ця система, так як і збільшення норм харчування, дозволила до кінця війни дещо знизити захворюваність і смертність на шляху просування до місць призначення.

Всі ті зміни які відбувалися на фронтах і у структурі УПВІ не могли не позначитися на кадровій політиці. Про свої кадри НКВС намагався піклуватися. Нове положення про УПВІ від 3 серпня 1942р. передбачало, що особовий склад Управління, керівний склад таборів (вже від помічника керівника табору і вище) і керівники приймальних пунктів призначаються і звільняються наказами НКВС СРСР “Положення про проходження служби керівним складом ГУДБ НКВС СРСР” поширюється: а) на особовий склад Управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих від помічника інспектора і вище; б) на особовий склад таборів НКВС від старшого інспектора і вище; в) на керівників, заступників і оперуповноважених пунктів НКВС” [16, с. 97]. На практиці це означало підвищення по службі і фронтові оклади, покращення якості одягу, посилення харчування, інші пільги.

У ще більш привілейованому стані виявилася фронтowa мережа УПВІ. Його особовому складу строк служби рахувався 1:3, тобто один рік прирівнювався до трьох. Спеціальні (військові) звання, як і фронтовикам, присвоювалися масово. Так, наприклад, в лютому 1943р. у наказі (№ 102) генерального комісара держбезпеки, наркома НКВС, говорилося: наказую присвоїти особовому складу спеціальні звання в наступному порядку: а) тим хто мав звання сержант держбезпеки, присвоєне після 1 січня 1942р. – молодший лейтенант держбезпеки; б) тим хто мав звання молодший сержант держбезпеки, присвоєне до 1 січня 1942р., - лейтенант держбезпеки; в) тим хто мав звання молодший лейтенант держбезпеки – старший лейтенант держбезпеки; г) тим хто мав звання лейтенант держбезпеки – капітан держбезпеки; д) тим хто мав звання старший лейтенант держбезпеки – майор держбезпеки; е) тим хто мав звання молодший капітан держбезпеки – підполковник держбезпеки [15, с. 67]. Усім іншим чинам керівного складу, хто мав звання майор і вище, спеціальні звання повинні були присвоюватись в персональному порядку.

Грошове забезпечення в даний період регулювалося наказом НКВС №60 від 31 березня 1944р. Так грошове утримання рядовому і сержантському складу складало від 10 руб. в місяць до 150 руб. сержантам і старшинам. Виплачувалися також “польові гроші” (25-100 % окладу) особам, що проходили службу на «територіях в межах до армійського тилу включно”. Посадові оклади молодшого, а тим паче старшого офіцерського складу, були значно вищими і коливалися від 650 до 2500 руб. Паралельно до всього цього існували надбавки офіцерам за вислугу років від 10 % окладу (3 роки) до 50 % (12 років і більше), а також “польові”, продпайки і т.д [16, с. 96].

Особиста зацікавленість військовослужбовців і працівників НКВС в тому числі і системи УПВІ, ще більше зроста після виходу в жовтні 1944 р. Указу Президіуму Верховної Ради СРСР від 4 червня 1944 р. “Про нагородження орденами і медалями генералів, офіцерів і сержантів надурочної служби за вислугу років в Червоній Армії”.

Таким чином, за роки військових дій система режимних установ для військовополонених набула свого справжнього вигляду. Нівелювання недоліків, формування нових засад, покликаних покращити і раціоналізувати загальну систему примусового утримання дало свої результати. Фактично за декілька років суттєво змінилось розуміння самої концепції як набору та підготовки кадрів, так і значення інфраструктури та необхідності існування подібного роду організацій. Трансформація старої системи з багатьма недопрацьованими моментами в гнучку стабільну і досвідчену стала можливою за принципово нового підходу до питань військового полону.

Комплексний підхід до підготовки та організації керування сукупністю режимних установ дав можливість вивести її на новий якісний рівень, створити відпрацьований самодостатній механізм, здатний контролювати та керувати організацією всіх військовополонених у всіх таборах одночасно.

Примітки

¹ *Безбородова И.В.* Управление по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР, 1939-1953 гг.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1997.

² *Безбородова И.В.* Дела персонального учета иностранных военнопленных как исторический источник о деятельности УПВИ НКВД-МВД СССР // Вестник архивиста. – 1997. – № 1. – с. 78-82.

³ *Галицкий В.П.* Вражеские военнопленные в СССР // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 9. – с. 39-46.

⁴ *Галицкий В.П.* Проблема военнопленных и отношение к ней советского государства // Советское государство и право. – 1990. – № 4. – с. 124-130.

⁵ *Галицкий В.П.* Цифры, которых ты не знала // Новое время. – 1990. – № 24. – с. 37-39

⁶ *Галузевий Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України).* – Ф. 46. – Оп. 1. – Од. зб. 67. – Арк. 1.

⁷ *ГДА МВС України.* – Ф. 46. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Прим. 19. – Арк. 1-2.

⁸ *Там само.* – Ф. 45. – Оп. 1. – Од. зб. 121. – Прим. 36. – Арк. 1; Ф. 46. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Прим. 30. Арк. 1.

⁹ *Там само.* – Ф. 46, оп. 1, спр. 70, прим. 17, арк. 1-3.

¹⁰ *Там само.* – Спр. 135. – Прим. 4. – Арк. 1.

¹¹ *Там само.* – Ф. 46. Оп. 1. – Од. зб. 82. – Арк. 33-35, 46-51.

¹² *Там само.* – Арк. 33, 36-40.

¹³ *Там само.* – Ф. 45. – Оп. 1. – Од. зб. 135. – Прим. 4. – Арк. 1зв.-2зв.

¹⁴ *Конасов В.Б.* К вопросу о численности военнопленных в СССР // Вопросы истории. – 1994. – № 11. – с. 187-189.

¹⁵ *Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954). – К., 2004.

¹⁶ *Чайковский А.С.* Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). – К., 2002. та ін.

УДК 94(477.41)''194'':32

Ярослава МОЧЕРНЮК
(м. Київ)

Діяльність Підпільної організації українських націоналістів на території Макарівського району Київської області

У статті досліджується діяльність осередку Організації Українських Націоналістів на території Макарівського району в період 1941-1943 рр. Розкрито структуру організації, її стратегію, тактику та роль у розгортанні національно-визвольного руху в регіоні.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, похідні групи, підпілля.

Yaroslava Motchniuk (Kyiv). The activity of Ukrainian Nationalists Organization on the territory of Kyiv region (Makariv district)

This article explores the activity of Ukrainian Nationalists Organization on the territory of Kyiv region (Makariv district) during 1941-1943. The structure of the organization, its strategy, tactic and role, are exposed in development of national-liberation movement on the territory of this region.

Keywords: Ukrainian Nationalists Organization, troops, underground.

Актуальність даної проблеми продиктована як необхідністю об'єктивного аналізу руху Опору в цілому так і ситуацією в Україні щодо полярності оцінок діяльності радянського партизанського та національно-визвольного руху в період війни.

Мета даної публікації – розкрити діяльність Організації Українських націоналістів, а саме: на території Макарівського району, розкривши її як організацію, її структуру, зв'язки з іншими організаціями, стратегію та тактику в період 1941-1943 рр. У статті використані матеріали місцевих краєзнавців-ентузіастів. Вагомий внесок у дослідження зазначеної діяльності ОУН на території Макарівського району здійснив місцевий краєзнавець Валерій Обухівський, засновник і керівник Бишівського краєзнавчого музею, вчитель-методист Бишівської загальноосвітньої школи I-III ступенів. До даної теми звертався краєзнавець с Рожева Григорій Шулкевич, співавтор книг “Історія села Рожів”, “Рідний край Макарівщина”. У публікації використані спогади очевидців подій Другої світової війни – жителів сіл Бишева, Рожева, Грузьке, Пашківки. Були й такі серед співрозмовників, які тепер, більше як через півстоліття після тих страхітливих років, боялись згадувати той період історії, а якщо і згадували, то просили нічого не записувати.

У Львові 30 червня 1941 р. учасниками українського визвольного руху було проголошено відновлення української державності. У відповідності до плану боротьби за її утвердження в різних регіонах України були створені так звані “похідні групи”. Готуючись до активної роботи в цьому напрямі члени групи проходили відповідні вишколи: пропагандистський, військово-повстанський та організаційний. Для кращої організації і керівництва групи були поділені на рої, очолювані провідни-

ками. Кожній групі розроблялись докладні маршрути, давались конкретні вказівки щодо діяльності. З подібним планом кожна група була заздалегідь ознайомена. Всього в поході взяли участь до 5000 осіб. На ті часи це був справді грандіозний план, елементами якого мало бути створення на місцях органів влади, з залученням якомога більшої частини свідомого населення до державотворчих процесів. Взяти справу в свої руки, створити власні владні структури, підготувати українській народ до сприйняття національної ідеї, а якщо ситуація потребує, то й підготувати до повстання – такими головними були засади програми Організації Українських Націоналістів.

У липні 1941-го була створена Київська група провідних членів ОУН та їх прихильників у складі до 30 осіб, яку очолив полковник Василь Кук, згодом головний командир Української Повстанської Армії. На неї покладалось відповідальне завдання: проголосити у Києві Акт про відновлення Української держави.

Через тиждень після окупації Бишева (10-го липня) сюди із Західної України прибула подібна група українських націоналістів у складі 25 осіб, вони зразу ж зайнялись організацією влади на місцях, роз'їжджали по селах Макарівського району, збираючи сходки населення та проводячи агітаційну роботу в націоналістичному дусі, організовуючи вибори в місцеві органи влади. Призначали сільських старост (виборно-посадова особа в дореволюційному українському селі), вибирали сільську управу. Цією групою керував представник центру ОУН Сак, вчитель історії жіночої гімназії, а також Цицик Микола. По всіх колгоспах Бишева, а їх було п'ять, вони провели спільні для всього населення сходки, на яких були вибрані старости сільських общин (колгоспів), а також по десять чоловік уповноважених для вибору сільського старости і районної управи по райцентру Бишів. Ось як повідомляв своє керівництво провідник похідної групи ОУН Міка про свій візит в село Бишів [1, с. 191-192]: “Люди в Пашківці й Бишеві так само, як і всюди інде, відносяться до нас надзвичайно прихильно просто одягають нас допитуються, допомагають, харчують чим можуть (самі ледве животіють, бо нема ніяких запасів й нема млина). Свідомість доволі велика, хоча ще є помітний страх перед поворотом більшовиків. Ми впроваджуємо нові влади порядок й урохомляємо господарське життя в колгоспі. Опір проти колгоспу є загальний і стихійний. Голови й заряди колгоспів – старі й нові – також ненавидять колгоспи. У жінок на селі прекрасна українська мова, аж любо слухати”.

21 липня 1941 р. відбулися вибори районної управи. До неї увійшли: Депутат Архип, Грибовський Дмитро, Литвиненко Андрій, Коба Іван. Головою районної управи Бишева було обрано Приліпенка Дмитра [1, с.192].

Керівник підпільної організації ОУН по Бишівському району Приліпенко Дмитро Давидович народився в 1890 р. Служив рядовим у царській армії з 1915 по 1917 рр. Спочатку був у Горійському полку, а потім в інженерній дружині в Румунії. Входив до складу комітету солдатських депутатів. В 1918 р. за участь в партизанському русі був заарештований німцями, в камері утримувався 8 місяців. Восени того ж року визволений Директорією. З 1919 по 1921 рр. працював на посаді Ма-

карівського волосного земельного відділу. А з 30-х рр. до початку війни завідував хлібопекарнею [1, с. 193].

Націоналістична організація Макарівського району Київської області складалася із однієї групи і п'яти ланок. Членами групи стали: староста сільської управи с. Черногородка Терещенко, Терновий Михайло з с. Соснівка, Давидюк Василь с. Юровка, Дядюк Леонтій с. Грузьке, Полозюк Григорій с. Вітрівка.

На них покладалась відповідальність організувати ланку у своїх селах. Таким чином, кожен із членів районної управи створював подібну ланку і проводив вербування нових членів. За час існування націоналістичної організації в Макарівському районі головою районної управи і членами групи було створено п'ять ланок, а отже до її складу входив 21 чоловік.

Макарівська районна націоналістична організація в своїй діяльності керувалась такими положеннями українського національно-визвольного руху [2]:

1. Ми, Український народ, який в минулому був під гнітом татар, поляків, царської Росії і в даний час більшовиків, терпіли завжди поразки і не могли встановити свою самостійну Україну. Організатор і керівник українського народу Степан Бандера має об'єднати в єдине ціле народ.

2. Для успішної боротьби з більшовиками, організувати в селах груми, які мають складатися із перевіреної інтелігенції. В основному, молоді, вчителів, грамотної молоді всіх професій, комсомольців і з співчуваючих комуністів.

3. Створювати групи не більш як із 8-10 чоловік. Кожному члену групи організувати самостійні групи з таким розрахунком, щоб члени однієї групи не знали інших.

4. Всю свою роботу проводити в глибокій конспіративності і зо всією наполегливістю.

5. Не залучати в групи людей неграмотних і похилого віку, а також тих, хто викликає підозру, з метою виключення випадків зради з боку членів групи.

6. Об'єднана організація українських націоналістів визволить Україну і на скликаному в Києві з'їзді створить Українську державу.

Члени організації зобов'язані були прийняти присягу [2]: “Вступаючи в ряди націоналістичної організації, я клянусь виконувати всі накази своїх керівників і бути відданим справі націоналістів в боротьбі за створення самостійної Української держави. Бути в своїй роботі конспіративним і зберігати в суворій таємниці всю роботу організації. Ні страх, ані смерть, ніяка інша кара не примусять мене викрити українських націоналістів і їх роботу”.

Будучи вибраними до органів місцевої влади, члени організації повинні були направляти свою роботу не на користь, а на шкоду німецьким окупантам, на проведення агітаційно-пропагандистських заходів.

Крім уже відомих Сака і Цицика Миколи (окружний керівник ОУН трьох районів: Макарівського, Васильківського і Фастівського), хто організував і координував роботу Макарівської районної організації, були “Донський” та Скузь.

На перших порах діяльності, організація мала певні труднощі в проведенні роботи у зв'язку з переслідуванням німецькими властями оунівців. Для ведення агітації не доставало їй відповідної літератури.

По прибутті націоналістів в Бишів ще в липні 1941 р., вони почали використовувати типографію, яка існувала до війни і де друкувалась районна газета “За більшовицькі колгоспи”. Саме в ній почали виготовляти їй відповідну друковану продукцію: листівки, звернення, плакати. Працювали до середини серпня. Потім вона була розібрана. До того ж в Макарівський район мала прибути німецька польова жандармерія і розміститися для постійного перебування. Частину розібраної типографії перевезли в одну із шкіл і там заховали. Туди ж пізніше перевезено було чотири ящики алфавіту і прес. А на початку 1942 р. устаткування Макарівської районної типографії таємно переправлено до Києва, звідки члени організації і отримували пропагандистську літературу.

Говорячи про підготовку збройного повстання проти німецьких окупаційних властей, члени організації мали готувати зброю. Ця відповідальна ділянка роботи була доручена Юшко Петру, який на той час працював старостою Бишева. Він, разом з іншими членами ОУН організував збір зброї на полі, кинуті частини військ, що відходили на схід. Більша частина придатної для використання зброї: автомати, 20 гвинтівок особисто старостою закопана на його садибі. Постійно наражаючись на небезпеку з боку ворога, Юшко П. переховував у себе 2-3 націоналістів. В нього ж знайшов собі постійне пристанище колишній гімназист із Холма, що володів неабияким талантом підробляти чужі підписи, німецькі печатки, штампи тощо.

Колішній діяч ОУН-УПА Л.С. Павлишин, котрий в цей період бував у Бишеві і особисто знав старосту, згадував, що той ділився з чужими людьми навіть останньою ложкою, хоча й сам не мав того хліба. “Ще одна характерна прикмета була в старости: він обзивав німців “печеними гадами” навіть у їх присутності”. Та в липні 1942 р. Юшко Петро мабуть через те, а може й за допомогу радянським партизанам був заарештований гестапо, зброя вилучена. За її збереження розстріляний, а його документи повернено дружині. “Попри всі вади, була це доброго серця й щирої душі людина” (В. Щиглюк “...як роса на сонці”. – Львів, 1992 р.).

Членом новоствореної організації став Грибовський Дмитро Корнійович. Незабаром для підпільної роботи Грибовський Д.К. підібрав Форостовця Онуфрія Корнійовича, Форостовця Сидора Тарасовича, Самойленка Семена Хомича (староста сільської управи), Клименка Федора Яковича та Міщенко Федора Ілліча (управитель громадських господарств), в 1943 році розстріляний німцями, Свертоку Тараса Прокоповича. Всі жителі села Грузьке [3].

В селі Леонівка на посаду старости вибраний Цесаренко, управителем господарств – Щербак. Так активно велась робота по залученню нових членів в організацію.

Через кілька днів відбулись ще одні таємні збори, на яких були присутні майже всі новообрані члени підпільної організації. Приліпенко Д.Д. дав наказ піти в с. Яблунівку і підібрати на полі бою зброю, що було і зроблено. Гвинтівок підібрано

до 10 штук, автоматів 5, кулемет. І все це було привезено в Бишів і в таємниці від німців закопане в саду "огрідок". Ця зброя залишалася схованою до серпня 1942 року, після чого це місце було вказане партизану Дідушко Олексію, який її викопав разом з Конопатько Миколою і відправлено в ліс, в місце дислокації партизанського загону. Це не поодинокий випадок налагодження зв'язків оунівської організації з радянськими партизанами. Більше того, відомий учасник молодіжної підпільної організації Кромбет В.Ф. та Коба В.І. (уповноважений Макарівського партизанського загону) майже до грудня 1941 року неодноразово зверталися до окружного керівника ОУН Цицика Миколи (він же Кузьменко Микола) з проханням до вступу в організацію, але той мабуть згоди не дав.

На цих зустрічах, представники партизан, намагаючись використати керівництво оунівською організацією, як представників місцевої влади, вкотре ставили питання про можливість отримання зброї. Приліпенко Д.Д. знову знайшов нагоду у вирішенні цієї проблеми. Ще будучи головою районної управи, мав розмову з колишніми міліціонерами райвідділу НКВД, жителями с. Чорногородка Ковалем і Харченком. Вони повідомили, що при відході частин Червоної Армії райвідділом НКВД залишено закопаною в трьох місцях зброю. Серед неї гвинтівки, автомати, гранати і патрони. Самі ж міліціонери мали намір здати зброю німецьким властям, за що їх вони не переслідували б. Приліпенко Д.Д. попросив, щоб вони нікому про це не розповідали. Мотивуючи це тим, що він є членом ОУН і мав на увазі в потрібний момент взяти зброю для організації [20, с. 62]

В липні 1942 року Грибовський Д.К. повідомив, що має зв'язок з партизанами Васильківського району, куди вже відправив п'ятьох чоловік. При цьому сказав, що партизанам потрібна зброя. Було домовлено, що віддати її не всю, а тільки з двох місць. В грудні 1942 року ця зброя була забрана партизанами Дідушко Олексієм і Петренко Олексієм (чи Леонідом).

Того ж місяця керівник підпільної комсомольсько-молодіжної організації Бишева Манченко Микола Васильович радився з Приліпенком Д.Д. як краще підібрати в загін людей, щоб не бути розкритим ворогом. Отримав слушну пораду: осіб, яких Манченко М.В. мав вербувати в загін, попереджати, щоб вони не називали інших учасників загону. Тим самим, в разі арешту німцями одного, він не міг би видати багатьох інших партизан. В той же час, керівник оунівської організації зв'язувався з партизаном Соловей Степаном Савовичем, який ділився думками про дії самих партизан [20, с.70]

Особисто Манченку М.В. в січні 1943 року повідомлено про місцезнаходження зброї в третьому місці, біля будинку НКВД. Вона також поступила в партизанський загін. Ще один красномовний факт: Манченку Миколі кілька разів члени націоналістичної організації давали чисті бланки з підробленою печаткою Бишівської районної управи. Вони потрібні були для виготовлення документів, необхідних для вільного пересування будь-кого в межах району. Печатку районної управи виготовив Приліпенко Д.Д.

З матеріалів справи встановлено, керівництвом ОУН по селу Бишів ніякої роботи по боротьбі з партизанами і партійно-радянським активом не проводилось. З

часу створення в районі організації українських націоналістів ставилось і питання про залучення в керівництво місцевими органами влади також і старих працівників, що працювали при радянській владі головами колгоспів. Про те, щоб вести боротьбу з цим активом, таких вказівок ОУН не давалось.

18 липня 1941 року, на другий день після виборів, будучи членом управи і організації, Грибовський Д. К. на пропозиції її керівника разом з двома націоналістами Миколою та Григорієм виїхали в село Грузьке Макарівського району для виборів місцевої влади. Одночасно з ними виїжджають і члени районної управи Депутат А.К. в с. Козичанка.

В колгоспі імені Молотова (с. Грузьке) зібрали людей, з якими вели роз'яснювальну роботу, підбирали потрібних в організацію, розповідали за що вони, учасники визвольного руху борються. Подібні збори відбулися і в колгоспі ім. Ворошилова. Із-за пізнього часу не вдалось їх провести в колгоспі імені Фрунзе. Запропоновано лише виділити 10 людей з числа їхніх колгоспників, а вже потім вибрати старосту села. Згодом ним став Хворостовець Сидір Тарасович, а секретарем - Свертока Тарас Прокопович. В самому Бишеві в ці липневі дні всюди, на парканах розклеювались відозви, плакати, листівки в яких оприлюднювались цілі та завдання націоналістичного руху[2, с. 16].

19 липня – відбулося друге засідання, вирішували питання про зброю і вербовку людей в організацію. 21 липня – третє засідання, роз'яснювали суть клятви українських націоналістів. Приблизно 26 липня 1941 р. в Бишів приїхало троє чоловік, представників Мельниківської націоналістичної течії, де в приміщенні райдержошадкаси перед жителями виступили зі своєю програмою представники ОУН-М.

Цікавий момент, який говорить про особу та риси характеру керівника Бишівської організації ОУН, Приліпенка Д.Д. Коли двоє односельців принесли йому в районну управу списки активістів Бишівської сільради з вимогою передати їх німецькому коменданту Френгольдту, або шефу району Матусу, Дмитро Давидович тут же розірвав цю заяву, боячись за подальшу долю тих людей, кого сам добре знав і з ким працював до війни. Будучи головою райуправи, Приліпенко Д.Д. намагався якомога ефективно використовувати цю посаду і в інтересах жителів району.

Члена організації Депутата А.К. (працював головою кооперації) двічі посилав в с. Козичанка для обрання управителя громадським господарством і організації збирання врожаю, його розподілу. При цьому передав неофіційну установку: як можна більше роздати хліба людям по хатам і тільки мінімум здати німцям (завідуючи хлібопекарнею в голодні 30-ті роки Дмитро Давидович самовільно роздавав хліб голодуючим односельцям).

Очевидно, представники окупаційних властей вже мали деяку інформацію про Приліпенка Д.Д., тому коли 17 серпня 1941 р. в районну управу приїхав офіцер з гестапо чи німецької контррозвідки, він запитав як той ставиться до деяких людей, народу, у відповідь почув: “Для мене всі люди однакові”, за що й був знятий з посади голови райуправи.

Але в листопаді того ж року призначений на посаду голови Бишівської райспоживспілки. В січні 1942 року знову знятий, але вже за те, що без дозволу сіль-

госпоменданта відпустив по нарядам різним організаціям м. Києва 60 т. картоплі. Працював у сільгоспобщині на території колгоспу “ім. Г.І. Петровського”.

5 серпня 1942 року був заарештований фашистами і знаходився під слідством до 17 вересня (43 дні). Гестапо звинувачувало Приліпенка Д.Д. в приналежності до ОУН, переховуванні зброї, зв'язків з партизанами і незаконній роздачі хліба населенню. Під арештом знаходився в тюрмі м. Києва, вул. Короленка, 33. Німецькому офіцеру, який допитував його через перекладача, ні в чому не признався. При допиті в гестапо піддався тортурам: побиттю різками (отримав 26 штук). Та по відсутності доказів був звільнений і попереджений, щоб нікому не розповідав, що бачив і чув у тюрмі, і що йому тепер заборонено обіймати посадово-громадські служби [16, с. 65-67]

Грибовський Д.К. як член земельної секції і одночасно підпільної організації, виїжджав в села Грузьке, Вільшка, Соснівка, Леонівка, Яблунівка, де були зібрані сходки їх жителів. Заодно обговорювались і питання кількісного розширення націоналістичної організації.

Подібні збори відвідував, вивчав програму і клятву й Бондар Кирило Григорович. Все своє трудове життя прожив у Бишеві. В 1914 р. був мобілізований в царську армію, де знаходився до 1917 р. Під час імперіалістичної війни перебував у полоні, в Австрії і повернувся додому в кінці 1918 р. Особливо запам'ятались йому слова представника ОУН з Західної України, почуті ним на зборах в рідному селі: "Більшовики більш на Україну не прийдуть і радянської влади не буде. Тепер колгоспи будуть ліквідовані, земля буде роздана селянам". Мабуть пригадалися важкі довоєнні роки, конфіскація батьківської землі і та напруга з боку влади, яку зазнали трударі в часи так званого “великого перелому на селі”. Довго не думаючи написав заяву на вступ до організації.

В село Козичанка через дві неділі після зайняття німцями прибув представник ОУН - Б. Музика, а з ним один чоловік з Макарівського району. Людям оголосили, з'явитися в школу для таємних зборів. Як потім з'ясувалось, з метою створення груп організації та залучення в неї козичанців. В сільській управі жителі читали брошури та іншу літературу. Через деякий час все це забрали жандарми і повезли в Бишів (зі свідчень Самойленка Семена Фомича). Членами групи по селу Козичанка стали також Суховій З.М., Хворостовець М.Г.- управителі обштинних господарств. На них покладалось завдання вести агітацію серед населення [3. с. 25].

Тепер про створення підпільної оунівської групи в с. Грузьке [2, с. 20-35].

Як вже відомо, сюди з Бишева прибули Грибовський Д.К. з представником проводу ОУН. На зборах селян в колгоспі ім. Молотова старостою вибраний Клименко Федір Якович, депутатами в склад сільської управи обрано чоловік 15, в тому числі Хворостовець Сидір, Букет Петро, Полокін Яків та інші. В колгоспі Ворошилова - старостою управи Міщенко Федора Іллча, секретарем Свертоку Тараса Прокоповича, також Краська Макара.

Після закінчення зборів Грибовський Д.К. дав Хворостовцю С.Т. декілька націоналістичних відозв листівок для розклеювання по селу. Крім того, два портрети С.

Бандери і полковника Є. Коновальця були встановлені в приміщенні сільської управи с. Грузьке.

5-6 серпня 1941 року в цьому будинку націоналіст "Музика" зібрав таємну нараду, на яку запросив ще Ткаченка Віктора, Машовця Івана, Клименка Федора. Тут присутні були познайомлені з програмою ОУН по створенню незалежної української держави.

На запитання, чому керівник групи Сидір Тарасович (1892 р.н.) вступив в організацію, відповів: "У 1918-1920 рр. служив в Червоній армії, там же вступив у ВКП(б) для "захисту завоювань Жовтня", та скоро покинув її ряди, аргументуючи це тим, що господарство його сестри забрано радянською владою за невивплату хлібопоставок в 1934 році. Цією ж владою був і репресований брат його батька. Сам же надіявся, що колгоспи розпустять і можна буде самому хазяйнувати на землі. Ще виконуючи обов'язки сільського старости, по вказівці шефа Бишева Каркліна Джана (латиша по національності), виїжджав разом з Новиком О.Г. в Дарницю для того, щоб там забрати військовополонених жителів Макарівського району. Всього ним було забрано з німецького полону 140 чоловік. При поверненні в село Сидір Тарасович розповідав про побачені там жахи і гори трупів.

Жителів села Грузьке Новика Гаврона, Дорошенка Семена, Свертоку Василя, Місюру Омелька не було забрано, так як їхні рідні не знали, що вони в цьому таборі і в списки внесені не були. Комендант табору не дозволив їх забрати (можливо, ті згодом загинули, як і сотні інших в Дарницькому концтаборі для військовополонених Червоної Армії).

Форостовець Онуфрій Корнійович (1882 р.н.) на своїй квартирі переховував представників ОУН, зберігав пропагандистську літературу. В минулому служив в Червоній Армії (1925-1927 рр.) в 51 Перекопській дивізії кавалерійського ескадрону на посаді молодшого командира відділення. Разом з іншими жителями села дізнався на сході з виступу незнайомого, що "ми тільки робимо вид, що підтримуємо німців, а тому ми скрізь ставимо своїх людей, нам потрібно створити таємну організацію із вчителів, бригадирів та інших, не дивлячись на їхню партійність в минулому". На цьому засіданні було повідомлено, що в Пашківці "хорошо поставлена робота по створенню бандерівської групи, що в цьому напрямі добре працюють Коваленко і Пришва, які вже організували підпільні групи" [2, с. 35]

Працюючи з сільським старостою с. Грузьке, Форостовець О.К. був двічі заарештований гестапо, перший раз утримувався під вартою в Бишеві три доби, другий - чотири.

Управляючий господарством Клименко Федір Якович, один із членів організації, в 1918 році служив в армії С. Петлюри, а до того, в 1916 році в 4 артилерійському дивізіоні, перебував на фронті. За службу в армії УНР вже після 1930 року двічі викликався начальником Макарівського райвідділу НКВД для вияснення обставин служби.

Про роботу, проведену в селі Соснівка членами Бишівської районної підпільної організації свідчить Терновий Михайло Ареф'євич, в минулому доброволець петлюрівської армії.

На збори, що відбулися в приміщенні школи, прибули Голова Бишівської районної управи Приліпенко Д.Д. і директор Бишівської школи, а з ними представник ОУН. Мова йшла про агітацію, нагальні завдання по створенню самостійної України без більшовиків і німців. Висунуто чотири кандидатури в місцеві органи влади. Тернового М.А. - сільським старостою, Гузерчука Л.А. - секретарем. Тут же націоналіст промовив слова: "Слава Бандері, Слава Україні!". Ним було дане доручення провести вибори і підібрати людей в організацію в селах Ярошівка, Томашівка і Вільшка. Він передав заверток націоналістичної літератури для розповсюдження в цих селах і с. Соснівка. Після виборів прибув ще один представник центру ОУН із псевдо "Микола". В цьому селі він прожив місяць.

Як видно з документів справи, окружні і сільські організації і групи ОУН вели роботу по підготовці збройного повстання задля створення української соборної держави. З цією метою створюючи базу зброї, ведучи агітацію населення, розповсюджуючи листівки, відозви, заклики.

Подібні таємні зібрання проходили в хаті Приліпенка Д.Д. (будинок зберігся до сьогодні), в центрі села. Там же обговорювали плани організації, співали раніше не знаний гімн "Ще не вмерла Україна". Залучаючи при цьому якомога більше населення Макарівського району та організовуючи з його жителів органи влади. Таким чином, в умовах ворожої окупації проводячи головну лінію організації - підготувати народні маси до сприйняття ідеї незалежності. Але історія вкотре розпорядилась по-іншому. Надто різними були і нині залишаються в ставленні до питання розбудови власної держави "західники" і "східняки", тим більше, мало можливим було очікування загального збройного повстання.

По-різному склалася доля членів підпільної організації. Один з учасників Бишівської організації Терещенко (с. Чорногородка) заарештований німцями за зв'язок з партизанами, додому не повернувся. Терновий Михайло (с. Соснівка) в серпні 1943 року пішов до партизан за що вороги спалили його хату і вбили батька. Давидюк Василь (с. Юрівка) в серпні 1942 року заарештований гестапо, не повернувся (знайдено радіоприймач), Юшко Петро (с. Бишів) у квітні 1942 року розстріляний німцями за збереження зброї для організації. Карклін Джан заарештований німцями, при нез'ясованих обставинах помер у в'язниці Бишівської поліції. Інші також зазнавали всіляких переслідувань з боку окупантів. Багато з членів організації були згодом призвані в діючу Червону Армію, дехто загинув на фронтах.

Показовою є також майже трагічна доля жительки Бишева Ступак Ольги Макарівни (Макарчикова). Вона вийшла заміж за приїжджого з Галичини націоналіста. При поверненні влади була змушена виїхати за чоловіком, бо не могла терпіти образи і переслідування. Забрала з собою малолітню дочку Галю. Разом з дитиною перебувала в Карпатських лісах, в криївках. Коли той район звільнили від ворога, пройшла спецзагони, оперативні угруповання НКВД, які вели бої з повстанцями. Чоловік запропонував: "Втікайте, хоч хтось живий останеться, збережіть дитину, а ми тут залишимося".

Оля тимчасово віддала дочку в інше село, до людей. Сама ж перебувала в лісі, розділивши долю чоловіка. Очевидно, там і загинули. А коли Галя виросла в чужій родині, то повернулася в Бишів, до родичів матері.

Один з оперативників, що проник в організацію, по суті її видав при звільненні Бишева підрозділами Червоної Армії. Володька, як його називали в організації і який був посвідчений в її структуру та плани, насправді виявився капітаном НКВД. Він вказав і місце, де була закопана література. На початку листопада 1943 року відбулись повальні арешти членів Бишівської районної підпільної організації ОУН. їхню справу розглядало Управління контррозвідки "Смерш" і Першого Українського фронту Третьої гвардійської танкової армії. Слідство тривало до середини 1944 року. Виснажливі, багатогодинні допити, по кілька разів на день, з частими побиттями підсудних. Багато з тих факторів, про які дізнались слідчі органи від допитуваних і які хоч якось могли полегшити їхню долю, ними ж перевірені не були.

13 серпня того ж року Військовий трибунал військ НКВД Київської області в закритому судовому засіданні, розглянувши справу по звинуваченню осіб, учасників організації ОУН по Макарівському району, приговорив по сумнозвісній сталінській 58 статті Приліпенка Д.Д. та Грибовського Д.К. до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Вирок було здійснено в околицях м. Києва, очевидно, Биківні, (місце масових знищень противників сталінського режиму і репресованих) [15, с.147].

Активних членів організації Депутата А.К., Гостило І.М., Бондар К.Г., Самойленко С.Ф., Хворостовець О.К. та Клименка Ф.Я. на "оснований указа Президиума Верховного Совета СССР от 13 апреля 1943 года, подвергнуть каторжным работам сроком на двадцать лет каждого после отбытия ими каторги и с конфискацией их имущества. Принять меры к репрессированию членов семьи. Приговор окончательный и обжалованию не подлежит". Свертоку Т.П. "подвергнуть ссылке на каторжные работы сроком на пятнадцать лет с поражением в правах".

В середині 80-х років, в період реабілітації жертв політичних репресій стосовно Гостила І.М., Форостовця О.К. і Свертоки Т.П. зняті звинувачення "как необоснованно примененные". Для тих, хто хотів бачити Україну соборною державою, а народ гідний кращої долі, розкидала по безмежних просторах сталінського ГУЛА-Гу.

Ще раніше, 23 листопада 1954 р. були визволені Депутат А.К., Клименко Ф.Я. (перебували у Воркуті, Комі АРСР). Та коли 15 грудня 1954 р. прийшло повідомлення начальника спецвідділу, засуджених Хворостовця С.Т., Бондаря К.І., Самойленка С.Ф. "немедленно освободить", пройде певний час, аби встановити їхнє місце перебування (шукали в Омській, Тюменській областях). Система таборів, яка була створена в 30-ті роки, не давала навіть фізичної можливості відшукати будь-якого в'язня, так званого "ворога народу". Як виявилось потім влада навіть не знала, що майже 10 років їх не було в живих. Бондар Кирило помер 4 лютого, Самойленко Семен 24 лютого, Хворостовець Сидір 25 лютого 1945 року (Тайшетлаг, Иркутська область).

Як стало відомо з матеріалів слідства, весь довгий час родичі розшукували своїх рідних та батьків. Писали в різні інстанції, посилали запити. У відповідь - мовчання. І лише в 1992 році, коли Україна нарешті здобула незалежність, згідно закону від 17.04.91 р. “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” були переглянуті матеріали справи. Частині учасників організації зняті звинувачення, із-за відсутності сукупності доказів” [10, с.145].

В цілому ж, не дивлячись на деякі протиріччя і суперечливості в оцінці діяльності кожного з них, деяку наївність, “розбудити” національну свідомість народу, в ті воєнні часи, всі вони, члени Бишівської районної організації ОУН, реабілітовані історією.

На багато десятиліть ця маловідома сторінка була вилучена під грифом “Совершенно секретно” з книги історії, а заодно й люди, наші земляки, яким випало на долю важкі випробування війною. Ця стаття нехай буде для молодих поколінь нагадуванням, якою великою ціною дісталася нам незалежність. Пам’ятаймо ж слова відомого українського письменника Романа Іваничука: “Воля не може народитися в теплому запічку, вона завжди народжується у крові”.

Примітки

¹ *Нариси з історії Макарівського району.* – К.: Логос, 2006 р.

² *Макарівські вісті* (газета Макарівського району Київської області). - 1991-2009 рр.

³ *Ремелє В., Ремелє О., Шулькевич Г.* Рідний край, Макарівщина. - Макарів, 2001.

⁴ Спогади жителів села Рожів, зібрані місцевим краєзнавцем Г. Шулькевичем, 14.07.2005 року.

⁵ *Ремелє В., Ремелє О., Шулькевич Г.* Історія села Рожів. – К., 2007.

⁶ *Матеріали історико-краєзнавчого музею Бишівської ЗОШ І-ІІІ ступенів.*

⁷ *Матеріали Макарівського районного краєзнавчого музею.*

УДК 94(477.41)”1941/1942”355.415.8

Катерина ДВІРНА
(м. Київ)

Допомога військовополоненим та знедоленим жителям міста Борисполя в період німецької окупації (жовтень 1941-квітень 1942 рр.).

У публікації розкривається один із малодосліджених регіональних аспектів діяльності української допоміжної адміністрації на окупованій території України. Йдеться про допомогу Бориспільської районної Управи військовополоненим і знедоленим цивільним громадянам у початковий період окупації.

Ключові слова: військовополонені, концтабір, Бориспільська міська Управа, Бюро допомоги військовополоненим.

Kateryna Dvirna (Kyiv). Support to the war prisoners and the destitute of Boryspil during German occupation (October 1941 – April 1942)

This publication covers the regional specific character of the occupation policy on the territory of Ukraine. The author studies over the support to the war prisoners and the destitute of Boryspil by the local self-government authorities (October 1941 – April 1942).

Keywords: war prisoners, concentration camp, Boryspil self-government authority, The support bureau to war prisoners.

Доля радянських військовополонених у нацистських таборах на території України в період Другої світової війни є на сьогодні актуальною науковою проблемою, якій присвячені численні публікації особливо протягом останніх десяти років. Однак тема військовополонених в Борисполі в період німецької окупації не вивчалася. Єдиною краєзнавчою працею про воєнне лихоліття на Бориспільщині є документальна розвідка А.С. Зіля, надрукована в 1999 р. [1] З того часу суттєво змінилися науково-методологічні підходи у вивченні проблем Другої світової війни, а розсекречені архівні матеріали дали можливість ввести до наукового обігу нову статистику та, що суттєво, нові факти, які багато років були під забороною. Саме ці обставини і викликали у автора науковий інтерес до вивчення заявленої проблеми. Документи українського самоврядування в період окупації – звіти, накази, розпорядження Бориспільської районної управи, які знаходяться у фондах Державного архіву Київської області, лягли в основу даної публікації і висвітлюють регіональну специфіку окупаційної політики у зазначений період.

Трагічним для України був початковий період війни. Найжахливішою трагедією була втрата людей - військових та цивільних, які були вбиті або ж поранені. Трагізм перших місяців війни відбився і на долі людей, що залишилися на окупованій німцями території. Після невдалої для радянських військ операції під Києвом у вересні 1941 р. навіть гітлерівці не сподівалися, що в полон попаде така величезна кількість військових. За прогнозами німецьких властей у вогняному кільці під Києвом мало бути трохи більше 300 тисяч військовополонених, проте реальна їх кількість була 665 тисяч! Це були живі люди, які потребували їжі, одягу та даху над головою. Німецька сторона вирішувала ці питання дуже просто – ліквідувати або ж використати їх як дармову робочу силу для перемоги та розквіту нацистської Німеччини. Саме з цією метою і були створені концтабори для військовополонених в місті Києві та його околицях.

У Борисполі військовополонені з'явилися в кінці вересня – в жовтні 1941 р. – поранені, знесилені, хворі та голодні. В райцентрі Борисполі скоро буде створено дулаг – збірний та пересильний пункт для військовополонених та цивільних громадян.

У жовтні 1941 р. за ініціативи Бориспільської районної Управи було організовано Бюро допомоги військовополоненим. У частині 4 наказу Районної Управи Бориспільського району від 7 жовтня 1941 р. вказувалося: “Для організації ефективної допомоги по харчуванню і поверненню військовополонених утворити Бюро допомоги військовополоненим. Завідуючим Бюро призначити пана Гудиму Гриць-

ка Федоровича” [2]. Бюро складалося із 5 чоловік: Голови Бюро, двох членів, секретаря та комірника. Основним завданням Бюро було допомогти визволитися з полону військовим, а також надати їм матеріальну допомогу. Матеріальна допомога складалася виключно з добровільних пожертвувань населення Борисполя та навколишніх сіл.

Для збору продуктів від населення утворювалися невеликі комісії з трьох осіб. Це були переважно жінки, які прикріплювалися до конкретних вулиць, обходили свою ділянку з підводою і збирали найрізноманітніші продукти. Вся продукція здавалася до Бюро допомоги військовополоненим, а потім Бюро видавало продукти в Бориспільській табір військовополонених, головним чином в госпіталь, де перебувало близько 4500 осіб.

За вказаний період було зібрано та передано до Бюро: картоплі – 29783 кг, цибулі – 2914 кг, моркви – 3132 кг, сухарів – 350 кг, капусти – 983 кг, печеного хліба – 257 кг, сала – 19,9 кг, часнику – 3 кг, петрушки – 2 кг, буряків – 1216 кг, квасолі – 173 кг, гороху – 68 кг, махорки – 550 кг, крупів – 54,5 кг, пшона – 54,5 кг, м’яса – 534 кг, гарбузів – 365 кг. [3]. Крім того, німецькою владою було виділено 980 кг житнього борошна, яке було передано госпіталю. Для військовополонених, які були відпущені німецьким командуванням із таборів та йшли додому, в Борисполі було утворено Пункт із гарячою їжею та ночівлею.

Незабаром Бориспільською Районною Управою була прийнята Постанова, згідно з якою Бюро допомоги військовополоненим було реорганізоване в Бюро допомоги військовополоненим та відділ суспільної опіки і пенсій. У частині 13 постанови від 24 жовтня 1941 р. вказувалися наступні напрямки роботи новоствореної структури, а саме: 1) до 31 жовтня 1941 р. взяти на облік усіх інвалідів, пенсіонерів, безпритульних дітей та все населення, яке вкрай потребує матеріальної допомоги; 2) організувати фонд жертвування серед населення містечка Борисполя, який увійде до загального фонду суспільної опіки; 3) проект норм продуктів на видачу одноразової, а також систематичної допомоги всім, хто має у цьому потребу, подати на розгляд Районної Управи до 26 жовтня 1941 р. У документі також вказувалось, що Українською Управою буде виділена грошова допомога фонду суспільної опіки [4].

Скоро розпочалася активна робота з обліку інвалідів та пенсіонерів як Борисполя, так і сіл району, патронуваніх дітей та сиріт, а також іншого населення, яке вкрай потребувало матеріальної допомоги. Для розгляду питання про допомогу було утворено Комісію, до якої увійшли представники від вулиць та місцевих організацій. Вона розглядала питання допомоги індивідуально по кожному громадянину. Новостворене Бюро звернулося до начальника Бориспільського сільськогосподарського округу пана Раволле з клопотанням допомогти знедоленим продуктами харчування. Це дало свої результати. З 24 листопада 1941 р. по 1 січня 1942 р. Бюро отримало 1900 кг житнього борошна, що дало змогу забезпечити систематично по 6 кг продукту на душу патронуваніх дітей та круглих сиріт.

У січні від німецької влади було отримано житнього борошна 600 кг, пшеничного – 500 кг, м’яса – 200 кг. Продукти видавали перед Різдвяними святами патроно-

ваним дітям – сиротам, а також дітям бідних верств населення в кількості 1357 осіб. Для дітей було навіть влаштовано Різдвяну ялинку.

Протягом наступних місяців за сприяння Бюро допомоги військовополоненим та відділу суспільної опіки і пенсій постійно видавалася матеріальна допомога, але в різній кількості.

Так, у лютому 1942 р. було одержано житнього борошна 2700 кг, що було вагомою допомогою 80 сиротам та 372 біднякам. Протягом березня та квітня допомога продуктами була наступною;

Місяць	Житнє борошно	Пшеничне борошно	М'ясо
Березень	4651,6 кг	636 кг	794,6 кг
Квітень	4930,5 кг	942,8 кг	794,3 кг

Вказану вище допомогу в березні отримали патроновані діти та круглі сироти в кількості 182 осіб, сім'ї політв'язнів – 37 осіб, пенсіонери та інваліди – 82 особи, а також збідніле населення – 502 особи. У квітні допомогу отримали 43 інваліди та пенсіонери, 52 особи із сімей політв'язнів, патроновані діти в кількості 203 особи та 659 бідняків [5].

Були встановлені норми видачі продуктів кожній категорії. Так, патронованим дітям на місяць видавалося 6 кг житнього борошна, пшеничного - 1,2 кг, м'яса - 1 кг. Решті населення житнього борошна на дорослого видавалося 7,5 кг, пшеничного - 1,6 кг, м'яса - 1,36 кг. На малих дітей до 14 років житнього борошна виділялося 4,5 кг на місяць, пшеничного – 0,8 кг, м'яса - 0,68 кг.

Протягом останнього кварталу 1941 року та першого кварталу 1942 року найбільшим інвалідам та пенсіонерам було видано грошову допомогу в розмірі 100 крб. на чоловіка за квартал. Всього Районна Управа видала 20 000 крб. На квітень 1942 р. у відділі суспільної опіки та пенсій залишилося лише 3 працівники – завідувачий, секретар та комірник, які і надалі проводили важливу роботу, допомагаючи найбільшим верствам населення Борисполя та Бориспільського району.

Наведені інформаційно-статистичні матеріали засвідчують труднощі, які випали на долю мешканців Бориспільщини на початковому етапі війни. Дякуючи діяльності Бюро допомоги військовополоненим та відділу суспільної опіки і пенсій, допомозі простих мешканців Борисполя та жителів Бориспільського району, військовополонених та сироти, немовлята й пенсіонери у ті голодні та холодні часи залишились живі! Однак поряд з “благодійністю” окупаційної влади в Борисполі проводилися розстріли та облави як жителів сіл району, так і мешканців Борисполя. Коллаборантська політика “нового порядку” лише тимчасово замаскувала жахи війни.

Протягом багатьох місяців в Бориспільському парку культури та відпочинку безперебійно працювала шибениця, і кожен день на ній висіли “оновлені” трупи. Скоро спорудили ще одну – на базарній площі Борисполя. Дана практика активізувалася влітку 1942 р., адже міська німецька влада проводила виїзні акції смерті проти населення ближніх сіл Бориспільського району – в Рогозові, Іванкові, Любарцях тощо. Пізніше ця хвиля терору перемістилася в Переяслівський та Ржищевський райони. Так, у Ржищеві за одну показову акцію було вбито 2000 чоловік [6]. У

цілому на території Київської області вбито 216633 чол. та відправлено до Німеччини 142008 чоловік [7]. Одними із перших саме із сіл до Німеччини були відправлені військовополонені переважно за рахунок цивільного населення, однак перевага надавалася фізично здоровій молоді та представникам колгоспного активу.

Історично-краєзнавчий аспект зазначеної автором проблеми безумовно потребує подальшого вивчення.

Примітки

¹ Зиль А.С. Бориспільщина в роки війни. Документальна розповідь. – К., 1999.

² Державний архів Київської області (далі ДАКО) – Ф. 2412 (0085). – Оп. 2. – Од. зб. 215. – Арк. 10.

³ Там само. – Арк.2-3.

⁴ Там само. – Арк. 9.

⁵ Там само. – Арк.6.

⁶ ДАКО. – Р-4. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 12.

⁷ Справочник о нацистских лагерях военнопленных, действовавших на оккупированной территории Украины. И формах увековечивания памяти погибших. – К.: ВПП“Компас”, 2002. – с. 36.

УДК 94(477)“1943/1944”:31

Ольга АЛФЬОРОВА
(м. Київ)

Суспільні настрої населення України в період після нацистської окупації стосовно повернення радянської влади (1943-1944 рр.)

У статті зроблено спробу розкрити суспільні настрої населення Української РСР пов'язані з поверненням радянської влади та відновленням комуністичного режиму. Продемонстровано їх неоднозначність, суперечливість та регіональну специфіку.

Ключові слова: війна, окупаційний режим, радянська влада, морально-психологічний клімат, суспільні настрої.

***Ol'ga Alfiorova* (Kyiv). The public opinion of Ukraine population about Soviet Regime after Nazi occupation (1943-1944)**

An attempt to find out public opinion of the Ukrainian Soviet Socialistic Republic population about Communist Regime on this territory is done in the article. Their ambiguousness, contradiction and regional specific is analyzed.

Keywords: war, occupation regime, Soviet Regime, moral and psychological climate, public opinion.

Трагічні події Другої світової війни досьгодні сприймаються неоднозначно і лише об'єктивне висвітлення тогочасних подій дає змогу сучасникам використати досвід та уроки тих драматичних часів для консолідації українського суспільства.

Необхідно розширити історичні уявлення населення, ґрунтовно переосмислити багатогранні аспекти цього трагічного періоду війни, щоб викристалізувати історичну правду та довершити формування наукової концепції новітньої історії України. Для цього й потрібно вивчати та досліджувати по-новому період Другої світової війни в контексті суспільної ідентифікації, формуванні національної самосвідомості та об'єктивного вивчення даних питань.

Історіографія, визначеної нами проблематики, радянського періоду розглядалася скрізь призму історико-ідеологічних догматів, що ґрунтувався на беззаперечному твердженні про “всеохоплюючу єдність радянського суспільства, яке стало на захист своєї батьківщини”. Водночас практично не досліджувались різноманітні форми колаборації місцевого населення з німецьким окупаційним режимом, недовірливе ставлення до “совєтів”, побоювання, не кажучи вже про пасивні й активні форми опору сталінській владі. Практично не вивчалася справжня картина суспільно-політичних настроїв населення [4 с. 9].

Існує низка причин, котрі призвели до формування регіональних особливостей. Серед головних зазначимо наступні: релігійна орієнтація громадян, історичне існування у різних державних об'єднаннях, відмінності у етнічному та соціальному складі населення, локальне вживання відповідних мов та діалектів, розбіжності у політичних уподобаннях мешканців, різний економічний розвиток, довготривале перебування українських земель у складі кількох держав [12, с. 81]. До того ж, якщо більша частина України перебувала під ідеологічним тиском комуністичного режиму з 1920 р., то Захід зазнав такого впливу лише з 1939-1941 рр.. Така обмеженість часу, разом з відчутною відмінністю культурних традицій західного регіону не дала вкоренитися ідеям комунізму та забезпечити прихильність до радянської влади переважної більшості населення.

Завершальний період війни позначився змінами морально-психологічного клімату на всій території України. Згадуючи події, що передували переможній ході Червоної армії, маємо змогу зрозуміти підвалини, на яких формувалася відповідні суспільні настрої.

Вже після перших повідомлень про війну з німцями, про невдачі Червоної армії пожвавилися різного роду вороги й недоброзичливці радянської влади. Не варто забувати й про те, що були люди, і в доволі значній кількості, які постраждали внаслідок сталінських репресій („куркулі”, „гнила інтелігенція”, „вороги народу” та їх сім'ї). У західних областях такі настрої навіть не приховувалися, подекуди німців зустрічали з квітами сподіваючись на порятунок від більшовицького режиму. Та й з інших регіонів, з місць, в органи НКВС у великій кількості стала надходити інформація про те, що „дехто” готується до помсти більшовикам у разі приходу німецьких військ. Чимало людей під різними приводами уникали евакуації разом із підприємствами та установами на схід. З огляду на невдачі Червоної армії в початковий період війни, багато людей не віриди в те, що радянська влада повернеться, намагалися пристосуватися до нових умов життя. Проте частина населення прихильно ставилася до комуністів, боролися за відновлення їхньої влади, виявляли

щирий патріотизм. Це свідчить про неоднорідність суспільства, відсутність у ньому єдності.

Вигнання військ Німеччини та її союзників за межі України створило умови для реставрації всіх елементів радянської системи. Особливої ваги цій справі надавалось тому, що в ході війни дві ідеології – нацистська й більшовицька – від дистанційного протистояння перейшли до безпосередньої боротьби за населення територій, що увійшли до зони бойових дій та окупації. І все ж певна частина людей з політичних чи суто меркантильних міркувань сповідувала конформістську модель співіснування в складних умовах війни, а то й свідомо йшла на співпрацю з нацистами. Перші ознаки розчарування серед тих, хто чекав позитивних змін від німців, з'явилися вже на початку 1942 р., а на осінь 1943 р., коли, покидаючи Україну, фашисти заходилися перетворювати її в „зону пустелі”, Вермахт і окупаційну адміністрацію супроводжувала вже суцільна ворожість населення. Засмучений цим, командувач тилового району „Південь”, генерал Фрідеріці зробив таке визнання: „Українське населення в 1941 р. при вступі німецьких військ зустрічало їх як друзів і визволителів за місцевим звичаєм – хлібом і сіллю. Це гарне ставлення останнім часом докорінно змінилося” [11, с. 209].

Мільйони людей мали нагоду порівняти дві суспільних системи, два тоталітарні режими. Той, хто відчув на собі наслідки панування іноземних загарбників, переконався: те, що приніс німецький „новий порядок” (масовий фізичний терор, брак елементарних людських прав, голодне животіння) — набагато гірше від того, що їм доводилося зазнавати в умовах, нехай і спотвореної сталінським тоталітаризмом, радянської влади. Наслідком цього виявилася цілковита дискредитація окупаційної політики в очах українського населення, відбувся злам у настроях населення на користь радянської влади. Так книга спогадів Д.Гуменної про пережите в часи німецької окупації буквально рясніє прикладами різкої зміни під впливом страхіть окупаційного режиму життєвих настроїв та політичної орієнтації широких мас населення. З приходом німців, пише Гуменна, багато хто з обивателів думав, що „гірше, як було, не буде, а тепер бачимо, що може бути ще й гірше, нестерпно” [3, с. 477]. Навіть ті, у кого віра в ідеали радянської влади була до війни підірвана крайнощами сталінського режиму, під час окупації ставали до лав антифашистського руху опору [15, арк. 7]. Незважаючи на такі переважаючі тенденції не забуваймо про боротьбу ОУН та УПА, їх підтримувала досить вагома частина населення, а також інших людей незадоволені жодною з двох систем.

Переходячи до ситуації безпосередньо на час визволення України від окупантів та відновлення радянської влади, то головними чинниками, які визначали настрої населення, стали перемоги Червоної армії над ворожими військами та початок визволення території республіки. Злам у війні, успішні дії радянських збройних сил підживлювали сподівання людей на кінцеву перемогу і повернення до мирного життя. Водночас практично кожна українська родина глибоко переживала втрату рідних і близьких, власного майна, збитки, завдані в результаті бойових дій та окупації. Після окупації України та повторного переміщення фронту по всій території матеріальне становище тут було вкрай важким.

Нацистський окупаційний режим викликав жах і ненависть майже серед усіх верств українського населення. Але не слід вірити радянським стереотипам, про єдність всього народу у боротьбі з ворогом за соціалістичну владу. І все ж, незважаючи на загалом негативне ставлення до німців, повернення радянської влади сприймалося в Україні досить неоднозначно. Для мешканців східноукраїнських міст, які більше за інших потерпали під час окупації і були фактично приречені нацистською політикою на поступове вимирання, повернення радянської влади означало відродження надії на життя. Навіть роль „гвинтика” у сталінській тоталітарній системі здавалася значно привабливішого порівняно з перспективою назавжди залишитись німецьким рабом, представником нижчої раси. Повернення радянської влади означало також отримання сталої роботи і платні, налагодження притаманної радянській системі певної соціальної допомоги (видачі пайків, допомоги сім'ям фронтовиків, медичного обслуговування тощо), — словом, відновлення вже дещо забутого за часи окупації звичного радянського способу життя [10, с. 200].

Початок визволення українських земель постійно розширював коло тих, хто на фронті і в тилу протистояв усе ще сильному ворогові. Мільйони українців вливалися до радянських збройних сил. Населення звільнених територій включалося в процеси, спрямовані на постачання діючій армії, зміцнення обороноздатності країни. І коли йшлося про перемогу над військами агресора, люди виявляли готовність до самопожертви і гідні подиву високі злети духу [14, арк. 73]. Тому було б помилкою уявляти собі патріотичні рухи воєнної доби винятково як такі, що були інспірованими владою.

З іншого боку, значна частина населення очікувала на помсту з боку сталінського режиму за виявлену нелояльність, і це не могло не турбувати. Це були не лише ті, хто відверто колаборував з ворогом, а й ті, хто працював на нього у промисловості й сільському господарстві. Це були і чоловіки, які дезертирували з армії у 1941 р., і жінки, які мали стосунки з німцями. Не могли відчувати себе у безпеці і представники ряду національних меншин, лідери яких співпрацювали з німцями, і члени партії, які залишились на окупованій території і не пішли до партизанських загонів, та ін. Слід також зазначити, що українських селян, які на той час (після евакуації до тилу мешканців міст) становили переважну більшість українського населення, хвилювала перспектива відновлення колгоспної системи. Такі настрої цілком улягали в сентенцію, поширену на селі на початку 1943 р. щодо німців та більшовиків: „Дай Боже, щоб це минулося, а те не вернулося” [15, арк. 8].

У свою чергу сталінська влада, що поверталася, не могла пробачити українському населенню проявлену ним нелояльність у 1941 р., про що після повної окупації України передрікав О. Довженко. „...Нікому нічого не буде прощено, - писав він у „Щоденнику” 1 червня 1942 р. [6, с. 112]. А 7 лютого 1944 р. на ІХ пленумі письменників СРСР у Москві таку позицію проартикулював Петро Панч, зазначивши, що „все населення, що мається зараз у визволених районах, по суті, не може вільно дивитися в очі нашим визволителям, позаяк воно якоюсь мірою за-

плуталося у зв'язках із німцями”. „Хтось грабував квартири і установи, - пояснив він, - хтось допомагав німцям в їхньому розбої і розстрілах, хтось спекулював, торгував, а дехто з дівчат, втративши відчуття патріотизму, подекуди жили з німцями” [11, с. 222]. Згодом підозрілими були визнані всі, хто залишався на окупованій території, що знайшло своє офіційне відображення у сумнозвісній графі радянської анкети „Чи були ви або ваші родичі на окупованій території” [1, с. 174].

Отже, український загаль за зустрічав Червону армію досить стримано. „Приховати пасивне ставлення українців до війни і радянських перемог було неможливо, - згадував М. Джилас, - Населення справляло враження понурої потайності, а на нас не звертало жодної уваги. І хоча офіцери – єдині люди, з якими у нас був контакт, - мовчали або говорили про настрої українців у перебільшено-оптимістичних тонах, російський шофер крив їх матом за те, що вони погано воювали, а росіяни тепер ось мають їх визволяти” [5, с. 41]. Те, що повернення „советів”, або „червоних”, як їх тут називали, не викликало навесні 1944 р. ентузіазму серед населення, так в Умані, підмітив О. Верт. „Місцеві мешканці, - писав він, - здавалося, були досить байдужими до того, що відбувається”. Майор Кампов (справжнє ім'я письменника Б. Польового) намагався пояснити іноземцю причину такого прохолодного ставлення селян до радянської влади наслідками німецької окупації, „яка деморалізувала багатьох людей у цій частині країни”. „І хоча вони ненавидять німців, - твердив він, - вони все ж таки значною мірою втратили відчуття соціалістичної свідомості і стали обмеженими у своєму світогляді”, на що британець іронічно зауважив, про себе, що „доведеться, мабуть, багато попрацювати, щоб виховати у цих людей потрібне відчуття радянської свідомості” [2, с. 423-424]. У розмові, що відбулася між ними, зайшла мова і про колгоспи та ставлення до них українських селян. „Вони жили тут відносно непогано під час окупації тому, що хитрий український селянин є найкращим у світі фахівцем-віртуозом щодо приховування продовольства, - висловив, мабуть, панівну серед радянської партійної еліти опінію Б. Польовий, – Вони завжди ховали його від нас, і ви можете собі уявити, як це добре у них виходило при німцях. А зараз, коли німці розчарували їх, пообіцявши і не роздавши землі, вони сподіваються, що, мабуть, ми ліквідуємо колгоспи, але ми цього не зробимо” [2, с. 427].

Ще одним важливим фактором, який значно знижував градус оптимізму серед українського населення з приводу його визволення від німців, стала радянська військова мобілізація, форми проведення якої виявилися вкрай жорсткими, щоб не сказати жорстокими.

Все це дещо потьмарювало радісну подію визволенню і додавало нових завдань радянському керівництву. Партійні органи та спецслужби відстежували морально-психологічний стан населення і систематично інформували керівників держави й республіки. Матеріали, що надходили до кабінетів вищих урядовців, відбивали увесь спектр настроїв людей, їхнє ставлення до різних подій і процесів, що відбувалися в країні й за кордоном, надії й розчарування. Аналіз цих документів спростовує твердження про індиферентність, нездатність „сірої маси” критично осмислювати оточуючу дійсність [13, с. 414-415]. Попри деяку наївність ті, хто

довірливо ділився своїми думками в колі співробітників чи друзів, досить точно відбивали реальний стан речей і переконували в тому, що ні репресії, ні тотальне „промивання мізків” не змогло позбавити людей здатності критично і навіть опозиційно ставитися до правлячої верхівки [14, арк 60].

Люди очікували на серйозні соціально-політичні зміни, передусім, ліквідацію колгоспної системи в її сталінсько-кріпосницькому варіанті, демократизацію суспільного життя, а головне: на прощення за „гріх” перебування в окупації”[8, с. 290]. Населення, яке перебувало на зайнятій загарбниками території, відчувало з боку радянських органів своєрідне ставлення й підозрілість. Та якщо виявлення й переслідування осіб, що співпрацювали з ворогом, шпигунів, дезертирів було цілком правомірним, то ті мовчазні, а то й висловлені звинувачення, які падали на все населення, що мешкало на окупованих землях, виправдати важко. Сталінський режим жорстоко помстився цілим народам за те, що окремі групи населення перейшли на бік ворога й свідомо співпрацювали з ним. Загалом було знищено близько 4 000 осіб [9, с. 337].

Новий сплеск репресій стосовно тих, хто не виявляв лояльності до радянської влади, засвідчив марність сподівань на те, що випробування війною змінить ставлення керівництва країни до її громадян, спонукає до демократизації суспільства. Однак гармонії між правлячою верхівкою і народом не було встановлено.

Політика сталінського керівництва на територіях, які звільнялися від німецької окупації, виходила з основного завдання – відновити й утвердити тут радянську владу з метою якомога повнішого використання людських і матеріальних ресурсів для переможного завершення війни, а також створення умов для успішного функціонування радянської системи в післявоєнний період. Цьому мали підпорядковуватись всі, а настрої та суспільна думка сприяти успішному виконанню поставлених завдань[7, с. 74].

Аналізуючи морально-психологічне становище тогочасного українського суспільства, слід враховувати зміни спричинені кількаразовою зміною режимів і зміни настроїв населення відповідно до цього чинника. Зрушення суспільної свідомості торкнулося безпосередньо всіх верств суспільства. В суспільстві відмічається неоднорідний погляд на відновлення радянської влади. Особливо, це стосувалось західного регіону, в якому переважали негативні тенденції сприйняття більшовицького світогляду. Насамперед, це було результатом: неуспішної довоєнної радянської політики; застосування терору; докорінним зламом звичного укладу життя населення краю; наявності підтримуваних в народі націоналістичних рухів, які представляли альтернативу радам.

З огляду на політику окупантів та завдяки успішним діям Червоної армії на фронті суспільні настрої переважної більшості населення схиляються на бік радянської влади, також дедалі більше посилюються антифашистські настрої в суспільстві, підсилюються патріотичні почуття. Значна частина українського суспільства широко підтримувала радянську владу, проявлюючи дивовижний патріотизм, який виражався в самовіданній праці відповідно до гасла: “Все для фронту – все для перемоги!”. Були люди, і їх була достатньо солідна кількість,

котрі підтримували відновлення більшовицької влади лише тому, що протиставлення з німецьким “новим порядком”, сприяло такій підтримці, як вибір порівняно меншого зла.

Можна зробити висновки, що порівняно з першими роками війни і з початку окупації України, настрої в суспільстві зазнали значних змін. Слід звернути увагу на те, що суспільні настрої в різних регіонах України були відмінними, особливою була ситуація на західній Україні. Однак, існували загальні тенденції патріотизму та прихильного ставлення до радянської влади, як визволителя, що були характерні для всієї країни.

Примітки

¹ *Баберовскі Й.* Червоний терор. Історія сталінізму. – К. 2007. – 245 с.

² *Верт А.* Россия в войне. 1941-1945. – М., 1967. – 250 с.

³ *Головко М.Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1941-1945 рр. – К., 2004. – 704 с.

⁴ *Гриневиц В.* Міт війни та війна мітів // Критика. – 2005. – № 5. – С. 8-20.

⁵ *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. – М., 1992. – 142 с.

⁶ *Довженко О.* Україна в огні: Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – 416 с.

⁷ *Скельчик С.* Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. – 304 с.

⁸ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К., 1999. – 336 с.

⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Лондон, 1993. – 660 с.

¹⁰ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К. 1997. – 424 с.

¹¹ *Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти томах. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939-1945).* – К., 2003. – 584 с.

¹² *Сміт Е.* Національна ідентичність. — К., 1994. – 182 с.

¹³ *ХХ століття.* Історія, економіка, політика, ідеологія. — Книга 3, Україна у Другій світовій війні — К., 1997. — 425 с.

¹⁴ *Центральний державний архів громадських об'єднань України далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Центральний Комітет Комуністичної партії України. – Оп. 23, ч. 1. – Особливий сектор (таємна частина) – Од. зб. 685. Спецповідомлення НКДБ і НКВС УРСР про політичні настрої української інтелігенції, антирадянські прояви та інше (16 січня 1943 р.-листопад 1943 р.). – 62 арк.*

¹⁵ *ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Од.зб. 813. – Політінформація про стан організаційно-партійної та масово-політичної роботи в Станіславській області (31 серпня 1944 р. – 29 грудня 1944 р.). – 68 арк.*

УДК 94(477)''1941/1942'':355

Юрій ЛЕВЧЕНКО
(м. Київ)

**Нацистська окупація України: плани та режим
“нового порядку” (1941-1942 рр.)**

У статті досліджуються плани нацистів і їх практичні кроки по використанню території, продовольчого, сировинного та промислового потенціалу України у військово-економічних інтересах Третього рейху для ведення війни за світове панування напередодні та на початку окупації.

Ключові слова: Третій рейх, Україна, окупація, сировинна база, продовольчі ресурси, промисловий потенціал, германізація.

***Yurii Levchenko* (Kyiv). Nazi occupation of Ukraine: plans and regime of ‘new order’**

The article deals with Nazi's plans and the ways of using Ukrainian food, raw material and industrial potential for The Third Reich strategic interests during the war.

Keywords: The Third Reich, Ukraine, occupation, food, raw material and industrial potential.

Проблема окупаційного режиму є надзвичайно актуальною, адже й до сьогодні відкриваються архівні фонди, присвячені цій тематиці. На сьогодні існують різні оціночні характеристики щодо аналізу, суті та змісту окупаційної влади та політики на території України. Праця фактично підіймає дві важливі проблеми. Перша – показати історичну зацікавленість Німеччини Україною. Друга – це характеристика окупаційного режиму в Україні за початковими планами нацистів, що яскраво показано в документах нацистської Німеччини, що заздалегідь готувалися до війни проти СРСР, та на початку війни (до 1942 року). Адже саме в початкових планах розкривається мета окупації України, та характеризується окупаційний режим.

Вже в перші воєнні роки з'явилися публікації документів про окупаційний режим. У цих роботах викривалися наміри фашистських загарбників та їх нелюдське ставлення до окупованого населення. Так, в праці А. Леонт'єв. “Зелена папка Герінга” 1942 р. і публікаціях у газетах та журналах воєнного часу показувались хижацькі наміри нацистської Німеччини щодо України та нелюдське ставлення нацистів до мирного населення, що потрапило під окупацію.

У перші повоєнні роки почали з'являтися публікації документів, як в цілому по питанню окупаційному режиму, так і окремих його проявів. Серед них, праці: “Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу. Збірник листів та спогадів”. (1948 р.); “Нюрнбергский процес над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томах” (1958-1961 рр.); “Нюрнбергский процес над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в трех томах” (1966 р.).

У 60-80 рр. ХХ ст. виходять спеціально підготовлені збірники документів про окупаційний режим в Україні: “Німецько-фашистський окупаційний режим на

Україні. Збірник документів та матеріалів” (1963 р.); “Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945гг. Документы и материалы в трех томах” (1980 р.) та інші. Ці збірники показували односторонність підбору документальної бази, ідеологічну роль партійного керівництва в перемозі над фашистськими загарбниками. Вони вихваляли партійне керівництво, описували військові дії, а про окупаційний режим та його характеристику відводилося декілька сторінок.

Новий етап в розвитку історіографії окупаційної політики фашистської Німеччини в Україні, з отриманням України незалежності. З’являються праці де без заідеологізованості автори яких об’єктивно і виважено подають огляд окупаційного режиму в Україні. Так, праця В. Косика “Україна і Німеччина у другій світовій війні” (1993 р.) написана за документами нацистської Німеччини й дає докладну характеристику окупаційного режиму в Україні. Праця В. Ковалю “Україна 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” (1995 р.) дає нове бачення окупаційного режиму в Україні, розкриває трагізм українського народу під окупацією. На цьому етапі вивчення окупаційного режиму, історики отримали можливість переглянути багато моментів у дослідженнях історії Другої світової війни, почали досліджувати теми, що раніше взагалі замовчувалися або були недостатньо висвітлені, зокрема такі проблеми: побудова нацистського окупаційного апарату (П. Рекотов), трагедія радянських військовополонених (В. Король), економічна політика окупантів (І. Ветров), підневільна праця радянських військовополонених та українських селян на користь німецької держави (О. Потильчак).

У своїй роботі автор спирається на документи, опубліковані як у спеціальних збірниках так і в працях попередників. Всі ці праці характеризують окупаційний режим у різних напрямках: політичному, економічному, соціальному, військовому. Кожна праця характеризує окупаційний режим, у кожному з наведених напрямках. Автор на основі цих праць виділяє, характеристику окупаційного режиму, за початковими планами нацистської Німеччини, адже саме початкові плани, найкраще дають змогу характеризувати мету окупаційного режиму та його завдання.

Завданнями нашого дослідження є: показати історичну зацікавленість Німеччини Україною; проаналізувати джерела, які розкривають суть окупаційної політики; розкрити теоретичні обґрунтування політики на окупованій території України, що знайшли віддзеркалення в плані “Ост”, “Зеленій” та “Коричневій” “папках Герінга”, схарактеризувати початковий етап окупаційного режиму на території України.

Експансіоністські прагнення Німеччини що до України мають тривалу історію. Ще наприкінці XIX ст. представники Пангерманського союзу розглядали Україну, з одного боку як вигідний плацдарм для продовження загарбницької політики на Схід, а з іншого – як економічно привабливий район. З часом ці прагнення та расистську теорію Пангерманістів: “Німецький народ – народ панів”, візьмуть на озброєння нацисти. Але ще до приходу до влади нацистів в Німеччині Україна була в полі зору та зазіхань Німеччини.

Під час Першої світової війни, Німеччина вперше напряму звертає увагу на Україну, як на економічно вигідний регіон, для своїх потреб. 9 лютого 1918 р. Німецька імперія визнавала незалежність Української Народної Республіки, підписа-

вши Брестейський мирний договір. За яким Уряд Німеччини зобов'язувалися надати військову допомогу для звільнення України від більшовиків. УНР зобов'язувалась до липня 1918 р. поставити Німеччині 1 мільйона тонн збіжжя, м'яса, круп [12, с. 481]. Протягом лютого – березня 1918 р., за тим же договором, німецькі війська окупували Україну, цим самим Німецька імперія прагнула перетворити Україну на економічну колонію. Поставлений нею уряд гетьмана Павла Скоропадського мав певну свободу дій, але мав чітко виконувати економічні вимоги Німецької імперії – постачання продовольства для Німеччини.

Після поразки кайзерівської Німеччини в першій світовій війні реанімується ідея “Дранг нах Остен”. У книзі “Майн кампф” А.Гітлера викладені основні напрямки нацистської агресивної політики. Як засіб їх реалізації було обрано війну. Гітлер у розділі “Орієнтація на Схід і східна політика” ясно дав зрозуміти, що в разі приходу до влади він має намір відродити древній дух “Дранг нах остен” і слідувати шляхом тевтонських лицарів на схід. Вказуючи на Схід, як на головний напрямок німецької експансії, Гітлер відкидав продовження співпраці між Росією та Німеччиною. “Коли ми говоримо про завоювання нових земель в Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі в першу чергу тільки Росію і ті держави, що їй підкорені. Сама доля вказує нам цей шлях” [5, с. 556]. У цій книзі Україна прямо не вказується, але зі змісту видно, що в силу географічного положення, наявності багатих природних ресурсів і родючих земель вона розглядається як один з важливих регіонів, так званого “життєвого простору” німців.

З приходом нацистів до влади в Німеччині у 1933 р., Україна посіла особливе місце у планах її керівництва. Численні висловлювання А. Гітлера, представників німецької верхівки, свідчать, що нацистська Німеччина тримала Україну в полі зору, як об'єкт майбутньої агресії задовго до початку Другої світової війни. “...Німці змушені відривати у моря кілька метрів землі, осушувати болото, тоді як в Україні безмежно родюча земля..., і ця земля чекає на нас. Цю чудову українську землю недостатньо експлуатували, і вона не давала максимум з того, що вона могла б дати при німецькому господарюванні. Тоді можливо було б задовольнити потреби як Німеччини, так і інших держав” [8, с. 170].

Німецький нацизм мав намір повною мірою використати доктрину “тотальної війни”, яка виходила з принципу досягнення перемоги будь-якою ціною і без додержання норм міжнародного права. Вона включала не тільки концепцію “блискавичної війни”, що буде проголошена в плані “Барбаросса”, а й передбачала встановлення окупаційного режиму, причому одіозні методи його здійснення підносилися до рангу “юридично обґрунтованої” акції.

Восени 1939 року А. Гітлер доручив А. Розенбергу розробити план адміністративного розчленування СРСР після закінчення так званого східного походу. Згідно з початковими планами Розенберга після закінчення війни (пізньої осені 1941 р.) прибалтійські республіки та Крим передбачалося перетворити у райони німецької колонізації. Україна, Білорусія і Туркестан мали стати буферними державами, повністю підпорядкованими Німеччині. Їхні кордони планувалося відсунути далеко на схід, щоб зменшити територію Росії [4, с. 268]. Щодо населення України, прибал-

тійських республік і Кавказу, план передбачав встановити більш м'яке ставлення ніж до росіян. Цим переслідувалася мета – знайти серед народів СРСР ландскнехтів, щоб боротися з Росією “чужими” руками.

За планом А. Розенберга передбачалося перетворення України на колонію засобами економічного та політичного поневолення, встановивши для неї таку форму колоніальної залежності як протекторат. При цьому Україна не розглядалась юридично як складова Німеччини. А. Гітлер відкинув план А. Розенберга як м'який, не спрямований на створення “великонімецького простору”.

Інший план – План “Ост”, був задуманий у 1940 р. [2, с. 83, 10, с. 92]. Розроблялися два самостійні плани – один в Головному імперському управлінні безпеки (РСХА), а другий – в Імперському комісаріаті з питань зміцнення німецької нації (РКФДФ) [10, с. 92]. У РСХА над планом працювали протягом 1940-1941 рр. Вклад цього документа міститься у меморандумі Е. Ветцеля “Зауваження і пропозиції по Генеральному плану “Ост” рейсфюрера СС” [13, с. 72]. З весни 1942 р. розробка плану зосередилася в РКФДФ, де було підготовлено два його варіанти. Перший датовано 15 травня 1941 р., оригінал його не виявлено. Але відомо, він розроблений на основі меморандуму, складеного на початку 1940 року під назвою “Деякі думки про поводження з туземцями на Сході” Другий від 28 травня 1942 р. мав назву “Генеральний план “Ост”: правові, економічні і територіальні основи розвитку Сходу” [10, с. 92]. Обидва плани визначали основні напрями реалізації окупаційного режиму та його характер.

План “Ост” – це план колонізації земель, що підлягали приєднанню до Третього рейху. Межа третього рейху за планом мала проходити від Ладозького озера через Валдай до Брянська і далі по східному кордону України. План передбачив різний відсоток германізації для різних підкорених слов'янських та інших народів. “Не германізовані” мали бути виселені до Західного Сибіру. Виконання плану повинно було гарантувати, що завойовані території придбали б безповоротно німецький характер.

Генеральний план “Ост” передбачав протягом 30 років виселити і знищити 65 % західних українців і поселити на їхніх землях німців з рейху та фольксдойче. Строк завершення колонізації територій за планом “Ост” було скорочено спочатку з 30 до 20, а потім до 10 років [9, с. 227].

Піддавши план детальному аналізу, Ветцель запропонував збільшити кількість жителів, які підлягали “виселенню” з території України 31 до 46-51 млн. Відповідно до пропозицій Ветцеля, російський народ, та народи підкорені йому народи, повинні були, крім асиміляції зазнати, скорочення чисельності через скорочення народжуваності. Згідно з його меморандумом план “Ост” включав чи повинен був включати сферу колонізаторської діяльності, зокрема, Західну Україну, Крим, Херсонську область Придніпров'я, Житомирщину, Кам'янець-Подільську і частково Вінницьку області. Крім того, передбачалося створити на території України 8 із 36 колонізаційних опорних пункти у Рівному, Шепетівці, Бердичеві, Білій Церкві, Бобринцях, Пятихатці, Кривому Розі, Миколаєві [2, с. 90] Вони мали стати центрами германізації.

Визначалися й адміністративні форми переселення. Спочатку мали виникнути окремі форпости – марки, заселені переважно фольксдойче, з часом перетворившись на сільські поселення з міцним “бауернтумом” (нацистський ідеал здорової праці). А потім мали з’явитися міста на 15-20 тис. жителів уздовж залізниць, стратегічних доріг та поблизу аеродромів. У липні 1941 р. Гітлер підписує розпорядження про виселення всього населення з Криму, який мав стати “німецькою Рівєрою”.

Загалом зазначені плани відповідали політичній меті війни проти СРСР, з позбавлення народів, які входили до його складу, будь-яких форм національної державності. Безпосередня робота над складанням економічних планів війни з СРСР також розпочалася задовго до її початку. У планах завоювання світового простору лідери нацистської Німеччини надавали великого значення питанням економічного використання окупованих територій і одним із важливих чинників у цих планах була економіка України, оскільки саме на її території зосереджувалася велика частина підприємств військово-промислового комплексу Радянського союзу. Нацистські правлячі кола були впевнені, що після перемоги над Радянським Союзом “ново приєднані території повинні бути надовго закріплені за Німеччиною” [11, с. 719].

У листопаді 1940 р. були розпочаті попередні розробки економічних заходів, пов’язаних із здійсненням плану “Барбаросса”. Було підготовлено розгорнуту характеристику стану радянської промисловості. Це завдання було виконане “Робочим штабом Росія” [14, с. 178], яким розроблено два документи: перший – під назвою “Військова економіка Радянського союзу”, де дано економічний огляд військової промисловості, характеристики економічних районів СРСР, джерел сировини, картотека та німецько-російський економічний словник. Другий документ – “Військово-економічні наслідки операцій на Сході”, давалися оцінки наслідки східної компанії. Так, в ньому зазначалося: “З перших місяців для Німеччини настане полегшення як в галузі сектора продовольчого постачання, так, і сировини, якщо шляхом швидкого захоплення вдасться: а) запобігти знищенню запасів; б) захопити нафтові райони... незруйнованими.” [6, с. 48].

У лютому 1941 р. відбувся ряд нарад під головуванням Г. Герінга, де обговорювалися питання проведення окупаційної політики [14, с. 178]. Невдовзі після цього, на основі “Робочого штабу Росія”, було створено економічний штаб особливого призначення “Ольденбург”, підпорядкований Г. Герінгу, і головному економічному штабу управління військової економіки і озброєнь [7, с. 108].

Для практичного здійснення своїх планів наказом А. Гітлера 17 липня 1941 р. було створено імперське міністерство в справах окупованих східних областей – Так зване “Східне міністерство” на чолі з А. Розенбергом, який з квітня цього ж року очолював Центральне бюро щодо підготовки вирішення питання про східний простір. В основу складених під його керівництвом первісних планів було покладено принцип “розділяй і пануй”. Окуповані радянські території проектувалося тимчасово поставити під управління імперських комісаріатів, на які збиралися поділити територію СРСР, а саме, український, остсландський, московський та кавказь-

кий. Проте, що Україні відводилося важливе місце в цих проектах, свідчать інструкції від 7 травня 1941 р. рейхскомісару України Е. Коху: “Мета роботи рейхскомісаріату в Україні полягає, по-перше, в одержання для німецького рейху продовольства і сировини... а потім у створенні великої Української держави тісно пов’язаної з Німеччиною” [8, с. 92].

Вищі кола нацистської Німеччини ставили конкретні цілі щодо економічного пограбування східних територій, і в першу чергу України. Основні ідеї, економічного пограбування, ще на початку війни буди деталізовані у “Директивах з керівництва економікою у щойно окупованих східних областях” (так звана “Зелена папка” Г. Герінга) [1, с. 320-321]. Цей документ призначався для керівництва господарством окупованих районів СРСР, які перебували під військовим керівництвом, а з 3 липня 1941 р. її інструкції були оголошені обов’язковими і для областей, переданих цивільному управлінню. Головне економічне завдання “Зеленої папки” зводилося до такого: “...необхідно вжити всіх заходів до термінового і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини... використання районів, які підлягають окупації, повинно проводитися в першу чергу в галузі продовольства і нафтового господарства». Робилася також загальна настанова щодо відновлення і розвитку економіки щойно зайнятих східних районів. Так, у документі відзначалося, що “цілком недоречна думка про те, що окуповані області повинні бути якомога швидше приведені до ладу, а економіка їх відновлена. Навпаки... відновлення порядку повинно здійснюватися тільки в тих областях, в яких ми можемо добути значні резерви сільськогосподарських продуктів та нафти” [3, с. 30-31].

Паливно-енергетичні ресурси, особливо нафта-сирець, були необхідними матеріальними умовами для посилення наступу вермахту як на східному, так і на західному фронтах Німеччини. Українські промислові потужності не відповідали вимогам достатнього використання. Тому першочерговим завданням стало забезпечити транспортними засобами та шляхами переправки нафти-серцю для переробки у Румунію й Німеччину [3, с. 31].

Пізніше в ході війни, для здійснення плану “Ольденбург” був створений спеціальний штаб особливого призначення – економічний штаб “Ольденбург” і господарської інспекції для окупованих районів. Основні розпорядження та укази імперського міністерства окупованих східних областей щодо керівництва ними з цивільним управлінням входили у “Зелену папку” і мали назву “Коричнева папка”, у другу частину якої були включені розпорядження та укази щодо цивільного управління ва рейхскомісаріаті “Україна”, що показує яке важливе місце займав цей район у планах нацистської Німеччини.

“Східні території, - призначені не для того, щоб розважатися і жити власним життям, незалежно від Європи, вони тільки частина велико-німецького і європейського життєвого простору, внаслідок чого мають певні завдання... забезпечити продовольство і незалежність сировинних запасі” [3, с. 33]. Так, за планами на окупованій території повинно було провести деіндустріалізацію великих промислових центрів. Українська промисловість позбавлялася права на існування і підлягала знищенню. Передбачалося залишити тільки видобувну промисловість, підп-

риємства з виробництва дрібного сільськогосподарського реманенту і первинної переробки сільськогосподарської сировини [3, с. 33].

Крах ідеї блискавичної війни, набрання нею зтяжнього характеру, швидкість перебігу подій, змушували німців видавати директиви і застосовувати заходи, які не відповідали й суперечили попереднім планам [6, с. 53,65].

Все вищенаведене свідчить, що німці прагнули перетворити Україну в аграрно-сировинний додаток, в джерело дешевої, безкоштовної робочої сили, у внутрішню колонію Третього рейху.

Отже, експансіоністські прагнення нацистської Німеччини до українських земель, беруть свій початок із кінця XIX ст. Головним їхнім завданням було загарбати українські землі та з максимальною для себе користю використовувати. Головна економічна мета передбачала перетворення України в аграрно-сировинний придаток Третього рейху.

Окупаційний режим, передбачав проведення заходів для перетворення України, в майбутню колонію для німецьких переселенців, на яких, окрім природних багатств: родючої землі, природних покладів залізної руди та вугілля чекатиме безкоштовна рабська робоча сила з місцевого населення.

Перспектива дослідження цієї тематики полягає в тому, що вивчаючи початкові плани нацистської Німеччини, які заздалегідь готувалися до війни проти СРСР, та на початку війни, до 1942 р. Дають змогу покласти край різним характеристикам щодо аналізу, суті та змісту окупаційної влади та політики на території України. Так, із ходом військових дій, змінювалась плани Німеччини, щодо України, але не змінювалась мета, з якою нацисти захопили Україну, і нам цього не слід забувати.

Примітки

¹ *Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны.* – М., 1971. 320-321с.

² *Безыменский Л.* Генеральный план “Ост”: замисел, цели, результаты // *Вопросы истории.* – 1978. – № 5.

³ *Ветров І.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944. – К., 2000. – С. 31-33.

⁴ *Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе.* // *Сборник статей по истории “Дранг нах Остен”.* – М., 1965. 268 с.

⁵ *Гитлер А.* Моя борьба. М., 1998. – 556 с.

⁶ *Загорулько М., Юденков А.* Крах плана “Ольденбург”. (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – М., 1980. – 48 с.

⁷ *Коваль М.* Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – 108 с.

⁸ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 170с.

⁹ *Мадайчик Ч.* Военные цели третьего рейха // *Германская экспансия в Центральной и Восточной Европе.* – 277 с.

¹⁰ *Носкова А.* Истребительная оккупация. // *Вопросы истории.* – 1980. – № 5.

¹¹ Нюрнберзький процес над головними неметкими воєнними преступниками. – Т. 1. – М., 1955. – 719 с.

¹² Полонська-Василенко Н. Історія України в двох томах. Т. 2.- К., 2002 481с.

¹³ Преступные цели – преступные средства: Документи об окупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944гг.). – М., 1968. – 72 с.

¹⁴ Проэктор Д. Агрессия и катастрофа. Высшее военное руководство фашистской Германии во второй мировой войне 1939-1945. – М., 1972. – 178 с.

УДК 94(477)“1941/1945”:32

Сергій ЛИТВИН
(м. Київ)

Особливості політико-пропагандистської діяльності ОУН на східноукраїнських землях в роки німецько-радянської війни

У статті розглядаються проблемні явища в політично-пропагандистській діяльності Організації Українських Націоналістів на східноукраїнських теренах у період німецько-радянської війни. Актуальність даної роботи полягає у відсутності комплексного дослідження зазначеної проблеми. Її згадування у різноманітних монографічних виданнях і статтях має фрагментарний характер.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, Східна Україна, пропаганда, похідні групи, ідеологія.

Sergiy Litvyn (Kyiv). Aspects of political and propagandistic activity of Ukrainian Nationalist Organization in Eastern Ukraine during the German-Soviet war

The aspects of political and propagandistic activity of Ukrainian Nationalist Organization in Eastern Ukraine during the German-Soviet war are revealed in the article. Its topicality consists in absence of complex research of the marked problem. Its mention in various monographic editions and articles has fragmentary character.

Keywords: Ukrainian Nationalist Organization, Eastern Ukraine.

Історія діяльності Організації Українських Націоналістів на теренах Східної України – питання неоднозначне та дражливе, яке до останнього часу не набуло належного висвітлення в середовищі вітчизняної історичної науки. Багато в чому такий стан речей склався через сформоване за радянських часів уявлення про фактичну відсутність націоналістичного руху опору за межами тих українських територій, які увійшли до складу СРСР лише з початком другої світової війни. Адже окрім того, що в радянській історичній науці діяльність ОУН та УПА традиційно оцінювалася через призму “зрадництва”, проблема розповсюдження національного руху Опору на українському Сході не розглядалася взагалі, тобто фактично відкидалася апріорі. На щастя, протягом останніх років українськими істориками спрямовується все більше зусиль на спростування цього міфу. Так, вагомий внесок

у дослідження діяльності українських націоналістів на схід від Збручу було зроблено такими сучасними дослідниками як Є. Горбуров, Г. Іванущенко, В. Нікольський, А. Русначенко, А. Скоробогатов, Б. Черномаз, Ю. Щур тощо.

Керівництво ОУН завжди прагнуло поширити свій вплив на всю Україну, розуміючи, що без цього боротьба за створення омріяної Української Самостійної Соборної Держави є неможливою [9]. Добре усвідомлюючи, що наддніпрянські землі повинні відіграти значну роль у втіленні в життя національної революції, Євген Коновалець, лідер націоналістів до 1938 р., розглядав розбудову мережі УВО (Української військової організації), а згодом і ОУН як базу, з якої в слушний час Організація здійснить кидок на СУЗ (Східноукраїнські землі) [1, с. 45]. І такий час, здавалося, настав від моменту розв'язання німецько-радянської війни. Однак, учасники спеціально створених з цією метою похідних груп ОУН мали зіткнутися з непривітною реальністю, яка обумовлювалася не лише терором німецького окупаційного режиму – тривала русифікаторська політика радянського уряду призвела до пригніченості національної свідомості людей, а наслідком змішування населення за рахунок російського елементу стало перетворення міст (особливо великих промислових центрів) на осередки російської культури. Тому життєво важливими завданнями для оунівських емісарів, серед яких було багато натхненної і завзятої молоді, стали встановлення української влади на місцях, зацікавлення східноукраїнського населення ідеєю власного державотворення, підбурення його до боротьби за самостійність разом із західноукраїнськими братами.

Але на практиці все складалося не надто ідилічно – і причин цьому знайшлося вдосталь. Як переконував один з учасників походу ОУН на Схід, організатор мережі націоналістичного підпілля на Донбасі в 1942-1943 рр. Є. Стахів, склад груп не завжди був вдалим, оскільки туди потрапляла і значна кількість “випадкових людей”, а ідейній та запальній молоді елементарно бракувало політичного досвіду. Революціонери ж зі стажем, зазвичай, направлялися до великих міст, що мали стратегічне значення, таких як Київ, Харків, Дніпропетровськ. Серед найбільш критичних недоликів, Є. Стахів вказував на “брак розуміння підрадянської дійсності” [8, с. 164].

Останнє твердження різко контрастує зі словами іншого представника ОУН А. Боднара, який свідчив, що напередодні німецького вторгнення до СРСР члени похідних груп готувалися до активної роботи у східноукраїнському середовищі в спеціально створених для цього гуртках. Там вони, зокрема, знайомилися з умовами та побутом підрадянського населення і навіть вивчали праці Маркса та Леніна [2, арк. 155]. Очевидно, ефективність таких заходів виявилася недостатньою. Адже про те, що багато членів ОУН, які приїжджали із західних областей України, так і не зуміли вникнути в умови життя населення східних регіонів, твердив і Василь Кук – керівник Крайового Проводу ОУН Південно-Українських земель в роки німецької окупації та майбутній Головнокомандувач УПА. Типовою помилкою, за його словами, було орієнтування західноукраїнськими агітаторами східноукраїнської громадськості на відновлення капіталізму у майбутній незалежній Україні, оскільки це не викликало народної підтримки [3, арк. 105].

Варто згадати, однак, що на початку війни ОУН певний час пропонувала тимчасове збереження колгоспної системи і такий підхід також не знаходив схвалення серед людей [9]. На переконання діаспорного історика Л. Шанковського, вони в масі своїй однаково негативно виступали й проти приватнокапіталістичної системи, й проти системи т.зв. «державного капіталізму» та вбачали вихід із ситуації у “справедливому соціальному ладі, побудованому на розумному обмеженні приватної власності” [7, с. 110,112]. Більш того, населення, знаючи про наміри німецької окупаційної влади залишити колгоспну систему господарювання, іноді сприймало націоналістів як німецьких агентів [9]. В одному із оунівських звітів з окупованого Сходу прямо йшлося про те, що “місцеве населення нерідко розглядало членів “похідних груп” як перевдягнутих німців, котрі володіють українською мовою. Крім запальних гасел і кличів, оунівці виявилися не в змозі дати конкретні відповіді на болючі політичні та соціально-економічні питання. Вони не змогли знайти спільної мови з молоддю, вихованою в комуністичному дусі” [4, с. 13].

Невдачі ОУН у наверненні до націоналізму робітництва та селянства східноукраїнських земель полягали і у сповідуванні націоналістами ідей національної виключності та елітаризму, які виявилися тут незрозумілими та чужими. Є. Стахів у своїх спогадах твердив, що населення позитивно сприймало ідею української незалежності, але категорично не бажало брати на озброєння принципи диктатури та монопартійності на яких стояла Організація; його агітація щодо необхідності устрою майбутньої вільної України на зразок франкістської Іспанії зустрічала обвинувачення у фашизмі [6, с. 145].

Ще однією суттєвою проблемою, зокрема, у такому регіоні України як Донбас, стали складнощі у спілкуванні на комунікаційному рівні – галицький діалект був погано незрозумілим для зрусифікованих східняків. Вимушені користуватися російською, яку вони знали погано, активісти припускалися багатьох помилок, через що агітаційна робота ще більш ускладнювалася [5, с. 399]. Як наголошував В. Кук, керівні кадри ОУН на місцях намагалися проводити індивідуальну роботу із прибулими учасниками, але далеко не всіх вдавалося “перебудувати” та змусити відмовитися від деяких застарілих поглядів, через що до 20 % людей доводилося відправляти назад у Західну Україну [3, арк. 105-106].

Наявні недоліки у діяльності ОУН на Сході України змушували її керівництво задуматися над тим, аби змінити хоча б в деякій мірі програмні положення та удосконалити тактику дій в регіоні. Так, з 1942 р. набуває офіційного статусу і розповсюджується нова засада політичної платформи націоналістів-революціонерів (якими проголосили себе представники ОУН бандерівського відгалуження), затверджена 2-ою конференцією ОУН, а саме: “Воля народам! Воля людині!” [1, с. 47]. Вона мала стати східноукраїнською альтернативою гасла “Україна для українців”. Вочевидь, цьому посприяло ближче знайомство оунівців із етнічними та соціально-політичними особливостями українського Сходу. Наступним вагомим заходом став 3-ій Надзвичайний Великий Збір ОУН 21–25 серпня 1943 р., під час якого, за словами В. Кука, програма ОУН “стала більш лівішою”, в ній було передбачено неможливість реставрації капіталізму у разі

створення незалежної України [3, арк. 106]. Крім того, проголошувалося скасування будь-якої системи експлуатації. Земля повинна була перейти у власність селян, а робітникам надавалася б можливість брати участь в управлінні підприємствами. Також гарантувалося право на 8-годинний робочий день, свободу освіти, слова, думки, переконань, рівність у правах усіх громадян, враховуючи національні меншини тощо. Ідею диктатури нації була замінена на ідею держави з більш демократичним порядком [9].

Із метою підвищення ефективності пропаганди ОУН зусилля її фахівців були спрямовані в сферу розробки спеціальних пропагандистських методик з урахуванням особливостей саме Сходу України. Регулярними ще від початку встановлення в Україні німецького окупаційного режиму стали т. зв. «звіти з теренів» для внутрішньо-організаційного користування, в яких відрядженими на СУЗ агентами ОУН описувалася соціально-політична, культурна, економічна ситуація в окремих регіонах (Дніпропетровщині, Донбасі, Миколаївщині, Сумщині, Трансністрії, Харківщині і т.д.). Не припинялася робота в цьому напрямі і після вигнання нацистів та повернення більшовицької влади в Україну. Окрім настанов та вказівок пропагандистам, подібні матеріали містили характеристики східноукраїнського населення, в яких докладно описувалися ментальні риси та розкривалися особливості світосприйняття, притаманні мешканцям СУЗ. Вітчизняні архіви вміщують численну кількість аналітичних оглядів, звітів, інструкцій та інших матеріалів присвячених східноукраїнській тематиці, що не втрачала актуальності як під час війни, так після того як націоналістичне підпілля залишилося наодинці з більшовицькою тоталітарною машиною. Таким чином, можна констатувати, що теоретичний доробок ОУН в площині вишколу пропагандистів для роботи на СУЗ – більш ніж солідний.

Попри усі несприятливі фактори, які супроводжували ОУН у її прагненні охопити своїм впливом Східну Україну, на сьогоднішній день існують незаперечні докази того, що націоналістам вдалося заручитися симпатіями частини місцевого населення та утворити досить розгалужену мережу своїх осередків, які функціонували в усіх без виключення регіонах нашої держави. Але попри всі потуги оунівцям не вдалося головного – здобути масову підтримку, яка здатна була б перерости в революційний вибух. Занадто нерівними виявилися умови ідеологічно-психологічної війни українських самостійників з німецько-нацистським та радянсько-більшовицьким режимами, враховуючи велетенський “адмінресурс” останніх.

Примітки

¹ *Борисова О., Гупан Н.* Східня Україна в політиці українського націоналізму // Матеріали наукової конференції ОУН і УПА (історія, уроки, сучасність). – Стрий, 1993. – С. 45-48.

² *Галузевий державний архів Служби Безпеки України (даді – ДА СБУ).* – Ф. 13. – Од. зб. 372. – Т. 4.

³ *ГДА СБУ.* – Ф. 13. – Од. зб. 372. – Т. 54.

⁴ Горбуров Є., Шитюк М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. – К., 2003. – 57 с.

⁵ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. – К., 2002. – 510 с.

⁶ Стахів Є. Останній молодогвардієць. – К., 2004. – 496 с.

⁷ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. – Мюнхен, 1958. – 371 с.

⁸ Шолох Я. Соціальна база ОУН і УПА на Східній Україні та її вплив на еволюцію та ідеологію інтегрального націоналізму (за документами та матеріалами зарубіжних досліджень)// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики. – 2004. – Випуск 11(2). – С. 161-172.

⁹ Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях. – Запоріжжя, 2006. – 68 с.

УДК 94(477)“1944”:341.43

Михайло ТЕРЕНТЬЄВ
(м. Київ)

Організація Відділу в справах репатріації Ради Народних Комісарів Української РСР у 1944 році

У статті зроблено спробу документального аналізу особливостей створення, кадрового та організаційного забезпечення, функціонального навантаження Відділу у справах репатріації радянських громадян РНК Української РСР у період його становлення в кінці 1944 – на початку 1945 р.

Ключові слова: “переміщені особи”, репатріація, Відділ репатріації РНК Української РСР, кадри, функціональні обов’язки.

Myhaylo Terent'v (Kyiv). The foundation of the Repatriational Department of Council of the People's Commissars of Ukrainian SSR in 1945

The documentary features analysis of foundation, staff policy and charge of the Repatriational Department of Council of the People's Commissars of Ukrainian SSR during the period between 1944-1945.

Keywords: repatriated person, repatriation, the Repatriational Department of Council of the People's Commissars of Ukrainian SSR, staff, charge.

На завершальному етапі Другої світової війни радянське керівництво зустрілося з проблемою сотень тисяч біженців і примусово виселених зі своїх домівок громадян, які потребували допомоги з боку держави для повернення в рідні місця. Це питання набуло першочергової державної ваги ще й з іншої причини – за межами державних кордонів СРСР опинилося понад 5 мільйонів працездатних громадян, яких так потребувала зруйнована війною економіка країни [1]. Більшість цих людей (за дипломатичними документами – “переміщених осіб”) походили з України.

Відтак повернення їх на Батьківщину стало не лише нагальною потребою, але й проблемою для партійного керівництва та уряду республіки. Першим кроком стало створення мережі республіканських органів і установ репатріації співвітчизників. Її центральним, керівним органом став Відділ у справах репатріації РНК Української РСР, що в повоєнні роки організовував, координував і контролював процес репатріації радянських громадян на територію республіки, облаштування та соціальну адаптацію тих хто повернувся.

Питання створення та функціонування органів управління репатріацією “переміщених осіб” на території Української РСР належить до низки малодосліджених у вітчизняній історичній науці. На сьогодні існують лише кілька праць, автори яких у дуже загальних рисах окреслюють проблему, фрагментарно характеризують загальний контекст створення системи органів репатріації в УРСР, а серед них і відповідного відділу в структурі Ради Народних Комісарів республіки [2].

У статті зроблено спробу документального аналізу особливостей створення, кадрового та організаційного забезпечення, функціонального навантаження Відділу у справах репатріації радянських громадян РНК Української РСР у період його становлення в кінці 1944 – на початку 1945 р В основу джерельної бази нашого дослідження покладено архівні документи Відділу у справах репатріації радянських громадян РНК УРСР, що зберігаються в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Рішення щодо початку створення мережі органів репатріації в республіках і областях СРСР було прийняте Державним Комітетом Оборони постановою № 6457-сс “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею”, ухваленою 24 серпня 1944 р. [3]. Одразу після цього було вжито низку заходів для організації прийому та розподілу репатріантів. Керував цим процесом спеціально створений апарат Уповноваженого Раднаркому СРСР у справах репатріантів на чолі з генерал-полковником П.І. Голіковим, колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної Армії [4].

Наприкінці літа 1944 р., що цікаво – ще до завершення організації відповідних структур у Москві, почали створюватися репатріаційні органи в Україні. Рішення про створення Відділу у справах репатріації радянських громадян у структурі Ради Народних Комісарів Української РСР було схвалене спільною постановою уряду республіки й ЦК КП(б)У 31 серпня 1944 р. Цей документ за № 1132/63-сс точно повторював назву схваленої кількома днями до цього постанови ДКО. Очільником нового структурного підрозділу в РНК УРСР цією ж постановою призначено Михайла Івановича Зозуленка. Загальне керівництво органами репатріації в Українській РСР покладалося на заступника Голови РНК України І.С. Сеніна [5].

У розвиток ухваленого рішення 11 вересня 1944 р. РНК Української РСР постановою № 1191 затвердив структуру, тимчасові штати та посадові оклади працівників “Відділу з прийому та облаштуванню радянських громадян, які повер-

таються із звільненої Червоною Армією території” [6]. У структурі відділу передбачалося утворити 4 сектори: сектор із питань харчування та матеріального забезпечення репатріантів; сектор із перевезення населення; сектор із питань трудового та житлового влаштування репатріантів; сектор обліку [Див.: схему 1]. Штатний склад Відділу репатріації при РНК УРСР складав 12 осіб. Відділ очолював завідувач із посадовою платнею у 1500 крб. на місяць. Його заступник отримував 1400, а секретар відділу – лише 400 крб. Роботою окремих секторів відділу репатріації мали керувати завідувачі з статусом помічників завідувача відділом. Лише сектор обліку обходився одним працівником – референтом із посадовою платнею у 650 крб. Цією ж постановою М.І. Зозуленко зобов’язувався до 25 вересня 1944 р. укомплектувати штат відділу працівниками [7] [Див.: додаток].

Проте ухвалення рішення та призначення керівника відділу репатріації, зовсім не означало, що відповідальні чиновники в уряді УРСР готові були одразу ж взяти на себе повну ініціативу та відповідальність у справі роботи з репатріантами не озираючись при цьому на Кремль. Слідуючи звичній радянській субординаційній традиції І.С. Сенін 2 жовтня 1944 р. надсилає листа на адресу керуючого справами РНК СРСР Я.А. Чадаєва, в якому просить дати роз’яснення з метою “правильної побудови роботи відділу, його прав і стосунків з іншими організаціями, вирішення фінансових, господарських й інших питань, пов’язаних із роботою відділу”. Виглядає дивним, однак, навіть керуючий справами уряду Союзу РСР, не зміг зарадити проханню свого українського підлеглого та переслав лист І.С. Сеніна ... заступнику народного комісара внутрішніх справ СРСР В.В. Чернишову [9]. Така “чиновницька еквілібристика”, на наш погляд, може свідчити лише про одне – на початку осені 1944 р. навіть відповідальні особи в Москві не уявляли собі усієї складності завдання, та зводили репатріацію переважно до роботи з фільтрації поверненців, що за профілем мала здійснюватися органами НКВС СРСР у працюючих на той момент прикордонних перевірочно-фільтраційних пунктах.

У кращих традиціях радянської бюрократії процедура затвердження ухвалених постановою РНК УРСР штатів власного відділу розтягнулася більше ніж на два місяці. Ще 2 жовтня 1944 р. заступник Голови РНК УРСР І.С. Сенін надіслав листа до Державної штатної комісії РНК СРСР із проханням розглянути та затвердити штати й місячні посадові оклади для співробітників республіканського Відділу репатріації [10]. Відповідь із Москви, від начальника відділу ДШК союзного уряду П. Дев’яткіна надійшла до Києва лише 6 грудня 1944 р. [11], при цьому кількість штатних працівників українського відділу репатріації, замість запропонованих 12-ти, було зменшено до 10-ти, та знижено місячний фонд заробітної плати з 12750 до 9400 крб. [12]. Паралельно затвердженню постійних штатів Відділу з прийому та облаштування радянських громадян, що повертаються із звільненої Червоною Армією території, керівник цього структурного підрозділу уряду УРСР М.І. Зозуленко формував персональний склад його співробітників. Так на посади старших помічників завідуючого відділом у вересні 1944 р. прийшли працювати Іван Іванович Чертов і Валентина Антонівна Співак, Ольга Львівна Власенко, помічником завідуючого відділом була призначена Ольга Петрівна Мальцева,

інспектором відділу – Антоніна Іванівна Васюхно [13]. Перевага жінок у складі працівників відділу, на наш погляд, може свідчити не стільки про дефіцит кадрів в апараті РНК – адже тривала війна, скільки про щире розуміння керівником відділу переважно гуманітарного спрямування його майбутньої діяльності, специфіки контингенту поверненців (більшу частину якого склали саме жінки), а також відповідальним і серйозним ставленням жінки-посадовця до виконання покладених на неї обов'язків.

Функціональні обов'язки працівників новоствореного структурного підрозділу республіканського уряду наочно ілюструє документ під промовистою назвою – “Порядок розподілу обов'язків серед працівників відділу при РНК УРСР у справах репатріації громадян СРСР” [14]. Архівна машинописна копія не має підпису, дати та місця ухвалення, проте має всі ознаки типової чиновницької відомчої інструкції. Підготовлений мабуть у кінці 1944-го чи на самому початку 1945 р., “Порядок...” у загальних рисах визначав основні посадові обов'язки та межі компетенції, а також підзвітність співробітників відділу.

Завідувач відділом, окрім того, що очолював загальне керівництво, мав забезпечувати контроль за виконанням органами влади та господарськими організаціями різних рівнів постанов, розпоряджень, вказівок союзного і республіканського Урядів, Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації. Очільник відділу узагальнював матеріали, що стосувалися перебігу репатріації на територію республіки, готував відповідні документи та вносив свої пропозиції на розгляд РНК Української РСР. Про результати роботи відділу його завідувач звітувався лише перед республіканським урядом та Уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації П.І. Голіковим. Що стосується безпосередньої підвідомчості, то М.І. Зозуленко “у своїй практичній діяльності” підпорядковувався Заступнику Голови РНК УРСР І.С. Сеніну [15].

Керівництво сектором із питань харчування й матеріального забезпечення репатріантів здійснював старший помічник завідувача відділом. Останній “організовував і спрямовував роботу сектора”, мав систематично контролювати виконання органами влади та господарськими організаціями рішень і постанов, що стосувалися питань харчування та матеріального забезпечення громадян, які поверталися на Батьківщину. Посадовець “контролював і спрямовував” роботу виконкомів обласних Рад у межах своєї компетенції, розробляв і готував відповідні матеріали, висловлював власні компетентні пропозиції завідувачу відділом. До кола посадових обов'язків очільника сектора входило також сприяння окремим громадянам, які повернулися та гостро потребували допомоги продуктами харчування, одягом і взуттям. Керівник сектора був підзвітним лише перед своїм безпосереднім начальником – завідувачем Відділу репатріації. Другим посадовцем сектора був чиновник із статусом помічника завідувача відділом, котрий безпосередньо підпорядковувався йому та старшому заступнику, а його повноваження майже повністю дублювали компетенції керівника сектора харчування та матеріального забезпечення, хіба-що помічник мав готувати ще й письмовий звіт про його роботу [16].

Сектор трудового та житлового облаштування репатріантів, як і попередній, також очолював старший помічник завідувача відділом, у його підпорядкуванні знаходилося два чиновника – помічник завідувача відділом по трудовому та житловому облаштуванню радянських громадян й інспектор. Сектор перевезення населення мав у своєму складі двох співробітників – старшого помічника завідувача відділом й інспектора [17].

Посадові обов'язки секретаря Відділу репатріації радянських громадян РНК Української РСР окреслювалися веденням діловодства, технічним оформленням листування відділу, особових справ співробітників, контролем за надходженням і надсиланням пошти відділу та виконанням його розпоряджень У затвердженому штаті відділу було передбачено й посаду статистика. Останній мав слідкувати за своєчасним надходженням та обробляти різноманітну статистичну інформацію, що стосувалася питань організації та перебігу репатріації в Українській РСР, готувати статистичні звіти для надсилання до РНК СРСР [18].

Уважний погляд на компетенції та перелік посадових обов'язків співробітників окремих секторів Відділу репатріації засвідчує, що ці компетенції просто дублювалися, а керівник сектора та його підлеглі, безпосередньо підпорядковуючись завідувачу відділом, мали фактично однакові повноваження та аналогічні обов'язки. Таким чином структура Відділу репатріації була організована за доволі простим галузевим принципом із прямим підпорядкуванням усіх підрозділів і їхніх співробітників завідувачу цієї урядової структури.

Якщо перефразувати суху чиновницьку лексику цього документу звичною мовою, то першочерговими завданнями Відділу репатріації при РНК Української РСР, власне для чого він і створювався, були: систематичний контроль за всіма ланками репатріаційного процесу на території республіки; спрямування діяльності усіх державних і господарських органів, котрі мали опікуватися справою репатріації співвітчизників, за для виконання ними урядових рішень у цій царині; забезпечення організованого, керованого повернення громадян на місця їх постійного мешкання, до своїх родин¹.

Примітки

¹ *Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими преступниками*: Сб. матеріалів. – Т. 1. – М., 1957. – С. 126.

² *Буцько О.В.* Репатріація українських громадян (1944-1946 рр.) // *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. праць. - Вип. 1. - К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 143-158; *Она же.* “С возвращеньцем”: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. праць. - Вип. 2. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148-162; *Пастушенко Т.* Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944-1947 рр. // *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. –

¹ Виключення становили окремі категорії громадян СРСР, які в роки війни скомпрометували себе добровільною співпрацею з окупантами, етнічні німці, кримські татари, або мешканці міст, віднесених владою до категорії “режимних”.

С. 123-136.; *Герентьев М.* Становлення системи органів репатріації в Українській РСР у 1944 р. // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – Вип. 4. – С. 213-219.

³ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 1727. – Арк. 5.

⁴ *Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 27.

⁵ *Пастушенко Т.* Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944-1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 124.

⁶ *ЦДАВО України.* – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 1734 “а”. – Арк. 67.

⁷ *Там само.* – Арк. 68.

⁸ Схему складено автором за даними: *ЦДАВО України.* – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 1726. – Арк. 2.

⁹ *ЦДАВО України.* – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 1726. – Арк. 1.

¹⁰ *Там само.* – Арк. 2.

¹¹ *Там само.* – Од. зб. 1734 “а”. – Арк. 58.

¹² *Там само.* – Арк. 41.

¹³ *Там само.* – Од. зб. 2995. – Арк. 6.

¹⁴ *Там само.* – Од. зб. 3022. – Арк. 1-4.

¹⁵ *Там само.* – Арк. 1.

¹⁶ *Там само.* – Арк. 1-2.

¹⁷ *Там само.* – Арк. 2-4.

¹⁸ *Там само.* – Арк. 4.

УДК 94(477)“1939/1945”:02:32

Тетяна РОМАНЕНКО
(м. Київ)

Політико-ідеологічний контроль бібліотек і книготоргівельної мережі УРСР в роки Другої світової війни

У статті розглядаються питання організації та здійснення органами цензури УРСР політико-ідеологічного контролю бібліотек та книготорговельної мережі в роки Другої Світової війни.

Ключові слова: Друга Світова війна, бібліотеки, книго-торгівельна мережа, контроль, цензура.

Tetyana Romanenko (Kyiv). Political and ideological control of libraries and bookselling network of Ukrainian SSR during the Second World War

In this article author overviews the features of organization and carrying out of the political ideological control of libraries and bookselling network by the Censorship department of USSR during the Second World War.

Keywords: The Second World War, libraries, bookselling network, censorship.

Вивчення історії українських бібліотек доби тоталітаризму пов'язане з дослідженням радянської цензури, що становила основу державної бібліотечної політики. Цензура сприяла утворенню “спецхранів”, в яких містилась інформація, вилучена із загального, наукового та культурного обігу кількох поколінь, призводила до формування заідеологізованих бібліотечних фондів.

Проблема вивчення цензури у вітчизняних публічних бібліотеках набуває актуальності, оскільки аналіз змісту і засобів, а також наслідків української радянської бібліотечної цензури, сприятиме якісно новому рівню знань про діяльність бібліотек, історію бібліотечної справи та вплив цензури на комплектування фондів бібліотек.

Наукове вивчення історії радянської цензури в Україні розпочалося лише наприкінці ХХ ст., коли були відкриті “спецхрані” бібліотек та архівів, що дозволило ввести до наукового обігу численні документи і матеріали. У сучасній українській історіографії на новій джерельній базі вчені висвітлюють діяльність радянської цензури, впроваджену у різні сфери громадського, наукового, політичного та культурного життя. Цією тематикою займалися, зокрема, дослідники С. Білокінь [4, 5, 6], І. Білас [16], Г. Єфіменко [30], В. Даниленко, Г. Касянов [32], С. Кульчицький [34, 35], Ю. Шаповал [49, 50] та ін.

Поглибили дослідження основних виявів радянської бібліотечної цензури російські вчені. Її витоками займалися К. Абрамов [13, 14], В. Харламов [45]. Основні аспекти проведення «чисток» фондів масових бібліотек у довоєнний та повоєнний періоди відзначаються у працях А. Блюма [21, 22], М. Глазкова, Г. Жиркова [31]. Впливу Головліту СРСР на ці процеси присвячували праці О. Мазурицький [13, 14], А. Горчева [36]. Втілення настанов комуністичної партії у формування свідомості і світогляду радянського читача розглядав Є. Добренко [28].

Про окремі засоби бібліотечної цензури, застосовані для перетворення публічних бібліотек із закладів позашкільної освіти на центри комуністичної політосвіти, йшлося у працях українських радянських істориків В. Білоцерківського [20], З. Гімальдінової, Т. Самійленко [23] та ін.

Монографічні дослідження Л. Дубровіної та О. Онищенка [29] сприяли висвітленню основних видів цензури у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. О.Федотова [39, 40, 41, 42, 43, 44] досліджувала радянські «чистки» фондів бібліотек, вилучення інформації з політико-ідеологічних міркувань. Н. Ашаренкова розглядає деякі прояви цензурної політики у діяльності публічних бібліотек України у 20–30-х роках ХХ ст. Активізації вивчення в Україні заборонених радянською цензурою видань сприяло видання Книжковою палатою України, здійснене з ініціативи М. Сенченка [38], науково-допоміжного бібліографічного покажчика “Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.)”.

Джерельною базою роботи є документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВОУ), а саме фонду 4605 (Головного управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Голо-

вліту УРСР), та Центрального державного архіву вищих органів влади та управлінь (ЦДАВОУ), - фонди 23, 70.

Зміни в суспільно-політичному житті та масові репресії 30-х рр. позначились на культурному житті країни. Ситуація вимагала ще більшої секретності і політико-ідеологічного контролю з боку держави. До середини 30-х рр. у цензурній практиці переважали “адресні зачистки”, тобто твір підлягав забороні, переважно за своїм змістом. З 1935 р. ускладнюється технологія усунення заборонених імен.[39, с. 157] В 1938 р. місцеві органи Укрголовліту отримали розпорядження, відповідно до якого вилучення з бібліотек контрреволюційної літератури відтепер мали здійснюватись районними цензорами.[15, с. 20]

Уповноважений РНК СРСР з охорони військових таємниць у друці і начальник Головліту РРФСР Б. Волін 19 червня 1935 р. видав наказ, в якому всім начальникам край-обллітів, головлітів союзних республік заборонялось продовжувати загальну чистку бібліотек. Дозволялось вилучати лише контрреволюційну троцькістсько-зінов'євську літературу згідно з доданим списком, який містив всі книги Троцького, 12 книг Зінов'єва, окремі видання Каменєва, Шляпникова, Яворського, Преображенського, Луначарського тощо. [3, арк. 161-162] До середини жовтня 1935 р. наказ отримали місцеві органи.

Наказ Головліту від 4 березня 1938 р. передбачав вилучення з обігу книг командарма Я. І. Алксніса, Наркома освіти А. Бубнова, наркома фінансів Г. Гринька, партійного діяча І. Варейкіса, драматурга В. Кіршона, письменника Б. Пильняка. Одночасно з'явився наказ про вилучення з торгівельної мережі, бібліотек, клубів, музеїв і архівів, редакцій газет портретів командармів І. Дубового, І. Якіра, заступника наркома оборони Я. Гамарника, маршала М. Тухачевського, комкора Р. Ейдемана. Наказ стосувався 49 осіб. Наприкінці березня 1938 р. місцеві органи отримали вказівку про вилучення книг ще 36 авторів, знищення всіх їх портретів, скульптур, діапозитивів, негативів. Серед них у списку були М. Бухарін, Л. Каменєв, Ю. Пятаков та інші. [15, с. 21]

Наказом від 11 квітня 1938 р. вилучалися книги 56 авторів. До їх числа потрапив нарком юстиції М. Кириленко. За кілька днів було вилучено книги маршала А. Єгорова, комкорів Г. Гая, В. Путни, в 1939 р. праці і статті маршала В. Блюхера, першого секретаря харківського обкому КП(б)У М. Гикала, генерального секретаря ЦКВЛКСМ О. Косарева. [36, с. 327] Вилученню підлягали не лише книги згаданих діячів, а й твори авторів у яких містились позитивні відгуки про них.

25 жовтня 1938 р. з'явився наказ уповноваженого РНК СРСР по охорні військових таємниць у друці і начальника Головліту Садчикова, яким передбачалося створення особливих фондів періодичних і неперіодичних видань у центральних бібліотеках Москви, Ленінграда, союзних і автономних республік, областей, міст, республіканських книжкових палатах. Окрім інструкції про порядок обліку даних видань, цей документ обмежував доступ до них, навіть науковців. [39, с. 167]

Так, Головліт УРСР допомагав у викритті “ворогів народу” та “шкідників”. Важливим критерієм заборони творів була ідеологічна відповідність авторів. Внаслі-

док цього для українського читача і глядача були недоступні кращі твори української, російської та зарубіжної класики, цілий ряд наукових видань і творів мистецтва. [15, с. 23]

Такий підхід до вилучень літератури міг призвести до того, що всі бібліотеки країни стали б єдиним «спецфондом» заборонених видань. Тому було ухвалено рішення про “вибіркове” вилучення окремих статей, портретів, згадок, що стосувалися “ворогів народу” та “шкідників”, їх цитати, посилання на їх статті, будь-які згадки їх імен. До здійснення таких вилучень залучалися не тільки цензори, а й працівники бібліотек, які власноруч викреслювали, вирізали, заклеювали ці відомості. Технологія здійснення цього процесу була детально описана у наказі уповноваженого РНК і начальника Головліту СРСР “Про виправлення в тексті” 1941 р. [21, с. 163]

За час війни (з 1 червня 1941 по 1 травня 1944 р.) видавництва в Україні – Укрвидав, “Радянська школа”, “Радянський письменник”, видавництв Академії Наук видали 676 найменувань книжок, загальним тиражем 14096000 книг. [8, арк. 64]

Наприкінці 1943 р. в Києві віднаходили велику кількість покинутої літератури, що колись належала приватним особам, яких не було в місті. “В киеві можна знайти цінну книжку в самому несподіваному місці”. У зв’язку з цим секретар ЦК ЛКСМУ пропонував зав. відділом пропаганди і агітації Литвину К.З. прийняти постанову, якою оголосити всю покинуту літературу державною власністю, та покласти відповідальність на певні організації за збір такої літератури в єдиний колектор, з якого можна було б у подальшому комплектувати фонди інститутських, шкільних, клубних та ін. бібліотек. [10, арк. 5]

В 1943 р. в Києві працювало 13 бібліотек. З 15 лютого планувалося відкрити ще 4. У кожному районі міста діяло по 2-3 бібліотеки, лише в Дарницькому та Ленінському районах бібліотеки були відсутні через брак приміщень і книжкових фондів [9, арк. 8].

Станом на 1 січня 1944 р. В звільнених областях було 508 бібліотек, з яких 9 обласні, 78 – міські і 421 – районні. До війни на цій території діяло, тільки системи Наркомпросу УРСР, 614 масових і дитячих бібліотек. А до кінця 1944 року згідно плану Наркомпросу УРСР мала бути поновлена робота 560 масових і дитячих бібліотек, на що планувалося витратити 4,4 млн. крб. [10, арк. 8]

За даними обллітів в 1944 р. на облік було взято 1265 бібліотек і 38 книжкових магазини. Було перевірено протягом року 814 бібліотек і всі магазини. Було вилучено 6245 екземплярів книг. Окрім того, знищено більше 295 тисяч примірників літератури, виданої німецько-фашистськими окупантами. [4, арк. 14]

Головліт повідомляв відділу пропаганди і агітації КП(б)У, що вилучення шкідливої літератури почалося тільки по Харкову, частково Сталіно і Ворошиловграді. Проведення перевірок були ускладнені через відсутність кадрів та збірників наказів на вилучення. Накази були отримані, 5 березня, але по одному примірнику на область [11, арк. 35-36].

У зв’язку з недостатньою кількістю алфавітних списків, облліти перевіряли районні бібліотеки по списках літератури, які надсилалися в облліти. Таким шляхом

закінчили перевірку в 1944 р. всіх районів Сумський і Чернігівський облліти. На українські видання, які раніше увійшли до наказів Головліту УРСР, був складений і надісланий до всіх обллітів список авторів, всі твори яких увійшли до наказів Головліту УРСР на вилучення. [4, арк. 14]

Апаратом Головліту УРСР в 1944 р. були перевірені друкарні в 11 обласних центрах. Обллітами були перевірені всі обласні друкарні і 64 районні. Порушення правил друку були виявлені в Вінницькій, Херсонській і Одеській друкарнях. Була перевірена і друкарня ЦК КП(б)У “Радянська Україна”. [4, арк. 14] Зокрема, в результаті перевірки друкарні видавництва “Радянська Україна” було виявлено порушення “Правил виготовлення і випуску в світ друкованих товарів”. Книга замовлень велася неохайно, в ній не були заповнені всі графи. Не своєчасно відправлялися сигнальні екземпляри і обов’язкові екземпляри друкованої продукції. Не належним чином зберігались матеріали з візою органів Головліту. В результаті даної перевірки був виданий наказ № 64 від 28 жовтня 1944 р. Директора друкарні тов. Капелана зобов’язали усунути всі недоліки у веденні документації. Цензорам т. Фудиму та Плаксуну заборонялося випускати нові номери газет, без обов’язкового відправлення сигнальних екземплярів попередніх номерів газет. В разі невиконання даного наказу директор міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності. [1, арк. 7]

Перевірялись друкарні і з приводу виконання наказу № 388. Виявилось, що не всі друкарні надсилають обов’язкові екземпляри заказною поштою, бо на це не виділялося коштів. Тому листи губилися і важче було перевіряти друкарні. [4, арк. 14]

Під цензорський контроль Головліту підпадав випуск портретів керівників партії і уряду, плакатів, гасел. Виявлення самовільного видання друкарнями даної продукції, а особливо її неналежна художня якість, потягли за собою заборону видання в місцевих типографіях портретів членів політбюро ЦКВКП(б), керівників партії та уряду. Друк даних матеріалів було покладено на видавництво “Мистецтво”. Такі вимоги були сформульовані наказом № 65 Начальника Головліту УРСР від 11 листопада 1944 р. [1, арк. 8].

Протягом 1944 р. суттєва увага приділялася налагодженню діяльності Державного архіву друку Книжкової палати України. З відновленням функцій Палати, в її структурі вперше був створений відділ спецфондів, що запроваджувався на базі виокремлення: літератури періоду громадянської війни; українських творів, виданих у капіталістичних країнах; джерел окупаційного періоду. [37, с. 27]

Даний підрозділ безпосередньо опікувався Головлітом УРСР. У стислі терміни співробітникам відділу приписувалося скласти інвентарні книги й розпочати розробку картотеки спецфонду, на основі якої у наступні роки готувалися бібліографічні покажчики по вилученню застарілих і заборонених видань, а також списки творів реабілітованих авторів тощо [41, с. 28].

За 1945 рік органами цензури було проведено перевірку 4561 бібліотеки, з них понад 1400 повторно, та 125 книжкових магазинів. З бібліотек та книжкових магазинів було вилучено 62945 книжок та портретів. Проте значна частина книжкових

фондів обласних бібліотек в західних областях України були ще не розібрані, а тому і не перевірені. Це стосується переважно літератури виданої в період панування тут Польщі та Румунії на польській, румунській, угорській та інших мовах. Література після перевірки направлялися до читального фонду. [6, с. 14]

У кінці першого на початку другого кварталу 1945 р. працівниками Головліту і обллітів було проведено масове обстеження друкарень на предмет виконання правил про друк і відсилку обов'язкових сигнальних примірників. Порухення правил і наказу № 888 мали місце в друкарнях Харкова, Львова, Тернополя, Луцька та інших міст. Окремі директори були притягнуті до адміністративної відповідальності через органи міліції. На основі цієї перевірки були дані вказівки обллітам вимагати від цензорів систематичної перевірки друкарень і повідомляти про її результати облліту і Головліт. Також була дана вказівка за порушення правил друку і наказу № 888 притягувати директорів друкарень до відповідальності. Проте було відмічено, що останнім часом друкарні краще стали виконувати вимоги органів цензури. На кінець другого кварталу 1945 р. у всіх областях бібліотеки були повністю очищені від літератури, що видавалася на тимчасово окупованій території німецькими загарбниками.[4, арк. 176].

Органами Головліту була також перевірена література, яка направлялася зі східних областей в Західні області України. Для очищення від шкідливої літератури були надіслані у всі райони переліки українських авторів, всі твори яких вилучалися по довоєнним наказам Головліту. За даними наказами і переліками було вилучено 13668 примірників книг і 105 портретів. Перевірили 398 бібліотек, головним чином обласних і районних. Було взято під контроль всі книжкові магазини. Труднощі з вилученням полягали в тому, що не було можливості повністю відновити всі накази на Головліту вилучення, оскільки ці накази ніде не збереглись. Тоді були підготовані накази на вилучення творів авторів, які співпрацювали з нацистами. З великим труднощами зіткнулися працівники органів цензури при роботі у бібліотеках Західної України, оскільки там була значна кількість книг на іноземній мові, а кадрів зі знанням цих мов було недостатньо. Не було і переліків даної літератури. Працівники обллітів західних областей України змушені були перевіряти цю літературу по змісту кожної книги, що значно ускладнювало і уповільнювало роботу [4, арк. 177].

Наступним контролем було виявлено, що “випущена Харківським книгожурнально-газетним видавництвом книга Полторацького “У дні перемог та відплати” видана на початку 1945 р. є антихудожнім, халтурним твором і має ряд політичних помилок. На сторінці 4 даного твору було надруковано: “Він (товариш товариш Сталін) керує історією від кривавих днів нашого сьогодення – до царства розуму, свободи і демократії”. А на сторінці 65 – “Страшний наш народ у помсті. Його гніву я сам би боявся понад усе на світі, якби сам до нього не належав”. Саме за ці й подібні висловлювання наказом Начальника Головліту УРСР № 88 від 13 жовтня 1945 р. книгу було вилучено з книго-торгівельної мережі і бібліотек загального користування. Виданий у тому ж самому видавництві у серпні 1945 р. літературно-художній збірник “Вогні перемог” за висновками наступної цензури містив твори

політично шкідливі, такі, що паплюжили дійсність. [5, арк. 160] В оповідданні Полторацького “Дочь” було зазначено, що воїни Червоної Армії грабували населення і збагачувалися за рахунок трофеїв, також автор не вірно змалював образ командира Червоної Армії, а також радянської жінки, що взяла сироту на виховання з корисливих міркувань. Також було вказано на невірне зображення Ханою Левіною героя її твору “Мить”, командира Червоної Армії, змістом життя якого стала сліпа помста фашистським завойовникам. 27 жовтня було затримано до опрацювання дану збірку наказом № 92 Начальника Головліту УРСР [2, арк. 20].

Наказом № 87 Головліту УРСР від 13 жовтня 1945 р. вилучалися з книготоргівельної мережі: портрети “Верховний головнокомандувач Генералісімус Радянського Союзу Й.В. Сталін” (видавництво “Мистецтво”); атлас “Верховний Головнокомандувач Генералісімус Радянського Союзу Й.В. Сталін”, поштові листівки з портретом Й.В. Сталіна Львівського видавництва; альбом “Маршали Радянського Союзу” (Київ, 1945 р.), альбом автолітографій українських художників “По Україні” Укрдержвидаву (Харків 1944 р.), альбом “Не забудемо не простимо” Художнього фонду (Харків, 1945 р.) [2, арк. 18].

У зв’язку із започаткуванням у 1945 р. в апараті ЦК КП(б)У Управління пропаганди та агітації, посилилась увага партійних органів до бібліотечної справи. Так, у довідці управління “Збитки, нанесені німецько-фашистськими загарбниками бібліотекам” з’ясовувалися обсяги втрат у національній друкованій продукції. Зазначалося, що тільки по Києву: підірвана обласна бібліотека ім. ВКП(б) із спеціально побудованим для неї приміщенням (знищено понад 300000 видань); разом з Київським державним університетом загинули рідкісні фонди Наукової бібліотеки (близько 2 млн. книг); знищені та пограбовані фонди Державної історичної бібліотеки (500000 одиниць друкованої продукції). З бібліотеки Академії наук німецько-фашистські загарбники вивезли 700000 творів найціннішої літератури, відібраної штабом Розенберга [7, арк. 29].

Повідомлялося також про те, що з Харківської державної бібліотеки ім. Короленка знищено 500000 видань. Разом із будівлями загинули фонди Дніпропетровської (550000 од. зб.) та Вінницької (204000 од. зб.) бібліотек. Особливо постраждали книжкові зібрання районних, сільських і шкільних книгозбірень. Наприкінці документа підсумовувалося, що, за попередніми підрахунками, всього по Україні знищено, пограбовано й вивезено понад 50 млн. видань. [7, арк. 124]

Не випадково, у постанові РНК УРСР “Про стан бібліотечної роботи на Україні” величезне значення приділялося терміновому відтворенню бібліотечної мережі. Зауважувалося, що лише по системі Комітету в справах культосвітніх установ при РНК УРСР вже відновили свою діяльність 23 обласних, 16 дитячих та 817 районних і міських бібліотек [24, с. 14]. Однак РНК визнала стан бібліотечної роботи на Україні незадовільним, зважаючи на: 1) відсутність повного обліку всіх існуючих бібліотек; 2) невпорядкованість зібрань більшості бібліотечних установ, незакінченість інвентаризації, відсутність каталогів на наявну літературу; 3) недостатність перегляду органами Головліту фондів друкованих видань, наслідком чого стала засміченість їх “ворожими” творами [21, с. 208].

Саме тому Комітету у справах культурно-освітніх установ наказувалося вжити таких заходів: а) заборонити безповоротну передачу книг з бібліотеки будь-яким організаціям і особам; б) вивчити книжкові фонди бібліотек; літературу, яка не використовується, передати іншим бібліотечним установам, у яких вона більш потрібна; в) виготовити й видати до кінця 1945 р. обов'язковий для бібліотек "мінімум бібліотечної техніки" [7, арк. 126]. Головліту УРСР рекомендувалося провести до 1 квітня 1946 р. перевірку фондів масових бібліотек і забезпечити вилучення шкідливої літератури.

Зароджуються нові форми контролю книготорговельної сфери. Так, у доповідній записці начальника Головліту УРСР Є. Барланицького секретарю ЦК КП(б)У К. Литвіну повідомлялося: "У містах Харкові, Одесі і Львові на ринках виробляється приватна торгівля книгами, нотами як в рундуках, так і в лотках. Серед цієї літератури зустрічається політично шкідлива, ворожа, релігійна і підлягаюча здачі в утиль. Органи Головліту не мають можливості перевіряти або вилучати цю літературу. Єдиний засіб припинити поширення цієї літератури, це заборонити приватну торгівлю книгами. У існуючому законодавстві немає підстави для припинення приватної торгівлі книжковою продукцією. Тому Головліт УРСР підняв клопотання, щоб Раднарком УРСР виніс ухвалу з цього питання. Раднарком УРСР не погодився з Головлітом, посилаючись на те, що питання про заборону приватної торгівлі ще не час ставити. Повідомляючи Вас про вищезгаданий, просимо Вашого втручання, оскільки шкода, яка завдається поширенням політично шкідливої літератури, дуже...". [12, арк. 2] Проте, такі заходи боротьби з розповсюдженням небажаних творів повною мірою вдалося реалізувати у післявоєнний період, коли опрацювання Головлітом трофейної літератури набуло всеосяжного характеру й супроводжувалося широкомасштабним очищенням букіністичних магазинів, бібліотек, навчальних закладів і музеїв від усіх видів шкідливих видань.

Запровадження різних видів цензури у публічні бібліотеки України у 20–30-х роках ХХ ст. призвело до знищення майже половини їх фонду, переважно релігійної та української книги періоду українського відродження. Радянська бібліотечна цензура відрізнялась від царської, незважаючи на певну спадковість, відсутністю законів, якими визначались допустимі норми. Поряд із традиційними контрольними, регламентуючими та охоронними вона мала маніпуляційну, контрольну-заборонну, репресивно-каральну функції. Період Другої Світової війни став важким випробуванням для бібліотек України. Продовжились розпочаті в часи партійної «чистки» вилучення літератури, посилювався цензурний контроль в усіх сферах життя, зокрема і в бібліотечній справі, до того ж війна завдала непоправної шкоди бібліотечним фондам УРСР. Протягом 1941-1945 рр. Головліт УРСР продовжував здійснювати покладні на нього обов'язки. В цей період основним завданням цензорських інститутів вбачалося в дотриманні і збереженні державної таємниці.

Примітки

¹ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України).* – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Приказы Главлита УССР по основной деятельности за 1944 год. Подленники. 14 января-14 ноября 1944. – 9 арк.

² *ЦДАВО України.* – Ф. 4605. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Приказы Главлита УССР по основной деятельности за 1945 год. 26 января-17 декабря. – 23 арк.

³ *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).* – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 338. – Протоколи №№ 145, 146; 1 – 5 засіданий Политбюро ЦК КП(б)У. (1934) – 208 арк.

⁴ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 1599. – Проекты постановлений ЦК КП(б)У, постановления бюро обкомов КП(б)У, решения бюро обкомов КП(б)У, справки и др. материалы по вопросам работы журнала “Сучасне і майбутнє”, издания литературно-художественных сборников и др. – 209 арк.

⁵ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 1600. – Проекты постановлений ЦК КП(б)У, постановления бюро обкомов КП(б)У, справки и переписка о состоянии и работе издательств районных и областных газет и журналов. 15 февраля 1945 – 31 декабря 1945. – 353 арк.

⁶ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 2789. – Приказы уполномоченного Совета Министров СССР, докладные записки, справки по вопросу охраны военных и государственных тайн в печати. 7/І 1946-5/І 1947. – 75 арк.

⁷ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 408. – Докладные записки, справка, переписка государственного библиотечного института: организация библиотек и их работы в ападной Украине. 17/ ІІ 1945 – 21/ІХ 1945. – 129 арк.

⁸ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 856. – Справки, докладные записки, переписка о состоянии и работе областных и центральных газет. 6 января 1944- 30 октября 1944. – 275 арк.

⁹ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 167. – Отчеты переписка о состоянии библиотечной работы в области. 5/ІІІ-1943 – 7/ХІ-1944. – 9 арк.

¹⁰ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 168. – Докладные записки о восстановлении работы в освобожденных областях. аАпрель 1943-1/І 1944. – 12 арк.

¹¹ *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 243.- Постановление бюро шосткинского горкома КП(б)У, текстовые сводки вычерков и переписка о работе Главлита и облита УССР. 1944. – 39.

¹² *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 374. – Справки, переписка по вопросам работы Главлита, демобилизации из рядов Красной Армии. Обращение, листовки в венгерским и чешским солдатам. 29 марта 1945-10 ноября 1945. – 117 арк.

¹³ *Абрамов К.И.* Истоки советской цензуры библиотечного дела //Советское. библиотековедение. – 1996. – № 6. – С. 66–77.

¹⁴ *Абрамов К.И.* История библиотечного дела в СССР: Учеб. –М.: Книга, 1980. – 347 с.

¹⁵ *Бабюх В. А.* Діяльність політичної цензури як форма іделогічного контролю в Україні (1920 – 1930 рр.)// Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 34. – Київ, Інститут історії України НАН України, 2007. - № 34. – с. 12-23.

¹⁶ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-порівняльний аналіз: У 2 т.-К.:Либідь: Війська України, 1994. – 428 с.

¹⁷ *Білоконь С.* Масовий терор, як засіб державного управління в СРСР (1914 – 1945 р.р.). – К., 1999. – 230 с.

¹⁸ Білоконь С.І. На полицях спецфондів у різні роки //Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 69–76.

¹⁹ Білоконь С.І. Управління державним терором //Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С.496 – 532.

²⁰ Білоцерківський В.Я., Бурмака В.П. Партійне керівництво розвитком бібліотечної справи на Україні (1926 – 1937 рр.) //Бібліотекознавство і бібліографія. – 1984. – Вип.24. – С.98 – 107.

²¹ Блюм А. В. Запрещённые книги русских писателей и литературоведов. 1917 – 1991: Индекс советской цензуры с комментариями./ Блюм А.; Санкт-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств. – СПб., 2003. – 403 с.

²² Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929 – 1953. – СПб., 2000. – 250с.

²³ Гімальдінова З.В., Самійленко Т.П. Розвиток бібліотечної справи на Радянській Україні //Бібліотекознавство і бібліографія. – 1987. – Вип. 27. – С.10 – 19.

²⁴ Гімальдінова З. Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни//Бібліотекознавство і бібліографія. – 1985. – Вип.25. – С.14-18.

²⁵ Глазков М.Н. Чистки фондов массовых библиотек в годы советской власти (октябрь 1917 – 1939). – М.: Пашков дом, 2001. – 104 с.

²⁶ Глазков М.Н. Борьба с ужесточением цензуры в советском библиотечном деле в 30-е годы //Бібліотекознавство, документознавство, інформологія. – 2004. – № 2. – С. 26– 32.

²⁷ Горчева А.Ю. Главлит: становление советской цензуры //Вестник МГУ. Сер.10: Журналистика. – 1992. – № 2. – С.36.

²⁸ Добренко Е. Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки советской литературы. – СПб.: «Академический проект», 1997. – 321с.

²⁹ Дубровіна Л.А. Оницько О.С. Історія Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. 1918 – 1941. – К.: НБУВ, 1998. – 326 с.

³⁰ Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП (б) щодо радянської України (1932 – 1938) /Ін-т історії України НАН України. – К., 2001. – 540 с.

³¹ Жирков Г.В. История цензуры в России ХІХ–ХХ вв.: Учеб. пособ. – М.: Аспект-Пресс, 2001. – 368 с.

³² Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

³³ Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и материалов, 1941 – 1984/ А. С. Беляев, Л. И. Гольденберг, В. П. Колесников и др.; АН УССР. Кн. Палата им. И. Фёдорова – К.: Наук. думка, 1986. – 564 с.

³⁴ Кульчицький В.С. Масовий терор як метод експропріації селян – власників //Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 340-391.

³⁵ Кульчицький В.С. З історії української державності /В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Пищик. – Л.: Світ, 1992. – С.86-92.

³⁶ Мазурицький А.М. Влияние Главлита на состояние библиотечных фондов в 30-е годы ХХ века // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: 7-я Международная конференция "Крым 2000".: Матер. конфер. – Судак, 2000. – Т. 2. – С. 327 – 329.

³⁷ Сенченко М. Книжкова палата України. Історія і сьогодення. – К.: Кн. палата України, 2004. – 164 с.

³⁸ Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.) //Науково-допоміжний бібліографічний покажчик /О.І. Федотова та ін.:Книжкова палата України. – К., 2003. – 359 с.

³⁹ Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917 – 1990): Монографія. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 352 с.

⁴⁰ Федотова О. Книга як об'єкт цензурної політики //Вісник Книжкової палати. – 2003. – №6. – С.30 – 36.

⁴⁰ Федотова О. О. Відділ спецфондів у структурі Книжкової палати України (1944 – 1956 рр.)//Вісн. Кн. палати. – 2002. – №4. – С.28-29.

⁴¹ Федотова О. Спецфонд Книжкової палати України: передумови створення, шляхи еволюції та характеристика з позицій сьогодення //Вісник Книжкової палати України. – 1999. – № 11. – С. 28 – 32.

⁴² Федотова О. Аналіз документального масиву видань спецфонду Книжкової палати України періоду 1917 – 1921рр. //Вісник Книжкової палати України. – 2000. – №4. – С.26-29.

⁴³ Федотова О. До характеристики нового ретроспективного науково – допоміжного бібліографічного покажчика «Спецфонд Книжкової палати України (1917–1921 рр.) Додатковий випуск» //Вісник Книжкової палати України. – 2002. – № 8. – С. 4.

⁴⁴ Харламов В.И. Феномен библиотечной идеологии: с позиций историка //Сов. библиотекосведение. – 1991. – № 2. – С. 41–46.

⁴⁵ Ченцов В.В., Архієрейський Д.В. Державний терор в добу непу //Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Істор. нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 225 – 299.

⁴⁶ Ченцов В. Політичний розшук у царській Росії // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ. – 2001. – № 2(17) – С. 5 – 281.

⁴⁷ Ченцов.В. Табу на думку, заборона — на слово // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ. – 1993. – № 1. – С. 128 – 139.

⁴⁸ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с.

⁴⁹ Шаповал Ю.І. У трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 340 с.

УДК 94(430)''1945/1955'':159.953

Ірина СИВАЧЕНКО
(м. Київ)

Особливості формування історичної пам'яті німецького народу про Другу світову війну (1945-1955 рр.)

У статті здійснено спробу виділити особливості та фактори впливу на формування історичної пам'яті про Другу світову війну в середовищі розколотого німецького суспільства в період першого повоєнного десятиліття. Зроблено акцент на протистоянні між Сходом і Заходом за умов початку "холодної війни" як на визначальному факторі формування відмінних установок щодо оцінок історії націонал-соціалістичного режиму та його злочинів.

Ключові слова: Німеччина, історична пам'ять, Друга світова війна, Федеративна Республіка Німеччина, Німецька демократична республіка.

Iryna Syvachenko* (Kyiv). **The forming aspects of historical memory of the German's about the Second World War*

The attempt to distinguish main features and leading factors of the forming aspects of historical memory of the separated German society about the Second World War during the first post-war decade. Contest between the West and the East at the beginning of the "Cold War" as the main factor of forming of different meanings about the Nazi Regime and its crimes is paid attention to.

Keywords: Germany, historical memory, The Second World War, Federal Republic of Germany, German Democratic Republic.

Переможена нацистська Німеччина у перше повоєнне десятиліття пережила важливу трансформацію суспільної свідомості щодо ставлення до на той час недавнього та трагічного минулого. Зрозуміло, що за умов існування на німецькій території радянського та західного окупаційних режимів, становлення історичної пам'яті про Другу світову війну здійснювалося під безпосереднім їх впливом, в межах здійснюваної переможцями ідеологічної політики.

Формування ставлення до Другої світової війни в німецькому суспільстві протягом першого повоєнного десятиліття, зміна масової свідомості німецького народу, без сумніву, є цікавою та актуальною проблемою. Наразі ми маємо значний масив наукової літератури, тим чи іншим чином пов'язаної із відповідними суспільними процесами, серед яких умовно можемо виділити мемуарну літературу, зокрема, спогади Віллі Брандта [1], щоденники Томаса Манна [4] і спогади Ю. Королькова [3]; збірники документів і фактологічних матеріалів [5, 6, 9, 10], і, власне наукові розробки радянських і німецьких вчених. наразі нам доступні, серед яких досить відомі роботи П. Павленка [7] М. Семиряги [8] та інших. Звісно, що цей перелік ні в якому разі не можна вважати вичерпним, та згадані праці дозволяють нам сформувати об'ємне бачення зазначеної проблеми, яка у наш час стає вельми актуальною в світлі підвищеної цікавості німецького загалу до подій Другої світової війни та необхідності запобігання формуванню радикально правих та шовіністичних суспільних настроїв.

Варто зазначити, що визначальним фактором формування історичної пам'яті німецького суспільства став штучний розкол німецької нації за умов початку протистояння між Сходом і Заходом. Внаслідок цього, попри не зважаючи на спільний досвід боротьби із нацизмом, країни заходу та СРСР формували відмінні установки стосовно оцінок історії націонал-соціалістичного режиму та його злочинів.

В процесі формування історичної пам'яті західнонімецького та східнонімецького суспільств про другу світову війну впродовж визначеного нами хронологічного періоду можна виділити два принципово важливих етапи: перший, пов'язаний з добою безпосередньо окупаційного режиму 1945-1949 рр., та другий з періодом 1949-1955 років.

Перший етап у західній зоні окупації характеризується послідовними зусиллями насамперед американців у донесенні до рядових німців правди про нацистський режим та його злочини [11, с. 153] у поєднанні з активними, вельми жорстокими заходами з денацифікації. У щоденнику генерала армії В.Д. Соколовського знаходимо згадку про його розмову із генералом Л.Д. Клеєм від 2 жовтня 1945 р., в котрій останній зауважував, що американці навіть більш радикальні у своїх заходах з викорінення нацизму, ніж навіть радянська адміністрація, не кажучи вже про англійців та французів. Він навів приклад, що американці на той час вже заарештували декілька тисяч активних нацистів і військових злочинців [9, с. 246].

У радянській зоні окупації в цей період діяла настанова Й.Сталіна, який напередодні взяття Берліну закликав розрізняти німецький народ та активних нацистських діячів [8, с. 210]. Характерно, що поруч з політикою денацифікації тут діяли установки, спрямовані на «редагування» сторінок історії, котрі давали підстави проводити історичні аналогії між тоталітарними режимами різної ідеологічної спрямованості.

У Західній Німеччині поняття “примирення з минулим” поступово ставало невід’ємною складовою суспільного життя ФРН. Жорсткі денацифікаційні заходи окупаційної адміністрації з часом було пом’якшено, до їх втілення у життя стали залучати місцеві керівні органи. Військова адміністрація, починаючи із осені 1945 р., все більше розширює повноваження німецьких урядів щодо денацифікації підвладних їм земель, наголошуючи на тому, що справжнє демократичне відродження країни можливе лише власними зусиллями німецького народу, а не шляхом привнесення демократії зовні [2, с. 126].

На шляху «подолання минулого» американські, британські та французькі окупаційні війська в західній зоні переможеної Німеччини збирали громадськість у кіно-театрах, показуючи їй хроніку з повсякденного життя концентраційних таборів. Метою окупаційної адміністрації було, хай й насильно, але показати німцям, темні сторінки недавнього минулого. Щоб вже найближчим часом ніхто не мав права стверджувати, що “не знав” про злочини, або що нацистський режим “не був таким вже й поганим”. У західній зоні окупації діяла системна програма перегляду ідейних засад, які періодично схиляли німців до “авторитаризму”.

Публічне покаяння у своєму минулому стало суттєвою частиною західнонімецької ментальності. Підручники з історії у ФРН і в наш час фокусують увагу на нацистській епосі, її витоках злочинах та трагедіях, які вона принесла. Страждання німців не розглядалися у відриві від страждань інших народів. Падіння гітлерівського режиму пропагувалося як звільнення підкорених народів Європи, й у підсумку самої Німеччини.

В цей самий час у Східній Німеччині, що потрапила до радянської зони окупації, від суспільства не вимагалось активне протистояння минулому. Пропагувалося сприйняття нацизму як злочину капіталізму. Навіть голокост у свідомості східних німців заслонявся нацистськими злочинами проти комуністів та соціал-демократів [3; 7].

У НДР домінувала сталінська версія Другої світової війни, тому громадяни НДР офіційно радянською окупаційною адміністрацією переважно вважалися антифашистами, яких не окупували, а звільнили радянські війська. Зрештою вона стала офіційний історичним міфом СРСР. Ця настанова була сформована на початку “холодної війни” за умов запеклого, в тому числі й ідеологічного, протистояння СРСР та країн Заходу.

Перебіг згаданих подій вплинув на особливості формування історичної пам’яті про Другу світову війну протягом другого з досліджуваних нами періодів – 1949-1955 рр.

Пунктом відліку нового етапу стало створення у вересні 1949 р. Федеративної Республіки Німеччина (ФРН), а 7 жовтня 1949 р. – Німецької Демократичної Республіки (НДР). Під радянським ідеологічним впливом доба нацизму в НДР сприймалася як результат “зради” соціал-демократів, які відмовилися від єдиного антифашистського фронту з комуністами. Таким чином ствердилася сталінська версія подій, котра остаточно набула сили після відхилення Бонном ноти 1952 р. про створення єдиної нейтральної Німецької держави (ФРН на той час пропагувалася серед населення Східної Німеччини як неонацистська держава).

В цей же час для бундесканцлера К. Аденауера формування антинацистських ідейних суспільних засад було вирішальним фактором створення надійних основ демократичної політичної системи ФРН. На думку німецького історика Хагена Шульце, “вперше в німецькій історії бути демократом, означало мати успіх” [11, с. 212]. Натомість у НДР домінувала установка на політичну уніфікацію населення. Цю функцію, зокрема, виконувало створене 1950 р. Міністерство державної безпеки НДР (“штазі”).

У липні 1952 р. керівник НДР Вальтер Ульбріхт проголосив курс на будівництво соціалізму за умов “загострення класової боротьби”. Внаслідок непопулярних урядових заходів, таких як насильницька колективізація сільського господарства, ліквідація самостійно зайнятих середніх прошарків суспільства тощо зростає народне невдоволення режимом, в результаті чого 17 червня 1953 р. у НДР відбулося антисталінське народне повстання. Воно було придушене за допомоги радянських окупаційних військ. Таким чином починає формуватися образ ФРН як “реваншистської” держави, що ще більше поглибило розкол Німеччини. Як наслідок у травні 1955 р. ФРН входить до Організації Північноатлантичного договору (НАТО), а НДР – до Організації Варшавського договору (ОВД), що мало глобальне геостратегічне значення.

Зрозуміло, що це вплинуло на подальше формування офіційного трактування історичного досвіду Другої світової війни та поширення цих уявлень у суспільній свідомості з метою внутрішньої та міжнародної легітимізації двох німецьких держав. Запекла ідейна боротьба тривала протягом 1955-1990 рр., коли, зрештою, внаслідок об’єднання ФРН та НДР, розпочався принципово новий етап формування історичної пам’яті у масовій свідомості єдиного німецького суспільства.

Як результат, історична пам’ять про Другу світову війну, по-різному формована в Німеччині урядами СРСР та держав Заходу, ставала вагомим важелем впливу на

суспільну свідомість німецького населення і, що закономірно, відповідала стратегічним прагненням і політичним пріоритетам згаданих держав у їхній зовнішній політиці. Наслідки розбіжностей у розумінні ролі німецького народу в найбільшій військовій трагедії, якою стала Друга світова війна, притаманних колишнім громадянам ФРН і НДР ми можемо спостерігати, щоправда у меншій мірі, і донині. Тож, формування цілісного і зваженого до неї ставлення є одним із важливих завдань сучасної Німеччини.

Примітки

¹ *Брандт Вилли*. Воспоминания: [пер. с нем.]. – М., 1991. – 526 с.;

² *Гринченко Г.Г.* Американский оккупационный режим в Германии в 1945-146 гг.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Х., 2000. – 245 с.;

³ *Корольков Ю.М.* В Германии после войны... и еще через двадцать лет. – М., 1965. – 435 с.;

⁴ *Манн Томас*. О немцах и евреях: Статьи, речи, письма, дневники / сост. Л. Дымерская-Цигельман, Е. Франкина: Пер. с нем. Е. Франкина. – Иерусалим, 1990. – 498 с.;

⁵ *Михайленко П.П.* Нормотворческая деятельность Контрольного совета в Германии (июнь 1945 – март 1948): Сборник документов. – К., 2003. – 327 с.;

⁶ *Образование Германской Демократической Республики*. Документы и материалы. – М., 1950. – 171 с.;

⁷ *Павленко П.* Молода Німеччина / Т. Терещенко (пер. з рос.). – К., 1952 – 89 с.;

⁸ *Семиряга М.І.* Как мы управляли Германией: Политика и жизнь / Академия военных наук. – М., 1995. – 351 с.;

⁹ *СССР и германский вопрос. 1941-1949*. Документы из Архива внешней политики Российской Федерации: В 2 т. / Сост. Г.П. Кынин, Й. Лауфер. – Т. 2: 9 мая 1945 г. – 3 октября 1946 г. – М., 2000. – 880 с.

¹⁰ *Так была расколота Германия*. Документация. – Дрезден, 1966. – 176 с.;

¹¹ *Шульце Хаген*. Краткая история Германии. / Пер. с нем. – М., 2004. – 256 с.

Розділ 5

Історія постіндустріального суспільства (др. пол. XX – поч. XXI ст.)

УДК 94(477.74)''1945/1953'':351.743

Юлія ДЕЛІБАЛТОВА
(м. Одеса)

Структура та діяльність міліції Одещини у повоєнний період (1945-1953 рр.)

У статті розглядається проблема становлення та діяльності міліції Одещини в післявоєнний період (1945-1953 рр.) Досліджується структура органів міліції та її трансформація, зумовлена соціально-економічними і політичними умовами, аналізується якісний і кількісний склад, джерела поповнення і система професійної підготовки особового складу, стан законності і дисципліни співробітників у підрозділах і органах міліції. Розглянуто основні напрями, характер і особливості діяльності міліції із забезпечення громадського порядку, безпеки громадян і боротьби зі злочинністю.

Ключові слова: правоохоронні органи, реорганізація міліції, органи міліції, кадровий апарат, боротьба зі злочинністю, охорона громадського порядку.

Ulia Delibatova (Odessa). The structure and activity of Odessa militia during post-war period (1945-1953)

The article is devoted to the problem of setting up of Odessa militia and its activity during the post-war period (1945-1953). The article deals with the structure of militia, its transformation depending on socio-economical and political conditions. The quantity and qualification of the staff, the sources of reinforcement and the system of professional training, level of legality and discipline in divisions and sub-units are analyzed. The main directions, the character and the features of the militia activity in the maintenance of public order, the safety of citizens and the struggle against the criminality are overviewed.

Keywords: reorganization of militia, staff apparatus, militia agencies, law enforcement agencies, protection of public order, combatting crime.

У другій половині 50-х рр. XX ст. зростає інтерес учених до діяльності міліції. Цьому сприяло відкриття доступу дослідникам до окремих архівних матеріалів, а також можливість їхнього опублікування. У цей період видано ряд праць та статей, що висвітлюють історичний шлях радянської міліції. Серед них виділяється ґрунтовною робота “Из истории милиции Советской Украины”, за редакцією П.П. Михайленка [20]. В ній розглядається діяльність української міліції з 1918 по 1964 рр. У розділі “Милиция Советской Украины в период восстановления и развития социалистического народного хозяйства (1945-1953 гг.)” розкриваються завдання, поставлені партією перед органами міліції, з’ясовано вплив партії на дія-

льність міліції. Висвітлюються проблеми підбору, навчання і виховання співробітників міліції.

Певну роль в історіографії з проблематики діяльності міліції відіграла праця “Советская милиция: история и современность 1917-1987”, видана в 1987 р. [19]. У розділі “Советская милиция в период упрочения и развития социализма 1936-1987гг.” розглядається розвиток структури, форм і засобів роботи радянської міліції в 1945-1953рр. В цьому ж році було опубліковано роботу Р.С. Мулукаєва і А.Я. Малигіна “Советская милиция: этапы развития”[16]. Однак у цих роботах діяльність української міліції в післявоєнний період висвітлюється лише частково.

У 90-х рр. тема діяльності органів міліції стає особливо актуальною в історичних і юристів. Різні моменти досліджуваної проблеми висвітлені в працях Біласа І.Г., зокрема цінною роботою є двотомна праця “Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз”[3], книга Дегілева В.Д. “Міліція Одеської залізниці” [9], колективна праця – “Міліція Одещини: історія та сучасність” (М.В. Барбашин, А.К. Балінов, І.М. Шкляєв) [15]. Також у цьому аспекті слід окремо виділити довідник “Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ”, виданий за редакцією Яковлева А.М. У ньому вперше наводяться відомості про структуру Центрального апарату органів внутрішніх справ СРСР в 1917-1960 рр., важливі накази, що визначали діяльність органів міліції, а також біографічні дані про наркомів (міністрів) внутрішніх справ СРСР та їх заступників. Спираючись на документальні матеріали та нормативні акти вищих органів влади та управління, в роботі дається аналіз державно-правового регулювання процесів організації та діяльності органів міліції. Проте зосередити увагу на більш детальному розгляді організаційно-структурної побудови та функціонального навантаження окремих підрозділів міліції, зокрема, і Одещини, дослідники не змогли з різних причин.

Питанням створення політико-правових передумов посилення репресивно-каральної діяльності органів НКВС-МВС України присвячені роботи Мироненка О.М. Бенька О.П., Шемшученка Ю.С., Михайленка П.П. [10]. Окремо слід відзначити праці Тимченка А.П. [20], в яких на основі документальних матеріалів відображається нормативно-правове регулювання органів міліції довоєнного та воєнного періоду. Опубліковані в розглянутий період праці мали важливе значення у справі відновлення історичного минулого міліції України, проте її діяльність у післявоєнні роки спеціального висвітлення не знайшла, зокрема, й на регіональному рівні, як то, на прикладі Одещини.

Таким чином, у науковій літературі тією чи іншою мірою знайшли висвітлення питання, пов’язані з організаційно-структурною побудовою та діяльністю органів міліції України. Незважаючи на вже виконану попередніми науковцями працю і безумовну її цінність, ми й дотепер ще не маємо видання, в якому б у цілісному вигляді розглядалась досліджувана проблема, а тим більше на Півдні України.

На Першій сесії Другого скликання Верховної Ради СРСР 18 березня 1946 р. НКВС було перейменовано у Міністерство внутрішніх справ (МВС) СРСР. Аналогічні зміни були проведені у всіх союзних республіках. Але перейменування, на жаль, не впливали на оперативний стан на залізниці В органах внутрішніх справ

була велика плінність кадрів. Багато співробітників, особливо з рядового складу, звільнялося через хвороби, у зв'язку з віком, частина була звільнена під час чистки кадрів міліції [13, с.63].

Державою, обласним та міським керівництвом та управліннями НКВС в цей час зроблено конкретні кроки по проведенню профілактичних заходів. Але сили міліції були ще досить незначними. Не дивлячись на те, що Одеса входила до списку міст, що мали привілеї, особовий склад обласної міліції був недоукомплектований, та й кваліфікація його бажала бути кращою. Треба було не тільки кількісно укомплектувати, а й переглянути наявні кадри з тим, щоб співробітників, які не відповідали вимогам, замінити, і таким чином, поліпшити якісний склад органів міліції. Основним джерелом поповнення органів міліції в ці роки були демобілізовані воїни, колишні партизани, а також робітники та колгоспники, які виявили бажання працювати в міліції. Їх необхідно було навчити. При управлінні було створено учбовий пункт для тих, хто прийшов до міліції за партійним набором і мав лише початкову освіту. Офіцерський склад підвищував свою оперативну майстерність у спеціальній школі та на курсах міліції. На роботу в органи міліції заохочувалось все більше людей з середньою та вищою освітою.

Отже, особовий склад міліції, як і все населення України, перебував повністю під впливом політичного пресу, що діяв у період тоталітарного сталінського режиму. Проте здійснені заходи значно зміцнили кадри. Вже у 1948 р. органи внутрішніх справ і міліції області за допомогою громадськості домоглися зниження кримінальної злочинності на 50% у порівнянні з 1947 р., у тому числі різко зменшилась кількість особливо небезпечних злочинів, таких, як бандитизм, вбивства, грабежі [10, с. 265].

Узагалі МВС домагалось, щоб усі співробітники міліції з початковою освітою пройшли загальноосвітню і спеціальну підготовку. Офіцерський склад підвищував свою оперативну майстерність у спеціальних школах і на курсах міліції, що відкривалися в Одесі, Львові, Чернівцях, Харкові. У той же час на роботу в органи міліції приходило все більше людей із середньою і вищою освітою [13, с. 65].

У 1945 р. на посаду начальника Одеського обласного Управління міліції був призначений полковник Широков Іван Федорович. В цей же час реформовано обласне Управління міліції, а його функції покладені на У НКВС відповідних відділів. У червні 1948 р. на посаду начальника міського Управління міліції м. Одеси був призначений комісар міліції 3-го рангу Д.Д. Балбасенко, який на цій посаді працював до 1960 р. [15, с. 305].

В цей час керівництво міліції здійснювало досить рішучі заходи для ліквідації бандитизму та кримінальної злочинності. В Одесі в 1947 р. розбійні напади та пограбування пізніх перехожих сягнули значних розмірів. Агентурно було встановлено, що цим займається банда, яку очолює людина з кличкою Тарзан. Пошуком бандитів зайнялась група під керівництвом начальника обласної міліції О. М. Яковенко. До роботи були залучені найдосвідченіші на той час пошуковці Д. Курлянд та В. Павлов [15, с. 289]. Після вивчення та активної розробки наявних відомостей, в банду було заслано працівника карного розшуку. Результатом цих дій було успішне завершення операції.

З перших післявоєнних років найбільш важкими були 1946-1947 рр. Внаслідок посухи та насильницького вибивання з колгоспів продуктів харчування в рахунок державних поставок, на Україну прийшов черговий голодомор. Голод та тотальний дефіцит товарів породжували розкрадання, розтрати і розбазарювання державного і суспільного майна. Велика частина злочинів припадала на розбійництво, збройні грабежі, бандитизм. У зв'язку із занепадом сільського господарства під час війни та неврожаєм 1946 р. органи міліції взяли під особливий контроль охорону продуктів сільського господарства при їх виробництві та заготівлі та перевезенні залізною дорогою. Боротьба з розкраданням державної власності була найважливішою справою всієї міліції, усіх без винятку служб. Але основний тягар цієї боротьби несли відділи БРСВ.

Одеська міліція, від керівництва до рядового, розуміла, що внесок міліції у відбудову та піднесення сільського господарства — це своєчасне попередження, швидке і повне розкриття розкрадань у сільському господарстві. Боротьба з розкраданням була найважливішою справою всієї міліції, усіх без винятку служб, кожного співробітника зокрема.

У грудні 1947 р. була скасована карткова система, проведена грошова реформа, знижені ціни на товари широкого вжитку. Для організації охорони пунктів по обміну грошей у всі райони і села відряджені співробітники обласного апарату. У зв'язку з проведенням, грошової реформи і скасуванням карткової системи, одним з головних завдань органів міліції стала боротьба зі спекуляцією. Цим займалися всі, але основний тягар цієї боротьби несли відділи БРСВ (ОБХСС). Партійні та державні органи добре розуміли, яку роль відіграють кадри в цій боротьбі. Тому вони постійно рішенням обкому шукали людей до керівної ланки, постійно займалися ротацією міліцейських кадрів. Так, рішенням бюро обкому компартії України, начальника Трушковського райвідділу міліції, фронтовика, майора В.Г. Давиденка було “рекомендовано” на посаду начальника Одеського обласного відділу БРСВ [9, с. 126].

При прийнятті рішення керівництво обкому та міліції керувалося не тільки тим, що В.Г. Давиденко був хорошим начальником райвідділу. Окрім цього він більше трьох років очолював контррозвідку “СМЕРШ” дивізії в діючій армії. А також на заміну до відділу прийшли молоді випускники Одеської школи міліції Микола Тоскін, Леонід Прудовий, Василь Радченко, Олександр Шведов. та інші. Це була наша надія. І вона виправдалася. Забігаючи наперед відзначу, що мій вибір був вдалим. Молоді співробітники ніколи, нічим себе не заплямували і закінчили свою службову кар'єру вищими офіцерськими званнями.

Організуюча роль у боротьбі зі злочинністю, як і раніше, значною мірою належала відділам карного розшуку. Співробітники цього апарату повинні були попереджувати і повністю розкривати всі кримінальні злочини, спрямовуючи основний удар проти злочинців-рецидивістів та організаторів злочинів. На співробітників карного розшуку був покладений також контроль за організацією охорони відділень і контор Державного банку, відділень зв'язку, ощадних кас, інкасаторських і виплатних пунктів, магазинів та інших державних і громадських об'єктів. Крім того, вони охороняли від злочинних посягань особисту безпеку громадян та їхнє майно.

У цей період, починаючи з 1947 р., у реорганізаційних процесах, що відбуваються в системі МВС, виявляється тенденція до мілітаризації органів міліції, їх жорсткої централізації. У серпні на особливе становище була переведена міліція 12 великих міст, у тому числі Києва, Одеси та ін. [12, с. 78]. У 1947 р. зі складу МВС до органів МДБ були передані відділи боротьби з бандитизмом. У цьому ж році були утворені науково-технічні відділи і відділення, оснащені на ті часи сучасною й оперативною технікою. У лютому 1948 р. створюється слідчий відділ у складі Головного управління міліції МВС СРСР та аналогічні відділи при республіканських і обласних УМВС. Їх завданням став розгляд кримінальних справ, які порушувалися оперативними відділами міліції, що сприяло зміцненню законності в діяльності міліції.

Оперативна обстановка ускладнилася масовим переміщенням населення: осіб, що поверталися з евакуації; демобілізованих військовослужбовців; репатріантів; осіб, закликаних з інших регіонів для відновлення промисловості. Ускладнювало обстановку наявність у населення значної кількості вогнепальної зброї і боєприпасів, що залишилися з часів війни. Потрапляючи в руки кримінальних елементів, вони ставали знаряддям злочинів, об'єктивним стимулом формування бандитських угруповань. Війна і післявоєнне лихоліття знову поставили нагальну проблему дитячої безпритульності і бездоглядності.

Помітну роль у боротьбі зі злочинністю, зокрема, з розкраданнями державної й особистої власності громадян для органів міліції на Одеській залізниці мали Укази Президії Верховної Ради СРСР “Про кримінальну відповідальність за розкрадання державної і суспільної власності” від 4 червня 1947 р, і “Про кримінальну відповідальність за розкрадання особистого майна громадян” [9, с. 263]. Цими документами посилювалася відповідальність за злочини. Так, за розкрадання державної власності групою осіб, повторно або у великих розмірах передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі на термін до 25 років.

Розглядаючи конкретні приклади діяльності міліції та окремих міліціонерів, можна уявити якою складною була криміногенна обстановка повоєнних часів. Уночі 18 березня 1947 р. на залізничній станції в Одеському порту ніс службу по охороні вантажів міліціонер Дорожнього відділу міліції І. В. Колесніков [9, с. 187]. Він виявив, що група у складі 6 чоловік зламавши вагон виносила з нього вугілля. Колесніков почав переслідування грабіжників, але в перестрілці, що зав'язалася, був убитий. Піднята по тривозі група затримала злочинців. У цей же період на бойових постах, захищаючи громадян та державне майно, загинули від рук злочинців працівники міліції Одесько-Кишинівської залізниці Сухорєбрий, Голуб і Волянський [9, с. 195]. Більше 30-ти років працював у карному розшукові Дорожнього відділу Одеської міліції Е. Я. Аронов, у якого на рахунок десятки розкритих особливо-небезпечних злочинів і сотні затриманих злочинців [17, с. 98].

У жовтні 1949 р. міліція була передана з МВС до Міністерства державної безпеки СРСР. Сьогодні ніхто не може сказати, чим було викликане це рішення, прагненням поліпшити роботу органів правопорядку, зміцнити їх кадри, чи ще більш “закрутити гайки”. Адже сьогодні ми добре розуміємо, та й світова практика свідчить: міліція (поліція) – це правопорядок, це внутрішні справи, а держбезпека – це щит державного

устрою. В цей час УМДБ по Одеській області очолював Д.Є. Лебін, а обласну міліцію О. М. Яковенко [15, с. 402]. На цих людей випав основний тягар по переформуванню органів правопорядку в повоєнний час. Вони досить довго очолювали силові структури Одещини, добре знали оперативну обстановку і змогли її стабілізувати.

У серпні 1950 р. спільною постановою ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР була збільшена загальна чисельність міліції, вводився новий формений одяг [17, с. 164]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1950 р. була заснована медаль “За відмінну службу на охороні суспільного порядку”. Одним з перших цією медаллю був нагороджений командир відділення лінійного відділу міліції на станції Одеса-Головна, старшина міліції Костянтин Небога [9, с. 255].

12 березня 1952 р. ЦК КПРС ухвалив Постанову “Про основні завдання МВС” [18, с. 262]. У документі відзначалося, що міліція погано бореться зі злочинністю, розкраданнями, спекуляцією, хуліганством, внаслідок чого в багатьох регіонах рівень злочинності залишається високим. Крім того, в органах міліції спостерігаються численні факти сваволі, порушення законності, необґрунтованих арештів і затримань громадян, має місце висока злочинність серед особового складу. Міліція не користується повагою серед населення, не спирається на громадськість.

У березні 1953 р. було прийнято рішення про об'єднання союзних і республіканських міністерств держбезпеки і внутрішніх справ у єдине союзно-республіканське Міністерство внутрішніх справ, яке очолив Л.П. Берія [14, с. 73]. 12 березня 1952 р. ЦК КПРС прийняв Постанову “Про основні завдання МВС” [14, с. 72]. Ця постанова різко критикувала міліцію. Великою загадкою являється те, що критикуючи міліцію за слабку роботу, ЦК КПРС приймає нову постанову про амністію, чим загострює криміногенну обстановку. Але через вісім років після війни міліція Одещини знову попала в положення бойової обстановки.

Цього ж року в області різко зросла злочинність. Це пояснювалось тим, що Указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. “Про амністію” [12, с. 53]. застосовувався не завжди правильно. Часто на волю випускалися особливо небезпечні карні злочинці, які не стали на шлях виправлення.

Отже, розвиток організаційної структури органів міліції на Одещині, та й в цілому всієї країни, в 1945-1953 рр. відповідав вимогам часу та інтересам суспільства, сприяли забезпеченню громадського порядку і безпеки громадян.

Проте, на мою думку, структура, функції та діяльність НКВС-МВС Півдня України потребують подальшого вивчення з залученням нових документів і матеріалів.

Примітки

¹ *Антология сыска: от полиции к внешней разведке: В 14 т. - Т 1.: Уголовный сыск: документы и материалы (XI-XX ст.) /сост. Ю.И. Римаренко, Е.М. Моисеев, В.Н. Чисников. – К., 2006. – 611 с.*

² “А главное – верность”: Очерки, статьи, воспоминания о чекистах Одещины. – Одеса: Маяк, 1987. – 24 с.

³ *Билас И.Г. Органы советской милиции западных областей Украинской ССР в 1939-1945 гг. Организационно-правовые аспекты становления и деятельности. – Львов, 1987. – 369 с.*

⁴ *Войцеховський М.М.* Зміни в структурі органів внутрішніх справ у період 1946-1948 рр. // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. Вип. 1: Матеріали наукової конференції молодих учених Університету внутрішніх справ. – Харків: Ун-т внутр. Справ, 1996. – С. 14-15.

⁵ *Войцеховський М.М.* Кадрове забезпечення міліції УРСР у повоєнний період (1946-1953 рр.) // Вісник Університету внутрішніх справ. - 1999. – Вип. 7.- С. 111-115.

⁶ *Войцеховський М.М.* Діяльність міліції України по охороні громадського порядку в повоєнний період (1946-1953 рр.) // Вісник Університету внутрішніх справ. – 2000. – Вип. 11. - С. 213-220.

⁷ *Гаврилов С., Любаров Ю.* Николаев – 220 лет. Очерки истории жизни города и горожан. – Николаев, 2009. – 208 с.

⁸ *Государственный архив Одесской области.* Путеводитель (А.Д. Бачинский, В.П. Колюк, С.В. Кульчицкий). Одесса, 1961. – 388 с.

⁹ *Дегілев В.Д.* Міліція Одеської залізниці. – Одеса: Скайбук, 2004. – 368 с.

¹⁰ *Из истории милиции Советской Украины.* Ю.В.Александров, Б.А. Воронин, М.А. Гельфант и др. / Под ред. П.П. Михайленко.- К., 1965. – 399 с.

¹¹ *История советской милиции:* В 2 т.-М.: Акад. МВД СССР, 1977. – 338с.

¹² *Карпец И.И.* Деятельность местных Советов по укреплению общественного порядка – М., 1966. – 120 с.

¹³ *Лагоша М.М.* Кадри міліції України в 1945-1953 рр. // Схід. – 1999. – № 4. – С. 62-65.

¹⁴ *Лагоша М. М.* Бригади сприяння міліції України в 1945-1953 рр. // Вісник Донецького університету. Серія “Б”: гуманітарні науки. - Донецьк, 1999. – № 1. – С. 71-76.

¹⁵ *Міліція Одещини: історія та сучасність / авт. кол.: М.В. Барбашин, А.К. Балінов, І. М. Шкляев та ін.* – Одесса: Скайбук, 2004. - 464 с.

¹⁶ *Мулукаев Р.С., Малыгин А.Я.* Советская милиция: этапы развития. – М.: Акад. МВД СССР, 1985. – 149 с.

¹⁷ *На захисті людини. Міліція Миколаївщини: історія та сьогоднішня у 2-х т. – Т.1 (за ред. Шкварець В.П., Довбня В.А., Левченко Л.Л.) – Миколаїв. “Іліон”.- 2008. – 176 с.*

¹⁸ *Советская милиция: история и современность (1917-1987).* – М.: Юрид. литература 1987. – 336 с.

¹⁹ *Скилягин А.Т.* Советская милиция в период строительства развитого социализма: 1945-1958 гг. – Л.: ВПУ МВД СССР, 1976. – 285 с.

²⁰ *Тимченко А.П.* Милиция Советской Украины на защите народного достояния, охране общественного порядка и в борьбе с преступностью в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Учебное пособие.– К.: ДСП, 1987. – 230 с.

УДК 94(5-12):620.91

Олександр МАЛЬОВАНІЙ
(м. Київ)

Енергетична складова інтеграційних процесів у Південно-Східній Азії

У статті розглядається питання місця, ролі та специфіки енергетичної співпраці між державами в контексті інтеграційних процесів на прикладі регіональних організацій в Південно-Східній Азії в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.

Ключові слова: Південно-Східна Азія, регіон, інтеграційні процеси, Асоціації країн Південно-Східної Азії, енергоресурси.

Oleksander Maliovaniy (Kyiv). The energetical question of the integration processes in Southeast Asia

In the article the question of place, role and specific of power collaboration, is considered between the states in the context of integration processes on the example of regional organizations in Southeast Asia during the second part of XX and the beginning of XXI.

Key works: Association of Southeast Asian Nations, region, integration processes, sources of energy.

Дослідження інтеграційних процесів в різних регіонах світу надає можливість альтернативного аналізу процесу регіоналізації у світі. Потреба в цьому постає через прийняття за європейською моделлю статусу єдино-правильного образу у визначенні обставин регіоналізації. Ігнорування досвіду інших регіональних об'єднань завдає шкоди повноцінному розкриттю законів регіональної інтеграції в сучасному світі. Важливого значення проблема вивчення інтеграційних процесів у різних регіонах світу набуває в контексті визначення найбільш успішних та перспективних напрямків кооперації між країнами регіону. Врахування досвіду регіональних утворень дозволяє оцінити значення різних галузей кооперації як з точки зору їх стимулюючого ефекту в самому процесі об'єднання, так і в розумінні їх потенціалу для розв'язання проблем, що стоять перед окремими країнами. Особливо це актуально при визначенні місця, ролі та специфіки енергетичної співпраці в рамках регіональних організацій. Одним із найбільш показових прикладів успішної енергетичної співпраці в рамках процесу регіоналізації є формування стабільного інтеграційного об'єднання в регіоні Південно-Східна Азія (далі – ПСА).

Інтеграційні процеси в ПСА, що були започатковані на початку 1950-х рр., мали дві різні, але взаємопов'язані хвилі. Перша була штучно ініційована великими державами (США, Англія, Франція), які розглядали країни ПСА як сферу свого впливу. [10, с. 8] Результатом стало формуванням військово-політичного блоку СЕАТО.

Проте, не зважаючи на вплив і силу ініціаторів СЕАТО, до нього прилучилися лише дві країни регіону ПСА – Таїланд і Філіппіни. Найбільша країна регіону – Індонезія, та менші – Бірма, Камбоджа, Лаос – відмовилися вступити в СЕАТО [1, с. 88]. Як наслідок виявився процес внутрішнього розколу СЕАТО, однією з головних причин якого був страх його азійських членів залишитися в ізоляції від інших країн Азії [10, с. 9]. Відсутність в цей період внутрішньо-регіонального поклику до інтеграції була зумовлена великою кількістю суперечностей, що пов'язані як із процесом вибору внутрішньополітичного устрою, так і наявністю взаємних територіальних претензій. Вирішення як першої так і другої групи протиріч залежало багато в чому від позиції “великих гравців”.

Друга хвиля інтеграційних процесів в ПСА розпочинається з кінця 50-х років. Вагомим чинником збереження прагнення до регіоналізації стало бажання країн регіону позбавитися пасивного положення в попередньому утворенні, довести

свою самозначимість. Але на цьому етапі регіоналізм у ПСА мав і кардинально інші джерела своєї ініціації. Головним стимулом до інтеграції стала внутрішня ситуація в регіоні. Політична нестабільність в Індокитаї, пов'язана з наростанням конфлікту між Демократичною Республікою В'єтнам і Південним В'єтнамом та посиленням впливу КНР, сприяли наполегливому пошуку країнами ПСА виходу з ситуації, щодо яких наростав економічний і військово-політичний тиск з боку розвинених країн. Окрім цього саме в цей період підприємницькі кола ПСА починають розглядати міждержавну співпрацю в регіоні як основу для досягнення економічного прогресу та успішної конкуренції в світі [10, с. 10].

Питання про створення нової організації було вперше поставлено Малайєю у 1957 р. Ініціатива в 1958-му була підтримана Філіппінами [7, с. 248]. Одразу після них, маючи на меті боротьбу з проникненням “комунізму” в регіон, з ініціативою про об'єднання виступив Таїланд. Так як ініціаторами інтеграції виступали залежні від великих держав Малайя (Англія) і Філіппіни (США) індонезійське МЗС розцінило це, як бажання країн членів СЕАТО “перекинути” місток до нейтральних держав регіону, тому Індонезія, як одна з ключових держав регіону, не проявила зацікавленості у проекті. Результатом ініціативи Таїланду стала нарада в Бангкоку в 1961 році, на якій було створено нову регіональну організацію в складі Малайї, Філіппін і Таїланду яка отримала назву Асоціації Південно-східної Азії – АСА. Не зважаючи на те, що внутрішньою політикою держав-членів АСА був антикомунізм, а зовнішній курс орієнтувався на західні держави, все ж АСА на відміну від СЕАТО була створена з ініціативи самих азіатських країн.

Діяльність АСА виявилася малоефективною і відзначалася слабкою функціональністю через протиріччя між державами учасниками. Особливо вони загострилися під час створення на основі Малайї і англійських колоній регіону (Сінгапуру і Пн. Калімантану) в 1963 р. нової держави – Малайзійської Федерації, адже Філіппіни претендували на частину майбутньої держави – Сабах [10 с.13]. Ще більшої напруги в питання утворення Малайзії додав лідер Індонезії Сукарно, який також заявив претензії своєї держави на Північний Калімантан [6, с. 220]. Філіппіни виступили з ініціативою мирного врегулювання, результатом чого стала спроба створення конфедерації МАФІЛНДО. Проте через ідеологічні протиріччя переговори по її створенню зайшли в глухий кут. Тому реакцією на проголошення в 1963 році Малайзії став вихід Філіппін з АСА і посилення конфронтації між новою державою і Індонезією. Хоч з часом за посередництва США, та внаслідок перевороту в Індонезії 1965 року конфлікт було розряджено, це по-суті і стало причиною ліквідації АСА, що юридично було оформлено лише 1967 року.

Ще однією невдалою та недовготривалою спробою інтеграції в регіоні стала японська ініціатива 1966 року, коли в Сеулі було утворено Азіатсько-тихоокеанську Раду –АЗПАК., до якої увійшли 3 країни ПСА Таїланд, Філіппіни, Малайзія. [8, с. 13].

Активізація інтеграційних процесів в ПСА за взірцем АСА багато в чому було пов'язане з ініціативою лідерів “нового порядку” в Індонезії, що встановився після подій осені 1965 р., в результаті чого до влади прийшли військові на чолі з Сухарто. Нові лідери бажали налагодити співпрацю з іншими країнами регіону і таким

чином реалізувати через нову організацію ідею “природного лідерства” в регіоні, на що претендувала і претендує Індонезія [10, с. 16]. Також потрібно відзначити роль в новому інтеграційному процесі президента Філіппін Ф. Маркоса, який прийшовши до влади в 1965 р., намагався зняти зі своєї країни образ маріонетки США [2 с.118]. Таїланд був зацікавлений в нівеляції впливу американських і англійських сил в регіоні та в послабленні позицій КНР [9, с. 109]. Сінгапур, що вийшов зі складу Малайзії в 1965 р., покладав на нове регіональне утворення сподівання про захист від внутрішньо-регіональних конфліктів, особливо від антагонізму з “мусульманськими” Малайзією і Індонезією, а також мав надії на більш сприятливі умови для економічного розвитку [4, с. 35].

Результатом попередніх домовленостей стало підписання в столиці Таїланду 6 серпня 1967 р. на зустрічі міністрів іноземних справ п’яти держав Південно-Східної Азії (Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни) декларації про створення Асоціації країн Південно-Східної Азії (Association of Southeast Asian Nations) [15].

Задекларувавши наміри широкої співпраці, п’ять країн ПСА створили нове регіональне утворення АСЕАН, що символізувало остаточний перехід від військово-політичної інтеграції, прикладом якої були СЕАТО і МАФІЛНДО до політико-економічної праобразом якої була АСА. Наступна сорокарічна діяльність стала підтвердженням того, що економічна сторона (і енергетична сфера зокрема) в діяльності АСЕАН поступово набуває ваги серед основних напрямків роботи цієї організації. Виділення певних етапів у діяльності АСЕАН в цілому, та у специфіці енергетичної співпраці зокрема, залежали від комплексу як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

Видається як достатньо аргументований, хоча й з акцентом на політичний аспект кооперації, наступний підхід до поділу історії АСЕАН на періоди: 1967-1976 рр. – це період зародкового розвитку асоціації, протягом якого взаємовідносини між п’ятьма членами АСЕАН характеризуються декларативністю, і не мали повноцінного практичного наповнення; період 1977-1991рр. являє собою реакцію на поразку проамериканських режимів у Східному Індокитаї навесні 1975 р., та актуалізацією камбоджійської проблеми після приходу до влади “червоних кхмерів” на чолі з Пол Потом. Ці чинники призвели до консолідації “П’ятірки” і прийняття ряду нових документів, які дали основи для другого народження асоціації.

Виділення третього періоду – 1992-1997 рр., пов’язане із закінченням “холодної війни”. Внаслідок чого відбулося перетворення асоціації в справжню регіональну організацію і важливий фактор у сфері політики, безпеки і економічної співпраці в ПСА і АТР із заявкою на позиції новітнього “центру сили” в АТР. Причиною цьому було не лише включення до складу асоціації більшості країн ПСА (В’єтнам, М’янма, Лаос), а і зростання економічного потенціалу регіону.

Четвертий період 1997-1999 рр. – це час економічної кризи, “відкат” на позиції пошуку виходу. Під час цього своєрідного “іспиту” країни АСЕАН вирішують долати його наслідки синхронно.

П'ятий період з 2000 по 2007 рр. – характеризується спробою реанімації “азіатського дива”, консолідація АСЕАН і посилення її позицій в АТР в сфері економіки, безпеки і політики [10, с. 5].

Енергетичний чинник на рівні АСЕАН вперше був актуалізований у вигляді елемента безпеки в другій половині 70-их років, як реакція на поразку проамериканських режимів в Східному Індокитаї навесні 1975 року. Ситуація примушувала країни члени АСЕАН до переорієнтації на власні сили, і що важливо ресурси, роль яких в ході енергетичної кризи початку 70-х рр. актуалізується. Старт реалізації такого вектору був неможливим для кожної держави окремо, тому в ході зустрічі глав держав АСЕАН на о. Балі було прийнято “Декларацію порозуміння АСЕАН”[16]. Програма економічної співпраці, що зафіксована в “Декларації порозуміння АСЕАН”, виділялася тим, що одним з основних напрямків співпраці було обрано забезпечення сировинної безпеки. Встановлювався порядок пріоритетного постачання партнерів по Асоціації дефіцитною сировиною при її критичній нестачі (одним з основних видів сировини, що займала значну частину внутрішньо-асеанівської торгівлі була нафта) [10, с. 87].

Практичним результатом вищевказаного положення Декларації порозуміння стало укладання в 1977 р. Радою АСЕАН з питань нафти (ASCOPE) угоди про першочерговий продаж нафти партнерам по АСЕАН в критичних ситуаціях.[10, с. 89] Дві нафтодобувні країни Асоціації – Індонезія і Малайзія зобов'язувалися здійснювати тимчасове, але первинне постачання членам АСЕАН - імпортерам нафти в періоди нафтової кризи.

У внутрішньо організаційному плані АСЕАН практично реалізує закладені в домовленостях 1976 і 1977 рр. тези в ході консиліумів міністрів економіки і енергетики по енергетичній кооперації АСЕАН (АЕМЕС) починаючи з 1980 р. Цей консультативний форум стає щорічним звітно-установчим органом АСЕАН, на якому протягом наступних років визначаються і впроваджуються в життя пріоритети енергетичної співпраці.

Зовнішньоекономічний аспект завжди був одним із визначальних для формування порядку денного на АЕМЕС. Так різке падіння цін на нафту поч. 80-х рр. зумовило обговорення на зустрічі в Сінгапурі 1983 р. питання про модернізацію угоди від 1977 р. про критичне постачання нафти у вигляді укладання нової схеми перерозподілу нафти в критичних ситуаціях на ринку цього енергоресурсу [18].

Позиції АСЕАН в енергетичному питанні особливо посилилися після вступу до асоціації колишньої колонії Великобританії Бруней-Даруссалам в 1984 р. Ця маленька країна мала один із найбільших запасів енергоресурсів в АТР.[10, с. 63]

В Бангкоці 1985 р., символом зустрічі АЕМЕС стала ASCOPE. Остаточо було вирішено укласти нову угоду з нафтової безпеки АСЕАН [19] Логічним продовженням зустрічі в Бангкоці стало укладання в наступному році на зустрічі міністрів закордонних справ країн АСЕАН (що є головним робочим органом Асоціації) в Манілі Угоди енергетичної співпраці АСЕАН [11] і встановленням Схеми перерозподілу нафти в АСЕАН в критичних ситуаціях.[14] Угода визначала основні напрямки енергетичної кооперації на майбутнє, а саме: енергетичне планування; розвиток енергетичного сектору; енергетична безпека; енергозбереження; обмін

інформацією; конституалізація консультативного характеру АЕММЕС. Доповнюючи угоди від 1977 року, нова схема визначала принцип, за яким у випадку перевиробництва нафти країни АСЕАН мають першочергово закупити надлишок у виробника члена АСЕАН. Всі операції з приводу ліквідації дефіциту, чи профіциту нафти мають ініціюватися через секретаріат АЕМЕС. Для екстрених енергетичних потреб членів АСЕАН було вирішено створити резервний нафтовий фонд [10 с.95].

Подальша стабілізація на світовому ринку нафти і кроки здійсненні в рамках манільської угоди 1986 року призвели до актуалізації ряду інших питань енергетичної взаємодії. На передній план виходить проблема підготовки планів розвитку галузі і забезпечення її високо-кваліфікаційними кадрами. Тому АСЕАН починає просувати ідею створення Енергетичного учбового, дослідницького і управлінського центру[20]. Досвід створення установи було вирішено переймати від європейських колег. Діалог між АСЕАН і ЕС з цього питання завершився підписанням у 1988 р. в Брюсселі угоди про заснування Центру управління, навчання і вивчення енергетики (АЕЕМТРС), ціллю якого було посилення співпраці серед країн АСЕАН та Європейським економічним співтовариством зокрема в сфері енергетики, а саме в обміні інформацією, обміні дослідниками, підготовці спеціалістів із планування енергії і експертів АСЕАН на різних рівнях управління [12].

Крім того, з початку 80-х рр. внаслідок збільшення зовнішніх інвестицій частка ресурсоемких товарів скорочується і в галузі енергетики актуалізується питання нових, альтернативних і ресурсозберігаючих джерел енергетики, що займає з цього часу чільне місце в роботі АЕМЕС[10, с. 95]. Тому на зустрічах АЕМЕС 1986-1987 рр. Комітетом з нових і відновлювальних джерел енергії (NRES) ініціюється розробка і подальше впровадження предметних для комітету напрямків отримання енергозабезпечення [21].

Порядок денний зустрічі АЕМЕС в 1990 р. був сформований під знаком кризи в перській затоці, що спричинило нове коливання цін на енергоносії в світових масштабах. Результатом засідання ради міністрів з енергетичних питань стала постановка питання про диверсифікацію напрямків постачання нафти, а також актуалізацію ролі наявних в регіоні енергоносіїв, в тому числі вугілля і альтернативних джерел [22].

У 1995 р. внаслідок внутрішніх змін у В'єтнамі та переговорного процесу на зустрічі міністрів закордонних справ АСЕАН в Брунеї було оголошено про прийняття до свого складу СРВ [10, с. 110]. Це не лише посилювало роль АСЕАН і виводило її на рівень всього Азіатсько-Тихоокеанського Регіону, а і надавало асоціації більших можливостей в енергетичній співпраці, адже на в'єтнамському континентальному шельфі є великі запаси нафти, а на північному-сході зосереджені поклади кам'яного вугілля [3, с. 77]. Тому логічним продовженням вказаного процесу стало внесення в липні 1997 р. поправок до енергетичної угоди АСЕАН 1986 р., які б полегшували адаптацію до співпраці в енергетичній сфері новим членам, а саме В'єтнаму і в майбутньому іншим державам Індокитаю [27].

Вихід АСЕАН у 90-х рр. на рівень АТР зумовлює потребу в співпраці між асоціацією та іншими країнами АТР. Намагаючись отримувати більш вагомі

дивіденди від вказаної співпраці, було вирішено організувати дану роботу за формулою “АСЕАН+3” (Японія, КНР, Південна Корея) В рамках даного формату, починаючи з середини 90-х рр., (у 1996 р. відбувся перший саміт АСЕАН+3) реалізовується ряд успішних програм співпраці в енергетичній сфері, наприклад – проект “Великий Меконг” (поліпшення енергетичної інфраструктури в басейні цієї річки яка протікає з Китаю майже через всі країни Індокитаю) [23].

Динамізм якого набувають країни АСЕАН в економічному сенсі з початку 90-х зумовив потребу у вдосконаленні інституцій АСЕАН. У 1998 р. угодою на базі створеного в 1988 р. Центру управління, навчання і вивчення енергетики АСЕАН-ЄС (АЕЕМТРС) було домовлено створити Центр енергетики АСЕАН (АСЕ). Головним завданням центру визначалися ініціювання, координація, полегшення національних, і об’єднаних колективних дій з енергетики [13].

Четверте десятиліття своєї діяльності асоціація зустріла початком фінансово-економічної кризи. Така ситуація поставила на порядок денний питання існування організації і її майбутнього. Криза показала внутрішню недостатню міцність АСЕАН і зовнішньоекономічний сепаратизм її членів. Та все ж в загальному плані елітарні кола країн-учасниць асоціації були зацікавлені в збереженні співпраці в рамках асоціації. Саме тому в розпал кризи наприкінці 1997 р. було прийнято документ “АСЕАН – бачення в 2020 році” [10, с. 167] в якому було розписано основні етапи і напрямки співпраці до 2020 р. Для реалізації цього документу на Ханойському саміті АСЕАН в 1998 р. було прийнято “Ханойський план дій”, розрахований на 6 років (до 2004 р.). Він був спроектований для зміцнення економічних фундаментів країн-членів [10, с. 167]

Таким чином продемонструвавши бажання працювати в питанні посиленні інтеграції в Ханой було надано динамічності роботі щорічних зустрічей міністрів з питань енергетики в 1999-2000 рр. Так на 17 оновленому АМЕМ(в 1995 році АЕМЕС було перейменовано в АМЕМ) в Бангкоці було прийнято План дій на 1999-2004 роки у відповідності до Плану Ханоя, в якому найбільшій увазі зверталась на участь в асеанівських енергетичних проектах приватного капіталу, зокрема в розглянутому на засіданні ASCOPE проекті трансасеанівського газопроводу (TAGP) [24].

2001 р. у роботі АМЕМ був ознаменований розглядом не лише регіональних енергетичних питань. У травні відбулася установча конференція Форуму країн експортерів природного газу(Gas Exporting Countries Forum-GECF), про участь в якій напередодні заявили Бруней, Малайзія і Індонезія як країни з найбільшими запасами вказаного ресурсу в АТР. Країни учасниці задекларували намір сприяти встановленню відповідних реальній ситуації обсягів видобутку і цін на природний газ [25].

Актуалізація “газового” питання виявилось також у підписанні Меморандуму порозуміння в газовій сфері АСЕАН (The ASEAN Memorandum of Understanding (MoU) on the Trans-ASEAN Gas Pipeline (TAGP) у 2002 р., за яким країни АСЕАН, спираючись на угоду 1986 р. і наступні документи з енергетичної співпраці, зобов’язалася якнайшвидше реалізувати проект Трансасеанівського газопроводу

[28]. Паралельно з газовою кооперацією найважливішим питанням АСЕАН стає формування спільної мережі електроенергії (Power Grid)

У 2003 р. на ІХ саміті АСЕАН було підписано ІІ Балійську декларацію порозуміння, на якій було проголошено створення економічного співтовариства АСЕАН до 2020 р. [17] У відповідності до декларації в 2004 р. було узгоджено і прийнято План дій з енергетичної співпраці АСЕАН (АРАЕС) на 2004-2009 рр., головними практичними напрямками якого проголошувалося створення спільної електромережі, прокладання TAGP, підвищення ролі вугілля, збільшення використання енергозберігаючих технологій і впровадження відновлювальних джерел енергії [26].

Таким чином характер співпраці завжди був в залежності від обставин інтеграційного будівництва і економічних факторів. Енергетичний чинник майже ніколи не був першочерговим для АСЕАН, окрім критичних моментів, коли на порядок денний поставало питання енергетичної безпеки всього регіону. Та все ж маємо змогу констатувати дві еволюційні тенденції в даній сфері. По-перше це посилення значимості самого енергетичного чинника, що виявилось в збільшенні кількісної і якісної представленості енергетичної тематики в документальному спектрі АСЕАН, а також інституалізацією апаратного сектору АСЕАН, який працював в сфері енергетики. Друга тенденція полягає в перетворенні самого чинника з вузькоспеціалізованого напрямку забезпечення купівлі і продажу, на багато орієнтовану сферу співпраці, що включає використання високих рівнів організації і технології. Тому має місце значне зростання ролі саме енергетичного чинника як цементуючої складової інтеграційних процесів в АТР, особливо з виходом ряду країн ПСА, на зламі століть, до високого рівня індустріально-технічного розвитку.

Примітки

¹ *Акопов Г.М., Сухарьков И.А.* Империалистические блоки. Перспективы и реальность. М., 1969

² *Борисова И.Б. Волжин Н.П.* Внешняя политика Филиппин и США (1946-1986). – М., 1988.

³ *Головченко В., Кравчук О.* Країнознавство: Азія, Африка, Латинська Америка, Австралія і Океанія: Навчальний посібник. — К.: ЗАТ «Нічлава», 2006.

⁴ *Гуревич Э.М. Чуфрин Г.И.* Внешняя политика Сингапура. – М., 1989.

⁵ *Индокитай: тенденции развития.* – М., 2004.

⁶ *Катица М.С, Малетин Н.П.* Сукарно: политическая биография. – М., 1980.

⁷ *Колосков Б.Т.* Малайзия вчера и сегодня. М., 1984

⁸ *Малетин Н.П.* Ассоциация стран Юго-Восточной Азии - АСЕАН. М., 1980

⁹ *Малетин Н.П.* Внешняя политика Таиланда. М., 1986

¹⁰ *Малетин Н.П.* АСЕАН: четыре десятилетия развития. - М. : МГИМО-Университет, 2007.

¹¹ *Agreement On ASEAN Energy Cooperation Manila, 24 June 1986//* <http://www.aseansec.org/1417.htm>

¹² *Agreement on the Establishment of the ASEAN - EC Energy Management Training and Research Centre, Brussels, Belgium, 8 September 1988//* <http://www.aseansec.org/805.htm>

¹³ *Agreement on the Establishment of the ASEAN Centre for Energy, Manila, 22 May 1998*// <http://www.aseansec.org/1719.htm>

¹⁴ *ASEAN Petroleum Security Agreement Manila, 24 June 1986* // <http://www.aseansec.org/1416.htm>

¹⁵ *Bangkok Declaration, Bangkok, 8 August 1967*// <http://www.aseansec.org/1212.htm>

¹⁶ *Declaration of ASEAN Concord (Bali Concord), Bali 24 February 1976.* // <http://www.aseansec.org/1216.htm>

¹⁷ *Declaration of ASEAN Concord II (Bali Concord II). Bali, 7 October 2003* // <http://www.aseansec.org>

¹⁸ *Joint Press Statement of the 4th Meeting of the ASEAN Economic Ministers on Energy Cooperation Singapore, 19 January 1983* // <http://www.aseansec.org/1419.htm>

¹⁹ *Joint Press Statement of the 5th Meeting of the ASEAN Economic Ministers on Energy Cooperation Bangkok, 25-26 April 1985* // <http://www.aseansec.org/1418.htm>

²⁰ *Joint Press Statement 7th Meeting of the ASEAN Economic Ministers on Energy, Bandar Seri Begawan, 7-8 April 1988* // <http://www.aseansec.org/1414.htm>

²¹ *Joint Press Statement of the 8th Meeting of the ASEAN Economic Ministers on Energy, Kuala Lumpur, 22-23 June 1989*// <http://www.aseansec.org/827.htm>

²² *Joint Press Statement of the 9 th Meeting of ASEAN Economic Ministers on Energy Cooperation (AEMEC), Manila, 12-16 November 1990* // <http://www.aseansec.org/1090.htm>

²³ *Joint Press Statement For The 14th ASEAN Ministers on Energy Meeting Kuala Lumpur, 1 July 1996*// <http://www.aseansec.org/1960.htm>

²⁴ *Joint Press Statement The 17th ASEAN Ministers on Energy Meeting, Bangkok 3 July 1999*// <http://www.aseansec.org/1723.htm>

²⁵ *Joint Press Statement 19th ASEAN Ministers On Energy Meeting, Bandar Seri Begawan, 5 July 2001*// <http://www.aseansec.org/565.htm>

²⁶ *Plan of Action For Energy Cooperation(APAEC) 2004-2009 Makati City, 9 June 2004* // <http://www.aseansec.org>

²⁷ *Protocol Amending the Agreement on ASEAN Energy Cooperation, Kuala Lumpur, Malaysia, 23 July 1997*// <http://www.aseansec.org/1958.htm>

²⁸ *The ASEAN Memorandum of Understanding (MoU) on the Trans-ASEAN Gas Pipeline (TAGP) Bali, 5 July 2002 2002* // <http://www.aseansec.org/6578.htm>

УДК 94(73)“1949/1954”:327

Валерія МЕЛЬНИЧЕНКО

(м. Миколаїв)

Формування “тайванської проблеми” та політика США (1949-1954 рр.)

Автор розглядає динаміку політики США в формуванні “тайванської проблеми” та наслідки американської присутності в зоні Тихого океану в 1949-1954 рр. Акцентується увага на зародженні основних напрямів політичного діалогу США та Китайської Республіки, аналізуються особливості зовнішньополітичного курсу США та досліджується історія виникнення першої республіки в Східній Азії.

Ключові слова: зовнішньополітичний курс, “тайваньська проблема”, політичний статус, американське втручання, дипломатичне визнання, японська агресія, збройні сили.

Melnichenko Valeria (Mykolaiv). The forming of the “Taiwan problem” and the USA policy (1949-1954)

In this article the author studies outthe dynamics of the USA policy towards the ‘Taiwan problem’ and consequence of the American basing in the areaof the Pacific Ocean during 1949-1954. Main directions of the political dialogue between the USA and Chinese Republic, features of the USA foreign policy and origin history of the first republic in East Asia are analyzed.

Keywords: foreign policy course, Taiwan problem, political status, American interference, diplomatic recognition, Japanese aggression, military forces.

На сьогоднішній день однією з невирішених політичних проблем, яка виступає в якості дестабілізуючого фактору структури регіональної безпеки є незавершеність процесу возз’єднання всіх китайських територій.

Потреба неупередженого дослідження “тайваньської проблеми” обумовлена й тим, що у вітчизняній історіографії ще не створено узагальнюючої праці, у якій би комплексно з врахуванням нових політичних реалій розглядалася проблематика формування тайваньського питання та зовнішньополітичний вплив США на реформування регіональної системи міжнародних відносин. Вже більше п’ятдесяти років “тайваньську проблему” називають небезпечним джерелом нестабільності в Азіатсько-тихоокеанському регіоні. У чому ж суть формування цієї проблеми і які перспективи її врегулювання?

Джерельну базу дослідження склали різні по характеру документи і матеріали. Їх можна поділити на наступні основні групи: дипломатичні документи; матеріали конгресу США; документи виконавчої влади США, КНР і Тайваню; матеріали американських і тайваньських політичних партій; мемуари; повідомлення інформаційних агентств; довідкові матеріали.

Вирішення поставлених дослідницьких завдань вимагало від автора уважного вивчення текстів ряду міжнародних договорів, декларацій, комюніке: китайсько-голландського договору 1662 р., Сімоносекського договору 1895 р., Сан-францизського договору 1951 р., Тайбейського японо-китайського договору 1952 р., договори про сумісну оборону між США і Китайською Республікою 1954 р., Каїрської декларації 1943 р., Потсдамської декларації 1945 р., американо-китайських сумісних комюніке 1972, 1979, 1982 рр. За допомогою цих документів можна отримати уявлення про історію і нинішній стан статусу Тайваню в міжнародному співтоваристві. Крім того, тут можна виявити зафіксовані принципи політики США відносно Тайваню на різних її етапах. Всі вищезазначені документи опубліковані на сайті Taiwan Documents Project [6].

Важливим джерелом є матеріали конгресу США. Серед них: тексти численних резолюцій щодо тайваньської політики, що висловлюють думку американського конгресу (і що не мають сили закону); матеріали слухань з тайваньської проблеми, що проходили в комітетах у закордонних справах сенату і палати представників

[7]; стенограми пленарних засідань сенату і палати представників. Аналіз цих джерел дозволив виявити позиції, займані американськими законодавцями по основних питаннях тайваньської політики США впродовж 1949 – 1999 рр., виявити основні пункти суперечностей, прослідкувати хід політичної боротьби. Слухання в конгресі часто ставали приводом для офіційного оголошення позиції виконавчої влади США з “тайваньської проблеми”.

Цінна підбірка документів урядів США, КНР і Тайваню була опублікована в тематичних збірках С. Джіббертом, У. Карпентером і Дж. Сюном [5].

“Тайваньське питання” є об’єктом наукової уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. “Тайванська проблема” та її вплив на формування відносин США-КНР знайшла своє відображення у роботах Боженко А.М., Іванова О., Нікітіна М., Лещенка Л.О.

Системний аналіз тайваньського досвіду з реформування політичної та економічної системи суспільства є предметом наукової уваги російських дослідників Островського А.В., Єгорова К.А., Гудошнікова Л.М.

У сучасній українській історіографії з’явилася низка досліджень, що присвячені ретроспективному аналізу політичних джерел “тайваньської проблеми”, її значення в структурі взаємовідносин Азіатсько-Тихоокеанського регіону, висвітленню факторів впливу на еволюцію системи міжнародних відносин у регіоні та аналізу перспектив і моделей розвитку об’єднавчого процесу КНР-Тайвань. Зокрема це праці Шергіна С.О., Івченка О.Г., Стадниченка В., Гончара Б.М., Камінського Є.Є., Проня С.В., Нікішенка С.О., Гайдукова Л.Ф., Перепелиці Г.М., Лещенка Л.О., спільна монографія Коппель О.А. та Пархомчук О.С.

У публікаціях американських політологів Дж.А. Кохена, Е. Рейвенала, М. Мейшера, М. Оксенберга, Р. Мак-Фаркара, спільній монографії В. Кінтера й Дж. Коппера розглядаються внутрішньополітичні чинники, які обумовили затвердження у зовнішній політиці США концепції про загрозу Китаю американським стратегічним інтересам й збереження Тайваню в якості одного з опорних пунктів системи національної безпеки США у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

У подальшому аналіз перспектив розвитку військово-політичного співробітництва США-КНР й впливу „тайваньського фактора” на конструкцію американсько-китайських та регіональних взаємовідносин розглядається у роботах Х. Хардінга, Г. Гасса.

Виходячи з актуальності теми, а також враховуючи недостатній ступінь її розробки у вітчизняній політичній та історичній науці, метою статті є узагальнюючий аналіз формування тайваньської проблеми та процесів, пов’язаних із становленням і розвитком політичних тенденцій, які призвели до виникнення „тайваньської проблеми”, охарактеризувати процес еволюції міжнародного статусу Тайваню в залежності від стратегічних напрямів зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів Америки.

В архівах засобів масової інформації Росії є декілька інтерв’ю та статей щодо тайваньського питання і в деяких з них острів Тайвань іменується “державою”, а відносини Росії з Тайванем називаються відносинами “між двома країнами”. Тим часом насправді в світі існує лише один Китай, і уряд Китайської Народної Респуб-

бліки є єдиним законним урядом, що представляє весь Китай. Тайвань же – це невід'ємна частина Китаю і жодним чином не є державою. Дана стаття була спеціально підготовлена автором для того, щоб український та російський читач, що цікавиться тайваньським питанням, отримав всестороннє і точне уявлення про історію виникнення і нинішній стан цього питання, а також про відповідну позицію китайського уряду.

У відповідь на питання, коли і де виникла перша республіка в Азії, найчастіше можна почути, що це була Китайська республіка, заснована 1 січня 1912 р. Насправді, перша республіка в Азії виникла 114 років тому, в травні 1895 р., на острові Тайвань. На думку автора статті цей факт є ключовим моментом в історії формування та існування “тайваньської проблеми”. Оскільки глибший аналіз і оцінки даної теми поки залишаються справою майбутнього, короткий опис, що подається нижче, носить суто інформативний характер. Після початку китайсько-японської війни 1 серпня 1894 р., мало хто вірив, що Японія переможе Китай. Багато хто навіть передбачав легку перемогу численнішої китайської армії. Тим більшим шоком для всіх китайців, особливо для жителів Тайваню, стало те, що японці, яких вони звикли іменувати “карликами”, виграли війну, а весною 1895 р. нав'язали Китаю принизливий мир. Ще більшим шоком стала звістка про те, що, хоча всі військові дії йшли на півночі, Японія зажадала від Китаю поступки Тайваню. До 1895 р. Тайвань вже не був необжитою околицею, як на початку правління династії Цін. Місцеве, в основному китайське, населення складало близько 3-х мільйонів чоловік. Острів був значно китаїзований, а в 1885 р. став провінцією Китаю [1]. До кінця XIX ст., у правління губернатора Лю Мін-чуаня, Тайвань вступив на шлях модернізації. Проте, під натиском Японії, Пекін зважився на поступку Тайваню, сподіваючись зберегти півострів Ляонін, як ворота до Маньчжурії, батьківщини правителів династії Цін. Здача Тайваню викликала різкий протест місцевих жителів, що не бажали поступатися рідним островом і готових захищати його від японців. В ході опору вони створили на Тайвані першу республіку в Азії, існування якої, правда, було дуже недовгим.

Для захисту громади та інвестицій іноземців на Тайвані потрібні були іноземні військові сили. Не домовившись з Англією і Францією, тайванці спробували залучити Німеччину і Росію. А в середині травня 1895 р. так само безуспішно робили ставку на США і Іспанію. Після ратифікації мирного договору, ситуація на Тайвані ще більше погіршала.

Лідери тайваньського народу ухвалили на раді рішення про перетворення Тайваню в республіканську державу, і все правління, відтепер, знаходилося в руках чиновників, вибраних тайваньським народом. Президентом республіки Тайвань призначений губернатор Тайваню, Тан Цзін-сун... Інагурація Тан Цзін-суна, як президента республіки Тайвань, пройшла 25 травня 1895 р., всього за чотири дні до висадки японців на острів. Тан Цзін-суну був вручений золотий перстень президента Республіки Тайвань і державний прапор, з малюнком жовтого тигра на темно-синьому фоні. Так виникла перша республіка в Східній Азії. Із самого початку багатьом було ясно, що самопроголошена Демократична республіка Тайвань була лише грою уяви. Навіть новий девіз правління “Юн Цін” (Вічне Цин) відверто на-

тякав, що нова “незалежна” держава має намір бути вічним васалом маньчжурської династії. Тан Цзін-сун зробив все можливе, щоб підкреслити підлеглість і вірність династії Цін. Свій титул президента він використовував тільки в зверненнях до європейців. Не дивлячись на це, жодна західна держава так і не визнала республіку і не надала допомоги захисникам острова.

По суті, республіка стала простим фасадом, за яким Тан Цзін-сун і його прихильники домінували у військових і цивільних справах на півночі Тайваню. Ця республіка рухнула вже через 12 днів, коли Тан таємно втік з Тайбея, прихопивши з собою золотий перстень президента. Але навіть після захоплення японцями 6 червня столиці на півночі, республіка все ж таки не припинила існування. Хоча генерал Лю Юн-фу відмовився зайняти вакантний пост президента, він продовжив війну як військовий диктатор. Створений ним на півдні новий парламент схвалив випуск поштових марок і грошей. На грошових купюрах був напис “Республіка Тайвань”, а на марках був зображений жовтий тигр – герб цієї республіки.

Не дивлячись на короткостроковість, передчасність і штучність появи, республіка Тайвань стала важливою віхою історії. Створення республіки в 1895 р. підтримала велика частина жителів острова, а в її захисті брало участь близько 150 000 чоловік. Нарешті, ніхто не може заперечувати той унікальний факт, що, при всій граничній умовності свого офіційного найменування, республіка Тайвань (Тайвань міньчжу го – дослівно: “держава народного правління Тайвань”) все ж таки є першою за всю історію республіканською державою в Азії.

Однак Тайвань є найбільшим островом Китаю і споконвіку належить Китаю. Тайваньські співвітчизники мають те ж коріння і ті ж витоки, що і народ рідного материка. Починаючи з середини XIII-го століття уряди Китаю, що змінювали один одного, запроваджували на Тайвані адміністративні органи, здійснюючи там свою юрисдикцію. У 1945 р., отримавши остаточну перемогу в антияпонській війні, китайський народ одночасно повернув собі і Тайвань. 25 жовтня того ж року уповноважені країни антифашистської коаліції від імені китайського уряду урочисто проголосили, що відтепер Тайвань офіційно повертається до складу території Китаю. Вся територія, все населення і всі адміністративні органи з того дня і понині знаходяться під суверенітетом Китаю. Повернення Тайваню в лоно Батьківщини було визнане міжнародним співтовариством. Знамениті Каїрська і Потсдамська декларації ясно проголосили, що Тайвань як відторгнута Японією китайська територія, повинен бути повернений Китаю.

Після Другої світової війни Тайвань був вже повернений Китаю як де-юре, так і де-факто. Виникнення ж тайваньського питання є як спадщиною громадянської війни в Китаї, так і результатом озброєного втручання США. 1 жовтня 1949 р. було проголошено створення Центрального народного уряду Китайської Народної Республіки, який замість уряду Китайської Республіки став єдиним законним урядом і єдиним законним представником всього Китаю на міжнародній арені. В умовах незмінності тотожного суб'єкта міжнародного права новий режим прийшов на зміну старому режиму, але суверенітет Китаю і територія, що належить йому, від цього зовсім не змінилися. Втеча на Тайвань військово-політичної частини гоміньда-

нівського угруповання об'єктивно створила ситуацію відірваності між двома берегами Тайваньської протоки.

Факт приходу Китайської Народної Республіки на зміну “Китайської Республіки” отримав загальне визнання міжнародного співтовариства. На другий день після утворення Китайської Народної Республіки Радянський Союз першим встановив з нею дипломатичні відносини, услід за ним число країн, що росте, одна за одною встановлювали дипломатичні відносини з КНР. У жовтні 1971 р. 26-а сесія Генеральної Асамблеї ООН прийняла резолюцію про вигнання зі своїх лав “представників” тайваньської влади і про відновлення місця і всіх законних прав Китайської Народної Республіки в ООН. До сьогоднішнього дня з Китаєм встановили дипломатичні відносини понад 160 держав, які ясно заявили про визнання того факту, що в світі існує лише один Китай, що Тайвань є його частиною і що уряд Китайської Народної Республіки -це єдиний законний уряд Китаю.

Після створення Китайської Народної Республіки адміністрація США в січневій заяві 1950 р. визнала встановлення Китаєм суверенітету над островом Тайвань. У червні 1950 р. після того, як вибухнула корейська війна, президент США Г. Трумен опублікував заяву, в якій оголосив про те, що США перешкоджають “будь-якому нападу на Тайвань” і що він віддав наказ 7-у флоту США увійти до Тайваньської протоки, а 13-му авіазагону – передислокуватися на Тайвань. У грудні 1954 р. Сполучені Штати Америки уклали з тайваньською владою так званий “договір про взаємну оборону”, і китайська провінція Тайвань опинилася під “протекцією” США. У китайсько-американському сумісному комюніке (лютий 1972 р.), в комюніке про встановлення дипломатичних відносин між КНР і США (грудень 1978 р.) і в сумісному китайсько-американському комюніке від 17 серпня 1982 р. Сполучені Штати Америки недвозначно визнали, що в світі існує лише один Китай, що уряд Китайської Народної Республіки є єдиним законним урядом Китаю, що США підтримують з Тайванем лише неофіційні зв'язки і що вони зобов'язуються поступово скорочувати постачання озброєнь на Тайвань [3].

Взагалі кажучи, протягом 30-40 років після утворення Китайської Народної Республіки тайваньська влада також неухильно дотримувалися позиції, що Тайвань є частиною Китаю і що є лише один Китай, виступаючи проти створення “двох Китаїв” і “незалежного Тайваню”. Це ясно викладено в зверненнях тайваньських лідерів. Проте з початку 90-х років розкольницькі сили Тайваню, представником яких був Чи Денхуей, крок за кроком почали відступати від принципу одного Китаю, поширюючи положення про “два уряди”, про “дві рівноправні політичні субстанції”, про те, що Тайвань вже є суверенною, незалежною державою, що “відносини між двома берегами Тайваньської протоки є відносини між державами, принаймні специфічними міждержавними відносинами”. На міжнародній арені вони безоглядно займаються діяльністю щодо “розширення простору для існування держави” з метою створення “двох Китаїв”.

У 1949 р. після перемоги китайської комуністичної революції на Тайвані знайшли притулок залишки поваленого гомінданівського режиму. Але і там ним не дуже спокійно: Тайваньська протока, що відокремлює острів від материка, незначна перешкода для комуністичних армій. У конфлікт, проте, втручається Вашингтон.

Він відмовляється визнати Китайську Народну Республіку і продовжує підтримувати Гоміньдан. У Тайваньську протоку посланий американський флот, Пентагон будує на острові військові бази і розміщує там свій персонал.

Користуючись заступництвом Білого дому, гоміньдановці помалу розпрямляють плечі. Вони підтверджують свої претензії на весь Китай: їх керівник Чан Кайши видає себе за “президента Китайської Республіки”, оголошує уряд КНР незаконним, ставить за мету відвоювати у комуністичній партії владу на материку. Відносно КНР заявляється: “Ніяких контактів, ніяких переговорів, ніяких компромісів”.

Переважна більшість західних країн, багато під натиском американців, продовжували визнавати саме чанкайшистський режим як законний китайський уряд. Але час йшов, і ситуація мінялася. Одне за одним зарубіжні держави відмовлялися вдавати, що китайський уряд розташовується в Тайбеї, а не в Пекіні. Все нові послы перебиралися на материк, в столицю великої держави – Китайської Народної Республіки, ігнорувати яку було вже просто неможливо. Врешті-решт в 1979 р. і Білий дім вимушений був припинити дипломатичні відносини з Китайською Республікою і направити свого посла в КНР. Дипломатичні відносини з Тайванем зберегли лише два десятки держав, в основному дрібні, режим позбувся колишнього статусу у всіх авторитетних міжнародних організаціях.

Але тайваньське питання ще ніхто не знімає з порядку денного. Адже китайська нація залишається розколеною на два протиборчі табори. В 1951 році США вперше надали Тайваню масштабну військову допомогу, а в 1954 році Китай оголосив про готовність “звільнити” Тайвань. Китайські війська атакували декілька островів, контрольованих тайваньцями.

Під час міжнародної конференції в Женеві китайські і американські дипломати вперше провели офіційну зустріч. Протягом подальших 15-ти років подібні консультації проводилися 136 разів і не призвели до підписання якихось офіційних угод.

Президент США Дуайт Ейзенхауер підписав із Тайванем договір про військову взаємодопомогу, що передбачав, що США нададуть допомогу Тайваню у разі нападу на нього третьої країни (мався на увазі, перш за все, Китай). Впродовж всієї історії відносин США і Китаю американські імперіалісти завжди виступали як вороги китайського народу. Вони не тільки допомагали іншим капіталістичним країнам стримати Китай, але і самі всіляко прагнули там закріпитися. Політика США по відношенню до Китаю була політикою військової інтервенції, економічного і політичного втручання і провокацій.

Після другої світової війни американський імперіалізм почав особливо нахабно здійснювати свої агресивні наміри відносно китайського народу. “Американський імперіалізм розраховував використовувати Китай як основну базу свого панування в Азії і в басейні Тихого океану, як одну з вирішальних ланок оточення Радянського Союзу. З цією метою імперіалісти мали намір перетворити Китай на гігантський колоніальний придаток до світової американської імперії” [2].

Американська агресія на Тайвані почалася в 50-х роках XIX ст. З тих пір пройшло майже 150 років. І хоча протягом півстоліття Тайвань був окупований Японією, весь цей період від початку до кінця заповнений агресивними маневрами і злочинними діями Сполучених Штатів проти Тайваню.

Але справа не тільки в цьому. Агресивні задуми і дії США відносно Тайваню розвивалися не ізольовано. Вони росли у міру того як ріс американський капіталізм, поширювалися у міру того як посилювався ненаситний апетит цієї капіталістичної держави, що живила надії захопити Китай, накласти свою лапу на Азію, а потім і на весь світ. Саме тому історія американської агресії на Тайвані є не тільки історією злочинних дій, за допомогою яких США намагалися поневолити народ Тайваню [4]. Вона разом з тим з вичерпною ясністю відображає злочинні устремління США, їх постійні мрії перетворити Тайвань на військову базу для наступу на континентальний Китай, для озброєного захоплення Азії, для порушення миру у всьому світі. У цьому повному лиходійств історичному процесі знаходять своє віддзеркалення ті підступні прийоми, які застосовувалися американськими агресорами для вторгнення до Китаю, підпорядкувань Азії і встановлень панування над всім світом.

Примітки

¹ Лю Валентин “Государство народного правления Тайвань” – первая республика в Азии [Электронный ресурс] / Валентин Лю / inTaiwan.ru (все о Тайване). – Режим доступа: <http://www.intaiwan.ru/901-gosudarstvo-narodnogo-pravleniya-taiwan.html>

² Маленков Г М. XXXII-я годовщина Великой Октябрьской социалистической революции. – Госполитиздат, 194. – С. 26.

³ Откуда возникла тайваньская проблема / Генеральное Консульство Китайской Народной Республики в г. Хабаровске // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.chinaconsulate.khb.ru/rus/zgzt/twwt/t118056.htm>

⁴ Цин Жу-Цзи. История Американской агрессии на Тайване. – М.: Издат. иност. л-ры. – 1956. – С. 144.

⁵ *America and island China : a documentary history* // edited by Stephen P. Gibert, William M. Carpenter. Lanham : University Press of America, 1989; *The Taiwan experience, 1950-1980* / edited by James C. Hsiung and others. Columbus (Ohio): 1983.

⁶ *Taiwan Documents Project* // - Режим доступу: <http://newtaiwan.virtualave.net>).

⁷ *The United States and the security of Taiwan. Testimony by ambassador Winston Lord, assistant secretary of state for East Asian and Pacific affairs before the subcommittee on East Asia and the Pacific. Senate Foreign Relations Committee, February 7, 1996. DOSFAN Gopher Research Collection* (gopher://gopher.state.gov) ; *The United States and Taiwan. Susan L. Shirk, Deputy Assistant Secretary for East Asian and Pacific Affairs U.S. Department of State. Testimony before the House International Relations Committee, Washington, D.C., May 20, 1998* // Department of State Internet Service. 1998 Statements, Communiques, Speeches, and Testimo-

ny About East Asia and the Pacific Режим доступу: http://www.state.gov/www/policy_remarks/1998/980520_shirk_taiwan.html).

УДК 94(477)“196”:33

Лілія ШЕВЧЕНКО

(м. Київ)

Структура бюджету робочого та вільного часу сільського населення України в роки хрущовської “відлиги” як показник якості життя

У статті аналізується розподіл фонду часу сільського населення в роки хрущовської “відлиги”, визначаються витрати часу на здійснення різних видів діяльності сільської сім’ї або окремої людини, співвідношення робочого та вільного часу, порівнюються бюджети часу сільських і міських жителів.

Ключеві слова: якість життя, сільське населення, хрущовська “відлига”, бюджет часу.

Liliya Shevchenko (Kyiv). The structure of working and leisure time ratio of the rural Ukrainian population during the Khrushchev “thaw” as a quality of life level

The time ratio of the rural population during the Khrushchev “thaw”, defined by the time required to perform different types of activities, is compared with the same ratio of urban residents.

Keywords: quality of life, rural population, Khrushchev “thaw”, time ratio.

Винятково важливим об’єктивним показником якості життя є бюджет часу. В бюджеті часу населення відображаються соціально-економічні процеси і явища. Механізм такого відображення полягає в тому, що будь-який вид витрат часу – це певна сторона діяльності окремої особи або групи людей. І хоча людина використовує свій час на власний розсуд, в основі цього розподілу лежать об’єктивні закони розвитку суспільства, що зумовлює повторюваність дій певних груп в просторі і часі. Систематизація схожих дій дозволяє вивчати умови і фактори, які визначають ці дії і їхній розвиток. Структура бюджету часу характеризує такі важливі сторони життя населення, як тривалість робочого часу, що витрачається на виробництво, обсяг його витрат на працю в домашньому чи особистому селянському господарстві, вільний час.

Завданням дослідження є аналіз використання бюджету часу сільського населення, в тому числі тривалість основних видів його діяльності, що є досить точними показниками якості життя людей та зміни їх поведінки. В роки хрущовської «відлиги» в соціальній сфері приділяється велика увага полегшенню праці і забезпеченню культурно-побутових потреб аграрного населення. Бюджет часу зайнятих міщан і колгоспників (як робітників і службовців радгоспів) в досліджуваний період залишався орієнтованим на працю.

Для аналізу використання бюджету часу були використані наступні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України: Ради Міністрів УРСР [13], Центрального Статистичного управління УРСР [15], Міністерства соціального забезпечення УРСР [14]. Дослідженням структури бюджету робочого часу населення, в тому числі сільського, займалися А.І. Алексєєв [2],

В.Г. Венжер [4], О.М. Вербицька [5], В.Є. Григоровський [6], О.Ф. Кувеньова [7], С.Г. Струмилін [10], С.М. Тимченко [12] та інші науковці.

Трудова діяльність сільського населення відзначалася подвійною зайнятістю працездатного населення – в громадському та особистому господарстві, нерівномірним розподілом праці в суспільному виробництві за сезонами року, нерівномірною участю у суспільній праці окремих категорій та груп працівників, більшою, ніж у місті, тривалістю робочого часу населення [2, с. 204].

Тривалість робочого часу колгоспників (чоловіків) на 37 % та у жінок на 23,5 % була більшою, ніж у працівників промисловості [6, с. 64]. Взимку робочий час колгоспників в суспільному господарстві колгоспу приблизно на одну третину зменшувався порівняно з літнім періодом. Порівнюючи бюджет часу працівників промисловості та колгоспників варто звернути увагу на витрати часу в домашньому та особистому селянському господарстві. Час, що витрачався на працю в домашньому або особистому селянському господарстві в колгоспах, у чоловіків на 32 %, а у жінок на 16 % був більшим, ніж у працівників промисловості. Основна частина часу, що витрачалася на працю в домашньому або особистому селянському господарстві колгоспників, припадала на ведення особистого підсобного господарства: у чоловіків $\frac{3}{4}$ і у жінок близько половини. З усіх трудових витрат колгоспників на долю особистого селянського господарства припадало в 1958 р. 26 і в 1963 р. – 30 %, а на колгоспне виробництво – відповідно 62 і 60 % [11, с. 194].

Тривалість робочого часу в колгоспах залежала від багатьох факторів, в тому числі від обсягу робіт, пори роки, погодних умов, галузі виробництва. Взимку робочий день колгоспника-тваринника тривав 11-12 годин, рільника – 7-8 годин, механізатора – 7 годин, будівельника – 7 годин. Влітку робочий день цих категорій працівників, за винятком тваринників, збільшувався від 7-8 до 9-10 годин на добу. Робочий день тваринників влітку був коротшим, ніж взимку, оскільки весь виробничий процес обмежувався в основному доїнням корів та їх годівлею [8, с. 6].

За даними В.Г. Венжера, близько чверті загального річного фонду робочого часу колгоспників і колгоспниць використовувався в особистих підсобних господарствах: у колгоспників не більше $\frac{1}{10}$ і у колгоспниць не менше третини. Інша частина річного фонду робочого часу колгоспників і колгоспниць (не більше 8-9 %) витрачалася в основному на роботу поза колгоспом, а також в домашньому господарстві і при реалізації надлишків продукції, отриманої з підсобного господарства, на колгоспному ринку [4, с. 88].

Витрата часу колгоспників на всі роботи в 1955 р., в порівнянні з 1954 р., зросла у працездатних чоловіків на 8,3 %, в тому числі на роботу в колгоспі і МТС на 12,3 %, у працездатних жінок відповідно на 5,8 і на 11,0 %. Одночасно із зростанням витрат часу на роботу в колгоспі та МТС відбувається зростання витрат часу у присадибному господарстві: у чоловіків – на 16,3 %, у жінок – на 1,5 % [15, арк. 4].

Збільшення сукупного трудового навантаження, пов'язаного із веденням домашнього та особистого підсобного господарства, було характерне не лише для колгоспників, але й взагалі для всього сільського населення. Наглядно це можна спостерігати в приміських селах, де виробнича діяльність самодіяльного населення була пов'язана, як правило, з державними промисловими підприємствами, устано-

вами і транспортом. Робочий день був чітко регламентований і розмежований у часі і просторі з трудовими витратами в домашньому та особистому підсобному господарстві. Сільські жителі, повертаючись з роботи, починали другий робочий день: працювали в саду чи городі, доглядали птицю й худобу, займалися заготівлею корму для худоби, заготівлею солінь та маринадів на зиму, окрім всього перерахованого – чисельні домашні турботи: заготівля палива, приготування їжі, прання, виховання дітей та інше. Цей перелік робіт сільського жителя поглинав майже без залишку його дозвілля, вільний час. В тих умовах сільського побуту (відсутності побутових умов: водопроводу, газу, електрики, центрального опалення, смітпроводів, пральних машин, пирососів тощо), в умовах недостатньої мережі дитячих дошкільних закладів, підприємств побутового обслуговування та громадського харчування займало багато часу у жінок, особливо у жінок-матерів. Кількість вільного часу у колгоспниці в середньому складав 126 хвилин на добу [6, с. 69]. Окрім того, багато часу займала ручна праця, оскільки особисте підсобне господарство не у всіх селян було механізованим. Жінка-робітниця, за даними досліджень, на читання книг, газет і журналів витратила в середньому 1 годину 39 хвилин на добу, тобто 549 годин в рік, в той час, як колгоспник витратив на це заняття в середньому лише 233,5 години на рік [9, 368].

Через практично повну відсутність засобів механізації ведення підсобного господарства вимагало значних витрат праці. Підсобне господарство велося насамперед зусиллями жінок, які витрачали на це в 4-6 разів більше часу, ніж чоловіки [5, с. 67]. В цілому робота в підсобному господарстві разом з працею в колгоспі та інших сферах трудової діяльності значно подовжували тривалість робочого дня колгоспника, особливо в порівнянні з робочим днем робітників і службовців, які не мали підсобного господарства. Окрім праці, витраченої на виробництво продукції в особистому господарстві, багато часу займала реалізація її товарної частини на колгоспному ринку.

Структура вільного часу включала навчання і підвищення кваліфікації, суспільну діяльність, непрофесійну творчість та улюблені заняття, використання засобів масової інформації, відвідування закладів культури, спілкування. Фізичне заняття і спорт, пасивний відпочинок [3, с. 16]. На дозвілля припадало лише 16,8 % вільного часу, тоді як на утримання домашнього господарства – 22,3 % [1, с. 59].

Серед працівників сільського господарства в 1960 р. близько четвертої частини склали радгоспні працівники. Бюджет їхнього часу помітно відрізнявся від бюджету часу колгоспників. Тривалість робочого часу членів сімей працівників радгоспу в громадському виробництві в середньому за день складала 7,1 годин. у чоловіків і 4,1 годин. у жінок, що було меншим, ніж у колгоспників і приблизно дорівнювало даним по працівникам промисловості. Тривалість робочого часу в особистому підсобному та домашньому господарстві у членів сімей колгоспників і працівників радгоспів була приблизно однаковою. Однак загальне трудове навантаження у членів сімей працівників радгоспів на 0,7 годин меншим, ніж у колгоспників. У результаті цього у працівників радгоспів витрачалося дещо більше вільного часу на задоволення фізіологічних потреб, який у чоловіків складав 3,5 години, а у жінок – 2,1 годин. в середньому за день тижня. Таким чином, бюджет часу пра-

цівників радгоспів у 1963 р. мав більш раціональну структуру порівняно з бюджетом часу колгоспників [3, с. 46-47].

Відмінності в бюджеті часу міського та сільського населення збільшились після переведення робітників промисловості на 7-годинний робочий день. Окрім того, у весняний, літній, осінній періоди у сільських жителів було більше витрат часу на ведення особистого селянського господарства. Праця в домашньому і особистому підсобному господарстві колгоспниць в літній період займала 6,6 годин в середньому в день, а у працівниць радгоспу – 7,1 годин. Цей показник був в півтора рази більше, ніж у жінок, що працювали в промисловості. Різниця в обсязі загального трудового навантаження у жінок в порівнянні з чоловіками виявилась на 2-2,5 години в день більше як в промисловості, так і на селі. У чоловіків, які працювали в колгоспах воно було на 2-2,5 години в день більше, ніж у працівників промисловості (11,6 і 9,6 години відповідно), а у жінок – на 1,4 години.

Виробнича і домашня праця були важливою сферою життєдіяльності селян і робітників. Величина часу загального трудового навантаження селянок на 181 годин була меншою, ніж у робітниць. Проте у тих, і у інших воно було значним – 4441-4622 годин. Якщо у робітниць домашня праця була на 1/5 менше величини праці на виробництві, то у селянок він перевищував його на 1/4 [3, с. 48]. У чоловіків виробнича праця влітку досягала 10 годин 47 хв. в день, взимку він зменшувався до 2 годин 6 хв., у селянок складала відповідно 7 годин 54 хв. і 4 годин 19 хв. У величині домашньої праці сезонні відмінності були набагато меншими: у чоловіків влітку вона складала 1 годин 19 хв., взимку – 1 годин 56 хв., у жінок влітку – 6 годин 17 хв. і 7 годин 32 хв. взимку [10, с. 243].

Сукупна зайнятість сільської жінки, що включала затрати її праці в громадському виробництві, особистому підсобному й домашньому господарстві досягала майже 16 годин на добу, що в 2 рази перевищувало фізіологічно допустимі норми трудової діяльності. Вони практично не мали часу для задоволення своїх духовних потреб [16, с. 129].

Крім того, сільська жінка багато життєвих сил втрачала на виконання дітородної функції, виховання дітей, догляд за хворими та пристарілими членами сім'ї. Однак, внаслідок виробничого перевантаження, вона була позбавлена можливості належним чином виконувати свою основну функцію – материнства і виховання підрастаючого покоління. Селянка змушена була перерозподіляти свій час на користь виробництва і на шкоду своїй основній функції. Так, затрати часу сільської жінки на догляд за дітьми становили у робочі дні близько 13 хвилин, а у вихідні – близько 30 хвилин, у чоловіків – відповідно 5 та 9 хвилин, тобто сільські діти були практично позбавлені турботи й виховання з боку батьків. Самі вони говорили, що за тим господарством ніколи не поїсти, ні з дітьми уроків повчити, ні вгору глянути [12, с. 315].

Значними були відмінності у витратах часу міського та сільського населення на догляд за приміщенням, одягом, дітьми та ряд видів домашньої праці. Так, випічка хліба займала у селянки 170 годин на рік, носіння води вимагало 133-220 годин на рік, тоді як в робітничих сім'ях – всього 12-18 годин в рік. Річний розмір вільного часу у жінок порівняно з чоловіками серед працівників промисловості був меншим

приблизно на 770 годин в рік, а у працівниць радгоспів – на 540 годин, ніж у чоловіків – працівників радгоспів, а у колгоспниць – на 220 годин [3, с. 57]. Вільний час у працівників промисловості складав у жінок 820 і у чоловіків – 880 годин на рік. У чоловіків в селянських господарствах вільного часу було дещо більше, ніж у жінок – всього близько 560 годин на рік: приблизно на 260 годин менше, ніж у промислових робітниць [3, с. 49]. Вільний час жінки-селянки обмежувався невеликим часом на розваги (240 годин на рік), на задоволення релігійних потреб (173 годин) і на бездіяльний відпочинок (126 годин). використання вільного часу в сім'ях робітників було набагато раціональнішим: у чоловіків і жінок в той період витрати часу на самоосвіту були в 10-20 разів більше, ніж в селянських сім'ях, релігійні потреби займали мінімальний час.

Таким чином, із зростанням темпів розвитку промисловості і сільськогосподарського виробництва, із переорієнтації соціальної політики держави щодо сільського населення на його користь, а саме полегшення праці внаслідок інтенсифікації та механізації виробництва та забезпечення культурно-побутових потреб селян внаслідок розвитку соціально-побутової інфраструктури села, змінюється структура бюджету часу його жителів, що свідчило про покращення якості життя сільського населення. Проте незважаючи на позитивні зрушення в повсякденній діяльності селянства, структура бюджету його часу ще значно відрізнялася бюджету часу жителів міста.

Примітки

¹ *Hollander Pall.* The Many Faces of Socialism. Comparative Sociology and Politics. – 1988. – 362 p.

² *Алексеев А.И.* Многоликая деревня (население и территория). – М.: Мысль, 1990. – 266 с.

³ *Бюджет* времени сельского населения/ Под ред. В.Д.Петрушева, В.А.Богдановского, И.В.Голубевой. – М.: Наука, 1979. – 271 с.

⁴ *Венжер В.Г.* Колхозный строй на современном этапе. – М.: Экономика, 1966. – 303 с.

⁵ *Вербицкая О.М.* Российское крестьянство от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов. – М.: Наука, 1992. – 224 с.

⁶ *Григоровский В.Е., Алексеев М.А.* Личное подсобное хозяйство колхозников, рабочих и служащих в СССР. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1968. – 99 с.

⁷ *Кувеньова О.Ф.* Громадський побут українського селянства. Історичний етнографічний нарис. – К.: Наукова думка, 1966. – 135 с.

⁸ *Продолжительность* рабочего дня, источники и структура общественного фонда потребления при социализме / Под ред. проф. Осадько М.П. – М.: Издательство Московского университета, 1968. – 25 с.

⁹ Социология в СССР. – Т. 1. – М.: Мысль, 1965. – 532 с.

¹⁰ *Струмилин С.Г.* Проблемы экономики труда. – М.: Экономика, 1957.

¹¹ *Суслов И.Ф.* Экономические проблемы развития колхозов. – М.: Экономика, 1967.

¹² *Тимченко С.М.* Етносоціальні процеси в українському селі (60-80-і рр. ХХ ст.). Дис. на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1995. – 529 с.

¹³ *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 8. – Од. зб. 11484. – 139 арк.

¹⁴ *ЦДАВО України*. – Ф. 5111. – Оп. 1. – Од. зб. 172. РАТАУ. Вестник республиканской информации за 1958 год. Т. II. 2.06.1958-14.06.1958. – 284 арк.

¹⁵ *ЦДАВО України*. – Ф. 582. – Оп. 24. – Од. зб. 406. – Докладные записки статуправлений и областей по итогам обследования бюджетов колхозников УССР за ряд лет (1952-1955 гг.). – 151 арк.

¹⁶ *Швець В.* Відтворення трудового потенціалу села України. – К.: Хрещатик, 1993. – 206 с.

УДК 94(4-15)''195'':351

Вікторія РУДАЯ
(м. Горлівка)

Західна Європа на шляху формування власної системи безпеки в другій половині ХХ ст.

У статті йдеться про співробітництво західноєвропейських держав у процесі формування автономного потенціалу Європейського Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз, спільна зовнішня політика і політика безпеки, збройні сили.

Victoria Rudaiya (Gorlivka). The Western Europe on the way of forming Security System during the second part of XX

The article tells about the cooperation between the Western European countries in the process of the autonomy development of the European Union.

Key words: The European Union, Common Foreign and Security Policy, armed forces.

Міркування щодо створення власно потенціалу Європейського Союзу почали виникати паралельно із розвитком співробітництва в галузі зовнішньої політики ще на початку 50-х рр. ХХ ст. На різних етапах становлення ЄС цю ідею обговорювали, проте вона так і залишалася на декларативному рівні, оскільки на перший план висували більш важливі завдання європейської інтеграції. Залучившись військової підтримкою США після Другої світової війни, західноєвропейські країни не відчували гострої потреби у формуванні автономного потенціалу в галузі безпеки і оборони.

Серед науково-теоретичних досліджень з питань розвитку міжнародної системи загалом і міжнародної безпеки уваги заслуговують праці російських вчених, зокрема, В.Г. Барановського, Ю.О. Борко, О.В. Буторіної, Д.А. Данілова, В.В. Журкіна [1]. Особливий інтерес представляє спільне видання українських та російських ав-

торів “Правові основи зовнішньої політики і політики у сфері оборони та безпеки ЄС”, в якому досліджується становлення та правові основи функціонування спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС, розглядається система інститутів та інструментів спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС [4].

З нової методологічної позиції розглядають особливості політики безпеки в умовах глобального миру такі вітчизняні дослідники, як М.О. Володіна, П.В. Добров, О.В. Крапівін, І.Я. Тодоров [2]. В їхніх працях аналізуються основні міжнародні події останніх десятиліть, детально розглядаються деякі проблеми європейської безпеки та стан міжнародних відносин на сучасному етапі, значна увага приділяється питанню безпеки України, європейській та євроатлантичній інтеграції української держави.

Питання створення військових сил ЄС у вітчизняній історіографії не представлено, тому автор статті ставить за мету вивчити співробітництво країн-членів Європейського Союзу в процесі формування власного потенціалу в галузі безпеки і оборони. У руслі досягнення мети розв’язуються такі завдання: визначити передумови створення власної системи безпеки європейської спільноти; дослідити роль Західноєвропейського Союзу у створенні автономного потенціалу ЄС; проаналізувати поетапно міжнародну співпрацю з питань формування збройних сил ЄС.

Закінчення “холодної війни” принесло світові нову серйозну загрозу – міжетнічні конфлікти, для розв’язання яких потрібні відповідні сили. Крім того, зміни міжнародної системи та глобалізаційні процеси активізували міжнародний тероризм. До цього слід додати і нестабільність на периферії Європи, і конфлікти на Близькому Сході, і прагнення США утримувати власні позиції на міжнародній арені. Кінець ХХ ст. довів, що становлення спільної зовнішньої політики і політики безпеки неможливе без розвитку її складової частини, а саме Європейської оборонної політики і політики безпеки, тому процес прийняття рішень в цьому напрямку відбувається форсованими темпами.

Неабияке значення для формування військово-політичного виміру ЄС мало поступове передання основних функцій Західноєвропейського Союзу до компетенції ЄС наприкінці 90-х – початку 2000-х рр. Із підписанням в 1992 р. Петерзберзької декларації відбувається відродження ЗЄС після 30-річної перерви, протягом якої його часто називали “сплячою красунею” [4, с. 132].

Декларація передбачала і розширення Союзу в майбутньому. Окрім постійних членів – Бельгії, Великобританії, Греції, Західної Німеччини, Іспанії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Португалії, Франції - до діяльності ЗЄС вважали необхідним залучити країни Центрально-Східної Європи і Балтії на правах асоційованого партнера. За Кіршбергською декларацією від 9 травня 1994 р. цей статус одержали такі країни: Болгарія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія та Естонія. Ісландія, Норвегія і Туреччина, які не були членами ЄС, проте входили до складу НАТО, отримали статус асоційованих членів. А такі країни-учасниці ЄС як Австрія, Данія, Ірландія, Фінляндія і Швеція, які не мали членства в ЗЄС, залишилися в статусі спостерігачів [4, с. 134]. Таким чином, утворення декількох категорій співпраці – інституту спостерігачів і асоційованих членів, дало можливість розширити коло її суб’єктів.

Стимулювавши активізацію діяльності ЗЄС, країни-учасниці розпочали конкретні кроки з формування власних військових контингентів. Основою майбутнього Єврокорпусу стала франко-німецька бригада, заснована 1989 р. Згодом до її засновників приєдналися Бельгія (1993 р.), Іспанія (1994 р.) і Люксембург(1996 р.) і його чисельність перевищила 50 тисяч осіб. Склад Єврокорпусу був розподілений наступним чином. 34 % особового складу мала забезпечити Франція, 29 % - Німеччина, 20 % - Іспанія, 15 % - Бельгія та 2 % - Люксембург.

15 травня 1995 р. Франція, Італія, Іспанія і Португалія уклали угоду про створення двох багатонаціональних об'єднань: сухопутних сил – Єврофор і морських – Євромарфор. Крім цього, до числа сил ЗЄС відносяться багатонаціональна дивізія у складі німецької, британської, бельгійської і нідерландської бригад, а також англо-нідерландське об'єднання морської піхоти. В 1997 р. було оголошено створення німецько-нідерландського корпусу сухопутних військ та іспансько-італійського об'єднання морської піхоти, а в 1998 р. – італо-угорсько-словенського багатонаціонального підрозділу сухопутних військ [10, с. 101]. Мета даних сил полягала у забезпеченні безпеки у Середземноморському басейні. У порівнянні з військовим потенціалом Північноатлантичного альянсу це, звісно, небагато, проте це значний крок у розвитку власного.

Такий спектр збройних сил потребував і відповідного керівництва з боку країн-учасниць ЗЄС. Розгалуження системи органів ЗЄС відбувалося досить активно і тривало певний проміжок часу: починаючи з підписання Петерзберзької декларації 2 червня 1992 р. і до 1997 р. На додаток Центру планування були утворені Ситуаційний центр для політичної і військової діяльності, Супутниковий центр, Розвідувальний відділ, Військовий комітет у складі начальників штабів.

Проти злиття ЗЄС з ЄС тривалий час виступала Великобританія, яка “традиційно стояла осторонь і спостерігала, намагаючись час від часу ставити палки в колеса “євролокомотиву” [5, с. 195]. Саме вона блокувала будь-які спроби франко-німецького тандему заснувати власну не від кого не залежну військову машину [4, с. 27]. У 1998 р. Лондон відмовився відігравати другорядну роль в Європейському Союзі та виступив за створення самостійних європейських військових структур.

У грудні того ж року в Сен-Мало відбувся франко-британський саміт, на якому була прийнята “Декларація про Європейську оборону”. У документі зазначалося рішення ЄС поступово формувати спільну оборонну політику. Європейська безпекова та оборонна політика (ЄБОП) оголошувалася оперативною складовою СЗПБ. Декларація передбачала заміну ЗЄС на ЄС в оперативно-тактичній організації оборонної галузі, а також у структурних зв'язках з Північноатлантичним альянсом [10, с. 130]. Отже, в перспективі ставав можливим розвиток співпраці в галузі безпеки і оборони не лише в рамках ЗЄС або НАТО, а й у межах самого Союзу.

Лідери країн-членів Євросоюзу дійшли згоди, що Європа повинна мати власні автономні європейські сили, за допомогою яких ЄС зможе уникати використання сил Північноатлантичного альянсу у міжнародних кризах. На прийняття цих рішень значно вплинула повітряна війна в Косово, яка виявила технічну перевагу США і продемонструвала нездатність європейських країн врегулювати конфлікти на території європейського континенту. Крім цього існував суттєвий дисбаланс ви-

трату коштів на військову галузь між США (343,2 млрд. доларів) і ЄС (176,4 млрд. доларів).

Уже в травні 1999 р. в Тулузі почали вести розмови про створення спеціального підрозділу ЄС – Європейських сил швидкого реагування, які б мали стати основним елементом автономних дій Євросоюзу.

3-4 червня того ж року в Кельні та 10-11 грудня в Гельсінкі були проведені чергові саміти, спрямовані на розвиток ЄБОП. Саміт в Німеччині започаткував етап практичного просування ЄС до ЄБОП, а саме формування її першої складової – збройного врегулювання криз. На цій зустрічі Європейська Рада проголосила, що для виконання “Петерзберзьких завдань” (упередження конфліктів і врегулювання кризових ситуацій), ЄС повинен мати потенціал для автономних дій під час міжнародних криз за допомогою надійних збройних сил без збитку діям НАТО. Також на саміті наголосили, що для здатності ЄС проводити аналіз ситуації та здійснювати стратегічне планування, слід проводити регулярні зустрічі Ради міністрів, впровадити низку керівних органів [3, с. 642].

Згідно з положеннями Гельсінського саміту Рада ЄС прийняла рішення про створення організаційної структури ОВПБ:

- Комітет з питань політики і безпеки у складі представників країн-учасниць на рівні послів, який несе відповідальність за повсякденну координацію ЄБОП, слідкує за розвитком міжнародної ситуації та за здійсненням політичного контролю і стратегічного керування операціями;

- Військовий комітет у складі військових керівників країн-учасниць ЄС, який проводить постійні консультації з Комітетом і розробляє основні напрями у військово-політичній галузі для Військового штабу;

- Військовий штаб забезпечує необхідною інформацією Раду ЄС, виконує функцію раннього попередження криз та оцінює ситуацію.

З метою уникнення дублювання посад в ЄС і ЗЄС Х.Солана – Генеральний секретар ЄС, Високий представник зі СЗПБ в 1999 р. також призначається на посаду Генерального секретаря ЗЄС [4, с. 27]. Таким чином ЄБОП набувала більш чіткого напрямку та власні керівні структури.

Водночас, варто зауважити, що масштабність прийнятих рішень на гельсінському саміті не відповідала можливостям Союзу. Не дивлячись на попередні домовленості, військова інфраструктура ЄС залишалася скромною. Здійснювати військові операції ЄС міг в разі відмови від участі в них США або НАТО. Не всі країни-учасниці Союзу висловлювали бажання фінансувати оборонну галузь на достатньому рівні. Витрати розподілялися наступним чином: 40,2 млрд. доларів – Франція, 37,3 млрд. доларів – Великобританія, 33,3 млрд. доларів – Німеччина, 25,6 млрд. доларів – Італія, 8,7 млрд. доларів – Іспанія, 7,7 млрд. доларів – Нідерланди, 6,5 млрд. доларів – Греція, 4,2 млрд. доларів – Швеція, 3,6 млрд. доларів – Бельгія, 2,7 млрд. доларів – Данія, 2,1 млрд. доларів – Фінляндія, 1,8 млрд. доларів – Австрія, 1,7 млрд. доларів – Португалія, 759 млн. доларів – Ірландія, 204 млн. доларів – Люксембург [7].

Питання про створення європейських збройних сил стало головним для Союзу. З цього приводу була проведена низка зустрічей (франко-германська в Тулузі, фран-

ко-британська в Лондоні, спільне засідання міністрів закордонних справ і оборони країн ЄС в Брюсселі), завершенням яких стало підписання спільного документу про створення під егідою ЄС спільних збройних сил. Зібравшись на саміті в Гельсінкі Європейська Рада визначила спільну європейську пріоритетну мету: до 2003 р., у результаті добровільної співпраці держав-членів, Союз має бути здатним мобілізувати збройні формування в кількості 60 тис. осіб протягом 60 днів і утримувати їх протягом року для виконання операцій із запобігання конфліктам і врегулювання криз [10, с. 135]. Отже, за досить короткий термін виникла і запрацювала інфраструктура європейської політики в галузі безпеки і оборони.

Саміт в португальському місті Санта-Марія-де-Фейра (червень 2000 р.) був покликаний для формування другого компоненту ЄБОП – громадянське врегулювання криз. Із початком процесу розробки ЄБОП Європейський союз особливої уваги приділяв невійськовим засобам управління кризами: гуманітарна допомога, громадянська поліція, рятувні операції. Це визначило цілі громадянського врегулювання криз, що було оголошено на саміті: по-перше, усіма засобами відвернути початок конфлікту; по-друге, збереження миру і внутрішньої стабільності у перехідні періоди; по-третє, забезпечення взаємозалежності між військовими і громадянськими аспектами управління кризами.

Виходячи із зазначених цілей лідери країн-учасниць союзу визнали доречним створити Загальноєвропейські поліцейські сили безпеки, здатні підтримати зовнішньополітичні акції ЄС в разі необхідності оволодіння кризовою ситуацією. Контингент мав нараховувати до 5 тис. чол. до 2003 р. [10, с. 141].

21 листопада 2000 р. Міністри оборони 15 країн-учасниць ЄС разом з 6 європейськими членами НАТО і 11 країнами-кандидатами на вступ до НАТО провели спільну зустріч, на якій були внесені попередні пропозиції щодо складу майбутніх європейських сил швидкого реагування. Кожен з учасників погодився надати певну кількість військових у сухопутні сили і військової техніки: Австрія – 2 тис. чол.; Бельгія, Ірландія і Португалія – по 1 тис. чол.; Великобританія – 12,5 тис. чол., 18 кораблів, 72 літаки; Греція – 4 тис. чол.; Іспанія – 6 тис. чол.; Італія – 12 тис. чол., 19 кораблів, 47 літаків; Люксембург – декілька сотень чол., Нідерланди – 5 тис. чол.; Німеччина – 13 тис. чол., 20 кораблів, 93 літаки; Фінляндія і Швеція – 1,5 тис. чол.; Франція – 12 тис. чол., 15 кораблів, 75 літаків. Данія не спромоглася прийняти будь-яке рішення щодо власного внеску в ряди збройних сил ЄС. Натомість, свою згоду у формуванні військового потенціалу Союзу висловили такі його партнери як Норвегія (1200 чол.), Польща (1 тис. чол.), Словаччина (350 чол.), Туреччина (5-6 тис. чол.), Угорщина (450 чол.) і Чехія (1 тис. чол.) [12]. Проте перешкодою для самостійної діяльності цих сил ставала нездатність політичних і військових органів ЄС проводити політичний і стратегічний контроль над операціями у повному обсязі.

У грудні 2000 р. на саміті в Ніцці був прийнятий план розвитку європейської оборонної політики і політики безпеки шляхом завершення до 2003 р. автономної військової структури – Європейських сил швидкого реагування. Високий представник зі СЗПБ Х. Солана в своєму докладі акцентував, що “мова йде не про створення якоїсь європейської армії, а лише про контингент для врегулювання криз” [6,

с. 3]. Підкреслювався гуманітарний характер завдань Європейських сил швидкого реагування – це місії, спрямовані на запобігання конфліктних ситуацій в кризових регіонах. На допомогу їм в рамках ЄС був утворений Об'єднаний центр з аналізу обстановки на європейському континенті. Разом із силами швидкого реагування вони мали збирати інформацію з кризових ситуацій в Європі і якомога раніше попереджати про можливість виникнення конфлікту [8].

Керівні органи, впроваджені гелсінським самітом, отримали статус постійних структур. Відтепер мали діяти Постійний комітет з питань політики і безпеки, Військовий комітет Європейського Союзу і Військовий штаб Європейського Союзу.

Напередодні ніщського саміту Рада ЗЄС підписала Марсельську угоду про передачу повноважень і оперативного потенціалу ЗЄС до відомства ЄС. На цьому етапі діяльність ЗЄС в якості оперативної організації закінчувалася, проте ЗЄС зберігав функцію інституту, який мав забезпечувати статті V та IX Брюссельського Договору [12]. Фактично ЗЄС припинив свою діяльність, його військовий штаб було скасовано, а місії передано ЄС.

Паралельно з розвитком Європейських сил швидкого реагування активно обговорювалось питання формування поліцейських сил кризового реагування в межах ЄС. З цього приводу в травні 2001 р. в Брюсселі була проведена перша конференція. Значна частина її роботи була присвячена внесенню попередніх пропозицій кожної країни-учасниці у формування автономного потенціалу поліцейських сил ЄС. Внесок мав відбуватися відповідно 1% від кількості національних поліцій країни-учасниці. Так, 900 чол. повинна надати Італія, 800 чол. – Франція, 500 чол. – Іспанія, 450 чол. – Великобританія, 240 чол. – Португалія, 170 чол. – Швеція, 150 чол. – Греція, 125 чол. – Данія, 110 чол. – Австрія, 60 чол. – Фінляндія і 6 чол. – Люксембург [9]. До 2003 р. їхня кількість мала досягти 5 тис. чол.

Третій компонент ЄБОП – запобігання конфліктам, оформлений під час саміту в Гетеборзі в червні 2001 р. був націлений на встановлення політичної стабільності в регіонах, що представляють інтерес для Європейського союзу. Для розвитку цієї складової були визначені наступні цілі: виявлення і врегулювання причин конфлікту; своєчасна реакція Союзу на конфлікт і використання відповідних інструментів; поглиблення міжнародного співробітництва в цій галузі [10, с. 264]. Була розроблена Європейська програма попередження конфліктів, яка визначила чотири напрями діяльності ЄС з цього приводу: по-перше, слід налагодити розробку і проведення адресної політики інтеграції та стабілізації з урахуванням відповідного досвіду напрацювання і реалізації курсу ЄС відносно Східної Європи і Балкан; по-друге, впровадити використання на систематичній основі інструментів, які дозволяють сформувавши більш стабільне політичне середовище – підтримку демократії, правопорядок, незалежні ЗМІ і т.д.; по-третє, встановити індикатори конфліктного прогнозування; по-четверте, організувати систематичний збір і обробку інформації стосовно регіональних проблем, які можуть слугувати джерелом конфлікту [9]. При цьому увага зверталася на необхідність координації дій з міждержавними і неурядовими організаціями, такими, наприклад, як ООН чи ОБСЄ, а також з міжнародними партнерами як з окремими державами, наприклад, з США чи Японією.

Були визначені регіони спільної співпраці ЄС і ООН – Африка, Близький Схід і Західні Балкани.

Виходячи з цього можна сказати, що всі саміти, проведені ЄС, чітко структурували галузь ЄБОП – виокремили її компоненти, створили механізми, орієнтовані на невійськові аспекти антикризової діяльності, тим самим надаючи Європейському Союзу офіційних повноважень у військовій сфері для самостійного вирішення кризових ситуацій.

Позитивним моментом у створенні власного військового потенціалу Європейського Союзу стала поетапна інтеграція ЗЄС до ЄС, яка дозволила не лише сформувати Європейські сили швидкого реагування, а й розпочати самостійні місії ЄС в кризових регіонах світу.

Примітки

¹ *Барановський В.Г.* Западня Європа: военно-политическая интеграция/ В.Г.Барановский. – М.: Международные отношения. – 1988. – 196 с.; *Борко Ю.А.* От европейской идеи – к единой Европе/ Ю.А.Борко . – М.: Деловая лит., 2003. – 461 с.; *Борко Ю.А.* Европа в меняющемся мире. Международные связи Европейского сообщества/ Ю.А.Борко, М.В.Каргалова, Ю.М.Юмашев – М.: Право, 1995. – 55 с.; *Данилов Д.А.* ЕС/ЗЕС на пути к идентичности в сфере безопасности и обороны// Европа: вчера, сегодня, завтра/ Ин-т Европы РАН; Отв. ред. Н.П.Шмелева. – М.: Экономика. – 2002. – 822 с.; *Журкин В.В.* ЕС: внешняя политика, безопасность, оборона / В.В.Журкин // Доклады института Европы. – М.,1998. – 58 с.

² *Володина М.О.* США та європейська безпека 1990-ті роки ХХ ст. // Євроатлантична Донеччина. Вісник Науково-інформаційного Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці Донецького національного університету. – 2008. – №4(12). - С. 31-36; *Международная и европейская безопасность и Украина: учебное пособие* / [Володина М.А., Добров П.В., Крапивин А.В. и др.]. – Донецк: “Вебер” (Дон. отделение), 2008. – 433 с.; *Євроатлантична інтеграція України та міжнародні відносини* / [Белоус О.М., Бережная М.С., Богинская И.В. и др.]; под ред. А.В.Крапивина. – Донецк: Донецький національний університет, 2008. – 240 с.; *Тодоров І.Я.* Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти / І.Я.Тодоров. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 268 с.

³ *Дайнен Д.* Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Пер. з англ. - „К.І.С.”, 2006 – с. 642.

⁴ *Ентін М.Л.* Правові основи зовнішньої політики і політики в сфері оборони та безпеки ЄС. Навч. посібник / Ентін М.Л., Баймуратов М.О., Делінський О.А. – К.: ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка, 2004. – 224 с.

⁵ *Європа: проблемы интеграции и развития.* Монография в 2-х томах. Т.1.История объединения Европы и теория европейской интеграции / [Браницкий А.Г., Бугров Р.В., Дмитриева Д.В. и др.]; под ред. О.А.Колобова. – Ч.1. – Нижний Новгород ФМО/ИСИ ННГУ; Изд-во АГПИ им. А.П.Гайдара, 2008. – 352 с.

⁶ *Європа.* – октябрь 2000. – № 5. – С. 3-5.

⁷ *Європейський Союз: Факты и комментарии* / Под ред. Ю.А.Борко, В.В.Журкина, В.Г.Шемятенкова/Институт Европы РАН и АЕВИС. – М., 2000. - Вып. 21 сентябрь-ноябрь. – www.edc-aes.ru/site/ru/union/archive/vipusk_21html

⁸ Европейский Союз: Факты и комментарии / Под ред. Ю.А.Борко, В.В.Журкина, В.Г.Шемятенкова/Институт Европы РАН и АЕВИС. – М., 2001. - Вып. 23 декабрь-февраль. – www.edc-aes.ru//site/ru/union/archive/vipusk_23html

⁹ Европейский Союз: Факты и комментарии / Под ред. Ю.А.Борко, В.В.Журкина, В.Г.Шемятенкова/Институт Европы РАН и АЕВИС. – М., 2001. – Вып. 24-25 март-август. – www.edc-aes.ru//site/ru/union/archive/vipusk_24-25html

¹⁰ Dumoulin A., Mathieu R., Sarlet G. Politique européenne de sécurité et de défense (PESD). De l'opérateur à l'identitaire. Genèse, structuration, ambitions, limites. – Bruxelles: Etablissement Emile Bruylant, 2003. – 938 p.

¹¹ The Military Balance. Volume 103, Issue 1, 2003-2004. http://www3.oup.co.uk/milbal/hdb/Volume_103/Issue_01/pdf/20030242.pdf

¹² Conseil des Ministres de l'UEO, Déclaration de Marseille. Marseille, 13 novembre 2000 / Web-site de l'Union de l'Europe Occidentale // www.weu.int/documents/001113fr.pdf

УДК 94(73)“19/20”:327

Інна МИРЛЕНКО
(м. Київ)

Американсько-мексиканське співробітництво як складова північноамериканських інтеграційних процесів (кінець XX – початок XXI ст.)

У статті досліджується сутність та зміст американсько-мексиканського співробітництва як складової північноамериканської інтеграції.

Ключові слова: інтеграція, регіоналізм, північноамериканська інтеграція, НАФТА.

Inna Myrlenko (Kyiv). “U.S.-Mexico” partnership as a part of the Northern-American integration (the end of the XX – beginning of the XXI)

The author investigates essence and contents of the “U.S.-Mexico” partnership as a part of the Northern-American integration.

Keywords: integration, regionalism, Northern-American integration, NAFTA.

Розвиток інтеграційних процесів є однією з найважливіших складових міжнародних відносин другої половини XX – початку XXI ст. Сьогодні вони стали невід'ємною рисою сучасного світу та світового господарства. Економічна інтеграція зараз охоплює все нові регіони світу. В останні роки однією з актуальних тем став і регіоналізм. Безпосередньою причиною цього стала помітна активізація в останні півтора десятиріччя міждержавних коопераційних взаємодій на регіональному рівні. Регіональні відносини, створені в 1990-х роках, надзвичайно багатоманітні. Вони діють в різних галузях міжнародних відносин: політичних, економічних, культурних, і часто є регіональними тільки умовно. Одне з регіональних об'єднань – Північноамериканська зона вільної торгівлі (НАФТА), яка включає такі країни як США, Мексику й Канаду, є відображенням інтеграційних процесів у Північній

Америці. Відносини між США та Мексикою є невід’ємною складовою інтеграційних процесів у Північній Америці.

НАФТА є відносно молодим утворенням, яке за своєю організацією, інституціональною основою та низкою інших показників істотно відрізняється від ЄС, що функціонує вже більше сорока років. Тому аналіз досвіду північноамериканських держав щодо розробки, створення та функціонування підписаної ними угоди про вільну торгівлю, розвиток всебічної та взаємокорисної співпраці країн-членів заслуговує на увагу. Актуальність вивчення набутого північноамериканськими країнами досвіду очевидна для багатьох держав світової спільноти, зокрема для України. Українським вченим особливо цікаво дослідити відносини саме США та Мексики, оскільки мова йде про інтеграцію двох економік з різним рівнем розвитку: з високим – у США та низьким рівнем у Мексики. Українська держава, розробляючи свій зовнішньополітичний курс, може брати певні уроки з цього прикладу для себе.

Північноамериканська інтеграція є предметом дослідження у працях американських науковців Роберта Пастора, Фредеріка Майера, Пітера Хакіма та інших. Цією проблемою займаються також російські вчені – Лавровська Т.В., Барановський К.Ю., Комкова Є.Г., а також українські – Сушко О.В., Кузнецова Н.В., Князева С.М. Проте в більшості інтеграційні процеси у Північній Америці розглядаються з погляду економічної науки.

Метою нашого дослідження є аналіз відносин між країнами – учасницями Північноамериканської інтеграції, зокрема США та Мексикою, виявлення їх спонукальних мотивів, здобутків та проблем.

Майже всі новообрані президенти Сполучених Штатів з часів Другої Світової війни в перші свої міжнародні візити відвідували прем’єр-міністра Канади та президента Мексики, оскільки немає інших країн у світі, які б мали більш значний економічний, соціальний та політичний вплив на Сполучені Штати, ніж їх сусіди [9, с. 84].

Проте таке розуміння ролі своїх сусідів не завжди домінувало в політиці Сполучених Штатів. Певний час Європа була центром уваги зовнішньої політики США.

По закінченні “Холодної війни” розстановка сил на міжнародній арені змінилася так само, як і після двох світових війн. Економіка Росії опинилася в скрутному становищі. Сполучені Штати стали конкурентом Німеччині та Японії. Тепер лідерами на економічній арені були ті, хто перейшов від біполярності до триполярності. Проте поки Німеччина спрямовує промислову політику на більш широку та глибоку інтеграцію в Європі, Японія з’єднується з Азією, в США помітно економічне падіння через нестаток економічної стратегії та ізоляційного геополітичного бачення [10, с. 107].

Звісно, шлях США до економічного оновлення і глобального лідерства повинен початись з середини, а наступним кроком країни мала стати побудова вільного торговельного суспільства демократичних країн на Американському континенті [10, с. 108].

Відкриття у другій половині 70-х років найкрупніших нафтових родовищ в районі Чіконтепек та в басейні Реформа висунуло Мексику на позиції найкрупнішого

у західній півкулі власника нафти, що істотно посилювало економічне значення цієї країни в стратегії Сполучених Штатів Америки[4, с. 77].

Мексика також розглядалась Сполученими Штатами в контексті вдалого об'єднання дешевих мексиканських робітників зі своїми більш високо кваліфікованими робітниками [8, с. 88].

У 1979 р, а згодом і в 1983 р. відбулися візити президентів Дж. Картера та Р.Рейгана до Мексики, під час яких обговорення проблем “зближення” двох країн в розробці мексиканських запасів нафти та газу зайняло центральне місце[4, с. 77] .

Для Мексики з її давніми традиціями незалежності, яка була проголошена ще у 1821 р., та неприязню до політики Вашингтону, спрямованої на “американізацію” мексиканської економіки, більш активне залучення її до системи міжнародного капіталістичного розподілу праці, загострювало й без того серйозні соціально-економічні і політичні проблеми, внутрішні і зовнішні протиріччя [2, с. 30].

Із середини 1940-х до початку 1970-х рр., Мексика, як і багато інших країн Латинської Америки, затверджувала незалежність від імперіалізму Сполучених Штатів. Мексикою були суворо обмежені іноземні інвестиції. Нафтовий бум 1970-х років спонукав Мексиканський уряд слідувати національній політиці обмежень іноземного втручання, ще більшою мірою. На 1982 р. в Мексиці фактично весь імпорту було ліцензовано та більшість комерційних банків були націоналізовані [8, с. 90].

Однак 1982 р. у Мексиці виникла найгостріша фінансова криза, що переплелася з економічною. Безпосередньою причиною скорочення виробництва стало зниження світових цін на нафту, що почалося навесні 1982 року. Причиною фінансової кризи було те, що на той час вже 75% всієї валютної виручки Мексика отримувала від експорту нафти [2, с. 31-32].

Енергетичну спеціалізацію Мексики Вашингтон намагався закріпити шляхом надання їй позичок під великі проекти, зокрема, в галузі атомної енергетики, до реалізації яких притягаються, як правило, американські та канадські промислові компанії.

Дійсно, країна, що раптово стала власницею величезних ресурсів нафти та газу, відчувала гострий дефіцит фінансових засобів для її комплексного освоєння. Почалася також докорінна перебудова наявних та будівництво нових нафтопереробних заводів. В той же час рішення нагальних проблем розвитку мексиканської промисловості, сільського господарства, забезпечення жителів продовольчими товарами відсувалося на невизначене майбутнє. Така однобічна спеціалізація багато в чому сприяла збільшенню зовнішнього боргу Мексики. [4, с. 78].

На середину 80-х років достатньо відчутним став відтік національного капіталу за кордон, економічне падіння та інфляція, яка стрімко зростала. Така ситуація вимагала змін. Президент Мігель де ла Мадрид почав, а президент Салінас пізніше прискорив поворот у політиці Мексики [8, с. 90].

Уряд взяв курс на поступову відмову від централізованого керівництва економікою на користь створення умов для стимулювання приватної ініціативи, що сприяло економічному зростанню. Після багатьох років застою й інфляції, що стрімко зростала, такий підхід сприймався як ковток свіжого повітря.

Проте влада розуміла, що сама по собі лібералізація торгівлі не гарантує довіри бізнесу й інвесторів. Необхідні були довгострокові гарантії того, що реформи не будуть згорнуті в одну мить. Адміністрація Рауля Салінаса (1988-1994) прийшла до висновку, що Мексиці необхідна угода зі світовим економічним гігантом [3].

Ставки для Салінаса були високими. Швидке зростання кількості найманих працівників у містах та збільшення кількості селян, необхідність соціального прогресу вимагали потужного економічного зростання. Без широкого виходу на іноземні ринки та притоку капіталу для фінансової модернізації, ринкова стратегія президента Мексики була б малоефективною. На початку 1990-х рр., Салінас відвідав багато країн Європейського союзу та переконався: перспектива для закритого комерційного об'єднання з ЄС була обмеженою. Вільна торгівля зі Сполученими Штатами – це остання мексиканська остання надія на залучення нових інвестицій та розширення експорту [8, с. 89].

Процес зміни політичного курсу супроводжувався наростанням глибоких внутрішніх протиріч довгострокового характеру. До них варто віднести протиріччя між інтересами індустріалізації країни з одного боку і зростанням зовнішньої боргової залежності країни – з іншого; між націоналістичними і визвольними традиціями в мексиканському суспільстві та дією тенденції до економічної інтеграцією зі США; між інтересами Мексики в цій інтеграції та інтеграції з іншими країнами Латинської Америки, зокрема, країнами Карибського басейну; між інтересами великого бізнесу, що давно співпрацює з північним сусідом та інтересами дрібного та середнього бізнесу; між відносно інтенсивною індустріалізацією країни та вузькістю її внутрішнього ринку, де дві третини населення практично не платоспроможні у зв'язку з веденням натурального господарства. Нарешті, значна частина населення країни виступає проти американізації, за збереження її національної самобутності, зміцнення лідерства Мексики у Центральній Америці, і тому проамериканська орієнтація країни неминуче наштовхувалась на спротив широких верств населення [2, с. 31].

Вже на першому етапі визначились і принципові розходження американської та мексиканської сторін стосовно, насамперед, умов енергетичної інтеграції. Вони дали про себе знати вже в самій оцінці раціональних темпів розробки і використання цих запасів: американській вимозі максимально збільшити обсяг видобутку нафти та газу були протиставлені мексиканські інтереси збереження національних багатств та їх розумного використання для загального економічного розвитку країни [4, с. 77].

З липня 1982 р. Мексика стала основним постачальником рідкого палива до США, обійшовши Саудівську Аравію та Венесуелу [4, с. 78].

Коли угода про вільну торгівлю вступила у силу 1994 р., мексиканців завірили, що в країні зростуть і торгівля, й іноземні прямі інвестиції, і експорт, будуть збільшені заробітки та покращені стандарти життя. Мексиканський президент Карлос Салінас пообіцяв, що Мексика увійде до кола держав першого ешелону. Обіцянки включали зменшення міграції, збільшення кількості робочих місць та зниження цін на товари [6].

Однак замість покращення рівня економіки та рівня життя у Мексиці розпочалася чергова криза, яка була породжена, на думку деяких дослідників, прискореними темпами перебудови мексиканської економіки з метою її інтеграції до НАФТА [1, 68]. Наступні 15 років показали, що багато обіцянок не реалізовані, а соціально-економічна ситуація різко погіршилась. [6].

Безумовно, дослідники визначають і позитивні сторони інтеграції США та Мексики. Підписано низку угод щодо боротьби зі зміною клімату та збереження навколишнього середовища [7]. Завдяки лібералізації торгівлі в рамках НАФТА обсяг мексиканського експорту виріс більше, ніж в чотири рази, країна увійшла до кола найкрупніших світових експортерів, приріст іноземних інвестицій більше ніж подвоївся. Проте мали місце й недоліки. Вражаюче зростання демонструють лише 10 % мексиканських компаній. Прибуток отримали промислові підприємства, що змогли розбудувати торговельно-розподільчі мережі для розповсюдження своєї продукції у США та Канаді або підписати довгострокові контракти з виробниками та дистриб'юторами в цих країнах. Рівень їх продуктивності не поступається закордонним конкурентам. Компанії з відсталим розвитком (а їх подавляючі більшість) знаходяться в іншому становищі. Вони звикли до протекціоністських умов замкнутої економіки, яка базується на внутрішніх субсидіях і тарифних бар'єрах для імпорту, і, як правило, їм не вистачає сучасного менеджменту[3]. Мільйонам людей не залишається більше ніякого вибору, окрім міграції. [6].

Не дивлячись на непопулярність НАФТА та її негативні наслідки для більшості населення трьох країн, інтеграційні процеси міцнішають. Ідея створення Північноамериканського Союзу на основі Північноамериканської угоди про вільну торгівлю з метою формування міжрегіонального політичного і економічного союзу, який би об'єднав США, Канаду й Мексику, стала головним результатом саміту президентів Буша, Фокса і прем'єр-міністра Мартіна, який відбувся в березні 2005 р. в Техасі. В спільній заяві, яка була опублікована за результатами цієї зустрічі, повідомлялося про першу стадію формування цього альянсу під назвою «Партнерство з безпеки та процвітання Північної Америки». Протягом 1990-х рр. співробітництво США з Мексикою у сфері безпеки стосувались питань наркотичного трафіку. Однак після подій 11 вересня 2001р. проблема безпеки для Сполучених Штатів стала особливо важливою. Тому вона мала бути обов'язково включена у сферу співробітництва з сусідами. В той же час громадська безпека стала важливим питанням порядку денного для Мексики [5; 11].

Не зважаючи на публічні домовленості перших осіб держав, співробітництво в межах НАФТА просувається вперед без публічного критичного розгляду. Тому президент США Б. Обама визнав недоліки НАФТА та пообіцяв відкрити їх для обговорення.

Населення трьох країн наполягає на перегляді НАФТА, і ця історична можливість не повинна бути втрачена. Довгостроковий успіх для трьох економік повинен бути монументальним. Створення більш прозорого і демократичного торговельного партнерства між США і Мексикою буде стимулювати розвиток мексиканської економіки та сприятиме викоріненню причин міграції. На думку деяких американ-

ських дослідників, 15 років – це достатній час щоб визнати, що НАФТА не працює на пересічну людину – робітників та фермерів – в усіх трьох країнах [6].

Сполучені Штати та Мексика залежать один від одного. Сполученим Штатом дуже пощастило, що у вік глобального тероризму вони мають такого південного сусіда як мирна, стабільна та дружня Мексика. Та в еру економічної нестабільності, Мексика ж має унікальну можливість у еру економічної нестабільності отримувати істотні прибутки від її близькості з найбільшим ринком у світі [5, с. 3].

Примітки

¹ *Кривохижа В.В.* США и МЕРКОСУР. Расширение мирохозяйственных связей и региональные торговые соглашения в Латинской Америке. // США. Канада: Экономика, политика, культура. – 2001. – № 3. – с. 61-74.

² *Кудров В.М.* США и экономические проблемы Мексики. // США: экономика, политика, идеология. – 1984. – № 12. – С. 29-40.

³ *Луис Рубио, Мария Кристина Капело.* Мексика и уроки НАФТА. // <http://www.cidac.org/es/modules.php?name=News&file=article&sid=3966>.

⁴ *Мангушева Е.К.* США – Канада – Мексика: идеи и реальности “энергетического континентализма”. // США: экономика, политика, идеология. – 1985. – № 5. – С. 72-80.

⁵ *Andres Rozental, Peter H.Smith.* The United States and Mexico: Forging a Strategic Partnership. Report of the Study Group on U.S. – Mexico Relations. - 2005 // <http://www.wilsoncenter.org/events/docs/USMEXenglish.pdf>

⁶ *Broken Promises: NAFTA at 15* // <http://www.witnessforpeace.org/downloads/NAFTAat15.pdf>

⁷ *Jeff Mason.* U.S., Mexico agree new partnership on climate change. // <http://www.reuters.com/article/environmentNews/idUSTRE53F72A20090417>.

⁸ *Peter Morici.* Free Trade with Mexico. // Foreign Policy – 1987. – № 87. – p. 88-104.

⁹ *Robert A.Pastor.* The Future of North America. Replacing a Bad Neighbor Policy. // Foreign Affairs – July/August 2008. – Volume 87 – № 4. – p. 84-98.

¹⁰ *Robert A.Pastor.* The Latin American Option. // Foreign Policy – 1988. – № 88. – p. 107-125.

УДК 94(497.1):341.322.5

Катерина ШИМКЕВИЧ
(м. Запоріжжя)

Розслідування злочинів проти мирного населення в колишній Югославії комісією експертів ООН: компетенція та специфіка діяльності

У статті проаналізовані причини створення Комісії експертів ООН, її основні напрямки роботи щодо розкриття масових злочинів на території колишньої Югославії. Розглянуто головні результати діяльності Комісії експертів впродовж 1992-1994 рр.: створення бази даних по скоєним військовим злочинам, проведення місій з розслідування порушень, встановлено відповідальних за злочини осіб. У статті підкреслено, що порушен-

ня Женевських конвенцій 1949 р. у колишній Югославії мали постійний і цілеспрямований характер, і були інструментом для залякування мирного населення і досягнення політичних цілей під час міжетнічного конфлікту у колишній Югославії.

Ключові слова: масові порушення прав людини, військові злочини, Комісія експертів ООН, база даних, місії з розслідування військових злочинів, "етнічні чистки", біженці.

Shymkevich Kateryna (Zaporizhzhia). The disclosure of crimes against civilians in the former Yugoslavia by the UN Experts Commission: the frame of reference and the specific of activities.

The article deals with such issues as the reasons of the creation of the UN Experts Commission, its main directions of the disclosure of mass crimes on the territory of Yugoslavia. The considerable results of activities during 1992-1994 were following: the establishing of the database of crimes, investigational mission on the breach of the international laws and human rights, the determination of personal responsibility in crimes. In the article it is underlined that the breach of the Geneva Conventions (1949) in the former Yugoslavia had permanent and directed character, and violations during the inter-ethnic conflict were aimed on intimidation of local population on political purposes.

Keywords: mass violations of human rights, war crimes, the Commission of Experts, the database, missions on investigation of war crimes, ethnic cleaning, refugees.

“Балканська криза” першої половини 1990-х років привернула увагу світової громадськості. Це було пов’язано не лише з широкомасштабними військовими діями, а й з масовими порушеннями прав людини.

Для розслідування фактів про масові порушення Женевських конвенцій 1949 р. під час міжетнічного конфлікту в колишній Югославії, Рада Безпеки ООН 6 жовтня 1992 року резолюцією 780 (1992) санкціонувала створення Комісії експертів [7]. Даний орган ООН мав провести низку розслідувань на території колишньої Югославії і подати Генеральному секретарю ООН висновки щодо фактів “серйозних порушень Женевських конвенцій та інших порушень міжнародного гуманітарного права” [7; 8].

Метою даної статті стало вивчення специфіки діяльності Комісії експертів ООН у колишній Югославії щодо розслідування масових порушень проти мирного населення під час “балканської кризи” першої половини 1990-х рр. Виходячи з мети, головними цілями статті є: аналіз причин створення Комісії експертів ООН; характеристика напрямів діяльності; визначення основних результатів роботи та ролі Комісії у розкритті військових злочинів.

Джерельну базу роботи склали різнопланові документи ООН. Резолюції Ради Безпеки розкривають причини створення Комісії, основні напрями її діяльності [5-8]. Листи Генерального секретаря Б. Бутроса-Галі дозволяють побачити, що створення Комісії експертів було підтримано Генеральним секретарем ООН, який вважав її діяльність важливою і необхідною у розгляді та вивченні інформації про факти масових злочини у колишній Югославії [1; 2; 10]. Також у своїх листах Б. Бутрос-Галі підкреслив, що повністю погоджується з висновками Комісії відносно того, що порушення Женевських конвенцій носили жорстокий і систематичний

характер та були елементом цілеспрямованої політики [2]. Звіти Комісії експертів ООН висвітлюють не лише процедурну сторону діяльності членів Комісії, а її тісну співпрацю з різними міжнародними та неурядовими організаціями, урядами країн світу, приватними особами [3; 4; 9]. Також за звітами можна визначити, що основними заходами у роботі Комісії експертів були організація місій по розслідуванню масових порушень [3; 4; 9].

В основу даного дослідження покладено загальнонаукові принципи історизму та багатofакторності.

Правовою основою роботи Комісії експертів стала резолюція Генеральної Асамблеї ООН 47/147 від 18 грудня 1992 року, яка рішуче засудила практику "етнічних чисток" та злочини, які призводять до масової загибелі мирних жителів [12]. Але головним поштовхом до створення цього органу ООН була поява у ЗМІ інформації про великі жертви серед цивільного населення під час військових дій, надходження повідомлень від військових спостерігачів ООН, урядів держав світу, представників міжнародних та неурядових організацій про масові вбивства, депортацію, "етнічні чистки" та систематичні порушення у сфері прав людини [5-8]. Рада Безпеки ООН у резолюції 780 (1992) від 6 жовтня 1992 р. просила Генерального секретаря терміново створити Комісію експертів, а резолюцією 787 (1992) від 16 листопада 1992 року Рада Безпеки підтвердила появу даної установи [8], мандат якої передбачав збір, розгляд та аналіз фактів про серйозні порушення Женевських конвенцій та норм міжнародного гуманітарного права.

Склад Комісії з п'яти осіб був визначений Генеральним секретарем ООН 26 жовтня 1992 року. Головою став Фрітс Калсховен, почесний професор публічного міжнародного права та міжнародного гуманітарного права, а членами Комісії – М. Шеріф Бассіуні, Уільям Дж. Фенрік, Кеба Мбайє, Торкель Опсаль. Через рік склад Комісії експертів був змінений через смерть Т. Опсаля та відставку Ф. Калсховена. Новим головою Б. Бутрос-Галі призначив професора Ш. Бассіуні, який мав досвід роботи у сфері дотримання прав людини, новими членами Комісії стали Крістіна Клейрен та Ханна Софі Греф [4, с. 6].

Комісія експертів мала право самостійно призначати спеціальних доповідачів по окремим напрямкам своєї діяльності. Зокрема, Ш. Бассіуні був доповідачем із збору та аналізу фактів, У. Фенрік відповідав за розслідування на місцях та питання права. Х. Греф стала доповідачем по проекту боснійської общини Прієдор. Скоєнні тут злочини проти мирного населення були досить масштабними та систематичними, тому Комісія вирішила окремо провести розслідування у згаданій боснійській общині. К. Клейрен та К. Мбайє керували роботою по вивченню фактів знищення пам'яток культури власності та займались розглядом правових аспектів сексуального насилля [4, с. 7].

До головних способів діяльності Комісії можна віднести збір та аналіз інформації, створення груп для організації місій з проведення розслідувань, перевірки фактів та свідчень, координацію діяльності урядів держав світу, які від імені Комісії експертів здійснювали перевірку різноманітних даних про злочини проти цивільних осіб на території колишньої Югославії.

Комісія експертів ООН найбільше інформації про порушення Женевських конвенцій отримувала від спеціальних груп по організації та проведенню місій по розслідуванню злочинів. Члени подібних груп, зокрема військові юристи, психологи, проводили опитування свідків чи жертв злочинів. Накопичення значної кількості матеріалу не дозволяло розслідувати кожний факт порушення окремо. Тому застосовувався вибірковий підхід до вивчення злочинів. При відборі враховувались наступні складові: можливість опитати свідків; повна співпраця з місцевою владою; кількість жертв інциденту; наявність джерел інформації; час, який минув з моменту того чи іншого порушення.

Розслідування конкретних випадків злочинів проти мирного населення дозволило проводити поглиблений аналіз аналогічних випадків, звернути увагу на обставини скоєння порушень, встановити винних осіб і довести їх провину.

Всі письмові, друковані, фото- та відеоматеріали вносились до спеціально створеної бази даних. Необхідність появи подібного реєстру виникла у зв'язку з тим, що впродовж своєї роботи Комісія експертів збила більше 65 тисяч сторінок документів про масові злочини під час військових дій у колишній Югославії у першій половині 1990-х рр. Тому у грудні 1992 року розпочався процес створення бази даних Комісії експертів ООН. Головною метою було забезпечити поглиблене і систематичне вивчення порушень Женевських конвенцій і норм міжнародного гуманітарного права. Внесення інформації до бази даних відбувалось у Міжнародному юридичному інституті прав людини Університету ім. Депола, який знаходиться у м. Чикаго, США. Керував роботою голова Комісії експертів, ректор даного інституту Ш. Бассіуні [3, с. 8]. Оригінали та фотокопії документів зберігались у спеціальних закритих кабінетах до моменту передачі їх до Офісу головного обвинувача Міжнародного трибуналу по кримінальним злочинам у колишній Югославії.

Створена база даних стала основою для підготовки повідомлень по категоріям; пошуку інформації; збору інформації в досє; створення графіків, які показували тенденції щодо зібраних даних. Крім того, весь наявний матеріал можна було об'єднати у блоки по даті, місцю, імені жертви порушення.

На 26 січня 1993 р. приблизно 70 відсотків наявних звітів були внесені до бази даних [9, с. 10], а вже на 31 серпня 1993 р. у ній було більше 3 тисяч різних справ [3, с. 9]. Паралельно із загальною базою, створювались бази даних, які мали більш вузьку спеціалізацію: інформація про концентраційні табори та центри затримання; про "етнічні чистки"; сексуальні злочини; насильницьку депортацію цивільного населення та біженців; масові страти і поховання. Після завершення роботи Комісії, всі бази даних були передані до Офісу головного обвинувача Міжнародного трибуналу по колишній Югославії для проведення подальших розслідувань та формування обвинувачень проти підозрюваних.

При створенні бази даних, Комісія залучала до співробітництва різні міжнародні та неурядові організації, приватних осіб та установи, уряди країн світу. Це було одним із пріоритетних напрямів діяльності Комісії, що дозволило розширити сферу її діяльності і підвищити якість роботи.

Детальна інформація про порушення була накопичена Комісією експертів ООН під час проведення різноманітних місій з розслідування масових злочинів. За пері-

од діяльності Комісії було проведено 32 місії з підготовки розслідування чи з самих розслідувань на території колишньої Югославії і держав, які прийняли югославських біженців. Їх метою було зібрати додаткову інформацію, перевірити факти, встановити відповідальних за злочини осіб. Зокрема, здійснювалися місії по розслідуванню “етнічних чисток” у сербських, боснійських чи хорватських анклавів на території колишньої Югославії. Окремо були організовані місії до Сараєва, Дубровника, Вуковара. Досить масштабними були місії на території Боснії і Герцеговини по виявленню концентраційних таборів та центрів затримання.

До складу місій, як правило, входили один із членів Комісії експертів, працівники слідчих органів, військові юристи, спеціалісти з судової медицини. При проведенні місії у Дубровнику до складу був включений мистецтвознавець для оцінки руйнувань культурних, архітектурних та історичних пам'яток. Розслідуваннями порушень, які стосувались звалтувань та інших видів фізичного насилля, займалась спеціально створена група жінок-юристів з Фінляндії, США, Канади, Бангладешу, Ірландії [4, с. 81].

Уряди держав, які прийняли біженців та переміщених осіб, передавали представникам Комісії свідчення і сприяли організації зустрічей біженців з Комісією експертів. Досить багато детальної інформації зібрали уряди Австрії, Німеччини, Нідерландів, Норвегії, США [4, с. 11].

За період своєї роботи з 26 жовтня 1992 по 30 квітня 1994 рр. Комісія експертів провела 12 сесійних засідань, передала Генеральному секретарю ООН два проміжні і один заключний звіти, три тисячі сторінок доповнень по розслідуванням на місцях. По завершенню роботи вся документація і база даних були передані Офісу головного обвинувача Міжнародного трибуналу по колишній Югославії у Гаазі.

Головними результатами діяльності Комісії експертів ООН були: зібрання великої кількості фактичного і документального матеріалу, створення бази даних по масовим порушенням на території колишньої Югославії, встановлення значних масштабів віктимізації в ході конфлікту, визначення систематичного характеру порушень, які були частиною політики урядів республік колишньої Югославії. Комісія експертів рекомендувала Головному обвинувачу трибуналу в Гаазі визначити характер конфліктів у колишній Югославії, аби правильно встановити, які положення Женевських конвенцій та Додаткових протоколів були порушенні.

Таким чином, діяльність Комісії експертів ООН мала велике значення для встановлення того, що під час військових дій на території колишньої Югославії скоювалися військові злочини проти мирного населення. На основі проведених досліджень і зібраних матеріалів члени Комісії встановили, що масові порушення Женевських конвенцій та норм гуманітарного права були невід'ємною частиною політики урядів Боснії і Герцеговини, Сербії і Чорногорії, Хорватії під час бойових дій. Порушення носили систематичний і цілеспрямований характер, що дозволяє говорити про те, що будь-який вид злочину добре продумувався і планувався. Головною метою злочинів було штучне створення атмосфери паніки і безвихідності для залякування цивільного населення.

Розслідування злочинів Комісією було важливим для населення Боснії і Герцеговини, Сербії і Чорногорії, Хорватії, оскільки було накопичено достатньо матері-

алу, на основі якого почав працювати Міжнародний трибунал по військовим злочинам у колишній Югославії

Примітки

¹ *Письмо* Генерального секретаря от 5 октября 1993 года на имя Председателя Совета Безопасности. – S/26545. – 1 с.

² *Письмо* Генерального секретаря от 24 мая 1994 года на имя Председателя Совета Безопасности. – S/1994/974. – 2 с.

³ *Приложение*. Второй промежуточный доклад Комиссии экспертов, созданной во исполнении резолюции 780 (1992) Совета Безопасности. – S/26545. – 6 октября 1993 г. – С. 2-24.

⁴ *Приложение*. Заключительный доклад Комиссии экспертов, созданной во исполнении резолюции 780 (1992) Совета Безопасности. – S/1994/674. – 27 мая 1994 г. – С. 3-84.

⁵ *Резолюция 757* (1992) от 30 мая 1992 года Совета Безопасности ООН [Электронный ресурс] // Режим доступа до докум.: www.un.org/russian/document/scresol/res1992/scres92.htm.

⁶ *Резолюция 771* (1992) от 13 августа 1992 г. Совета Безопасности ООН [Электронный ресурс] // Режим доступа до докум.: www.un.org/russian/document/scresol/res1992/scres92.htm.

⁷ *Резолюция 780* (1992) от 6 октября 1992 г. Совета Безопасности ООН [Электронный ресурс] // Режим доступа до докум.: www.un.org/russian/document/scresol/res1992/scres92.htm.

⁸ *Резолюция 787* (1992) от 16 ноября 1992 г. Совета Безопасности ООН [Электронный ресурс] // Режим доступа до докум.: www.un.org/russian/document/scresol/res1992/scres92.htm.

⁹ *Interim report of the Commission of Experts established pursuant to Security Council resolution 780* (1992). – S/25274. – 10 February 1993. – pp. 3-64.

¹⁰ *Letter dated 9 February 1993 from the Secretary-General Addressed to the President of the Security Council*. – S/25274. – 2 p.

¹¹ *Reported Submitted to the Commission of established pursuant to Security Council resolution 780* (1992). – Belgrade, 1992. - Режим доступа до докум.: www.Ess.ewe.ac.uk/documents/repyoung1.htm.

¹² *Resolution adopted by the General Assembly [on the Report of the Third Committee (A/47/678/Add.2)] 47/147. Situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia*. – A/RES/47/147. – 26 April 1993. – 6 p.

УДК 94(4):33(417/419)

Антоніна НАЮК
(м. Київ)

Роль європейських програм “Спільної політики” в прискоренні економічного розвитку Ірландії

Досліджуються особливості впливу Європейського Союзу на структурні зміни в ірландській економіці в 1970-х рр. – початку XXI ст. у контексті створення єдиного ринку та європейської валютної системи. Аналізуються результати членства Ірландії в ЄС,

динаміка зростання ВВП, зменшення державних витрат та державного боргу та підвищення добробуту населення країни.

Ключові слова: Ірландія, Європейський Союз, “Спільна політика”, інтеграція, економічне зростання.

Antonina Nayuk (Kyiv). Role of European programs of “Mutual policy” in the economical development of Ireland

The features of EU influence on structural changes in Irish economy (1970s – beginning of XXI) in a context of creation common market and European currency are studied. The results of Ireland's membership in the EU, the dynamics of GDP's growth, the reduction of public spending and debt, the improvement of the welfare of the population are analyzed.

Keywords: Ireland, EU, “Mutual policy”, integration, economical growth.

Європейський Союз – унікальне об’єднання країн Європи, яке завдяки створенню спільного ринку, економічного та валютного союзу, а також реалізуючи спільну політику, має забезпечити безперервне економічне зростання та соціальний розвиток країн-членів ЄС. З цією метою розробляється велика кількість європейських програм під загальною назвою: “Спільні політики”. Вони включають основні сфери спільної діяльності держав-членів ЄС в таких галузях економіки як регіональний розвиток, конкуренція, оподаткування, промисловість, сільське господарство, енергетика, транспорт, підприємництво, охорона довкілля, науково-дослідницька діяльність та ін.[4].

Ірландія приєдналася до європейського інтеграційного процесу в 1973 р., а через 30 років, внаслідок активної співпраці з державами-членами Європейського Економічного Співтовариства (з 1992 року Європейський Союз,) досягнула рівня однієї з найрозвиненіших країн Європи [10]. Членство в Європейському Союзі сприяло швидкому прогресу в різних галузях економіки Ірландії, включаючи сільське господарство, промисловість та сферу послуг. Було створено близько 700 тисяч робочих місць, а об’єм торгівлі збільшився в 90 разів [9].

Феномен прискорення економічного розвитку Ірландії в останній третині ХХ століття став об’єктом дослідження зарубіжних та вітчизняних вчених. Проте їх думки с приводу причин цього явища дещо розходяться. Такі дослідники як Пауелл Бенджамін [5] і Майкл О Саліван [3] вважають економічне зростання наслідком зважених та конструктивних кроків ірландських урядів (1980-х – 2000-х рр.). Ф.Тоді [7], Н.Мусис [4], Б. Конолі [7, с. 80-81] та О. Полякова акцентують на вирішальній ролі Європейського Союзу та його спільних дій в прискоренні економічного розвитку Ірландії. Більшість зарубіжних та російських дослідників висвітлюють дану проблему в рамках створення та розвитку Європейського Союзу: Ю. Борко, В. Волес, Д. Дайнен, А. Дайненко, Л. Зідентоп, В. Кернз, Б. Топорін та інші. В українській історіографії роль Європейського Союзу в економічному зростанні Ірландії окремо не досліджувалася, але участь Ірландії в інтеграційних процесах згадується в контексті вирішення Ольстерської проблеми (Е. Кучменко, К. Гула), а також в працях вітчизняних вчених з історії європейської інтеграції (І. Грицяк, М. Гудзь, Л. Ентін, В. Коваль і В. Копійка.

Європейський інтеграційний процес, що розпочався з середини XX ст., можна умовно поділити на три етапи: митний союз, спільний ринок та монетарний союз. Ірландія, в 1973 році, приєдналася до Співтовариства на етапі реалізації митного союзу країн-учасниць з відповідними угодами про наступне: відміна митних податків і зняття кількісних обмежень експорту та імпорту товарів; введення єдиного митного тарифу для інших країн; проведення єдиної зовнішньоторговельної та аграрної політики [4, с. 68-79]. Проте скористатися цими перевагами країна змогла лише з 1 січня 1977 року, після завершення перехідного періоду, що передбачав зрівняння цін на сільськогосподарську продукцію з відповідними цінами на неї інших членів ЄЕС [7, с. 14-15]. У 1979 році введенням в дію ЕКЮ (європейської грошової одиниці), завершується процес створення Європейської валютної системи (ЄВС), яка передбачала зменшення коливання валютних курсів, поступове витіснення з міжнародних розрахунків долара США, стимулювання подальшого розвитку інтеграційних процесів через забезпечення передумов формування єдиного валютного ринку Європейського Співтовариства [4, с. 106-109]. Хоча спроба введення ЕКЮ була не вдала, але вона в цілому позитивно вплинула на економічний розвиток держав-членів ЄС, зокрема це дозволило частково стабілізувати курси валют у країнах спільного ринку.

У період 1973-1986 рр. ВВП Ірландії збільшувався в середньому на 1,9 % на рік [2], тоді як в інших країнах Західної Європи показники економічного зростання були незначними. Це знаменувало перші кроки співпраці ірландського уряду з структурами ЄЕС.

Активізації економічного розвитку держав – членів ЄС сприяло підписання 17 лютого 1986 року Єдиного Європейського Акту (ЄЄА), що набрав чинності 1 липня 1987 року [1]. ЄЄА систематизував взаємне визнання професійних кваліфікацій, запровадив відкриті тендери на виконання громадських робіт, вільний рух капіталу, започаткував рух у напрямку гармонізації податку на додану вартість та акцизних зборів і зменшення державної допомоги окремим галузям промисловості. Таким чином ЄЄА започаткував складання спільного ринку [1].

На початку 1993 р. 12 держав-членів ЄС досить успішно подолали наступний рівень економічної інтеграції – формування єдиного ринку, в межах якого реалізується вільний рух товарів, людей, послуг та капіталу. Вони створили єдиний економічний простір з населенням 380 млн. чоловік, у рамках якого було скасовано контроль руху товарів на кордонах держав-членів ЄС. Важливими наслідками цього стало зменшення виробничих і транспортних витрат, збільшення експорту, зменшення інфляції та зростання ВВП країн-учасниць ЄС [4, с. 79-106].

Варто зазначити, що Ірландія взяла активну участь у цих європейських економічно - інтеграційних процесах, і як наслідок, з кінця 1980-х років, почала переходити з макроекономічної моделі закритої економіки до моделі відкритої країни (з вільним рухом товарів, людей, послуг та капіталу), конкурентноспроможної на європейському та світовому ринках [10]. Це суттєво сприяло зростанню економічних показників країни. Протягом 1987-1994рр.: ВВП виріс в 1,6 рази; інфляція впала на 12%; державний борг зменшився до 52% від ВВП; знизився дефіцит бюджету до 3,8%; зросли споживчі витрати громадян в 7,8 раз [9]. Велику роль в

процесі прискорення економічного розвитку Ірландії відіграли також інвестиції ЄС (за рахунок створеної в 1970-х роках системи власних ресурсів Європейської Спільноти [10]).

Наступним етапом інтеграції країн-членів ЄС стало завершення формування Європейської валютної системи (1 січня 2002 року), як найвищий рівень економічно інтеграції [6, с. 110-116]. Для Ірландії, як і для інших держав-членів ЄС, єврозона є полюсом стабільності, що захищає від спекуляцій фінансово-економічну систему учасників євро коридору, вона посилює внутрішній ринок і закладає підґрунтя для стабілізації базових показників стійкого соціально-економічного розвитку держав-членів ЄС [7, с. 99-107; 4, с.112-116].

У ході поетапної економічної інтеграції ЄС постійно розвиває свої спільні політики в різних сферах життя суспільства країн-учасниць Європейської Спільноти, більшість яких була започаткована Єдиним Європейським Актом [1]. Так політика щодо регіонального розвитку включає: перерозподіл ресурсів між заможними і біднішими регіонами; координування національних регіональних політик; оптимізація ринкових механізмів; збалансоване зростання в межах спільного ринку [4, с. 173-186]. Завдяки цій політиці Ірландія, в період з 1973 по 2007, отримала 43 млрд. євро допомоги на розвиток проблемних регіонів. А до 2013 має надійти ще 12 млрд. євро [9].

Спільна промислова та підприємницька політики ЄС покликана посилити конкурентоспроможність європейської промисловості, за рахунок розвитку її нових перспективних секторів, та надати підтримку малому та середньому підприємству [4, с. 297-319]. В 2001 році Ірландія стала світовим лідером з експорту програмного забезпечення для комп'ютерів (це 43% виробленого в Європі) [3]. До 2000 р. обсяг промислової продукції збільшився на 12,8 %, за рахунок внутрішніх ресурсів Ірландія змогла забезпечити 40 % своїх потреб в енергії, в енергобалансі скоротилася частка імпортової нафти і збільшилася частка вугілля, Ірландія лідирує у світі по видобутку і використанню торфу, побудовано найбільші електростанції, що працюють на торфі і дають до 18 % всієї електроенергії [2].

Ірландія – країна з переважаючим аграрним сектором економіки, тому для неї дуже важлива спільна сільськогосподарська політика ЄС (ССП). Це одна з основ ЄС, яка підвищує конкуренцію в сільському господарстві та зобов'язує до певних якісних стандартів виробництва [4, с. 371-390]. Основна галузь сільського господарства Ірландії - тваринництво (88% валового сільськогосподарського виробництва), причому 70% продукції йде на експорт. Вже на 1989 р. обсяг сільськогосподарського виробництва зріс на 2,1% [6, с. 89-96]. Доступ ірландських фермерів до європейського ринку збуту приніс країні значні прибутки. До грудня 2007 року Ірландія продала на експорт на 17 млрд. євро більше сільськогосподарської продукції в інші держави ЄС, ніж вони імпортували до Ірландії [9]. Таким чином вступ до ЄС позитивно вплинув як на ірландське сільське господарство, так і на ірландську економіку в цілому.

Оптимізація спільного ринку та доступ Ірландії до ринку вище 250 млн. чол. (на 1973), а згодом 500 млн. (на 2009), сприяли залученню в країну великої кількості іноземних інвестицій. На даний момент 165 тис. людей зайняті в іноземних ком-

паніях, діяльність яких зосереджена в Ірландії, і тисячі ірландських компаній продають товари і послуги для тих же транснаціональних корпорацій. Загальна вартість американських інвестицій складає 87 млрд. євро, і вони залежать від упевненості, що Ірландія пропонує постійний доступ до ринку ЄС [9] [8]. Ірландія стала лідером в Європі за обсягом інвестицій в сфері програмного забезпечення та електроніки, що надходять до неї з-за кордону. Нині 7 із 10 транснаціональних електротехнічних велетнів знаходяться в Ірландії [9]. У 1973 році майже 60% ірландського експорту відправлялося до Великої Британії, а решта – 21% в інші країни ЄЕС [9]. На 2001 рік головними експортними партнерами Ірландії стали країни ЄС – 63%, (Німеччина 11%, Франція 8%, Голландія 6%, Бельгія 5%), а також Велика Британія та США по 20% [8]. Слід також зазначити, що сумарний експорт в 1973 р. складав трохи більше 1,1 млрд. євро, тоді як 2008 – збільшився до 86 млрд. євро [9].

Європейські програми спільних дій посприяли не лише прискоренню економічного розвитку Ірландії, а й зростанню соціального добробуту, що суттєво покращило демографічну ситуацію в країні : населення зросло на один мільйон за 30 років (1973-2003); збільшилася тривалість життя (на 2006 рік для жінок вона становила – 80, 3 роки); ВВП на душу населення збільшилось в 3 рази; обсяг зайнятості населення зріс до 70%; збільшилися доходи громадян та змінилася структура споживчих витрат, збільшилася частка середнього доходу, яка витрачається на послуги, відпочинок та розваги [9]. У 2009 році Ірландія посіла друге місце, після Люксембургу, за найвищим рівнем мінімальної заробітної плати (1462 євро) [10], зросла кількість єврових мільонерів серед ірландців (за даними Банку Ірландії нині їх більше 30 тисяч) [3]. Наведені вище статистичні дані підтверджують, що членство Ірландії в ЄС суттєво підвищило добробут населення. Отже Ірландія успішно реалізувала одне з важливих завдань спільної політики ЄС – надала своїм громадянам можливість ставати більш багатими [7, с. 121].

Таким чином Ірландія з досить ізольованої від континентальної Європи країни, з надмірною залежністю від Великої Британії, в якості основного торгівельного партнера, поступово перетворилася на одну з провідних держав Європейського Союзу [5] [9]. Ця трансформація ознаменувала собою розширення міжнародної торгівлі та інвестицій до Ірландії, зростання зайнятості та підвищення рівня життя в країні [9].

Окрім економічної користі, членство в ЄС значно вплинуло на соціальне та культурне життя в Ірландії. Кожен ірландець отримав право на вільне пересування в межах ЄС, можливість на отримання роботи та проживання на території інших держав-членів Європейського Союзу[9].

На сьогоднішній день Ірландія бере активну участь в політичному житті Європейського Союзу. Вона має 13 представників в Європейському Парламенті та одного в Європейській Комісії, багато ірландців займають керівні посади в виконавчих та консультативних органах ЄС [10].

Проте, незважаючи на значні успіхи ірландської економіки, не варто поспішати брати її досвід для наслідування як універсальний, адже реальні результати європейських реформ в межах окремо взятої країни ще не досягли свого логічного за-

вершення [3]. Разом із тим, європейські програми “Спільної політики” та досвід їх успішної реалізації в процесі прискорення економічного та соціального розвитку окремої країни, представником якої виступає Ірландія, безумовно заслуговують на велику увагу, особливо з боку лідерів держав пострадянського простору, які прагнуть прискорити свій вступ до ЄС.

Примітки

¹ *Єдиний Європейський Акт* від 17.02.1986 (діє з 1.07.1987.) // Веб-сайт ЄС – [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.europa.eu.int/eur-lex.

² *Ірландія: успіх стабілізації и промислової політики.* // Фонд “Бюро економічного аналізу”, 2002. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.5ballov.ru/>

³ *Майбутні моделі “кельтського тигра”* // Західна аналітична група – [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.artikle.php.htm

⁴ *Мусис Н.* Усе про спільні політики Європейського Союзу. - К.,2005.

⁵ *Пауэлл Бенджамин.* Історія “кельтського тигра” – [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.cato.ru

⁶ *Світова економіка/*За ред. Головка С.В. - К.,2000.

⁷ *Тоді Ф.* Нариси історії Європейського Союзу.-К.,2001.

⁸ *The EU Economy 2003 review*, №6 2003, European Commission, 2004 – [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.europecommission.eu

⁹ *Урядовий портал Ірландії* – [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.gov.ie

¹⁰ *Портал Української асоціації європейських студій* – [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.europa.org.ua

УДК 94(430)“1949/1963”:327

Ірина ПОЛОТАЙ
(м. Київ)

Західноєвропейський вектор в політиці канцлера ФРН Конрада Аденауера

У статті здійснено спробу прослідкувати західноєвропейський напрямок в зовнішній політиці ФРН у 1949-1963 рр. Визначається роль К. Аденауера в реалізації програми відродження ФРН і пошуку політичних партнерів на зовнішній арені, задля протидії можливій радянській експансії.

Ключові слова: Федеративна Республіка Німеччина, Конрад Аденауер, консерватизм, реформи.

Polotay Iryna (Kyiv). The Western European vector of foreign policy of Chancellor of FRG Konrad Adenauer

The attempt to analyze the Western European vector of the foreign policy of FRG during 1949-1963 has been done. K. Adenauer's role in the developing program of the revival of FRG and his searching for outer political partners to prevent the possibility of Soviet expansion.

Keywords: FRG, Konrad Adenauer, conservatism, reforms.

У Західній Німеччині уряду консерваторів на чолі з Конрадом Аденауером за короткий термін з 1949 по 1963 рр. вдалося успішно провести комплекс соціально-економічних реформ і відновити статус ФРН, як індустріально розвиненої демократичної держави, що посіла провідні позиції за економічними та соціальними показниками в світі. І це за умов, що країна, внаслідок поразки в Другій світовій війні, була вкрай знесилена та розколота навпіл. Впевнено можна констатувати той факт, що Конрад Аденауер очолив навіть не країну, а її частину. Із втратою земель східної Німеччини, внаслідок її розколу, потрібно було заново формувати господарський комплекс, розбудовувати інфраструктуру та розплачуватися за поразку у війні.

Здавалося б, такий стан речей зовсім не сприяв швидкому економічному зростанню. Важливим чинником серйозних успіхів Західної Німеччини став той факт, що на посаду канцлера було обрано саме Конрада Аденауера.

Пропоноване дослідження – це спроба прослідкувати західноєвропейський напрямок в зовнішній політиці ФРН у повоєнному світі та визначити роль Конрада Аденауера в реалізації програми відродження Німеччини та пошуку нею політичних партнерів на зовнішній арені, задля протидії можливій радянській експансії з території НДР. Дослідження даної проблеми являє собою історичний та політологічний інтерес, оскільки дозволяє на практиці розглянути взаємозв'язок теоретичних положень консерватизму з їхнім практичним втіленням на прикладі діяльності канцлера ФРН К. Аденауера.

Історіографія проблеми є досить обширною, однак різні напрямки зовнішньополітичної діяльності Конрада Аденауера досліджені недостатньо. В німецькій історіографії на особливу увагу заслуговує праця К. Герста “ФРГ под властью Аденауэра” [4, с. 34], написана одним з найближчих сподвижників канцлера в період становлення ХДС з 1945 по 1949 рік. Герст поділяв точку зору соціал – демократів і комуністів з приводу того, що Аденауер в зовнішній політиці більше орієнтувався на лідерів країн-переможниць у Другій світовій війні, аніж на власний народ. В книзі послідовно описується багато фактів зовнішньополітичної діяльності канцлера, які автор в більшості оцінює негативно. Наукова цінність цього дослідження полягає в тому, що в процесі написання книги автор спирався на матеріали тогочасної періодики, а також на документи, які були доступні вузькому колу людей [4, с. 85].

У такому ж дусі витримана і книга “Конрад Аденауэр: легенда и действительность”, написана французьким журналістом Едвардом Дзелепі [6, с. 281]. Автор сфокусував свій погляд на міжнародній політиці канцлера, взявши за основу книгу першого біографа Аденауера – Пауля Веймара. В поле його зору потрапили такі питання: німецько – американські відносини, проблема об'єднання Німеччини, створення “спільного ринку”.

У російській історіографії проблеми внутрішньої та зовнішньої політики ХДС/ХСС найбільш повно та детально розкриті скоріше не в монографічних працях, а в статтях та аналітичних оглядах. В 1980-1990 рр розпочався новий етап вив-

чення теоретичних засад німецького консерватизму російськими дослідниками Борзняком А.І. [8, с. 85], Сокольським С.Л. [9, с. 46], Восленським М. С. [4, с. 32], Кремером І. С. [7, с. 195] та ін. Зокрема останній доводив, що блок ХДС/ХСС представляв інтереси західнонімецького великого капіталу. Виходячи з цього автор писав, що ХДС/ХСС прагне провадити політику мілітаризму та реваншизму. В праці Борзняка прослідковується відхід від стереотипів «холодної війни». Автор не поділяє точку зору, що Аденауер був ставленником монополістичного капіталу і прагнув до реваншизму, втім покладає на канцлера відповідальність за розкол Німеччини.

Якісно новий етап у вивченні даної проблеми розпочався з 1990-х років, в зв'язку зі зміною політичного становища в СРСР. Ряд вчених здійснив спробу переосмислити події та надати їм нового звучання. В роботах цього періоду ще зберігався класовий підхід в трактуванні подій, втім інтерпретація фактів стає більш плюралістичною.

Діяльність першого канцлера ФРН завжди викликала особливий інтерес, була предметом прискіпливого вивчення ще в перші роки канцлерства Аденауера. У співвітчизників його дії викликали неоднозначну оцінку. Окрім літератури християнсько – демократичного спрямування, що лояльно відносилася до канцлера, проводилася значна кількість досліджень, автори яких дотримувалися поглядів, характерних для опозиційних партій: СДПН, СвДП та КПН.

Першим у ФРН становлення політичної кар'єри Конрада Аденауера почав висвітлювати найближчий сподвижник Пауль Веймар. Його “Авторизована біографія” написана в 1955 р. розглядає роль канцлера в становленні ФРН. Проте, ця книга розповідає лише про окремі епізоди діяльності політика і має слабку історичну базу [13 с. 12].

У наступні десятиліття з'явилася велика кількість дослідників, що спеціалізувалися на вивченні життя та діяльності Конрада Аденауера. Переважна їх кількість – це члени ХДС чи ХСС, що відбиває особливе трактування діяльності Аденауера. Окремий інтерес представляє книга А. Барінга “Внешняя политика при аденауэровской демократии. От Боннского договора к ЕОС”, яка є одною з фундаментальних праць по вивченню німецької зовнішньої політики. На основі документального матеріалу автор розглядає період німецької історії з 1949 по 1955 рр, роблячи основний акцент на франко – американо – німецьких відносинах. Значення цієї праці полягає в тому, що автор піддає детальному аналізу всі міжнародні документи даного періоду [10, с. 76].

Відомим сучасним дослідником діяльності К. Аденауера є професор Кьольнського університету Х-П. Шварц. Йому належать близько шестидесяти робіт, присвячених діяльності канцлера, в тому числі й зовнішньополітичній. Успіху Шварца сприяє близьке знайомство з багатьма представниками соціал – демократів і доступ до архівів ХДС/ХСС. Тому його дослідження заслуговує на особливу увагу. [12, с. 19] В області зовнішньої політики Аденауер твердо прагнув досягнення двох взаємопов'язаних цілей – відновлення повного суверенітету Західної Німеччини та її інтеграції до спільноти західних країн. Його ідеалом була незалежна та сильна держава, яка пододала відчуження від романської та англосаксонської культури.

Яскравим прикладом такої орієнтації було небажання Аденауера підтримати в 1952 році сталінську “мирну ноту по Німеччині”. В останній, радянський керманіч пропонував створення на основі вільних виборів об’єднаної та нейтральної Німеччини, яка матиме право на власні збройні сили, причому всі іноземні війська повинні були покинути її територію протягом року. В Німеччині знайшлося чимало прихильників цієї пропозиції, погоджувались з таким об’єднанням і політики Франції та Італії. Втім, Аденауер як ніхто розумів, що за пастку готує Сталін. На думку канцлера, значною помилкою Отто фон Бісмарка було маневрування між Заходом та Сходом. Він розумів, що поставлена у таке становище Німеччина знову створюватиме загрозу своїм сусідам і, в першу чергу, собі через небезпеку відродження мілітаризму і реваншизму. То ж об’єднанню на радянських умовах канцлер віддав перевагу інтеграції на Захід, навіть ціною розколу країни [1, с. 257].

Першим кроком у “західному” напрямку стало бажання ФРН приєднатися до Північно-атлантичного альянсу, який формувався саме в цей час. В умовах “холодної війни” Західна Німеччина стрімко перетворилася з окупованої, обмеженої в суверенітеті країни, в активного партнера провідних країн заходу. Вже в 1949 році США, Велика Британія, Франція та ФРН підписали Петерсбергський договір, який дозволяв Німеччині самостійно вести зовнішні переговори, в тому числі і про приєднання до міжнародних організацій.

У 1950 р. ФРН стала членом Ради Європи і почала активно брати участь в переговорах з питань європейської інтеграції. Переборюючи опір політичних супротивників, 5 травня 1955 року ФРН стала членом НАТО У тому ж році, зі вступом у силу Паризьких угод, підписаних 23 жовтня 1954-го, для ФРН фактично закінчився період окупації – країна отримувала право суверенітету у внутрішніх та зовнішніх справах.

Мудрий і далекоглядний політик – Аденауер вміло використовував дипломатичні зв’язки з Вашингтоном, щоб подолати недовіру Франції до свого історичного супротивника, адже нормалізацію відносин із західним сусідом канцлер вважав одним із найважливіших завдань. В 1950 р. Аденауер активно підтримав “план Шумана”, а в 1952 р. ФРН стала одною із засновниць Європейського об’єднання вугілля і сталі – прообразу Евросоюзу. Вирішення питання про Саар в 1955-1957 роках створило можливість подальшого зближення Франції та Західної Німеччини. Обидві країни зіграли значну роль в підготовці та підписанні римських договорів 1957 р. та створенні системи Європейських спільнот. Особливо тісні стосунки в Аденауера склалися з президентом Шарлем де Голлем. Перша зустріч “старого німця зі старим французом”, як охрестила її преса [10, с. 134], відбулася в 1957 році в Рамбуйї поблизу Парижа, причому в її успішне завершення численні експерти, професори Сорбони та Бонського університету не вірили. “Хіба можна за одне покоління щось змінити – говорили вони – багаторічна ненависть, хіба можна її вирішити?” [12, с. 43] Втім Ш. де Голль та Аденауер проявили велику наполегливість і в наступні роки неодноразово зустрічалися. В січні 1963 року між Францією та ФРН був підписаний договір про співробітництво в різних сферах, координацію зовнішньополітичного курсу, регулярні консультації на рівні глав держав та міністрів закордонних справ. "Не забувайте, - вимовив тоді Аденауер, -

що я – єдиний німецький канцлер, який перед усе ставить єдність Європи, а вже потім власної держави. Я готовий пожертвувати німецьким воз'єднанням, якщо ми створимо і увійдемо в сильний західний табір. У взаєморозумінні між Німеччиною і Францією знаходиться європейське майбутнє”. [8, с. 82] У співробітництві з Францією Аденауер вбачав і посилення міжнародних позицій ФРН: “Жодна європейська політика не може існувати без Франції чи проти Франції, як не може бути європейської політики без чи проти Німеччини”. [8, с. 94]

То ж перехід німецької політики від конфронтації до співробітництва в західному геополітичному просторі дозволив ФРН увійти в русло інтересів народів Західної Європи в рамках Європейського співтовариства та Атлантичного союзу. Цей союз позбавив сусідів ФРН відчуття небезпеки з її боку і сприяв розвитку європейської інтеграції. Соціальна та економічна політика Аденауера, заснована на ідеях консерватизму, привела до того, що країна, яка зазнала поразку в двох світових війнах очолила процес формування єдиного економічного простору. Його приклад зайвий раз довів, наскільки важлива у всесвітній історії роль особи, наділеної здоровим патріотизмом. На очах досвідченого політика Конрада Аденауера у Німеччині зазнали краху три режими: імперія Вільгельма II, Веймарська республіка, та Третій Рейх, продемонстрували свою історичну неспроможність мілітаристські та реваншистські настрої, що переважали в німецькому суспільстві, усвідомив наскільки хибним є такий шлях розвитку для його країни. Відмовившись від подібної політики, Аденауер пішов іншим шляхом, який передбачав примирення з історичними ворогами на противагу реваншу, подолання відчуження та недовіри до німецького народу у мільйонів європейців, та представників їх політичної еліти, що мали змогу впливати на історичний розвиток ФРН. Запропонувавши християнсько – демократичну альтернативу розвитку, канцлер та його соратники за короткий термін зуміли підняти країну з руїн, створити потужну економічну базу, забезпечити співгромадян високим рівнем життя і в кінцевому рахунку перетворили Німеччину на рівноправного члена європейської і світової спільноти. Те, що створив Конрад Аденауер, за словами Гельмута Коля, Німеччина хоче не лише зберегти, а й розвинути у відповідності до принципів, які він поклав в основу християнсько – демократичної політики [11, с. 20].

Примітки

¹ Аденауер К. Воспоминания. – Т. 1.

² Борозняк А.И. Западная Германия на пути к формированию ФРГ 1945-1949 // Новая и новейшая история. – 1979. – №3. – С. 85-96.

³ Вільямс Ч. Конрад Аденауер: отец новой германии. – М. 2002

⁴ Восленский М.С. Внешняя политика и партии ФРГ. – М., 1961. - 343 с.

⁵ Герст В.К. ФРГ под властью Аденауэра. - М., 1958. - 528 с

⁶ Дзелени Э. Конрад Аденауер легенда и действительность. – М.,1960. - 487 с.

⁷ Кремер И.С. ФРГ: внутривластическая борьба и внешняя ориентация. – М., 1977. – 334 с.

⁸ Підлуцький О. Конрад Аденауер: батько нової Німеччини // Дзеркало тижня №2 (581). 21-27 січня 2006 р.

⁹ Сокольский С.Л. Социальная тактика ХДС/ХСС в Западной Германии в 1945-1949 гг. // ЕГИ. – 1975.

¹⁰ Baring A. Außenpolitik in Adenauers Kanzlerdemokratie. Bonns Beitrag zur Europäischen

¹¹ Schwarz H-P. Adenauer und Europa, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 27. Jg. (1979). - Bonn, 1985

¹² Schwarz H-P. Adenauer und Frankreich: die deutsch-französischen Beziehungen 1958 bis 1969. – Bonn, 1985

¹³ Weimar P. Konrad Adenauer. Die autorisierte Biographie. - München, 1955. – 562s.

УДК 94(477)“196”:778

Валерія ЯВОРСЬКА
(м. Київ)

Конфлікт творчості С. Параджанова з ідеями соціалістичного реалізму в процесі створення фільму “Київські фрески”

У статті проаналізовано складний процес створення фільму С. Параджанова “Київські фрески”. Підкреслюється, що незважаючи на часи панування соціалістичного реалізму режисер завжди відчував пульс світу, що дозволило йому створити містично-суб’єктивну інтерпретацію подій Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: ідеологія, війна, сценарій, “Київські фрески”.

Yavorska Valeria (Kyiv). Conflict of Paradzhanov's oeuvre and ideas of socialistic realism in the process of the direction of film “Kyiv frescos”

The complicated process of the direction of Paradzhanov’s film “Kyiv frescos” is analyzed in the article. A conclusion is: despite living in times of social realism, the producer felt the world pulse, which allowed him to create a new interpretation of events of Great Patriotic war.

Keywords: ideology, war, scenario, “Kyiv frescos”.

Невід’ємною частиною культури є кіномистецтво. У другій половині 60-80-х рр. XX ст. на екрани виходили нові фільми, які прихильно зустрічали глядачі. Саме в цей час відбувалось відродження українського поетичного кіномистецтва, засновником якого був О. Довженко. Це був чи не найпотужніший напрям відновлення українського національного духу й української самосвідомості в умовах застою та репресій.

Широке визнання громадськості отримав, зокрема, фільм “Тіні забутих предків” (1965) за однойменним твором М. Коцюбинського, одного з велетнів українського кіно С. Параджанова, геніального сина вірменської землі, для якого Україна стала другою батьківщиною. Цей кіношедевр про життя гуцулів триумфально йшов по всьому світу, здобув славу Україні й тоді, коли С. Параджанов, морально понівечений, сидів у тюрмі. На Міжнародному кінофестивалі в Аргентині кінострічка була удостоєна другої премії “Південний хрест”. Після його арешту лінію поетичного кіно — імпресіоністичного кіномалювання реалій життя — продов-

жив кінорежисер Ю. Ілленко в стрічках “Білий птах з чорною ознакою” і “Вавилон XX”. Перший фільм на VII Міжнародному кінофестивалі в Москві був відзначений найвищою нагородою – Золотою медаллю. Але менш відомою для широкого загалу є кінострічка С. Параджанова “Київські фрески”.

Аналізу творчості С. Параджанова присвячені праці Скуратівського В., Фрейліх С, Петрової О., Брюховецької Л, Оганесян М., Греїплік І. та ін.

Кінокартина “Київські фрески” – це данина глибокої поваги до воїнів, до тих, хто виніс на своїх плечах тягар війни.

С. Параджанов осмислив і втілює у своїх фільмах те, що він бачив, що знав, про що думав. Йому було про що розповісти світу через призму сюрреалістичного, філософського та ексцентричного осмислення буття. Його життєва наївність і безвідповідальність, довірливість була рисою творчої людини, якій треба зрозуміти цей світ і втілити свої думки в шедеврах. Він ніколи не писав сценарії, він тримав їх у голові. Ексцентричний фантазер, геніальний режисер, він не вгадав, що сувора радянська реальність зрежисує його життя по драматичному сценарію й підготує йому трагічний фінал.

Залізна машина радянської держави усіма методами намагалася обмежити його волю. Його обвинуватили в порушенні “морального й етичного кодексу”. І це не випадковий хід, тому що порушення законів тоталітарної держави – це і є порушення морального кодексу й кодексу честі. Перше обговорення літературного сценарію “Київські фрески” відбулося 24 березня 1965 року. Наводимо думку головного редактора комісії Короля Р.С.: “... В сценарії образ створюється рухом одного героя в часі, герой переходить з одного епізоду до іншого. А тут, навпаки, за короткий проміжок часу ми бачимо багато різних облич, і в усіх підкреслено дещо спільне, дещо головне – людяність, усі вони – солдати світу. Його життя не було боротьбою з державою, але так як Параджанов, один з армії “солдатів світу”, що несуть нові ідеї в суспільство, то держава оголосила йому війну. Геній у цьому світі як на війні.” [1, арк. 5]

Сценарій, нав'язаний Києвом, Днем Перемоги, любов'ю до людини, обговорюється багато разів. Параджанова намагаються втиснути в ідеологічні “шори”, як коней зі сценарію “Київських фресок”. Хіба буває творчість без волі, рівності й братерства, які декларативно афішувалися в Радянському Союзі? Антуан де Сент-Екзюпері говорить про облудність цих понять у сучасному суспільстві: “Я зовсім не знаю, як ви визначаєте для себе волю. Її можливі визначення незліченні. До числа самих жорстоких відносяться ті, у світлі яких наша епоха з'являється як сама “обмежуюча” в історії. Моя нинішня воля спочиває на таких типових визначеннях, які позбавляють нас права на всяку незгоду, це воля коня, якому шори дозволяють бачити один єдиний шлях... Справжня воля складається тільки у творчій дії... Але якщо я коливаюся, який із чотирьох типів автомобіля “Дженерал моторс” мені вибрати, і який із трьох фільмів Занука подивитися, це не що інше, як карикатура на волю!.. Волю зводять тут, у цьому світі загальної подібності, усього лише до вибору будь-якого одного товару з маси стандартних послуг. Я надаю засудженому вибір, чи посадити його на кіл або повісити, і при цьому я ще радуюся: який же, він вільний!..

Рівність?.. Зрештою ви зрозумієте самі, вдумавшись у зміст цих слів, що ваша рівність перебуває в найглибшому протиріччі з вашою волею. Одне із двох: або моя воля полягає в тому, щоб бути схожим на всіх, і тоді підлягає ампутації все, що мене відрізняє, - відріжемо людині ноги, а потім іди, куди хочеш. Або ж моя воля в праві на відмінність від інших... Я знаю, що таке рівність двох трикутників. Але не можу собі уявити, що значить рівність трикутника і яблука. Рівність - є критерій лише для порівнянних речей.

І, нарешті, братерство – от поняття, що ставить найбільш заплутані проблеми. Ви називаєте братерством вашу добродушну байдужість, коли ніхто посправжньому не цікавиться ніким...” [2]

“Київські фрески” – це фільм про воїнів та тих, хто виніс на своїх плечах весь тягар війни. Війна давно закінчилась, мирне життя, не позбавлене своїх труднощів і своїх конфліктів, продовжується, а в домівках висять портрети загиблих, на кладовищі – ряди однакових солдатських могил; інвалідні коляски, генерали, які фотографуються, які задихаються від астми чи старих ран; солдати, притихлі в музеї, і солдати в побуті - їхня делікатність та чуйність - все це одна й та ж тема в різних аспектах.

Чудовий монтажний перехід, об'єднаний залпами салюту. Він динамічний, створює напругу, ритм. Монтажний перехід через завісу – фату: героїня згадує молодість, евакуацію – “Інфанту” Веласкеса ховають у ящик.

Вражає образ бомби, що поцілила в молоко. Зрозуміло, що це бомби, націлені в дітей, але автор уникає натуралізму. Він уникає й дешевої еротики, вводячи комедійну сцену в епізод. Година, що спливає, - це пелюстки квітів, змиті водою, і в кінці – торжество життя: босоногі дівчата, які миють вікна. Останні новели видаються дещо випадковими.

Зельдович Г.Б. сказав, що на засіданні творчого об'єднання Сергій Йосипович Параджанов розповів сюжет логічно й точно. Після його розповіді сюжет фільму був цілком ясний.[3, арк 6]

Пафос “Київських фресок” – це високий, натхненний пафос, осяяний найбільшою проблемою сучасності, який С. Параджанов розкриває з величезною експресією. Він бере тему війни і миру в найширших зв'язках і опосередкуванні; при цьому цікаво, що тут все пов'язане з індивідуальними особливостями таланту самого художника.

Редактор Ридванова В.П. дуже тонко відчуває задум сценарію. Вона каже, що автор вводить нас у складний, але надзвичайно цікавий світ асоціацій і кінометафу [4, арк 3].

Ідейний задум важко сформулювати в одному-двох реченнях, він зашифрований і складний. І це добре.

Вражає в сценарії цупкий, гострий погляд художника на життя, на окремі явища, його вміння часто побачити те, що сховане від звичайного, неозброєного ока. У сценарії щедро розсіпані такі яскраві, такі виразні деталі, які густо виразніші, красномовніші, ніж великі розгорнуті епізоди. (Досить згадати: музей і рука, що дістає з дна скрині XV ст., старі боти, обличчя старої жінки, що віддзеркалюється в стеклі портрета інфанти, захоплена юна інфанта, що натирає підлогу, і т.д.).

Попри удавану конспективність запису відчуваєш аромат міста, його дихання, його кольорову гаму, настільки точно фіксує автор все побачене на вулиці, у місті.

Досить неординарно розроблений перший епізод «Київських фресок». Ми знайомимося з головним героєм сценарію - «Людиною». Скупий, лаконічний цей запис, але зрозуміло все. Проймаєшся легким смутком від особистої невлаштованості героя й теплом чулої людської доброти, яка проходить через весь сценарій.

Режисер Ілленко Ю.Г., пророкуючи успіх картині, бачив гармонійність авторського сценарію й режисерського втілення в одній особі й вірив йому. Він говорить: «Приваблює, що це авторський сценарій. Це стиль Параджанова. Це він сам, те, як він бачить життя, у якій площині його роздивляється. Розглядати сценарій окремо від Параджанова не можна. [5, с. 262]

Маєстро відчув у собі нові сили, він починає шукати й знаходить дуже своєрідне відображення світу й людини. Це не просто придумано. Радує, що це глибоко продумана й пережита річ. Зважаючи на усе нелегке життя й складність особистої долі, С. Параджанов звернувся до важких сторін людського буття. І все-таки людина не втрачає здатності радіти життю, бачити в ньому добрий, світлий початок, вірити в те, що попереду світле майбуття, що в ньому правда. Автор знаходить об'язне вирішення цієї теми, сутність якої – добра, людська щедрість і єдність людей.

С.Параджанов був дуже задоволений обговоренням: «Це перша інстанція, до якої треба прислухатися, навіть більше, ніж до наступних. Щоб мати можливість для пошуку, потрібна експериментальна студія. Патріотизм художника полягає в тому, щоб зробити фільм про сучасність. Я шукаю фрески життя, намагаюсь знайти їх. Для мені зараз головні завдання – створити творчу групу на рівні тієї, що була в “Тінях”. Треба замислитися над тим, що є Київ, і створити фільм про нього, про людей, що живуть у ньому, про національний характер.

Звичайно, це був складний сценарій. Після його подання на розгляд комісії пройшло 4 місяці. Нажаль “Висновок художньої ради та сценарно-редакційної колегії від 12 липня 1965 р.” був невтішним для подольшої долі фільму: 1. Головним героєм фільму є персонаж, якого автор називає “Людиною”. Він веде нас від фрагмента до фрагмента, і через призму його сприйняття режисер часто показує місто і людей. Проте образ “Людини” в сценарії розкритий дуже слабо і вимагає дальшої роботи. Він, очевидно, має стати більш дієвою, активною фігурою в сюжеті. 2. Цілком зрозуміле і виправдане прагнення режисера до філософського узагальнення, проте воно поки не знайдене і тому нецікаве. 3. Незрозуміла в сюжеті фреска “На кладовищі”. Дуже важко проникнути в її алегоричний зміст і зрозуміти її зв'язок в попередніми фресками. 4. Слід взагалі подумати над уточненням композиційного зв'язку між фресками (він, наприклад, завсім неясний від кадру № 180 до №181, і від № 196 до № 197 і т.д.) 5. Невиправдано зловтішно автор показує генералів (згадаємо: генерал, який стає на ваги, і безрукий інвалід, що зважає його; генерал, що саджає матір в автобус, та інші кадри). 6. Нетактовним виглядає танок глухонімих біля пам'ятника Слави. 7. В кадрі № 90 замість точного діалогу конспективно записано лише його зміст. 8. Було б доречно зовсім зняти мотив

близькості вантажника і вдови (або вирішити це більш тактовно). 9. Незрозуміло, чому виникла плутанина, в результаті якої квіти потрапили до вдови. [6, арк 23]

Члени комісії вважали, що перш ніж представити режисерський сценарій до Державного комітету СРСР по кінематографії, Параджанову слід було внести до нього необхідні виправлення з врахуванням нових зауважень сценарно-редакційної колегії Комітету по кінематографії УРСР, якщо такі матимуть місце. [7, арк 23]

Напевно “лаврові вінки”, отримані за фільм “Тіні забутих предків” не давали комусь спокійно жити. Тоталітарна система не терпіла творчих людей, що не підпорядковувались їй. Як казав Іван Дзюба: “Тіні забутих предків” – це небувала велика подія, нове явище, зрушення в українському кіно” [8, с. 13].

Час роботи над сценарієм “Київські фрески” – трагічна сторінка життя Параджанова. Це був шлях на Голгофу, титанічна праця, що виявилась непотрібною. Алі він працював і жив надією, сприймаючи театр абсурду навколо себе довірливо, мов дитина. Він щиро намагався зрозуміти опонентів, їх банальні зауваження, нездійсненні побажання, пересилиював себе, терпів, мовчав.

Параджанов – рідкісний людський тип, який належить не лише Україні, не лише вірменському чи грузинському кінематографу. Це людина, яка належить світу, світовій культурі... “Скільки б і як би ми не жили – ніколи нам не забути цю диво-вижну, цю яскраву квітку, яка була серед нас, яка дуже багато залишила для нашого життя, для мистецтва” - Іван Драч [9, 248].

Численні обговорення походили на класичний спектакль, де бореться добро й зло. Але спектакль був поставлений досвідченим режисером, художникові ж була відведена роль статиста. Для гордості Параджанова це було неймовірно принизливо, адже відбулося багато обговорень, засідань та художніх рад. Образ коней, що проходять у сценарії бачиться, як образ самого Параджанова, якому зв'язали руки. Без можливості самореалізації геній не може жити. Є в тонкій нервовій тканині сценарію асоціативні образи. Є білизна й чорні коні, яких відправляють на бойню, і є образ. А від домовини та ванни - тобто життя й смерть – це лобово, прямолінійно. [10, арк. 68]

Образ “Людини” теж асоціювався із постаттю Сергія Параджанова. Цей образ стоїть поряд з “Майстром” М. Булгакова. “Людина” в сценарії – це скоріше заданий образ, який повинен сюжетно об'єднати фрески. Але, оскільки події відбуваються в день Перемоги, хотілося б сприймати цей образ, як живу людину, хотілося б, щоб був якийсь асоціативний ряд, який допоміг би зрозуміти цю людину, як учасника війни, поки ж про це говорить лише фраза генерала, що ця людина була фронтовим кореспондентом.

Незважаючи на наявність емоційних деталей, образ “людини” ще не виписаний до кінця. Очевидно, що той, хто пережив війну, хто знає що таке солдатське життя, інакше поставився б до трьох солдатів, що зайшли на “вогник”.

Під час засідання редакційної колегії Держкомітету Ради Міністрів УРСР по кінематографії від 14 липня 1965 р. С. Параджанов скаже: “Мене радує, що на студії останнім часом з'явилося справжнє велике мистецтво, з'явилась та пластика, та філософія, яких потребує українське кіно. Про це говорять роботи Ілленка та Осики. Мені це дуже дороге. Мені казали про те, що сценарій “Київських фресок”

автобіографічний, казали і про те, що образ “Людини” найяскравіший образ, тому що все, що є в сценарії показане з точки зору саме “Людини”. [11, арк 69]

Фрески – це не тільки фрески життя, це місто, місто яким воно є сьогодні, разом з якимись елементами, що залишилися від війни в свідомості людей. Це формування нової “Людини”. У геніїв є почуття боргу перед людством, вони повинні віддати всього себе нинішньому й навіть, у більшій мері, майбутньому людству. Вони згодні згоріти, померти в муках, бути знедоленими, страждати в ув'язненні у в'язницях і в психіатричних клініках. Геній платить величезну плату за радість творчості, за радість дарування себе людям. Ціна геніальності “солдат світу” є особиста доля, гоніння, нерозуміння.

Важливою для фільму є Постанова Державного комітету Ради Міністрів УРСР по кінематографії № 58 від 13 вересня 1965 р. про режисерський сценарій С. Параджанова “Київські Фрески”: “У серпні цього року на Київській кіностудії імені О.П. Довженка запущено до виробництва режисерський сценарій С. Параджанова “Київські фрески”. Протягом тривалого часу – з березня місяця 1965 р. – під час обговорень літературного, а згодом і режисерського сценарію “Київські фрески” художньою радою кіностудії республіканською та союзною сценарними редакційними колегами з приводу цього твору висловлювалося чимало принципових зауважень ідейно-художнього порядку. Йдеться про невідповідність поставленого С. Параджановим завдання – відображення образу сучасного Києва – і суто суб’єктивного, подекуди болісного і химерного авторського погляду на життя і людей – столиці Радянської України. Про демонстративну завуальованість, а то й відсутність провідної думки, яка б поєднала розрізнені епізоди; про надмірно ускладнену художню мову сценарію” [12, арк. 88].

Як згадує Л.Черватенко, в тім сценарії і заявки режисера заборонилися й відхилялися із залізною послідовністю. Коли він (Л. Черватенко) необережно висловив співчуття, він цього співчуття не прийняв: “Ха! Було б гірше, коли б їм сподобалось. Невже ти не розумієш: вони бояться не моїх сценаріїв, а мого мислення” [13, с. 272]. Йшлося не тільки про кіноначальство, з ним усе було більш-менш зрозуміло, - йшлося про звичайного глядача.

“Київські фрески” були включені до плану кіностудії імені О.П. Довженка з умовою внесення в сценарій образів і епізодів, які б зробили відчутною, ясною темою і ідею твору, виключення з матеріалу ряду образів і ситуацій суперечливих, неприйнятних за своїм звучанням (кладовище, глухонімі біля пам’ятника Вічної Слави та ін.). Неодноразово у висновках до сценарію робився наголос на необхідності посилити життєстверджуючу спрямованість майбутнього фільму, штучно переважаного зараз похмурими, а то й потворними деталями, конкретизувати автобіографічну постать “Людини” – кінорежисера, яка виглядає умовною, декларативною, знайти точні акценти епізодів “Жінка й вантажник”, “Він”, і “Венера”, щоб запобігти їх неправильному тлумаченню, яке може скластися зараз.

Однак, режисерський сценарій, запущений наказом директора студії до виробництва майже безпосередньо після висловлення офіційних зауважень Держкомітетів УРСР та СРСР по кінематографії лишився без істотних змін: “1.Забовязати режисера С. Параджанова подати на затвердження Держкомітету не

пізніше 10 жовтня ц.р. постановочний сценарій фільму, розроблений в повній відповідності із зауваженнями та вимогами висловленими на засіданні Держкомітету 13.09 і відзначеними в цій постанові. Попередити режисера С. Параджанова, директора кіностудії ім. О.П. Довженка В. Цвіркунова, що в разі невиконання згаданих вимог зйомки фільму не зможуть відбутися. 2. Керівництву кіностудії імені О.П. Довженка (т.т. Цвіркунов, Земляк) та сценарній редакційній колегії Держкомітету (т. Заруба) надати групі “Київських Фресок” і особисто автору і режисеру фільму допомогу в здійсненні нової редакції сценарію” [14, арк. 89].

1 червня 1965 р. С. Параджанов почав роботу над фільмом “Київські фрески” і вже 1 листопада 1965 року кінокартину було закрито через звинувачення у містично-суб’єктивному ставленні до подій Великої Вітчизняної війни. В 1965 р. розуміючи, що працювати над фільмом не доведеться, Маєстро разом зі своїм постійним монтажником Марією Федорівною Пономаренко змонтував з кінопроб до “Київських фресок” мініфільм з двох частин довжиною 15 хвилин.

Після арешту С. Параджанова на студії була спалена єдина копія фільму “Тіні забутих предків”. Разом з нею було знищено і багато документів, пов’язаних з фільмом. Усі були впевнені, що така ж доля спіткає і відзнятий матеріал до “Київських фресок”. Щоправда, позитивна копія фільму збереглася у кінооператора Олександра Антипенка, але негатив назавжди втрачений, скоріше всього спалений.

У 1992 р. у сейфі фільмотеки кіностудії ім. О.П. Довженка, в коробці були знайдені негативна і позитивна копії кінопроб до фільму “Київські фрески”, на якій було написано: “Дипломна робота кінооператора Олександра Антипенка”. І вже взимку 1993 р. на вечері пам’яті Сергія Параджанова вперше було показано кінофільм “Київські фрески”.

Отже, незважаючи на часи та панування соцреалізму С. Параджанов якимось чином відчував пульс світу, що дозволило йому створити нову картину з інтерпретацією подій Великої Вітчизняної війни у містично-суб’єктивному ставленні. У той же час у творчості С. Параджанова помітні перші ознаки постмодернізму, який починав завойовувати свої позиції в світовій культурі.

Примітки

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) – Ф. 1127. – Оп.1. – Од.зб. 172. – Арк. 5-18.

² Сабов А. Антуан де Сент-Екзюпері: Записки про війну // Літературна газета. – 1983. – 24 липня. – С. 11.

³ ЦДАМЛМ України. – Ф. 1127. – Оп.1. – Од.зб. 172. – Арк. 5-18.

⁴ Там само. – Арк. 1-4.

⁵ Ілленко Ю. Вільна людина // Сергій Параджанов. Злет. Трагедія. Вічність: Твори, листи, документи архівів, спогади, статті, фотографії (упор. Р.М. Корогодський, С.І.Щербатюк). – К., 1994. – С. 261-264.

⁶ ЦДАМЛМ України. – Ф. 1127. – Оп.1. – Од.зб. 172. – Арк. 20-23.

⁷ Там само. – Арк. 20-23.

⁸ *Дзюба І.* Він ще повернеться в Україну // Сергій Параджанов. Злет. Трагедія. Вічність: Твори, листи, документи архівів, спогади, статті, фотографії (упор. Р.М. Корогодський, С.І.Щербатюк). – К., 1994. – С. 8-17.

⁹ *Драч. І.* Трагічна квітка. // Сергій Параджанов. Там само – С. 246-249.

¹⁰ *ЦДАМЛМ України.* – Ф. 1127. – Оп.1. – Од.зб. 172. – Арк. 66-72.

¹¹ *Там само.*

¹² *Там само.* – Арк. 88-90.

¹³ *Черватенко Л.* Провісник. // Сергій Параджанов. Там само – С. 268-275.

¹⁴ *ЦДАМЛМ України.* – Ф. 1127. – Оп.1. – Од.зб. 172. – Арк. 88-90.

Розділ 6

Історіографія. Джерелознавство

УДК 930(0):347.799.4

Іван ШУСТАК
(м. Тернопіль)

Історики про причини появи піратства

У статті проаналізоване визначення істориками причин та особливостей піратства – від античності до нового часу. Автор звертає увагу на той факт, що ці причини фактично зводяться до двох. Перша полягає у розвитку мореплавства і торгівлі, на яких позначались як грабунки з метою наживи, так і політичні суперечності між державами. Друга причина криється в соціальній сфері, як і розбій взагалі. Тому цілком доречною є аналогія з нинішнім піратством, зокрема, сомалійським.

Ключові слова: піратство, флібустьєр, буканьєр, морська торгівля, мореплавство.

Ivan Shustak (Ternopil'). **Historical causes of piracy**

In this article the author analyses the reasons and features of piracy from antiquity to new time. It is stated that the reasons come to the main two. The first one grounds on the development of navigation and trade that were influenced by both pillages with the aim of easy profit and political conflicts among countries. The second reason has its root in the social sphere, as well as in pillage in general. Therefore, the analogy with the nowadays piracy, particularly Somalian piracy, is totally appropriate.

Keywords: piracy, filibuster, bukaner Maritime Trade, sailing.

Проблема піратства для людства є такою ж старою, як і саме мореплавство. Коли перший мореплавець вийшов у море, одразу ж за ним відправився і перший пірат. Морський розбій на морі зростав разом з посиленням торгівельних відносин. Тому проблема піратства була і є актуальною. Але в ХХІ столітті вона набула особливої гостроти, в тому числі і для України, в зв'язку з нападами піратів на українські кораблі, чи судна з українським екіпажем.

Виникнення піратства – процес, пов'язаний із розвитком інших суспільних явищ. Виникнення піратства більшість істориків пов'язують із зародженням торгівлі та мореплавства. Метою даної праці є виявлення особливостей висвітлення цього процесу в історичній літературі на основі аналізу як дослідницьких, так і науково-популярних праць, а почасти і комерційної літератури та інформації в Інтернет-ресурсах.

У Великій Радянській Енциклопедії, попри її ідеологічну спрямованість, причини піратства не обійдені увагою і визначені так: “Піратство історично з'явилося одночасно з розвитком мореплавства. В Давній Греції піратство вважалось одним із законних способів збагачування нарівні з морською торгівлею” [1, с. 356]. Втім,

особливість енциклопедичних статей – стислість інформації. В працях дослідників знаходимо поширене пояснення зазначених причин появи піратства.

Найбільш ґрунтовним, повним і історично достовірним виданням з історії морського розбою є книга колишнього німецького військового Х. Нойкірхена – “Пірати. Морський розбій на всіх морях” [6]. Автор дав назву першому розділу своєї праці: “Війна. Торгівля. Піратство” [6, с. 13]. Саме в цій частині праці і йдеться про причини появи піратства. Х. Нойкірхен доводить, що морський розбій і мореплавання взагалі зародились одночасно та були взаємопов’язаними явищами. Тут відображена думка про спорідненість мореплавання і піратства як занять, пов’язаних з морем і ризиком, таких, що вимагають сміливості і мужності і при цьому приносять прибуток.

Х. Нойкірхен вдається на цьому шляху до екскурсів у античну добу: Він пояснює роль мореплавання в житті античного суспільства: “Арістотель мав на увазі під словом “мореплавання” риболовлю і піратство, котрі повинні були служити джерелом здобування їжі. Словом “пейратес” давні греки зазвичай називали чоловіків, котрі в пошуках пригод і здобичі відправлялись в далекі подорожі по морю, ці подорожі найчастіше перетворювались на грабунок чужого берега”.[6, с. 14].

Іншою причиною появи морського розбою автор вбачає у “соціально-політичних суперечностях, притаманних даній суспільній формації”[6, с. 16-17]. Так, він говорить, що “морськими розбійниками ставали люди, доведені експлуатацією до крайнього ступеня бідності відчаю, а також ті, хто був відчужений самим суспільством по політичних, релігійних або інших причинах” [6, с. 17]. Тут бачимо безперечний вплив на автора марксизму з його ідеєю експлуаторських формацій.

Отже, Х. Нойкірхен взаємопов’язує війну, піратство і торгівлю і визначає основною причиною появи піратства не тільки виникнення власне мореплавання, але й соціальні прояви – існування експлуатованих верств. А надалі це явище вже розвивалось відповідно з розвитком війн і торгівлі, а соціальні умови розвитку суспільств живили його учасниками розбою. Особливо це було помітно в періоди рабовласницького ладу та в період первинного нагромадження капіталу, тобто, зародження капіталістичних відносин.

Ще один авторитетний дослідник історії піратства, Я. Маховський написав книгу “Історія піратства”. Автор також розпочинає своє дослідження з констатації стародавності заняття розбоем: “Історія піратства належить до незапам’ятних часів, і можна сміливо сказати, що воно виникло одночасно з мореплаванням”[3, с. 4]. Тут ми бачимо спільне з позицією Х. Нойкірхена щодо зародження морського розбою. Автори солідарні у думці про виникнення розбою на морі як своєрідного промислу.

Я. Маховський називає першими піратами фінікійців – найстаріших і найкращих з мореплавців [3, с. 4]. Появу піратства в Греції він ототожнює з тираном острова Самос – Полікратом [3, с. 5]. На його думку піратство в Греції виникло цілком легально, з підтримкою центральної влади. Також піратство з’явилося в зв’язку з розквітом торгівлі у Фінікії. “Фінікійці були настільки багаті, що не могли

не викликати заздрощів у своїх менш багатих сусідів; найбільш заповзятливі і енергійні серед синів Еллади зайнялись з цієї причини піратством” [3, с. 7]. Я. Маховський відносить до причин виникнення морського розбою також сприятливі географічні умови і рівень тодішнього мореплавства. “Розвитку піратства в грецьких водах сприяли не тільки географічні умови – лабіринт островів і ламана берегова лінія – а також і рівень тодішнього мореплавного мистецтва” [3, с. 7]. Далі автор зазначає, що «необхідною передумовою існування піратства є розвиток мореплавства і торгових операцій на морі” [3, с. 19]. Отже, Я. Маховський до основних причин появи піратства додає успіхи у мореплаванні та розвитку торгівлі у фінікійців, що, в цілому не суперечить позиції Х. Нойкірхена, а доповнює її.

Інший знайомий автор, Ігор Можейко, у своїй книзі “Пірати, корсари, рейдери” окрім визначення причин піратства детально зупинився на чіткому розмежуванні понять: пірати, корсари, рейдери. Це важливо для розуміння суті тих чи інших подій в історії морського розбою. Ось як автор пояснює ці терміни: “Існує піратство взагалі – розбій на морі. Є піратство приватне, до нього належать слова “буканьєр” і “флібустьєр”. Існує піратство, під покровительством уряду, спрямоване проти якоїсь конкретної країни чи групи країн: корсарство; каперство або приватирство. Насамкінець існує боротьба з ворожою морською торгівлею, що проводиться військовими кораблями тієї чи іншої країни, і таку боротьбу називають рейдерством” [4, с. 3]. Сам автор називає класифікацію досить умовною і спрощеною, і зазначає, що існує велика кількість виключень [4, с. 4]. На думку І. Можейка, виділення цих термінів допомагає диференціювати соціальні і політичні причини появи піратства у конкретних випадках.

Що ж до причин піратства, то І. Можейко зазначає, що “піратство – явище складне, досить неоднорідне і воно змінювалось з плином часу. Це явище тісно переплетене з історією географічних відкриттів, в першу чергу з історією колоніальної експансії європейських країн, і з наступною боротьбою за ці колонії” [4.6]. У твердженні про стародавність походження піратства він не оригінальний і, по суті, повторює думку вищезгаданих авторів: “Піратство виникло в глибокій давнині. Є всі передумови вважати, що в той день, коли перший морський торговець завантажив свій човен товарами, слідом за ним відправився і перший пірат” [4, с. 7]. Втім, І. Можейко звернув увагу на динамізм піратства, зміну його політичних і соціальних основ плином часу.

У XVI ст. морський розбій набуває особливого розвитку в басейні Карибського моря. На це були вагомими причини, і дослідники піратства в загальних працях особливий акцент робили на причинах появи піратів саме в цьому регіоні. На це також особливу увагу звертали історики, що займались вивченням історії Англії та Іспанії, адже морське протистояння цих країн було особливо гострим. Окрім вищезазначених істориків, варто назвати американського історика П. Герхарда, який завдяки роботі в архівах Мексики та Америки написав досить ґрунтовну роботу: “Пірати Нової Іспанії 1575-1742” [2].

Він пов’язує піратство з політичним та економічним становищем країн вказує, що воно доповнювало їх суперництво у Європі. П. Герхард розглядає піратство як частину політики великих європейських держав: “Піратство в Америці було по-

родженням гострої політичної і економічної конкурентної боротьби між Іспанією з одної сторони, і Англією та Францією – з іншої. На рубежі XV-XVI століть Іспанія оволоділа величезною частиною Американського континенту і, ревно захищаючи свої інтереси, намагалась відсторонити інших конкурентів, що претендували на багатства американського континенту” [2, с. 1]. Автор чітко виділяє європейські корені піратства в цьому регіоні, підкреслюючи, що місцеве населення було втягнуте в морський розбій, проте боротьба в Карибському басейні йшла між європейськими державами, і їх зацікавленість в послабленні одна одної була дуже вагомою.

П. Герхард розглядає піратство як один з методів боротьби держав за Новий Світ: “Іспанія не була спроможна забезпечити американських колоністів достатньою кількістю товару... Тому попит на англійські і французькі товари був достатньо великим... Але жорстокість королівської заборони, обмежуючого права нелегальних англійських і французьких купців змусило їх стати агресивнішими” [2, с. 3]. Відповідно частина купців ставали піратами і нападали на іспанські кораблі [2, с. 3].

Окрім протистояння європейських країн автор виділяє ще ряд причин морського розбою. Серед них сприятливі географічні умови: “У Карибському морі з його чисельною острівною територією... було достатньо безпечних гаваней, де пірати і капери могли уникати переслідування вільно тратити награбовані гроші” [2, с. 3].

Наступна вказана П. Герхардом причина – беззахисність іспанських моряків: “З іспанських літописів ми отримуємо інформацію, що різко відрізняється від англійських і інших джерел, про беззахисність іспанських моряків, моряків-метисів і поселенців, які ставали на шляху у безстрашних піратів” [2, с. 4]. Очевидно, автор мав на увазі військову відсталість держави, що була однією з характеристик її політичного занепаду. Отже, П. Герхард основну увагу звертає на пожвавлення морського розбою саме в Карибському морі, і зацікавленість у діяльності там піратів європейських країн.

Цікавою і є позиція дослідників історії Англії з цього питання. Зокрема, В. Мортон зазначає, що у XVI-на поч. XVII ст. було важко провести межу між піратством і чесною торгівлею. “Торговець був готовий вступити в боротьбу за свої ринки збуту чи за право скупляти товари там, де його суперники встановили монополію, в той же час капер був завжди готовий приступити до торгівлі, в той час як його основне заняття не приносило успіху” [5, с. 172]. Тут дослідник відзначає відсутність чіткої грані в той період між піратом і торговцем, що і було одною з причин такої масовості морського розбою. В. Мортон виділяє піратство у XVI ст. як явище, що розвивалось в контексті англо-іспанської боротьби, та чіткої політики королеви Єлизавети I з її орієнтацією на морську торгівлю, і підкреслює політичні корені піратства.

В. Штокмар також розглядає піратство, як явище, що також розвивалось і набувало розмаху в ході конфлікту Англії з Іспанією. Особливо після розгрому “Непереможної армади” у 1588 р. та нападу на Іспанію у 1589 р. на думку автора в Англії розпочалась справжня “антиіспанська гарячка”: “Торговці, дворяни, пірати, чиновники споряджали кораблі для боротьби з Іспанією. Жага здобичі – ось що

заохочувало англійських моряків на боротьбу з Іспанією” [7, с. 174]. Таким чином, автор пояснює причину розвитку піратства значним послабленням Іспанії внаслідок боротьби з Англією, і продовженням цієї боротьби, не обходячи увагою і елементарну жадобу наживи.

Отже, автори єдині в думці про те, що піратство виникло паралельно з виникненням мореплавства. Загалом на основі тверджень дослідників, ми можемо дійти до висновку, що основними чинниками для розвитку морського розбою були: виникнення мореплавства, розвиток торгівлі, соціальне становище населення, вигідні географічні умови в певних регіонах, цілеспрямована політика урядів окремих країн на збагачення власної казни; боротьба за колонії.

Особливо поширення корсарство набуло у Карибському басейні в XVI-XVII століттях. Це було пов'язано з колоніальними інтересами європейських держав. Іспанія мала величезні колонії у Америці, і одержувала з них значний прибуток. А Англія і Франція прагнули послабити колоніальну міць Іспанії. І одним із засобів такого послаблення був саме морський розбій в Карибському морі, через яке проходили основні морські шляхи з Америки у Європу.

У Всесвітній мережі Інтернет є велика кількість ресурсів присвячених історії морського розбою. Представлені комп'ютерні ігри та художні фільми на дану тематику, де інформація має виключно розважальний характер. Але є і ресурси, які претендують на серйозний аналіз історії піратства [8; 9].

Автор статті “Піратство в давнину”, розміщеної на одному з російських сайтів, В. Потапов вважає, що давні греки навіть у своїх міфах вихваляли морський розбій, адже заняття ним було пов'язане з великою відвагою та мужністю. Зокрема, похід аргонавтів - це справжня піратська експедиція, описана греками як героїчний подвиг [8]. Загалом автор солідарний з висловленими вище думками провідних дослідників щодо появи піратства. Але В. Потапов звертає увагу на ще одну цікаву причину не стільки появи морського розбою, як його розквіту. Він пише про грецького тирана Полікрата, який у VI ст. до н. е. створив фактично першу піратську державу. Грецькі та фінікійські купці платили тирану за те, щоб під час проходження територією його держави на них не нападали пірати [8]. Це свого роду античний вид рекету, коли торговці змушені платити щоб вберегти свій товар і життя. Таким чином, виявом піратства в античну добу був і продаж прав проходження через територію.

У XXI ст. проблема піратства знову загострилась. На зміну корсарам, приватирам, буканерам прийшли сомалійські пірати. Громадянські війни, беззладдя та бідність у цій східно-африканській країні змушують місцеве населення займатись морським розбоєм. Вигідне географічне положення країни на перетині важливих торговельних шляхів сприяє поширенню піратства у Індійському океані. З 1991 року суверенної держави Сомалі фактично не існує, а морський розбій став чи не єдиним видом заробітку для місцевого населення.

Сьогодні провідні міжнародні організації стали на шлях боротьби з піратством. Адже фактично кожного дня у пресі з'являються повідомлення про захоплення кораблів сомалійськими піратами. 7 жовтня 2008 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 1838. Згідно з нею країнам дозволяється застосовувати для бороть-

би з морськими розбійниками військово-морські та військово-повітряні сили в районі держави Сомалі. 8 грудня 2008 р. розпочалась операція Європейського Союзу “Атланта” проти піратства у Індійському океані яка триватиме до кінця 2010 р. За час операції військово-морським силам ЄС вдалось організувати безпечне проходження 50 суден з 300 тисячами тонн гуманітарної допомоги населенню Сомалі по лінії Всесвітньої продовольчої програми ООН [10].

Але все ж статистика свідчить, що міжнародна спільнота перебуває ще на початковому етапі боротьби з сучасним морським розбоєм. З січня по вересень 2009 року, за даними агентства Reuters, у світі було зафіксовано близько 300 інцидентів пов’язаних з морським розбоєм, 160 з яких відбулись в районі Східної Африки [10]. Станом на кінець жовтня 2009 року в полоні у піратів знаходиться 661 член екіпажу, 19 осіб при нападах були поранені, викрадено сім, шістьох вбито і вісім зникли безвісти [11].

Ця проблема безпосередньо стосується й України. Адже майже щомісяця пірати захоплюють судно з членами екіпажу – українцями. Сьомий місяць перебуває у полоні морських розбійників український екіпаж грецького судна «Аріана». У листопаді 2009 р. Рада національної безпеки та оборони України ухвалила рішення щодо участі у операції “Атланта” спецназу СБУ “Альфа” [12]. Можливо перебування українського спецпідрозділу покладе край захопленню наших співгромадян.

Очевидно, для глобального вирішення проблеми піратства в районі Сомалі потрібно стабілізувати ситуацію у самій країні. Ввести у державу миротворчі війська НАТО, адже така практика застосовується щодо інших держав, політично об’єднати країну, надавати гуманітарну допомогу.

Примітки

¹ *Большая Советская Энциклопедия.*(В 30 томах). Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е М., “Советская Энциклопедия”, 1975. – Т. 19. Отоми – Пластырь. 1975. 648 с.

² *Герхард П.* Пираты Новой Испании. 1575-1742 / Пер. с англ. Б. Кекельшвили. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 239 с.

³ *Маховский Я.* История морского пиратства. – М. «Наука» 1972. – 385 с.

⁴ *Можейко И.В.* Пираты, корсары, рейдеры. – М.: Вече, 2003. – 384 с.

⁵ *Мортон В.Л.* История Англии / Пер. с англ. Н. Чернявской. – М. Издат. иностр. литературы, 1950. - 462 с.

⁶ *Нойкирхен Х.* Пираты: морской разбой на всех морях. – К.: Республиканский Центр духовной культуры. Общество “Знание” Украины. – 1992. – 256 с.

⁷ *Штокмар В.В.* Очерки по истории Англии XVI века. Л. - Алтея – 1957. – 230 с.

⁸ <http://www.privateers.ru>

⁹ <http://corsairs-harbour.ru>

¹⁰ <http://tsn.ua/svit/yes-prodovzhiv-shche-na-rik-mandat-sil-po-borotbi-z-somaliiskimi-piratami.html>

¹¹ <http://www.intv.ua/article/171341>

¹² <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/polychevsky/a18971>

УДК 930.2(477)''17'':528

Сергій ПЕТРОВ
(м. Харків)

**Картографічні джерела Слобідської України 40-х – 90-х рр.
XVIII ст. та їх застосування в історичних дослідженнях адміністративно-територіального устрою та демографії регіону**

У статті розглядаються історія картографування та картографічні джерела 40-х – 90-х рр. XVIII ст., що зображають територію Слобідської України. Проводиться аналіз картографічних джерел для отримання інформації про адміністративно-територіального поділу та демографії регіону. Пропонується комплекс картографічних, просторових, кількісних та топонімічних методів застосування інформації, що вміщується в проаналізованих мапах, в історичних дослідженнях з проблем адміністративно-територіального устрою та демографії Слобідської України.

Ключові слова: історична картографія, картографічні джерела, атлас, Слобідська Україна.

Petrov Serhii* (K'harkiv). *The cartographical sources of Sloboda Ukraine (40-s – 90-s of the XVIIIth) and its using in historical researches over administrative-territorial organization and demographic situation of this region

In this article the history of Sloboda Ukraine mapping and its sources in 40-s–90-s of the XVIII century have been depicted. The analyses of sources has been done to receive information about administrative-territorial organization and demographic situation of this region. The complex of cartographical, spatial, quantitative and toponymical methods of using the information of chosen maps.

Keywords: historical cartography, cartographical sources, atlas, Sloboda Ukraine.

На нинішньому етапі розвитку історичної картографії існує кілька основних її напрямків. Перший із них – створення історичних мап та атласів, тобто відбувається візуалізація історичних процесів. Другий – створення історичної мапи, яка не тільки зображує результати дослідження, а й виступає об'єктом дослідження істориком. Найбільш популярний напрямок – картознавчий або картографічне джерелознавство. Проте, вивчення картографічної спадщини наразі недостатньо для проведення комплексного наукового дослідження, особливо якщо воно стосується питань адміністративно-територіального устрою територій та демографії певної території. А отже, вимальовується й картознавчо-аналітичний напрямок – це використання інформації старовинних мап в історичних дослідженнях або проведення картометричної роботи, тобто виявлення за допомогою вимірів просторових кількісних та якісних характеристик [3, с. 134].

Лише в останні 10 років відбулись помітні зрушення в українській історичній картографії [9; 10]. Однак вивчення картографічної спадщини обмежується лише західноукраїнськими землями. Тому, враховуючи невивченість цього питання щодо території Слобідщини, автор зробив спробу вивчення картографічних джерел 40-х – 90-х рр. XVIII ст., що зображають території Слобідської України, а та-

кож застосування їх в історичних дослідженнях адміністративно-територіального устрою та демографії регіону.

Питання розвитку картографії XVIII ст. в загальних рисах досліджена в монографіях О.В. Постнікова [14], що присвячена загалом історії розвитку картографії в світі, та С.Ю. Феля [17], в якій автор детально аналізує роботу відповідних установ, що займались проведенням експедицій та картографуванням їх результатів, а також основних картографічних пам'яток XVIII ст. Окрім цього проблемами картографічного вивчення (картографічних пам'яток) території України у 2-й пол. XVIII ст. займалась В.П. Павлова [12]. Варто відзначити підручник з історії картографування території України Р.І. Сосси [16].

Безпосередньо питанням вивчення адміністративно-територіального устрою за допомогою мап займався М. Драк [7; 8], який на прикладі австрійських мап кінця XVIII – середини XIX ст. дослідив еволюцію змін адміністративного поділу Галичини. Теоретичними дослідженнями з питань картографічного методу в історичних дослідженнях займалась Б. Галкович [3], М. Долинська [6] та Н. Піотух [13]. Джерелознавча складова вивчення та опрацювання мап на даний момент є цілком задовільною, проте тільки в останні роки мапа стала розглядатися дослідниками, як джерело для вивчення певних питань (зокрема, адміністративно-територіального устрою або ж в соціотопографічних дослідженнях історії міст – напр., дослідження М. Долинської [6]).

Джерельною базою нашого дослідження стали опубліковані картографічні джерела [11], а також викладені в мережі Інтернет [2, с. 15]. Зазначимо, що в Інтернеті є також й генеральна мапа Всесросійської імперії І. Кирилова [4], але дрібний масштаб самої мапи та погана якість її електронної копії не дають змоги детально проаналізувати географічну цінність та виокремити корисний матеріал щодо зображення території Слобідщини на ній. Проте, на думку автора, незважаючи на використання такої незначної джерельної бази, можна показати еволюцію картографування території Слобідської України та дослідити шляхи застосування їх в історичних дослідженнях.

З приходом до влади Петра I в Росії відбувається ряд значних перетворень. Відбуваються вони і в географічній та картографічній галузях. До цього створенням мап займались окремі прикази (Посольський, Розрядний та ін.) [14, с. 127]. Але вже на початку XVIII ст. відкривається ряд спеціальних навчальних закладів (Навігацька школа, Морська академія), де серед предметів, що вивчались була й географія, але відчувалась нестача кадрів. Посилка молодих людей за кордон не могла радикально змінити ситуації, а спроби забезпечити потребу в картографічних власними силами поки не могло було зреалізованою через відсутність достатньої викладачів в цій галузі в Росії. Проте, навіть це дало деяке покращення в справі зйомок територій та їх картографуванні. Вже у 1715 р. почалась перша державна зйомка Росії, що тривала др. 1744 рр. й охопили 190 з 291 повітів Російської імперії [17, с. 96, 98]. Крім того, зйомки охопили також й територію слобідських полків, зокрема, протягом 1723–1733 рр. були проведені зйомки та складені ландкарти Харківського, Ізюмського та Охтирського полків, а також Білгородської та Воронізької губерній [16, с. 90], щоправда, за картосхемою знятих територій, що її

подав у своїй праці Фель, впливає, що обмежований був також Сумський та Острогозький полки [17, с. 97]. Картографічне знімання було підпорядковано сенату, і безпосереднім керівником його був обер-секретар Сенату видатний географ І. К. Кирилов, який протягом 1724–1734 рр. робив неодноразові спроби видати Атлас Російської імперії, в решті який він видав у 1734 р. Ще в 1726 р. складання Атласу Російської імперії було доручено Географічному Бюро (з 1739 р. – департаменту) АН Росії, що очолювалось до 1740 р. І. Делілем, який увійшов в історію тим, що пересилав копії російських карт до Франції та гальмуванням роботи складання російських мап. І лише після цього під у керівництвом Ейлера та Гейнзіуса робота по складанню атласу 1745 р. була завершена. Атлас складається з генеральної мапи Російської імперії в масштабі в 1 дюймі 200 верст (1:8 400 000), 13 мап Європейської Росії в масштабі в 1 дюймі 34 версти (1:1 428 000) та 6 мап Сибіру в масштабі в 1 дюймі 89 верст. [17, с. 184]. На 2-х мапах в цьому атласі була відображена територія Слобідської України, якість географічної основи якої є доволі непоганою. В атласі вказані губернські, провінційні та повітові центри, показані кордони губерній та не всюди провінцій. А отже, атлас фіксує адміністративно-територіальний устрій імперії у 40-ві рр. XVIII ст. Пізніше цей атлас не раз перевидавався і залишався до 70-х рр. XVIII ст. єдиним якісним атласом Російської імперії.

Крім того, проводились деякі спеціальні зйомки. Так, у 1743 р. було укладено “Генеральну карту від Києва по р. Дніпро”, де було закартографовано частину Слобдщини, але кордону між нею та Гетьманщині на ній не вказано У 1764 р. було видано карту слобідських полків масштабом в 1 дюймі 25 верст (1:1 050 000) [16, с. 91–92]. Протягом 1768–1774 рр. було проведено ряд експедицій для додаткової зйомки місцевості, зокрема в Україну в 1770 р. була направлена експедиція Х. Ейлера, яка проходила також і через Слобідщину, в результаті чого було укладено 30 нових мап українських земель [16, с. 93; 12, с. 110].

З 1765 р. в Російській імперії почалось генеральне межування, що мало на меті вирішити спори між землевласниками та створити відповідні акти на землю. Однією з перших губерній, в якій було проведено межування була Слобідсько-Українська губернія (з 1780 р. – Харківське намісництво), межування якої відбувалось у 1768 – 1781 рр. Одночасно проводилась робота на загальноімперському рівні щодо збору детальних географічних даних щодо всієї імперії. Після проведення основного етапу губернської реформи Катерини II 1775–1785 рр. починають активно складатися атласи. “Атлас Харківського намісництва” був створений у 1787 р. Він містить опис Харківського намісництва з історичною передмовою, загальну губернську історичну мапу Харківського намісництва у масштабі в 1 дюймі 20 верст (1: 8 400 000) та 15 повітових мап у масштабі в 1 дюймі 10 верст (1:4 200 000). На губернській мапі показана все намісництво з кордонами повітів, причому територія кожного з повітів зафарбовані у певний колір. На повітових мапах вказана детальна гідрографічна сітка, ліси. Атлас має доволі якісну картографічну основу, а також фіксує адміністративний устрій, що склався в результаті проведення губернської реформи.

З утворенням Гірського училища, що мало чудову типографію, навколо нього було зосереджено роботу по підготовці нового Атласу Росії. Керував цим процесом П. Соймонов. Створював же мапи за найновішими даними А. Вільбрехт. “Атлас Російський” було видано 1792 р. Він складається з 44-х мап: однієї генеральної мапи Російської імперії у масштабі 1:7 140 000, а також з мап 42-х губерній та 1 провінції. Атлас має чудову географічну основу для свого часу та детально зображує адміністративний поділ та населені пункти кожної з губерній. Цей атлас став основою для складання наступних російських атласів кінця XVIII – початку XIX ст.

Таким чином, картографічна забезпеченість слобідських земель незначна. Картографуванню цих територій присвячена кілька мап загаданого періоду. Поряд з тим, частина території Слобідщини було за картографовано на мапах інших територій. А отже, фактично існує 3 основні картографічні джерела, що відображають територію слобідської України.

Насамперед, окреслимо визначимо територіальні межі нашого дослідження. Отже, Слобідською Україною називають український історико-етнографічний регіон, розташований на північному сході українських етнічних земель й лежить на українсько-російському прикордонні. Чіткий обрис кордонів Слобідської України дати доволі складно, адже в українсько-російському прикордонні українські та російські поселення знаходяться черезполосно. Період 40-х – 90-х рр. XVIII ст. насичений змінами в адміністративно-територіальному поділі. До 1779 р., коли було створене Воронізьке намісництво, змін території слобідських полків, які в той час вже були об'єднані у складі Слобідсько-Української губернії й були її провінціями, не було, але відбулись важливі зміни в організації управління краєм. Після того, як губернська реформа, що була проведена на території Слобідщини протягом 1779–1780 рр., слобідські землі були розділені між 4-ма намісництвами: Харківським, Воронізьким, Курським та Новоросійським.

В “Атласі Російському” 1745 р. для нас безпосередній інтерес становлять 2 аркуші цього атласу: географічної мапи Смоленської з частинами Київської, Білгородської та Воронізької губерній, де зображено більшу частину Слобожанщини та Малої Татарія з частинами Київської, Білгородської та Воронізької губерній, де картографована південна частина Слобожанщини. Як вже зазначалося вище, він в цілому непогано відображає територію Слобідської України, однак географічна основа цієї мапи загалом більш менш точно, проте територія між містами Білгородом, Охтиркою, Суджою, Старим та Новим Осколами й Валуйками відкартографована зі значними викривленнями, в результаті чого р. Оскіл вище м. Валуйки має неприродне географічне розташування, а територія у трикутнику між Білгородом, Охтиркою та Суджою має дуже значні викривлення території. Як виходило вже згадуваної картосхеми С Феля саме територія від Білгорода до р. Оскол не була знята [17, с. 97], що й пояснює такі викривлення. Отже, на аркушах атласу, що зображають територію Слобідщини, вказані губернські адміністративні кордони, провінційні (проте, не всюди, адже кордону між Воронізькою і Бахмутською провінціями не проведено. Кожна адміністративна одиниця підписана в своїх територіальних межах. Якщо на мапі знаходиться лише її частина, то вико-

ристовується надпис “Часть (такої губернії)”. Різними умовними знаками позначені різного значення адміністративні центри, фортеці, різної градації сільські населені пункти. Назви адміністративних центрів виділяються більш крупним шрифтом. На мапі не подано кордонів слобідських полків, хоча всі вони підпорядковувались Білгородській губернії, натомість через територію Ізюмського полку проведено кордон між Білгородською та Воронізькою губерніями. Однаковість адміністративних повітових центрів обох губерній, що позначені на мапі, в працях Ю. Готьє [16] та К. Арсеньєва [1] дає можливість висловити думку, що мапа подає реальний кордон між двома сусідніми губерніями без врахування адміністративних кордонів слобідських полків. На мапі показано ряд населених пунктів: 18 міських та 38 сільських Слобідського регіону. На жаль, через нечіткість позначень не можна з'ясувати вповні їх внутрішню градацію.

У 80-ті рр. XVIII ст. відбувся новий імпульс у складанні географічних карт та атласів. Цьому сприяли об'єктивні обставини: проведення генерального межування в імперії, ініціатива Катерини II щодо складання топографічних описів, економічних приміток з атласами, а також складання незалежних атласів губерній. За губернською реформою на Слобідщині 1779-1780 рр. до Харківського намісництва були включені Харківський, Сумський, Охтирський, південно-західна частина Ізюмського полків (або на той час вже комісарства), а також Чугуївський, Салтівський, Хотмизький, Вольнівський та частина Білгородського повітів колишньої Білгородської губернії. Водночас Суджанську сотню Сумського полку та західні ареали Острогозького полку було віднесено до Курського намісництва, східну частину Ізюмського та основну частину Острогозького полків – до Воронізького намісництва [15].

Отже, Атлас Харківського намісництва 1787 р. є соціально-економічним губернським атласом. Його своєрідність якого полягає у тому, що кожний повіт відкартографовано на окремому аркуші. Досліднику з адміністративно-територіально устрою цей атлас дає дуже багато корисної інформації. Дослідник вперше серед віднайдених нами картографічних джерел має можливість проаналізувати чіткі кордони повітів та губерній, що досягається крупномасштабністю кожної з мап атласу. Кожен з 15-ти повітів має свій колір заливки території. Назви адміністративних одиниць не підписані. Різними умовними знаками позначені міста, села і слободи, деревні, хутори, а також монастирі. Назви адміністративних центрів виділяються більш крупним шрифтом. Кожен аркуш має власну легенду, знаки яких є типові для всього атласу. Зовнішні кордони або губерній (як на генеральній мапі намісництва), або повітів позначені різними кольорами. В легенді розміщено пояснення, що кожен колір відповідає кордону з іншим повітом. На мапах позначені всі або переважна більшість населених пунктів (зважаючи на густину населеності) кожного повіту, що дає змогу в повітовому розрізі локалізувати просторові межі повітів, а також з'ясувати відносну густину заселення тієї чи іншої частини повіту.

Атлас Російської імперії 1792 р. є також соціально-економічним атласом. Мапа Харківського намісництва практично повторює дані повітових мап “Атласу Харківського намісництва 1787 р.”. Проте, в даному випадку ми маємо картографічне

джерело з усією локалізованою нами вище територією Слобідської України, яка охоплює частини територій 4-х губерній: повністю Харківської, західної та південної частини Курської, південну та центральну частину Воронізької, а також північну частину Новоросійської губернії. А тим самим є можливість для проведення комплексного дослідження. Кожна губернія займає 1 аркуш атласу. маємо можливість можемо простежити еволюцію губернських кордонів між Воронізькою та тепер вже Курською губернією, випадку легенда є загальною для всього атласу (на жаль, самого аркуша немає в атласі, що розміщено в Інтернеті. Проте, умовні позначення атласу мають своє коріння Атласі 1745 р., і більшість з них перенесена звідти. Дослідник вперше серед віднайдених нами картографічних джерел має можливість проаналізувати чіткі кордони повітів та губерній в загально губернському розрізі. Назви намісництва, що картографується не підписана, а суміжних намісництв через традиційну для Росії формулу “Часть (такого намісництва)”. Також не підписані назви повітів, що мають такі самі, як і їх адміністративні центри. Різними умовними позначками позначені міста, фортеці, села, інші населені пункти. Назви адміністративних центрів виділяються більш крупним шрифтом. Спеціально виділяються скороченням «Х.» перед назвою населеного пункту хутори. На мапах позначена переважна більшість населених пунктів (зважаючи на густину населеності) кожного повіту, що дає змогу в губернському розрізі локалізувати просторові межі повітів, а також з'ясувати відносну густину заселення тієї чи іншої частини повіту. Також співставлення кількох мап дає можливість для подібної локалізації загалом в межах Слобідщини.

Як бачимо, карти Російської імперії 40-х – 90-х рр. XVIII ст., що зображають територію Слобідської України є вагомим джерелом з інформації про стан адміністративно-територіального поділу регіону та історію його географічного вивчення та картографування. Цей період був часом частих реформувань обласного управління в країн, а також й адміністративно-територіальних трансформацій, що відбувались як на Слобідщині, так в цілому в Російській імперії: обмежувалася та поверталася, а згодом й зовсім ліквідувалася автономія слобідських полків, змінювалася система управління регіоном, а також проведення комплексної адміністративно-територіальної реформи (зміни адміністративного поділу та системи обласного управління).

Вивчення мап дає можливість робити певні висновки щодо змін адміністративно-територіального поділу в краї. Ці мапи відображають, а отже становлять єдине джерело, що дає можливість вивчити кордони, певну конфігурацію адміністративно-територіальних одиниць, їхнє розташування та розміри. Так, з плином часу губерній, як основних адміністративних одиниць Росії, поступово зменшувались. Такі процеси простежуються й відносно слобідських полків, хоча це досягається шляхом втрати автономії. Також зменшується територія й повітів. В разі використання крупномасштабних мап перед дослідником постає можливість визначити густину поселень в тому чи іншому регіоні. Так, найбільш густонаселеними в Харківському намісництві є округи навколо Харкова, Богодухова, Сум, Білопілья, а найменш – північна частина Хотмизького та Ізюмського повітів, а також західної частини Біловодського повіту Воронізького намісництва, північної частини

Слов'янського та Донецького повітів Новоросійського намісництва. Крім того, ще одним аспектом застосування цих мап полягає у визначенні належності населеного пункту до певного повіту, якщо ми не маємо списку населених місць, типу населеного пункту (місто, село, деревня, або інший тип). Окремим питанням досліджень є топоніміка населених пунктів.

Ми визначили, що з 20-х рр. XVIII ст. активізується картографічна робота в Російській імперії, проте картографування території Слобідської України до проведення генерального межування було спорадичним. Найзначнішою пам'яткою цього періоду є «Атлас Російської імперії 1745 р.» Лише після проведення межування, одночасно з складанням топографічних описів намісництв складається «Атлас Харківського намісництва 1787 р.» та ряд атласів Російської імперії 90-х рр. XVIII ст. Згадані картографічні джерела мають в собі неоціненну інформацію з стану та трансформації адміністративно-територіального устрою та демографію. Використовуючи комплекс картографічних, просторових, кількісних та топонімічних методів застосування інформації, що вміщується в проаналізованих мапах, в історичних дослідженнях, ми можемо на якісно новому рівні дослідити різноманітні аспекти адміністративно-територіального устрою та демографії Слобідської України.

Примітки

¹ *Арсеньев, К.* Статистические очерки России [Текст] / К. Арсеньев. – СПб, 1848. – С. 86–87.

² *Атлас Российской империи 1745 года*, состоящий из 19 карт [Карты]. – СПб, 1745. – Электронный документ [<http://atlases.narod.ru/atlases.html#atl1745>. Доступ 24. 11. 2009 г.].

³ *Галкович, Б. Г.* К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях [Текст] / Б. Г. Галкович // История СССР. – 1974. – № 3. – С. 132–141.

⁴ *Генеральная карта Российской империи*, выполненная И.К. Кириловым. [Карты] // Атлас Всероссийской империи. – СПб, 1734. – Электронный документ [http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8c/Russian_Empire_1734_General_Map.jpg. – Доступ 24. 11. 2009 г.].

⁵ *Готье Ю.В.* История Областного управления в России от Петра I до Екатерины II [Текст] : В 2 т. – Т. 1. Реформа 1727 года. Областное деление и областные учреждения 1727–1775 гг. / Ю. В. Готье. – М., 1913. – С. 108–109.

⁶ *Долинська, М.* Елементи картографічного методу дослідження у вступі до соціотопографії [Текст] / М. Долинська // Історичне картознавство України. – Львів; Київ; Нью Йорк, 2004. – С. 44–54.

⁷ *Драк М.М.* Карты Галичини і питання адміністративно-територіального поділу краю [Текст] / М. М. Драк // Історичне картознавство України. – Львів; Київ; Нью Йорк, 2004. – С. 340–348.

⁸ *Драк М. М.* Карты останньої третини XVIII ст. як джерело до вивчення територіально-адміністративного поділу Галичини [Текст] / М. М. Драк // Картографія та історія України. – Львів; Київ; Нью Йорк, 2001. – С. 101–108.

⁹ *Історичне картознавство України* [Текст] : Зб. наук. праць. – Львів; Київ; Нью Йорк, 2004. – 517 с.

¹⁰ *Картографія та історія України* [Текст]: Зб. наук. праць. – Львів; Київ; Нью Йорк, 2001. – 345 с.

¹¹ *Описи Харківського намісництва* кінця XVIII ст. [Текст]. – К., 1991. – 224 с.

¹² *Павлова В. П.* Картографічне вивчення території України у другій половині XVIII ст. [Текст] / В. П. Павлова // *Географічні дослідження на Україні*. – К., 1971. – Вип. 3. – С. 109–116.

¹³ *Пиотух Н. В.* Картографический метод в исторических исследованиях: прошлое и настоящее [Текст] / Н. В. Пиотух // *История. Карта. Компьютер*. – Барнаул, 1998 – С. 72–88. – Электронный документ [Режим доступа: <http://new.hist.asu.ru/biblio/ikk/piotuh.shtml>. Доступ 24.11.2009 г.].

¹⁴ *Постников А. В.* Развитие картографии и вопросы использования старых карт [Текст] / А. В. Постников. – М., 1985. – 215 с.

¹⁵ *Российской атлас* из сорока четырех карт состояний и на сорок два наместничества имерию разделяющий [Карты]. – СПб, 1792. – Электронный документ [<http://atlases.narod.ru/atlases.html#atl1792>. Доступ 24. 11. 2009 г.].

¹⁶ *Сосса Р. І.* Історія картографування території України [Текст]: Підручник / Р. І. Сосса. – К., 2007. – 336 с.

¹⁷ *Фель С. В.* Картография России XVIII века [Текст] / С. В. Фель. – М., 1960. – 227 с.

УДК 930.2(477)''17'':34

Олександр ПАНКЄВ
(м. Київ)

“Установлення земських розпоряджень Азовського намісництва” як джерело з історії чиновництва Південної України останньої чверті XVIII ст.

У статті проаналізовано унікальне джерело з історії чиновництва Південної України другої половини XVIII ст. – “Установлення земських розпоряджень Азовського намісництва”.

Ключові слова: Азовська губернія, чиновництво, управління.

Alexander Panheev (Kyiv). **“The establishment of the land directions of Azov province governing” as the source of officialdoms history of Southern Ukraine in the last quarter of the XVIII century**

The unique historical source about officialdoms of Southern Ukraine in the second part of the eighth century - “The establishment of the land directions of Azov province governing”, is analyzed in this article.

Keywords: Azov province, officialdoms, governing.

Остання чверть XVIII ст. в історії Південної України ознаменувалася остаточним інкорпоруванням регіону до політичного тіла Російської імперії. Відразу по завершенню російсько-турецької війни 1768-1774 рр., підписання К'ючук-Кайнарджійського мирного договору у 1774 р. і руйнування Запорозької Січі, Ро-

сійська імперія стала на шлях уніфікації регіону відповідно до існуючої загальноімперської адміністративно-територіальної системи – на території Південної України розпочато впровадження губернсько-повітового устрою. Проте на шляху перетворень перед імперським урядом постало ряд проблем, зокрема специфіка попереднього історичного розвитку півдня України не дозволяла миттєво провести кардинальні зміни, що, у свою чергу, значно розтягувало процес впровадження нової адміністративної системи у часі та породжувало певну специфіку в функціонуванні новостворених установ в порівнянні з внутрішніми губерніями Російської імперії. Особливої специфіки набула діяльність чиновництва губернських та повітових установ. Так, на відміну від колег з інших губерній, чиновництво Південної України мало зовсім інші повноваження та користувалося автономією в прийнятті багатьох управлінських рішень від центру. Але то була вимога часу.

Питанню впровадження губернсько-повітового устрою на півдні України в історичній літературі приділено недостатньо уваги, особливо, що стосується процесу інституалізації губернського та повітового чиновництва.

Так склалося, що дослідження формування чиновницького штату в радянській історіографії в основному проводилося на рівні загальноімперської ідеальної моделі й регіональні особливості не бралися до уваги. У багатьох монографічних дослідженнях територія України цілеспрямовано не включалася до предмету дослідження з огляду на її інакшість в процесі становлення загальнодержавної адміністративно-територіальної системи, а якщо й включалася, то розглядалася досить побіжно, не вдаючись в більш детальний аналіз внутрішньо-українських регіональних особливостей. Місце Південної України в таких дослідженнях досить мізерне і не дає змоги зробити ґрунтовних висновків щодо протікання процесу формування інституту губернського та повітового чиновництва.

У фундаментальній праці Готьє “Обласне управління від Петра I до Катерини II” піднято питання становлення чиновницького апарату в Новоросійській губернії у 1764 році. Готьє зазначає, що основна особливість Новоросійської губернії полягала у тому, що у переважній більшості чиновницький апарат губернії формувався з військових чинів. Дослідник у цьому нічого дивного не знаходить, аргументуючи цей факт прикордонним розташуванням губернії [3, с. 251]. Події після 1775 р. взагалі випускаються з розгляду.

Розглядаючи історію державних установ дореволюційної Росії Н. Єрошкін майже у кожному розділі свого підручника виокремив підпункти стосовно управління національними окраїнами. Південній Україні останньої чверті XVIII ст. дослідник присвятив лише один абзац, в якому йдеться мова про початок господарського освоєння регіону у цей період та про зруйнування Запорозької Січі [4, с. 129]. На цьому інформація стосовно регіону вичерпується. Роботи такого ґтибу не виключення, а навпаки носять закономірний характер.

На сучасному етапі історія чиновництва студіюється досить інтенсивно відомими російськими дослідниками М. Румянцевою [1, с. 13-98], Л. Пісарьковою [5] та Л. Шепелевим [11; 12]. Проте питання інституалізації губернського та повітового чиновництва Південної України у їхніх розвідках не піднято.

Серед українських дослідників слід відзначити студії В. Шандри. Спеціалізуючись на історії генерал губернаторств ХІХ – початку ХХ ст., дослідниця не могла оминати проблем, пов'язаних зі становленням чиновництва губернських і повітових установ Південної України останньої чверті ХVІІІ ст., але подані нею відомості уривчасті й не розкривають усієї сутності процесу. Проте деякі її тези досить влучні. Наприклад, щодо приєднання Кримського ханства та залучення до адміністративного управління місцевої знаті з попереднім зрівнянням їх у правах з російським дворянством [10, с. 117].

Історія чиновництва Південної України останньої чверті ХVІІІ ст. частково розглянуто також у дослідженнях запорізької когорти дослідників. А. Бойко зазначає, що із введенням у 1784 р. губернського положення на Півдні України місцеві органи влади почали набувати традиційного для всієї Російської імперії характеру. Разом з тим, організація місцевого устрою на Півдні України, згідно з указом 1775 р. при всьому прагненні уряду до уніфікації мала свої особливості, які визначалися традиційними формами попереднього врядування, строкатістю верств населення та особистими вподобаннями і амбіціями правителів краю [2]. Особливої уваги заслуговує внесок А. Бойка в залучення до наукового обігу та аналіз джерел з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті ХVІІІ ст.

Інша запорізька дослідниця Н. Сурева також не раз у низці своїх розвідок зверталася до питання формування чиновницького штату губернських та повітових установ Південної України. Спеціалізуючись на дослідженні дворянського стану регіону вона зверталася до питання виборного чиновництва з дворянства. Розглянула соціальні та національні особливості новосформованого місцевого дворянства [9].

Окремо слід відзначити студії з адміністративно-територіального устрою І. Савченко, якій вдалося прослідкувати основні зміни в адміністративному устрої регіону, дати аналіз діяльності окремих посадових осіб щодо управління регіону [7; 8].

Короткий аналіз історіографічної ситуації з історії губернського та повітового чиновництва демонструє, що тривалий час територія Південної України залишалася на узбіччі офіційної історіографії. На сьогодні ситуація хоча й поліпшилася, але все рівно ця проблема залишається на повістці денній. Існуючий напрацьований матеріал лише частково дає нам відповіді на поставлені запитання. Вихід з ситуації, що склалася, полягає в проведенні суцільної евристики та залученні до наукового обігу нових джерел з історії інституалізації губернського та повітового чиновництва Південної України останній чверті ХVІІІ ст.

Особливо цінний комплекс джерел з історії чиновництва зберігається в Російському державному архіві давніх актів у фонді № 16 – “Внутрішнє управління”. У межах цього фонду в справі 588 було виявлено унікальний документ “Установлення земських розпоряджень Азовського намісництва” [6 арк. 465-514 зв.]. На 49 аркушах, списаних з обох сторін, йдеться мова про організацію першочергових завдань з управління та ведення “Установлень щодо управління губерніями” в Азовській губернії.

Щодо палеографічних особливостей джерела, то текст документу написаний старанним канцелярським почерком. Аркуші поділені навпіл вертикальною лінією згори вниз. Текс розмішено з лівої сторони сторінки. Створено документ у 1780 р. у стінах Азовської губернської канцелярії губернатором В. Чертковим, який як ніхто інший розумів нюанси управління ввіреної йому в юрисдикцію губернії. Специфіка попереднього історичного розвитку регіону та віддаленість губернії від центру спонукали В. Черткова до пошуків управлінської моделі, яка б пришвидшила уніфікацію устрою губернії до загальноімперської системи. Керуючись досвідом, здобутим під час перебування на посаді правителя Новоросійської губернської канцелярії, та посилаючись на законодавчі акти В. Чертков випрацював власний проект управління губернією – «Установлення земских распоряжений Азовского наместничества».

У двадцяти розділах проекту В. Чертков визначив основні управлінські напрями, які потребували першочергового врегулювання. Зокрема: «Про кордони цього намісництва по карті, що підноситься»; «Про розділ намісництва на повіті»; «Про кордони цих повітів»; «Про міста, яким бути в цьому намісництві»; «Про розділ землі під поселення, про затвердження її у вічність, про продаж з рук в руки, про розподіл між спадкоємцями та про пільговий термін»; «Про способи наслідування землі людьми»; «Про збереження лісів та затвердження їх у вічність»; «Про дозвіл будувати млини, про фабрики та заводи, та яким чином, в яких містах житлові будинки будувати»; «Про порядок правління над військовими державними поселеннями, про оголошення людей, які виводяться поміщиками, про слухняність останнім, про перехід від одного до іншого та про штрафи за заборонене приймання людей»; «Про купецтво та міщанство, про правління над ними, про збільшення їх та податках з них, рівно про торги та промисли»; «Про призначення до межування та про ревізії усіх мешканців в намісництві»; «Про селища та казенні магезайни у намісництві»; «Про утримання доріг, мостів та переправ»; «Про пошту ординарну для листів та кур'єрів у намісництві»; «Про міський капітал»; «Про школи та шпиталі»; «Про аптеки»; «Про вигідність мешканців Азовського намісництва»; «Про доходи, які мають бути в цьому намісництві»; «Про установлення присутствених місць в намісництві». Основними задекларованими завданнями у проекті були заселення та господарське освоєння губернії.

За задумом В. Черткова, чітке дотримання місцевим чиновництвом виписаних ним управлінських норм по кожному з напрямку повинно було стимулювати та пришвидшити впровадження «Установлень щодо управління губерніями» в Азовській губернії. У назві самого проекту до азовської губернії вживається назва «Намісництво», що доводить серйозність намірів В. Черткова з впровадження «Установлень». Він чітко розумів управлінську позитивність адміністративних нововведень, але одночасно й усвідомлював неготовність губернії до таких різких трансформацій, що зайвий раз стимулювало В. Черткова до створення проекту, який би був покликаний уніфікувати існуючий в губернії лад відповідно до норм загальноімперського законодавства. Додатковим поштовхом також слугувала відсутність належної регламентації дій чиновництва в умовах Південної України, адже останньому доводилося зіштовхуватися з управлінськими ситуаціями, які

були характерні лише для цього регіону. У першу чергу чиновництву необхідно було враховувати у своїй діяльності такий фактор як місцеве козацьке населення.

У проекті записані не лише заплановані заходи щодо управління губернією, а й ті, що вже впроваджувалися в Азовській губернії протягом останніх років, але були розпорощені по значній кількості установчих та розпорядчих документів. В Чертков здійснив зведення існуючих розпоряджень щодо регіону в одному документі, що повинно було б значно полегшити діяльність чиновництва і скоординувати їх дії у потрібному напрямку.

Проте ініціатива В. Черткова не була підтримана, Азовському намісництву так і не судилося бути. Незадовго після подання проекту на розгляд Г. Потьомкіну та імператриці, у 1782 р. Черткова було переведено з Азовської губернії до Воронежської губернії. На думку А. Бойко, така активність В. Черткова могла не сподобатися Г. Потьомкіну, який вбачав в ньому конкурента, що й могло послугувати причиною не підтримки проекту та переведення його на іншу посаду, хоча й не менш важливу чим попередня.

Підводячи підсумок слід зазначити, що “Установлення земських розпоряджень в Азовському намісництві” є унікальним джерелом з історії чиновництва останньої чверті XVIII ст. Документ ілюструє управлінські умови в яких доводилося працювати місцевому чиновництву та спектр їхніх завдань. В. Чертков підійшов до проекту з притаманною йому скрупульозністю, намагався алгоритмізувати управління губернією, виписати усі важливі кроки чиновництва.

Примітки

¹ *Архипова Т., Румянцева М., Сенин А.* История государственной службы в России. XVIII-XX века. – М. – 1999. – 232 с.

² *Бойко А.* Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття. Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. — К. – 2001. — 37 с.

³ *Готьє Ю.* История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – Т. II. – Москва. – 1941. – 304 с.

⁴ *Ерошкин Н.* История государственных учреждений в дореволюционной России. Учебник. – 4-е изд. – М. – 1997. – 357 с.

⁵ *Сурева Н.* Перетворення запорозької старшини на російське дворянство в останній чверті XVIII століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К. 2001. – Т. 6 – С. 211-217.

⁶ *Писарькова Л.* Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: эволюция бюрократической системы. – М. – 2007. – 743 с.

⁷ *Російський державний архів давніх актів.* – Ф. 16. Внутрішнє управління. – Оп. 1. – Ч. 9: Донесення князю Потемкіну по управленню Азовской губернией. – 672 арк.

⁸ *Савченко І.* Козацький фактор у адміністративній політиці російського уряду у 70-80-х роках XVIII століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 235-240.

⁹ *Савченко І.* Обов'язки командирів в Азовській Губернії (1775-1776 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 5. – С. 120-122

¹⁰ Шандра В.С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії // Нариси історії державної служби в Україні / НАН України. Інститут історії України; Голов. упр. держ. служби України. - К. - 2008. - 536 с.

¹¹ Шепелев Л. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. - М. - 2004. - 424 с.

¹² Шепелев Л. Чиновничий мир России XVIII - начала XX века. - СПб. - 1999. - 480 с.

УДК 930.2(477)"17":94

Наталія МАТЯШ
(м. Київ)

Щоденник Якова Марковича як джерело з історії України першої половини XVIII століття

У статті аналізується інформації, уміщеної в таких специфічних джерелах, як щоденники, проведений на прикладі одного конкретного твору: "Денних записок Якова Марковича". Щоденник містить велику кількість важливої інформації як для істориків, так і для дослідників багатьох інших наук. Цінність його полягає в тому, що в нього скрупульозно вносились дані протягом п'ятдесяти років, людиною дуже освіченою та інтелекгентною. Мета повідомлення – на підставі опублікованої частини "Денних записок" верифікувати авторські свідчення.

Ключові слова: Яків Маркович, козацька старшина, мемуари, Україна, Гетьманщина, історичне джерело.

Natalia Matyash (Kyiv). Markovich diary as a historical source of Ukraine (1st part XVIII)

The object is to analyze the specific source - a diary "Day notes of Jakiv Markovich". This diary contains a lot of important information for historians and researchers. Its prominence can be explained by the fact that the source was being added by Markovich, an educated and intelligent person, during fifty years. The purpose of the article bases on the published part of "Daily Notes" and verifies evidences of his notes.

Keywords: Jacob Markovich, cossack officers, memoirs, Ukraine, Hetmanate, historical source.

Неоціненну послугу історії надають люди, які залишають по собі щоденники, мемуари, хроніки. Що ж можна сказати про щоденник, в який автор скрупульозно записував події кожного дня? Саме таким, надзвичайно важливим історичним джерелом є "Денні записки генерального підскарбія Якова Марковича". Однак, чомусь, вони не є предметом спеціального наукового зацікавлення сучасних істориків.

Яків Маркович вів хроніку свого життя протягом 50 років – з 1716 по 1767 рік. Протягом перших 7 років – 1716-1723, ці записи були досить лаконічними, тобто автор наводив короткі підсумки кожного року. Однак, починаючи з березня 1723

року Маркович детально записує події кожного дня. Причому події будь-якого характеру – від буденного до духовного, про що буде сказано пізніше. Спершу варто сказати кілька слів про самого автора.

Маркович Яків Андрійович народився 7 жовтня 1696 р. в місті Прилуки в сім'ї знатного військового товариша Андрія Марковича.[9, 3] Навчався в Києво-Могилянській академії, яку закінчив у 1713 р. Був улюбленим учнем Феофана Прокоповича, який прогнозував йому блискучу богословську кар'єру, однак Маркович обрав матеріально вигідніший шлях: був бунчуковим товаришем, полковником лубенським. Незважаючи на це, він не забував свого вчителя, і регулярно переписувався із ним [11]. Яків Маркович був надзвичайно освіченою людиною – він володів знаннями з медицини, писав вірші, перекладав з івриту, латини, польської та французької. Детальніше про культурні та моральні цінності Марковича буде згадано нижче, а зараз треба сказати кілька слів про його родину. [2]

Варто зазначити, що батьком Якова Марковича був Андрій Маркович, полковник лубенський (1714-1727), а пізніше – генеральний підскарбій (1729-1740), який отримав звання лубенського полковника за призначенням самого Петра І. Причиною була те, що Андрій Маркович був на боці Скоропадського, а отже – на боці Петра І. [9] Однак, не лише батько був відомий серед родичів Марковича. Рідна тітка по батьковій лінії, Анастасія, була дружиною Івана Скоропадського, а отже – гетьманшею. Сам же мемуарист був одружений двічі: вперше – з Оленою Полуботок, дочкою наказного гетьмана Павла Полуботка; вдруге – з Марією Лисенко. Щодо нащадків Якова Марковича – варто сказати, що його онук, також Яків, був талановитим істориком, який видав у Петербурзі книгу “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях”. Брат цього Марковича, Олександр, перший зайнявся щоденником діда. У 1859 р. він видав його у Москві, щоправда у дуже скороченому та цензурованому вигляді. Він пропустив такі важливі аспекти, як метеорологічні дані, а також висловлювання діда, які могли б не сподобатись російській владі. [1]

І останній з нащадків Марковича, на кого варто звернути увагу – Опанас Маркович, український етнограф, який був чоловіком відомої української письменниці Марко Вовчок.

Друга спроба видати “Записки...” відбулась з 1893 по 1897 рр. у “Киевской старине” за редакцією О. Лазаревського. Остання ж публікація була здійснена у Львові у 1913 році Археографічною комісією Наукового товариства імені Шевченка за редакцією В. Модзалевського. Таким чином, опубліковані дані щоденника лише з 1716 по 1740 рік.

Незважаючи на величезну історичну цінність “Записок”, досі немає фундаментальної наукової роботи, присвяченої цьому твору. У 1884 році у №1 “Киевской старины” О. Лазаревський, у розділі “Люди старой Малороссии”, опублікував статтю під назвою “Марковичи”, в якій виклав історію високого соціального стану роду, прослідкував родинні зв'язки, матеріальні здобутки, а також навів кілька цитат з щоденника Марковича, які стосувалися цікавих подій в історії родини, а закінчив статтю кількома фразами стосовно онука Якова Марковича – Олександра Михайловича. [6] У 1890 році у тій же “Київській старовині” надрукували родовід

Марковичів, який склав О. Маркович. В ньому можна знайти практично повну генеалогію Марковичів, а також короткий опис життя найцікавіших з них [7] В. Модзалевський включив цю родину у свій. [8] Наступного разу про Якова Марковича згадали у 1960 році, коли його “Записки...” включили до списку літописів та мемуарів у “Біо-бібліографічному словнику; українські письменники”. У 1961 році Ісаак Каганов пише статтю “Яков Маркович и его “Дневник” как материал для истории просветительства на Украине в первой половине XVIII в.”, в якій він дуже детально аналізує згадки Марковича про книги, листи та освіту. В.Горобець у 1979 році робить майбутнім дослідникам цієї пам’ятки величезну послугу: у “Лексиці історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст...” він дає всі необхідні посилання на твір. “Український Історичний Журнал” у № 5 від 1997 р. друкує статтю вінницького історика О. Струкевича “Генеральний підскарбій Яков Маркович”, де автор буквально на 10 сторінках викладає життя Марковича. Таким чином, можна зробити висновок, що дослідження, як особи генерального підскарбія Якова Марковича, так і його творчої спадщини, для сучасних істориків просто необхідне.

Вивчення “Записок...” дає можливість дістати свідчення на незліченну кількість категорій даних, які є важливими не лише для історика, а й для економіста, географа, релігієзнавця, метеоролога тощо. Зазначимо кілька з них.

Найпершою і, можливо, найцікавішою для історика є оповідь про політичні та історичні події. Свідчення Марковича у цій галузі є, з одного боку, детальними та важливими через свою незаангажованість. Автор намагався в усіх своїх записах дотримуватись об’єктивізму і не висловлювати власної думки щодо описуваного. Цим його щоденник більше нагадує хроніку. Однак, з іншого боку – внаслідок відсутності коментарів неможливо зрозуміти відчуття та емоції жителів України щодо політики Російської імперії.

Неоціненними є дані Марковича з економіки. Він був людиною дуже хазяйновитою, його родині належало кілька сіл: “... уступил мне добровольно лес свой Михеевский, близ Перервинец...” [5], що ж до домашнього господарства – і говорити нема чого. Маркович був в курсі будь-яких змін у цінах, що він скрупульозно фіксував у своїх записах.

Як уже було зазначено, Феофан Прокопович пророкував своєму вихованцеві майбутнє богослова. І хоч Маркович пішов іншим шляхом, його все життя продовжувала цікавити і хвилювати релігія. В його записах регулярно зустрічаються згадки про релігійні служби, свята. Час від часу він цитує молитви або пише релігійні твори: “...увечеру написал песнь об оправдании нашем перед Богом...” [5]. Унікальними є даними про приїзд до рідних автору місцевостей віруючих інших національностей. Завдяки детальним описам обрядів та ритуалів, можна скласти уявлення про те чи інше вірування у XVIII ст. Наприклад, у період з 1726 по 1727 рр. в щоденнику з’являються свідчення про богослужіння вірмен та обряд трупоспалення індійців: “Индийцы мертвого своего индийца за городом палили...” [5]. Неможливо не приділити уваги також свідченням про вихрещення татар-слуг.

Яків Маркович був освіченою людиною, тому в його щоденнику регулярно можна зустріти повідомлення про ті, чи інші книги, які він позичав комусь, або

хтось позичав йому. Час від часу він переглядає свою бібліотеку і робить її перепис, з якого випливає, що більшість книжок були богословського характеру [4].

Маркович був детальним в усьому. В його записах можна знайти дані про медицину, кулінарію та азартні ігри XVIII ст. Він дуже ретельно записував ліки, якими лікувався, в тому числі є свідчення про такий оригінальний спосіб лікування хвороб: до полинного вина додавали порох: “... имел жестокий пароксизм, а лекарство от мене пил, вино полинное з порохом...” [5]. Рецепти стосувались переважно способів приготування горілки. Що ж до азартних ігор – це карти, причому коли автор згадує нову гру, він пояснює її правила.

Маркович багато подорожував Україною. І завжди із собою він брав щоденник. Навіть коли він лежав хворий і не міг писати, він просив когось зі знайомих зробити це за нього, що видно зі зміни почерку рукопису. Одразу ж по приїзді до нового місця мемуарист давав опис самої місцевості та людей, що там проживали.

З 1729 року Маркович додав до своїх записів щоденну приписку про погоду. В публікації її вважали за непотрібне включати і залишали лише неординарні моменти. Однак, щоденні дані про погоду за 38 років є просто безцінними. Особливо зараз, коли стільки розмов про глобальне потепління. Від людей старшого покоління можна почути, що раніше зими були набагато холоднішими та більш сніжними. Однак, якщо вивчати записи Марковича, можна зробити висновок, що всі ці фази потепління-похолодання тимчасові. І на початку XVIII ст. бували сірі, дощові зими.

Джерельною базою “Записок ...” Якова Марковича були його власні спостереження, розповіді знайомих, розмови із приїжджими та газети, які він виписував. Причому це була не лише вітчизняна преса, Маркович виписував також закордонні газети.

Примітки

¹ Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. – Острог: Острозька академія, 2003. С.95-99, 214-217.

² Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. : на матеріалі українських діаріушів. – К. : Наукова думка, 1979. С.7-10.

³ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.: енциклопедичне видання / відп. ред. В.С. Брюховецький. – К. : Видавничий дім “КМ Академія”, 2001. С.353-355.

⁴ Каганов И.Я. Я. Маркович и его “Дневник” как материал для истории просвительства на Украине в первой половине XVIII в. М.-Л., 1961. С.1-8.

⁵ Киевская старина. – 1893, №1-12.

⁶ Лазаревский Ал. Люди старой Малороссии: Марковичи. “Киевская старина”. – 1884. – № 1. – С. 51-82.

⁷ Маркович А. Марковичи. “Киевская старина”. – 1890. – № 10, 11. – С. 2-32.

⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К.: Либідь, 1993. – С. 108.

⁹ Струкевич О.К. Генеральний підскарбій Яків Маркович // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. С. 87-97.

¹⁰ Українські письменники: біо-бібліографічний словник: у п’яти томах / ред. О.І. Білецький. – К. : Вид-во художньої літератури, 1960-1965. – С. 410-412.

¹¹ *Філософські твори*: в трьох томах / Феофан Прокопович ; ред. В.І. Шинкарук. К.: Наукова думка, 1979-1981. – Т. 3.

УДК 930.2(477)” 1867/1917”:002

Валентина ЛУКАШУК
(м. Старокостянтинів)

Редактори часопису “Волынские епархиальные ведомости” (1867-1917 рр.)

У статті розглядається наукова та дослідницька діяльність редакторів неофіційної частини журналу “Волинські епархіальні відомості”. Подаються короткі біографічні відомості про редакторів часопису, аналізуються їх краєзнавчі праці, опубліковані на сторінках журналу в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: неофіційна частина, “Волинські епархіальні відомості”, історико-краєзнавчі дослідження, Волинська духовна семінарія.

V.S. Lukashuk (Starokonstyantyniv). **Editors-in-chief of the journal “Volynskije yeparhialnyje vedomosti” (Volyn’ eparchial journal) (1867-1917)**

The article reviews the scientific and research activity of the editors-in-chief of the unofficial part of the journal “Volynskije yeparhialnyje vedomosti” (Volyn’ eparchial journal). Brief biography data is provided as own ethnographical studies are investigated presented on the pages of the journal during the second part of the XIX – at the beginning of XX.

Keywords: unofficial part, Volynskije yeparhialnyje vedomosti” ” (Volyn’ eparchial journal), historical and ethnographical studies, Volyn’ seminary.

Середина та друга половина XIX ст. в історії української культури позначена піднесенням інтересу до історично-краєзнавчих досліджень. Даний інтерес посилювався завдяки публікаціям архівних матеріалів, літописів, мемуарів та інших матеріалів. Праці істориків другої половини XIX ст. містили багаті та різноманітні фактичні матеріали, детально опрацьовані і систематизовані, хоча в них не рідко робилися тенденційні висновки та оцінки. Історичне краєзнавство Волині зароджувалося та розвивалося в загальному руслі краєзнавчих досліджень на сторінках періодичної преси Волинської губернії.

Одним з таких періодичних видань став часопис “Волынские епархиальные ведомости” (неофіційна частина), започаткований як офіційний друкований орган Синоду, виступив як один з організаторів краєзнавчого руху на території Волинської губернії. Особливе місце у виданні та підтримці краєзнавчих досліджень відводиться редакторам неофіційної частини часопису.

Про роль та значення епархіального часопису “Волынские епархиальные ведомости” другої половини XIX – початку XX ст., як одного з організаторів краєзнавчого руху на Волині досі немає комплексних ґрунтовних досліджень. Висвітлені часописом матеріали неофіційної частини частково розглядались у монографіях з

історичного краєзнавства України Л.Баженова [1], А.Зінченка [2], В.Прокопчука [3], О.Кошеля [4], І.Ярмошика [5] та в окремих доповідях регіональних історико – краєзнавчих конференціях Волині. Наукова значущість історико-краєзнавчої спадщини та особливий внесок редакторів неофіційної частини часопису „Волынские епархиальные ведомости” обумовлюється тісним зв’язком з встановленням та розвитком історичного краєзнавства Волині другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Актуальність теми дослідження обумовлена висвітленням історико-краєзнавчого доробку редакторів часопису, який тривалий час знаходився в тіні інших дослідників (частково викладачів Волинської духовної семінарії), врахуванням попереднього досвіду та активізацією науково-дослідного руху, а також у розширенні персоналізаційного списку безпосередніх учасників творення історії краю та розвитку регіональних досліджень на Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Основним завданням даної статті є аналіз власних науково-краєзнавчих досліджень редакторів часопису на загальному фоні розвитку краєзнавчого руху на сторінках „Волынских епархиальных ведомостей”. Короткі біографічні відомості деяких редакторів дадуть можливість розкрити науковий потенціал цієї когорти дослідників.

„Волынские епархиальные ведомости” виходили в м.Кременці при Кременецькій духовній семінарії (хоча друкувалися при Почаївській Лаврі) з вересня 1867 р. до 1917 р. Одним із головних призначень неофіційної частини даного періодичного видання була організація та створення історико-статистичних описів епархії, її церков та парафій, населених місць та опублікування кращих таких нарисів [6, с. 173].

Яскраве сузір’я талановитих редакторів, які відкрили доступ до неофіційної частини видання усім бажаючим для публікації історичних та документальних досліджень, описів, нарисів і повістей, перетворило епархіальні „Ведомости” спочатку в головний осередок, а згодом – в основну опору краєзнавчих товариств і стали унікальним явищем і базою формування та розвитку наукового регіонального дослідництва та його популяризації.

Загальним зібранням членів семінарського правління і наставників семінарії першими редакторами журналу були призначені три викладачі: ієр. Акакій, Микола Петров і Віктор Прозоровський, а цензорами – ректор семінарії архімандрит Рафаїл та вчитель Петро Беляєв. Перші редактори журналу були ще досить молоді, але високоосвічені і енергійні люди. Пізніше очолювали часопис А. Соловійов, Б.Давидович, П.Кибардин, арх. Митрофан, З. Саплін [7.220].

Микола Петров (1840-1921) – видатний український історик, літературознавець, дослідник Київщини, Волині, Поділля. Після закінчення Київської духовної академії, працював викладачем словесності у Волинській духовній семінарії в 1865-1870 рр., де сформувався науковий інтерес до краєзнавчого дослідження Правобережної України. Тут він увійшов до краєзнавчого осередку викладачів і учнів, яким керував дослідник краю професор Д.Ф.Хойнацький. Під його наставництвом Петров опублікував у “Волынских епархиальных ведомостях” перші іс-

торико-краєзнавчі статті “Краткие сведения о православных церквях Волынской епархии” (1867) [8]. Зібраний ним на Волині народознавчий матеріал ліг в основу таких важливих праць як “О народных праздниках в Юго-Западной России” (1871), “Южно-русские легенды” (1877), “Очерки по истории украинской литературы XVIII ст.” (1880).

Ієр. Акакій (Олександр Іванович Заклинський) вчений-богослов, кандидат богослів'я. Закінчив Псковську духовну семінарію, навчався в Санкт-Петербурзькій духовній академії, але у 1856 р. постригся у монахи. З 1867 по 1890 рік працював у Волинській духовній семінарії (з 1867 р. – викладач богослів'я, з 1877 р. – викладач французької мови, з 1886 р. – помічник ректора і викладач пасирського богослів'я). З 1891 р. – єпископ Єлісаветградський, з 1894 р. – Єпископ Єнісейський і Красноярський.

Беляєв Петро Іванович був редактором журналу понад 30 років. Закінчив Ярославську духовну семінарію, Московську духовну академію. З 1866 року працював в Волинській духовній семінарії викладачем цивільної історії, грецької мови і російської історії, входив до Правління семінарії, деякий час був інспектором семінарії [9, с. 834-835].

З 1867 по 1868 рік – цензор “Волыньских епархиальных ведомостей”, з серпня 1868 р. – помічник редактора, а з 1871 року – відповідальний редактор цього часопису. Діяльність П. Беляєва як редактора журналу дуже високо цінували сучасники, зокрема історик Волинської духовної семінарії М. Теодорович пише “...более тридцати лет редактирует с отличным успехом, поставив эти «Ведомости» на такую высоту, что по количеству сообщаемого ими оригинального материала, особенно по местной истории, они по отзыву журналистики и духовной, и светской занимают первое место в ряду прочих епархиальных органов империи” [10, с. 52].

Наведені біографічні відомості свідчать про високу освіченість керівників неофіційної частини часопису, адже матеріали, що надходили до редакції ретельно вичитувались, редагувались та часто рецензувались.

Завдяки старанням редакторів у журналі в другій половині XIX століття публікувалось дуже багато краєзнавчих матеріалів про Волинь. Зокрема, в неофіційній частині, крім досліджень про приходи, церкви, монастирі, духовні навчальні заклади Волині, біографій волинських ієрархів, хроніки подій, друкувалось багато матеріалів з історії культури і освіти на Волині, педагогіки, етнографії, книгознавства, статті морально-етичного спрямування тощо. Ці дослідження не втратили свого наукового значення і до сьогоднішнього дня, більшість з них лягло в основу публікацій деяких сучасних краєзнавців [11, с. 244].

Подані біографічні відомості в досить обмеженій формі характеризують діяльність редакторів та висвітлюють важливу роль в редагуванні рукописів священників-краєзнавців, що подавались до редакції журналу. Дане дослідження ще потребує детальнішого вивчення та на ряду з іншими дослідниками введення їхніх імен до персоналізаційного списку творців історичного краєзнавства Волині. В ході написання дисертаційної роботи ширше висвітлюватимуться як відомі, так і мало знані імена постійних дописувачів журналу „Волыньские епархиальные ведомос-

ти” з метою об’єктивної оцінки історико-краєзнавчих досліджень на сторінках часопису.

Примітки

¹ *Баженев Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX - на початку XX ст. - Хмельницький, 1995.

² *Зінченко А.* Благовість національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст., - К., 1993.

³ *Прокопчук В.С.* Краєзнавство на Поділлі. Історія і сучасність. - К., 1995.

⁴ *Кошель О.М.* Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920). - К.- Кам'янець-Подільський, 1998;

⁵ *Ярмошик І.І.* Історичне краєзнавство Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). - Житомир, 2006.

⁶ *Гаврилюк С.* Історичне пам’яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). - Луцьк: Вежа, 2002.

⁷ *Міляевич І.В., Левитська О.Ю.* Бібліографічна культура журналу “Волинские епархиальные ведомости” // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії.- Новоград-Волинський, 1995.

⁸ *Петров М.І.* Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волинские епархиальные ведомости. – 1867-1868. - № 2-8, 16, 18.

⁹ *Крылов А.Л.* Памяти Петра Ивановича Беляева // Волинские епархиальные ведомости (далі ВЕВ)- 1913. – № 46.

¹⁰ *Теодорович М.* Открытое письмо редактору « Волинских епархиальных ведомостей» // ВЕВ. – 1909. - № 2 . – С. 50 – 53

¹¹ *Кошель О.М.* Роль “Подольских епархиальных ведомостей” и “Волинских епархиальных ведомостей” у становленні та розвитку історичних регіональних досліджень // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т.4. – Кам'янець-Подільський: ОІУМ, 2004.

УДК 930.2(477):32

Світлана ЯКОБЧУК
(м. Київ)

Спогади сучасників Ф.П. Матушевського як джерело дослідження його громадської і політичної діяльності

У статті здійснено джерелознавчий аналіз спогадів сучасників Ф.П. Матушевського. Розглянуто мемуари С. Чикаленка, О. Лотоцького, А. Яковлева та інших діячів початку XX ст. Визначено інформаційний потенціал і значення праць для дослідження громадської і політичної діяльності Ф. Матушевського та характеристики його особистості.

Ключові слова: Ф.П. Матушевський, спогади, сучасники, джерела, громадсько-політична діяльність.

Yakobchuk Svetlana* (Kyiv). **The memoirs of F. P. Matushevsky's contemporaries as a source for investigation of his public and political activity*

The analysis of memoirs of F. P. Matushevsky's contemporaries is done in the article. The memoirs of E. Chikalenko, O. Lototsky, A. Yakovlev and other figures of the beginning of the XX are overviewed. Informational potential and significance of works for research of F. Matushevsky's social and political activity and characteristic of his person are displayed.

Keywords: F.P. Matushevsky, the memoirs, contemporaries, the sources, public and political activity.

Федір Павлович Матушевський (1869-1919) відомий сучасним науковцям насамперед як активний громадсько-політичний діяч, публіцист, редактор української щоденної газети “Громадська Думка”, співробітник часопису “Рада”, багатьох журналів та дипломат. Коло його діяльності було дуже широким і, крім громадських справ та журналістики, включало педагогіку, видавничу роботу, літературну критику, юриспруденцію організацію кооперативів. За життя він нагромадив значний творчий доробок, який включав в себе понад 400 праць, присвячених актуальним проблемам політичного, культурного та громадського життя, діяльності видатних діячів та письменників його часу (В. Антоновича, В. Доманицького, О. Кониського, А. Свидницького, В. Самійленка, О. Кістяківського). Окреме місце у його публіцистичній спадщині посідала особистість і творчість Т. Шевченка.

На сьогодні постать Ф.П. Матушевського призабута, а його праці (крім частини щоденника) з часу написання ще ні разу не перевидавалися. Окремі дослідники відзначають, що про нього надзвичайно мало знають навіть на його малій батьківщині, не кажучи уже про всю Україну [15, с. 161]. Лише в останні десятиліття його дипломатична, літературна, журналістська спадщина та епістолярій почали поступово повертатися до наукового обігу.

Досліджень, присвячених особистості та діяльності Ф.П. Матушевського, не багато, але при цьому не можна говорити, що українська історіографія взагалі залишила це питання поза увагою. У радянські часи діяча включили до списку “буржуазних націоналістів”, а його родина зазнала переслідувань більшовицького режиму. Нам вдалося виявити лише дві праці цього періоду, де згадується ім'я Ф. Матушевського. У першій з них, книзі Є. Кротевича “Київські зустрічі” (1961 р.), діяча названо людиною “невільною від націоналістичних узбочень”. Друга, присвячена процесу Спілки визволення України, з'явилася в часи перебудови і містила перші правдиві відомості про життя та діяльність усіх представників родини Матушевських [19, с. 95-107]. Її автор відомий правозахисник Г. Снегірьов мав приватні бесіди з сином Федора Павловича Б. Матушевським – безпосереднім учасником процесу СВУ, засудженим у 1930 році. Цінну, хоча і не зовсім точну, інформацію про діяча тоді можна було відшукати у зарубіжних енциклопедіях [8, с. 1492] і періодичних виданнях [18, с. 76-89]. Першу змістовну статтю, присвячену громадсько-політичній діяльності Ф. Матушевського, опублікував 1978 р. у журналі “Український історик” І. Світ [18, с. 76-89]. Він спілкувався із старшим сином діяча Юрієм і залучив до своєї праці матеріали з американських архівів.

Надалі вітчизняні дослідники звернулися до постаті Ф. Матушевського лише після здобуття Україною незалежності. Наприкінці 1990-х – у 2000-х роках уривчасті та часто неточні відомості з'явилися на сторінках довідкових видань та енциклопедій [1, с. 123-125; 20, с. 209-212]. І тільки на початку XXI століття декілька науковців опублікували статті, з метою повернути історії і громадськості чесне ім'я людини яка жила і самовіддано працювала у нелегкі часи боротьби за відродження національної ідеї та державності і навіть по жертвувала за ради України родиною та власним життям. Це праці О. Руденко [17, с. 84-106], В. Даниленка [4, с. 8-18] та В. Поліщука [15, с. 161-169; 16, с. 162-169]. У 2006 році Н. І. Миронець та В. Даниленко видали збірник “Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції”, куди увійшла частина ділових паперів Ф. Матушевського та уривки його щоденника [5, с. 12-123]. Через два роки з'явилося ще одне двотомне документальне видання, присвячене дипломатичній діяльності урядів УНР та Української Держави гетьмана П. Скоропадського, де надрукували доповідну записку Федора Павловича до міністра закордонних справ Української Народної Республіки від 21 серпня 1919 року [6, с. 260-267]. Окрім того у статтях І. Гирича [3, с. 227-230] та Н. Миронець [14, с. 645-667] опубліковано частину листів діяча до М. Грушевського та Є. Чикаленка.

Метою нашої статті є джерелознавчий аналіз спогадів сучасників Ф. П. Матушевського (С. Єфремова, Є. Чикаленка, О. Лотоцького, А. Яковлева, Д. Дорошенка, М. Левицького та ін), визначення їх інформативного потенціалу та значення для дослідження громадської та політичної діяльності діяча. Актуальності та новизни нашому дослідженню надає необхідність створення його повної біографії та залучення до наукового обігу творчої спадщини та листування.

Цікаві та цінні відомості про особистість та діяльність Ф. Матушевського, на основі яких можна розширити знання про різні періоди його життя, ми виявляємо у мемуарах Є. Чикаленка, О. Лотоцького, А. Яковлева, М. Левицького та некрологах, написаних Д. Дорошенком та С. Єфремовим. Усі ці діячі знали Федора Павловича особисто і досить тісно з ним спілкувалися, були близькими друзями і колегами.

З усіх названих людей лише Євген Чикаленко написав згадки про Ф. Матушевського за життя останнього. Зокрема у листі до В. Доманицького від 16 квітня 1909 року Федір Павлович зазначав, що Є. Чикаленко уже другий рік пише мемуари, у яких багато уваги приділив і його особі: «Там і мене він багато щось понаписував за часи існування покійниці “Гром[адської] Думки”. Казав мені не раз: “Хочу приїхати до Вас та прочитати, що я написав про Вас, щоб Ви знали, а то вмрете і не знатимете”. Та мені якось ніяково було за живота читати свій некролог, тим паче, що він мене там розмалював он-як” [2, арк. 1].

Зі спогадів Є. Чикаленка дізнаємося, що він познайомився з Ф. Матушевським улітку 1902 року в редакції журналу “Киевская старина”. Останній в той час заміняв С. Єфремова на посаді секретаря видання. У мемуарах Є. Чикаленка міститься цікава інформація про діяльність Федора Павловича протягом 1900-1907 років. Євген Харлампійович повідомив деякі подробиці про участь діяча у політичних партіях та організаціях, створених наприкінці XIX – на початку XX століття: За-

гальній Українській Безпартійній Організації (ЗУБО), Українській демократичній (УДП), Українській радикальній (УРП) та Українській демократично-радикальній (УДРП) партіях. Однак найбільш яскраво автор спогадів описав його роботу на посаді редактора першої в Наддніпрянській Україні щоденної газети “Громадська Думка”. Так, дізнаємося, що Ф. Матушевського одразу включили до складу редакційного комітету та на першій же нараді заочно обрали редактором майбутнього часопису. Найбільше його кандидатуру підтримував сам Є. Чикаленко, бо “знав його лагідну вдачу, широку освіту, знав, що він зуміє привернути до газети симпатії всіх українських поступових кіл” [21, с. 304]. Його записи свідчать, що Ф. Матушевський віддавав дуже багато сил для становлення газети, і, крім суто редакторської роботи, виконував обов’язки коректора, укомплектовував матеріал усього числа, а коли його не вистачало сам писав необхідні статті. Федору Павловичу самотужки довелося готувати до друку перший номер часопису, позаяк 29 грудня арештували С. Єфремова. “Одним словом, – писав Є. Чикаленко, – якби не Ф.П. Матушевський, то ми напевне, не змогли б видавати газети: по совісті треба сказати, що він її тоді виніс на своїх плечах” [21, с. 312]. Він дивувався невтомній енергії, терпінню та вірі Федора Павловича у справу розвитку національної преси, називаючи його редакторську діяльність самопожертвою та героїзмом духу.

Крім того у спогадах Євгена Харлампійовича міститься інформація, що протягом 1906-1907 років Ф. Матушевський виконував обов’язки фактичного редактора наступниці “Громадської Думки” – газети “Рада”.

Наприкінці 1919 р. українська громадськість дізналася про смерть Ф.П. Матушевського. На сторінках вітчизняних газет та журналів з’явилися некрологи його пам’яті. Написані переважно друзями та колегами, вони містили спогади про нього, як людину і як громадського діяча. Одну з таких статей надрукував у київському часописі “Промінь” найближчий друг Федора Павловича С. О. Єфремов. Із його спогадів ми дізнаємося про обставини знайомства діячів та їх подальшу спільну працю. Крім того, стаття вміщує цікаві відомості про педагогічну діяльність Ф. Матушевського на Черкащині: “Скінчивши семінарію Ф[едір] П[авлович] став за вчителя в духовній школі в Черкасах, і за десять років учительовання через його руки пройшли сотні юнаків, яким він засівав у душу перше насіння свідомості й людяности. Був з його педагог у найкращому розумінні цього слова, педагог, що підходив до дитячої душі надто обережно й делікатно і вмів зачепити в ній відповідні струни й подіяти на неї так, що розгорталися кращі поривання...” [9, с. 1.]. Поряд з тим натрапляємо на окремі факти, що стосуються літературної діяльності діяча, зокрема дізнаємося, що він планував написати монографію про Тараса Шевченка, з якої надруковано, у вигляді статей, окремі уривки, та опублікував ряд праць у журналах “Киевская старина”, “Літературно-Науковий Вістник”, “Нова Громада”, “Украинская жизнь”, та газетах “Громадська Думка” та “Рада”.

Окрім того, у статті С. Єфремова міститься ряд подробиць просопографічного характеру. Автор визначив основні риси вдачі Ф. Матушевського, що допомагали йому у професійній діяльності. Діяч міг привернути до себе людей, об’єднувати їх спільною справою, знаходити порозуміння і компроміси, але водночас відстояти і

довести власну думку. “Він умів бути дійсно душею тих гуртків і ширших об’єднаннів, де з’являвся з своєю лагідною посмішкою на устах, з живим переконаним словом, – занотував С. Єфремов. – До його якимось горнулися люде – і знайомі і не знайомі; з першої ж зустрічі до його тягла непереможна сила” [9, с. 1].

У першу річницю смерті Ф. Матушевського свої згадки у двох віденських часописах опублікували М.П. Левицький та Д.І. Дорошенко. Спогади діячів дуже короткі, вони не містять біографічних даних, а лише характеризують прикметні епізоди його діяльності, в яких знайшла найяскравіше виявлення його непересічна особистість.

З цими людьми Ф.П. Матушевський співпрацював у редакції газет “Громадська Думка” та “Рада”. Під час Першої світової війни з Д. Дорошенком вони працювали у Київському комітеті Всеросійського союзу міст при Південно-Західному фронті та в Українському комітеті для допомоги жертвам російської політики у Галичині. М. Левицький перебував поряд з Федором Павлович в останній рік його життя, позаяк входив до складу дипломатичної місії УНР у Греції. Він був одним з тих не багатьох, які провели діяча в останню путь, а по тому став опікуном його сина Юрія, який так і не зміг повернутися до України.

У спогадах останнього, міститься декілька подробиць про діяльність Ф. Матушевського на посаді глави українського посольства в Афінах. Так, вказано, що становище місії було дуже важким, однак глава установи намагався донести до грецької громадськості правдиву інформацію про становище України та боротьбу її на роду за право на власну державність. Він надрукував ряд статей та інтерв’ю в афінських часописах, а також працював над науково-популярним нарисом з історії України [12, с. 152]. Цю працю під заголовком “Україна, Польща і Росія” в 1920 р. було надруковано у кількох числах тижневика “Воля”.

Д. Дорошенко опублікував свої згадки про Ф. П. Матушевського у журналі “Хліборобська Україна”. З його спогадів ми черпаємо інформацію про громадсько-політичну діяльність діяча в період до революції 1905 року, під час Першої світової війни та за доби Директорії. Крім того, автор визначив роль і місце Ф. Матушевського в українському національному русі початку ХХ ст.: “Федір Павлович Матушевський увесь свій свідомий вік провів на українській роботі. Він ніколи не намагався грати першої ролі, не любив нікуди ні з чим наперед висовуватись, але він являвся необхідним учасником усіх важніших справ і заходів українських на протязі останнього чверть-століття, і не раз ті справи не могли б зрушити з місця і взагалі виконуватись, як би не ві. ... словом і ділом Ф[едір] П[авлович] був одним з заслуженіших діячів тої фази нашого національного відродження, що підготувала український рух 1905-1907 років, а пізніше 1917-1918 років” [7, с. 143]. За його свідченнями, діяч досить критично ставився до політики новоствореного уряду Директорії. Його, на відміну від багатьох громадсько-політичних діячів не захоплювала перемога останньої, позаяк він “ясно бачив нездоровий підклад її успіхів так само як нетвердість утвореного нею стану” [7, с. 143].

Дуже цінні відомості про громадську і політичну діяльність Ф. Матушевського ми отримуємо зі спогадів О. Лотоцького. У 1920 році в українському тижневику

“Воля” (видавався у Відні) він надрукував некролог “Памяти Ф.П. Матушевського”, у якому помістив свої згадки про друга. Згодом вони увійшли до трьохтомника його мемуарів “Сторінки минулого”, що вийшов друком в 1932-1934 рр. у Варшаві. З О. Лотоцьким Федір Павлович товаришував ще з молодих літ. Вони разом стояли біля витоків видавництва “Вік”, досить тісно спілкувалися під час навчання Ф. Матушевського в університеті. В оселі Лотоцьких, у Петербурзі, діяч познайомився зі своєю майбутньою дружиною – Вірою Олександрівною Поповою. У спогадах О. Лотоцького досить детально описано діяльність української семінарської громади та видавництва “Вік”, у яких дуже діяльну участь брав Федір Павлович. На думку автора, він був одним з видатніших діячів українського національного руху.

Із мемуарів О. Лотоцького отримуємо біографічні відомості про Ф.П. Матушевського та цінні (хоча не завжди точні) факти його громадської, літературної та політичної діяльності, які залишили поза увагою інші сучасники діяча. Так, зокрема, дізнаємося, що протягом кількох років до вступу в університет Ф. Матушевський працював викладачем у Черкаському духовному училищі, проводячи широку національно-просвітницьку роботу не лише серед своїх учнів, але й серед населення однойменного повіту. По вступі в Дерптський університет він став організатором і головою української студентської громади, яка проіснувала близько 20 років. Як і Євген Чикаленко, О.Лотоцький наголошував на активній участі Ф. Матушевського в громадському житті Києва, підкреслюючи його надзвичайну відданість національній ідеї та справі відродження української культури та державності: “Кволий здоровлям, але завше міцний духом він увесь час живе самою громадською думкою і не при яких умовах не перериває своєї громадської праці” [13, с. 235].

Досить цікавою є інформація про участь Ф. Матушевського в Українській демократично-радикальній партії та Товаристві українських поступовців. Так, дізнаємося, що діяч був членом комітету УДРП та автором окремих політичних брошур, а після реорганізації партії в Українську партію соціалістів-федералістів став одним із лідерів нового об’єднання. Як один з найактивніших діячів ТУПу, він займався організацією регіональних відділів товариства та налагодженням зв’язків між ними.

Крім того, у спогадах О. Лотоцького ми натрапляємо на відомості про роботу родини Матушевських в Українському комітеті допомоги жертвам російської політики в Галичині, що надавав підтримку втікачам із Західної України, беручи їх “на поруки” до власних квартир та гуртожитків. Також автор мемуарів визначив внесок Ф. Матушевського у розвиток кооперативного руху. Останній був членом Першого товариства взаємного страхування життя та кілька років займався створенням кооперативних спілок на Харківщині та Київщині, а також редагував кооперативний журнал “Комашня”. Також з мемуарів Олександра Лотоцького ми дізнаємося важливі подробиці про публіцистичну спадщину Ф. Матушевського, зокрема його псевдоніми та статті у різних періодичних виданнях, в тому числі ті, що до нашого часу не збереглися. Крім того, лише у спогадах О. Лотоцького ми

натрапляємо на інформацію, що Федір Павлович був активним учасником та головою київської “Просвіти” [12, с. 152].

Ще одним цінним джерелом для дослідження громадсько-політичної діяльності Федора Матушевського є спогади А. Яковліва. У них міститься інформація про один з найменш освітлених періодів життя діяча – роки навчання у Дерптському університеті (1898-1904) в місті Юр’єв (Тарту). А. Яковлів та Ф. Матушевський разом учителювали у Черкасах, а згодом навчалися на юридичному факультеті в університеті. В подальшому вони підтримували дружні відносини. За доби Директорії діячі виїхали на чолі дипломатичних місій за кордон: Ф. Матушевський до Греції, а А. Яковлів – до Бельгії та Голландії. Свої спогади останній написав у 1938 році. Наступного року вони були опубліковані у 49 томі Праць Українського Наукового Інституту у Варшаві.

Зі спогадів діяча ми дізнаємося, що Ф.П. Матушевський був активним учасником громадського життя Дерпта, намагаючись згуртувати всіх студентів-українців, які навчалися в місті. Він став одним із засновників та першим головою Української студентської громади, що виникла наприкінці 1898 року. У мемуарах міститься інформація про обставини створення та особливості функціонування цієї організації протягом перших шести років. Зокрема ми дізнаємося, що Українська студентська громада у Дерпті була таємною та мала власний статут, складений за участі Ф. П. Матушевського. Її політична програма включала в себе вимоги автономії України в межах її національної території, забезпечення конституційних свобод та права українців на освіту, літературу та пресу рідною мовою. Студенти-українці збиралися щосуботи на квартирі Ф. Матушевського та А. Яковліва, читали реферати та доповіді, присвячені проблемам політичного, громадського життя та культури України, готували самодіяльні театральні вистави, концерти, літературні вечори. Так, восени 1900 року вони вирішили поставити п’єсу за твором М. Кропивницького “Невольник”, з метою зібрання коштів для Товариства підтримки незаможних студентів. Режисером театральної постановки був Федір Павлович [22, с. 170-171]. Окрім того, члени громади кожного року відзначали Шевченківські дні, запрошуючи на свято не лише студентів, але й викладачів університету та гостей. Зокрема у 1900 році на вечері громади була присутня Леся Українка, яка приїхала до свого брата М. Косача [22, с. 167-168].

Крім того, автор свідчить, що після від’їзду Федора Матушевського з Дерпту, створена ним організація продовжувала існувати, а після революції 1905 року отримала можливість діяти легально. Її діяльність тривала до 1917 року [22, с. 174].

Характеризуючи особистість діяча, А. Яковлів зазначав, що йому були притаманні “природний хист проповідника, пропагатора й велика здібність лагідно, поприятельськи підійти до людини”, але при цьому він, не криючись, висловлював та відстоював власні переконання [22, с. 164].

Підсумовуючи, слід сказати, що у комплексі джерел, на основі яких можна реконструювати основні етапи життєвого та творчого шляху Ф. П. Матушевського, спогади його сучасників посідають дуже важливе місце. Ці праці, не зважаючи на їх певну суб’єктивність, мають значний інформаційний потенціал, позаяк вміщу-

ють відомості, не зафіксовані в офіційних джерелах. Вони дають можливість уточнити ряд фактів біографії діяча та розширити знання про окремі періоди його діяльності, зокрема студентські роки та роботу на посаді голови Української громади у м. Дерпт (Тарту), участь в організації першої української щоденної газети «Громадська Думка» та у громадських і політичних організаціях початку ХХ століття. Всі згадані у статті громадсько-політичні діячі знали Ф. Матушевського особисто, тому у їх працях міститься ряд цінних факторів просопографічного характеру, що дає можливість всесторонньо дослідити особистість діяча.

Як джерело спогади будуть цікавими історикам та джерелознавцям, які вивчають проблеми суспільно-політичного та культурного розвитку України наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Примітки

¹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Центральної Ради: Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 255с.

² Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 47. – Од. зб. 592. – 2арк.

³ Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” / Ігор Гирич // Історія, історіософія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе): Історичний збірник. – К.: “Інтел”, 1996. – С. 221-230.

⁴ Даниленко В. Доля сім’ї Матушевських / Василь Даниленко // Історичний журнал. – 2004. – № 1-2. – С. 8-18.

⁵ Даниленко В. М., Миронець Н. І. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919-1920) / В. М. Даниленко, Н. І. Миронець. – Кам’ян.-Подільськ.: “Абетка”, 2006. – 136с.

⁶ Дипломатія УНР та Української Держави в документах і спогадах сучасників: У двох томах / [упоряд.: І. М. Гнатишин, О. С. Кучерук, О. О. Маврін]. – К.: “Український письменник”, 2008. – Т. 1. – 379с.

⁷ Дорошенко Д. DE PROFUNDIS. Памяти І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевського й А. Г. Вязлова / Дмитро Дорошенко // Хліборобська Україна. – Відень, 1920-1921. – Кн. II. – С. 140-145.

⁸ Енциклопедія українознавства: Словникова частина / [ред. В. Кубійович]. – Львів: Видавництво «Молоде Життя», 1994. – Т. 4. – С. 1492

⁹ Єфремов С. Пам’яті товариша-друга. Ф. П. Матушевський / Сергій Єфремов // Промінь. – 1919. – № 51. – С. 1.

¹⁰ Єфремов С. Пам’яті товариша-друга. Ф. П. Матушевський / Сергій Єфремов // Промінь. – 1919. – № 52. – С. 1.

¹¹ Левицький М. Памяти Ф. П. Матушевського / Модест Левицький // Воля: Український тижневик. – Відень, 1920. – Т. 4. – Ч. 3. – С. 152.

¹² Лотоцький О. Памяти Ф. П. Матушевського / Олександр Лотоцький // Воля: Український тижневик. – Відень, 1920. – Т. 4. – Ч. 3. – С. 149-152.

¹³ Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – 288с. – (Праці Українського Наукового Інституту. – Т. VI. Серія мемуарів. – Кн. 2).

¹⁴ Миронець Н. Листи Федора Матушевського до Євгена Чикаленка (1917 рік) / Надія Миронець // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Т. 13-14. – Вип. 10-11. – С. 640-675.

¹⁵ *Поліщук В.* Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка / Володимир Поліщук // Київ. – 2008. – № 11-12. – С. 161-169.

¹⁶ *Поліщук В.* Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка (Закінчення) / Володимир Поліщук // Київ. – 2009. – № 1-2. – С. 162-169.

¹⁷ *Руденко О.Ю.* “Наш перший мученик преси” (Федір Павлович Матушевський) / О.Ю. Руденко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2001. – Вип., 4. – С. 84-106.

¹⁸ *Світ І.* Федір Павлович Матушевський / І. Світ // Український історик. Журнал українського історичного товариства. – 1978. – № 1-3(57-59). – С. 76-89.

¹⁹ *Снегірьов Г.* Набої для розстрілу (Ненько, моя ненько...) / Г. Снегірьов. – К.: Дніпро, 1990. – 163арк.

²⁰ *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника* / [упоряд. М. М. Романюк]. – Львів: Львівська Наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 1999. – Вип. 6. – 472с.

²¹ *Чикаленко Є.* Спогади (1861-1907) / Євген Чикаленко. – К.: Видавництво “Темпора”, 2003. – 416с.

²² *Яковлів А.* Українська студентська громада в Дорпаті / А. Яковлів // З минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 162-175. (Праці Українського Наукового Інституту. – Т. 49).

УДК 930.2(477):94

Євгенія МОЛОЧКО
(м. Джанкой)

Довідкові видання М.О. Головкінського у популяризації знань про Крим

Досліджується історія становлення довідкової літератури про Крим. Зроблено оцінку довідкових видань по Криму М.О. Головкінського як цінного історичного джерела в розвитку пам'яткознавства регіону. Показана роль досліджень вченого в популяризації знань про Крим.

Ключові слова: пам'яткознавство, культурна спадщина, Крим, М.О. Головкінський, довідкові видання.

***Evgenia Molotchko* (Dzhankoi). The role of referential editions of M.O. Holovins'kii in popularization of knowledge about Crimea**

This article researches the history of genesis and formation of referential literature about Crimea. The analysis of M.O. Holovins'kii's referential editions about Crimea as a valuable historical source for monuments' studying is done. The role of his researches in popularization of knowledge about Crimea is reviewed.

Keywords: monuments' studying, cultural heritage, the Crimea, M.O. Holovins'kii, referential editions.

У другій половині ХІХ ст. активізувалася практика організації екскурсій по Криму, яка супроводжувалася новим баченням історичних, культурних та природничих пам'яток. Півострів став центром рекреації, курортів, об'єктом туристичних інтересів певних верств суспільства. Прагнення інтелігенції використовувати

подорожі та пізнавальні екскурсії для освіти сприяли становленню довідкових видань по Криму – джерел, з яких можна було отримати повні відомості про цікаві об'єкти, географічне, природно-ресурсне та історико-культурне становище краю на даному проміжку часу. Без розгляду цих робіт неможливо скласти повне уявлення про розвиток пам'яткознавства в регіоні. Вивчення довідкових видань, які містять відомості про різні регіони півострова, є важливим аспектом у складанні карти об'єктів культурної спадщини Криму другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Суттєве значення має той факт, що підготовка добротних довідкових видань вимагала від авторів широкої обізнаності в різних галузях знань про Крим (історія, побут і культура народів, топографічні особливості, статистична інформація). У даній статті зроблена спроба прослідкувати цю особливість на прикладі дослідження довідкових видань М.О. Головкінського.

Окремі аспекти проблеми знаходили відображення в історіографії. У дорадянський період були видані огляди, присвячені пам'яті М. О. Головкінського – статті друзів – А. Кондарі [9] та члена-кореспондента Санкт-Петербурзької Академії наук, професора Варшавського університету О.Є. Лагоріо [11], учня і співробітника Н.А. Головкінського по кафедрі Новоросійського університету Р.О. Пренделя [19]. У роботах подана характеристика творів М.О. Головкінського, яка дозволила нам простежити напрямки діяльності дослідника.

Спеціальне дослідження представляє собою монографія Сергія Івановича Романовського “Николай Алексеевич Головкинский, 1834-1897” [20], де відображені життєвий і творчий шлях вченого, дана оцінка внеску його в науку, вперше опубліковано багато фотодокументів. Дослідження написано на основі широкого використання архівних документів, які зберігаються в фондах близьких М.О. Головкінського та вперше вводяться в науковий обіг.

У теперішній час відновився інтерес до вивчення довідкових видань по Криму. Доказом цього є поява низки робіт, присвячених цій тематиці. Новий етап в їх вивченні відкрив доктор історичних наук, професор А.А. Непомнящий [16]. У монографії “Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма: последняя треть XVIII – начало XX века” [14] представлена ретроспективна бібліографія кримознавчих видань, тому дослідження може бути використано для виявлення оригінального виду туристичного довідкового видання – дорадянських путівників по Криму. Автором запропоновано поділ путівників на групи, залежно від їх особливостей, а так само дана їхня загальна оцінка, проведений глибокий аналіз найбільш яскравих видань цього роду і зроблено аргументований висновок про їхнє значення. Це була перша спроба в дослідженні оригінального виду довідкової літератури.

Вагомий внесок у вивчення біографії М.О. Головкінського внесла доктор філологічних наук, професор Л. О. Орехова. При підготовці багатопланового дослідження “Кастель-Приморский: История и судьбы в архивных документах” [17] автор широко використовувала архівні матеріали Державного архіву в Автономній Республіці Крим. Вперше введено в науковий обіг багато джерел і опубліковані рукописні матеріали з особистого архіву професора Казанського університе-

ту О. Є. Голубєва, які дозволяють досить докладно представити цілий ряд біографічних епізодів з життя М.О. Головкінського.

Аналіз літератури дозволяє виявити відомості, які є в даний час у вивченні обраної теми, і встановити, що багато її аспектів залишаються не дослідженими, тому були залучені джерела. Серед письмових джерел важливе місце займають опубліковані матеріали – періодичні видання, путівники, наукові праці М. О. Головкінського. Крім того, в даному дослідженні були використані документи, що зберігаються в Державному архіві в Автономній Республіці Крим і в фондах Алуштинського історико-краєзнавчого музею. Спогади доньок М.О. Головкінського [2; 6] дозволили створити цілісний портрет вченого і краєзнавця.

Мета даної роботи – простежити роль наукової діяльності М.О. Головкінського в популяризації знань про Крим.

З другої половини ХІХ ст. удосконалилися форми екскурсійно-пізнавальної роботи і методи краєзнавчих досліджень Криму. Важливою сферою туризму стало пізнання місцевості по конкретним пам'ятникам історичного минулого. Туристам допомагали у вивченні та ознайомленні з визначними пам'ятниками Криму довідкові видання. У другій половині ХІХ століття з друку вийшла невелика кількість довідкової літератури про Крим, в якій містилися відомості про край, а потік приїжджих і туристів зростав. Це було викликано: 1) зростанням курортного значення кримського узбережжя; 2) збільшенням інтересу до вивчення багатого історичного минулого краю та його археологічних пам'ятників. Важливий внесок у популяризацію знань про Крим вніс Микола Олексійович Головкінський.

Особистість видатного геолога другої половини ХІХ століття багатогранна. Один із друзів Миколи Олексійовича – Олександр Євгенович Лагоріо (1852–1917), в замітці про нього писав: “Шлях, пройдений вченим геологом у своєму житті, свідчить сам по собі про дарування, своєрідність та оригінальність розуму цієї видатної людини, твори і роботи якого носять той же відбиток” [11, с. 144].

Микола Олексійович Головкінський народився 17 листопада 1834 р. в повітовому місті Ядрінске Казанської губернії [20, с. 14]. За спогадами старшої доньки М. О. Головкінського Ольги: “Микола, мій батько, був найулюбленішим, йому можна було все, що іншим не дозволялося, але він заслуговував на це по своїй обдарованості і шляхетності характеру” [2, арк. 5]. У 1844 р. він вступив до приватного пансіону Бруна в Казані, в якому провчився недовго. Потім його перевели в другу казанську гімназію. Однак повного курсу навчання Микола Олексійович, з невідомих причин, не пройшов (у числі тих хто закінчив гімназію його прізвище не значиться). Згодом він екстерном склав іспити для отримання атестату.

1 вересня 1851 р. М. О. Головкінський був зарахований вільним слухачем на медичний факультет Казанського університету. Перші два роки навчання, Микола Олексійович захоплено займався вивченням анатомії [21, с. 34]. Проте одних цих занять для нього стає недостатньо. Ольга Миколаївна у спогадах про батька пояснювала, що “обстановка роботи в анатомічному театрі була примітивною. Через два роки батько відчув, що це не те, що йому потрібно, і охолов до медицини” [2, арк. 1].

У цей час почалася Кримська війна. 26 квітня 1854 вчений подав прохання про відрахування з Казанського університету. В атестаті, виданому Миколі Олексійовичу 9 жовтня 1887 р. Радою Новоросійського університету, зроблено такий запис: “у службу вступив унтер-офіцером до Уланського полку 3, 4: легких кавалерійських дивізій із зарахуванням в колишній запасний № 10 ескадрон Волинського його імператорської високості Великого князя Костянтина Миколайовича полку – 1854 23 липня дня; проведений юнкером в тому ж ескадроні 1855 29 березня дня; проведений в корнети з перекладом в запасний ескадрон Вознесенського Уланського Його Високості Принца Олександра Гессенського полку 1855 р., 3 жовтня дня” [10, арк. 1]. У Криму зі своїм полком М.О. Головкінський ділив всі тяготи військової служби. 13 жовтня 1851 р. уланський полк бере участь у Балаклавській битві 13 жовтня 1854 р. [24, с. 322], після чого відправився на короткочасний відпочинок у Новомиргород [4, с. 23]. 1 лютого 1857 р. вчений пішов у чині поручика у відставку. За участь у Кримській війні Микола Олексійович був нагороджений пам'ятною бронзовою медаллю на Андріївській стрічці.

О.М. Головкінська пише, що батько, вийшовши з військової служби у відставку і “живучи в Казані, зблизився з професорами: А.М. Бутлеровим і П.І. Вагнером. Вони умовляли його знову вступити до університету” [2, арк. 4]. На природне відділення фізико-математичного факультету Казанського університету вільним слухачем М.О. Головкінський надійшов 2 вересня 1857 р. [18, с. 72]. У 1859 р. видається перший російський хімічний журнал, в якому, крім рефератів, статей зарубіжних вчених, публікувалися найбільш великі роботи російських хіміків. У цьому журналі була видана перша наукова робота М.О. Головкінського з хімії [7, с. 24].

9 червня 1861 р. Микола Олексійович закінчив Казанський університет. 16 вересня 1861 р. після захисту своєї дипломної роботи він отримав Диплом на ступінь кандидата і був залишений в університеті на посаді зберігача музеїв при мінералогічному кабінеті [10, арк. 1]. Микола Олексійович розпочав викладацьку діяльність в Казанському університеті в осінньому семестрі 1864/65 р., а 9 січня 1865 р. отримав звання приват-доцента геології. 27 травня 1866 р. Радою імператорського Казанського університету учений затверджений у ступені магістра геології та палеонтології. Відповідно до обрання Ради університету 28 травня 1866 р. М.О. Головкінський став доцентом геології Казанського університету [10, арк. 3]. У 1867 р. йому тимчасово доручено завідування кафедрою геогнозії та палеонтології. 30 грудня 1869 р. Рада вибрав Миколу Олексійовича ординарним професором геології та палеонтології [3, с. 332]. У вересні 1867 р. М. О. Головкінський став дійсним членом Санкт-Петербурзького мінералогічного товариства, яке відіграло велику роль в його дослідницькій діяльності [13, с. 253].

3 листопада 1871 р. М.О. Головкінський склав прохання до Ради університету про його звільнення з посади професора. Микола Олексійович подав документи на конкурс у Новоросійський університет і 30 листопада 1871 р. був обраний одностайно ординарним професором по кафедрі мінералогії. У 1873 р. він почав свій перший навчальний рік у Новоросійському університеті. Учень Миколи Олексійовича, професор мінералогії Новоросійського університету Ромул Олександр-

рович Прендель (1861-1904) згадував: “Він був зразковим лектором. Простота і ясність викладу, ширина і переконаність у поглядах, що викладаються, обробленість лекцій складала завжди відмінну рису його читань” [19, с. 12].

3 квітня 1875 р. М.О. Головкінський обраний деканом фізико-математичного факультету на три роки. Починаючи з 1875 р., не було жодного місяця, в якому б “проф. Головкінський не пропустив ряд лекцій через хворобу”. Він подає прохання до Ради “про звільнення його з посади декана внаслідок великого скупчення наукових і викладацьких занять” [7, с. 25]. 12 квітня 1877 р. Рада одностайно обрала Миколу Олексійовича ректором Новоросійського університету. Ця посада була не за характером вченого, тому що збіглася за часом з настанням реакції, і “ідеалістові” було практично неможливо керувати університетом, майстерно балансувати між “поліцейськими” інструкціями та хиткими можливостями зберігати хоч видимість університетської автономії. Ректорський період – найважча сторінка біографії М.О. Головкінського, який ціною власного здоров'я керував університетом. 19 травня 1881р. він пішов у відставку з посади ректора. О.Є. Лагоріо зауважував: “Адміністративні заняття, які ускладнюються тривожним в той час станом і настроєм суспільства, боротьба партій в університеті сильно відгукнулися на здоров'ї М.О” [11, с. 142]. У зв'язку з цим він звернувся з проханням до попечителю дозволити йому провести осінні місяці 1885 р. на Південному березі Криму для поправки здоров'я і виробництва нових геологічних вишукувань з метою привести в закінчений вигляд колишні уривчасті спостереження над будовою Кримських гір.

М.О. Головкінський був віце-президентом Новоросійського товариства дослідників природи, яке ставило перед собою мету – вивчення природних ресурсів півдня Росії і на свої кошти організовувало експедиції. 18 серпня 1883 р. в Одесі відбувся VII з'їзд російських природознавців і лікарів. М.О. Головкінський головував на ряді засідань. Після закінчення з'їзду багато учасників вирушили на геологічну екскурсію до Криму, яку він організував і провів. У Криму вчений затримався до 15 вересня, закінчуючи розпочаті ще навесні 1882 р. геологічні дослідження. Результатом цих робіт стала велика стаття “К геологии Крыма”, видана в “Записках Новоросійського товариства дослідників природи” у 1883 р. [4, с. 23].

26 грудня 1884 р. імператор за відмінно старанну службу й особливі праці вручив М.О. Головкінському орден Святої Анни 2-го ступеня [10, арк. 5]. На початку 1886 р. Микола Олексійович поїхав в чотиримісячне відрядження в Крим і звітти прислав до Ради Новоросійського університету прохання про відставку і переселився до Криму в свій маєток “Кастель”. Для вирішення проблеми пошуку артезіанських вод Таврійська земська управа запросила Миколу Олексійовича зайняти посаду земського гідрогеолога. Вчений з захопленням зайнявся геологічними і гідрогеологічними дослідженнями Кримського півострова. У перші роки своєї роботи Микола Олексійович обстежив гідрогеологічні умови Феодосійського, Ялтинського, Сімферопольського, Євпаторійського та Дніпровського повітів [25, с. 78]. Незабаром він став одним з найкращих у Росії фахівців з геології Криму і найкращим знавцем його гідрогеологічних умов.

Микола Олексійович провів планомірну гідрогеологічну зйомку території Криму. На складену ним карту були нанесені всі відомі йому виходи підземних вод, всі свердловини і відкриті колодязі, а високоякісна геологічна основа цієї карти гарантувала і її високу гідрогеологічну інформативність. Учений теоретично обґрунтував з метою отримання довгострокових прогнозів режиму підземних вод необхідність влаштування стаціонарних режимних гідрогеологічних станцій і сам взяв участь в організації першої такої “артезіанської обсерваторії” в Саках [12, с. 3]. У 1895 р. в ряді свердловин, які вже експлуатувалис, різко впав приплив води. Стурбовані цим фактом землевласники і Таврійське земство звернулися за консультацією до вченого. О.М. Головкінська згадувала: “Дивно”, – говорив батько, – “коли проектують, мене не запитують, коли зіпсують, тоді посилають за мною”. Приїжджали представники Курського земства, кликали на роботу до себе і пропонували вигідні умови. Батько був не корисливий і відмовився, щоб цілком віддати себе улюбленому Криму” [2, арк. 1].

М.О. Головкінський продовжив роботу над “Путеводителем по Крыму для путешественников” Марії Олександрівни Сосногоровой, виданому в 1871 р. [22]. Він разом з і Костянтином Антоновичем Вернером (1850–1905) підготував його п'яте видання [23]. Наступне видання путівника вийшло під прізвиськом М.О. Головкінського, але на титульному листі було зазначено: “колишній Сосногоровой” [5]. На ньому відбилосся участь видатного вченого-геолога і відомого в губернії статистика. Ця співпраця збагатило видання новими гранями. У відгуку на нього зазначалося, що практичність рад і вказівок, точність описів різних місцевостей Криму, відсутність перебільшень і легкість викладу робили читання книги дуже цікавим і корисним не тільки для приїжджих, але і для місцевих жителів. Спираючись на свої різнобічні пізнання, М.О. Головкінський вніс до путівника багато нового: докладно описав кримські ґрунти, кліматичні зони півострова і його лікувальні засоби. Автором історичного розділу тут, як і в п'ятому виданні путівника, став К.А. Вернер. У досить докладному нарисі отримали освітлення всі періоди історії краю. Однак початковий етап її описаний на основі грецьких легенд. Причому, і сам К.А. Вернер не заперечував, що в оповіданні не відокремлюються оповіді від достовірної історії. Заслуговує на особливу увагу розділ “Население и промышленность”. На основі зібраних статистичних відомостей укладачі змогли показати всю етнографічну різноманітність Криму. У книзі були наведені різні дані про заняття, забезпеченості землею різних народів. Ця інформація сьогодні є змістовним джерелом. Багато корисних даних читачі могли винести з розділів про міста Криму та їх околиці, про визначні пам'ятники. Для цього путівника характерний строго науковий підхід. Підбираючи різноманітні матеріали для видання, учений обговорював їх з професорами Новоросійського університету, а тільки після цього спільно приймалося рішення про доцільність їх публікацій. Те, що чернетки путівника проглядалися фахівцями з різних галузей знань, додало йому наукову вагомість [15, с. 301].

Влітку 1897 р. у Петербурзі відбувся VII Міжнародний геологічний конгрес. В складі оргкомітету конгресу був М.О. Головкінський. Після закінчення конгресу він повинен був почати геологічну екскурсію з його учасниками по Кримському

узбережжю, від Алушти до Севастополя. Разом зі своїм другом, професором Варшавського університету О.Є. Лагоріо, вчений протягом двох тижнів зробив великомасштабну геологічну зйомку в смузі Кримських гір на захід від Алушти, склав детальний геологічний опис місцевості. Інтенсивна і виснажлива робота виявилася не під силу його розхитаному здоров'ю. О.Є. Лагоріо згадував: “З цього часу починається, очевидно, загострення того хронічного недуга серця, яким Головкінський страждав ще з часів свого ректорства в Одесі” [11, с. 143].

М.О. Головкінський підготував геологічний “Путеводитель по горному Крыму”. Але і він не був виконаний в тому вигляді, як того хотів автор. М.О. Головкінський, прекрасний художник, думав намалювати панораму Кримських гір і у вигляді кольорової вклейки помістити її в путівник. Але цьому бажанню не судилося здійснитися [25, с. 77].

Всю зиму 1896-1897 рр. М.О. Головкінський інтенсивно працював, не порівнюючи свої сили з творчими намірами. “Під весну з'явилися болісні напади, – писав чоловік Ольги Миколаївни – професор філології Новоросійського університету Олексій Іванович Кирпичников, – найважчим для нього була повна неможливість працювати” [8, арк. 2]. М.О. Головкінський помер 9 червня 1897 р.

Ім'я М.О. Головкінського назавжди увійшло в історію розвитку науки. “Будучи від природи людиною, багато обдарованою самобутнім розумом, він ніколи не був простим наслідувачем, але вносив у кожну свою роботу оригінальність поглядів”, – писав учень і співробітник М.О. Головкінського по кафедрі Новоросійського університету Р.А. Прендель [19, с. 14]. Дослідник досяг високого наукового рівня у своїх дослідженнях і отримав визнання відомих вчених.

Примітки

¹ Браунер А.А. Геологи Новороссийского университета: Николай Алексеевич Головкинский / А. А. Браунер. // Очерки по истории геологических знаний.– М.: Наука, 1972. – Вып. 15: Геологи высших учебных заведений Южной России. – С. 6–7.

² Воспоминания о геологе Николае Алексеевиче Головкинском его старшей дочери Ольги (11 апреля 1935 г.). Фонды Филиала Центрального музея Тавриды – Алуштинского краеведческого музея, 30 л.

³ Головкінський Микола Олексійович // Українська радянська енциклопедія. – К., 1960. – Т. 3. – С. 332.

⁴ Головкинский Николай Алексеевич // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 7. – С. 23.

⁵ Головкинский Н.А. Путеводитель по Крыму (бывший Сосногорской) : в 2 ч. – Симферополь, 1894. – Ч. 1. – XII, 99 с.; Ч. 2. – XI, 391 с.

⁶ Головкинская-Кирпичникова Ю. Воспоминания о моем отце – Николае Алексеевиче Головкинском (25 января 1935 г.) // Фонды Филиала Центрального музея Тавриды – Алуштинского краеведческого музея. – 17 л.

⁷ Зелінський І.П. Головкінський Микола Олексійович / Ю. О. Амброз // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Одеса: Астропринт, 2000. – Т. 1: Ректори. – С. 23–28.

- ⁸ *Кирпичников А.* Последние дни жизни Н. А. Головкинского (9 июня 1897 г.). Фонды Филиала Центрального музея Тавриды – Алуштинского краеведческого музея, 10 л.
- ⁹ *Кондари А.* Венок на могилу Н. Головкинского / А. Кондари // Крымский вестник. – 1897. – № 165. – С. 15.
- ¹⁰ Копия аттестата № 2434 от 9 октября 1887 г., выданного Н. А. Головкинскому // Фонды Филиала Центрального музея Тавриды – Алуштинского краеведческого музея. – 15 л.
- ¹¹ *Лагорио А.* Памяти Н.А. Головкинского / А. Лагорио // Ежегодник по геологии и минералогии России. – 1897. – Т. 2; вып. 8/9. – С. 141–144.
- ¹² *Мехонцев В.* Николай Головкинский: Я убедился в необходимости устроить артезианскую обсерваторию / В. Мехонцев // Крымская газета. – 2004. – 6–7 апр. – С. 3.
- ¹³ *Молявко Г.И.* Геологи, географы: Биографический справочник / В.П. Франчук, В. Г. Куличенко. – К.: Наукова думка, 1985. – 367 с.
- ¹⁴ *Непомнящий А.А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма: последняя треть XVIII – начало XX века / Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1995. – 211 с. – (Научно-справочные издания по истории Украины; Вып. 46).
- ¹⁵ *Непомнящий А.А.* Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. – Сімферополь: Бізнес–Інформ, 2003. – 456 с.
- ¹⁶ *Непомнящий А.А.* Путівники по Криму М. Сосногоровой // Всеукраїнська науково-практична конференція “Туризм і завдання національно-культурного відродження України”: Тези доп. та повідомл. / Укр. ін-т. туризму, Ін-т. історії України АН України, Центр пам’яткознавства АН України і укр. т-ва охорони пам’яток історії та культури, Черкаський держ. пед. ін-т. – К.; Черкаси, 1992. – С. 49-50
- ¹⁷ *Орехова Л.А.* “Кастель-Приморский”: История и судьбы в архивных документах / Л.А. Орехова // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5; 2005. – № 10, 11.
- ¹⁸ *Поленов Б.Г.* Головкинский (Николай Алексеевич) / Б.Г. Поленов // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб., 1893. – Т. 9. – С. 72.
- ¹⁹ *Прендель [Р.А.]* Памяти Н.А. Головкинского / [Р.А.] Прендель // Записки Крымского горного клуба. – 1897. – № 12. – С. 9–15.
- ²⁰ *Романовский С.И.* Николай Алексеевич Головкинский, 1834–1897. –Л.: Наука, 1979. – 190 с.
- ²¹ *Романовский С.И.* Методологическое наследие Николая Алексеевича Головкинского / С.И. Романовский // Методология геологических наук: Сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 32–47.
- ²² *Сосногорова М.* Путеводитель по Крыму для путешественников. – Одесса, 1871.– VIII, 370 с.
- ²³ *Сосногорова М.* Путеводитель по Крыму/ Караулов Г. Э. – 5-е изд., переработанное Н. Головкинским и К. Вернером. – М., 1889. – XII, 99, 391, XI с.
- ²⁴ *Тотлебен Э.И.* Описание обороны Севастополя. – СПб., 1863. – Ч. 1. – 611 с.
- ²⁵ *Тыглиянц П.К.* Рабочий уголок. – Симферополь: Таврия, 1986. – 81 с.

УДК 930.2(477):902

Оксана ТОЛОЧКО
(м. Київ)

**Окремі аспекти археологічних досліджень в епістолярній
спадщині Ф.К. Вовка**

На основі аналізу епістолярної спадщини Ф.К. Вовка та його листування з М. Біляшівським, В. Доманицьким, Б. Крижанівським, В. Щербаківським досліджуються археологічні аспекти його наукової діяльності ідомого вченого-етнолога.

Ключові слова: археологія, Мізин, епістолярії.

***Oksana Tolochko* (Kyiv). Some aspects of archaeological researches in the epistolary heritage of F.K. Vovk**

On the basis of analysis of epistolary heritage of F.K. Vovk and his correspondence to M. Biliashivs'kiy, V. Domanyts'kiy, B. Kryjanivs'kiy and V. Scherbakivs'kiy the overview of the archeological aspects of his scientific activity has been carried out.

Keywords: archeology, Mizyn, epistolary heritage

Федір Кіндратович Вовк (1847-1918) – відомий український політичний, культурний, громадський діяч, основоположник української етнології, етнографії та антропології, видатний археолог, музеєзнавець, видавець та літературознавець. Людина, яку визнав весь світ за його життя, але про яку довгий час не знали рідні побратими, через жорсткі умови тоталітарного режиму. Вчений, який у 1879 року через активну участь у діяльності громадівців, що викликала переслідування з боку царського уряду, змушений був емігрувати за кордон, спершу в Болгарію, де досліджував етнографію українського населення, а з 1887 року – в Париж, столицю тогочасної антропологічної школи, де 1900 року захистив докторську дисертацію “Скелетні видозміни ступнів у приматів і в людських расах”, за яку одержав премію Російської Академії наук. За свою повсякденну працю за кордоном вчений отримує багато нагород, відзнак і премій, але кожного дня він мріє повернутися на Батьківщину.

Серед багатьох праць Федора Вовка, чільне місце займає його епістолярій. В архівній спадщині Ф. Вовка нараховується понад п'ять з половиною тисяч листів до нього від 755 кореспондентів.

Актуальність проблеми дослідження полягає у глибокому і всебічному висвітленні життя та діяльності вченого на основі його епістолярної спадщини, що служить джерелом вивчення суспільно-політичного життя України кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Історіографією проблеми служать публікації епістоляріїв групи вчених на чолі з членом – кореспондентом НАН України В.І. Наулком. За останнє десятиріччя у різних журналах і збірниках, в основному В. Наулком, при допомозі і участі В. Старкова, опубліковане листування з Ф. Вовком М. Грушевського, М. Біляшівського, В. Кравченка, С. Петлюри, М. Сумцова, О. Фотинського, І. Шиш-

манова, Д. Яворницького та ін. Дослідниця Н.В. Руденко опублікувала „Листи В. Ястребова до Ф. Вовка”. У 2001 р. В. Наулко, Н. Руденко та О. Франко видали збірку епістолярної спадщини Ф. Вовка і В. Гнатюка.

У листуванні піднімаються проблеми методики комплектування музеїв, створення експозицій, організації етнографічних експедицій тощо. В. Наулко займається також питаннями перспективи видання спадщини Ф. Вовка, яка зберігається в багатьох архівах і рукописних сховищах та використовує листування вченого як багате джерело до вивчення культури та побуту різних регіонів України [1, с. 35-47].

Новизна нашого дослідження полягає у поєднанні фактичного і теоретичного матеріалу на основі епістолярій. Одним із аспектів наукового життя Ф. Вовка ми вирішили дослідити досягнення вченого як археолога, проаналізувавши його листи та листи його дописувачів, які стосуються проблем археології, і тим чи іншим чином розкривають їх. Все своє життя вчений цікавився археологією, постійно слідкував за роботою археологів, збирав матеріали. З 1907 року Ф. Вовк планомірно досліджував населення України. Протягом короткого часу здійснив доволі багато експедицій. Нині їх, мабуть, вистачило б на ціле життя не одному вченому. А тоді дослідник, попри всі труднощі у транспортному сполученні, обійшов майже всю Галичину, Буковину, Прикарпаття, Закарпаття. Саме тоді він здійснив сенсаційне відкриття пізньопалеолітичної стоянки біля с. Мізин на Чернігівщині, де знайшов шедевр кам'яної доби.

Багато цікавого і нового ми дізнаємося з листування Федора Кіндратовича Вовка з Миколою Федотовичем Біляшівським (1867-1926) – українським археологом, етнографом, мистецтвознавцем та громадським діячем. У 1887 р. М. Біляшівський почав займатися археологією і через це, з його ініціативи, розпочалося листування між двома вченими. Археологічною тематикою цікавилися обидва вчені, тому вона займала чільне місце в листах.

Все листування М. Біляшівського і Ф. Вовка охоплює 86 кореспонденцій (з них 49 листів від М. Біляшівського і 37 – від Ф. Вовка). Хронологічно епістолярії охоплюють період з 1899 р. до 1918 р. [2, с. 7-9]. Розглянемо листи, які стосуються саме археології.

У першому ж листі Ф. Вовка до М. Біляшівського, датованому 17 травня 1899 р. ми дізнаємося про те, що Ф. Вовк дякує за знайомство, а також вже знайомий із археологічною діяльністю Біляшівського і вдячний останньому за його лист – знайомство: “...Ваші археологічні праці давно вже мені відомі, доводилось навіть і писати дещо про їх у “L' Anthropologie” і тепер оце я дуже зрадів побачивши у К[иевской] Ст[арине] Вашу “літопись” і тому зрадів, що Старина нарешті згадала про це і тому що за це узялися іменно Ви, бо до цього треба головне, щоб любив це діло й щоб був до його дотепний” [3, с. 10-11]. Як бачимо, вчений дуже радий знайомству із земляком і має до нього неабияку повагу, вважає його спеціалістом у справі з археології.

У листі від 22 листопада 1899 р. Ф. Вовк цікавиться у Біляшівського чи останній нічого не знає про знахідки Доманицького: “...Цими знахідками я дуже і дуже зацікавлений і Ви б мені зробили дуже велику ласку як-би допомогли мені або

зписатися з Доманицьким, або здобути якомога ширші звістки про ці знахідки з фотографіями або малюнками горщиків, а особливо статуєток і колосяного начиння...” [4, с. 14], а потім у листі Вовк стурбовано запитує, чи гарно Доманицький роздивився усі знахідки [5, с. 14]. Далі у листі Вовк пише Біляшівському, що найкраще у Новітні часи це мати змогу знаходити нові речі, які б розповідали щось про минуле людства, але дуже важливо їх не розгубити. А в кінці листа Вовк повідомляє про Міжнародний археологічний Конгрес у Парижі, який відбудеться у 1900 р. і просить у вченого рекомендацій тих археологів, кого можна запросити [6, с. 16].

Листи М. Біляшівський – Ф. Вовк від 2(15) червня 1901 р. і Ф. Вовк – М. Біляшівський від 20 липня 1901, пронизані хвилюванням, які стосуються невдач в археологічних розкопках. Так у листі № 14 Біляшівський пише Вовку: “В.М. Доманицький копав після мене у Колодистому, та копав не так, як ви писали – тапер сам бачить, що треба по Вашому. В III-ому томі Swiatowit`а перекладена Ваша програма по розкопуванню “площадок” [7, с. 20-21]. На що у листі №16 Федір Кіндратович відповідає, що потрібно серйозніше відноситись до нових розкопок і робити їх за всіма правилами [8, с. 21].

Після цих листів ми знаходимо в епістоляріях лист від 5 (17) лютого 1900 р. Василя Доманицького (1877-1910) – історика, археолога, літературознавця, публіциста, громадсько-політичного діяча, який був постійним співробітником “Киевской Старини”, “Літературно-наукового вісника”, “Записок НТШ”, де він пояснює Ф. Вовку ситуацію, яка склалася з його археологічною експедицією і розповідає про свої розкопки: “...Літом, при кінці, як Вам відомо (про се я знаю од Миколи Федоровича) [Біляшівського – прим. автора] – трохи шпортався в землі у себе вдома, і не без успіху, - де - чого, як знаєте з “Кієв[ська] Стар[ина]” - навикопував. Але се були тільки “пробні” пошукування – я тільки ще набрів на площадкову культуру, і с того літа, як дасть бог, посуну трохи сю справу наперед. Ви питали через Миколу Федоровича, чи немає яких знімків, плянів... Де там? Раз тому, що відповідного струменту в мене не було, а друге, знов, тому, що се були “летучі” пошукування: там копнув, там копнув – усього три дні копався, щоб тільки з певністю знати, що можна ждати від серйозних пошукувань у моїй місцевості...” [9, ФА В/ 2235]. А далі В. Доманицький пише, що кошти на розкопки йому давав В. Хвойка і, все, що було знайдено він віддав йому для музею у Петербург. Потім вчений ділиться своїми планами і пише Вовку, що наступного літа планує продовжити розкопки, навіть, якщо треба буде, за свої кошти [10, ФА В/ 2235]. Отже, дізнаємося, що насправді, вчений робив лише перші спроби розвідок, то і не повідомляв Ф. Вовка про свої результати. А в кінці листа ми розуміємо, що В. Доманицький відноситься до цієї справи досить серйозно і навіть готовий за власний кошт, на благо українського народу, займатися цією справою [11, ФА В/ 2235].

У листі № 20 від 27 жовтня – 9 листопада 1901 р., М. Біляшівський пише Федору Кіндратовичу, що має багато роботи, і що на археологію залишається мало часу, але водночас ділиться своїми переживаннями з приводу крадіжок дорогоцінних речей, які знайдено під час розкопок археологами [12, с. 24].

У листі №32 Ф. Вовк знову повертається до серйозних проблем в археологічних розкопках, він обурений тим, що після ще однієї розвідки не має важливих результатів: “Що Хвойка не зробив ні однісінького розрізу, то це я й без Вас бачу – і от у тому то й штука, що кожна площадка має свій розріз і свою структуру – котрої ніде не вияснено!” [13, с. 24], а далі критично оцінює роботу самого М. Біляшівського [14, с. 33].

У листі № 49 від 29 березня 1909 р. Федір Вовк ділиться з Миколою Федотовичем своїми намірами їхати у Мізин і продовжувати розкопки доби палеоліту, а потім скаржитися на недостатнє фінансування цієї справи [15, с. 46]. Далі вчений просить матеріальну допомогу для своєї археологічної роботи, а за це обіцяє експонати для музею. Також наголошує, що буде закінчувати роботу, навіть якщо йому доведеться витратити свої кошти [16, с. 46].

Не обійшла стороною листи й турбота за цінні речі, які належать Україні та українцям і обурення з приводу процвітання мародерства на Батьківщині. [17, с. 62]. Потім в листі Ф. Вовк пропонує відправити когось туди, щоб перекупити цінні речі, які знайдені на території України [18, с.63].

Отже, можемо зробити висновок, що інформація, яка міститься у вище зазначених епістоляріях дає змогу уявити наскільки важливе місце займала археологія у житті обох вчених.

Цікавими також на нашу думку є епістолярії Б. Крижанівського – археолога, етнографа, співробітника Музею етнографії народів Росії в Петербурзі до Ф. Вовка. Зі змісту листів Б. Крижанівського ми бачимо, що в них також одне із перших місць займала археологічна тематика. Так у одному з листів від 11 червня 1914 р. вчений дуже хвилюється за ситуацію, яка сталася у Мізині, де Ф. Вовк проводив свої розкопки і стурбовано пише вченому: “Мы уже имеем конфликт с полицией. Дело в том, что в Мизене завелся стражник, который чувствует себя хозяином положения и неограниченным владыкой. Явившись к нам за документами он держал себя достаточно развязно и сел пытаться закурить. Конечно, я ему сказал встать и не курить. Он весьма обиделся и в донесении приставу не написал, что раскопки будут на часной земле. Кроме того он набрехал, что ему не хотели давать сведений, показывать документы и даже его оскорбили. Поэтому к нам на раскопки был прислан старший стражник с предложением раскопку прекратить до предъявления соответствующей бумаги” [19, ФА В/ 2703]. Далі в листі йдеться про те, як Б. Крижанівський з друзями вирішували це питання і просив Вовка переслати йому документи, які б свідчили про їхнє право вести там археологічні розвідки [20, ФА В/ 2703]. Отже вірні друзі на Батьківщині, які також займалися археологією і хвилювалися не лише за свої археологічні дослідження, а ще й за здобутки Ф. Вовка.

Ще цікавими виявилися листи Вадима Михайловича Щербаківського – (1876-1957) – історика, археолога, етнографа, мистецтвознавця. Який, як він сам писав: “...недавно отримав посаду завідуючого археологічним віділом Полтавського Земського музею...” [21, ФА В/ 4682]. Будучи на розкопках у с. Гонці, Щербаківський пише листа від 18 червня 1915 р., де він ділиться з Вовком інформацією про свої знахідки: “... у розкопках я найшов багато цікавого між

іншим голку maximum глибини котрої = 1,25 milimetra, довжина = 5 сантиметра, а діаметр дірочки ушка менше ½ milimetra. Їдно шило (ivoire), оздоблене двома поясками. Між звірячими кістками найдено кости, Мамонта, Оленя, Лося, Медведя, ще якогось хижого зуби, 2 породи гризунів, черепашка “unio” і багато костей котрих не можна зразу определити. Багато шил, і дрібного кремінного начиння...” [22, ФА В/ 4685].

А вже з наступного листа Вадима Михайловича ми дізнаємося про те, що для нього це листування мало дуже важливе значення: “Я дуже Вам вдячний, що Ви мені відповіли на мій лист, і дуже щастливий з того, що Ви зацікавилися цією роботою моєю і так жичливо до мене поставилися...” [23, ФА В/ 4686]. Але цікава для нас інформація у цьому листі про те, як археолог розповідає колезі про свої розкопки, а також зберігання знахідок у землі: “...Я цю розкопку розпочав ще торік але мені перебила війна і я забравши у музей 7 голів Мамонтових (труби з котрих ростуть ікла і част. черепної коробки) і багато іклів, части рогів і зуби оленя (tarandus), зуби медведя, і ще здається зуби canis lupus (якись хижацьки), черепашку unio, дрібні кістки lupus, якусь дуже дрібну черепашку менше 1 m.m. довжини, і то поломану під мікроскопом вона здається спірально циліндричною і багато крем'яного начиння такого як і у Вас. Зняв багато фотографій між іншим стереоскопових. – Роскопав усього 4 квад. метри.- Боявся, що за зиму икла ті, що пооставалися у землі и кругом котрих земля уже була рушена пороспадаються і потріскають од морозу. Але сього року упевнився, що вони у дуже добрім стані, і нічого з того, що було у землі не пропало, хоча глини було накладено усього 1 метр. Сього року я кости засипав на 0,75 метра, потім дав дерев'яний дубовий склеп, щоб земля не дуже душила кістки і над цим склепом насипав глини 1,50 м, а для раптової води дав нахил, щоб вона стікала у безпечне місце...” [24, ФА В/ 4686]. А після цього, не приховуючи свого дивування, Щербаківський ділиться з Вовком наступним: “...Дивно, що тут не помітно кінських костей і бичачих, дивно, що нема тут ребер і позвонків мамонтових, бо їх у троє менше ніж голів, а голів – 28 у сій одній купі. – Дивно, що дрібні перепалені кісточки посередині сеї купи, а кругом їдуть голови і лопати а зверху ікла...” [25, ФА В/ 4686]. З вищесказаного, можемо зробити висновок, що археологічна розвідка, над якою працював Вадим Щербаківський, була досить великою, де можна було виявити багато цінної інформації цікавої для обох вчених.

Епістолярій від 5 липня 1915 р. зберігає також дуже цінну інформацію. На початку листа, вчений – археолог знову відписує на лист Ф. Вовка, це ми дізнаємося зі слів: “...Сьогодні я одержав другого вашого листа, в котрім Ви дуже непокоїтесь, що зруйнуються кости у засипаній мною стоянці...” [26, ФА В/ 4687]. А далі Вадим Михайлович запевняє Федора Кіндратовича, що цього не станеться [27, ФА В/ 4687]. Отже, бачимо, що Вовка дуже зацікавила праця Щербаківського над археологічними розвідками у селищі Гонці. Потрібно також зауважити, що всі свої знахідки і всю свою працю Вадим Михайлович Щербаківський виклав у своїй книзі “Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцях...” (ЗУНТ, т. 1, Полтава, 1919).

З останнього листа, від 9 липня 1916 р. відомо, що археолог дуже хотів зустрітися з видатним українцем, який на той час вже збирався переїжджати на Батьківщину, і показати йому багато знахідок і методи їх зберігання, про які Вовк нічого не знав [28, ФА В/ 4689]. З вищенаведених епістолярій ми бачимо, що листування між ними було дуже щире і привітне, мало дружній характер.

Отже, підсумовуючи, можемо сказати на основі інформації, вміщеної у розглянутих епістоляріях, що проблеми археології в Україні були актуальними не лише в наш час, а й століття до цього. Федір Кіндратович Вовк, разом із своїми дописувачами М. Біляшівським, В. Доманицьким, Б. Крижанівським, В. Щербаківським постійно піднімали питання, які стосуються проблем археологічних розвідок. Як археолог, Ф.К. Вовк зайняв визначне місце серед дослідників первісного суспільства, особливо найдавнішого його періоду – палеоліту. Відкриття ним Мізинської палеолітичної стоянки первісних людей біля Чернігова мало всесвітнє значення. Про свої дослідження він не тільки доповідав у Петербурзі, Женеві і Парижі, але й опублікував декілька цінних праць в Росії і за кордоном. За ці дослідження Ф.К. Вовк був нагороджений міжнародною премією Кана (1912 р.). Результатами його досліджень користуються сучасні вчені, вони мають неабияку цінність і є надбанням світової культури.

Примітки

¹ Наулко В.І. Південна Україна і Бессарабія у науковій та епістолярній спадщині Ф. Вовка // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. I (IV) – с. 35 – 47.

² Листування М.Ф. Біляшівський – Ф.К. Вовк / Упорядник В. Наулко – Вип. 8. – Запоріжжя: РА „Тандем - У”, 2002 – с. 7-9.

³ Там само. – с. 10-11.

⁴ Там само. – с. 14.

⁵ Там само. – с. 14.

⁶ Там само. – с. 16.

⁷ Там само. – с. 20 – 21.

⁸ Там само. – с. 21.

⁹ Листи В. Доманицького до Ф. Вовка // Науковий архів Інституту археології НАН України (ФА В/ 2235).

¹⁰ Там само. – ФА В/ 2235.

¹¹ Там само. – ФА В/ 2235.

¹² Листування М.Ф. Біляшівський – Ф.К. Вовк / Упорядник В. Наулко – Вип. 8. – Запоріжжя: РА „Тандем - У”, 2002 – с. 24.

¹³ Там само. – с. 33.

¹⁴ Там само. – с. 33.

¹⁵ Там само. – с. 46.

¹⁶ Там само. – с. 46.

¹⁷ Там само. – с. 62.

¹⁸ Там само. – с. 63.

¹⁹ Листи Б. Крижанівського до Ф. Вовка // Науковий архів Інституту археології НАН України (ФА В/ 2703).

²⁰ Там само. – ФА В/ 2703.

²¹ Листи В. Щербаківського до Ф. Вовка // Науковий архів Інституту археології НАН України (ФА В/ 4682).

²² Там само. – ФА В/ 4685.

²³ Там само. – ФА В/ 4686.

²⁴ Там само. – ФА В/ 4686.

²⁵ Там само. – ФА В/ 4686.

²⁶ Там само. – ФА В/ 4687.

²⁷ Там само. – ФА В/ 4687.

²⁸ Там само. – ФА В/ 4689.

УДК 930.2(477):902

Тетяна СТОРОЖКО
(м. Київ)

Петербурзький період творчості Федора Вовка

Статтю присвячено дослідженню петербурзького періоду життя і творчості видатного українського вченого Федора Кіндратовича Вовка (1847-1918), одного із основоположників української етнографії та антропології. Петербурзький період (1905-1917) є завершальним в біографії вченого. Охарактеризовано доробок вченого в ці роки, зокрема, внесок Хв. Вовка у формування української експозиції в Етнографічному музеї Петербурга. Розглянуто багатоманітні наукові та громадські зв'язки вченого та формування Хв. Вовком власної наукової школи. Вказано основні джерела вивчення питання. Серед них особливу увагу приділено епістолярній спадщині Ф.К. Вовка.

Ключові слова: Вовк Ф.К., Петербурзький університет, українська громада, етнографія, антропологія.

***Storozhko Tetiana* (Kyiv). The “Petersburg” period of Fedir Vovk’s oeuvre**

The article is devoted to the research of the “Petersburg” period of life and oeuvre of the prominent Ukrainian scientist Fedir Kindratovich Vovk (1847-1918), who’s one of the founders of Ukrainian ethnography and anthropology. The “Petersburg” period (1905-1917) is final in biography of scientist. Work of F.K. Vovk, creation of his own scientific school and his influence on forming of the Ukrainian exhibition in the Ethnographic museum of Petersburg are analyzed. The main historical sources over the question of article are described. Among them the special attention is paid to the epistolary heritage of F.K. Vovk.

Keywords: F.K. Vovk, Petersburg university, Ukrainian community, ethnography, anthropology

Ім'я Федора Кіндратовича Вовка (1847-1918), одного із основоположників української етнографії та антропології, видатного археолога, музеєзнавця, видавця, літературознавця та громадського діяча, сьогодні, на жаль, мало відоме широкій громадськості. Проте, це був вчений світового рівня [2, с. 76-77].

Ф. Вовк був доктором природничих наук (docteur des sciences) Паризького університету (1905), доктором honoris causae Петроградського університету (1917), лауреатом премій Годара (Prix Godart, 1901), академіка Карла Бера (1906), кавалером бронзових медалей Пауля Брока й Паризької виставки 1900 р. та великої золотої медалі ім. П. Семенова-Тян-Шанського (1915). Окрім цього, Ф.Вовк був від-

значений найвищою нагородою Франції - орденом Почесного легіону (1916) [13, с. 42-43].

Наукова спадщина вченого становить понад 600 праць. По ньому збереглися рукописи, креслення, малюнки, близько 5 тис. листів та ін. матеріалів. Переслідований царським урядом за участь у національно-визвольному русі, Федір Кіндратович свого часу вимушено покинув Україну і майже 30 років жив за кордоном. Працюючи у провідних народознавчих центрах Європи, Ф. Вовк поєднував викладацьку роботу з науковою, вивчав етнографічні колекції музеїв Відня, Риму, Неаполя, Франції, Берна, Женеви, Цюріха, Парижа.

З 1905 року, коли в Росії політична атмосфера потеплішала, вчений переселився до Петербурга, де починався третій, насичений активною науковою і громадською роботою, петербурзький період життя і діяльності Ф. Вовка. Він обіймав посаду доцента антропології Петербурзького університету та штатного хранителя етнографічного відділу Російського музею. [2, с. 76-77]. Проте, де б не доводилося працювати вченому, він прагнув прислужитися українській національній справі та науці [18, с. 44].

Тут, в російській столиці, в самому імператорському музеї Ф. Вовк задумав створити етнографічний музей України. П'ятнадцять років він працював над цим, скрупульозно збираючи етнографічний матеріал з різних регіонів України. В науковому архіві Етнографічного музею народів Росії в Санкт-Петербурзі зберігаються описи матеріалів, зібраних Вовком (Волковим), листування з ним з приводу організації експедицій за період з 1904 по 1916 рік на 104 аркушах. Тут є чимало архівних матеріалів, що характеризують велику плідну роботу вченого в музеї. Але найцінніше те, що збереглися самі побутові речі – експонати, зібрані Ф. Вовком та надіслані його кореспондентами з різних регіонів України.

У звіті про діяльність музею за 1905 рік писалось: “Ф.К. Волков продовжує в звітному році збір колекцій серед зарубіжних слов'ян. Збори проходять в Угорщині по обидвох схилах Карпат серед малоросійського населення гуцулів і бойків (галицьких і угорських)». У тому ж році ним було зібрано і відправлено до Петербурга близько 350 предметів народного побуту та культури.

У листі до М. Біляшівського від 2 грудня 1913 р. Ф. Вовк писав: “У міру того як посувається наперед влаштування нашого Музею, я усе ясніш бачу, що наші українські річі у ньому матимуть задля нас дуже велике значіння. Розуміється, студіювати нашу етнографію треба у Києві, а за для того у Вас вона має бути представлена якнайкраще... Але тут бачимо що інше. Тут вийде щось на зразок “предметного урока”. Між великоруським і українським залами, що далі то утворюється такий контраст (і на користь нам), який просто б'є у вічі і зразу із першого погляду показує, що ми й “вони” не те що не один “руській народ”, а небо і земля” [21, с. 196-197].

З 1904 по 1916 роки сам та при допомозі цілої школи учнів (С. Руденка, П. Єфименка, О. Алешо, З. Носіва, Кондрашенка, Л. Чикаленка та багатьох інших), а також етнографів М. Біляшівського, Д. Щербаківського, Д. Яворницького (збереглись звіти, листи, квитанції про отримання Російським музеєм скринь від Вовка, Артюхова, Сержпутовського, Носова та інших) зібрано для Російського

етнографічного музею близько 3600 етнографічних предметів. Спостерігаючи за тим як багато етнографічних предметів з Галичини вивозилось підприємцями-американцями, Хведір Кідратович звертався до керівництва Російського музею, щодо доцільності виділення коштів для формування етнографічної збірки цього осередку.

Зібрані вченим для Російського музею пам'ятки представляли культурно-побутові особливості населення більшості регіонів України. Зокрема, він зосередив у музеї понад 380 експонатів зі Східної Галичини і Буковини, 813 – з Чернігівської губернії, 350 – з Волинської, 155 – з Київської, 160 – з Катеринославської і Кубанської. Фактично зібрані ним колекції склали основний фонд збірок українського відділу цього музею [18, с. 46].

Ф. Вовк вперше здійснив дослідження України в аспекті історико-етнографічного районування; для визначення місця і ролі українського етносу в історії Східно-Європейського регіону, вчений широко використовував у проблемно-хронологічному плані порівняльний матеріал про інші народи; ним була розроблена типологія найважливіших явищ культури (житла, одягу, обрядовості), яка значною мірою не втратила наукового значення і дотепер; дослідник застосовував науково обгрунтовані методи збору етнографічних матеріалів (за розробленими ним анкетами та запитальниками працювали етнографи в багатьох регіонах тогочасної Російської імперії). Необхідність регіонального дослідження України за відповідними історико-етнографічними районами була доведена всією наступною діяльністю Ф. Вовка, особливо його експедиційною працею.

Вчений заклав основи антропологічних наук в Росії та в Україні за методологією найбільших західних центрів антропології. Вченим вперше здійснено характеристику фізичних, матеріальних і духовних рис українського народу, його особливостей. Його науковий доробок прислужився у подальшому обгрунтуванні права українців на самостійне існування серед європейських народів [21, с. 197-198].

Двічі в 1904 та 1905 рр. Федір Вовк звітувався перед антропологічним товариством в Парижі про результати експедицій в Галичину, Буковину і Закарпаття. Матеріали публікувались французькою мовою, що сприяло популяризації досягнень української науки.

З лекціями про дослідження гуцулів та бойків вчений виступив у Петербурзі. 17 лютого 1906 р. в приміщенні Географічного товариства ним була прочитана доповідь, яка називалась “Карпатські русини-гуцули” [21, с. 191].

1907 рік ознаменувався для Федора Вовка загальним визнанням його наукових заслуг. На початку року його затвердили приват-доцентом Петербурзького університету, викладачем Вільної Вищої школи Лесгафта та прийняли до штату етнографічного відділу Російського музею, але закордонний докторат не визнавався в Російській імперії, тому вченому довелося ще довго перебиватись на низькооплачуваних посадах. 26 січня 1907 р. на засіданні деканату фізико-математичного факультету для одержання звання приват-доцента Ф. Вовк прочитав дві пробні лекції. Базуючись на енциклопедичних знаннях та маючи прекрасні педагогічні здібності, Ф.Вовк блискуче витримав екзамен і був допущений до викладання. Відтак по вівторках та четвергах він читав доісторичну антропологію, мав на ти-

ждень три лекції [11]. Важливо було те, що університет давав йому великі можливості для наукової роботи. При університеті функціонувало Антропологічне товариство, лабораторії, бібліотеки, архіви. Та й саме оточення професорів М.Є. Введенського, В.І. Палладіна, М.М. Римського-Корсакова та ін. сприяло його науковим дослідженням [21, с. 102-103].

Майже кожного року від'їжджав до Львова, саме в цей період (1905 – 1908) він очолював Етнографічну комісію і до 1909 р. виконував обов'язки заступника голови історично-філософської секції Наукового Товариства імені Шевченка (далі – НТШ).

У 1911 р. вчений від Російського етнографічного музею одержав відрядження до Галичини. Основною метою були антропологічні виміри українців, але здійснювались ним і етнографічні спостереження. У 1912 р. повертаючись з Женевського Конгресу, де був нагороджений міжнародною премією Кана, Ф. Вовк заїхав до Львова, виступив у НТШ з двома доповідями та закупив речі з виставки гуцульських виробів у Коломиї. На це з Петербурга було вислано 100 руб. В особовому фонді Ф. Вовка в науковому архіві Інституту археології Національної Академії Наук України зберігається колекція листівок, речей з цієї виставки [22, с. 30-47].

У 1912 р. як делегат XIV Археологічного з'їзду Федір Вовк виступив з доповідями про церковне будівництво русинів в Карпатах та про відкрити ним у 1908 р. Мізинську палеолітичну стоянку [21, с. 191].

З початком 1910 р. продовжувалась напружена праця по складанню першої української енциклопедії, в якій подавався усебічний систематизований нарис українського народу [21, с. 198]. До роботи були залучені кращі наукові сили України, Петербурга і Москви: М. Грушевський, С. Єфремов, В. Гнатюк, В. Охримович, О. Русов, брати Д. та В. Щербаківські, К. Широцький, М. Біляшівський, А. Кримський, М. Сумцов та ін. [21, с. 117].

На початку березня академік О. Шахматов їздив на засідання редколегії в Москву. В листі до Ф. Вовка він пише: “В кінці березня, коли приїде Ф.Є. Корш, ми доповімо редакції Української енциклопедії те, що вироблене нами на нараді в Москві”. Редакція мала декілька відділів. Відділ українського мистецтва спочатку очолював академік О. Шахматов, а з 1911 р. вів Ф. Вовк. Він же був ініціатором і душею цієї грандіозної справи. Для того, щоб надати комісії і редакції наукової ваги, головами обрали авторитетних людей з високими званнями – академіків О. Шахматова і М. Ковалевського [21, с. 109-110].

З початком війни і встановленням цензури воєнного часу, нависла загроза закриття української енциклопедії. Для Федора Вовка це було найстрашнішим ударом. Скільки років виношувалась сама ідея створення ґрунтовної праці про Україну, яка б змогла заявити на весь світ, що є такий народ, така нація, що має багатовікову культуру. Величезними зусиллями волі, після важких перемовин з видавництвом Федору Вовку вдалося зберегти видання, обмежившись двома томами енциклопедичної книги “Украинский народ в его прошлом и настоящем», що вийшла в 1916 році в самий розпал війни. Книга подавала широкі географічні, кліматичні, історичні, юридичні, культурні та інші відомості про Україну.

У цьому фундаментальному енциклопедичному збірнику Федір Вовк опублікував свої дві великі праці “Етнографічні особливості українського народу” та “Антропологічні особливості українського народу”. В архіві Вовка зберігаються рукописи цих робіт, проспект видання і його коректури [21, с. 118].

Визнання наукової праці Ф. Вовка в Росії знайшло ще одне підтвердження в тому, що на початку березня 1913 р. до вченого надійшов лист від редактора критико-біографічного словника російських письменників і учених С.О. Вагнерова з проханням вислати для словника автобіографію, список праць та фотографій [21, с. 116].

Розроблені та впроваджені Ф. Вовком програми збирання етнографічних матеріалів та їх систематизації сприяли підвищенню наукового рівня експедиційних досліджень в різних районах Російській імперії, серед його учнів були М.П. Лебедев, В.В. Сахаров, Б.Г. Крижановський та ін.

У 1910 р. вчений береться за нову велику працю – видання періодичного наукового збірника “Материалы по этнографии России”. Як він зазначав, давно назріла необхідність мати журнал, в якому можна було б друкувати свої та учнів праці, поширювати передові наукові досягнення [21, с. 109].

Ф. Вовк окрім наукової діяльності, брав активну участь у житті тогочасної української громади Петербурга. Він разом з О. Русовим та іншими громадськими діячами створив в Петербурзі український Політичний клуб, долучився до згуртування українських демократичних сил в столиці Росії.

Ще з кінця XIX ст. українською інтелігенцією виношувалась ідея створення української Академії наук. Це питання ставилось М. Грушевським та його оточенням в перші ж дні приходу до влади. Ф. Вовк в свою чергу всіляко сприяв створенню Академії Наук в молодій українській державі, працював над виробленням академічного статуту.

Вболіваючи за розвиток етнографічної науки та етнографічного музейництва в Україні, Хведір Вовк в 1917 р. після обрання його професором Київського університету по кафедрі географії та антропології, не вагаючись і не зважаючи на поважний уже вік, вирушив в Україну. Тут він мав намір закласти науковий осередок систематичних антрополого-етнографічних досліджень. Проте намірам його не судилось здійснитись – 1918 року по дорозі в Україну вчений помирає у місті Жлобині за загадкових обставин.

Все ж в подальшому, ідею заснування наукового етнографічного осередку в Україні зуміли реалізувати його учні. Її підхопив і втілював у життя учень і послідовник Хв. Вовка – О.Г. Алешо. Докладаючи чимало зусиль і долаючи надзвичайні труднощі, йому вдалось допровадити цінну етнографічну і наукову спадщину Хведора Вовка з Петрограда до Києва. 1921 року при Українській Академії наук було відкрито музей антропології та етнології ім. Хв. Вовка [18. С. 47-48]. Провідне місце в дослідженні спадщини вченого належало “Музею (кабінету) антропології та етнографії ім. Проф. Хв. Вовка”. Така інституція в рамках Академії наук була задумана самим вченим і здійснена його учнями О.Алешо, А.Носовим, М.Рудинським, О.Шульгиною та іншими.

У 1919 р. донькою Федора Кіндратовича, Галиною Вовк, в Києві було укладено і опубліковано “Бібліографію праць Хведора Вовка (1847-1918)” [1]. Слід зазначити, що в Україні література, в якій вивчається біографія та наукова спадщина Ф. Вовка має здебільшого репринтний характер. Окреме місце займає монографія львівської дослідниці Оксани Франко.

Конференції, що проводились Російським Етнографічним музеєм з приводу 150 та 160-ліття від дня народження Ф.К. Вовка значно розширили джерельну базу до вивчення постаті вченого [14; 15; 16; 17; 19].

Серед джерел вивчення біографії та наукової спадщини видатного вченого, особливо важливими є листування. В останні роки епістолярні матеріали інтенсивно досліджуються. Листи Ф.Вовка проливають світло на його задуми, плани, методику праці, окремі моменти біографії [12]. В особовому архівному фонді Ф. Вовка нині зберігається понад п'ять з половиною тисяч листів до нього від 755 кореспондентів. Серед них листи В. Вернадського, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Шухевича [10], Г. Нідерле [3], О. Шахматова [8], Г. Мортільє [4], М. Біляшівського [7], В. Гнатюка [9], Б.Грінченка [6], О. Покровського, З. Кузели [5] та багатьох інших.

В різних архівах та рукописних сховищах виявлено сотні листів самого вченого, які мають велику наукову цінність. В 90-х рр. ХХ ст. у відділі пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, під керівництвом чл.-кор. НАН України В.І. Наулка проводилося опрацювання епістолярних джерел з особового фонду Ф. Вовка, пошук листів вченого у особових фондах його дописувачів. Значна частина із них була опублікована, але, нажаль, переважно у періодичних виданнях або окремими книжечками малим тиражем. Актуальним залишається академічне видання епістолярію, як і усієї спадщини вченого.

Отже, третій, насичений активною науковою і громадською роботою, петербурзький період життя і діяльності Ф. Вовка, коли він обіймав посаду доцента антропології Петербурзького університету та штатного хранителя етнографічного відділу Російського музею, був важливою віхою в біографії вченого. Його подальше дослідження з урахуванням особливостей епохи та оточення дозволило б повніше реконструювати життєвий шлях дослідника.

Примітки

¹ Вовк Г. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847-1918) // ВУАН. Бібліографічна комісія. — Вип. 3. — К., 1919.

² Гуржій О.І., Парахіна М.Б. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Нарис діяльності. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – 248 с.

³ До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф. Вовка (Волкова) // Слов'янські культури в європейській цивілізації. – К., 2001. – С.206–242.

⁴ З історії українсько-французьких наукових зв'язків. Листи французьких антропологів до Ф.К. Вовка (Волкова). // Університет. – 2008. – № 4. – С. 5-18.

⁵ Листи Зенона Кузелі до Федора Вовка / За ред. В. Наулка // Борисфен: – листопад, 2001. – №11 (125). – С.6–8.

⁶ Листування Б.Грінченко – Ф.Вовк / За ред. В. Наулка // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2001. – Вип.7. – 51с.

⁷ Листування М.Ф. Біляшівський – Ф.К. Вовк / За ред. В. Наулка // Старожитності Південної України.– Вип.8. – Запоріжжя, 2002. – 75 с.

⁸ Листування Ф.К. Вовка (Волкова) з російськими вченими / За ред. В. Наулка // Вісник Київського ін-ту “Слов’янський університет” – Вип. 12. – К., 2002. – С. 196–199.

⁹ Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. / За ред. В. Наулка – Львів–Київ, 2001. – С. 3–5, С. 190–214.

¹⁰ Листування Федора Вовка з Володимиром Шухевичем (1901-1907 рр.) / За ред. В. Наулка // Вісник Київського славістичного університету – 2008. – № 38. – С. 214-217.

¹¹ Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України. Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 414.

¹² Наулко В., Руденко Н. Питання української етнографії в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка // Пам’ять століть. – С.111–115.

¹³ Оксана Франко. Наукова діяльність Федора Вовка. // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 42-56.

¹⁴ Платонова Н.И. Палеоэтнологическая школа в русской археологии 1920-х годов // Традиции отечественной палеоэтнологии. Тезисы докладов Международной конференции, посвящённой 150-летию со дня рождения Фёдора Кондратьевича Волкова (Вовка). - СПб. 1997. - С. 52-55.

¹⁵ Платонова Н.И. Федор Кондратьевич Волков глазами ученика: к публикации очерка С.И.Руденко // Археологический вестник. – 2003. – Вып. 10. – С. 367-373.

¹⁶ Руденко С.И. Памяти Федора Кондратьевича Волкова: к пятидесятилетию со дня смерти // Археологический вестник. – 2003. – Вып. 10. – С.361-366.

¹⁷ Сапожников И.В. Новые документы 1910 – 1917-х годов к биографиям. П.П. Ефименко и Ф.К. Волкова. К 160-летию со дня рождения этнографа, антрополога и археолога Ф.Волкова. // Старожитності степового Причорномор’я і Криму. – Т. XIV. / За ред. П.П. Толочка. – Запоріжжя, 2007. - С. 222 — 230. – 262 с.

¹⁸ Скрипник Г.А. З історії української етнографії. Наукове видання – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, 2002. – 287 с.

¹⁹ Тихонов И.Л. Деятельность Ф.К. Волкова в Санкт-Петербургском университете // Традиции отечественной палеоэтнологии. Тезисы докладов Международной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Федора Кондратьевича Волкова (Вовка). – С.Пб., 1997. – С.11-16.

²⁰ Тихонов И.Л. Возвращение на Олимп отечественной науки. К 150-летию со дня рождения Ф.К.Волкова. Режим доступа: <http://journal.spbu.ru/97-98/no15-97/17.html>

²¹ Франко О.О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. Наукове видання. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту (фінанси, інформ. системи, менеджм. і бізнес), 2000. – 378 с.

²² Франко О. О. Міжнародні наукові зв’язки Федора Вовка: погляд через століття // Етнічна культура українців. – Львів, 2006. – С. 30-47

УДК 930.2(477)''18/19''

Наталія ЛИТВИНЕНКО
(м. Київ)

**Постать І.В. Лучицького у вітчизняній історичній науці
(др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)**

Стаття присвячена вивченню місця і ролі І.В. Лучицького в історичній науці України та Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Висвітлюється процес становлення особистості вченого, його наукова та громадсько-політична діяльність, коротко аналізується наукова спадщина історика.

Ключові слова: Іван Васильович Лучицький, Київський університет, “російсько-українська історична школа”, Конституційно-демократична партія, Державна дума, Франція, релігійні війни, землеволодіння.

Natalia Lytvynenko (Kyiv). **The figure of I. V. Luchitskyi in the historical science of our country (the second half of XIX – beginning of XX)**

The article is devoted to the research of place and role of I. V. Luchitskyi in the historical science of Ukraine and Russian Empire during the end of XIX – beginning of XX. On the basis of overviewed sources and literature the process of scientist's personality formation, his social and political activity and heritage are analyzed in the article.

Keywords: Ivan Luchitsky, Kyiv University, “Russian-Ukrainian historical school”, Constitutional Democratic Party, The State Duma, France, religious wars, landownership.

Іван Васильович Лучицький – видатний український історик, громадський діяч та викладач. В українській історичній науці йому належить окреме місце. Вивчення цієї непересічної постаті дозволить розширити й доповнити наші знання про скарбницю українських істориків, продовжити традицію вивчення “забутих особистостей”, які все своє життя присвятили історичній науці.

Переважна більшість літератури з цього питання написана ще на початку ХХ ст. До останніх можна віднести роботи Ю.Ф. Іванова [2], де досліджується громадська та наукова спадщина І. Лучицького, О.О. Коник [3], який досліджує окремі аспекти громадсько-політичного життя та участі українських депутатів в Державних думах, серед яких був і Іван Васильович. Також важливими є праці С.Н. Погодіна [4; 5], у яких дослідник вивчає як окремо постать Лучицького, так і його місце серед інших істориків, а також діяльність “російської історичної школи”. У праці В.А. Потульницького [6] проаналізовано еволюцію української історичної науки в контексті розвитку світової, визначені провідні фахівці та дослідники, у тому числі І. В. Лучицький. Куди більший внесок у дослідження наукової творчості І.В. Лучицького зробила Л.В. Таран [7; 8]. Авторка ґрунтовно підходить до вивчення постаті цього науковця, включає його в загальноукраїнський та загальноєвропейський історіографічний процес.

Не дивлячись на те, що в Україні та Росії останні десять років зростає інтерес до вивчення праць І.В. Лучицького, все ж комплексне дослідження творчої науко-

вої спадщини вченого і його постаті в контексті розвитку вітчизняної історичної науки на сьогодні відсутнє.

Основною метою роботи є висвітлення значення і діяльності І. В. Лучицького у вітчизняній історичній науці (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.). У зв'язку з цим автор ставить наступні завдання, які визначають подальшу структуру роботи: окреслити основні етапи творчого шляху І. В. Лучицького; представити діяльність вченого у політичному та громадському житті Російської імперії (другої половини ХІХ – початку ХХ ст.); висвітлити його наукову діяльність.

Народився майбутній науковець 2 червня 1845 р. у Кам'янці-Подільському. Тут він провів дитячі роки та вступив до гімназії. Ще тоді бере початок його зацікавлення історією завдяки працям Гізо "Історія цивілізації в Європі" та Шлоссера "Історія ХVІІІ століття". Завершував навчання Іван Васильович вже в Київській гімназії. Після її закінчення юнак вступає до Університету Св. Володимира та з 1862 по 1866 рік навчається на історико-філологічному факультеті. У 1869 р. майбутній відомий вчений захистив дисертацію і розпочав професійну педагогічну діяльність у Києво-Подільській прогімназії. У 1872 р. отримує перше відрядження до Франції, де, працюючи у місцевих архівах, досліджує проблеми релігійних війн. З кінця 70-х рр. досліджує проблеми історії України, а саме – українське землеволодіння.

Щодо педагогічної діяльності Лучицького, слід зазначити, що Іван Васильович працював у Києво-Подільській прогімназії, викладав на Вищих жіночих курсах у Києві, у Школі суспільних наук в Парижі, у Санкт-Петербурзі та Київському університеті Св. Володимира.

Активна громадська та політична діяльність Лучицького припадає на 70-і рр. ХІХ ст., коли його обирають гласним Золотоніського повітового земства, потім Полтавського губерньського земства. З 1903 р. Іван Васильович почав займатися політичною діяльністю, був членом партії конституційних демократів, української депутації у Третій Державній Думі, в якій потенційно міг би вести лідируючу роль у демократичному крилі. Проте, він не був готовий до такої ролі, і більше часу, сил і енергії присвячував науці. В Державній Думі найяскравіше проявлялася позиція І.В. Лучицького з національного питання, коли він доводив за допомогою власної ерудиції та на історичних прикладах неспроможність вирішення національного питання в Російській імперії за допомогою сили.

У науковій діяльності І.В. Лучицького можна виділити кілька етапів. У 60 – 70-ті рр. він досліджує переважно історію Франції, релігійних війн та соціально-політичних рухів. До цього періоду відносяться й історико-філософські та культурно-історичні роботи. З кінця 70-х рр. ХІХ ст. почався другий період діяльності вченого, основна увага в якому була приділена економічній історії Нового часу, зокрема історії українського землеволодіння. У третій період (з першої половини останнього десятиліття ХІХ ст.) він повністю присвятив себе вивченню французької аграрної історії напередодні та під час Французької революції кінця ХVІІІ ст.

Науковий спадок І.В. Лучицького з аграрної історії Франції полягає у наступному: насамперед він дослідив і опрацював раніше невідомий матеріал по аграрним питанням. Лучицький був першим, хто застосував статистичні відомості в

історичних працях. Проблеми аграрної історії Франції напередодні й під час Французької революції кінця XVIII ст. залишалися в центрі уваги вітчизняних істориків, зокрема А.Д. Люблинської і А.В. Адо. Бездоганна дослідницька техніка Лучицького, солідне фактичне обґрунтування його висновків обумовили широке визнання створеної їм концепції аграрного розвитку Франції напередодні й у період революції. З кінця 90-х років XIX ст. його погляди знайшли велике поширення за межами Росії, а особливо у Франції. Перевага робіт Лучицького полягала в тому, що він опирався на великий, разом з тим надійний матеріал, і у зв'язку з цим історик Ф. Вольтерс зазначав, що добуті їм результати надають право стверджувати, що у Франції напередодні революції існувала досить значна кількість середніх і досить велика верства дрібних земельних власників, які належали до селянського стану.

Головна заслуга І.В. Лучицького у вивченні релігійних питань полягала в новому соціологічному підході, з яким він підійшов до аналізу своїх матеріалів. До нього ця епоха вивчалася майже виключно з релігійної точки зору. І.В. Лучицький підійшов до неї з критерієм боротьби суспільних класів і вже в 70-х роках XIX ст. поставив питання в ту площину, з якої її стала роздивлятися французька історична наука лише згодом. Загалом, не відмовляючись від значення релігійного фактору в громадянських війнах між католиками і гугенотами він вбачав в них в той самий час одну з фаз боротьби між централізаторською політикою французьких королів і зазіханнями феодальної аристократії, яка об'єднала свої реакційні бажання з лозунгами політичної і релігійної свободи. Він показав, що соціальні бажання феодальної аристократії відігравали домінуючу роль у її політичних виступах, незалежно від того, чи проходили її угруповання під прапором гугенотів, чи під прапором католицької ліги, і з'ясував, що результат боротьби залежав від позиції міської буржуазії. Відповідно до цього він уважно простежив роль міських класів у ході подій, підкресливши незворотну поразку усіх спроб договору між ними і аристократією, і дав таким чином зрозуміти, чому у XVII ст. королівській владі вдалося остаточно подолати супротив феодалів за підтримки середнього класу і народних мас [1, с. 139].

З часу роботи на державних посадах дослідника починають цікавити теми українського села і проблеми селянського землеволодіння. На той час в наукових колах була загальноприйнятою думка про індивідуальний характер селянського землеволодіння, Лучицький, навпаки, у своїх працях відстоював теорію общинного землеволодіння в Україні. Джерельною базою для своїх досліджень слугував, передусім, Румянцевський Опис, також архіви волосних правлінь і особисті архіви. Для доведення збереження пережитків общинного землеволодіння Лучицький часто залучав спогади мешканців сіл і містечок, тобто працював і в жанрі усної історії. В цей період Іван Васильович займається пошуковою і видавничою роботою документів українського землеволодіння. У період з 1883 по 1901 рр. він опублікував 32 статті з аграрної історії України [8, с 76]. Проте, ім'я Лучицького більше пов'язують з дослідженнями історії Франції релігійних і землевласницьких питань.

Таким чином, як висновок слід зазначити, що Іван Васильович Лучицький є істориком зі світовим ім'ям, який зробив величезний і неоцінений вклад в розбудову української і європейської історичної науки. На нашу думку, необхідне подальше вивчення постаті І.В. Лучицького та його наукової спадщини.

Примітки

¹ Бутенко В.А. Наука новой истории в России // *Анналы*. – 1922. – № 2. – С. 129-167.

² Иванов Ю.Ф. И.В. Лучицкий – выдающийся ученый, педагог и общественный деятель. // *Вопросы истории*. – 2000. – № 2.

³ Коник О.О. Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії // В кн.: „Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Ч. 2. – К., 1999. – С. 445-470;

⁴ Погодин С.Н. Иван Васильович Лучицкий (1845-1918). // *Новая и Новейшая история* – 2000. № 6. – С. 174-192.

⁵ Погодин С.П. Русская школа историков: Н.И. Кареев, И.В. Лучицкий, М.М. Ковалевский. – СПб., 1997.

⁶ Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // *Український історичний журнал*. – 2000. – № 2. – С. 27-40;

⁷ Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий – исследователь истории Французской буржуазной революции. // *Український історичний журнал*. 1987, - № 7.

⁸ Таран Л., Мазур І. Українець європейської слави // *Київська старовина*. – 1994. – № 5. – С. 74-78.

УДК 930.253(477)

Надія ЯКОБЧУК
(м. Київ)

Архівознавчі та археографічні дослідження І. М. Каманіна: джерелознавчий аналіз

У статті здійснено джерелознавчий аналіз архівознавчих та археографічних досліджень І. М. Каманіна. Розглянуто опубліковані роботи та рукописи науковця. Визначено інформаційний потенціал і значення досліджень вченого.

Ключові слова: І. М. Каманін, архівознавство, археографія, опис архівних документів, джерела.

Yakobchuk Nadiya (Kyiv). Archival-studying and archeographical researches of I. M. Kamanin: source-studying analyses

I.M. Kamanin's archival-studying and archeographical researches are analyzed in article. Published works and manuscripts, the informational potential and value of his researches are overviewed.

Keywords: I. M. Kamanin, archival-studying, archeography, inventory of archives files, sources.

Іван Михайлович Каманін належить до плеяди найвідоміших учених кінця ХІХ – початку ХХ ст. Видатний історик, архівіст, археограф, палеограф та археолог, він практично все своє життя присвятив науковим студіям. Протягом 45 років дослідник працював у Київському архіві, а його сучасники не уявляли собі цієї установи без нього. “Іван Михайлович всегда рисуется в мыслях неразрывно с огромным залом с колоннами в красном здании Университета, где развернут Киевский Центральный Архив Древних Актов, в котором проработал он много лет”, – писав у некролозі пам’яті вченого В.М. Базилевич [4, арк. 3].

Ще у студентські роки Іван Каманін, за підтримки В. Антоновича, розпочав вдосконалювати навички роботи з документами, ставши в подальшому одним з представників створеної останнім Київської історичної школи. Він не був дослідником-практиком, який зосереджувався на одній конкретній галузі чи проблемі. Тематика його наукових праць повністю залежала від архівознавчих студій, а на основі ретельного вивчення документів вчений робив висновки. Всі, хто знав дослідника особисто, підкреслювали його постійне прагнення “во чтобы то ни стало добиться истины в изучаемом сюжете и тотчас-же поделиться с другими” [9, арк. 1]. Будучи багаторічним співробітником, а з 1903 р. завідувачем архіву, зосереджуючи у своїх руках величезну кількість матеріалів, І. Каманін залучив до наукового обігу велику кількість раніше невідомих документів з історії України, Росії, національних меншин, церкви тощо. У його науковій діяльності та спадщині археографія і архівознавство завжди займали домінуюче місце. Однак, не зважаючи на значні заслуги дослідника перед вітчизняною наукою, сьогодні його постать призабута, а праці (крім чотирьох) з часу написання ще жодного разу не перевидавалися.

Публікацій, присвячених дослідженню творчого доробку І.М. Каманіна, не багато. Перші статті з’явилися через декілька років по смерті вченого. 1926 р. було видано другий і третій том “Записок соціально-економічного відділу ВУАН”, у якому вміщено праці В.І. Щербини [29, с. 47-53] та М.П. Василенка [1, с. 54-64]. Перший написав біографію дослідника та дав коротку характеристику його діяльності в царині архівознавства, а другий дослідив його історичну спадщину. У радянський період ця тема замовчувалася. Виняток становила лише коротка замітка В. Панашенко до 120-річчя з дня народження І. Каманіна [25, с. 100-102] та невеликі повідомлення у енциклопедіях, де здебільшого визнавалася лише цінність праць вченого з української палеографії [27, с. 529].

Після проголошення незалежності України дослідники повернулися до вивчення наукової спадщини вченого. Вперше на необхідності поглибленого опрацювання доробку І. Каманіна наголосив О. Ситник, однак його стаття мала оглядовий характер та була побудована на основі попередніх праць В. Щербини та М. Василенка [26, с. 115-132]. Наприкінці 1990-х рр. з’явилися розвідки О. Ємець, Ю. Мицика та О. Крячка, у яких проаналізовано історичні праці, археографічну діяльність дослідника [3, с. 250-261], його листи до М. С. Грушевського [23, с. 209-212] та документи особового фонду у ЦДАМЛМ України [24, с. 213-220]. 2002 р. видано двотомний збірник документів з історії Київського Центрального Архіву давніх актів, куди увійшли листи, службові документи та декілька статей

І. Каманіна [див.: 22] У кількох наших статтях досліджено частину праць ученого з історії літератури та його листування до Ганни Барвінок [30, с. 302-316; 31, с. 256-259].

Метою даної статті є джерелознавчий аналіз наукових досліджень І. Каманіна з архівознавства та археографії, визначення інформаційного потенціалу та значення праць, їх місця у вітчизняній історіографії. Ця частина спадщини ученого досі залишається недостатньо дослідженою, що надає нашій публікації актуальності та наукової новизни.

На початку червня 1876 р. І.М. Каманін влаштувався вільнонайманим співробітником до Центрального Архіву давніх актів [22, с. 268]. Учений вивчав документи і рукописи, складав і готував до друку описи актових книг. У цей період він написав свої перші архівознавчі дослідження, які мали форму доповідей і стосувалися проблеми організації та принципів наукової роботи архівних установ. Вони були надруковані у 1881 та 1884 рр., а 2002 р. передруковані замість передмови у першому томі збірника “Київський центральний архів давніх актів”. Чернетки статей зберігаються в особовому фонді І. М. Каманіна в Інституті рукопису НБУВ [5, арк. 1-14; 6, арк. 1-5].

На початку 1880-х рр. І. Каманін написав ще одну працю, присвячену проблемі становища та діяльності архівів у містах Російської імперії. Нам вдалося знайти лише рукописний варіант цієї статті, який на жаль не має заголовка. Ця праця, умовно названа “Об организации архивного дела”, містить багато цікавих відомостей про розробку вітчизняними вченими “вопроса о сохранении, разборе и описании с научной целью письменных памятников старины”. Автор, спираючись на доповіді, виголошені на перших чотирьох археологічних з’їздах, проаналізував процес становлення архівної справи у другій половині XIX століття. У статті, зокрема, зазначено, що наприкінці вказаного періоду архівістика залишалася другою галуззю наукового знання, а вже створені архіви не мали ні точно визначеної мети, ні уніфікованої програми наукової діяльності [7, арк. 1]. Там же натрапляємо на інформацію, що вперше проблему реорганізації і профілювання архівів було піднято М.В. Калачовим на першому археологічному з’їзді 1869 р., а згодом архівна комісія, створена підготовчим комітетом наступного з’їзду, сформулювала базові принципи організації архівних установ і збереження документів. Був запропонований проект поділу архівів на два види: довідкові (канцелярські) та центральні (наукові). Позитивними досягненнями археологічних з’їздів названо рішення заснувати центральні архіви у великих губернських містах, серед яких Петербург, Москва, Варшава, Вільно, Київ, Харків, Одеса, Казань, Саратов та ін., створити обласні архіви та залучити до збирання і публікації документів місцеві історичні товариства. Автор висловив власне бачення структури та діяльності наукового архіву: “... в месте хранения древних памятников должен происходить разбор и сортировка их. Научные архивы необходимо должны быть центрально-областными для каждой народности, входящей в состав государства” [7, арк. 3]. Важливим при цьому є питання штату установи, який мав складатися з професійних працівників, а не чиновників.

Поряд з питаннями організаційного характеру, автор торкнувся основ наукової діяльності архівів. Зокрема зазначено, що вона полягає у складанні детальних описів та покажчиків (іменних, географічних та предметних) до кожного окремого документа, а також ряду коротких покажчиків, куди вносяться основні факти, назви, імена та дати [7, арк. 4].

Із 1883 р. І. М. Каманін розпочав активну роботу із систематизації та упорядкування фондів Київського архіву, результатом чого стали “Описи актових книг Киевского Центрального архива”, яких лише протягом 1883-1897 рр. було ним особисто укладено і видано вісімнадцять (№№ 2035, 2037, 2040, 2042, 2043, 2046, 2049, 3502-3511, 5882). Ці праці відзначалися надзвичайною змістовністю та детальним викладом матеріалу [29, с. 51]. З описів, укладених І. Каманіним, ми можемо почерпнути інформацію про принципи, якими він керувався при їх складанні. Можна зробити висновок, що вчений надавав перевагу змісту документа. В описах присутні такі структурні одиниці: номер справи, дата, назва та виклад змісту із зазначенням основних фактів, дат, географічних назв та імен. Одним із зразків такого оформлення є рукопис «Опись делам Киевского Губернского Архива, содержащим в себе военно-исторический интерес», що зберігається у його особовому фонді (№ 237) в ЦДІА України.

Проблема найбільш прийняттого способу складання описів актових книг завжди перебувала в центрі уваги дослідника і знайшла своє обґрунтування у рецензії на працю М. М. Оглобліна “Обозрение столбцов и книг Сибирского приказа (1592-1768 гг.)” та 9 книгу “Описания документов и бумаг хранящихся в Московском архиве министерства юстиции”. Вона мала назву “Чем должны быть описи архивов?” і, крім оцінки вказаних публікацій, містила відомості про розробку цієї проблеми. З статті дізнаємося думку автора щодо системи упорядкування і опису документів. Так, він вважав, що остання має залежати від специфіки матеріалу, що зберігається у кожному окремому архіві, а опис складається перш за все в інтересах дослідників, тому головна увага має бути приділена змісту і так званому предметному розподілу справ. “Содержание дел при разборе и описи их займет первое место, уступив второе географическому делению, и лишь третье хронологическому, потому что предметное распределение архивного материала, внося больше разумности, простоты и ясности, значительно облегчит даже канцелярские справки в делах ...” – зазначав І. Каманін. На його думку, описи актових книг та документів повинні мати форму або покажчика фактів громадсько-політичного життя, або систематичного огляду [21, с. 53].

Необхідність керуватися при складанні описів актових книг принципом систематичності обґрунтовано у наступній праці дослідника “Несколько слов по поводу “Архивного инвентаря” проф. Д. И. Самоквасова”. Учений довів недосконалість упорядкування матеріалу в формі так званих “інвентарних описів” – списків або каталогів актових книг, куди внесено лише загальні відомості про документи (номер книги, рік, кількість аркушів, назва та загальний зміст, мова книги тощо). До кожної з таких книг додаються короткі несистематичні описи матеріалів, що містяться в ній, складені за порядком розташування документів [19, с. 19-20]. У статті висловлено думку, що відсутність систематичності у складанні описів при-

зводить до багатьох незручностей, як у пошуку необхідних досліднику матеріалів, так і в забезпеченні їх збереження та визначення рівня достовірності. Розглянувши три складові, що лежать в основі вирішення архівного питання (вимоги законів, практика описування документів та вимоги науковців), учений зробив висновок, що розробка програми описання документів є прерогативою самих архівних установ [19, с. 18]. З статті ми дізнаємося, що з 1869 р. у діяльність архівів було впроваджено методика систематичного опису документів, і розпочалася полеміка щодо її доцільності, яка тривала і наприкінці XIX століття. Наслідком цього стало надання переваги систематизації і упорядкування документів у формі оглядів, групування за змістом і видами, та предметних покажчиків. Тут же міститься інформація про необхідність детального вивчення змісту документів та створення книг із розподілених на окремі видові групи актів, щоб виключити фальсифікацію та втрату документів [19, с. 17]. Окрім того, автор наголошував на професійній підготовці працівників архіву, залученні до архівних студій студентів історичних та юридичних факультетів і перетворенні архівів в науково-освітні установи [19, с. 8-9].

З кінця XIX ст. І.М. Каманін брав активну участь у Всеросійських археологічних з'їздах. Зокрема на XI Археологічному з'їзді він прочитав одразу кілька доповідей, присвячених різноманітним проблемам архівознавства та археографії: "Об экспертизе древних подложных документов", "О волынских и подольских архивах" та інші. Перша з них має значний інформаційний потенціал, позаяк містить відомості про розробку принципів експертизи підроблених документів. Зокрема наведено і проаналізовано рішення комісії, яка розглядала питання про реформу центральних архівів західних губерній Російської імперії у 1892 році. Позитивно оцінено положення про проведення експертизи архівних документів досвідченими архівістами та можливість апеляції у разі виникнення сумнівів. Крім того, автор підняв питання про перевірку достовірності не тільки матеріалів, що зберігаються в архівах, але й документів, що подають до різних установ приватні особи. При цьому він наголосив на необхідності професійної підготовки архівістів-експертів та введення до програми університетів відповідного спецкурсу. Для вирішення спірних питань та розгляду апеляцій ефективним буде проведення з'їздів архівістів, у тих містах, де зібралася велика кількість скарг про підробку актів [28, с. 41-42].

Значну цінність для дослідження розвитку архівної справи в Україні у XIX ст. становить також реферат І. Каманіна "Вопросы археографии на XI археологическом съезде", який він прочитав на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця 3 жовтня 1899 року. У ньому автор зробив огляд дванадцяти прочитаних на з'їзді доповідей, присвячених архівному питанню. З цієї праці ми дізнаємося про становище архівних установ у Росії та Європі. Зокрема можна зробити висновок, що у Російській імперії на кінець XIX ст. розвиток архівної справи знаходився у зародковому стані: не було законодавства про архіви та державної підтримки цих установ, майже не виділялися кошти на утримання приміщень і формування штату архівістів, не було остаточно вироблено загальної методики складання описів, а архівні матеріали були розпорошені по різних відом-

ствах [8, арк. 6-7]. Позитивно було оцінено доповідь, присвячену організації діяльності французького обласного архіву, в основі якої лежала строга систематизація та видова класифікація документів, що, на думку автора, було б бажаним і для вітчизняних архівів [8, арк. 2-3].

У 1903 р. в “Чтениях Исторического Общества Нестора-летописца” була надрукована стаття І. Каманіна, присвячена 50-річчю існування Київського центрального архіву для давніх актів. Автор проаналізував діяльність установи протягом 1852-1902 рр., виділив основні завдання, досягнення та проблеми [14, с. 84]. За 50 років вітчизняними архівістами було розроблено п'ять систем складання описів архівних матеріалів: 1) короткі описи з додатками у вигляді довідок, іменних, географічних та предметних покажчиків; 2) покажчики безпосередньо до самих актів, без створення коротких описів; 3) огляд змісту великих груп однорідних документів з додатком покажчиків; 4) покажчик фактів особистого громадського і державного життя із внесенням імен діячів і географічних назв; 5) описи історико-юридичних документів, що мають наукове значення [14, с. 79]. Однак жодна з них не є бездоганною.

27 грудня 1911 р. І. Каманін написав статтю, в якій обґрунтував необхідність заснування у Києві Губернської вченої архівної комісії. Надрукована на початку наступного року, вона містить цінну інформацію про склад, завдання та принципи організації діяльності установи. Вчений підкреслив, що створення таких комісій, особливо у містах, де існують університети, покладе початок реформуванню архівів [12, с. 138]. Того ж року він розробив проект облаштування центральних архівів у військових округах Російської імперії, з метою “научной разработки местной военной истории” [20, с. 95]. У статті на цю тему, ми натрапляємо на ряд методичних рекомендацій щодо створення установ такого типу, обов'язків співробітників та програми класифікації та систематизації документації [20, с. 95-102].

Вчений не полишав дослідження в галузі архівознавства і на схилі літ. У 1919-1920 рр. він не одноразово піднімав питання про створення першої української актографії. Нам вдалося виявити автографи двох праць “Записка о составление Украинской актографии” та “К записке об актографии”, які за змістом можна датувати 1918-1920 роками. У першій натрапляємо на обґрунтування необхідності складання актографії у формі бібліографії усіх опублікованих документів з історії і права України [10, арк. 1зв.]. Також наведено структуру покажчика: “... в актографии надо означить заглавие каждого отдельного документа, с означением где и когда он напечатан” [10, арк. 1зв.]. Як і в бібліографічному описі, в актографії матеріал має бути розподілений “по различным отделам исторической или юридической науки соответственно их частным делениям по роду актов или документов, по территориальной их принадлежности, по периодам и по содержанию, с отметкой где документ напечатан и из какого архива заимствован” [10, арк. 2]. Крім того, такий каталог має містити перелік описів тих архівів, де можуть знаходитися документи з історії і права України. У другій праці конкретизовано структуру актографії. Зазначено, що для цього покажчика, треба вибрати ряд документів (що поширювали свою дію на українські землі), опублікованих у білоруських, литовських та польських археографічних виданнях. Окремо розроблено принципи кла-

сифікації таких матеріалів [10, арк. 4-5]. На думку автора, над складанням актографії має працювати Київська Археографічна Комісія та академіки усіх трьох відділів УАН. Об'єм видання становитиме не менше п'яти томів, а термін роботи визначено у 1.5-2 роки [10, арк. 63в.].

Останньою архівознавчою працею дослідника була доповідна записка до Академії Наук, написана 1920 р. і надрукована як додаток до статті М. Василенка. У ній автор розглянув систему складання видової класифікації історично-юридичних документів, запропоновану академіком РАН О. С. Лаппо-Данилевським. Останній схилився до юридичної та історичної класифікації матеріалів, в основі яких лежали формуляри актів, які склалися із окремих частин (клавзулів), таблиці складу актів та індивідуальні картки з необхідними відомостями [2, с. 66]. І. Каманін досить позитивно оцінив методуку О. Лаппо-Данелевського, але вважав її дещо обмеженою, позаяк академік зосередив увагу лише на документах цивільного права допетрівської доби [2, с. 67].

Не менш важливе місце у науковій діяльності та творчому доробку вченого займала археографія, яка в розумінні вченого є дуже близькою до архівознавства. У одній із своїх праць він дав визначення цієї галузі наукового знання: “археография занимается не только собиранием письменных памятников в правительственных учреждениях и частных лиц, не только классификацией этих памятников в архивах и описанием их, но и ставит своей задачей издание в свет и исследование этих памятников” [8, арк.1].

Однією з перших археографічних праць І. Каманіна була стаття “Из истории городского самоуправления по магдебургскому праву” (1885 р.), у якій автор визначив два важливих факти в еволюції самоврядування Києва на початку XVIII ст.: зловживання членів магістрату посилюються, набираючи більш грубих форм, а реальний вплив громадської думки, як фактору контролю, зводиться нанівець [13, с. 52]. До статті додано тексти двох документів з актових книг Київського центрального архіву, які ілюструють самоуправство вйта м. Володимира [13, с. 56-64].

Наприкінці XIX ст. І. М. Каманін надрукував ряд документів з проблеми внутрішньої організації київської громади впродовж гетьманської доби, наголосивши, що велика кількість таких матеріалів не досліджена та не систематизована. У 1888 р. він опублікував статтю “Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях”, у якій розкрив становище міста в роки національно-визвольної війни та політику гетьмана щодо нього. До статті автор додав п'ять універсалів гетьмана, згідно яких кияни отримували заступництво і підтвердження ряду пільг. Через шість років у публікації “Материалы по истории Киевской городской общины” він умістив 14 універсалів українських гетьманів [16, с. 22-32; 17, с. 33-43], які свідчать, що наступники Богдана Хмельницького сприяли зростанню добробуту мешканців міста, охороняючи від утисків та підтверджуючи їх права та вольності.

У 1886 р. була надрукована праця вченого “Из истории международных отношений Польши и России”, яка включала 9 документів кінця XVIII ст., переважно указів російських цариць та комісарів для селян-росіян у Польщі. Документи, надруковані польською мовою, містили інформацію про селянський рух у країні та

політику Росії в цей період. Метою дослідника було документальне підтвердження чуток, що поширювалися у Польщі в часи гайдамаччини про те, що російський уряд підбурює до повстань православне населення країни. На основі джерел автор довів, що укази російського уряду невірно тлумачилися польськими чиновниками.

1894 р. І. Каманін надрукував збірку документів “Материалы по истории казацкого землевладения (1494-1668 гг.)”, у яких містяться відомості про економічні відносини козацтва, що були основою його громадського життя. Матеріали поділено на 9 окремих груп. Це акти, що стосуються вирішення спірних питань користування землею між козаками та Києво-Печерським монастирем, записи і виписки про продаж і поділ власності, підтвердження прав володіння землею як спадком тощо. Важливою цю працю робить те, що у передмові вчений дав власне визначення українського козацтва [18, с. 5].

У 1901 р. І. М. Каманін опублікував “Материалы к “Очерку гетьманства Петра Сагайдачного” – комплекс 40 документів, які містять відомості про становище населення Київського воєводства протягом 1606-1622 років. [15, с. 127-177].

Окрему частину археографічних праць І.М. Каманіна становлять історико-документальні збірники, складені ним особисто або видані за його редакцією. У 1890 р. учений у співавторстві з М. Істоміним видав збірник історичних матеріалів, взятих з актових книг Київського архіву, де було вміщено документи XVI-XVIII ст. (так звані “одинокіе, неимеющие себе подобных по содержанию”), які мають науковий інтерес в плані уточнення певних фактів громадського життя окремих регіонів України. У видання включено матеріали, що раніше друкувалися у журналі “Университетские известия”. Серед них бачимо такі: “Из истории международных отношений Польши и России по документам”, “К истории городского управления по магдебургскому праву”, “Дело о лазутчиках 1613 г.”, “Челобите на студентов за князя Хованского 1700 г.” та ін. Тексти документів супроводжуються досить ґрунтовними вступними статтями авторів. Того ж року І. Каманін упорядкував V частину II тому “Архива Юго-Западной России”, яка містить статистичні джерела з історії національних меншин наприкінці XVIII століття. У виданні бачимо велику вступну статтю (234с.) та 382 аркуші переписів єврейського населення за 1764-1791 рр. у повітах Київського, Волинського та Подільського воєводств. З книги дізнаємося, що документи взято з гродських книг Києва, Луцька, Володимира, Кременця, Житомира та інших міст. Окрім того, за редакцією вченого надруковано III частину IV тому вище згаданого фундаментального видання під заголовком “Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого” (1914 р.). Тут уміщена велика (101с.) вступна стаття, у якій проаналізовано становище усіх верств населення українських земель напередодні національно-визвольної війни, визначено причини цього явища. До статті додано 289 документів з Київського центрального архіву і Московського архіву Іноземних справ, датованих 1647-1655 рр., географічний та іменний покажчики.

Документи епохи Б. Хмельницького 1656-1657 рр. склали окремий збірник, що вийшов друком 1911 року. Також ці матеріали увійшли до першого випуску статей і матеріалів “Из прошлого Юго-Западного края”. Видання містить 21 документ з Головного Московського Архіву Міністерства Іноземних справ. У 1913 р.

видано другий випуск цього збірника, куди включено чотири статті дослідника, присвячені становищу Київського замку початку XVI ст., церков м. Луцька, договорам Б.Хмельницького зі Швецією та Росією, а також особі князя К. Острозького. До кожної статті додано відповідні документи.

Останньою історико-археографічною публікацією І.М. Каманіна став другий випуск “Сборника Киевской Комиссии для разбора древних актов”, у якому вміщено матеріали попереднього збірника та додаткова стаття “Цыганские короли в Польше в XVII и XVIII вв.”. До кожної статті додано тексти джерел російською і польською мовами.

Підсумовуючи, можна сказати, що архівні дослідження І. М. Каманіна мають значний інформаційний потенціал, позаяк містять ряд цінних відомостей про процес становлення і розвитку архівної справи в Україні протягом кінця XIX – початку XX століття. В архівознавчих публікаціях вченого обґрунтовано і розроблено методику складання описів, принципи експертизи документів, вперше поставлено питання про створення української актографії тощо. Археографічні праці дослідника відзначаються значною тематичною різноманітністю. Завдяки його документальним публікаціям до наукового обігу було залучено ряд джерел з архівосховищ України та Росії, а також забезпечено їх належне збереження.

Як джерело, праці І.М. Каманіна будуть цікавими насамперед історикам, джерелознавцям, археографам, архівістам.

Примітки

¹ Василенко М.П. Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна / М.П. Василенко // Записки соціально-економічного відділу ВУАН 1925-1926 рр. – К., 1926. – Т. 2-3. – С. 54-64.

² Доповідна записка І. М. Каманіна до Української Академії Наук / І. Каманін // Записки соціально-економічного відділу ВУАН 1925-1926 рр. – К., 1926. – Т. 2-3. – С. 64-68.

³ Ємець О. “Труди і дні” Івана Каманіна / О. Ємець // Історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). – К.: “Інтел”, 1996. – С. 250-261.

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 33. – № 839. – 4 арк.

⁵ ІР НБУВ. – Ф. 83. – № 1. – 14 арк.

⁶ ІР НБУВ. – Ф. 83. – № 2. – 5 арк.

⁷ ІР НБУВ. – Ф. 83. – № 13. – 5 арк.

⁸ ІР НБУВ. – Ф. 83. – № 14. – 8 арк.

⁹ ІР НБУВ. – Ф. 83. – № 50. – 8 арк.

¹⁰ ІР НБУВ. – Ф. 83. – № 65. – 7 арк.

¹¹ Каманін І. Документи епохи Богдана Хмельницького 1656-1657гг. / І. Каманін. – К.: Типографія Н. Т. Корчак-Новицького, 1911. – 95с.

¹² Каманін І. Записка об учреждении в Киеве Ученой Архивной Комиссии / І. Каманін // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 1. – С. 131-138.

¹³ Каманін І. Из истории городского самоуправления по магдебургскому праву / І. Каманін // Университетские известия. – 1885. – № 2. – С. 52-64.

¹⁴ Каманин И. Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течении 50 лет его существования (1852-1902 гг.). / И. Каманин // Чтения Исторического Общества Нестора-летописца. – 1903. – Кн. 17. – Вып. IV. – С.73-86.

¹⁵ Каманин И. Материалы к «Очерку гетманства Петра Сагайдачного» / И. Каманин // Чтения Исторического Общества Нестора-летописца. – 1901. – Кн. 15. – Вып. III. – С. 123-177.

¹⁶ Каманин И. Материалы по истории Киевской городской общины / И Каманин // Университетские известия. – 1892. – №2. – С.22-32.

¹⁷ Каманин И. Материалы по истории Киевской городской общины / И Каманин // Университетские известия. – 1892. – №8. – С. 33-43.

¹⁸ Каманин И. Материалы по истории казацкого землевладения / И. Каманин // Чтения Исторического Общества Нестора-летописца. – 1894. – Кн. 8. – С. 3-28.

¹⁹ Каманин И. Несколько слов по поводу «Архивного инвентаря» проф. Д. И. Самоквасова / И. Каманин // Университетские известия. – 1898. – № 8. – С. 1-20.

²⁰ Каманин И. Об организации военно-центральных архивов / И. Каманин // Военно-исторический вестник. – 1911. – Кн. 9-10. – С. 95-102

²¹ Каманин И. Чем должны быть описи архивов? / И. Каманин // Чтения Исторического Общества Нестора-летописца. – 1895. – Кн. 9. – С. 45-53.

²² Київський Центральний архів давніх актів 1852-1943: Збірник документів / [упоряд.: Л. М. Муровцева, В. В. Страшко, Л. А. Сухих]. – К., 2002. – Т. 1. – 456 с.

²³ Крячок М.І. Документи особового фонду І. М. Каманіна як історичне джерело (за матеріалами ЦДАМЛМ України) / М. І. Крячок // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – К., 1999. – С. 213-220.

²⁴ Мицик Ю.А. Листи І. М. Каманіна до М. С. Грушевського / Ю. А. Мицик // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – К., 1999. – С. 209-212.

²⁵ Панашенко В.В. Український історик-архівіст І. М. Каманін / В. В. Панашенко // Український історичний журнал. – 1971. – № 5. – С. 100-102.

²⁶ Ситник О. Український історик Іван Каманін / Олександр Ситник // Український історик. – 1991. – № 1-2 (108-109). – С. 115-132.

²⁷ Українська радянська енциклопедія: в 12 томах / [голов. ред. М. П. Бажан]. – К., 1979. – Т. 4. – 560с.

²⁸ Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г. / [ред. П.С. Уварова, С. С. Слуцкий]. – М., 1902. – Т. II. – 177с.

²⁹ Щербина В. Іван Михайлович Каманін / Володимир Щербина // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. 1924-1925рр. – К., 1926. – Т. 2-3. – С. 47-53.

²⁹ Якобчук Н. Листування І. М. Каманіна з Ганною Барвінок (1901-1911 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського / Надія Якобчук // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2008. –Т. 16. – С. 302-316.

³⁰ Якобчук Н.О. Історичні та літературні твори Миколи Гоголя у дослідженні І. М. Каманіна / Н. О. Якобчук // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії. Матеріали Других всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків 14 березня 2008 року. – К., 2009. – С. 256-259.

УДК 930.1(470+571):34(=161.2)

Володимир МИЛЬКО
(м. Київ)

Українці у Державних Думах Російської імперії: сучасний вітчизняний історіографічний концепт

У статті проаналізовано стан розробки в сучасній українській історіографії питань діяльності українців у Державних Думах Російської імперії (1906-1917). Визначено ряд особливостей історіографічної реконструкції, охарактеризовано основні напрямки дослідження.

Ключові слова: Російська імперія, Державна Дума, українські депутати, історіографія.

Volodymyr Myl'ko (Kyiv). Ukrainians in State Council (Duma) of Russian Empire: the modern Ukrainian historiographic concept

In this article the development of the question of Ukrainians' activity in State Council (Duma) of Russian Empire (1906-1917) in modern Ukrainian historiography is analyzed. The features of historiographic reconstruction and the main current of research are described.

Keywords: Russian Empire, State Council (Duma), Ukrainian deputies, historiography

Об'єктивний науковий розгляд будь-яких проблем історії державно-політичного, соціально-економічного чи національно-культурного характеру неможливий без урахування важливих у концептуальному плані розробок та теоретичних узагальнень попередніх науковців. Дослідницька реконструкція може набути особливої важливості та інноваційного значення лише у тому випадку, якщо її автор будує власні висновки на основі поліваріативних методологічних підходів та історіографічних трактувань. Ще давньогрецький філософ Сократ, за словами Платона, стверджував, що істина народжується в дискусії. У зв'язку з цим, постає необхідність вивчення вітчизняних історіографічних концептів, що пов'язано також і з незавершеним процесом подолання ідеологічних стереотипів попередньої радянської епохи. Зокрема, особливої актуальності набуває перегляд, здавалося б, достатньо досліджених вченими проблем, зокрема, досвіду парламентаризму в Російській імперії на початку ХХ ст. та участі українських депутатів у Державних Думах 1906-1917 рр. Тому метою нашого дослідження є аналіз деяких аспектів сучасної вітчизняної історіографії питань діяльності українців у Державних Думах Російської імперії (1906-1917).

Вивчення роботи Державної Думи Російської імперії крізь призму участі у ній депутатів, обраних від українських губерній, ґрунтується на відсутності комплексного дослідження з означеної теми, у якому б було розкрито соціальний, професійний та партійний портрет українців-депутатів першого парламенту в Росії; у повній мірі розглянуто їх різнопланову діяльність та розкрито динаміку політичних настроїв та свідомості. Натомість у сучасних працях вітчизняних науковців головна увага зосереджена переважно на загальному висвітленні зазначеного питання або побіжному аналізу окремих аспектів.

Важливе місце серед всіх сучасних вітчизняних праць присвячених діяльності українських депутатів у Державних Думах Російської імперії (1906-1917) займають фонові дослідження В. Верстюка [6], Т. Гунчака [11], А. Павка [27], О. Реєнта [28], В. Сарбея [29-30] та ін. загальноісторичного характеру.

До історіографічних праць, присвячених вже безпосередньо тематиці нашого дослідження, зокрема, виборчому процесу, належать роботи М. Бучина [5], С. Донченка [16], М. Циганюк [35]. Правовий аналіз законодавства, що регламентувало вибори до Державної Думи Російської імперії здійснив М. Бучин. Виконання поставлених завдань дало змогу автору зробити висновок про невідповідність тогочасного виборчого права сучасним уявленням про демократичні вибори, яке тим не менш було важливим у плані історичного досвіду реалізації демократичних традицій українського населення [5, с. 5]. Натомість С. Донченко розглянув вибори до I Думи в Україні крізь призму участі у них партій ліберального спрямування, перш за все, конституційно-демократичної партії (кадети) та “Союзу 17 октября” [16, с. 17]. Значно ширшою у цьому плані є дослідження М. Циганюк, у якому проаналізовано тактику найбільших політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до I Державної Думи в Україні. Та незважаючи на таку наповненість, висновок дослідника про використання ліберальними партіями, прихильниками революційного напрямку і консерваторами діаметрально протилежних методів не є новаторським [35, с. 272-273].

Різноманітні аспекти діяльності українських депутатів у складі Державних Дум Російської імперії усіх скликань (1906-1917) розкриває дисертаційне дослідження О. Білокінь [3]. Авторка зосереджується як на українському національному питанні, що обговорювалося під час засідань парламенту, так і на інших проблемах адміністративно-політичного, соціально-економічного і культурного характеру [3, с. 14]. Значно обмеженішими за хронологічним критерієм є дисертаційні дослідження І. Бурди [4], В. Доморослого [14], О. Коник [22], у яких головну увагу акцентовано на окремих аспектах роботи I-ої та II-ої Державних Дум. Наявністю нових підходів у порівнянні з радянською історіографією в оцінці діяльності українців у I та II Державних Думах характеризується робота В. Доморослого [14] та його стаття у співавторстві з М. Козицьким [21], у яких докладно висвітлена історія створення і діяльності українських парламентських громад у I та II Державних Думах. Ця тематика знайшла подальше дослідження у роботі В. Смоляннікова, який з юридичної точки зору піддає сумніву наявність у II Державній Думі об'єднання українських депутатів як парламентської фракції, яка, на його думку, офіційно була утворена лише 12 березня 1908 р. [34, с. 85]. Однак сам автор не дотримується цього твердження, неодноразово називаючи “Українську думську громаду” фракцією [34, с. 84]. На численних архівних даних побудована кандидатська дисертація і стаття О. Коник, присвячені роботі селянських депутатів, обраних від українських губерній у Думах перших двох скликань [22-23]. Натомість М. Киян звернула увагу на діяльності усіх представників, обраних від України, у Думах 1906-1907 рр., включаючи й тих, хто не входив до українських фракцій та груп. Саме цій дослідниці належить заслуга характеристики всього складу пред-

ставництва від українських губерній у імперському парламенті першого та другого скликань за соціальним і партійним критеріями [18-19].

Вагомим у джерелознавчому значенні могло стати дослідження Л. Коваленка, який поставив завдання проаналізувати висвітлення українського питання у Державних Думах Російської імперії на сторінках тогочасної преси. Але обмежена кількість періодичних видань та публікацій використаних дослідником для написання статті обумовили слабкість її наукового наповнення [20, с. 133]. В.Сичова у одній із своїх публікацій охарактеризувала процес формування моделей інституційної взаємодії української парламентської опозиції з системами державного управління Австрії та Росії [31]. Значення цього доробку полягає у спробі провести конкретні історичні паралелі між діяльністю українських депутатів парламентів обох імперій.

Серед історіографічних праць визначеної проблематики виділяється і дисертаційне дослідження А.Глушковецького, який у регіональному розрізі (на матеріалах Подільської губернії) висвітлює діяльність українців у Державних Думах Російської імперії [9]. Щоправда, розгляд особливостей роботи обмеженої групи парламентарів (депутатів-подолян) створює певні труднощі у створенні загальної історичної картини. До групи науковців, які вивчали думську тактику окремих політичних партій варто зарахувати В.Донченка [15], С.Ляха [24], В.Сичову [32].

Дослідженню парламентської діяльності окремих українських депутатів у Державних Думах Російської імперії (І. Петрункевич, М. Гредескул, Л. Шраг та ін.), присвячені роботи Т. Демченка та Г. Кураса [12], Л. Дідух [13], Г. Мазур [25-26], С. Шендрікової [36] та ін. Використання подібного персоналізованого підходу, виокремлення із загального об'єму історичної інформації досягнень окремих видатних особистостей, об'єктивне дослідження їхньої діяльності та визначення місця у загальнокультурному розвитку України на різних етапах державотворення дозволяє виявити та вирішити широке коло наукових проблем, і належить до ряду перспективних у плані детального вивчення об'єктивних процесів соціальної дійсності тогочасності. Але вище перелічені праці, зважаючи на їх невеликий об'єм, формують лише загальне уявлення про парламентську роботу того чи іншого депутата Державної Думи Російської імперії, обраного населенням українських губерній. Досить актуальною у плані забезпечення громадських та релігійних прав національних меншин на сучасному етапі розвитку України є стаття С.Шендрікової, у якій висвітлено парламентську діяльність представника населення Криму мусульманського віросповідання Абдурешита Медієва, який поряд із вирішенням питань соціально-економічного розвитку активно займався етноконфесійними проблемами кримських татар [36, с. 164].

Акцентуванням уваги на дослідженні участі українців у вирішенні окремих проблем на думських засіданнях означені роботи А.Глушковецького (аграрне питання) [10], О. Гайдай [7-8] та О. Білокінь [1-2] (освітні питання).

Таким чином, достатня забезпеченість джерельною базою обумовила наявність досить широкого кола вітчизняних історіографічних робіт, присвячених діяльності українських депутатів у Державних Думах Російської імперії (1906-1917), в яких репрезентовано найновіші методологічні підходи щодо оцінки і дослідження

зазначеного питання. Визначальною особливістю більшості проаналізованих робіт є акцентування уваги на діяльності української парламентської громади у I та II Державних Думах, дебатах з приводу національного питання у російському парламенті початку ХХ ст. та окремих політичних діячах – депутатах від українських губерній. Натомість перспективним та нагальним є створення наукового дослідження, у якому б в повній мірі було розглянуто такий невивчений аспект, як динаміка політичних настроїв та свідомості українців Державних Дум усіх скликань (1906-1917).

Примітки

¹ Білокінь О. Дебати в IV Державній Думі з приводу заборони української преси // Вісник Харківської державної академії культури: Збірник наукових праць. Серія: Історія і педагогіка. – Вип.4. – Харків, 2001. – С. 155-162.

² Білокінь О. Питання про українську школу в III Думі (1907-1912 рр.) // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. Серія :Історія та географія. – Вип.3. – Харків, 1999. – С. 209-216.

³ Білокінь О. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906-1917 рр.). - Автореф. дис. канд. іст. наук. - Х., 2001. – 20 с.

⁴ Бурда І. Національне питання в Росії 1905-1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань). - Автореф. дис. канд. іст. наук. - К., 2004. – 17 с.

⁵ Бучин М. Вибори до Державної Думи Російської імперії правовий аналіз рівня дотримання демократичних принципів виборів // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Випуск 21. – С. 3-6.

⁶ Верстюк В. Українське питання в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси в 3-ох томах – Т.1. Українські проекти в Російській імперії / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 396-408.

⁷ Гайдай О. Питання про початкову народну освіту в I та II Державних Думах: політико-історичний аспект // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П.Могили. – Історія. – 2008. – Том 83, випуск 70. – С. 28-32.

⁸ Гайдай О. Питання української освіти в Державній Думі на початку ХХ ст. // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. – Частина II. – Миколаїв, 1998. – С. 48-50.

⁹ Глушковецький А. Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906-1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії). - Автореф. дис. канд. іст. наук. - Чернівці, 2008. – 20 с.

¹⁰ Глушковецький А., Дубінський В. Депутати-подоляни про аграрне питання в Україні на початку ХХ ст. (на матеріалах роботи у I та II Державних Думах) // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 224-232.

¹¹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

¹² Демченко Т., Курас Г. І.Л.Шраг «славний український діяч» // Український історичний журнал. - 1993. - № 10. – С. 95-104.

¹³ *Дідух Л.* Суспільно-політична діяльність М.Ф.Біляшівського на початку ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – К., 2002. – Т.20. Історичні науки. – Ч.1. – С. 66-70.

¹⁴ *Доморослий В.* Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906-1907 рр.). - Автореф. дис. канд. іст. наук. – К, 1994. – 17 с.

¹⁵ *Донченко С.* III-IV Державні Думи та ліберали України // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Збірник наукових праць. – Кривий Ріг: КДПУ, 2004. – С. 225-233.

¹⁶ *Донченко С.* Ліберали України та вибори до I Думи // Бористен. – 2003. – № 10 (148). – С. 16-19.

¹⁷ *Донченко С.* Ліберальні партії України 1900-1920 рр. - Автореф. дис... д-ра іст. наук. - Дніпропетровськ, 2006. — 40 с.

¹⁸ *Киян М.* Депутати від українських губерній та міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906-1907). - Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Харків, 1998.

¹⁹ *Киян М.* Представительство от украинских губерний в Государственной Думе Российской империи I и II созывов (1906-1907 гг.). – Х.: Основа, 1997. – 191 с.

²⁰ *Коваленко Л.* Висвітлення українського питання в Державних Думах Російської імперії на сторінках преси // Право України. – 2003. - № 9. – С. 128-133.

²¹ *Козицький М., Доморослий В.* Українська парламентська громада в I та II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвід. наук. збірник – Вип. 173. – К.: Либідь, 1992. – С. 12-22.

²² *Коник О.* Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах. - Автореф. дис. канд. іст. наук. – К, 1994. – 25 с.

²³ *Коник О.* Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Український історичний журнал. - 1995. - № 1. – С. 58-67.

²⁴ *Лях С.* Українські радикал-демократи в II Державній Думі // Проблеми історії національного руху на Україні: Тези доповідей II Всеукр. наук.-теорет. конф. – Київ-Миколаїв, 1992. – Ч. II. – С. 43-44.

²⁵ *Мазур Г.* Державно-правові погляди І.І. Петрункевича. – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Харків, 2006. – 20 с.

²⁶ *Мазур Г.* Діяльність І.І. Петрункевича в I Державній Думі // Матеріали VI звітної науково-практичної конференції науково-педагогічного персоналу, курсантів і студентів Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ: у 2 ч. – Сімферополь: ДОЛЯ, 2004. – Ч. 2. – С. 22-29.

²⁷ *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні: наприкінці XIX – початок ХХ ст. – К.: Видавництво «Іван Федоров», 1999. – 248 с.

²⁸ *Решет О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.

²⁹ *Сарбей В.* Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII – поч. ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1993. - № 7/8. – С.3-16.

³⁰ *Сарбей В.* Національне відродження України / Серія «Україна крізь віки». – Т. 9. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

³¹ *Сичова В.* Вплив діяльності опозиції в дореволюційному російському парламенті на механізми державного управління (на прикладі діяльності депутата Першої Державної Думи Росії М.А.Гредескула) // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2005. – № 3 (26). – С. 77–89.

³² Сичова В. Ліва опозиція в IV Державній Думі Росії. - Автореф. дис... канд. іст. наук. - Х., 1996. – 17 с.

³³ Сичова В. Формування моделей інституційної взаємодії української парламентської опозиції з системами державного управління Австрії та Росії (XIX – початок XX ст.) // Державне будівництво: електронне наукове фахове видання. – 2009. - № 1. – С. 1-21. <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeVu/2009-1/doc/4/05.pdf>.

³⁴ Смолянніков С. До сторіччя утворення української думської громади // Вісник Центральної виборчої комісії. – Березень 2008. - № 1 (11). - С. 83-88.

³⁵ Циганюк М. Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до I Державної думи в Україні // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2005. - № 9. - С. 264-274.

³⁶ Шендрікова С. Політична діяльність Абдурешита Медієва // Наукові праці Запорізького національного університету. - Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Випуск XVII. – С. 162-164.

УДК 930.2(477)''1914'':325(=112)

Елла Стьо́пченко
(м. Київ)

Образ німця-колоніста Півдня України в дослідженнях періоду Першої світової війни

У статті аналізуються історично-публіцистичні та наукові праці російських й українських авторів періоду Першої світової війни в контексті формування образу "німця-колоніста" Півдня України, з'ясовуються суб'єктивні й об'єктивні чинники російської імперської політики, що впливали на його трансформацію.

Ключові слова: Перша світова війна, образ німця-колоніста, Південь України, історіографія.

***Ella Stioptchenko* (Kyiv). The character of the German colonist of Southern Ukraine in historical researches during the period of The First World War**

In this article the author analyses the historical-publicistic and scientific works of Russian and Ukrainian authors during the period of the First World War in the forming context of the character of the German colonist of the Southern Ukraine. The subjective and objective causes of Russian Empire policy, which also influenced the forming of German colonist's character and its transformation, are overviewed.

Keywords: The First World War, the character of German colonist, the Southern Ukraine, historiography.

Період Першої світової війни 1914-1918 рр. означений серйозними кризовими процесами та катаклізмами, в які були втягнені багатонаціональні країни-імперії (Росія, Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина). Останній чинник і робив актуальним питання міжетнічних стосунків та етнополітики. Головними континента-

льними супротивниками у цій війні виявилися Росія та Німеччина. В наслідок цього німецькомовне населення Російської імперії та України опинилося у вкрай складній ситуації. Події війни суттєво вплинули й на долю німців і менонітів, які наприкінці XVIII – початку XIX ст. в ході колонізації, спричиненою політикою уряду Катерини II, оселилися на Півдні України. Кардинальна зміна у ставленні урядових кіл до цієї етнічної спільноти відбилася на стані досліджень щодо ролі та місця німецького населення у соціально-економічному та культурному розвитку південноукраїнського регіону та держави взагалі.

На сучасному етапі в історіографії з'явилося чимало публікацій, присвячених проблемам антинімецьких кампаній, розгортанню “німецького питання” в Російській імперії періоду Великої війни, що здійснили вплив на життєдіяльність німців-колоністів Півдня України. Зокрема, в українській історіографії ці питання розглядали наукові співробітники Інституту українсько-німецьких досліджень Дніпропетровського Національного університету С.Й. Бобилева [8; 9; 10], Н.В. Венгер (Осташева) [35; 36; 37], О.І. Безносів [4], а також дніпропетровські науковці О.М. Кадол [9; 10], Ю.В. Берестень [7; 37], харківський дослідник-правник С.В. Гаркавий [13] та кримський історик Ю.М. Лаптев [22; 23]. У російській – склали предмет спеціального дослідження С.В. Оболенської [34], С.Г. Нелиповича [29; 30; 31], І.Г. Соболева [43], А.А. Германа [14], у німецькій – знайшли відображення, головним чином, у працях А. Айсфельда [1; 2], В. Деннингхауса [17], Д. Нойтатца [32; 33] та ін.

Дослідження деяких історичних аспектів вказаної проблематики, свідчить про відсутність історіографічного аналізу та вивчення історії дослідження німців-колоністів Півдня України в добу Великої війни. Мета роботи полягає у проведенні аналізу наукових праць та історично-публіцистичних досліджень періоду Першої світової війни для виявлення образу німця-колоніста Півдня України, зокрема, з'ясування тогочасних суб'єктивних й об'єктивних факторів у політиці Російській імперії, що впливали на суспільну та наукову думку в формуванні цього образу.

Слід відзначити, що дискусія щодо ролі німецькомовних колоністів у соціально-економічному розвитку Російської імперії розпочалася ще наприкінці XIX ст. Її розгортанню сприяло кілька важливих чинників. По-перше – реформи Олександра II 1871 р., сутність яких полягала у зміні соціального статусу німецького населення та перетворення “німців-колоністів” на “власників-поселян”; ліквідація їх самоуправління та включення німецьких колоній до складу земств (тепер колоністи, як і селяни мали платити податки на землю, відбувати військову та гужову повинність) [14, с. 62]. Іншим чинником стало виникнення серед послідовників православ'я єретичного руху “штундизм”, в чому небезпідставно звинувачувалися лютеранські та менонітські колоністи [22, с. 242]. Ще одним фактором, який провокував розгортання дискусії стало створення єдиної німецької держави у 1871 р., що викликало потік на російський ринок товарів німецької промисловості [10, с. 67-68]. Це посилювало невдоволення російських торгово-промислових кіл, котрі вбачали причини цих змін в активній позиції німецької діаспори в Росії. Поступово дискусії, що велись навколо загальних проблем впливу іноземних переселенців

на розвиток господарства Росії, стали трансформуватися у цілеспрямовану ворожу кампанію проти німецьких колоністів. На шпальтах газет та журналів представники російських та українських націоналістичних течій почали все частіше стверджувати про німецьке засилля всередині держави, масове скуповування земель російських та українських селян, що незадовільно впливає на розвиток господарства місцевого населення. Тому не дивно, що в кінці 1880-х – на початку 1890-х рр. в суспільній думці формується теза про “мирне завоювання” Росії німцями.

Перша світова війна викрила ще більші проблеми етнонаціональних відносин у поліетнічній Російській імперії: недосконалість етнополітики російського уряду, в першу чергу політики цивільної та військової влади стосовно співгромадян-німців. Замість того, щоб спрямувати назріваючий етнонаціональний конфлікт на шлях компромісу, російські владні структури навпаки, почали роздмухувати “німецьке питання” та політизували його [9, с. 14-15]. Військова невідповідність Росії до війни, поразки на фронті, чисельні тактичні та стратегічні прорахунки списувалися владою на дії внутрішньої німецької діаспори в імперії. В 1915-1916 рр. у суспільстві вже на повній голос звучать антинімецькі настрої [31, с. 262; 34, с. 177]. Страх правлячої російської еліти перед “п’ятою колоною” в Першій світовій війні викликав активне використання образу “етнічного ворога” [2, с. 28]. Царський уряд вдався до обмежувальних заходів щодо іноземних поселенців. Основним із них було прийняття ліквідаційних законів для скорочення німецького землеволодіння. Це викликало невдоволення землевласників-німців та ще більше каталізувало і без того сильні антинімецькі настрої.

Втілення в життя подібної політики було б неможливим без широкого використання пропагандистських інструментів, якими стали, по-перше, дискусійні статті в періодичних виданнях. Діапазон їх був надзвичайно широким – від замовно-політичних, реакційних, шовіністичних до наукових, об’єктивних досліджень. Автори останніх викривали реакційну сутність політики царського уряду щодо колоністів, брали їх під свій захист. Таким чином у період Першої світової війни виокремлюються два протилежних напрямки досліджень.

Перший із них характеризується появою праць яскраво вираженого антинімецького характеру, авторами яких були С.П. Шелухін [38; 44], А.Є. Богдановський [7], С.П. Мансирев [28], А.П. Ліпранді [26], С. Годземба [15], І.М. Гольдштейн [16], Б. Івінський [19], М. Симбірський [42], А.М. Ренніков [39], І.І. Сергєєв [40] та інші.

Протилежним напрямком досліджень було вивчення життя та ставлення німецьких колоністів до влади й іноетнічного населення Росії. Представниками цього сегменту суспільної думки стали С.Д. Бондарь [8], К.Е. Ліндеман [24; 25], Я. Штах [45], Д.Г. Епп [46; 47], Г.А. Бергман [47], Браун та члени менонітського товариства “Радуга” [20; 21] та ін. Вони виступали проти антинімецької політики царського уряду, зазначаючи важливу роль колоністів у господарському та промисловому розвитку окремих регіонів Російської імперії.

Серед українських науковців і громадсько-політичних діячів початку ХХ ст. помітною фігурою є постать Сергія Павловича Шелухіна (літ. псевдонім С. Павленко) (1864-1938). Вивчення його життя, творчості, громадсько-політичної

діяльності, наукової, літературної та публіцистичної спадщини стало предметом дисертаційного дослідження О.Я. Яцишиної [48]. Дослідниця характеризує постать С.П. Шелухіна як правника, політика, громадського діяча, активного учасника визвольних змагань, теоретика історико-правових підстав української державності, вченого, історика, публіциста та літератора.

Звернення С.П. Шелухіна до теми німецької колонізації Півдня Російської імперії, було викликане передусім його фаховим інтересом до цього питання, адже напередодні Першої світової війни він працює над юридичною експертизою законопроектів про правові підстави землеволодіння російських підданих іноземного походження. В рамках антинімецької компанії військового часу голосно звучали його гострі промови на адресу німецьких колоністів Півдня України. Так, доповідь “Німецька колонізація на півдні Росії”, виголошена 8 листопада 1914 р. на одному з засідань Київського правничого товариства при університеті св. Володимира та продубльована 22 листопада цього року в залі засідань Історико-Філологічного Товариства при Імператорському Новоросійському Університеті [44, с. 1] викликала велике зацікавлення в наукових та чиновницьких колах. Наприкінці 1914 р. С.П. Шелухіна обирають дійсним членом Київського правничого товариства при університеті св. Володимира, а навесні 1917 р. йому пропонують посаду у селянському департаменті Сенату [48, с. 46].

Доповнена доповідь цієї промови була видана окремою книгою у 1915 р. [44]. Відповідь на питання чому С.П. Шелухін звернувся до цієї теми та в чому, на його думку, полягала небезпека німецької колонізації для України, подає сам автор у першій частині свого нарису. Знайомство правника з німецькими колоніями Херсонщини відбулося значно раніше – у 1902 р., коли за наказом Міністерства юстиції прокурорський наглядач мав надавати йому необхідні відомості по підвідомчим територіям. Перебуваючи на посаді товариша прокурора Одеського окружного суду (з 1902 р.), згідно посадових інструкцій, йому необхідно було здійснювати спеціальний об’їзд Одеського уїзду, який, за словами автора, “на кожному кроці був зайнятий німецькими поселенцями” [44, с. 6]. Вже тоді у звітній записці на ім’я прокурора він вказував на небезпечне зростання німецького землеволодіння, оскільки скуповування вільних земель німцями незмінно призведе до занепаду та розорення сусіднього населення Російської держави. З того часу, С.П. Шелухін став активніше цікавитися питаннями історії німецької колонізації, щоб якомога докладніше розібратися в цій проблематиці, для чого розпочав вивчення літературних джерел, судових справ та шляхом безпосередніх спостережень підчас службових поїздок в якості члена суду для перевірки дій населення по громадянським справам.

В результаті ґрунтовного дослідження проблеми, ним була опублікована низка статей, матеріали яких увійшли у розвідку “Чи бути Чорноморській Німеччині?”, виданої українською мовою напередодні Першої світової війни (1913 р.) [38]. В ній чітко простежуються українські мотиви. Увагу С.П. Шелухіна привернули питання зростання інвестицій в німецькій валюті в економіку Півдня України. На думку правника, ці кошти “йдуть із Германії не для українців, не для розгортання

національного руху, а для німців-колоністів, які за допомогою Херсонського Земського Банку невдовзі скупують собі увесь південь Росії чим нищать український народ, щоб випхати його із споконвічної землі” [38, с. 5]. Іншою проблемою, про яку говорив дослідник, було льюальне ставлення до німців-колоністів з боку російських чиновників, що переслідували український рух. Серйозне невдоволення С.П. Шелухіна викликає контраст у ставленні, “українських патріотів” до всього, що має характер українського, виражений у забороні українських “Просвіт”, створенні переселенських комітетів для допомоги українській людині в переселенні на Далекий Схід імперії, коли, натомість, працюють німецькі приватні гуртки для допомоги своїм співвітчизникам у переселенні на українські землі [38, 6-7]. Отже, автор за всяку ціну намагається представити позитивний бік українського руху, його “безвредність” для Російської імперії, натомість виставляючи німців, як реальну загрозу державі.

Основний матеріал цієї розвідки увійшов до вищезазначеної книги, про німецьку колонізацію Херсонської губернії. Не дивлячись на тенденційність С.П. Шелухіна щодо шкідливості німців для України в цій роботі було наведено багато цінного матеріалу, на якому правник зосередив свою увагу. Зокрема, розглянуто історію заселення краю запорізькими козаками, українським і російським селянством [44, с. 12-23]; процес переселення німців до Поволжя [44, с. 24-27]; заснування перших колоній у Херсонському повіті та під Одесою [44, 28-31]; особливості облаштування поселень, життя, побуту та господарської діяльності німців і їхніх сусідів [44, с. 49, 55-56]. Крім цього, яскраво представлена система цінностей, традицій, сімейних відносин, стан освіти та медичного обслуговування у німців Новоросії [44, с. 48-54].

Характеризуючи освіту німців, яка, за висловом С.П. Шелухіна, має низький рівень та зводиться тільки до навчання “письменності й уміння підписатися”, дослідник проводить паралелі зі зростаючим землеволодінням колоністів, оскільки, на його думку “...всю увагу німців було спрямовано лише на збільшення розмірів власних земель...” [44, 52-53]. У результаті, нібито, діти багатьох заможних німців були практично неписьменні. Однак, його висловлювання на адресу освіти не відповідають дійсності, оскільки на початку ХХ ст. функціонувала розгалужена мережа навчальних закладів, у яких німці могли здобувати різнопланову освіту.

“Що ж позитивного дали німці для України?” – ставить питання С.П. Шелухін і самостійно відповідає, що “німці-колоністи були і залишаються ворогами Росії, оскільки вони не тільки нічого не дали населенню Новоросійського краю в культурному, господарському, матеріальному та духовному сенсі, але й, навпаки принесли зниження рівня культури, задушили промисловість, створили масу горя, розорення і вигнали з рідної землі тих, хто полив її кров’ю і засіяв своїми кістками... Німці всілякими засобами ускладнили життя українських і російських селян, масиву їхньої землі, витіснили російських поміщиків та самі стали на їх місце” [44, с. 3-4, 78-79]. У цьому С.П. Шелухін вбачає найбільшу державну та громадянську небезпеку для Російській імперії.

У чому ж, на думку С.П. Шелухіна, полягає вирішення цієї проблеми? Він пропонує скоротити земельні наділи німців-колоністів і викупити “залишки” для українських селян. На думку одеської дослідниці П.І. Барвинської, займаючи доволі серйозну посаду фахового юриста, С.П. Шелухін не міг не знати про внесення російським урядом у III і IV Державну Думу у 1910 та 1912 рр. законопроектів зі скорочення землеволодіння німців-колоністів, тому видання розвідки “Чи бути Чорноморській Німеччині?” було своєчасним, оскільки, таким чином, він намагався вирішити питання розширення землеволодіння українських селян і покращення їхнього життя [3, с. 19].

Отже, С.П. Шелухін своєю життєвою позицією та громадською діяльністю виступав активним борцем за українську національну ідею, за збереження і розвиток української культури та покращення культурно-національного життя в Україні, однак, нажаль, за рахунок розвінчання “шкідництва” німецьких колоністів.

Під час війни, за визначенням С.В. Гаркавого, все більше з’являється пропагандистської літератури антинімецького спрямування. Ці публікації рясніли гучними назвами на кшталт “Німецьке іго та визвольна боротьба”, “Золото Рейну (про німців в Росії)”, “Німці та їх доброзичливці. Як вони ведуть з росіянами боротьбу” тощо [13, с. 12]. Що сприяло активній появі цих публікацій?

Слід відзначити, що поява подібної літератури була певним чином зумовлена створенням 5 грудня 1914 р. у Петербурзі “Товариства 1914 року”. Мета діяльності цієї організації – боротьба з німецьким засиллям задля відродження Росії [40]. Організація ставила своєю ціллю захист Російської держави від “німецької навали” (німецьких колоністів) з середини. За два роки своєї діяльності члени товариства зробили доволі радикальні кроки у цьому напрямку: домоглися перегляду закону від 2-го лютого 1914 р. про ліквідацію німецького землеволодіння; підняли питання та поставили на чергу для розгляду в Державній Думі закон про ліквідацію німецьких торгово-промислових підприємств; затвердили законопроект щодо контролю приватних банків, котрі займалися спекуляцією продуктами харчування в інтересах Німеччини; домоглися звільнення з найбільшого оборонного заводу всіх робітників, техніків, інженерів німецької національності та продовжували наполягати на звільненні з державної служби всіх осіб “германського походження” та ін. [40, с. 146].

Один із активістів “Товариства 1914 року”, член Державної Думи, князь С.П. Мансирєв на засіданні цієї організації 29 квітня 1915 р. виступив з доповіддю, присвяченою затвердженню 2 лютого 1915 р. Правилам, щодо ліквідації німецького землеволодіння. Того ж року ця доповідь вийшла окремою брошурою [28]. Автор торкається кількох важливих і резонансних питань. По-перше, викриває “шкідливі дії” прибалтійських німців напередодні Першої світової війни, їх допомогу німецькому війську. Свою думку С.П. Мансирєв підтверджує низкою прикладів, коли німецькі колоністи добровільно “перебігали” до німецького війська, шпигували та доносили про рух та військові позиції росіян, навмисно труїли колосся з питною водою, в місцях руху російських військ [28, с. 5-6]. По-друге, автор наголошує на силових методах боротьби з німецьким засиллям у Росії – руй-

нуванні німецьких магазинів, установ, забороні видання німецькомовних книг, закритті редакцій періодичної преси [28, с. 8]. По-третє, згадує і законодавчі заборонні методи: видання 22 вересня 1914 р. Іменного наказу Сенату, який забороняв іноземним підданам придбання будь-якого нерухомого майна на прикордонних з військовою зоною територіях. Насамкінець С.П. Мансирєв робить висновок про необхідність надати “Правилам 2 лютого 1915 року” практичної реалізації, ввести в життя ліквідаційні закони щодо німецького землеволодіння на всіх територіях проживання німецького населення в Росії [28, с. 9].

Подібні шовіністичні позиції знайшли відображення в роботах інших членів “Товариства 1914 року” А.Є. Богдановського [7], Б. Івінського [19], І.М. Гольдштейна [16], І.І. Сергєєва [40]. Зокрема, І.І. Сергєєв у 1917 р. друкує працю “Мирне завоювання Росії німцями”. Звертаючись до питань освіти німців він стверджував, що саме німецька школа “була осередком німецького впливу” [40, с. 93-102]. Однак, свідчення І.І. Сергєєва про те, що російську мову німці не вивчали є невірним, оскільки впровадження російської (державної) мови в школах Півдня України розпочалося ще з другої половини XIX ст. Аналогічні погляди на соціокультурні та господарські здобутки німців і менонітів були викладені у статті М. Симбірського “Німці на Півдні” [42, с. 903-918]. У руслі антинімецької кампанії виходять і праці А.М. Селитреннікова. Під псевдонімом “Ренніков” від друкує в Петербурзькій газеті “Новий час” нариси “Золото Рейну”, які у 1915 р. вийшли окремою книгою. В ній автор подає негативну оцінку господарської діяльності німців-колоністів Росії [39]. В роботі А.Л. Сидорова, присвяченій загальним питанням економічного розвитку Росії в роки Першої світової війни, при викладі матеріалу етапів німецької колонізації в Росії, економічного та культурного розвитку німців-колоністів, провідною залишається ідея рішучої боротьби з “внутрішніми німцями” [41].

Одночасно з’являється низка історико-публіцистичних публікацій на захист німецького та менонітського населення Півдня України. На сторінках своїх праць К.Е. Ліндеман, Я. Штах, С.Д. Бондарь намагалися не лише спростувати численні ксенофобські звинувачення колоністів у політичній нелояльності, але й дати неупереджену оцінку суспільно-політичного, економічного, зокрема, аграрного розвитку колоній.

За наказами про припинення прав іноземних громадян Російської імперії на землеволодіння і землекористування 1915-1916 рр., землеволодіння німецьких колоністів підлягало відчуженню. “Ліквідаційні закони” 1915 р. та 1916 р. стали об’єктом дослідження К.Е. Ліндемана (1844-1929 рр.). Він, ще у 1880-ті роки, перебуваючи на посаді професора зоології Московського університету та Російської Петровської сільськогосподарської академії з метою вивчення шкідливих комах здійснював поїздки у різні місцевості Південної та Центральної Росії, до Сибіру, на Кавказ, де, серед іншого знайомився з економічними проблемами німецьких колоністів. З 1905 р. К.Е. Ліндеман стає одним із організаторів “Союзу 17 жовтня”, кандидатом на виборах до Державної Думи [18, с. 344]. На початку Першої світової війни він друкує низку статей на підтримку німецьких колоністів, полемізує у пресі зі статтями, за його визначенням, “пройнятими духом наці-

оналізу та заздрісної нетерпимості до іногородців, який виникає при вигляді квітучого стану поселень німців та при порівнянні його із станом більшості селищ і поселень селян російських”. У праці “Закони 2-го лютого 1915 року (про обмеження німецького землеволодіння в Росії) та їх вплив на економічний стан Південної Росії”, К.Е. Ліндеман відзначив головні аспекти проблеми історії переселення й розвитку земельних відносин в німецьких і менонітських колоніях, відкинувши численні звинувачення на адресу колоністів щодо участі іноземного капіталу у купівлі земель для нових (дочірніх) поселень на Півдні Російської імперії [24, с. 19-27].

Зміна внутрішньополітичного вектору держави сприяла, певною мірою, виданню за авторством К.Е. Ліндемана у 1917 р. нової полемічної праці, в якій знайшли відображення питання аграрної історії німецьких і менонітських колоній Півдня України [25]. В ній дослідник представляє німців російськими підданими, репрезентуючи лояльне ставлення німецьких колоністів до населення та політики Росії, наводячи численні факти допомоги німців російській армії під час війни з Туреччиною (1877 р.), Японією (1904 р.) та в Першу світову війну, нагадує інші прояви “гарячої відданості німців Росії”. Він бачить “бажання німців прилучитися до російської культури” та повну відсутність у них “релігійної ворожнечі”. Автор аналізує укази 1915 та 1916 рр., які обмежували права колоністів на оренду та володіння землею, забороняли кредити та позики німцям-землевласникам [25, с. 121-129]; нагадує заборони розмовляти німецькою мовою в південноукраїнських колоніях тощо, закликає зупинити “цькування німців-колоністів” і сподівається на поліпшення стосунків німецьких колоністів із владою та російським суспільством. Є особливо цінними наведені дослідником дані про пресу, освіту та медичні установи колоністів [25, с. 113-119, 151]. Отже, дослідник намагався проаналізувати вплив антинімецьких законів на економічний стан Південної Росії та прийшов до об’єктивного висновку про їх негативні наслідки: зменшення посівів, поголів’я худоби на Півдні України, тому в роботах К.Е. Ліндеман звучить заклик до активної боротьби за збереження німецького землеволодіння.

Після революції 1917 р. К.Е. Ліндеман виступив ініціатором і організатором роботи Першого та Другого конгресів російських німців, що пройшли у Москві 20-22 квітня та 10-12 серпня 1917 р. [18, с. 345]. Мета цих заходів – організувати німців Росії у самостійну громадсько-політичну силу. Таким чином, К.Е. Ліндеман виступав захисником інтересів німецької етнічної меншини та відіграв значну роль у об’єднанні німців за збереження їх етнічної ідентичності.

У 1916 р. лютеранський пастор Я. Штах опублікував “Нариси із історії і сучасного життя південноросійських колоністів” [45]. В роботі дослідник чітко розмежовує серед колоністів етнічних німців та менонітів, вказуючи, що останні перейняли німецьку мову, але зберегли нідерландські риси. Меноніти розглядалися як частина історії іноземних колоністів. У праці зроблено спробу висвітлити місце всіх колоністів у господарстві Півдня України. Аналізуючи соціально-економічний розвиток колоній, вчений підкреслив культурний та господарський вплив німецької спільноти на різні категорії місцевого сільськогосподарського на-

селення, спростувавши тезу про її соціокультурну та господарську ізольованість. Я. Штах відзначав, що з 60-х рр. XIX ст. росіяни та болгари все більше переймають досвід німецьких колоністів у веденні господарства так, що їх згодом стало складно розрізнити [45, с. 162, 169, 171-175. 182-189]. Я. Штах також наводить стислу історію розвитку освіти в німецьких колоніях Півдня України [45, с. 200-206.]. Ним було сформульовано періодизацію розвитку шкільної справи в німецьких колоніях: боротьба за становлення школи, запровадження російської мови в школах колоній, відкриття “доцільних училищ для продовження освіти” [45, с. 206 – 207.]. Дослідник простежує історію розвитку початкової школи, розкриває етапи виникнення центральних училищ. Причину значного зростання різнотипних навчальних закладів на початку XX ст. Я. Штах бачив у прогресивному економічному розвитку німецьких колоній. Підводячи підсумки стану системи освіти німців, Я. Штах оптимістично зазначав, що колоністи “з часом відкриють і вищі навчальні заклади для свого власного блага та для блага держави” [45, с. 207.]. Однак, нажаль, політика російського уряду в роки Першої світової війни зруйнувала ці плани. Наукова цінність роботи Я. Штаха полягає передусім у зібранні та збереженні значного масиву фактичного матеріалу з історії німецьких та менонітських колоністів Півдня України, який певною мірою віддзеркалює соціокультурні та релігійні особливості цієї спільноти.

Одним із перших спеціальних досліджень, присвячених історії німецької школи, слід вважати роботу П.Н. Луппова “Німецькі початкові школи в Росії” [27], що з’явилися в імперії в той час. Дослідник ґрунтуючись на статистичних даних по губерніях, наводить відомості про кількість німецькомовних навчальних закладів, їхніх учнів і педагогічний персонал, що вказує на масштаби системи освіти в німецьких колоніях. Нажаль, пануючі шовіністичні настрої в суспільстві здійснили вплив і на позицію П.Н. Луппова, оскільки він наголошує на необхідності впровадження у шкільну освіту низку антинімецьких заходів: переведення навчального процесу виключно на російську мову, викладання у німецьких школах лише російськомовних вчителів; посилення нагляду інспекторів за цими школами.

Змістовним фактологічним і статистичним матеріалом також відзначається праця С.Д. Бондаря “Секта менонітів в Росії” [12]. У цій роботі автор досліджував особливості релігії менонітів і процес обезземелення в менонітських колоніях. Він достовірно висвітлив заходи волосних правлінь для вирішення земельного питання: вигідно здаючи “незручну землю” своїх поселень в оренду, громади на отриманий прибуток купляли ділянки для безземельних [12, с. 46-61]. Розкриваючи питання розвитку економіки колоній С.Д. Бондар одночасно приділив увагу також і стану освіти. Він простежив історію виникнення й розвитку Орловського й Гальбштадтського центральних училищ, дав оцінку діяльності видатного просвітителя І.І. Корніса. На жаль, автор сконцентрував увагу лише на становищі менонітського населення, а лютерани й католики залишилися поза його увагою. Проте, наведені у праці С.Д. Бондаря статистичні відомості про кількість землі, худоби, знарядь праці у волостях колоністів станом на 1914 р. використовувалися та продовжують використовуватися дослідниками, що свідчить про значення цієї праці.

За збереження устрою сільськогосподарських колоній та волосного землеволодіння почали вести боротьбу представники менонітської інтелігенції на сторінках національної періодики та історико-публіцистичних видань. Одним з них був Давид Генріхович Епп – менонітський релігійний та громадський діяч, історик, журналіст [5, с. 4].

З метою інформування менонітів про зміни внутрішньополітичного курсу держави щодо німецького населення, про події за кордоном, Д.Г. Епп у 1905 р. започатковує газету “Вестник” (Botschafter) і стає її головним редактором [5, с. 5]. На сторінках газети розгортається дискусія з питань впровадження загальної військової повинності для менонітів. На думку Д.Г. Еппа, затвердження цієї постанови означали б прямий наступ на релігійні свободи менонітської спільноти. Адже, в основі релігійних канонів менонітів затверджено положення про неможливість мати та носити зброю, брати участь у військовій і державній службі. У 1912 р. редакція газети переводиться до Бердянську. Цього ж року, Д.Г. Еппом була видана у Бердянську російською мовою невеличка брошура – “Відомості про менонітів у Росії”, в якій здійснювалася одна з перших спроб з’ясувати етнічну історію менонітів та процеси переселення їх до Новоросії [46].

Напередодні Першої світової війни газета Д.Г. Еппа “Вісник”, як і всі інші німецькомовні видання Російської імперії, була закрита [5, 6]. Наближалось затвердження та впровадження в життя “ліквідаційних законів” і загальної військової повинності для німців і менонітів. Д.Г. Епп активно виступав на захист менонітів. В умовах розгорнутої антинімецької компанії та з метою захисту менонітської спільноти від переслідувань, бажаючи домогтися для них альтернативної служби, Д.Г. Епп доручає Абраму Классену з колонії Гальбштадт на р. Молочній, віднайти документи, які б підтверджували, голландське походження менонітів. Виявлені документи були передані Г.А. Бергману, який на той час перебував на посаді члена думської комісії у справах релігії. Крім того, у Держархіві Міністерства закордонних справ були виявлені шість документів (німецькою, французькою мовами та нотаріально засвідчений їх російський переклад) листування Г. Траппе з менонітами та російським посольством, в яких вони зазначені голландцями [5, с. 6]. Наприкінці 1915 р. ці документи були видані у Петербурзі у вигляді невеличкої брошури “До питання про походження менонітів. Матеріали зібрані Д.Г. Еппом та членом Держдуми Г.А. Бергманом” [47]. Вступна історико-аналітична стаття до збірника також написана Д.Г. Еппом. Готуючи її, автор використав відомі праці О.А. Клауса, Г.Г. Писаревського та вищезгадані документи й листування. Спираючись на ці матеріали, він доводив, що “меноніти переселилися до Росії лише після наполегливого запрошення російського уряду Катерини II та на підставі особливого договору “...аби не підпасти під прусське володарювання” [47, 4]. Нажаль ця праця не виправдала сподівань Д.Г. Еппа, хоча відтягла прийняття закону про військову повинність менонітів до 1917 р.

1914 р. у видавництві “Радуга” (колонія Гальбштадт Бердянського повіту Таврійської губернії) російською мовою побачила світ невеличка розвідка з історії менонітської спільноти під назвою “Хто такі меноніти?” [20]. Ця праця була перевидана у розширеному вигляді 1915 р. вже з зазначенням упорядника П.Я. Брауна.

В роботі послідовно обґрунтовується гіпотеза про голландське походження менонітського населення імперії [21, с. 25-26]. При написанні дослідження були залучені документальні джерела, на основі яких доводилася теорія голландського походження менонітської спільноти. Відстоюючи та обґрунтовуючи її, автор наводить факти еміграції менонітів з Нідерландів до Польщі з метою уникнення релігійних утисків. Два століття мандрів призвели до втрати рідної – голландської мови в побуті. Саме останнє і стало причиною невірною ототожнення менонітів із німцями. На користь голландського походження менонітів автори наводять приклад, що, незважаючи на тривале перебування в Західній Пруссії, де німецький вплив виявився слабшим, богослужіння проводилося голландською мовою, а король Ян Казимир у грамотах називав їх голландцями. Отже, на думку П.Я. Брауна, меноніти були та залишаються етнічними голландцями, чому сприяла національна та конфесійна відособленість менонітів, в наслідок чого асиміляція менонітів у німецькому середовищі в Росії практично виключалася [21, с. 20-21, 23].

Таким чином, аналіз історичних досліджень з історії німецькомовних колоністів Півдня України періоду Першої світової війни свідчать, що напередодні та в ході війни в колі дослідників формуються різко протилежні погляди щодо образу “німця-колоніста Півдня України”. Прибічники антинімецької позиції, у своїх історико-публіцистичних працях прагнули створити у суспільній думці росіян та українців певний образ-стереотип про німців-колоністів, як “державу в державі”, перетворюючи німців із заможних міцних “хазяїв-колоністів” зразкових господарств на “шпигунів” Німеччини, на своєрідну “п’яту колону”, на людей без батьківщини та “внутрішніх ворогів держави”. Автори намагалися довести законність, політичну та військову доцільність практичної реалізації правових положень ліквідаційного законодавства, за всяку ціну, з наведенням такого фактичного матеріалу, який спотворював реальні цілі та дії колоністів представити їх руйнівниками, шкідниками та ворогами для розвитку господарства українського селянства.

Натомість апологети протилежного табору викривали реакційну сутність політики царського уряду щодо німецьких колоністів, намагались надати послідовне обґрунтування політичної та законодавчої неефективності застосування репресивних заходів щодо населення колоній, натомість з’ясувати об’єктивні причини прогресивного економічного розвитку колоній, дати неупереджену характеристику образу німців-колоністів та їх ставлення до російського уряду й місцевого населення. До цієї категорії дослідників також приєдналися провідні лідери менонітської інтелігенції. Вони при написанні своїх праць керувалися, в першу чергу, бажанням урятуватися від антинімецьких утисків, представити широку ретроспективу політичної лояльності менонітської спільноти до російського царату, прагнули, спираючись на документальні джерела, обернути свої дослідження на ефективний аргумент внутрішньополітичного діалогу з російською монархією, що мав на меті уникнення розповсюдження на менонітські колонії дії ліквідаційного законодавства.

Примітки

¹ *Айсфельд А.* Национальная политика в СССР по отношению к немцам // Вопросы германской истории: Сборник научных трудов / Отв. ред С.И. Бобылева. – Днепропетровск, 2005. – С. 209-239.

² *Айсфельд А.* Немецкое население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905-1917 гг. // Вопросы германской истории: Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX-XX вв.: Материалы международной научной конференции, Днепропетровск, 24-27 сентября 2007 г. – Днепропетровск, 2007. – С. 28-42.

³ *Барвинская П.И.* Работы Сергея Шелухина как источник о жизни и быте немцев-колонистов Новороссии и их взаимоотношениях с представителями других национальностей // Материалы Международной научной конференции, посвященной 200-летию переселения немцев в Крым, 6-10 июня 2004 г. История немецкой колонизации в Крыму и на юге Украины в XIX-XX вв. / Сост. Ю.Н. Лаптев. – Симферополь, 2007. – С. 16-24.

⁴ *Безносков А.И.* Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX в. // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: С.И. Бобылева (отв.ред.) и др. – Днепропетровск., 2000. – С. 117-127.

⁵ *Безносова О.В.* Давид Генрихович Эпп (1861-1934) меннонитский религиозный и общественный деятель, историк и журналист // Российские немцы (Die Russlanddeutschen) Научно-информационный бюллетень. – Москва. – 2007. – №1(49). – январь-март. – С. 4-8.

⁶ *Берестень Ю.В.* Немецкие колонисты в начальный период Первой мировой войны в Екатеринославской губернии // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. I. – С. 128-133.

⁷ *Берестень Ю.В.* Система поземельних відносин менонітських колоній та законодавча діяльність російського царизму в останній третині XIX – на початку XX ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 101-107.

⁸ *Бобылева С.И.* Общественное мнение России конца XVIII – начала XX в. о российском немце // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2004. – С. 27-29.

⁹ *Бобылева С.И., Кадол А.Н.* Антинемецкие кампании в России и судьбы немецкого населения в начальный период Первой мировой войны // Вопросы германской истории: Сборник научных трудов / Отв. ред С.И. Бобылева. – Днепропетровск, 2005. – С. 14-30.

¹⁰ *Бобылева С.И., Кадол А.Н.* “Немецкий вопрос” в России времен первой мировой войны глазами царских сановников // Вопросы германской истории: Сборник научных трудов / Отв. ред С.И. Бобылева. – Днепропетровск, 2006. – С. 66-80.

¹¹ *Богдановский А.Е.* Что такое борьба с немецким засильем (Цель и задачи “Общества 1914 г.”). – Пг., 1917. – 30 с.

¹² *Бондарь С.Д.* Секта меннонитов Россию (в связи с историей немецкой колонизации в России) – Петроград, 1916. – 207 с.

¹³ *Гаркавий С.В.* Правове становище іноземців у Російській імперії у роки Першої світової війни (на матеріалах України): Дис... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 177 с.

¹⁴ *Герман А.А.* Антинемецкие кампании // Немцы России: энциклопедия: В 3 т. / Редкол.: В.Карев (пред.) и др. – М., 1999. – Т.1.: А – И. – С. 62-64.

¹⁵ *Годземба С.* Беглые мысли о немецком засилье. – К., 1915. – 56 с.

¹⁶ *Гольдштейн И.М.* Немецкое иго и освободительная война: Сб. статей по вопросам о войне и немецком засилье в русской торговле и промышленности. – М., 1915. – 51 с.

¹⁷ Дённингхаус В. Между патриотизмом и радикализмом: борьба с “немецким засильем” в Москве в период Первой мировой войны // Вопросы германской истории: Сборник научных трудов / Отв. ред С.И. Бобылева. – Днепропетровск, 2003. – С. 85-107.

¹⁸ Дрыла П. Линдеман Карл Эдуардович // Немцы России: энциклопедия: В 3 т. / Ред. кол.: В. Карев (пред. редкол.) и др. – М., 2004. – Т. 2: К – О. – С. 344-345.

¹⁹ Ивинский Б. Немцы и их доброжелатели: как они ведут с русскими борьбу. – М., 1915. – 40 с.

²⁰ Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. – Гальбштадт: Издание Гальбштадтского волосного правления “Радуга”, 1914. – 26 с.

²¹ Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк: Второе исправленное и дополненное издание / Сост. П.Я. Браун. – Гальбштадт: Издание Товарищества “Радуга”, 1915. – 77 с.

²² Лаптев Ю.Н. Положение немцев в Крыму в годы Первой мировой войны // Материалы Международной научной конференции, посвященной 200-летию переселения немцев в Крым, 6-10 июня 2004 г. История немецкой колонизации в Крыму и на юге Украины в XIX-XX вв. / Сост. Ю.Н. Лаптев. – Симферополь, 2007. – С. 242-251.

²³ Лаптев Ю.Н. Положение немцев Крыма в годы Первой мировой войны // Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры / Сост. Ю.Н. Лаптев. – Симферополь, 2000. – С. 63-72.

²⁴ Линдеман К.Э. Законы 2-го февраля 1915 г. (Об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1915. – 115 с.

²⁵ Линдеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. И 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их экономическое состояние южной России. – М., 1917. – 384 с.

²⁶ Липранди А.П. Германия в России. – Харьков, 1911. – 148 с.

²⁷ Луппов Л. Немецкие начальные школы в России. – Пг., 1916. – 48 с.

²⁸ Мансырев С.П. Немецкое землевладение и Правила 2-го февраля 1915 г. : Доклад, прочитанный в чрезвычайном общем собрании гг. Членов “Общества 1914 г.” 29 апреля 1915 года. – Петроград, 1915. – 24 с.

²⁹ Нелипович С.Г. “Немецкую пакость уволить и без нежностей...” // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 1. – С. 42-51.

³⁰ Нелипович С.Г. Проблема лояльности российских немцев в конфликтах XX века: историография вопроса и круг источников // Немцы России и СССР: 1901-1941 гг.: Материалы международной научной конференции, Москва, 17-19 сентября 1999 г. – М., 2000. – С. 375-...

³¹ Нелипович С.Г. Роль военного руководства России в “немецком вопросе” в годы Первой мировой войны (1914-1917) // Российские немцы: проблемы истории, языка и современного положения: Матер. межд. науч. конф. – М., 1996. – С. 264-...

³² Нойтатц Д. Немецкие колонисты и их соседи (вторая половина XIX века –1914) // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1996. – С. 57-65.

³³ Нойтатц Д. Отношение причерноморский немцев к России и Германии до 1918 года // Вопросы германской истории. Украинско-немецкие связи в новое и новейшее время. – Днепропетровск: Издательство ДГУ, 1995. – С. 99-117.

³⁴ Оболенская С.В. “Немецкий вопрос” и представления в России о немцах в годы Первой мировой войны // Россия и Германия. – М., 2001. – Вып. 2. – С. 175-197.

³⁵ Осташева (Венгер) Н.В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. – М., 1998. – 253 с.

³⁶ *Осташева (Венгер) Н.В.* Основные этапы развития меннонитской промышленности юга Украины в 1860-1920 гг. // Немцы России в контексте отечественной истории. – М., 1999. – С. 61-73.

³⁷ *Осташева (Венгер) Н.В., Берестень Ю.В.* Ликвидационные законы // Материалы к энциклопедии “Немцы России”. Немцы Украины. Пилотный сборник / Сост. С.И. Бобылева. – М., 2002. – Вып. 7. – С. 124-133.

³⁸ *Павленко С.* (Шелухин С.П.) Чи бути Чорноморській Німеччині? – Золотоноша: видання автора, 1913. – 102 с.

³⁹ *Ренников А.* (Селитренников А.) Золото Рейна о немцах в России. – Пг., 1915 – 395 с.

⁴⁰ *Сергеев И.И.* Мирное завоевание России немцами. – Пг., 1917 – 146 с.

⁴¹ *Сидоров А.Л.* Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1988. – 665 с.

⁴² *Симбирский Н.* Немцы на Юге // Исторический вестник. Ист.-лит. журнал. – декабрь, 1914. – С. 903-918.

⁴³ *Соболев И.Г.* Борьба с “немецким засильем” в России в годы Первой мировой войны. – СПб., 2004.

⁴⁴ *Шелухин С.П.* Немецкая колонизация на юге России. – Одесса, 1915 – 84 с.

⁴⁵ *Штах Я.* Очерки из истории современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916. – 266 с.

⁴⁶ *Эпп Д.Г.* Сведения о меннонитах в России. – Бердянск, 1912.

⁴⁷ *Эпп Д.Г., Бергман Г.А.* К вопросу о происхождении меннонитов. – Петербург, 1915. – 34 с.

⁴⁸ *Яцишина О.Я.* Громадсько-політична та наукова діяльність С.П. Шелухіна (1864-1938 рр.): Дис...канд. іст. наук. – Київ, 2004. – 178 с.

УДК 930.2(477.64)“1920/1930”:159.953

Ганна УКОЛОВА
(м. Запоріжжя)

1920-ті – початок 1930-х рр. в історичній пам’яті селян Запорізького краю

У статті розглядаються події 1920-1930-х рр. та їх відбиття в історичній пам’яті селян Запорізької області, розкриваються основні сюжети, образи, емоційно-психологічне навантаження спогадів свідків тогочасних подій.

Ключові слова: Запорізький край, селянство, джерела усної історії, спогади, інтерв’ю, історична пам’ять.

Hanna Ukolova (Zaporizhzhia). 1920-s – the beginning of 1930-s in historical memory of villagers in Zaporizhzhia region

The article overviews the events, happened during 1920-1930 years and their reflections in a historical memory of villagers in Zaporizhzhia region. The main plot, characters and an emotional-psychological charge of evidences of that time are also analyzed.

Keywords: Zaporizhzhia region, villagers, the sources of oral history, memories, interview, historical memory.

Сучасна історіографічна ситуація в Україні характеризується розвитком таких напрямів як культурна антропологія, історія повсякдення, інтелектуальна історія, усна історія, мікроісторія [1, с. 284]. Поєднуючи ці напрями історик звертається до вивчення явищ інтелектуальної й духовної сфери життя людини та соціуму через аналіз історичної ментальності, ідентичності, пам'яті. В українській історіографії проблематика історичної пам'яті лише починає розроблюватися, і на сьогодні – це вже один з найактуальніших напрямів вітчизняної гуманітаристики. Історична пам'ять є складним соціокультурним феноменом. Комплекс онтологічних, гносеологічних, аксіологічних, антропологічних проблем, з яким пов'язано вивчення історичної пам'яті, зумовлює великий діапазон її трактувань. У контексті теорії націй та націоналізму історична пам'ять трактується як основоположний чинник становлення сучасних держав-націй, – вона формує фундамент ідентичності, наділяє національні спільноти почуттям культурної винятковості та спільності історичної долі [2, с. 32, 34]. Л. Репіна пропонує погляд на історичну пам'ять як на символічну репрезентацію історичного минулого, один з вимірів індивідуальної та колективної пам'яті, канал передачі досвіду та інформації про минуле, важливу складову самоідентифікації людини та соціальних груп [3, с. 41]. На думку Н. Яковенко, історична пам'ять – це метафора, адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту... [4. 34]. Історична пам'ять народу розглядається і як найважливіший компонент його духовної сфери, що дозволяє підтримувати безперервність етнічної еволюції, спадкоємність народного досвіду, передавати накопичене багатство національних цінностей наступним поколінням [5. 82]. Методологічне ж підґрунтя дослідження проблем історичної пам'яті розширюються на основі залучення методів історичної психології.

Історична пам'ять українського народу в різні часи зазнавала деформуючого впливу з боку імперських і тоталітарних режимів. Особливої шкоди було завдано у 1920-1930-ті роки [6. 198-199]. Саме тоді центральна влада вдавалась до терору, щоб упокорити українських селян і не допустити надалі жодних проявів незадоволення курсом “пролетарської” держави. До питань функціонування історичної пам'яті народу в ті часи, механізмів її деформації та маніпуляції сьогодні звернута увага багатьох дослідників доби 1920-30-х років [7]. Разом з тим, починаючи ще з 2000-го року співробітники Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, члени Запорізького наукового товариства ім. Я.П. Новицького започаткували дослідницький проект по збиранню та збереженню історико-культурної пам'яті населення Степової України. Результати щорічних археографічних й усно-історичних експедицій постійно обговорювалися в науковому середовищі. Подальшого інституційного оформлення ці студії набули наприкінці 2007 р., коли був створений Інститут усної історії при Запорізькому національному університеті. Одним із завдань Інституту стало камеральне впорядкування зібраних у ході проекту інтерв'ю та підготовка їх до публікації. З 2008 р. триває едиційна презентація проекту “Усна історія Степової

України”. За 2008/2009 рік широкому загалу було представлено матеріали чотирьох експедицій по Запорізькій області (Василівський, Запорізький, Приморський район). Водночас, було проведено кілька нових експедицій у Миколаївській та Запорізькій області, а влітку 2009 р. й у Дніпропетровській області.

Аудіо-матеріали усних спогадів респондентів – унікальне джерело інформації щодо вивчення історичної пам’яті, зокрема конструювання в свідомості людини сюжетних образів та інтерпретації подій як на загальнодержавному рівні, так і на рівні місцевого локального простору (родина, куток, вулиця, село і т.д.). На основі аналізу змісту усних інтерв’ю селян Василівського району Запорізької області (покоління 1910-30-х років) окреслимо найбільш виразні аспекти їх історичної пам’яті щодо доби 1920-х – початку 1930-х рр.

По-перше, 1920-1930-ті роки в спогадах селян одразу асоціюються з колективізацією та її наслідками, голодомором 1932-1933-х років. Для більшості – це трагічні спогади як родинного, так і більш ширшого обхвату.

Суцільну колективізацію, що розпочалася в 1929 р., супроводжував процес “ліквідації куркульства як класу”. Характеризуючи земельні наділи, якими селяни володіли до колективізації, влада вдалася до тріступеневої типологізації селянства, окремо виділяючи бідняків, середняків і куркулів. Ця термінологія походила не з самого села і не відображала реалій сільської культури дорадянських часів. До цього село являло собою двоступеневу структуру, складовими якої були так звані бідняки і хазяї. При чому основою соціального поділу було не тільки матеріальне багатство родини. Хазяїном традиційно вважали старанно працюючу людину. Поміж собою селяни до колективізації, зазвичай, не вживали слова “куркуль”, тим паче ніде в українських селах “хазяїнів” не розглядали як “клас”, відокремлений від решти селян [8, 9]. Саме після колективізації вживання терміну “куркуль” стало дуже поширеним, відтоді “куркуль” став нормою у розмові, закріпився у свідомості самих селян [11, 12, 13].

Деякі з селян у спогадах дають визначення поняттю “куркуль” таким, яким воно було насажене у радянській період. “Куркуль – це той, хто має багато землі, велике господарство, найманих людей” [14, 15]. У декого збереглося розуміння “куркуля” як селянина, який мав корову, а то ще й одного-пару коней [16, 17]. Інші лише казали, що це були багатші люди на селі [18]. Показово, що серед самого селянства не було і не збереглося єдиного розуміння поняття “куркуль”. Не дивлячись на офіційні критерії, за якими заможні селянські родини перетворювалися на куркульські, виконавці насильницької політики колективізації рідко їх дотримувалися. Небажання йти у колгосп за наявності пари голів скота вже надавало приводу навісити на сільського господаря ярлик «куркуля». В історичній пам’яті селян виразно відбилися характерні настрої їх батьків (фактично ж попереднього 1-2-х поколінь) – багато хто переживав, щоб їх не назвали “куркулями”, щоб не занасталося життя родини. Тих селян, які не мали великих статків і водночас не бажали вступати до колгоспу, оголошували підкуркульниками. Під силою страху батьки змушені були йти до колгоспу. Розкуркулення було скероване в першу чергу на те, щоб позбавити село природного селянського проводу.

Одним із головних сюжетів в історичній пам'яті селянства щодо розкуркулення виступають репресії проти так званих “куркулів”: повна конфіскація майна, втрата домашньої худоби і реманенту, грабунок та розпродаж “куркульського” майна односельчанами [19], виселення з власної домівки [20], арешт і заслання до Сибіру, на Соловки [21, 22, 23]. В основному ж забирали худобу та сільськогосподарські знаряддя. За небажання добровільно вступати в колгоспи так само застосовувалися покарання [22], при чому як до середняків, так і до бідняків [11]. Болючою є пам'ять тих, хто із своєю сім'єю ще в дитинстві пережив розкуркулення: позбавлення власної хати, худоби, майна, заборону в подальшому вступати до колгоспу. Були випадки, коли дітей таких сімей не приймали до комсомолу та до вищих навчальних закладів [23]. Селяни у своїх спогадах зберегли здивування і нерозуміння з приводу репресій проти тієї чи іншої сім'ї і пам'ять, що такі сім'ї зовсім не були багатими. Це пояснюється тим, що класовий характер селянина визначався не так його добробутом, як ставленням до колективізації.

Емоційно та широко представлений в спогадах селян голодомор 1932-33 рр. У пам'яті закарбувався ланцюг подій, що призвів до катастрофи на селі: забирання хліба, обходи спеціальних бригад по хатах, найретельніші обшуки, знущання над селянами під час цих обшуків, відверта аморальна поведінка “активістів” [24], рятування від голоду, їжа з лободи та курая, ховрашків, конини [21], виживання деінде за рахунок колгоспного пайка [8], втечі до міста, вимінювання їжі на одяг, жебракування з дітьми на руках [16], зрештою голодна смерть родичів, сусідів, односельчан [20]. Багато хто вважав голод “іскусственным”, бо був врожай, зерна було достатньо [12, 17], інші – запевняли, що це не штучний голод, – “тоді засуха зробилась, страшенна засуха” [24]. Найпершими жертвами голодомору стали навіть не вигадані вороги радянського режиму, куркулі, оскільки на 1932 р., коли почався голод, їх вже було ліквідовано. Ними стали бідне та середнє селянство. Основними рисами морально-психологічного стану на селі були тоді страх, ворожнеча, ненависть. Голодних людей залякали репресіями, примусили мовчати. Під час голодомору не тільки калічилися долі, залишалися сиротами діти, страшне лихо вплинуло на свідомість українського народу. Пам'ять про ці роки – травматична, болюча, деформована пізнішим офіційним замовчуванням. Характерно, що у спогадах селян майже відсутні власний аналіз причин та наслідків для народу того голодування, переважає констатація баченого, але не його аналіз звичайною пострадянською людиною, свідка тих історичних подій.

Одним із малодосліджених аспектів історичної пам'яті селянства є спогади про представників місцевої влади на селі. У селян місцева влада 1920-30-х рр. асоціюється з людьми, які проводили колективізацію: “активісти”, “комуністи”, “комсомольці”, “партійні” чи “партійці”, як місцеві так і прислані [10, 11]. З усних спогадів постає образ сільського активіста кінця 1920-х - початку 1930-х років. З метою розколоти село в ході розкуркулення влада намагалася залучити якомога більше бідняків і наймитів із комітетів незаможних селян. Як наслідок, практично усюди колективізацією керували саме місцеві активісти, тобто односельчани. У спогадах старожилів міцно закарбувалася жорстокість і грабівництво місцевих активістів, часто навіть по відношенню до своїх же сусідів [13, 14, 18]. Така па-

м'ять й понині переповнена зневагою, а в окремих випадках – ненавистю до тодішньої місцевої влади.

Отже, 1920-30-ті роки в житті селян (переважно часи дитинства та юності сучасного найстарішого на селі покоління) запам'ятались як щось страшне, до кінця незрозуміле. Розповідаючи про розкуркулення чи голодомор, вони постають перед нами, в першу чергу, як очевидці цих подій, описуючи як це було в їхньому селі, з їхньою родиною. Але в їх розповідях дуже рідко зустрічаємо оціночні судження, бачення і розуміння всього механізму. Багато селян досі не знають, чому так все відбувалося. Відповідаючи на питання про причини голоду, чуєш у відповідь – це був голодомор, або зовсім протилежну думку, – лише неврожай. В усіх цих подіях вони звинувачують місцеву владу – активістів, комсомольців, комнезамів, які переважно були односельчанами, майже не згадуючи про вище керівництво. Тоді як держава домагалася будь-якими методами включити Україну в єдину радянську систему, прагнула перетворити український народ разом з іншими націями на єдиний соціалістичний народ – з єдиним минулим, з новою історичною пам'яттю. А щоб сформувати нову, треба стерти стару пам'ять народу, що і робилось центральною владою у 1920-30-ті роки, та й пізніше.

Колективізація знищила традиціоналізм сільського життя українців, український народ втратив свою самобутність та традиційність, унікальність своєї історичної спадщини під тиском нових ідеологем про братніх народів та спільності історії, штучно впроваджувались нові герої. Українська радянська історія поставала виключно як частина історії загальнорадянської. Як наслідок, історична пам'ять українців колишньої радянської держави і на сьогодні характеризується такими рисами як неподоланий травматизм, дуалізм (розбіжність трактування одних і тих же подій), регіональна ідентичність, значна політизація минулого. Всі ці риси сучасної історичної пам'яті можна прослідкувати на прикладі одного краю, села, аналізуючи спогади очевидців тих чи інших подій. Кожен з них розповідає свою історію, свою правду, наповнюючи своїми спогадами й досвідом історичну пам'ять сучасних українців.

Примітки

¹ Дровозюк С. Селянський самосуд 1917-1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004.-Вип.10. – С. 284-294.

² Зерній Ю. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. – 2008, № 1(6). – С. 32-39.

³ Ретина Л.П. Историческая память и современная историография // Новая и Новейшая история. – 2004, № 3. – С. 39-51.

⁴ Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 275 с.

⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, 1996. – 942 с.

⁶ Удод О. Деформація національно-історичної пам'яті українського народу: 1920-1930-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип.7. – С. 198-204.

⁷ *Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П.* Процес розкуркулення 1929-1932 рр. очима селян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республ. міжвід. зб. наук. пр. – К., 1992. – Вип.2. – С. 41-45; *Бем Н.* Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930–1931 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип.9. – С. 227-242; *Дровозюк С.* Соціально-політичні настрої українського селянства у 20-30 рр. ХХ ст.: історіографічний аспект // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 12. – С. 70-83.

⁸ *Бондаренко Іван Маркіянович*, 1918 р.н., с. Скельки Василівського району Запорізької області / Інтерв'ю від 8 серпня 2001 р., провів В. Марчук // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

⁹ *Гринь Олексій Гаврилович*, 1919 р.н., Гринь Марія Єгорівна, 1920 р.н., с. Скельки... / Інтерв'ю від 3 серпня 2001 р., провів В. Марчук // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

¹⁰ *Шевченко Василь Іванович*, с. Скельки... / Інтерв'ю від 6 серпня 2001 р., провели Н.В. Сурева, Н.І. Швайба // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

¹¹ *Головко Іван Іванович*, 1924 р.н., с. Мала Білозірка Василівського району Запорізької області / Інтерв'ю від липня 2001 р., провели І.В. Савченко, В.В. Гончаров // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

¹² *Монько Катерина Петрівна*, 1920 р.н., с. Мала Білозірка... / Інтерв'ю від липня 2001 р., провела В.М. Циберт // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

¹³ *Чмир Уляна Єфимівна*, 1904 р.н., с. Мала Білозірка... / Інтерв'ю від 8 липня 2001 р., опитування провели О. Батура, Б. Бровко // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

¹⁴ *Папуча Марія Савеліївна*, 1919 р.н., с. Скельки... / Інтерв'ю від 2 серпня 2001 р., провели Р.Л. Молдавський, Н.І. Швайба // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

¹⁵ *Денисенко [...] Дмитрівна*, 1906 р.н., с. Мала Білозірка... / Інтерв'ю від липня 2001 р., провели Ю.І. Головко, В. Полякова // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

¹⁶ *Крива Анна Прокофіївна*, 1922 р.н., с. Скельки... / Інтерв'ю від 3 серпня 2001 р., провів В. Марчук // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

¹⁷ *Лебеденко Іван Миколайович*, 1927 р.н., Лебеденко Тетяна Михайлівна, с. Скельки... / Інтерв'ю від 3 серпня 2001 р., пров. Р.Л. Молдавський, Н.І. Швайба // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

¹⁸ *Нечет Ніна Федорівна*, 1925 р.н., с. Скельки... / Інтерв'ю, серпень 2001 р., провели О.П. Мірущенко, Н.В. Сурева // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

¹⁹ *Борисенко Марія Іванівна*, 1921 року народження, с. Мала Білозірка... / Інтерв'ю від липня 2001 р., провела В.М. Циберт // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

²⁰ Сидоренко Іван Трохимович, 1927 р.н., с. Скельки... / Інтерв'ю від 1 серпня 2001 р., провели Г.І. Шахров, О.П. Мирущенко // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

²¹ Солон Петро Прокопійович, 1929 р.н., с. Скельки... / Інтерв'ю від 1 серпня 2001 р., провів В.І. Мільчев // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

²² Острогляд Анастасія Арсентіївна, 1925 р.н., та Острогляд Василь Никифорович, 1920 р.н., с. Скельки... / Інтерв'ю від 8 серпня 2001 р., провів В.В. Марчук // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

²³ Головіна Євдокія Федорівна, 1910 р.н., с. Мала Білозірка... / Інтерв'ю від 7 липня 2001 р., провели А.В. Бойко, О. Батура // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

²⁴ Замрій Петро Іванович, 1917 р.н., с. Мала Білозірка... / Інтерв'ю від липня 2001 р., провели Б.А. Бровко, С.М. Білівненко // Матеріали аудіо-архіву Інституту усної історії Запорізького національного університету.

УДК 930.2(440)''1945'':94

Катерина ДОЦЕНКО
(м. Бердянськ)

Мемуари Валері Жискар д'Єстена як джерело з історії П'ятої Республіки у Франції

В статті автор розглядає мемуари президента П'ятої Республіки 1974-1981рр. Валері Жискар д'Єстена, як історичне джерело з вивчення політичної, економічної ситуації у Франції того часу. Розкривається важливість вивчення мемуарів політика, та аналізуються його погляди на подальшу політику французького уряду.

Ключові слова: Франція, П'ята Республіка, Валері Жискар д'Єстен, мемуари.

Kateryna Dotsenko (Berdyans'k). The memoirs of Valery Giscard d'Yesten as a source of history of the Fifth Republic of France

In the article the author studies out the memoirs of Valery Giscard d'Yesten, the President of the Fifth Republic in 1974-1981, as a historical source of political and economical situation in France of that time. The author describes the importance of studying the memoirs of politician and analyzes the views of V. J. d'Yesten on further policy of the French government.

Keywords: France, the Fifth Republic, Valery Giscard d'Yesten, memoirs

Франція належить до категорії країн, долі яких мали великий вплив на інші народи та держави, що розташовані нерідко далеко за межами їхніх кордонів. Ця особливість визначається не стільки розмірами її території, чисельністю населення, досягненнями науки та культури, економічним й військовим потенціалом, скільки роллю своєрідного дослідного поля, на якому вперше перевіряють рішення багатьох проблем європейського, якщо не глобального масштабу. На сучасному

етапі розвитку Франція є провідною країною на міжнародній арені. Зокрема, Франція є однією з країн батьків-засновників Європейського Союзу, що зараз має вагомий вплив не тільки на країни Західної Європи, а й на країни Східної та Центральної Європи.

Тому вивчення історії Франції є важливою віхою в дослідженнях з розвитку країн Європи та з історії європейських інтеграційних процесів. Бо саме політика та політики провідних країн Західної Європи, в особливості Франції, впливають на розвиток країн-сусідів та партнерів на міжнародній арені світу.

Важливим джерелом інформації в дослідженні історії країн, їх внутрішньої та зовнішньої політики є мемуари відомих політичних діячів. Свідчення та переживання людини, що була свідком й безпосереднім учасником творення політики V Республіки, є вагомим інформаційним джерелом. Тому вивчення мемуарів президента V Республіки у Франції 1974-1981рр. Валері Жискар д'Естена є необхідним історичним доповненням в дослідженні історії Франції.

На сучасному етапі розвитку історичної думки багато хто з науковців займався дослідженням історії V Республіки у Франції. Такі українські історики, як Мірхан Б., Халецька Л.П., Погорська І.І., Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Малика Я.Й., Мальський М.З. займаються дослідженнями сучасної історії Франції та її роль у становленні Європейського Союзу, у розвитку європейських інтеграційних процесів [9, 11-12, 14, 22].

Слід звернути детальну увагу на вагомі дослідження російських вчених, які розкрили достатньо невідомі факти з історії Франції. Рубинський Ю.И., Смирнов В.П., Таран Л.В., Далин В.М., Чернега В.Н., Сироткин В.Г. займалися проблемами історії Франції [4, 16-20, 23]. Арказанян М.Ц., Молчанов Н.Н., Кровлер А.И. вивчають історії Франції за такими джерелами, як мемуари політичних діячів або досліджуючи саме діяльність політиків на державних постах [1, 2, 10, 13]. Намазова А.С., Сиджански Д., Борко Ю.А. займаються діяльністю Франції, як однієї з країн, яка є “локомотивом” в розвитку Європейського Союзу [3, 8, 15].

Але більш детального дослідження мемуарів президента Франції 1974-1981 рр. Валері Жискар д'Естена поки-що не існує, тому метою даної статті є аналіз мемуарів В. Ж. д'Естена, як джерела з історії V Республіки Франції.

Перу Валері Жискар д'Естена, колишнього Президента Французької Республіки, належить цілий ряд праць, присвячених її політичним, економічним й соціальним проблемам: “Власть и жизнь”, “Власть и жизнь. Противостояние”, “Французы. Размышления о судьбе народа”.

Його роботи є не просто підбиття підсумків сорока років перебування автора при владі. На основі багатого особистого досвіду державний діяч намагається не тільки переосмислити проведену ним політика, а й прагне дати напуття молодшим поколінням своїх співгромадян, які вступають на політичні терени на початку XXI століття.

Висловлені колишнім президентом думки в багато в чому визначились особливостями його життєвого шляху, який співпав за часом з найбільшими подіями європейського та світового масштабу.

Весною 1974 року передчасна смерть Жоржа Помпіду поставила питання про наступника. На позачергових виборах В.Ж. д'Естен випередив голліста Ж. Шабан-Дельмаса та кандидата від лівих сил Ф. Міттерана та на сім років очолив країну. Період його перебування у Єлісейському палаці (1974-1981рр.) співпав зі значними подіями в житті Франції, Європи та світу. Два "нафтових шоки" (1973 й 1979 рр.), пов'язаних з різким стрибком світових цін на енергоносії. Період міжнародної розрядки змінився черговою смугою загострення "холодної війни". В цих нелегких умовах президент показав себе гнучким та обачним керівником, налаштованим на налагодження конструктивного діалогу між правими та лівими силами усередині країни, Між Заходом та Сходом – на світовій арені. Такий діалог, на глибоке переконання В.Ж. д'Естена, міг будуватись тільки на компромісній основі – на взаємних поступках сторін, пом'якшуючих небезпечну й марну ідеологічну конфронтацію [15, с. 233].

Серед реформ, проведених в роки перебування В.Ж. д'Естена у Єлісейському палаці, запам'ятались дві: зниження віку громадян, маючих право на участь на виборах (з 21 року до 18 років), яка збільшила кількість політично активної молоді, та легалізація планування сім'ї.[15, с. 157] В куту зовнішньої політики Франції простежується курс на поглиблення європейської інтеграції. Саме В. Ж. д'Естену разом з тодішнім канцлером ФРН Г. Шмідтом належить, зокрема, ідея створення єдиної європейської валюти.[16, с. 237] Французький президент також виступив ініціатором проведення регулярних зустрічей глав держав и урядів великих промислових країн світу – "Великої сімки".

У своїх роботах колишній президент робить спроби насамперед визначити роль Франції в сьогоденному глобалізованому світі. За останні півстоліття ця країна змінилась, більше, ніж за попереднє століття, зайнявши четверте місце в світі за об'ємом ВВП, третє - по експорту послуг, друге після США и перше в Європі – за вивозом сільськогосподарської продукції.

Але всі перераховані досягнення не можуть свідчити про те, що Франція втрачає свій вплив на світовій арені. Після Франко-пруської війни (1870-1871) країна вже не може поодиноці, без потужних союзників, повністю забезпечити навіть свою безпеку.[20, с. 365] В останнє десятиріччя ХХ століття розпад СРСР, крах біполярного світу, об'єднання Німеччини, домагання США на глобальну гегемонію позбавляють французьку дипломатію колишніх можливостей гнучкого маневру між Сходом й Заходом, яким користувався генерал де Голль. Французи поступово втрачають керівні посади в міжнародних організаціях.[23, с. 256]

В.Ж. д'Естен переконаний, що при оцінці положення Франції треба виходити з об'єктивних факторів [7, с. 34].

До середини 70-х рр. ХХ ст. сполучення ринкової економіки з активною роллю держави та однією з кращих систем соціального захисту, демократії з широкими повноваженнями виконавчої влади, перш за все президента, приналежності до євроатлантичних структурам з незалежним курсом на світовій арені забезпечувало достатньо ефективно рішення проблем, які стояли перед Францією.

Але з тих пір ситуація в країні та в світі радикально змінюється, поставив французьку модель економіки, політики та суспільства, що склалась в перші після-

воєнні десятиріччя, під питання. Неоднозначні демографічні тенденції, перехід країни від промислової до постіндустріальної стадії розвитку, виклики глобалізованого постбіполярного світу виключають зберігання цієї моделі в її незмінному вигляді.

Створення в середині ХХ ст. П'ятої Республіки підвело рису під довгою боротьбою між принципами прямої та представницької демократії, парламентського та президентського режимів[21, с. 243].

Із крахом комуністичних режимів в Європі пішла в минуле непримирима конфронтація двох ідеологій – капіталізму й соціалізму.

Перетворення США в умовах закінчення “холодної війни” в єдину наддержаву, крах біполярності світу, вражаючий прогрес країн Азії – Японії, Китаю, Індії – з їх колосальними людськими та економічними ресурсами змушують усіх європейців замислитись над змінами на міжнародній арені. Тому збалансована зовнішня політика, яка поєднує вірність союзам з свободою дій на основі поваги багатосторонніх підходів у рамках народних організацій, стала по суті єдиним можливим способом захисту національних інтересів країни.

Уроки історії, на думку екс-президента, показують те, що всі спроби країни повернути собі імперську міць часів Наполеона I заздалегідь приреченні на провал. В наш час національною задачею Франції стає нелегка робота з подолання перешкод, які заважають їй йти разом з партнерами по Європейському Союзу.[7, с. 197]

Особливо суворо В.Ж. д'Естен засуджує недоліки психології французької політичної еліти, зокрема парламентської, цілком поглиненої проблемою свого переобрання. Ефективність створеної де Голлем П'ятої Республіки підривається періодами “співжиття” президента з урядом, члени якого притримуються протилежної політичної орієнтації, чому, за твердженням В. Ж. д'Естена треба покласти край [7, с. 205].

Книги В.Ж. д'Естена являють собою для українських істориків особливий інтерес, оскільки багато піднімаються питань, що сьогодні стоять перед нами, причому часто ще з більшою гостротою. Перехід нашої країною до демократії та до ринкової економіки виявився сполученим з колосальними соціально-економічними та геополітичними витратами. Тому вивчення мемуарів президента П'ятої Республіки Франції В. Ж. д'Естена, його роздуми, пояснення деяких аспектів політики, яку він проводив, є важливими виходячи з пріоритетів незалежної України, поставлених перед нею в наш час.

Примітки

¹ Арказанян М.Ц. Жак Ширак// Вопросы истории – М. 1988. - №8. - с. 31-35.

² Арказанян М.Ц. Де Голль и голлисты на пути к власти - М.,1990. – 530 с.

³ Борко Ю.А. От европейской идеи – к единой Европе. – М. 2003. – 362 с.

⁴ Далин В.М. Историки Франции ХХ-ХХІ вв. - М., 1981. – 243 с.

⁵ Д'Эстен В. Жискар Власть и жизнь. - М. 1990. – 418 с.

⁶ Д'Эстен В. Жискар. Власть и жизнь. Кн 2. Противостояние. - М. 1993. – 423 с.

⁷ Д'Эстен В. Жискар. Французы. Размышления о судьбе народа. – М., 2004. – 248 с.

- ⁸ *История европейской интеграции (1945-1994)* под ред. А.С. Намазовой, Б. Эмерсон. – М., 1995. – 357 с.
- ⁹ *Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.* Європейський Союз: заснування та етапи становлення. – К., 2001. – 448 с.
- ¹⁰ *Кровлер А.И.* Франция: Партии и избиратели. - М., 1984. – 273 с.
- ¹¹ *Малика Я.Й., Мальський М.З.* Світова та європейська інтеграція – організаційні застави. – Львів, 2001. – 387 с.
- ¹² *Мірхан Б.* Европейская политика Франции /80 – нач. 90-х годов/. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 1993. – 24 с.
- ¹³ *Молчанов Н.Н.* Генерал Де Голль – М., 1988. – 298 с.
- ¹⁴ *Погорська І.І.* Євроінтеграційна політика Франції. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – К., 2002. – 23 с.
- ¹⁵ *Сиджански Д.* Федералистское будущее Европы: от Европейского сообщества до Европейского союза. – М., 1998. – 341 с.
- ¹⁶ *Сироткин В.Г.* Франция: Пятая республика. - М., 1989. – 356 с.
- ¹⁷ *Смирнов В.П.* Новейшая история Франции. - М., 1979. – 467 с.
- ¹⁸ *Смирнов В.П.* Франция в XX веке. - М., 2001. – 564 с.
- ¹⁹ *Таран Л.В.* Франція. Історіографія (70-ті рр. XIX – 80-ті рр. XX ст.) Навчальний посібник. – К., 1991. – 365 с.
- ²⁰ *Франция в поисках новых путей* под ред. Рубинского Ю. И. – М., 2007 - 621 с.
- ²¹ *Французский консерватизм XIX – XX вв.* Обзоры. - М., 1989. – 278 с.
- ²² *Халецька Л.П.* Франція в Європейському інтеграційному процесі (кінець 1980-1990 рр.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2001р. – 24 с.
- ²³ *Чернега В.Н.* Буржуазные партии в политической системе Франции. Третья-Пятая республики. - М., 1987. – 432 с.

УДК 930.2(438)''18'':94

Сергій КОЗЛОВСЬКИЙ
(м. Львів)

Представники історичної школи Ф.К. Ліске у Львівському університеті

Проаналізовано становлення історичної школи Ф. К. Ліске та історіографічну спадщину її основних представників. Висвітлено основні віхи життя і наукової діяльності істориків цієї наукової школи. На основі опублікованих праць вчених з'ясовано головні напрямки їх досліджень та внесок у вітчизняну і світову історичну науку.

Ключові слова: львівські історичні школи, Ф.К. Ліске, Львівський університет, медієвістика, історіографія.

Serghiy Kozlovs'kiy (Lviv). Representatives of F.K. Liske's historical school in Lviv University

The forming process and genesis of F.K.Liske's historical school and historiographical heritage of its main representatives is analyzed in the article. The basic point of historians' biog-

raphy of this scientific school are overviewed. On the basis of the published works of scientists the main directions of their researches and influence on Ukrainian and world historical science are described.

Keywords: Lviv historical schools, F.K. Liske, Lviv University, medievistic, historiography.

Сучасна історична наука вимагає нових підходів до осмислення як власної історії, так і історіографічної спадщини. Історіографія є відзеркаленням змін не тільки в змісті наукового знання і в методах його одержання, але й змін у суспільній свідомості. Для історіографів головною проблемою є відворення сприйняття історії суспільством на її різних етапах.

Вивчення традицій в історії історичної науки зобов'язує, в першу чергу, звернутись до функціонування наукових історичних шкіл, оскільки саме їх діяльність сприяла виробленню методологічних баз та інституалізації історичної науки. Варто також зазначити, що велика кількість істориків, котрі працювали на теренах України залишились поза увагою вітчизняної історіографії, проте, це не применшує їх ролі в українській та світовій історичній науці. Серед них, слід виділити групу істориків котрі навчалися та працювали під керівництвом проф. Франтішека Ксаверія Ліске.

Францішек Ксаверій Ліске (Ksawery Liske 1838-1891) – відомий польський історик, професор Львівського Університету, засновник Історичного Товариства і наукового видання *Квартальник Історичний*, багатолітній директор Загальнодержавного Архіву Міських і Земних Актів у Львові, організатор історичних досліджень, видатний викладач і керівник семінару із загальної історії. Сферою його наукових зацікавлень були: медієвістика, дипломатика і палеографія [30, с. 77]. Під його керівництвом працювали такі відомі вчені як: Освальд Бальцер (Oswald Balzer), Віктор Чермак (Wiktor Czermak), Людвік Фінкель (Ludwik Finkel), Станіслав Лукаш (Stanisław Lukas), Сатурнін Квятковський (Saturnin Kwiatkowski), Антоні Прохаска (Antoni Prochaska), Адам Шеляговський (Adam Szelągowski). Разом з Людовиком Фінкелем, Шимоном Ашкеназі і Станіславом Закшевський належав до великих організаторів історичної науки, творців польської неоромантичної історіографії, творців Львівської історичної школи [33].

Життєвий і творчий шлях Ф. К. Ліске, його науковий доробок неодноразово аналізували польські та українські історики. Найгрунтовніші розвідки та спогади йому присвятили Людвік Фінкель, Освальд Бальцер, Єжи Матерніцький, Віолетта Юльковська та ін. Проте, зважаючи на відсутність спеціального дослідження присвяченого науковій історичній школі та медієвістичним студіям його учнів, в даній статті здійснена спроба комплексно висвітлити внесок цих науковців у розвиток історичної науки [1, с. 16].

У другій половині XIX ст. в польській історичній науці домінували три основних центри: краківська школа (основними напрямками досліджень котрої були: середньовічна історія Польщі, історія Католицької Церкви, аграрна і політична історії, основними представниками її були: Валеріан Калінка (1826-1886), Юзеф Шуйський (1835-1883), Михайло Бобжінський (1849-1935) та Станіслав Смолька

(1854-1924), котрі орієнтувались на середньовічну шляхетську ідеологію, католицький світогляд та правлячий дім Габсбургів); варшавська школа (основними представниками були: Тадеуш Корзон (1839-1918) та Владислав Смоленський (1851-1926), котрі досліджували соціально-економічний розвиток Речі Посполитої, формування прошарку міщанства, культурну історію та орієнтувалися на правлячий дім Романових) та львівська школа, яку представляли Войцех Кетшинський (1838-1918) і Тадеуш Войцеховський (1838-1919), котрі зосереджували свої історичні дослідження на середньовічній історії Польщі, регіональній історії, історії слов'ян та проблемах унії з Литвою [34, с. 23-26].

Польська наукова історична школа у Львівському університеті почала формуватися у 60-70-тих роках XIX ст.. Поштовхом для цього стали політичні зміни в суспільно-політичному житті провінцій Австро-Угорської імперії, а саме - запровадження автономного устрою в Галичині. Політична влада в краї повністю перейшла до польських політичних сил, які намагалися дедалі більше обмежити вплив Відня. Польські патріотичні кола намагаючись протистояти онімечуванню Польщі та боячись посилення позицій української інтелігенції в краї, вдалися до полонізації шкільництва у Сх. Галичині. Це викликало негативну реакцію з одного боку німецьких професорів університету та українських політичних діячів з іншого. Таке протистояння тривало до 1871 р., коли після німця Генріха Зайсберга кафедру загальної історії очолив Францішек Ксаверій Ліске [4, с. 74].

Ф.К. Ліске народився 18 жовтня 1838 р. в Шльонкові на Познанщині, навчався у Вроцлавському університеті, працював над докторською дисертацією у Лейпцігському та Берлінському університетах, був прихильником позитивістського напрямку в історичних дослідженнях. Перебуваючи у 1868р. в м.Познані тридцятирічний доктор історії Лейпцизького університету Францішек Ксаверій Ліске був запрошений до Львова проф. Антоні Маленьким для організації роботи над актами т.зв. Бернардинського Архіву. На нього, як на учня таких відомих німецьких істориків як Леопольда фон Ранке, Георга Вайца, Карла Ріхтера та Густава Дройзена покладали великі надії місцеві польські академічні кола [23, с. 540-541]. Після переїзду до Львова у 1869р., Ф.К. Ліске отримав посаду професора всесвітньої історії, був першим директором Крайового архіву (1878-1891 рр., тепер – Центральний державний історичний архів України у Львові), головним редактором II-XV томів фундаментального видання “Akta grodzkie i ziemskie”, його обирали деканом філософського факультету (1876-1877 рр.) і ректором Львівського університету (1879-1880 рр.). Він перший добився права читати лекції польською мовою на філософському факультеті, що викликало неоднозначну реакцію в академічному середовищі Галичини. Однак польська адміністрація підтримала ініціативу Ф.К. Ліске, після чого розпочалася швидка полонізація всіх факультетів університету [30, с. 79-80].

За двадцять років роботи в університеті проф. Ф.К. Ліске зробив надзвичайно багато для розвитку польської історичної науки. Будучи хорошим науковцем та педагогом Ф. Ліске сприяв відмежуванню історичної науки від літератури (що було характерно для попередніх епох) і поступово зумів згуртувати галицьких істориків у Львівське історичне товариство (засноване 1886 року, тепер - Польсь-

ке історичне товариство), став першим редактором його органу “Kwartalnik Historyczny” (який досі видають у Варшаві), за його ініціативою у Львові було проведено II з'їзд польських істориків. Проф. Ф.К. Ліске був самовідданим організатором науки, прекрасним лектором [29].

Ще одним важливим аспектом наукової школи Ф.К. Ліске стало створення наукових гуртків та дослідження регіональної історії. Це було викликано декількома причинами. Перш за все – необхідністю задовольнити зростаюче зацікавлення галицької громадськості минулим своєї землі. Поряд із цим, діяльність заснованого ним Історичного Товариства носила історико-краснознавчу орієнтацію та була дубляжем створених німцями історичних товариств. Важливим аспектом таких досліджень з регіональної історії мали стати провінційні наукові гуртки. Саме їм була присвячена доповідь Ф.К. Ліске на Другому з'їзді польських істориків. Сам проф. Ліске в цей час був важко хворий – тому, його доповідь “В який спосіб вдалось би пробудити та розвинути науковий рух на провінції?” було оголошено на засіданні з'їзду секретарем Освальдом Бальцером. У доповіді К.Ліске охарактеризував наукове життя поза університетами та науковими осередками, вказав перспективи співпраці з місцевими любителями історії та інтелігенцією, а також виступив із пропозицією створення наукових гуртків з метою організації регіональних досліджень у провінціях. Пропозиції висловлені у доповіді К. Ліске, знайшли підтримку у польських академічних колах і їх наслідком стало прийняття у статуті організації пункту, про утворення та функціонування наукових гуртків у провінціях. З метою поширення інформації про діяльність наукових гуртків у кожному річнику „Kwartalnika Historycznego” було введено спеціальну інформаційну рубрику під назвою “Наукові гуртки” [9, с. 145].

Проте, найбільшим досягненням його діяльності є заснування та розбудова львівської наукової школи польських істориків. Яскравими представниками її були професори Л. Фінкель, Ф. Буяк, С. Закшевський – вихованці проф. Ф.К. Ліске, які продовжували його починання і багато зробили для розбудови історичної науки у Львівському університеті. Вагомий внесок Ф.К. Ліске у публікацію історичних джерел. Він був ініціатором багатотомного видання “Akta grodzkie i ziemskie” – збірки документів з історії західноукраїнських земель, які зберігалися у Бернардинському архіві у Львові (нині - Центральний державний історичний архів України у Львові). Виконане з урахуванням найновіших на той час вимог археографічної науки, воно й зараз, широко використовується істориками-медієвістами [36; 37].

Праці на ниві історичної науки не перешкодив навіть параліч, який розбив Ф. Ліске 1883 року – вчений продовжував семінари, лежачи в ліжку, а зв'язок із зовнішнім світом підтримував із допомогою секретарів і студентів. Помер він 27 лютого 1891р. та похований на Личаківському цвинтарі [17, с. 84].

Одним з найбільших учнів Ф.К. Ліске був Освальд Бальцер (1858-1933), котрий навчався на правничих факультетах Львівського, а пізніше Ягеллонського університетів. Під час навчання Освальд Бальцер відвідував лекції професора історії Фрацішека Ксаверія Ліске, котрий постулював німецький позитивізм та детальне вивчення історичних джерел. Докторську дисертацію захистив у 1883р. в

Кракові під керівництвом Михайла Бобжинського, а габілітаційну роботу у 1885р. в Львівському університеті. У 1887-1890 рр. – О. Бальцер перебував на посаді професора звичайного, а з 1890р. – професора надзвичайного кафедри загальної історії [35]. Був директором Архіву актів гродських і земських у Львові у 1890-х роках. Багаторазовий декан юридичного факультету у 1892-1893, 1912-1913 роках, ректор Львівського університету в 1895-1896-х; обраний ректором також у 1917 році, але вибору не прийняв; доктор *honoris causa* Львівського, Варшавського, Познанського та Вільнюського університетів. Помер 11 січня 1933 року у Львові та похований на Личаківському цвинтарі [21].

Освальд Бальцер був автором фундаментальних праць з історії права та державних установ Польського королівства в середньовічну добу, серед них слід виділити: “Генезис Коронного Трибуналу” (1886), “Боротьба за краківський Трон в 1202-1210/11 роках” (1894), “Генеалогія П’ястів” (1895), “Про наслідування трону в Польщі” (1897), “Нарис історії устрою Австрії” (1899), “Про слов’янську задругу” (1899), “З приводу нового нарису історії устрою Польщі” (1906), “Про Морське Око. Висновок польських прав перед полюбовним судом в Граці” (1906), “Про декілька спірних питань з історії устрою Польщі” (1907), “Польська держава в XIV-XVI ст.” (1907), “Столиці Польщі у 963-1138” (1916), “Польське Царство у 1295-1370”, (т. I-III) (1919-1920), “*Corpus iuris Polonici 1506-1522*”, (т. III), а також перша частина т. IV (1906; 1910), “Порядок судів і справ вірменського права з р. 1604” (1912) [11; 12; 13; 14].

Іншим відомим учнем Ліске був Віктор Чермак (1863-1913) - польський історик, професор Ягеллонського університету. У 1882-1887 роках вивчав історію на Львівському Університеті, під керівництвом проф. Ф.К. Ліске. На основі роботи “Справа Любомирського в 1664 р.” захистив на Львівському університеті вчений ступінь доктора (1887р.). У 1889-1891 роках проводив наукові дослідження в архівах в Берліні, Римі і Венеції. Після смерті Ліске у 1891р., переїхав до Кракова, де розпочав наукову та педагогічну діяльність у Ягеллонському університеті. У 1895р. захистив докторську дисертацію “Плани турецької війни Владислава IV”, роботу над котрою почав ще у Львові під керівництвом Ф.К. Ліске і залишився доцентом на кафедрі Загальної Історії; від 1899 був надзвичайним професором і керівником кафедри історії Австрії (до 1904), пізніше керівником кафедри Історії Польщі (1904-1910), ординарним професором (1906). Від 1891 р. працював також в Польській Академії наук як ад’юнкт. У 1892р. став членом Історичної Комісії польської АН (був секретарем цієї комісії в 1898-1910 рр.), в 1902 р. став членом-кореспондентом Академії [22, с. 72].

У науковій діяльності Віктор Чермак займався загальною історією Нового часу, політичною історією Польщі XVII ст., історією міжнародних відносин Польщі. Ініціював регулярні дослідження над польсько-шведськими взаєминами в XVII і XVIII столітті. Як учень палеографа Ф. К. Ліске, Віктор Чермак проводив дослідження над приватною кореспонденцією польських королів, зробивши критичний аналіз кореспонденції короля Яна III Собеського до Марії Казимири, а також кореспонденції Марії Лещинської. Займався дослідженнями з історії греко-католицької Церкви в Литві у XV-XVI ст. Серед основних публікацій В. Чермака

слід виділити: “Переправа Чарнецького на о.Альсен” (1884), “Щасливий рік. Історія московсько-польської війни в 1660 р.” (1886-1889), “Польща, Франція і Швеція XVII-XVIII ст.” (1887), “Франція і Польща в XVII-XVIII ст.” (1889) [18; 19; 20].

Особливе місце серед професорів філософського факультету зайняв історик Людвіг Фінкель (1858-1930). У 1894 р. він разом із К. Стажинським видав історію Львівського університету, при написанні якої використав максимально доступну кількість архівних матеріалів [26]. Але найбільший здобуток ученого - публікація багатотомної бібліографії польської історії. Її поява значною мірою була результатом роботи наукового семінару, очолюваного проф. Л. Фінкелем. Продовжуючи починання Ф. К. Ліске, він намагався якомога ширше залучати до наукової роботи студентську молодь. При цьому особливого значення надавав діяльності студентських наукових гуртків [24; 25].

Іншим учнем Ф. К. Ліске був Броніслав Горчак – відомий польський архівіст та дослідник. Народився 1854 року у м. Львів, де й закінчив Львівський університет за спеціальністю “архівознавство”. Разом із відомими представниками львівської історичної школи Освальдом Бальцером, Людвіком Фінкелем, Фредериком Паппе, Броніслав Горчак займався на курсах та семінарах професора Ліске. Починаючи з 1879 року став одним з співпрацівників видавничого комітету професора А. Хіршберга. Саме у рамках цього комітету, у 1881 році було видано книжку “Бібліографія листопадового повстання”. Протягом 1876-1881 років отримував особисту стипендію та працював в відомій Львівській бібліотеці “Оссолінеум”. У 1879 році видав свою першу працю “Кілька уваг до промови Яна Казимира, в якій оповідається упадок Польщі”. У 1881 році князь Роман Сангушко під час перебування у Львові запрошує молодого вченого до Славути на посаду хранителя Славутського архіву. Саме тут у Славуті Броніслав Горчак у 1912 році керує виданням “Архіву князів Сангушко” (Т.I-VII), “Родоводу князів Сангушко”, “Монографії князів Сангушко” та “Дослідження початку роду кн.Сангушко”. У задумах дослідника було видання повного зібрання архіву кн. Сангушко, однак цьому перешкодила війна. З початком Першої Світової війни (1914р.) Броніслав Горчак, котрий мав австрійське громадянство, був змушений виїхати до Львова, а пізніше ще далі - до Відня. Після важкої хвороби Броніслав Горчак повертається до Славути, де і помирає 16 жовтня 1918 року [16, с. 111-113].

Іншим учнем К. Ліске був Станіслав Шнюр-Пепловський (1859-1900 рр.) - за освітою правник, за покликанням журналіст та історик Львова. Його життя і діяльність радикально змінили лекції професора Ф.К. Ліске. Наслідком систематичної праці з історичними джерелами було видання численних статей та 21 книги (за 8 років). Підбір тематики, легкість пера, доступна жива мова зробили Шнюр-Пепловського неперевершеним популяризатором львівської історії. Найвідоміші праці: “З минулого Галичини. 1772-1862 (1894-1895), “Галиціана. 1771-1812” (1896), “З тайного архіву” (1896), “Картини з минулого Галичини. 1878-1841” (1898) [36, с. 74].

Професор Франтішек Ксаверій Ліске як науковець, постулював позитивізм, німецький критицизм і на відміну від інших польських науковців, представників

львівської історичної науки – Тадеуша Войцехівського та Войцеха Кетшинського, був пройнятий помірним патріотизмом, що дало змогу навчатися під його керівництвом й українцям. Взагалі позитивізм створив добрі інтелектуальні підстави для польсько-української співпраці [29, с. 464]. Саме ці причини уможливили співпрацю в Історичному товаристві багатьох українських вчених. Серед відомих українських учнів Ф. Ліске - Корнило Заклинський, Омелян Калитовський та Михайло Вагилевич (небіж відомого галицького політичного діяча та науковця). Проте, наукова спадщина цих істориків є малодослідженою та невивченою. Зокрема відомо, що М. Вагилевич здобув вищу освіту у Львівському університеті, де навчався під керівництвом проф. Ліске та займався античною історією. Пізніше працював на посаді директора учительської семінарії в Сокалі (1906-1911 рр.). Іншого свого учня - К. Заклинського проф. Ф. Ліске заохотив до вивчення історії дипломатії українського козацтва (сам спеціалізувався в галузі польської дипломатії ранньомодерної епохи). Варто зазначити, що К. Заклинський став одним з перших дослідників цієї проблематики. Подальшій науковій діяльності цього талановитого вченого завадила смерть. Помер К. Заклинський у віці двадцяти семи років (1884 р.) на посаді професора Львівської академічної гімназії [34, с. 44-45].

Наукова діяльність та творча спадщина іншого учня проф. Ліске – О. Калитовського є більш досліджена. Омелян Калитовський народився в сім'ї пароха с. Бутинів (тепер Сокальського району Львівської обл.), з околичної шляхти. Навчався на філософському факультеті Львівського університету. У 1877-1882 рр. - суплент (заступник учителя) німецької гімназії у Львові, з 1882р. – професор Академічної гімназії, впродовж 1886-1887рр. – редактор органу НТШ “Зоря”, водночас співредактор “Діла”. 1901-1905 рр. – директор української гімназії в Тернополі. 1905 року Крайова шкільна рада перевела О. Калитовського на посаду директора гімназії в Ряшеві, яку він обіймав до свого виходу на пенсію 1913 року. Під час I світової війни перебував у Відні, де в 1915-1916 рр. провадив гімназійні курси для української молоді. Помер 18 березня 1924р. у Львові.

Більшість праць О. Калитовського – рецензії й огляди. Зауважмо, що писати добрі рецензії не завжди спроможні навіть фахівці високої кваліфікації. А тексти О. Калитовського демонструють чудові здібності вимогливого критика та ретельного аналітика. Варто відзначити зацікавлення О. Калитовського світовою історіографією, що взагалі галичанам притаманне не було (але що було притаманно Ф. Ліске). Про науковий фах вченого говорить, той факт, що праці О. Калитовського публікувалися, крім галицької “Зорі”, також у польському “Przegląd Historyczny” та берлінському “Archiv fuer slavische Philologie”. Також, варто зазначити, що О. Калитовський - автор читанки німецької мови та першого українського підручника із географії [3].

Таким чином, попри зусилля Ф. Ліске, до приїзду М. Грушевського в Галичині не сформувалася українська історична школа. Попит існував лише на науково-популярну, а не наукову літературу. По-друге, через брак посад, пов'язаних із дослідженням української історії, наукових досліджень у цій галузі не оплачували. Ситуацію ускладнювала перенасиченість ринку зайнятості для істориків

навіть на рівні учительських посад. Окрім того, ще не склалося відповідне середовище, яке усвідомлювало б важливість відмежування історичної науки від літератури та патріотичної пропаганди (на що Ф. Ліске орієнтував своїх учнів), а тим паче цікавилася б науковими проблемами світової історії. Усе це разом спричинило те, що М. Вагилевич й О. Калитовський, попри свої здібності, не зуміли самореалізуватися як науковці, а української історичної школи Францішека Ліске так і не сформували.

Примітки

¹ *Історія Львівського університету* / Відповідальний редактор В. П. Чугайов. - Львів: Видавництво при Львівському державному університеті Видавничого об'єднання "Вища школа", 1986. - 148 с.

² *Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун - Львів, 2002. - 752 с.

³ *Калитовський О.* Учебник географії для II і III класу шкіл середніх / О. Калитовський – Львів, 1900. – 253 с.

⁴ *Кріль М.* Кафедра дипломатики, геральдики і хронології у Львівському університеті (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) / М. Кріль // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. - Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. - Вип. 2. - С. 73-75.

⁵ *Лаврецький Р.* Діяльність Станіслава Гошовського у Львівському університеті // Львів: місто - суспільство - культура. - Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. - Т. 3: Збірник наукових праць / За редакцією Мар'яна Мудрого. (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск). - С. 541-544.

⁶ *Лаврецький Р.* Історична медієвістика на гуманітарному факультеті Львівського університету в 1918–1939 роках. / Р. Лаврецький // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku / pod red. L. Zaszkiłniaka i J. Maternickiego.* - Lwów-Rzeszów, 2006. Т. IV. - S. 449–460.

⁷ *Руда О.* Людвік Кубала як дослідник історії польсько-українських відносин XVII століття. / О. Руда // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka.* – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – Т. 2. – S. 209–217

⁸ *Руда О.* Українська тема на сторінках львівського часопису “*Kwartalnik Historyczny*” (“Історичний кварталник”) в 1887–1914 рр. / О. Руда // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць, присвячений пам'яті доктора історичних наук, професора І.М.Кулиничка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 13. – С. 308–321

⁹ *Тельвак В.П., Тельвак В.В.* Історичне Товариство у Львові та краєзнавчий рух в Галичині (кінець XIX – початок XX століття) / В. П. Тельвак, В. В. Тельвак // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – Харків: Майдан, 2008. – Вип. 31. – С. 145 – 147.

¹⁰ *Шуст Р.* Нумізматична наука у Львівському університеті (кінець XVIII - XIX ст.). / Р. Шуст // Львів: місто - суспільство - культура. - Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. - Т. 3: Збірник наукових праць / За редакцією Мар'яна Мудрого. (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск). - С. 249-257.

¹¹ *Balzer O.* Historia ustroju Austrii, według wykładów w r. 1896 / O. Balzer - Lwów, 1897. – 800 s.

¹² *Balzer O.* Przyczynki do historii źródeł prawa polskiego / O. Balzer - Kraków, 1903. - 151 s.

- ¹³ *Balzer O.* Sejm Mazowieckiej / O. Balzer - Lwów, 1900. – 33 s.
- ¹⁴ *Balzer O.* Unija Horodelska / O. Balzer – Kraków: N. A. U., 1913. - 32 s.
- ¹⁵ *Bujak F.* Dwa przyczynki do historii Uniwersytetu Jagiellońskiego / F. Bujak - Kraków, 1901. - 24 s.
- ¹⁶ *Charewiczowa Ł.* Historiografia i miłośnictwo Lwowa (Biblioteka Lwowska. T. 37). / Ł. Charewiczowa - Lwów: Nakładem Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, 1938.- 291 s.
- ¹⁷ *Charewiczowa Ł.* Wspomnienie uczniowskie / Ł. Charewiczowa // Kwartalnik Historyczny. - Lwów, 1930. R. 44. T. 1. Z. 1. - S. 84–87.
- ¹⁸ *Czermak W.* Ostatnie lata Jana Kazimierza / W. Czermak – Warszawa: Państw. Inst. Wyd., 1972. - 474 s.
- ¹⁹ *Czermak W.* Przeprowadzenie Czarnieckiego na wyspie Alsen / W. Czermak – Lwów, 1884. – 53 s.
- ²⁰ *Czermak W.* Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432-1563) / W. Czermak – Kraków: Akad. Umiejęt., 1903. – 60 s.
- ²¹ *Dąbkowski P.* Oswald Balzer. Życie i dzieła (1858-1933) / P. Dąbkowski - Lwów, 1934. – 144 s.
- ²² *Dobrowolski K.* Badania z zakresu historii kultury / K. Dobrowolski // Kwartalnik Historyczny. - Lwów, 1930. R. 44. T. 1. Z. 1. - S. 66–73.
- ²³ *Finkel L.* Bibliografia prac Xawerego Liskego / L. Finkel // Kwartalnik Historyczny. - Lwów, 1891. – S. 540-548.
- ²⁴ *Finkel L.* Poselstwa Jana Dantyszka / L. Finkel – Lwów, 1879. – 58 s.
- ²⁵ *Finkel L.* Memoriał Antoniego Hr. Pergena, pierwszego gubernatora Galicyi, o stanie kraju (z roku 1773) / L. Finkel – Lwów, 1900. – 31 s.
- ²⁶ *Finkel L., Starzyński S.* Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Cz. 1-2. / L. Finkel, S. Starzyński – Lwów: Nakładem Senatu akademickiego c. k. Uniwersytetu Lwowskiego, 1894. - Cz. 1. - 16, 351 s.; - Cz. 2. - 443 s.
- ²⁷ *Inglot S.* Rozwój historii społecznej i gospodarczej / S. Inglot // Kwartalnik Historyczny. - Lwów, 1937. - R. 51. - Z. 1-2. - S. 377-411.
- ²⁸ *Kaczmarek K.* Studja nad dziejami miast polskich / K. Kaczmarek // Kwartalnik Historyczny. - Lwów, 1930. R. 44. T. 1. Z. 1. - S. 46-65.
- ²⁹ *Knot A.* Ksawery Liske, pseud. Poznańczyk (1838-1891) / A. Knot // Polski Słownik Biograficzny. – T. XVII, 1972. – S. 462-465.
- ³⁰ *Kondracki T.* Ksawery Liske i początki Polskiego Towarzystwa Historycznego / T. Kondracki // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. – Wrocław, 1990. – S. 77-84
- ³¹ *Liske K.* Zjazd w Poznaniu w roku 1510 / K. Liske – Kraków, 1875. – 161 s.
- ³² *Liske X.* Przyczynki do historii wojny moskiewskiej z lat 1633-34 (wraz z planem oblężenia Smoleńska) / X. Liske - Lwów, 1868. – 65 s.
- ³³ *Maternicki J.* Historiografia polska XX wieku. Część I: lata 1900-1918 / J. Maternicki – Wrocław, 1982. – 482 s.
- ³⁴ *Maternicki J.* Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w. / J. Maternicki // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – T. III. – S. 23–45.
- ³⁵ *Nowacki R.* Oswald Balzer / R. Nowacki – Opole, 1998. – 314 s.
- ³⁶ *Serejski M.* Zarys historii historiografii polskiej. Część I. / M. Serejski – Łódź, 1956. – S. 71-74.
- ³⁷ *Tymienicki K.* Zarys dziejów historii historiografii polskiej / K. Tymienicki – Kraków, 1948. – S. 68-69.

УДК 930.2(100)''1202/1204''

Юлія КОЛІСНИК
(м. Дніпропетровськ)

Візантія і візантійці доби Четвертого хрестового походу у сприйнятті латинських хроністів

Робота присвячена виявленню особливостей та характеру сприйняття візантійців латинськими хроністами доби Четвертого хрестового походу. Аналізуються латинські хроніки початку XIII ст. на предмет виділення специфіки формування уявлень їх авторів про візантійців і Візантію. Робиться висновок про вплив на ці оцінки намагань хроністів виправдати та пояснити захоплення хрестоносцями Константинополя в 1204 р.

Ключові слова: Четвертий хрестовий похід, хроніки, Візантійська імперія.

Kolesnik Yulia (Dnipropetrovsk). **Byzantium and Byzantines during the Fourth Crusade in the perception of the Latin chroniclers**

The article is to identify the features and the character of the Latin chroniclers' perception of Byzantines during the Fourth Crusade period. The Latin chronicles of the beginning of XIII century are analyzed to study out the specific of the idea-forming about Byzantines and Byzantium. The conclusion about the influence of the chroniclers' attempts to justify and explain the capture of Constantinople by crusaders in 1204 is done.

Keywords: the Fourth Crusade, chronicles, Byzantium.

Останнім часом для дослідників Четвертого хрестового походу все більш актуально стає проблема сприйняття хрестоносцями греків, з якими вони стикнулись в ході свого руху до Землі Обетованої, який далеко не завжди завершувався зіткненнями з невірними.

Питання Четвертого хрестового походу розглядалось дослідниками загалом в рамках історії Візантії та історії хрестових походів. Відзначимо праці А. А. Васильєва "Історія Візантійської імперії" [7], Ф. І. Успенського "Історія хрестових походів" [10], М. А. Заборова "Хрестоносці і їх походи на Схід в XI-XIII ст." [9]. Хоча, власне історія хрестових походів на сьогоднішній день вже досить добре вивчена (великий інтерес до цієї проблематики виник, починаючи з другої половини XIX ст.), залишається ряд питань, які на нашу думку є недостатньо висвітленими в історіографії. Якою мірою хрестові походи вплинули на оцінку латинськими-католиками своїх братів по вірі візантійців? Як сталося так, що греки були звинувачені у невдачах кампаній по визволенню Святої Землі та названі зрадниками християнства? Ці аспекти починають вивчатись, передусім, західними істориками. Деякою мірою їх зачепив візантолог-емігрант А. Фролов [7], а також М. Каррієр [6].

Метою статті є з'ясування того, як політичний фактор (необхідність виправдання хроністами дій хрестоносців, що привели до захоплення Константинополя) вплинув на оцінку хрестоносцями греків. Використовуючи відомі джерела з історії Четвертого хрестового походу можна не тільки відновити власне подієву його

канву, але й дослідити, як хрестоносці оцінювали та сприймали ромеїв, тобто візантійців, під впливом певних факторів. Саме ця суб'єктивна сторона хронік розглядається в даній статті.

Хроніки, присвячені подіям Четвертого хрестового походу на сьогоднішній день досить добре вивчені вітчизняною і зарубіжною історіографією. Їх джерелознавчий аналіз присутній в багатьох наукових працях, які стосуються історії Четвертого хрестового походу. Тут згадаємо про вклад М. А. Заборова [8] у вивчення латинської хронографії XI-XII ст. Для написання статті було використано такі джерела, як “Завоювання Константинополя” Р. де Кларі [5], Кьольнська королівська хроніка [4], “Хроніка” Альберіка із Труа Фонтана [1], “Історія завоювання Константинополя” Гунтера Періського [2], “Завоювання Константинополя” Ж. де Віллардуена [3].

Насамперед, слід зазначити, що вищенаведені хроніки були написані вже після захоплення хрестоносцями Константинополя, коли їх авторам були відомі результати походу. А тому, ймовірно, хроністи будували свої твори таким чином, щоб логічно пояснити та обґрунтувати дії хрестоносців і загальний хід подій, щоб висвітлити причини того, як хрестовий похід радикально відхилився від своєї початкової цілі і закінчився падінням Візантійської імперії. Зазначимо, що хроністи оцінювали особистості та політику візантійських імператорів, а також їх підданих. Саме ця інформація являє собою значний інтерес у ході вирішення поставленої мети. В пошуках передумов ситуації, що склалась всередині Візантії напередодні Четвертого хрестового походу, хроністи часто звертаються до характеристики правління імператорів з середини XII ст. Так, Робер де Кларі детально зупиняється на розгляді особистості візантійського правителя Андроніка I (1183-1185) та його наступників, вибудовуючи послідовність подій, які призвели до падіння Константинополя в 1204 р. Якщо Жоффрау Віллардуен, пояснюючи поворот хрестоносного воїнства на візантійську столицю, концентрує основну увагу навколо епізоду в Зарі, то Р. де Кларі, натомість, схиляється до аналізу дворцевих переворотів, численних узурпацій, внаслідок яких ромеї втратили свою імперію [6, с. 403]. Р. де Кларі мало говорить про антилатинську політику Андроніка I, проте, наголошує на його підлості та зрадливості. Андронік підступно вбив єдиного легітимного наступника престолу і незаконно заволодів владою в країні; крім того, Кларі описує й інші його злочини та звірства, які мали місце при дворі [5, XXI]. Такий портрет Андроніка є важливим елементом твору, адже на його фоні контрастним виглядає прихід до влади імператора Ісаака II Ангела в 1185 р. Р. де Кларі змальовує жорстоку, але справедливу кару Андроніка I, який був відданий новим імператором на суд народу, а також сходження на престол законного правителя, що був покликаний відновити правду, знищивши підлого зрадника [5, XXV]. Р. де Кларі наголошує на чеснотах імператора, який був обраний волею народу на візантійський трон в якості нагороди за відновлення справедливості [5, XXIV]. Розповідь де Кларі про обрання імператора мала підкреслити неспростовність законності його влади та стала одним з найважливіших аргументів, що пояснював майбутній поворот хрестового походу в сторону Константинополя [6, с. 406].

Така напівлегендарна картина Ісаака II Ангела слугувала деяким хроністам, як і Кларі, необхідною умовою обґрунтування втручання хрестоносців у візантійські справи. Проте бажання прихильно представити Ісаака, як у випадку Р. де Кларі, не було характерним для всіх хроністів початку XIII ст. Ж. де Віллардуен і Альберік із Труа Фонтена загалом були доброзичливо налаштовані стосовно імператора Ісаака II Ангела [6, с. 407]. Альберік із Труа Фонтена говорить про те, що Ісаак завжди залишався вірним латинянам [1].

Наступник Ісаака II Олексій III (1195-1203) розглядається більшістю хроністів як винуватець подій 1204 р., що цілком відповідало меті виправдання походу хрестоносців проти Константинополя. Адже Олексій III вчинив страшний злочин – усунув від влади свого брата. Підлість його вчинку засуджує Р. де Кларі, описуючи доброту Ісаака, що визволив свого брата з полону, наділив його багатством та високим чином при дворі, за що той віддячив йому своєю зрадою [5, XXVIII].

Але латиняни-сучасники Олексія III оцінювали його інакше. Про це говорять доброзичливі відносини, які мав Олексій III з папою Інокентієм III, з яким велися переговори про можливість церковної унії та формування альянсу проти спільного ворога Філіпа Швабського [6, с. 416]. Отже, небезпідставно буде стверджувати, що негативна оцінка Олексія III хроністами початку XIII ст. цілком відповідала намаганням пояснити, чому хрестоносці втрутилися у грецькі справи замість визволення Святої Землі. І для цього доцільно було показати імператора Олексія III як найпідлішого зрадника. За хронікою Ж. де Віллардуена такими словами хрестоносці закликали греків до покори царевичу Олексію: “Той, кому ви підкоряєтесь, править над вами несправедливо і гріховно, проти Бога і проти справедливості, і ви добре знаєте, як підло він вчинив зі своїм сеньйором і братом” [3, гл.146]. Альберік із Труа Фонтена символічно називає Олексія III Андроніком, ім'я якого стало синонімом зрадника та незаконного правителя [1]. Підступність Олексія III була причиною всіх невдач цього пропащого імператора, нездатного навіть домогтися лояльності своїх підданих.

Царевич Олексій, що стараннями хрестоносців став імператором Олексієм IV (1203-1204), виступає в хроніках як благородний, скромний, вірний союзник, який став жертвою несправедливостей зі сторони свого дядька. Наголошується його законне право на трон, без якого, звичайно, хрестоносці-борці за справедливість не мали б підстави втрутитись у внутрішні справи імперії ромеїв. Привітні відносини царевича і хрестоносців зберігались до тих пір, доки він не відмовився від виконання своїх фінансових зобов'язань щодо баронів. Характерно, що Олексій IV не звинувачується так, як його попередник, хоча б для того, щоб не заплямувати керівників хрестоносців у згоді із зрадником [6, с. 422]. Ж. Віллардуен говорить про те, що причиною охолодження відносин Олексія IV з хрестоносцями було те, що він “загордився по відношенню до баронів” [3, гл. 208]. Р. де Кларі говорить, що молодий імператор по своїй простоті та довірливості прислухався до поради своїх підданих і на їх вимогу відмовився повернути борг хрестоносцям [5, LVIII]. Гунтер Періський пояснює зраду імператора так: “молодий Олексій, можливо, або погублений своїми, або – адже він грек! – його вмовили разом з ними задумати нашу погибель” [2, XIV]. Бодуен Фландрський в своєму листі до єпис-

копа Кьольна говорить про те, що Ісаак II Ангел “повернув помисли свого сина від хрестоносців” [4].

Державний переворот, вчинений Олексієм Мурцуфлом, проголошеним імператором Олексієм V, в очах хроністів виступає безпосередньою причиною другої облоги Константинополя хрестоносцями та його взяття 12 квітня 1204 р. [6, с. 423]. Цілком негативне бачення хроністами Олексія V було результатом прагнення довести законність претензій хрестоносців до нього. Адже моральний обов’язок по відношенню до Ісаака II Ангела та його сина Олексія IV штовхав хрестоносців до боротьби проти узурпатора. За версією Р. де Кларі Олексій IV незабаром після коронації прислухався до поради найближчих підданих і звільнив із в’язниці знатного вельможу Мурцуфла, який був безневинно покараний Олексієм III, та зробив його своїм радником [5, LI]. Крім того саме цей звільнений Мурцуфл завірив свого сеньйора в необхідності відмовити хрестоносцям у виплаті залишку боргу і вигнати їх геть зі своєї землі [5, LVIII]. Інтриган Мурцуфл скористався молодістю, довірливістю і недосвідченістю юного імператора, неприязне ним ставленням до нього греків та почав готувати проти нього заколот. “Греки, зрадники імператора, і цей Мурцуфл, якого імператор звільнив з в’язниці, зібрались одного разу і зговорились вчинити велику змову, бо хотіли поставити на його місце іншого імператора, який порятував би їх від французів” [5, LXI]. Мурцуфл здійснив вбивство свого імператора і цим злочинним способом заволодів престолом. Звичайно, хрестоносці, які прийшли у Константинополь з наміром відновити справедливість, не могли підкоритись “тому, хто вночі підлим чином вбив свого сюзерена” [5, LXII]. Р. де Кларі символічно описує поразку Олексія V Мурцуфла, який взяв з собою на битву чудотворну ікону, що завжди дарувала імператорам перемоги, а цього разу, на думку хрестоносців, Мурцуфл не мав права її нести, а тому зазнав поразки [5, LXVI].

Узурпація Олексія V, воєнні дії його проти хрестоносців зумовили безвихідне становище лицарів, які залишились на ворожій землі без продовольчого, фінансового забезпечення, нездатні рухатись на визволення Гробу Господнього. Гунтер Періський змальовує всю складність ситуації: “опинились на ворожій землі, відрізані, посеред худого народу... Що залишалось робити і на що розраховувати паломникам, захоплених зненацька в такий складний момент, коли у них не було надійного пристанища? Чи слідувало оголосити війну грекам і тим накликати на себе відкрите гоніння зі сторони людей, які і так були їх прихованими ворогами?”. Хрестоносцям не виплачено більшу частину боргу, в очікуванні якого вони затримались на чужій землі і відклали свій похід, змарнувавши свої кошти на “чужі справи” [2, LXVI]. Бачимо, що хроністи намагаються пояснити захоплення імперії ромеїв своїм безвихідним положенням, в яке вони потрапили після реставрації на престолі законного правителя Олексія IV, котрий в свою чергу не зміг віддячити за цю допомогу. Передусім, хрестоносці мали найбільш вагому причину захоплення Константинополя – необхідність оборонити себе [6, с. 424].

Ж. Віллардуен вказуючи причину нападу хрестоносців на візантійську столицю, наголошує на тому, що ця битва було “правою і справедливою”, бо була направлена проти співучасників вбивства законного правителя [3, с. 224].

Хроністи щиро вірять в те, що вони були інструментами в руках Господа, який карав греків за їх численні гріхи. Саме “божа допомога” супроводжувала латинян у переможному захопленні Константинополя в 1204 р. “Напад на греків не буде вважатись гріхом, а великим благочестивим діянням”, - запевняли хрестоносців клірики [5, LXXII]. Р. де Кларі розповідає про небувалу хоробрість лицаря Андре де Дюрбуаза, якого греки не могли вбити, бо його оберігав Господь. “(Бог) хотів, щоб місто було взяте – в покарання за зраду греків та вбивство, яке вчинив Мурцуфл, і за їх віроломство” [5, LXXIV].

Віроломство та підступність греків стали причиною падіння Візантії. Таке повідомлення містить Кьольнська королівська хроніка: “За ці та інші безрозсудні діяння, які викликають відразу у самого Господа, люди, що ненавидять Бога і люблять лише самих себе, притягнені нашими руками до божественного правосуддя, отримали заслужене покарання” [4].

Загалом, судячи з розповідей хроністів, латиняни глибоко зневажали ромеїв за їх віроломство і підлість. Часто саме ці природжені негативні якості греків ставали причиною нещастя візантійських імператорів, які прислухались до порад підданих-інтриганів. Кількість державних переворотів, що траплялись в Константинополі тільки підтверджувала впевненість латинян в природженій зрадливості греків, які тільки чекали моменту, щоб розправитись зі своїм законним сеньйором. Таким був негативний вплив греків на своїх сюзеренів: “духовенство і грецький народ відкрито закликали якнайшвидше зжити нас зі світу”; “Треція при новому імператорі в якості подяки проявила щодо нас своє звичне віроломство, що було справою рук диявола” [4]. Гунтер Періський повідомляє, що «народ цей, який неможливо було виправити іншим способом, був би покараний смертю небагатьох і втратою мирських благ, якими він володів в достатку, і щоб народ пілігримів збагатився здобиччю, взятою у горденів, а вся їх земля перейшла би в наше володіння, і щоб західна церква збагатилась західними реліквіями, які присвоїли собі недостойні греки” [2, XI]. Про недовіру хрестоносців до візантійців повідомляє і Р. де Кларі: “барони не ризикнули залишитись в місті через греків, які були зрадниками, тому вони зупинились по іншу сторону гавані” [5, LVII].

Можемо зробити висновок, що на негативну оцінку візантійців вплинула, поперше, необхідність виправдання агресії щодо Візантії, а, по-друге, традиція попередніх хроністів, які вважали греків зрадниками християнської справи, що проявились як такі протягом всіх хрестових походів. Звичайно, логічною і цілком зрозумілою була зі сторони латинських хроністів тенденція до демонстрації явної гріховності греків, схильних до хитрості і підлості не тільки відносно чужоземців, а і стосовно власних правителів, які, судячи з усього, були вартими своїх підданих. Очевидно, як латинські хроністи акцентують увагу саме на тих негативних сторонах правління візантійських імператорів, які запевняли б читача в справедливості дій хрестоносців, що прийшли до ромеїв як рятувальники правди і законності і оберігались тому самим Господом. Численні дворцеві перевороти, які мали місце в Візантії служили конкретними прикладами для хроністів занепаду колись видатної імперії.

Перспективним вважаю подальше дослідження питань про сприйняття ромеями латинян-завойовників, та досягнення самого Четвертого хрестового походу, як події епохального значення, людьми наступних поколінь, через джерелознавчий аналіз візантійських та латинських хронік. Постановка подібних дослідницьких завдань дозволяє пролити світло на ряд рис ментальності такої складної для нашого розуміння людини доби розвиненого середньовіччя.

Примітки

¹ *Альберик из Труа Фонтена*. Хроника. // [Електронний ресурс]: <http://www.vostlit.info>

² *Гунтер Перисский*. История завоевания Константинополя. // История крестовых походов в документах и материалах. - М., 1975 // [Електронний ресурс]: <http://www.vostlit.info>

³ *Жоффруа де Виллардуен*. Завоевание Константинополя. // [Електронний ресурс]: <http://www.vostlit.info>

⁴ *Кёльнская королевская хроника* // [Електронний ресурс]: <http://www.vostlit.info>

⁵ Робер де Клари. Завоевание Константинополя. — М.: Наука, 1986 // [Електронний ресурс]: <http://www.militera.lib.ru/h/declari/index.html>

⁶ *Carrier Marc*. L'image des Byzantins et les systèmes de représentation selon les chroniqueurs occidentaux des croisades (1096-1261). Thèse doctorale, Université Paris I – Panthéon Sorbonne, 2006 // [Електронний ресурс]: http://pages.usherbrooke.ca/croisades/pdf/these_marc_carrier.pdf

⁷ *Васильев А.А.* История Византийской империи (От крестовых походов до падения Константинополя). - СПб.: Алетейя, 1998. - Т.2 глава 1 // [Електронний ресурс]: <http://gumilevica.kulichki.net>

⁸ *Заборов М.А.* Введение в историографию крестовых походов (Латинская хронография XI-XIII). – М.:Наука, 1966. – 380 с.

⁹ *Заборов М.А.* Крестоносцы и их походы на Восток в XI – XIII вв. – М., 1962. – 323 с.

¹⁰ *Успенский Ф.* История крестовых походов. - СПб., 1900-1901. – гл.5 // [Електронний ресурс]: http://enoth.narod.ru/Crusades/Crusade_Usp05.htm

Алфавітний покажчик авторів

1. **Алфьорова Ольга Миколаївна,**
аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 272-278
2. **Дацик Владислав Дмитрович,**
магістрант історичного факультету Дніпропетровського
національного університету імені Олеся Гончара..... 79-86
3. **Двірна Катерина Петрівна,**
доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 268-272
4. **Делібалтова Юлія Володимирівна,**
аспірантка кафедри історії України Чорноморського державного
університету імені Петра Могили..... 310-316
5. **Доценко Катерина Олександрівна,**
аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Запорізького національного університету..... 463-467
6. **Жолоб Михайло Петрович,**
студент 4 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 159-166
7. **Зубик Наталія Олександрівна,**
аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Запорізького національного університету..... 56-60
8. **Ищенко Жанна Миколаївна,**
здобувач кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної
освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.... 61-74
9. **Каліновський Володимир Віталійович,**
аспірант Центру пам'яткознавства НАН України..... 102-109
10. **Каміна Христина В'ячеславівна,**
магістрантка Інституту історичної освіти Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 109-114
11. **Кирієнко Олександр Юрійович,**
аспірант відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних
інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України..... 126-132
12. **Кислинська Ірина Анатоліївна,**
аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 235-241

13. **Ковальчук Іван Васильович**,
аспірант кафедри історії та етнополітики Інституту української
філології Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова..... 86-95
14. **Козловський Сергій Орланович**,
аспірант кафедри історії середніх віків та візантиністки історичного
факультету Львівського національного університету ім. І. Франка..... 467- 475
15. **Колісник Юлія Костянтинівна**,
студентка 5 курсу історичного факультету Дніпропетровського
національного університету імені Олеся Гончара..... 476-481
16. **Кульчицький Руслан Володимирович**,
здобувач кафедри історії України інституту історії та політології
Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника..... 188-191
17. **Кукульняк Богдана Петрівна**,
студентка 4 курсу факультету історії, політології та міжнародних
відносин Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича.. 166-170
18. **Кушко Ігор Сергійович**,
аспірант Вінницького державного педагогічного університету
імені М. Коцюбинського..... 18-24
19. **Лавренко Валерія Сергіївна**,
магістрантка Дніпропетровського національного
університету імені О. Гончара..... 138-146
20. **Латишева Олена Володимирівна**,
доцент кафедри історії України та допоміжних історичних
дисциплін, Таврійського національного університету
імені В.І. Вернадського, кандидат історичних наук..... 191-197
21. **Левченко Юрій Іванович**,
студент 5 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 279-286
22. **Литвин Сергій Едуардович**,
аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 286-290
23. **Литвиненко Наталя Володимирівна**,
Запорізький національний університет..... 426-429
24. **Літвіненко Єлизавета Валеріївна**,
аспірантка Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України..... 38-42
25. **Лукашук Валентина Сергіївна**,
аспірантка кафедри історичних дисциплін Маріупольського

державного гуманітарного університету.....	394-397
26. Мальований Олександр Олексійович, аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	316-324
27. Матяш Наталія Юрївна, студентка 2 курсу Національного університету “Києво-Могилянська Академія”, кафедра історії.....	390-394
28. Мельніченко Валерія Валеріївна, аспірантка кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.....	324-331
29. Милько Володимир Іванович, аспірант відділу історії України XIX - поч. XX ст. Інституту історії України НАН України.....	439-444
30. Мирленко Інна Олексіївна, аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	344- 349
31. Міюц Юрій Володимирович, здобувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання Запорізького національного університету.....	230-234
32. Молочко Євгенія Валентинівна, аспірантка Центру пам`яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам`яток історії та культури.....	405-412
33. Моторенко Максим Юрійович, студент 4 курсу Інституту східних мов Київського національного лінгвістичного університету.....	204-207
34. Мочернюк Ярослава Миколаївна, студентка 4 курсу Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	258-268
35. Муха Дар'я Ігорівна, аспірантка Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.....	133-138
36. Назарова Євгенія Пулатівна, аспірантка кафедри історії України Запорізького національного університету.....	115-123
37. Наюк Антоніна Сергіївна, асистент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.....	354-359
38. Овчаренко Дмитро Віталійович, аспірант кафедри історії України Запорізького національного університету.....	180-188

39. **Оленченко Олександра Володимирівна**,
магістрантка історичного факультету Дніпропетровського національного
університету імені О. Гончара..... 13-18
40. **Оліхвер Микола Сергійович**,
студент 4 курсу Запорізького національного університету..... 154-158
41. **Останчук Наталія Іванівна**,
аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 49-55
42. **Падалка Варвара Петрівна**,
аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 61-67
43. **Паламарчук Ніна Никифорівна**, студентка 4 курсу Інституту
історичної освіти Національного педагогічного університету імені
М.П. Драгоманова 24-29
44. **Панкєєв Олександр Сергійович**,
аспірант Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України..... 385-390
45. **Петров Сергій Дмитрович**,
студент 4 курсу історичного факультету Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна..... 378-385
46. **Піц Ганна Василівна**,
аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 241-248
47. **Полотай Ірина Василівна**,
магістранта Інституту історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова 359-364
48. **Потапенко Світлана Петрівна**,
аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України..... 42-49
49. **Потильчак Олександр Валентинович**,
завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних
дисциплін Інституті історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук,
професор..... 9-12
50. **Прохоров Дмитро Анатолійович**,
старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту
сходознавства ім. А. Кримського НАН України,
кандидат історичних наук..... 29-38
51. **Прохорова Алла Вікторівна**,

- здобувач кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін,
історичного факультету Таврійського національного університету
імені В.І. Вернадського..... 123-126
- 52. Радчук Андрій Олександрович,**
аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 95-102
- 53. Рудая Вікторія Вікторівна,**
аспірантка кафедри вітчизняної та зарубіжної історії, Горлівського
державного педагогічного інституту іноземних мов..... 337-344
- 50. Романенко Тетяна Василівна,**
аспірантка кафедри історії та археології слов'ян
Інституту історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова 295-305
- 51. Саєнко Наталія Олександрівна,**
аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 249-257
- 52. Сиваченко Ірина Олександрівна,**
аспірантка відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин
Інституту історії України НАН України..... 305-309
- 53. Сторожко Тетяна Сергіївна,**
студентка 1 курсу історичного факультету Київського Національного
університету імені Тараса Шевченка..... 419-425
- 54. Стьопченко Елла Миколаївна,**
молодший науковий співробітник Інституту української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України..... 444-457
- 55. Терентьєв Михайло Олександрович,**
аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 290-295
- 56. Тараніна Богдана Констянтинівна,**
учениця 11-А класу гімназії № 167 м. Києва..... 211-221
- 57. Толочко Оксана Миколаївна,**
аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 413-419
- 58. Уколова Ганна Олександрівна,**
студентка 4 курсу Запорізького національного університету..... 457-463
- 59. Цибок Алла Анатоліївна,**
студентка 5 курсу Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 207-211

60. **Черніговець Наталія Миколаївна**,
аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної
освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.... 146-153
61. **Чорній Петро Ігорович**,
аспірант кафедри етнології Львівського національного університету
імені Івана Франка..... 170-179
62. **Шевченко Олег Тарасович**,
доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін
Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова..... 221-230
63. **Шевченко Лілія Миколаївна**, аспірантка кафедри історії України
та етнополітики Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова..... 332-337
64. **Шимкевич Катерина Олександрівна**,
аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
історичного факультету Запорізького національного університету..... 349-354
65. **Щирба Наталія Анатоліївна**,
аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського
національного університету імені Т. Шевченка..... 74-79
66. **Шпак Юлія Геннадіївна**,
Запорізький національний університет..... 198-204
67. **Шустак Іван Іванович**,
студент 5 курсу Тернопільського національного педагогічного
університету імені В. Гнатюка..... 372-377
68. **Яворська Валерія Володимирівна**,
аспірантка кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного
педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 364-371
69. **Якобчук Надія Олександрівна**,
аспірантка Інституту української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України..... 429-438
70. **Якобчук Світлана Олександрівна**,
аспірантка Інституту української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України..... 397-405

Наукове видання

Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії

Збірник наукових статей учасників Третіх всеукраїнських
драгоманівських читань молодих істориків
(12 березня 2010 р.)

Відповідальний редактор:
О.В. Потильчак

Технічне редагування і комп'ютерний набір:
О.А. Бранчук

Переклад англійською мовою:
Ж.М. Іщенко

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.